

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XIII. KÖTET 1—4. SZÁM,

1958

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
LAKÓ GYÖRGY, SÓTÉR ISTVÁN, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ
VARGA JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V. Széchenyi rakpart 3., I. 145.

Kiadóhivatal: Budapest V. Alkotmány utca 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientaliztika és klasszika-filológia köréből. A közles nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V. Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V. Pesti B. u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V. Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel- földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V. Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-015-111-44), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XIII. KÖTET

1958

I. OSZT. KÖZL.

A 80 ÉVES HORVÁTH JÁNOSNAK AJÁNLOTT ÍRÁSOK

CZEGLÉDY KÁROLY

A SZÍR NAGY SÁNDOR-LEGENDA

Az utóbbi esztendőök során a Nagy Sándor-regényre vonatkozó ismereteinket számos új forrás¹ gazdagította, amelyekhez értékes filológiai és irodalomtörténeti tanulmányok² egész sora csatlakozik. Az új adatok majdnem minden lényeges kérdésben megerősítették az eddigi eredményeket. A regény keletkezését ma is úgy képzeljük el, mint régebben: az i. u. III. századi,³

¹ A hamburgi papiruszgyűjtemény 129. darabja (vö. Griechische Papyri der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek II (1954), 51—74 és a Società Italiana-nak a D. PIERACCIONITól közzétett 1285. sz. papirusa (Papyri della Società Italiana XII/2. Firenze 1951).

² Ezek közül különösen fontos R. MERKELBACH műve: Die Quellen des griechischen Alexanderromans: Zetemata, Heft 9. (München 1954), továbbá G. CARY „The Medieval Alexander” (Cambridge 1956) című terjedelmes monográfiája. CARY, aki ezzel a művével kivételes tehetségről tett tanúbizonyságot, éppen a regény keleti, különösen perzsa változataival foglalkozott, amikor nagyon fiatalon — 25 éves korában — meghalt. A feladat egy részét már korábban elvégezte E. BERTEL'S „Роман об Александре” című munkájában (Moszkva 1948).

³ Pseudo-Kallisthenes, amint már régen ismeretes, egy helyen (I, 13, 4) Favorinust (i. u. II. század) idézi. Ez a mű keletkezésének post quem-je. Az ante quem szempontjából elsősorban a regénynek a Iulius Valeriustól (270—330) származó fordítása fontos (vö. MERKELBACH, i. m. 59). Pontosabb meghatározás volna esetleg lehetséges J. MARKWARTnak egy megfigyelése (vö. Hippolytus Werke IV. Die Chronik, ed. A. BAUER [R. HELM]—J. MARKWART: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 411) alapján. MARKWART rámutat arra, hogy a 686/7-ből származó örmény krónika kronológiai kivonatai között szerepel egy olyan töredék is, amelyben Nektanebo meneküléséről van szó. A Nagy Sándor-regénynek ugyanez a motívuma azonban megvan a Barbarus Scaligeri egyik helyén is (ed. FRICK 266—268): „capud suum radens et mutans uestimenta sua alio specie fugiit”. Itt azonban mint forrásra, világos utalás történik Iulius Africanus (160—240 után) krónikájára is. MARKWART szerint ez azt jelenti, hogy már Iulius Africanus is ismerte a Nagy Sándor regénynek ezt a motívumát. Egyik jegyzetében MARKWART megígérte, hogy a kérdésre később még részletesen visszatér, ebben azonban 1931-ben bekövetkezett halála megakadályozta. Az örmény krónika és a Barbarus Scaligerinél található idézet valóban messzemenő egyezést mutat fel a regény fogalmazásával. Aligha volna tehát helyes ebben az esetben a Nektanebo-epizód vándormotívum (vö. O. WEINREICH, Der Trug des Nektanebos. Berlin—Leipzig 1911) jellegére való hivatkozás (MERKELBACH, i. m. 58) s annak hangsúlyozása sem, hogy a Nektanebo történet régi egyiptomi elbeszélés, amellyel a görög uralom alá került egyiptomiak vigasztalták magukat, Nagy Sándort Ammon fiának téve meg. — A regény egyiptomi eredetéről vö. F. PFISTER magyarázatát, aki „Studien zum Alexanderroman” című tanulmányában (Würzburger Jahrbücher 1946/1, 29—66) megkísérelte (50—60) annak az egyiptomi hellenisztikus, népies jellegű regénynek a körvonalazását, amely szerinte a Pseudo-Kallisthenes-féle elbeszélés elődje lett volna.

késői hellenisztikus szerző egy regénynek még alig nevezhető kompilációban egyesítette a kleitarchosi hagyományozási vonallal összefüggő, eredetileg is erősen legendás történeti elbeszéléseket, valamint a Nagy Sándornak és kortársainak tulajdonított leveleket (az ún. „levél-regény”-t). Két fő forrásának összeszerkesztésében⁴ a szerző igen ügyetlenül járt el, ami keveset pedig az átvett anyaghoz a magáéból fűzött, irodalmi szempontból is igen silány alkotás.

Arra a kérdésre, hogy miként válhatott ez a történeti és esztétikai szempontból egyaránt meglehetősen értéktelen mű a középkor egyik legelterjedtebb olvasmányává, az újabb kutatás⁵ szintén a korábbihoz hasonlóan válaszol: Nagy Sándornak a kortársai szemében is emberfelettivé nőtt alakja, amelyet már a görög világban is ál-történeti jövedölések vettek körül, behatolt az ószövetségi kánonba — Dániel könyvének apokaliptikus fejezeteibe —, sőt a zsidó és keresztyén szentírás és legendák után a Koránba (18. szúra) is. A középkori keresztyén és mohamedán világ számára tehát Nagy Sándor nemcsak nagy hódító vagy érdekes regényalak volt, hanem szentírásbeli szereplő is. Ez az, ami a Nagy Sándorról szóló történeti, moralisztikus vagy teológiai és mindenekfelett apokaliptikus vonatkozású⁶ olvasmányokat a keresztyén és mohamedán világban egyaránt olyan érdekessé tette.

I

A görög Nagy Sándor-regény szinte magától kínálkozott zsidó és keresztyén átdolgozásra. A regényben ugyanis Nagy Sándor eléri a világ térbeli végeit.⁷ Ott pedig az ószövetségi prófécia (Ezékiel XXXVIII. és XXXIX. fej.) szerint, az északi végeken (Ez. XXXIX, 2 : מִיַּדְּתֵי צָפוֹן, LXX : ἐπ' ἐσχάτου τοῦ βορρᾶ Vulg.: de lateribus Aquilonis), Góg lovas népe él. Mivel Góg és Mágóg alakja átkerült az újszövetségi Apokalypsisbe is (XX, 7—10), a keresztyén átdolgozók még további fontos motívumokkal bővíthették a regényt. Az Apokalypsis idézett helyén ugyanis arról van szó, hogy az első feltámadás ezer esztendeje után a Sátán magához fogja csábítani a föld négy sarkán levő népeket, Gógot és Mágógot, hogy harcra gyűjtse őket, „akiknek száma, mint a tenger fövénye”. Azok feljönnek a föld téreire, bekerítik a szen-

⁴ MERKELBACH, i. m. 5, 188.

⁵ Vö. F. PFISTER tanulmányát: Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohammedaner und Christen: Deutsche Ak. d. Wiss. Schriften der Sektion für Atertumswiss. 3 (Berlin 1956).

⁶ Legutóbb CARY (i. m. 133, 273—274) PFISTERrel szemben igyekezett hangsúlyozni, hogy a középkor Nagy Sándor-képét egyáltalán nem befolyásolták a népszerű könyvekben olvasható apokaliptikus Nagy Sándor-elbeszélések (Góg és Mágóg apokalipszise, valamint a tíz törzs elzárásának az epizódja). Ez a megállapítás talán túlzottan is csekély jelentőséget tulajdonít az egész középkorban rengeteget olvasott apokaliptikus jellegű Nagy Sándor-ábrázolásoknak a történeti irodalom, valamint a teológusok, moralisták és „exempla”-írók Nagy Sándor-képével szemben.

⁷ Erről a Makkabeusok könyve (I, 1, 3 : καὶ διῆλθεν ἕως ἀκρων τῆς γῆς) is tud.

tek táborát és a kedvelt várost, de az égből alászálló tűz megemésztí őkét. Az ó- és újszövetségi helyek új, apokaliptikus színt adtak a regénynek s ezzel gyökeresen megváltoztatták irodalmi jellegét.

A Nagy Sándor-történet és a bibliai apokalipszisek összekapcsolt változatával részletesen kidolgozott formában a szír Nagy Sándor-legendában találkozunk először. Teljes azonban a bizonytalanság még mindig abban a tekintetben, hogy a két elem összekapcsolása nem történt-e meg már sokkal korábban, évszázadokkal a szír legenda keletkezése előtt. A következőkben ezekkel a kérdésekkel, valamint a szír legenda keletkezéséhez fűződő megoldatlan problémákkal kívánunk foglalkozni.

II

Az első szerző, akit a kutatók egy része az összekapcsolás szerzőjének tekint, az i. u. I. sz. második felében író zsidó Iosephus. Arról a szorosról ugyanis, amelyet Nagy Sándor rekesztett el vaskapukkal (*ἦν ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος πόλεις σιδηραῖς κλειστὴν ἐποίησε*) már Iosephus is említést tesz (Bell. Iud. VII, 7, 4). Ugyancsak beszél Iosephus (Ant. I, 6, 1) a skythákról is, akiket Mágóg leszármazottainak tart: *Μαγώγης δὲ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ Μαγώγας ὀνομασθέντας ᾔκισε, Σκύθας δὲ ὑπ' αὐτῶν προσαγορευομένους*. Iosephus rövid tudósításaiban két olyan elem is van, amelyet esetleg a palesztinai vagy alexandriai hellenisztikus zsidóságra s ezzel együtt az Iosephust megelőző korokba vezethetnénk vissza. Az egyik maga az a gondolat, hogy a civilizált világ szempontjából olyan fontos kaukázusi kapuk megépítője Nagy Sándor volt. Egy ilyen feltevés mellett hivatkozhatnánk arra, hogy Nagy Sándor a többi hellenisztikus legendában, így a Nagy Sándor jeruzsálemi látogatásáról,⁸ a polgárjogok megadásáról⁹, a zsidó vallás elfogadásáról és a Jeremiás próféta csontjainak átviteléről¹⁰ szóló elbeszélésekben is igen előnyös szerepet játszik. F. KAMPERS egy máig sem teljesen elavult munkában¹¹ egész sor olyan adatot állított össze, amelyek azt bizonyítják, hogy Nagy Sándor alakja a hellenisztikus zsidóság körében egyenesen messiánikus váradalmak hordozója volt. Ha KAMPERS bizonyítása több helyen hézagos is,¹² nem kétséges, hogy a zsidóság bizonyos formában szintén magának igényelte a hellenisztikus *οἰκουμένη* nagy megalapítóját, s hogy — legalábbis bizonyos

⁸ Vö. PFISTER, i. m. 25—26.

⁹ Vö. PFISTER, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexanders, mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem: Sitz. Ber. der Heidelberger Ak. 1914/11. A Iosephusnál leírt állítólagos látogatás egyes motívumait felhasználta később a római Attila-legendá szerzője is. Vö. FÓTI JÓZSEF LAJOS, Ak. Ért. 1910: 49—64; KIRÁLY GYÖRGY, ITK. 1918: 134.

¹⁰ CARY, i. m. 18, 132.

¹¹ Alexander der Große und die Idee des Weltimperiums in Prophetie und Sage: Studien und Darstellungen aus dem Gebiete der Geschichte I/3, Freiburg i. B. 1901.

¹² Vö. alább a 20. jegyzetet.

korszakokban — hajlandó volt benne egy a Kyroséhoz hasonló, a közön-
séges történeti kereteken túlnövő, üdvtörténeti szempontból is fontos alakot
látni.¹³

A Nagy Sándor-történet Góg és Mágóg apokalipszisével összekapcsolt
másik eleme a „vaskapu” motívuma lehetne. Iosephus idején ugyanis nemcsak
az ezékieli Góg és Mágóg-prófécia volt közismert Keleten, hanem — amint az
újszövetségi Apokalypsis idézett versei mutatják — Góg és Mágóg egykor
bekövetkezendő feloldoztatásának hite is. Iosephus tehát az elzárás motívu-
mát is vehette volna valamilyen ránk nem maradt keleti apokaliptikus haggá-
dából.¹⁴ Ebben az esetben pedig, bár Iosephus két idézett helye között nem
mutatkozik semmiféle tartalmi kapcsolat sem, az a további feltevés is kínál-
kozik, hogy Nagy Sándor elrekeszelt apokaliptikus népei már Iosephus sze-
mében is a skythák voltak. Az események földrajzi és történeti körülményei
látszólag szintén ezt bizonyítják. Abban az időben ugyanis, amikor Iosephus
műveit írta, a Kaukázustól északra egy új nagy „skytha” birodalom, az alánoké
alakult meg.¹⁵ Az idézett helyen Iosephus is éppen az alánoknak az i. u. 72-ben
végrehajtott óriási betörésével kapcsolatban beszél Nagy Sándor kapuiról.
Noha a többi idevonatkozó forrásaink szóhasználata esetleg vitatható abból

¹³ Ezen az sem változtat, hogy Nagy Sándor a Makkabeusok könyvének előbb
említett bevezető sorai szerint egyben azoknak a szír diadochusoknak az elődje is volt,
akik közül később Antiochus Epiphanes a zsidóság szemében a korai antikrisztus-kép-
zetek megtestesítőjévé vált. Hasonló gondolatoknak adott kifejezést a középkori szer-
zők egy része is, akikre elsősorban Orosius elítélő szavai voltak nagy hatással. Ezek a
szerzők (így Sulpicius Severus nyomán Rhabanus Maurus is) Nagy Sándort, ha csodálták
is tetteit sok tekintetben, legfeljebb Isten öntudatlan eszközeinek voltak hajlandók elis-
merni, de ezt is csak Dániel próféciájára való tekintettel (vö. CARY, i. m. 17, 122,
141—142).

A három középkori Nagy Sándor-ábrázolás: a gesták Nagy Sándora, mint a
kalokagathia kalandos utakon járó bajnoka, a teológusok kényszeredetten elismerő,
többnyire ellenszenves Nagy Sándor-képe és az apokaliptikus könyvek messiánikus
vonásokkal megrajzolt Nagy Sándora egyaránt nélkülözte az objektív tudományos
szellemet. Ezen a téren csak akkor történt gyökeres változás, amikor a humanisták
érdeklődése Arrhianosnak a tudományos szempontból is nagyértékű Nagy Sándor-
életrajzára terelődött, nálunk P. P. Vergerio fordítása révén (vö. HUSZTI JÓZSEF, Filo-
lógiai Közlöny I/4 [1955] 527; KARDOS TIBOR, A magyarországi humanizmus kora
90, 344). Visszaesést jelentett ezzel szemben már Ilosvai Péter Nagy Sándor-históriája is,
bár az Curtius Rufus és Iustinus alapján, tehát Pseudo-Kallisthenesnél valamivel jobb
források nyomán készült, még inkább azonban Heltainak majd Hallernek a Historia
de preliisról készített fordításai (vö. HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében², 391,
457—461).

¹⁴ Ez volt HELLER BERNÁT véleménye (Jewish Studies in Memory of George
A. Kohut. New York 1935, 351, vö. uő.: Ethnographia 1935: 23—28).

¹⁵ Az alán birodalom megalakulásáról és a 72. évi alánbetörésről vö. Antik Tanulm.
II (1955), 128—131; ugyanott a kaukázusi átjárók kérdésével is behatóan foglalkozom.
Iosephusnak a Hegsippustól származó latin fordítása, valamint Synkellos zsidó
átdolgozása, a Yoszippon szintén beszámolnak az alán betörésről és Nagy Sándor kapu-
iról is (vö. KRAUSZ SÁMUEL, Ethnogr. 1896: 355—364, 1898: 348; I. WALLACH:
Jewish Quarterly Review XXXVII [1947], 407—422). — A skytha: Mágóg azono-
sítás az Exordia Scythica és Regino közvetítésével jutott el Anonymus gestájába és a
krónikákba (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 48—53,
vö. még KRAUSZ, Ethnogr. 1898: 197—203, 293—305).

a szempontból, hogy melyik kaukázusi átjárón át történt a betörés, a „skytha” alánok említése miatt nem kétes, hogy Nagy Sándor itt említett kapuit a Kaukázusba kell képzelnünk.

Annak ellenére azonban, hogy Iosephus tudósításainak ezeket az elemeit a zsidó háttér is kielégítően megmagyarázná, minden okunk megvan arra, hogy eredetüket ne Keleten, hanem Iosephus római környezetében keressük. Először is figyelembe kell vennünk, hogy Corbulo felderítő hadjárata után Iosephus sok római kortársa képzelte azt, hogy az egykor Nagy Sándortól is érintett Rhagae (a mai Teherán közelében) környékén levő Káspi kapuk a Kaukázus közepén átvezető szűk átjáróval, a Dariel-szorossal azonosak. Plinius (Hist. nat. VI, 40) megróttá ugyan ezért mind a felderítő hadjárat térképeinek készítőit, mind pedig e tévhit többi képviselőit,¹⁶ tiltakozása azonban már nem tudott változtatni azon, hogy a régi Nagy Sándor-történetekben emlegetett kapuk már Iosephus római kortársainak képzeletében is a Kaukázusba kerültek. De nemcsak a kapu építőjének a személye, hanem maga a kapu-motívum is minden valószínűség szerint római eredetű. A felderítők ugyanis, Plinius (Hist. nat. VI, 30) szavaiból ítélve,¹⁷ a kaukázusi átjáró közelében erődítményeket is találtak. Ezeknek célja az átjáró elzárása (ad arcendas transitu generes innumeras) volt. Az építmények leírásában egyes elemek (ubi fores obditaе ferratis trabibus) egyenesen szó szerinti egyezést mutatnak Iosephus fogalmazásával (*πύλαις σιδηραῖς κλειστήν ἐποίησε*). A Iosephus korabeli Rómában tehát kimutathatóan megvolt Nagy Sándor kaukázusi kapuinak a képzete. Nagy Sándor itt is a hellenisztikus *οἰκουμένη* géniusza: a Kaukázushoz kapcsolódó új oltalmazó szerepe Corbulo kaukázusi felderítő útja és a nagy alán betörések után természetes módon alakult ki.

Hogy végül az archaizáló módon használt „skytha” nevet milyen görög vagy latin példa nyomán adta Iosephus az alánoknak, teljes határozottsággal nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy Herodotos egyetlen palesztinai szempontból is fontos skytha tudósítása (I, 103—106) lebegett előtte, amelyben a skytháknak egy hatalmas, délen Palesztinán túl Egyiptomot és Etiópiát is érintő, húsz évig tartó betöréséről van szó.¹⁸ De ha ezt teljes határozottsággal nem állíthatjuk is, annyit mindenképp megjegyezhetünk — és ez alapvetően fontos a iosephusi hely megítélése szempontjából —, hogy Iosephus szavai ránk maradt formájukban semmiféle apokaliptikus elemet nem tartalmaznak. Nem is meglepő ez, ha figyelembe vesszük, hogy Góg és Mágóg népe nemcsak Ezékiel próféciájá-

¹⁶ Vö. Ant. Tanulm. II, 130, 55. jegyz.

¹⁷ Az erődök meglétét már Strabon (XI, 500) is bizonyítja.

¹⁸ Vö. AARRE LAUHA, *Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*: *Annales Acad. Sc. Fennicae. Ser. B. Tom. XLIX* (Helsinki 1944), 8. — Iosephus máshol is idézi Herodotost: vö. G. HÖLSCHER, *Pauly-Wiss. R. E. IX*, 1964. — A legújabb

ban, hanem a Genesis népszármazási táblázatában (X, 2) is szerepel, s hogy Iosephus az utóbbi összefüggésben, nem pedig az ezékieli prófécia kapcsán mondja, hogy a skythák Mágóg leszármazottai.¹⁹

Iosephus tudósításairól tehát összegezõleg csak annyit mondhatunk, hogy nála a késõbbi apokaliptikus színezetû Nagy Sándor-legenda egyes elemei (a kaukázusi „kapuk”, a skythák mint Mágóg leszármazottai) a római környezet hatására jelennek meg. A skytha: Mágóg azonosítás nála is csak annak a hellenisztikus zsidó és keresztényen irodalomban számtalanszor megfigyelhetõ törekvésnek az elsõ példája, amely arra irányul, hogy a Genesisben nem szereplõ népek is helyet kapjanak a bibliai leszármazási táblázatban. Az ezékieli prófécia Góg és Mágóg-apokalipszisének Iosephus Nagy Sándorra vonatkozó megjegyzéseiben semmi nyoma nincsen. Ez is könnyen érthetõ, ha tekintetbe vesszük az események történeti és földrajzi hátterét: az alánok még a 72. évi nagy betörésük alkalmával sem jutottak Palesztina közelébe, s vissza is vonultak anélkül, hogy bármilyen esemény történt volna, amelyet Iosephus a Góg és Mágóg-apokalipszis Izráelre vonatkozó eschatologikus jövendöléseivel hozhatott volna kapcsolatba.²⁰

Ezékiel-exegesisokról vö. C. KUHLE, Zum Stand der Hezekiel-Forschung: Theol. Rundschau NF. XXIV (1957), 1—53, különösen 18—19, 28—31. — Egészen elhibázott A. R. ANDERSON (Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations: Monographs of the Mediaeval Acad. of America 5. Cambr., Mass. 1932, 5—6) kísérlete, aki a transzkaukáziai földrajzi nomenklaturában fedezi fel a Góg nevet, Gogarene és „Gogh” tartományok nevében. Az utóbbit ANDERSON P. A. SOUKRY Pseudo-Moses kiadása nyomán idézi. Amint azonban az örmény Gugark' névalak mutatja, a Gogarene névhez az örményben is hozzátartozik az -ar -elem. Ami a másik idézett szót illeti, ha Anderson tudatában lett volna annak, hogy SOUKRY modern nyugati örmény kiejtés szerint írja át az ó-örmény szavakat (Ps. Moses, ed. SOUKRY 35, 3: *Ḡḡḡ*), s így az egykori hangalak *Kol* nem pedig *Gogh* volt, bizonyára nem kockáztatta volna meg ezt a magyarázatot.

¹⁹ Vö. J. G. AALDERS, Gog en Magog in Ezechiël. Kampen 1951, 15.

²⁰ KAMPERS (különösen 51—4) egyik alaptétele az, hogy az apokaliptikus Nagy Sándor-legenda már Iosephus korában megvolt. Bizonyítása azonban éppen Iosephus szövegét illetõleg semmi olyan elemet nem tartalmaz, amely akár csak nagyobb mértékben valószínűsíthetné is ezt a tételt. Hasonló véleményének adott kifejezést elõbb idézett munkáiban F. PFISTER is. Lényeges haladást jelent velük szemben ANDERSON felfogása (i. m. 19—20), aki elképzelhetõnek tartja ugyan, hogy a skytha: Mágóg azonosítást és Nagy Sándor kaukázusi kapuinak képzetét már Iosephus korában összekapcsolták, de tagadja annak a lehetőségét, hogy a Nagy Sándor-legendának ez az új formája közismertté vált volna. Szerinte Iosephus korában még nem alakult ki a legendának az a változata, amely szerint Góg és Mágóg népét Nagy Sándor zárta el. Arra ANDERSON véleménye szerint csak a 395. évi nagy hun betörés után került sor. Az átdolgozás megletének elsõ bizonyítékát ANDERSON (i. m. 17, l. jegyz.) Ephraem Syrus „De fine extremo” címû homíliájában látja, amely szerinte 395 után keletkezett. Nem tekintve azonban, hogy az utóbbi állítás tévedésen alapul (vö. alább 11), ANDERSON sok helyes elemet is tartalmazó fejtegetéseivel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Iosephus tudósításainak helyes megítélése a római környezet figyelembevétele nélkül aligha lehetséges, továbbá, hogy egy önálló, az említett bibliai helyek közvetlen exegesisétõl független apokaliptikus Nagy Sándor-legenda meglétét még az is csak valószínűsíthetné, ha a skytha: Mágóg azonosítást Iosephus nem a Gen. X, 2, hanem az ezékieli prófécia alapján köznélne. Ezért nem fogadhatjuk el PFISTER (i. m. 30) legújabb véleményét sem, aki ANDERSON (i. m. 20, l. jegyz.) — egyébként az elmondottak értelmében csakugyan nem teljesen meggyõzõ — bírálatát figyelmen kívül hagyva újra annak a véleményének ad kifejezést, hogy Iosephus már ismerte a Nagy Sándor-legenda apokaliptikus változatát.

III

Az átdolgozás még nem történt meg a 395/6-ban bekövetkezett félelmes hun betörés idején sem. Pedig ennek a betörésnek a hullámai délen Észak-Mezopotámiát és Szíriát is elérték, sőt hírek kaptak szárnyra, hogy a hunok Jeruzsálem kincseit is el akarják rabolni (Hieronymus, Ep. LX, 16 ; LXXVII, 8). Ekkor menekült a Bethlehembben tartózkodó Hieronymus is a tengerpartra Paula kolostorainak szűzeivel, hogy hajóra szállhasson velük, ha megérkezik a barbár áradat. Hieronymus szavai azonban sem itt, sem más írásaiban nem árulnak el többet, mint a Iosephus megjegyzéseivel való ismeretséget. A Quaestiones in Genesin (ad X, 2) egyik helyén, a népszármazási táblázattal kapcsolatban, ő is említi röviden a Scythae: Magog azonosságot, Ezékiel-kommentárjában pedig (ad XXXVIII, 2) Iosephusra is utal. Sokkal fontosabb Éσαιás-kommentárjának egyik helye (ad XXX, 27—33), amelyből világosan kiderül, hogy nála a Iosephustól átvett Scythae: Magog azonosítás, csak mint Iosephus véleménye szerepel: „Iudaei de Gog et Magog gentibus, quas putant ab Aquilone venturas id est de Scythiae partibus haec intelligunt super quibus Ezechiel plenius loquitur.” Nyilvánvaló, hogy itt a Nagy Sándor-regény hatásának semmiféle nyoma nincs, s ezen az sem változtat, hogy Hieronymus ugyanerről a 395/6. évi betörésről szólva a kaukázusi kapukat is említi (Ep. LXXVII, 8): „Ecce subito discurrentibus nuntiis oriens totus intremuit, ab ultima Macotide, inter glaciale Tanain et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra cohibent, erupisse Hunorum examina, quae pernicibus equis huc, illucque uolitantia caedis pariter ac terroris cuncta complerent.” A legenda keletkezése szempontjából ez a hely semmivel sem mond többet, mint Iosephus idézett helyei, ahol Nagy Sándor kaukázusi kapuin keresztül ugyanúgy törnek be az alánok, mint itt a hunok. Idézett nyilatkozatában Hieronymus világosan a herodotosi (I, 103—106) skythákkal, tehát egy régi néppel hozza kapcsolatba a hunokat. Ebben ugyanúgy, mint Nagy Sándor kapuinak említésében, Iosephushoz hasonlóan klasszikus hatások alatt áll.²¹

²¹ Hieronymus fiatalabb kortársa, a szíriai származású Kyrrosi Theodoros egyenesen azt mondja Ezékiel-kommentárjában (Migne, PL. 81), hogy Góg és Mágóg betörése már megtörtént a babiloni fogságot követő időkben. — Az apokaliptikus spekulációktól később a honfoglaló magyarok esetében is őv egy névtelen barát, aki Hieronymust idézi, de a Iosephus-féle skytha: Mágóg azonosítást határozottan elutasítja: Gog et Mágóg non gentes esse aliquae corporaliter intelligendae sunt (vö. Magy. Honf. Kútfői 332, vö. még Fóri, ITK. 1913: 46). A régi skytha betörésre való utalást Hieronymustól Isidorus, Rhabanus Maurus és Rubruk is átvették. Az utóbbi kettőnél azonban a „Hunnos” helyett részben a Hunni: Hungari azonosítás, részben francia- és spanyolországi kéziratok „Hugnos” változata alapján a Hungari: magyarok jelennek meg. Ezeket az adatokat behatóan tárgyaltam a M. Nyelvt. Társ. 1954. jún. 17-én tartott egyik ülésén.

IV

A szír Nagy Sándor-legenda keletkezési körülményeinek a szempontjából azonban a 395/6. évi nagy hun betörés bizonyos földrajzi vonatkozásai mégis igen fontosak. Amint ugyanis forrásainkból kitéjük,²² ez a betörés Észak-Mezopotámiát már 395-ben érintette, 396-ban pedig újra ezen a vidéken át vonultak a hunok, ez alkalommal a perzsa főváros felé. Nem lényegtelen

²² A 395. évi hun betörés eseményei több szempontból még mindig tisztázatlanok. Az alapvető hiányosság a hun betörés klasszikus-filológus feldolgozóinál, a legújabbaknál is (E. DEMOUGEOT, *De l'unité à la division de l'Empire romain* [395—410]. Paris 1951. 112—117, 147—149, 162—165; H. HOMMEYER, *Attila*. Berlin 1951. 27, 114; F. ALTHEIM, *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden 1951. 79, 98; vö. még E. A. THOMPSON, *A History of Attila and the Huns*. Oxford 1948. 31) abban mutatkozik meg, hogy ezek a szerzők nem ismerik a „*Liber Calipharam*” néven ismert szír krónikának a 395/6. évi hun betörésről szóló tudósítását. Ennek valószínűleg az az oka, hogy MARKWART, aki tévesen hitelesnek ismerte el az Ibériai Péter szír vitájában található idevonatkozó adatot (vö. erről az Ant. Tan. II, 134—138. lapján tett megjegyzéseimet), tévedésével helytelen irányba terelte az egész kutatást. Bizonyos mértékig helyrehozta MARKWART tévedését O. WESENDONK (*Klio* XXVI [1933], 341; őt követi VÁCZY PÉTER: *Attila és húnjai*, szerk. NÉMETH Gy., 64, 77—8, 108, 304), aki ugyan e cikkében általában MARKWART elméleteit ismérti meg, azonban rámutat arra is, hogy a 395/6. évi hun betörés leírásában a „*Liber Calipharam*” elbeszélése Priskoséval egyezik. WESENDONK nem foglalkozik részletesen ezzel az egyezéssel, pedig a szír adat jelentősége, különösen földrajzi és kronológiai szempontból igen nagy. A nagy betörés képe most már részleteiben is világosan áll előttünk. Philostorgiosból (XI, 8) tudjuk, hogy a betörő húnok kiindulópontja a Dontól nyugatra volt (VÁCZY, i. m. 75, MARKWARTHhoz hasonlóan nem értékeli kellőképpen ezt a tudósítást). A „*Liber*” *Calipharam*, Pseudo-Dionysios szír krónikája és Priskos, valamint számos más görög és latin forrásból tudjuk, hogy a betörés még 395-ben elérte Észak-Mezopotámiát, Szíriát, de Kappadokiát és Galatiát is érintette. Kisásiából visszajövet, 396-ban, a hunok az észak-mezopotámiai Sophene tartományán át délre vonultak. A *Liber Calipharam* szerint a Tigris forrásvidékének és felső folyásának vidékén át haladtak délre egészen a perzsa főváros, Ktesiphon közelébe. Onnét, amint Priskosból tudjuk, vereségük után Azerbejdzsánon keresztül vonultak vissza. Pseudo-Dionysios Amidát (a modern Diyarbakir), Ingilénét, az alább említett Efézusi János szülőföldjét, Arzon tartományt, Martyropolis, Hanzit, Ziyata és Arsamoszta vidékét név szerint is említi. Mindezek a helyek Észak-Mezopotámiában a Tigris forrásvidékén, valamint attól délre vannak.

Kronológiai szempontból értékes Kyrillosz szír szerző egyik metrikus homiliája is, amely a 396. esztendő Mindszent ünnepére készült. Ebben utalás történik a hunok 396. évi észak-mezopotámiai átvonulására is. VÁCZY (i. m. 284—6), abból kiindulva, hogy a Mindszentek ünnepe 395-ben is nov. 1-re esett, a 395. évre datálja a homiliát és a benne leírt eseményeket. Amint azonban már LANDERSDORFER is rámutatott a Kyrillosz műveirehöz írt bevezetésében (7), a negyedik századból összesen csak három Mindszent-et ismerünk, amelyek kivétel nélkül mind tavaszra estek. — A *Kyrillosz—Absamya* kérdésben egyébként fontos változást hozott, hogy J. B. SEGAL közzétette a legrégebb ismert szír feliratokat. Ezekben az *Absamya* név mint pogány theofor név szerepel. Ez szinte bizonyossá teszi, hogy Absamyanak egy második, keresztyén neve is volt. A legfontosabb tanulsága azonban az a szír forrásoknak, hogy segítségükkel Eutropius ellentámadásának a Claudianus alapján csak hozzávetőleg megállapítható időpontját a 396. évre rögzíthetjük.

Hasznos hiányosság mutatkozik a 435. évi hun betörés klasszikus-filológusoktól származó feldolgozásaiban is. Ebben az esetben „Antiochiai Izsák szír író C. A. Mosstól kiadott „Királyi város” című homiliájának a nem-ismertetéséről van szó. Ez a homília ugyanis Proklos bizánci patriarcha olvasott beszédével egyútt az ezékieli próféta alapján foglalkozik a hun betöréssel. Itt azonban a kiadó, MOSS sem vette észre, hogy a homília milyen textus alapján készült és hogy milyen célzásokat tartalmaz a korabeli eseményekre. — Ezzel a homiliával egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

az sem, hogy ennek a vidéknek a lakossága szír, örmény és perzsa elemekből állt.²³ 363 óta a perzsa—római határ is ezen a vidéken vonult át, Nisibistől nyugatra,²⁴ észak—déli irányban. Ez a határ, amint tudjuk, majdnem a szászánida kor végéig megmaradt. Akkorra azonban már nemcsak a bizánciakat és a perzsákat választotta el, hanem a bizánci terület jakobita szírjeit is az északperzsa terület szír nesztoriánusaitól, valamint az örmény monofizitáktól.

V

Igen fontos lehetne a szír Nagy Sándor-legenda keletkezése szempontjából, ha az Ephraem Syrusnak tulajdonított „De fine extremo” című homiliáról sikerülne bebizonyítani, hogy valóban Ephraemtől származik. Ez a homilia ugyanis, bár textusa nyilvánvalóan az ezékieli prófécia, több helyen is a Nagy Sándor-legenda elemeivel van átszőve.²⁵ Különösen szembe-tűnő ez a Nagy Sándor kapuin át betörő hunok leírásában. Az egyezés természetesen közös forrás feltevésével is magyarázható volna, esetleg azonban azzal is, hogy a homilia merít a legendából, nem pedig megfordítva. Az utóbbi feltevés mellett döntően esik latba az a tény, hogy a homiliában nemcsak Herakleios császár perzsa háborúira, tehát a 620-as évek eseményeire történik célzás, hanem a mohamedán hódításokra is.²⁶ A homilia keletkezési helyét nem tudjuk. Feltűnő azonban, hogy a hunok a homilia szerzője szerint varázslók, ez a hiedelem pedig, amint már W. BOUSSET rámutatott, a perzsáknál volt meg.²⁷ Ebből is arra következtethetünk, hogy a szerző az észak-mezopotámiai szír—perzsa területek lakói közül került ki.

VI

Olyan hatalmas nomád hadjárat, amely délen Észak-Mezopotámiáig terjedt, legközelebb 515-ben következett be, amikor a szabirok törtek be a Kaukázus középső átjáróján. Ennek a betörésnek a görög és latin forrásai csak Armeniát, Pontost, Galátiát, Lykaoniát és Kappadokiát említik ugyan mint olyan területeket, amelyeket a hun portya érintett,²⁸ egy kitűnő helyi ismeretekkel rendelkező szír szerző azonban, Efézusi János, az észak-mezopo-

²³ Észak-Mezopotámia művelődési szempontból történetének minden korszakában szinkretisztikus folyamatok otthona volt.

²⁴ Vö. E. HONIGMANN térképét, amelyet „Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches” című művéhez (Bruxelles 1935) csatolt.

²⁵ Vö. ECKHARDT SÁNDOR: Attila és hunjai, szerk. NÉMETH Gy. 144—5, 147.

²⁶ Vö. Kmoskó idevonatkozó fejtegetéseit és a hozzájuk fűzött megjegyzéseimet: Acta. Orient. IV, 34—35, 52; vö. még Ant. Tan. II, 135.

²⁷ W. BOUSSET, Zeitsch. f. Kircheng. XX, 121—2. BOUSSET fejtegetéséhez hozzáfűzhetjük, hogy ehhez a visszataszító leíráshoz egészen közel áll az, amit Theophanes (a. 6208) mond el Pergamum ostromával kapcsolatban.

²⁸ Vö. E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II (Paris 1949), 105.

támiai kolostorok életéről írt munkájában²⁹ elmondja, hogy a hunok, akik bizonyára Örményország és Kappadokia³⁰ felől vonultak délre, az Amida környékén levő kolostorokat is rettegésben tartották.³¹ Minthogy e vidéknek a szabir betörés idején maga Efézusi János is lakója volt, tudósításának különös értéket kell tulajdonítanunk. Az ő kolostori történeteinek egyik helyén (ed. BROOKS 78₄) van szó egy „kijelentés”-ről is (12-13.), amely a szöveg szerint a hunok betörését jövendőli meg. Ez az eddig figyelembe nem vett fontos adat aligha jelenthet mást, mint azt, hogy Efézusi János korában, tehát a VI. század közepe előtt már megvolt a szír apokaliptikus Nagy Sándor-legenda. Addig azonban, amíg a szír Nagy Sándor-irodalom ránk maradt szövegei is létrejöttek, még jó néhány évtizednek kellett elteltie. Pseudo-Kallisthenes szír fordítása ugyanis legkorábban a VI. század végén készült. Még későbbi, amint majd alább látni fogjuk, a szír Nagy Sándor-legenda.

VII

A tulajdonképpeni szír Nagy Sándor-regény, tehát Pseudo-Kallisthenes szír fordítása, elsősorban a X. századi archipresbýtertól, Leotól származó latin fordítással mutat fel egyezéseket, s azzal együtt az *A*-kódex (*a*-recenzió) szövegtípushoz tartozik.³² Amint NÖLDEKE világosan kimutatta,³³ a szír fordítás egy középperzsa nyelvű eredeti nyomán készült. Ezt az mutatja, hogy a tulajdonnevekben található íráshibák legnagyobb része csak egy pehlevi előzmény alapján magyarázható. A szír változat jelentősége elsősorban a szövegekritika terén mutatkozik meg, mégpedig MERKELBACH legutóbb tett idevonatkozó megjegyzései szerint³⁴ nem annyira az *A*-recenzió szempontjából, mint inkább abban, hogy a szír szöveg a különböző más nyelvű és típusú változatok egyébként bizonytalan értékű olvasatait számos esetben döntően erősíti meg. A pehlevi közvetítő szöveg keletkezési idejét megállapítani csak hozzávetőleg tudjuk. Az *ante quem* azonban mindenesetre a VII. század

²⁹ De beatis Orientalibus (ed. BROOKS: Patr. Or. XVII).

³⁰ Az események másik kortársa, Andreas, a kappadokiai Kaisarcia püspöke szintén Góg és Mágóg népét látta a hunokban (vö. MORAVCSIK GYULA, Byzantinoturcica I, 107).

³¹ MARKWART, Südarmenien (Wien 1930), 103—4.

³² Vö. MERKELBACH, i. m. 62, 66. AUSFELD, PFISTER és CARY (i. m. 11) Leo fordítását és a szír változatot a δ -siglával jelölik és külön recensióként sorolják fel. A Leo fordításból készült fiatalabb recensiónak, a Historia de preliisnek J³-al jelölt interpolált változata (vö. MERKELBACH, i. m. 163—171, CARY, i. m. 58) az alapja a magyar Nagy Sándor-históriáknak (vö. KIRÁLY GYÖRGY, ITK. 1918 : 132—33 ; F. P. MAGOUN, The Gestis of King Alexander of Macedonia, Camb. Mass. 1929, 54). A szerb—horvát és szláv Nagy Sándor-regényről és annak forrásairól alapvető megállapításokat tett HADROVICS LÁSZLÓ a M. Tud. Akad. 1957. évi nagygyűlésén tartott, nyomtatásban még nem közölt, előadásában.

³³ Beiträge zur Gesch. des Alexanderromans 11—17.

³⁴ I. m. 66.

közepé,³⁵ tehát az arab hódítás kora. Keletkezési helyül NÖLDEKE igen alapos érvelés alapján a keleti szír, nesztoriánus területeket jelöli meg.³⁶

VIII

A Nagy Sándor-regény szír változatánál sokkal fontosabb mind a középkori apokaliptikus irodalom, mind a steppei népek története szempontjából a szír Nagy Sándor-legenda, amely nem más, mint a regénynek a Góg és Mágóg motívumaival bővített teljesen újjáalakított formája. A legenda a kéziratokban is, mintegy kiegészítésképpen mindig a regény szövegét követi.³⁷ Címe egyben rövid tartalomjegyzék is (ed. Budge 255): „Továbbá a Macedóniai Fülöp fiának, Alexandrosnak a diadalútja; hogy miként jutott el a világ végéig, és készített vaskaput, s hogy miként zárta el észak felé, hogy a hunok ki ne jöjjenek és le ne igázzák az országokat; az Alexandria királyainak levéltáraiban levő kéziratokból.”

Az elbeszélés Nagy Sándor tanácskozásával kezdődik. Nagy Sándor, uralma „második vagy hetedik” évében összehívja országa előkelőit és előadja nekik, hogy szeretné tudni, milyen nagy a világ kiterjedése, mire támaszkodik az égbolt, s hogy mi veszi körül a világot. Tanácsosai óvják attól, hogy megkísérelje elérni a világ végét, mert — úgymond — ők a saját szemükkal látták, hogy a világot tizenkét hajózható világos tenger veszi körül, azokon túl pedig egy keskeny földszárvánál elválasztva a Búdös Óceán tengere következik, amelynek gőzétől minden élőlény elpusztul. Nagy Sándor azonban nem hallgat szavukra, s elhatározza, hogy elmegy a világ végeire. Egyben végrendelegzik is: úgy reméli, hogy Krisztus eljövetelel talán még megéri, de ha nem érne is meg, ezüst trónját akkor is Krisztusnak ajánlja fel. Istenhez fohászkodik és egyebek között ezt mondja: „Tudom, hogy szarvakat növesztettél a fejemen,³⁸ hogy szétszórjam velük a világ birodalmait.” 320 000 emberrel Alexandriából a Sinai hegyhez, majd onnan a tengeren át Egyiptomba megy. Ott a király 7000 réz- és vaskovácsot ad neki. Ezután négy hónapig és tizenkét napig utazik a világos tengereken. Seregével eléri a Búdös Óceánt határoló szárazföldet. Ott harminchét halálraítélt gonosztevőt megpróbál a Búdös Óceán partjára küldeni, de azok, mihelyt a partra érnek, meghalnak. Nagy Sándornak tehát vissza kell fordulnia. Ekkor a világos tengerek és a Búdös Óceán között addig vonul, amíg oda nem ér, ahol a nap az ég ablakába szokott lépni. Megszemléli a nap lenyugvásának helyét, majd a Nagy Musas³⁹

³⁵ I. m. 17.

³⁶ Uo.

³⁷ Vö. BUDGE, i. kiad. XV—XXXIV.

³⁸ Nagy Sándor legendabeli szarvainak kérdéséről még mindig jó: ANDERSON Transactions of the Amer. Philol. Association LVIII (1927), 100—112.

³⁹ A Musas-hegy (a babiloni Gilgames-eposzban: *ša ša-di-i še-mu-šu Ma-šu*) említése után az egyik világos példa arra, hogy a szerző a Gilgames-eposzból is merített (vö. A. UNGNAD—H. GRESSMANN, Das Gilgamesch-Epos 39—52, 135—137, 152 skk, 183).

és a Klaudia hegyéhez megy. Onnan a Halorashoz, oda, ahol a Tigris malmot hajtó patak gyanánt ered, azután a Kallath nevű folyóhoz. Ezután Örményországon és Azerbejdzsánon át északra vonul, majd átkel a Musas hegyén és egy nagy hegység — amint a későbbiekből kiderül, a Kaukázus — kapujánál üt tábort. Az ott lakók megnyugtatóására kihirdeti, hogy ő nem ellenségként érkezett, csak tájékozódni szeretne. A hozzáküldött háromszáz ottani öreg elmondja, hogy ez az ország Tubarlak⁴⁰ perzsa királyé, aki Ahasvérus nemzetségéből uralkodik. A nagy hegy Külső-Perzsiáig és azon át egészen Indiáig terjed.⁴¹ Csak egy keskeny ösvény vezet rajta keresztül a tenger és a hegyek között, amelyen csak lóval lehet járni, úgy hogy az ember a vadállatokat egy haranggal elzavarja. A hegy túlsó oldalán a hunok vad népe lakik. Felsorolja a szöveg a hun királyok nevét is, akik között Góg és Mágóg, valamint a bibliai Amrafel is szerepel. A hunok nyers húst esznek, de fogyasztják a dögök húsát és embervért is. Bőrbe öltöznek és nagyon gyorsak. Asszonyaiknak csak egy mellük van⁴² és férjeiknél is harciasabbak. Fegyvereiket azzal teszik legyőzhetetlenné, hogy emberi embriók vérével kenik be őket, amelyekhez borzasztó körülmények között jutnak.⁴³ A hunokat az Isten büntetésből küldte. Római és perzsa területen már sok várat romboltak szét. Mögöttük a hüvelykemberek, kutyaemberek és a féregnépek (?) laknak. Azután már nincsenek emberek, hanem a kígyók pusztája⁴⁴ következik. Még távolabb a paradicsom van, amely az ég és a föld között lebeg és felhőktől van körülveve. Ezután következik a paradicsomi folyók leírása, amelyeket Isten kitett a paradicsomból és úgy helyezett el, hogy az emberek rajtuk keresztül se juthassanak el a paradicsomba. Ezután Nagy Sándor hatalmas kaput épít a barbárok ellen. A nagy építményt az egyiptomi munkások készítik el, óriási tömeg vasat és ércet használva fel az építéshez. Mikor a kapu elkészül, Nagy Sándor feliratot véset rá, amelynek szövege a következő (268, 12—269, 2) :

𐎠𐎡𐎢𐎣 𐎤𐎥𐎦𐎧 𐎨𐎩𐎪𐎫 𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿
 𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣
 𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿
 𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣
 𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿

⁴⁰ A Tubarlak név mindezideig megfejtetlen.

⁴¹ A Kaukázus leírásába itt a Taurus-hegységnek valamilyen klasszikus forrásokból vett leírása vegyül.

⁴² A Kaukázus környékére lokalizált amazonok már a legrégebbi Nagy Sándor-történetekben is szerepeltek.

⁴³ Vö. fenn a 27. jegyzetet.

⁴⁴ Ez a hely magyarázza meg végső fokon Edessai Máté örmény krónikájának azt a tudósítását, amely szerint a kuman—úz—besenyő vándorlást a „kígyók népe” okozta.

szerint ez már valódi jövendölés, NÖLDEKE ugyan elismeri, hogy a kazárok, mint Herakleios császár szövetségesei 627-ben a Kaukázuson át betörték Persarmeniába, ez a betörés azonban szerinte nem egy küzdelem kezdetét jelenti, mint a legendában, hanem a hosszúra nyúlt bizánci—perzsa háború befejezését. A 940 tehát NÖLDEKE szerint önkényes, találmányra odavetett szám.

Mindebben NÖLDEKÉT az is megerősíti, hogy a szír legendának egy metrikus feldolgozását is ismerjük, amely az egyik kézirat kolofonja szerint az 521-ben meghalt nevezetes szír író, Jacob Sarugensis kedvelt metrumában készült. Bár az 515 és 521 közötti idő elég kevésnek látszik az átvételre,⁵¹ mégis NÖLDEKE úgy gondolja, hogy a metrikus átdolgozás szerzőjének Jacobot kell tekintenünk. Minthogy NÖLDEKE tekintélye szinte megingathatatlan volt a szír filológia terén, nem találtak elfogadásra W. BOUSSETnek és C. HUNNIUSnak, a metrikus változat későbbi kiadójának fejtegetései sem,⁵² akik alapos érveket hoztak fel a mellett, hogy a legenda egyes részei mégis a 627. évi kazár betörésre látszanak utalni.⁵³ Legutóbb PFISTER is újra határozottan NÖLDEKE véleménye mellett foglalt állást.⁵⁴

Annál sajnálatosabb tehát, hogy K MOSKÓ MIHÁLY fejtegetései,⁵⁵ amelyek valóban eldöntik a kérdést, csak néhány éve és még most is csak kivonatossan kerültek a nyilvánosság elé. K MOSKÓ egész sor érveléssel bizonyítja, hogy mind a metrikus legendában, mind a prózai szövegben félreérthetetlen utalások vannak II. Khosrav és Herakleios háborújára. Mindkét változatról azt kell tehát mondanunk, hogy jelen formájukban a legendának a 628 után átdolgozott formáját tartalmazzák.⁵⁶ K MOSKÓ érvelése minden bizonnyal helyes. Az apokaliptikus irodalomban az ilyen átdolgozás természetes jelenség: az utolsó jövendölésben megadott idő eltelte után a legenda későbbi használói új jövendöléseket toldanak be a szövegbe.

K MOSKÓnak a 940. évre vonatkozó betöréshez fűződő fejtegetései azonban szintén fontos hiányosságokat tartalmaznak. Először is meg kell jegyeznünk

⁵¹ ANDERSON, i. m. 27, l. jegyz.

⁵² C. HUNNIUS, *Das syrische Alexanderlied* (Göttingen 1904), 21—23.

⁵³ ANDERSONnak (i. m. 27, l. jegyz.) az említett elbeszélésben szereplő kapukhoz fűződő magyarázatai nem meggyőzőek.

⁵⁴ I. m. 38; mind a prózai, mind a metrikus változat datálásában NÖLDEKÉHEZ csatlakoznak MAGOUN (i. m. 39) és CARY (i. m. 11) is.

⁵⁵ Vö. *Acta Orient.* IV, 35—36.

⁵⁶ Ebből a szempontból már BOUSSET (i. h. 115) és KAMPERS (i. m. 70—85) is tettek helyes megjegyzéseket. BOUSSET szerint a metrikus és a prózai változat közös forrásra megy vissza. Annak ellenére, hogy az élet forrásának keresése, valamint a világev-spekuláció valóban fontos és jellegzetes motívum-többlet a metrikus változat szövegében, hasonlóképpen a hun jövendölés is fontos többlet a prózai változatban, ezt a véleményt helyesnek kell tartanunk. Megerősít bennünket ebben az is, hogy Pseudo-Dionysios Telmahrensis (IX. század) rövid összefoglalásában, ahol a szír Nagy Sándor-legenda tartalmát adja (vö. NÖLDEKE, i. m. 32, ANDERSON, i. m. 27—28), szorososan érintkezik hol a prózai változattal, hol pedig a metrikussal, néhány esetben azonban egyikkel sem. Feltehetjük tehát, hogy a szír Nagy Sándor-legendának volt olyan régi változata is, amely a későbbiek során elveszett, de Pseudo-Dionysiosnak még rendezésére állott

hogy a kazár beavatkozás Herakleios oldalán valóban a 627. év eseményei közé tartozik.⁵⁷ De volt egy hatalmas kazár betörés 629-ben is, amelyről Moses Kaľankatvae'i (ed. Tiflis 34—57) örmény szerző elsřrendű szemtanú-jelentések alapján igen részletes tudósítást közöl. Moses szavaiból világosan kitűnik, hogy a 629. évi kazár betörés már nem a bizánciak ősztönzésére történt, hanem hatalmas önálló hadjárat volt, amely több esztendeig tartott és Örményország nagy részére rettenetes pusztulást, éhínséget és pestist hozott.⁵⁸ Azok az örmények tehát, akik a kazár pusztításoktól délre éltek, Észak-Mezopotámiában, a Haloras vidékén, a Nymphios folyónál és a Tigris forrásvidékén, a 626. évi háborús szenvedések után⁵⁹ újra az enyészet szélére jutottak. Ezekre a nagy eseményekre utal tehát a 940/629. évre vonatkozó jövendölés szerzője is, és az sem lehet kétes, hogy itt megint vaticinatio ex eventu-ról van szó. Rendkívül érdekes egyezés mutatkozik a szír legenda és az örmény elbeszélés között abban is, hogy mind a kettőben⁶⁰ Jeremiás prófétának ugyanazokra a szavaira (I, 13—16) történik hivatkozás. A szír legenda szerzője egyenesen Nagy Sándorral ismételteti el a próféta szavait.⁶¹

Valódi jövendölést tartalmaz ezzel szemben a feliratnak az a része, ahol Tubarlak veresége után megígéri, hogy tizenöt év múlva Assziriát és Babilóniát is át fogja adni Nagy Sándornak. Ez a jóslat ugyanis, amint tudjuk, nem teljesedett be. II. Khosrav—Tubarlak veresége után 15 évvel, 643-ban a mohamedánok már végleg megdöntötték a szászánida Perzsiát. A be nem vált jóslat felhatalmaz bennünket arra, hogy a legendát mai formájában a 629. évet követő, de az arabok mezopotámiai győzelmét, vagyis 636-ot megelőző esztendőkből származtassuk.

A második jóslatnak a 629. évi kazár betörésre való vonatkoztatása révén világosság derül a legenda szerzőjének a kazár szövetségről alkotott felfogására is. Herakleios és Nagy Sándor azonosítása ugyanis igen nehéz helyzet elé állította a szerzőt. A perzsa hadjárat során ugyanis Herakleios, amint összes forrásunk egybehangzóan bizonyítja, maga nyitotta ki a kaukázusi kapukat a kazárok előtt. A szerző ezekre az eseményekre csak a lehető legtapintatosabb formában, közvetve utal.⁶² Az ő Nagy Sándor—Herakleiosa

⁵⁷ Vö. MNy. XLIX (1953), 319—323.

⁵⁸ NÖLDEKE az örmény forrásokat csak K. PATKANIAN egyik cikkének rövid tájékoztatója alapján használta és erről a betörésről egyáltalán nem tesz említést.

⁵⁹ Vö. J. A. MANANDJAN, Vizant. Vremennik 1950 : 145.

⁶⁰ Mosest illetőleg vö. MNy. i. h. 321—322.

⁶¹ Az elmondottak alapján nem látszik elfogadhatónak Kmoskó (vö. Acta Orient. IV, 33—34) szokatlanul merész feltevése, aki 940. évre vonatkozó jövendölést Konstantinápoly 1453-ban történt elestével hozza kapcsolatba.

⁶² Kevésbé tapintatosak a nyugati források, amelyekhez Dagobert egyik bizánci követsége révén jutott el a kazárok segítségül hívásának híre. Ez a tudósítás, amelyből Fredegar, Aethicus, Ekkehard és Freisingi Otto is merítettek, egyáltalán nem előnyös Herakleios szempontjából. FÓTI (ITK, 1913 : 37—41) egyébként igen értékes fejtegetésében Aethicus korát WUTKE naiv magyarázata alapján helytelenül határozza meg (vö. ECKHARDT, Kőrösi Csoma Arch. II, 422—433 ; Uő.: De Sicambria à Sans-Souci [Paris 1943], 13, 15—6).

a kegyes keresztyén uralkodó mintaképe, tehát semmiféle szerepet nem kaphat a kazárok garázdálkodásaiban: Nagy Sándor—Herakleios győzelmét Tubar-lak—II. Khosrav felett nem a kazárok, hanem az Isten segédelmével vívja ki. Ott azonban, ahol a szerző a kaukázusi kapu közös római—perzsa őrsegéről beszél, világosan kifejezésre jutnak saját gondolatai is: helyes és megőrzendő a római és perzsa uralkodóknak az a régi szokása, hogy a barbárok ellen emelt kaukázusi erődöket közös költséggel tartották fenn.⁶³ Ezt a szokást a 629. évi betörés után is fel kellene újítani! Ez az óhaj azonban nemcsak a legenda szerzőjének lelkében élt. Az örmények még akkor is így gondolkoztak, amikor a perzsa hatalom helyébe már a mohamedánoké lépett. Rendkívül érdekes ebből a szempontból Levond VIII. századi örmény írónak egy tudósítása (ed. Šahnazarean 64), amely szerint, mikor az arabok 716-ban elpusztították a derbendi erődöket, a falak romjai között egy nagy feliratos követ találtak, amelyen az állt, hogy az erődöket Markianos (450—457) bizánci császár építette saját kincseiből; egykor el fogják pusztítani őket Ismael gyermekei, de majd fel is építik a saját kincseikből! Ez Levond idejében már vaticinatio ex eventu volt. Amint azonban tudjuk, később is jó próféciának bizonyult, mert az arabok még sok súlyos küzdelmet vívtak a kazárokkal Derbend környékén, s sokszor építették újjá a gyakran elpusztított régi erődöket.

Maga a felirat-motívum minden valószínűség szerint a görög Nagy Sándor-történetek valamelyikéből származik. Erre mutat az az eddig meg nem figyelt szoros egyezés, amely a szír legenda, Levond tudósítása és Plutarchos Nagy Sándor-életrajzának (cap. 17) a között a helye között mutatkozik, ahol Nagy Sándor perzsa hadjáratáról van szó. Azt olvassuk ugyanis Plutarchosnál, hogy Nagy Sándor Darius elleni felvonulásának idején a lykiai Xanthos városa mellett levő forrás hirtelen kiáradt. Ekkor egy régies írásjelekkel borított kő került elő, amelyen egy jóslat állt arról, hogy „a perzsa hatalomnak egykor vége fog szakadni és meg fogják dönteni a görögök”.

A szír Nagy Sándor-legenda az elmondottak értelmében az észak-mezopotámiai szinkretisztikus kultúra terméke. Alapját a hellenisztikus görög Nagy Sándor-regény képezte, amelyet azonban gyökeresen átdolgoztak az ezékieli próféciával való összekapcsolás során. A helyi elemet a legendában az ősi Gilgames-eposz motívumai képviselik. Szerzője, illetőleg átdolgozói Észak-Mezopotámiában, a régi Amida környékén éltek. Érdeklődésük középpontjában a 395/6. évi nagy hun, az 515. évi szabir és a 629. évi kazár betörés állott. Igen tanulságosak a legendának azok a motívumai, amelyek a későbbi

⁶³ Vö. E. STEIN, i. m. 62.

középkori Nagy Sándor-gestákban is visszatérnek : így Nagy Sándor kisebbségben levő csapatainak győzelme a barbárok tömegei felett,⁶⁴ s az a gondolat, hogy Nagy Sándor kaukázusi kapui a kultúr-világ védőbástyái a barbárok ellen.⁶⁵

⁶⁴ Vö. Anonymusnak (cap. 8) az Álmos szájába adott beszédét, amelyről már régen ismert, hogy a Nagy Sándor-regényből származik (Vö. KARDOS TIBOR, Középkori kultúra 94—95; Uő : I. Oszt. Közl. V, 1954 : 178 ; vö. még uő : Száz. 1939 : 306—7).

⁶⁵ Vö. IV. Bélának a IV. Incéhez intézett híres levelét (MARCZALI, A magyar történet kútf. 161—166), ahol — mint a szír legendában — éppen Herakleiosz perzsa háborúira történik hivatkozás. Bár a szerző Herakleiosz „limcs”-ét is az „Aqua contradictionis”-hoz, vagyis a Dunához képzeli (vö. KARDOS, A magyarság antik hagyományai 17—8), a védőbástya-motívumot ugyanúgy használja, mint a szír legenda szerzője.

ifj. HORVÁTH JÁNOS
A GELLÉRT-LEGENDÁK FORRÁSÉRTÉKE

Középkori történeti forrásaink közül — az egy Anonymuson kívül — egyetlen forrásunk sem részesült oly ellentétes megítélésben, mint a Gellért püspökről ránk maradt két legenda. Még az aránylag legegyszerűbbnek látszó kérdés, a két legenda-változat egymáshoz való viszonya sem jutott végérvényes és vitathatatlan megoldáshoz s még kevésbé beszélhetünk megnyugtató eredményekről a legendával összefüggő többi problémát illetően. Nem nyert megnyugtató tisztázást a legendának a krónikákkal való viszonya sem, a tekintélyes mennyiségű szövegegyezések ellenére sem.

Az elfogulatlan vizsgáló az egymásnak ellentmondó adatok egész sorára bukkan a Nagyobb Legendában.

A részletező és az egykorúság benyomását keltő adatok hitelét azonnal lerontják és kétségessé teszik mesés, novellisztikus elemek. Az egykorú vagy közel egykorú adatok váltakoznak benne kétségtelenül nem egykorú, sokkal későbbi időre mutató adalékokkal. Ilyen mindjárt Gellért püspöki címe is: a Nagy Legenda *marosi püspöknek nevezi őt s püspökségét marosvári püspökségnek*¹, holott a XII. századtól kezdve már *csanádi* püspökségként említik az oklevelek. Ez tehát olyan régi adat, amit *kitalálni* későbbi időben nehezen lehetett. Az a körülmény, hogy a legenda *comes palatii*-t emleget a későbbi *palatinus* helyett, szintén korai időkre mutat. Ugyanígy *Ajtony* nevét a régies *Achtum* formában írja, amit Anonymus már *Ochtum* alakban ismer; ezzel szemben *Csanád* ispán nevét a késői, XIII—XIV. században használatos formában *Chanadinus*nak írja, holott Anonymusnál ez a név még *Sunad* formában (ejtsd: Csunád) található. Ezek a nyelvészeti és helyesírástörténeti szempontból egymást kizáró vagy legalábbis egymásnak ellentmondó adatok azután az egész legenda hitelét megingatják s a kételyt még csak fokozzák az olyan, nem hiteles adatok, mint a keresztes hadak emlegetése Gellért korában (holott az első keresztes had 1096-ban indult), továbbá a bolognai egyetem említése (amely csak a XI. század végén, vagy a XII. század elején alakult egyetemmé), továbbá a *márkának* István király korában való szerepel-

¹ KARÁCSONYI J.: Szt. Gellért ... élete. Bp. 1887. 268. o.

tetése. (holott a márka nálunk csak a XII. sz. közepétől kezdve szerepelt fizetési eszközként.)

Ez egymásnak ellentmondó adatok azután azt eredményezték, hogy a legenda keletkezési idejére s ezzel együtt adataink hitelességére vonatkozóan egészen napjainkig a legellentétebb vélemények állanak egymással szemben. Aszerint, hogy a szerzők a *régies* adatoknak tulajdonítanak nagyobb súlyt és jelentőséget, arra a végső következtetésre jutnak, hogy a Nagy Legenda túlnyomó részben Gellérttel egykorú vagy közel egykorú mű, amelyet később helyenként kibővítettek, interpoláltak, de eredeti jellegéből így sem forgatták ki. E nézet főként régebben talált hirdetőkre s bár egyes részletek megítélésében eltérnek egymástól, az egykorú, vagy közel egykorú adatok fontosságát és történeti hitelét egyaránt hangsúlyozzák: KARÁCSONYI JÁNOS,² MÜLLER FRIGYES³, a Gellért-legendát énekes szolgáltató epizódjával kapcsolatban BALOGH JÓZSEF⁴ és legújabban MACARTNEY, aki a középkori magyar történeti forrásokról egy egész tanulmányorozatot írt⁵ és eredményeit külön könyvben is összefoglalta.⁶

Ehhez a csoporthoz számítható még PAULER GYULA is, bár ő már kritikusabb szemmel vizsgálja a legendákat,⁷ mint Karácsonyi, akinek művéről írt recenziójában fejti ki nemegyszer súlyos kifogásait a Nagy Legenda hitelességével szemben. Ugyancsak lényeges fenntartásai vannak MARCZALI HENRIKnek a Nagy Legendával szemben,⁸ de azért a művet közel egykorúnak tartja. Ugyanígy SALAMON FERENC is.⁹

A tudósok e tekintélyes csoportjával szemben a történészek és irodalomtörténészek nagy többsége, mondhatni mind a mai napig a Gellért-legendát rövidebb változatát nagyjában hitelt érdemlő elbeszélésnek tartja, de természetesen nem kortárs művének, hanem a XI—XII. századforduló körül szerkesztett iratnak, amelyet azután a Nagy Legenda szerkesztője sokkal későbbi időben, de a XIII. századnál semmiesetre sem korábbi időben, egyesek szerint csak a XIV. század második felében, mások szerint e század legvégén, bővített ki. E felfogás szerint tehát „a Nagy Legendának mindazon részei, amelyek nincsenek a Kis Legendából vagy egy régi krónika-redakcióból merítve (.....) csekély kivétellel nem egyebek, mint egy 1400 körüli író képzelmenek alkotásai” — amint MADZSAR IMRE¹⁰ élesen megfogalmazta.

² KARÁCSONYI i. m.

³ A nagyobb Gellért legenda forrásai és keletkezése. Századok, 1913. és 1915.

⁴ Szt. Gellért és a „symphonia Ungarorum.” M. Ny. 1926.

⁵ Studies on the earliest Hungarian historical sources; a Gellért-legendáról szóló tanulmányorozat első tanulmánya az Etudes sur l'Europe Centre-Orientale. No. 18-ban. Bp., 1938.

⁶ The medieval Hungarian historians, Cambridge, 1953. A Gellért-legendákról 152—161. o.

⁷ Századok, 1888.

⁸ A magyar tört. kútfői. Bp. 1880. 29. o.

⁹ Budapest története. Bp. 1885. III. 5.

¹⁰ Szt. Gellért nagyobb legendája. Századok, 1913. 513. o.

Természetesen ennek a felfogásnak a hívei egyes részletek tekintetében — néha lényegbevágóan is — eltérnek egymástól, a késői keletkezési idő szempontjából azonban valamennyien egyetértenek s így — akarva-akaratlan- — állást foglalnak a Nagy Legenda összes adalékainak hitelességével szemben, — ha azok nem vezethetők vissza valamilyen „régí krónika-redakcióra”. A Nagy Legenda legtöbb és talán legérdekesebb adatai azonban kétségtelenül nem vezethetők vissza a krónikára, s így általában e kritikus felfogás értelmében merő kitalálás a Nagy Legenda túhyomó része.

Ez a kétely a Nagy Legenda „toldalékaival” szemben már régi eredetű. Az első, aki ítéletet mondott felette, STILTING JÁNOS jezsuita hagiográfus és történetíró, aki a XVIII. század közepén megjelent Acta Sanctorum VI. kötetében¹¹ nagyonis summásan „plane ridicula et fabulosa”-nak minősíti a Nagy Legenda egész toldalékanyagát, amely a szerinte autentikus Kis Legenda kiegészítéseképpen jött létre. De tegyük mindjárt hozzá: ellenvetései közül mindössze *egy* bizonyult időtállóknak, ti. az, hogy a legenda anakronisztikusan említi Gellért idejében a keresztes hadjáratokat.¹²

BÜDINGER osztrák történetíró¹³ a keresztes hadjáratok említésén kívül már sokkal több kifogást emel a legenda hitelessége ellen; e kifogások közül helyesnek bizonyult, hogy a legenda anakronisztikusan emlegeti a bolognai egyetemet Gellért (+ 1046.) idejében, amikor az még meg sem alakult, továbbá a decretorum doctor és magister sacrae theologiae címet, amely egyetemi tudományos fokozat a középkorban.

Mint látnivaló, a legenda vizsgálatában eddig követett módszerek nem vezettek egyöntetű és kétségbevonhatatlan eredményekhez, sőt a tudományos vizsgálatok „eredményei” a legellentétebb felfogások „bebizonyítását” is lehetővé tették, aszerint, hogy a szerzők a korai, XI. századra mutató elemeknek tulajdonítottak *nagyobb* fontosságot, vagy pedig a későbbi időkre, a XIV—XV. századra mutató adatoknak. Azért azt kell mondanunk, hogy a forráskritikában eddig alkalmazott módszerek elégtelenek a legenda keletkezési idejének megállapítására s így más módszerekhez kell folyamodnunk. Nem kétséges, hogy *egy* történeti források keletkezési idejének megállapításához legtöbbször elegendő alapot nyújt az egyes korokra jellemző pénz-elnevezések (pensa, denarius, marca) emlegetése, továbbá bizonyos *titulusok* előfordulása, vagy hiánya (pl. a „szent” jelző használata, vagy annak hiánya), mégis ezeknek a jelenségeknek abszolút korjelző értéket nem szabad tulajdonítanunk abban az esetben, ha egy mű sokkal későbbi másolataival, kézírataival van dolgunk: a későbbi másoló ezeknek a jelenségeknek a „modernizálására” szinte *kötelezve* érezhette magát, de az sem lehetetlen, hogy helyenként meg-

¹¹ 714. l.

¹² Vö. IGN. BATHYAN: Sancti Gerardi... acta et scripta. Albae Carolinae 1790. LIII—LX. o. és KARÁCSONYI i. m. 277. o.

¹³ Oesterreichische Geschichte. 424—25. o.

hagyta az eredeti szövegezést.¹⁴ Pl. a „mai” olvasó számára szinte semmit sem jelent, ha azt olvassa István király első törvénykönyvében, hogy a szándékos emberölést elkövető „csupán” 110 „pézt” lefizetésével volt büntetendő. Ezt modernizálni kell, azaz át kell számítani a későbbi olvasó számára. Ugyanez volt az eset a XII—XIII. századi olvasóval, akinek már az akkoriban szokásos pénznemekben, *dénárban*, vagy *márkában* kellett megadni az értékeket, hogy fogalmat alkothassanak maguknak a „valódi”, az akkori értékekről. Ugyanígy áll a dolog a „szent” és „boldog” jelzők használata esetében. László király I. törvénykönyve meghatározza a megüendő ünnepeket. Ezek között van felsorolva „Szent István király ünnepe” is.¹⁵ Az ünnepek megülése pedig ugyanezen király határozatai értelmében¹⁶ nem csupán a kötelező munkaszünet megtartásában állott, hanem a kötelező templomlátogatásban is, sőt az egyháznak ezen az ünnepen nyújtandó felajánlásban (3 db kenyér és 1 db gyertya egy-egy falu lakossága részéről, — de egy templomhoz ebben az időben 10 falu tartozott —). Ilyen körülmények között a „szent” jelző kitétele, vagy elhagyása tisztán „stiláris” kérdés, és ebből a kor meghatározására sem pro, sem kontra érv nem kovácsolható. Ennek ellenére István király nevének említése alkalmával a „szent” jelző kitételének jelenlétéből vagy hiányából a mű szerzési idejének a meghatározására érveket kovácsolt MÜLLER F. és őt követve MACARTNEY is. Érvelésük annál kevésbé elfogadható, mivel mindkettejük véleménye szerint Gellért kisebb legendájában István király a „szent” jelző nélkül fordul elő *túlnyomórészt*, holott ugyancsak mindkettejük nézete szerint, Gellért kisebbik legendája minden körülmények között az 1083. évi szenttéavatások *után* keletkezett, de még a XI. század folyamán. Nos, ha Gellért kisebb legendája rövidesen az 1083-iki első szenttéavatások után keletkezett volna, — ahogy KAINDL, MÜLLER és MACARTNEY állítják —, akkor Szt. László fenti törvényének határozatait nemigen hagyhatta volna figyelmen kívül, még abban az esetben sem, ha a Kis Legenda régebbi forrásokra megy vissza: a Kis Legenda kétségen kívül egyházi rendeltetésű szövegezés (prédikáció) s így a „szent” jelző hiánya semmiképpen sem indokolható s ezért belőle messzemenő következtetéseket levonni semmiképpen sem lehet, ahogy erre már MADZSAR is határozottan utalt.

Mint hogy legújabbán MACARTNEY igen alapos és a kérdés egész eddigi irodalmát értékelő vizsgálatai újból felelevenítik a régebbi, már végérvényesen megcáfoltnak hitt nézeteket a Gellért-legendák keletkezési idejéről és körülményeiről, a két legenda egymáshoz való viszonyáról, forrásaikról stb., mint hogy ilyenformán az egymással kibékíthetetlen ellentmondásban álló nézetek mind a mai napig fennállanak, úgy látszik, az eddig alkalmazott vizsgálódási

¹⁴ Decr. St. Steph. I. 14.

¹⁵ Decr. St. Lad. I. 38.

¹⁶ Decr. St. Lad. I. 11.

módszerek segítségével e kérdések valóban nem dönthetők el végérvényesen és kétséget kizáró módon. Mert a legendában valóban vannak olyan mozzanatok, amelyek — az utolsó fejezettől eltekintve is — sokkal későbbi időre mutatnak Gellért püspök koránál: ebből a kétségtelen tényből a vizsgálódók egyik tábora *látszólag* jogosan következtetett a legenda késői keletkezésére. De a másik tábor is, rámutatva a legendának azokra a mozzanataira, amelyek egykorúaknak, vagy közel egykorúaknak minősíthetők, látszólag jogosan következtetett a legenda korai vagy talán egykorú keletkezésére, azzal a megjegyzéssel, hogy a későbbi időkre mutató adatok a már kész legendában későbbi időben eszközölt interpolációk, amelyek a legenda *lényegén* vajmi keveset, vagy éppen semmit sem változtattak.

Be kell vallanunk, hogy *mind a két* következtetés indokolható ugyan, de minthogy egymásnak ellentmondó eredményekhez vezetett: a legendával kapcsolatos kérdések eldöntéséhez elégtelen. Valóban, egyes *elszigetelt adatokból* messzemenő, az egész legendára kiterjesztett általánosítások a jelen esetben szükségképpen egymásnak ellentmondó „eredményekhez” vezetnek. Másfelől meg azon indokolás alapján, hogy a legenda egy-egy mozzanata „elképzelhető” ugyan, „mert nincs benne semmi lehetetlen” Gellért korára vonatkozóan, nem elegendő még ahhoz, hogy az illető legendarészletről kijelentsük, hogy az egykorú és hiteles feljegyzés. Így járt el pl. KARÁCSONYI JÁNOS a Nagy Legenda 3—5. fejezeteiben Gellért és Razina apát között lefolyt, majd Mór pécsi püspök és Anastasius váradi apát által folytatott s végül István királynál lezáruló párbeszéd forrásértékének vizsgálatakor. „Van-e a fentebbi és a következő párbeszédekben valami igaz?” — teszi fel a kérdést KARÁCSONYI, majd így folytatja: „Az éppen nem lehetetlen... (a keresztes vitézek emlegetésétől eltekintve) a többi való lehet. Mert ismerve Szent Gellért alázatosságát, nagyon feltételezhetjük, hogy a maga megszégyenítésére (Gellért) többször elbeszélte tanítványainak és kanonokjainak... A többi elbeszélte események pedig bizonyára való dolgok.”¹⁷

Lényegében ez a nézete MÜLLERNEK¹⁸ és MACARTNEYNEK is.¹⁹

Míg azonban KARÁCSONYI nem is igen igyekezett fenti állítását alátámasztó bizonyítékokat felkutatni, addig MÜLLER és utána MACARTNEY állításuk bizonyítására felhozzák, hogy a legenda e részében István király, Imre herceg, sőt maga Gellért is — *néhány kivételtől eltekintve* — a „szent” jelző használata nélkül fordul elő, ellentétben a Nagy Legendának ama részeivel.

¹⁷ KARÁCSONYI J. i. m. 54. o.

¹⁸ Századok, 1913. 428. o.

¹⁹ Studies I. 13—14. o. és The med. Hung. historians. Cambridge 1953. 157. o.: There must be a core of old material, but this very likely extends little beyond the bare mention of Gerard's journey to Hungary. His arrival at Pécs and stay there, have also clearly been written up, and the conversations are obviously imaginary, but it is quite likely that the hand chiefly at work here is already that of the Csanad Narrator, and there is nothing improbable in any of the story.”

amelyek a Kis Legenda szövegével párhuzamosak.²⁰ Mindebből azt következtetik, hogy a Nagy Legenda e részei egy olyan forrásra mennek vissza, amely még István király, Imre herceg és Gellért püspök 1083-iki szenttéavatása előtt keletkezett, melyet MÜLLER „Walther legendának” nevez,²¹ MACARTNEY pedig „Csanádi elbeszélőnek”.²²

Ebben mindketten KARÁCSONYI nyomdokain járnak, azzal a különbséggel, hogy KARÁCSONYI az *egész* Nagy Legendát annak a Waltherusnak tulajdonítja, akiről oly sok szó esik magában a legendában is.²³

Nos, erre a „bizonyításra” nézetünk szerint is jogosan jegyezte meg MADZSAR IMRE²⁴: „Gyöngébb alapra talán még nem építettek merészebb tudományos constructiót”. Ő azonban a fentebbi „bizonyításmód” gyöngéinek láttán a Nagy Legendának mindazokat a részeit, melyek nincsenek benn a Kis Legendában, egy 1381—1400 között működő író merő kitalálásainak minősíti,²⁵ anélkül hogy ezt „bizonyítani” megkísérelné.

Látnivaló tehát, hogy ezek a módszerek, amelyek egyes elszigetelt adatokból merész általánosítással a Nagy Legenda egészére igyekeznek következtetéseket vonni, megbízható eredményhez nem vezethettek. Más módszerekhez kell tehát folyamodnunk, még akkor is, ha MADZSAR IMRÉVEL valljuk: „Hálátlan mesterség illúziók kimutatására vállalkozni és gyanúval illetni oly adatokat, melyeket történetíróink eddig megbízhatóknak tekintettek és reconstructióikban szívesen felhasználtak.”²⁶

Alábbi vizsgálatainkat három problémakör szerint csoportosítjuk:

1. A Nagy Legendának a Kis Legendától független, önálló részeinek hitelessége és keletkezési idejének meghatározása.
2. A Nagy Legenda viszonya a Kis Legendához.
3. A Nagy Legenda viszonya a krónikákhoz.

I. GELLÉRT NAGY LEGENDÁJÁNAK ÖNÁLLÓ RÉSZEI

A Nagy Legenda első két fejezete²⁷ Gellért születésének körülményeivel, bolognai tanulmányaival s a velencei Szt. György kolostorban eltöltött idejének eseményeivel, ill. az ott betöltött tisztségeinek elbeszélésével foglalkozik. E fejezetek hitelességének, vagy költött voltának eldöntésére nem rendelkezünk más forrásokból származó hiteles adatokkal, s így e fejezetek hitelességét *közvetlenül* eldönteni nincs módunkban. Éppen ezért e fejezeteket

²⁰ MÜLLER, Századok, 1913. 356. o. és Századok, 1915. 395—397. o., MACARTNEY, Studies I. 10—11. o.

²¹ Századok 1913. 363. o. és Századok 1915. 395. o.

²² Studies, I. 11, 14 és The med. Hung. hist. 156. o.

²³ KARÁCSONYI i. m. 275. o.

²⁴ Szent Gellért nagyobb legendájáról. Századok, 1913. 503. o.

²⁵ Századok, 1913. 516. o.

²⁶ Századok, 1913. 511. o.

²⁷ SZENTPÉTERY: SS. II. 480—483. o. cap. 1—2. — ENDLICHER, SS. c. 1—4.

KAINDL észrevételei alapján MÜLLER és MACARTNEY is egy késői toldalék-nak tartja, amelyet Velencében toldottak volna az egyébként már kész legendához.

Am MADZSAR helyesen mutat rá, hogy e fejezetekben olyan nyelvi és stiláris fordulat is előfordul, amely a kétségtelenül magyar szerzőtől származó, Ajtonyról szóló történetben is²⁸ a szemünkbe ötlük. Az ellenséggel való összecsapás előtt ugyanis a keresztények, mindkét helyen „az égtől várják a segítséget”.²⁹ Ez a nyelvi találkozás a két fejezet között nem lehet véletlen, s minthogy az Ajtony-történet kétségtelenül magyar elbeszélőtől származik, azonos szerzőtől származó az első fejezet is, ahol ugyanez a kifejezés szintén előfordul.

A kérdés azonban éppen az, hogy milyen korú szerzőtől származnak ezek a fejezetek? Kortárs szerzőre nehéz gondolni, mivel az 1. fejezetben, Gellért apjának szentföldi útja alkalmával a legenda szövege egy pápai határozatra hivatkozik, amely szerint „a legfőbb főpap parancsára az egész kereszténység az Úr keresztjével jelölve az Úr sírjához Jeruzsálembé készült utazni, hogy azon szent helyért harcoljanak.”³⁰

Minthogy az első kereszties had II. Orbán pápa (1088—1099) felhívására 1096-ban indult a Szentföld visszafoglalására, a legendának a kereszties hadakra való utalása kétségtelenül későbbi, nem Gellérttel egykorú szerzőre utal. A kereszties hadjáratokra való utalás azonban, (ha nem tartjuk interpolációnak!), csupán arra enged következtetni, hogy ez az adat az első kereszties had megindulása utáni időkre mutat, tehát 1096 utánra; az első kereszties hadakra azonban lehetett már anakronisztikusan utalni a XII. század folyamán éppen úgy, mint a XIII. században, vagy akár a XIV. században. Ebből következik, hogy ez az adat semmiképp nem használható fel a legenda keletkezési idejének pontosabb meghatározására; csupán arra mutat, hogy ez a szövegezés nem származhatik egykorú, vagy közel egykorú szerzőtől. Minthogy azonban a későbbi interpoláció lehetősége sem kizárt, azért be kell vallanunk, hogy ez az adat a legenda eme *fejezetének* keletkezési idejére vonatkozólag nem használható fel érvként. Csupán egy dolog bizonyos, ti. az, hogy a legendának ez a fejezete így, a mai formájában nem származhatik Gellért püspökkel egykorú írótól.

A keresztieseket azonban emlegeti a legenda 3. fejezete is, Gellért Magyarországra jövele alkalmából. A keresztiesek említése a fentebb elmondottak alapján itt sem lehet korhatározó a legenda keletkezési ideje szempontjából, de itt már a legenda a keresztiesek vállalkozását és a szent-

²⁸ SS. c. 8. — ENDLICHER c. 10.

²⁹ c. 1.: expectaret de celo auxilium — c. 10.: expectantes... auxilium de celo.

³⁰ SS. II. 481. o.: ford. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Legendák XI. századi szentjeinkről magyarul. Szeged, 1944. 69. o.

földi zarándoklást olyan megvilágításba helyezi, amely megítélésünk szerint, kellő súllyal vethető latba a legenda e részének keletkezési idejére vonatkozólag is.

A legenda elbeszélése szerint Gellért tanulmányai elvégzése után visszatért kolostorába, ahol akarata ellenére apáttá választották. Néhány év múlva azonban lemond az apátságról, mivel a Szentföldet akarja meglátogatni, helyesebben a Szt. Jeromos által alapított betlehem-i kolostort akarja felkeresni. (A Kis Legenda szerint „az Úr sírját akarta meglátogatni”.) Hajóra száll tehát, de a vihar miatt kénytelen a dalmát partokon „egy bizonyos” kolostornál kikötni, ahol történetesen ott tartózkodik Szt. Márton monostorának apátja, Rasina. (Rasinát *Radlával* szokták azonosítani, aki valóban pannonhalmi apát volt ebben az időben.) Ez mindenáron le akarja beszélni Gellértet a szentföldi útról.

Szempontunkból különös érdekléssel bír Rasina érvelése. Mindenekelőtt figyelmezteti Gellértet kolostora és a gondjaira bízott, de általa otthagytott szerzetesek iránti kötelességére, majd megkérdezi, vajon tanácsolta-e valaki neki a szentföldi utat. Ha igen, akkor még elhinné, hogy valami haszonnal járhat ez az út. „Mert még sohasem olvastuk, hogy *kolostori szerzetes* ilyen dologért Jeruzsálemet kereste volna, kivéve csupán a *kóbor szerzeteseket* (gyrovagusokat). *Ezt az utat ugyanis a világiaknak jelölték ki* harcra a Szentföld érdekében, a szerzeteseknek pedig más utat, amelyet Kedvességtek nagyon jól tud. Ott ugyanis a *keresztesek tartoznak harcolni*. Ott szidalmazni fogják a zsidók Üdvözítőnk Anyját a te jelenlétedben, amit semmiképpen sem lesz hasznos hallanod. Ne gondold, hogy szemrehányásokat akarnék neked tenni, hanem azért tárgyalok veled, hogy gondold meg a dolgot és eszeddel mérlegeld, hogy jól eselekszel-e, vagy sem”³¹

A legenda itt mindenekelőtt egészen hivatalos hangon kijelenti: „*Laicis enim hec via constituta est pro terra sancta ratione preliandi, monachis vero alia.*”³²

Valóban, ilyen rendelkezést II. Orbán pápa adott ki, amint ezt *Goffridus* vendőmei apát, később kardinális egyik leveléből megtudjuk. *Goffridus* — akárcsak Gellért — gyermekkorában lépett a bencés rendbe s 1093-ban a vendőmei kolostor apátja lett. 1094-ben II. Orbán pápa kardinálissá nevezte ki, s mint ilyen részt vett az 1131-ben tartott reimsi zsinaton. 1132-ben halt meg.³³

„Odo apáttárs és szerzetestestvérnek” — kétségtelenül már kardinális minőségben írt levele vizsgálódásunk szempontjából annyira fontos, hogy csaknem teljes terjedelmében közlendőnek tartjuk:

³¹ ERDÉLYI: Legendák. Szeged, 1944. 71. o.

³² SS. II. 484. o. c. 3.

³³ V. ó. MIGNÉ P. L. tom. 157. col. 9.

„Odo testvérnek és apát-társunknak.

A terjengő mende-mondából fülünkbe jutott, hogy szándékodban áll ismét Jeruzsálembe menni. Legyen elég számodra, hogy egyszer már láttad Jeruzsálemet. Ha sohasem láttad volna, akkor az ördög nem kezdte volna el ellened áskálódását, s nem volna szükséged az Isten kegyelmére. A szerzetesi fogadalomban tett esküt ugyanis nem megtartani, hanem csak megszegni lehet a jeruzsálemi utazással. *A jeruzsálemi utat ugyanis az apostóli szék a világiak számára írta elő, de megtiltotta azt a szerzeteseknek.* Ezt én tudom, mint olyan ember, aki saját fülemmel hallottam Orbán pápa úr szájából, amikor meghagyta a világiaknak, hogy zarándokoljanak Jeruzsálembe menve, de megtiltotta ezt a zarándoklást a szerzeteseknek. Amikor Szt. Benedek a zarándokló szerzetesekről tesz említést (de peregrinis monachis), azokról beszél, akik *abban az időben* lemondottak ugyan a világról, fogadalmat téve az Úr szolgálatára, de fogadalmukban nem kötelezték magukat valamely állandó helyre. Azoknak azonban, akik egy meghatározott helyre tettek fogadalmat, kötelességük ott hordozni az Úr keresztjét és követni az Urat azon a helyen, ahol a fogadalmukat letették. A jeruzsálemi út ürügyén tehát ne térjünk le a fogadalmunk útjáról, nehogy valódi testi-lelki nyomorra jusjunk, miközben a hamis boldogságot keressük. Jeruzsálemben levő testvéred iránti szeretet ne vigye lelkedet meg nem engedett dolgokra: ő talán már meg is halt, vagy meghalhat addig, amíg oda érnél; ne hagyd el lelki fiaid és testvéreid gondozását, akiknek irányítását esküvel vállaltad, s akikről számot fogsz adni az Úr színe előtt.”³⁴

A fentebb tárgyalt legenda-részlet és a XII. század elejéről származó levél argumentumai a szerzetesek szentföldi zarándoklása ellen szinte szó szerint egyeznek. Minthogy azonban a két irat közül egyik sem használhatta a másikat forrásul, — erre alább még visszatérünk — a bennük levő egyezés a szövegezésék egykorúságára mutat.

³⁴ MIGNE, PL. tom. 157. col. 162.: Fratri et coabbati Odoni. Fama discurrente sinistra ad nostrum usque pervenit auditum, quod Hierusalem redeundi habetis animum. Hierusalem semel vidisse vobis sufficere debet, quam si nunquam vidissetis, neque propter hoc contra vos orta esset calumnia diaboli, neque vobis necessaria indulgentia Dei. Fides utique monasticae professionis eundo Hierusalem observari minime potest, sed violari. *Hierusalem etenim ire sicut indictum est laicis, sic interdictum est monachis ab apostolica sede.* Quod novi ego ipse sicut ille, cuius aures erant ad os domini Urbani papae, cum et eundo Hierusalem peregrinari praeciperet laicis, et ipsam peregrinationem monachis prohiberet. Ubi sanctus Benedictus de peregrinis monachis mentionem fecit, de illis loquitur, qui eo tempore mundo quidem renuntiabant, sese in Domini servitutum profitentes, nullam tamen sua professione alicubi firmantes stabilitatem. Eos vero, qui certo in loco profitentur, ubi professi sunt, et balulare crucem Domini, et Dominum sequi necesse est, non peregrinam quaerere sepulturam. Non igitur sub occasione Hierosolimitanti itineris deviemus ab itinere nostrae professionis, ne, dum falsam beatitudinem quaerimus, veram et corporis et animae inveniamus miseriam. Carnalis amore fratris vestri, qui in Hierusalem est, aut fortasse iam mortuus est, aut quousque illuc perveniatis, mori potest, mens vestra ad illicita minime trahatur, et spiritualium filiorum et fratrum, quos sub pollicitatione fidei vestrae regendos suscepistis, et de quibus etiam Domino redditurus (!) estis rationem, cura deseratur.

Mind a két szöveg kiemeli, hogy a szentföldi zarándoklatot a pápa csak a világiak számára írta elő, a szerzetesek számára egyenesen tilalmas az ilyen út. A legenda szövegezője természetesen nem hivatkozhatott egyenesen erre a tilalomra, hiszen akkor nagyon furesza színben tűnhetett volna fel a legenda szenttéavatott hőse, mivel ilyenformán egyenesen szembehelyezkedett volna a pápai tilalommal. Hogy azonban a legendaíró tudott ilyen tilalomról, az kiderül abból a kissé naivnak ható érvéből, amely szerint a Szentföldön „szidalmazni fogják a zsidók Üdvözítőnk Anyját a te jelenlétedben, amit semmiképpen sem lesz hasznos hallanod”. Ez más szavakkal annyit jelent, hogy nem tudja teljesíteni szerzetesi fogadalmát, amelyre Goffridus apát-kardinális levele két ízben is utal.

Mind a két szövegezés nyomatékosan rámutat arra, hogy az apátnak kötelességei vannak saját kolostorával s a gondjaira bízott szerzetestársakkal szemben. A legenda fogalmazása itt is némileg enyhébb szavakkal fogalmazza meg a hivatalos állásfoglalást: „Te magister vagy Itáliában, s apátod, Gwillermus azért küldött a főiskolára, hogy a testvérek tanítója légy vagy lehess. Innen visszatérve az isteni gondviselés folytán apát lettél és mindenkinek tetszettel gyermekkorodtól kezdve; most pedig ilyen fontos helyet elhagyva és szomorúsággal teli testvéreidet otthagya, egy ismeretlen néphez igyekszel eljutni.”

Mind a két szövegezés szembeállítja egymással — Szt. Benedek Regulájára való utalással — a *monostori* szerzetest a *zarándokló* szerzetessel (girovagi). Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk, hogy Goffridus a hivatalos egyházi álláspont képviselőjeként úgy nyilatkozik a girovagusokról, a zarándokló szerzetekről, hogy csak *abban az időben* (eo tempore), ti. Szt. Benedek korában, voltak olyanok, „akik lemondtak ugyan a világról és az Úr szolgálatára tettek fogadalmat, de fogadalmukban nem kötelezték magukat valamely állandó helyre”.

Ám a valóságban a helyzet kissé más. Még a Kálmán király alatt tartott első esztergomi zsinat³⁵ is arról intézkedik, hogy „ha valakinek szerzetesi öltözéke van, az vagy vonuljon kolostorba, vagy vesztse el öltözékét és tartson búnbánatot”.³⁶

Nyilván az ilyen többé-kevésbé ellenőrizhetetlen fogadalmat tevők elszaporodásának megakadályozását szolgálta ugyancsak az első esztergomi zsinatnak az a határozata, amely szerint sem a püspök, sem a világi pap (plébános) nem adhat fel egyházi rendet szerzetesnek.³⁷

³⁵ Mindenesetre 1100 után, vö. ZÁVODSZKY L., A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. Bp. 1904. 95—96. o.

³⁶ ZÁVODSZKY i. m. Syn. Strig. I. 41.: Si quis monachum(!) habitum habet, aut monasterium intret, aut habitum perdat, et penitencie subiaceat.

³⁷ ZÁVODSZKY i. m. Syn. Strig. I. 40.: Nullus episcopus aut presbiter monachum ordinat.

Mindezek az intézkedések arra mutatnak, hogy nálunk, (de valószínűleg még Nyugaton is!) a szerzetesek megrendszabályozása nem sikerült olyan mértékben, ahogyan azt Goffridus fentebbi levele fel szeretné tüntetni, az azonban így is tény marad, hogy a Goffridus levelében említett Odo francia apát ugyanúgy a Szentföldre szándékozott utazni, mint jóval előbb Gellért, s bár Gellért idejében még ilyen utazási tilalomról alig lehetett szó, a legenda-író előadásában Razina apát meglepően azonos érveket sorakoztat fel Gellért szentföldi útjával szemben, mint Goffridus kb. száz évvel később Odo apát utazásával szemben.

Mindezekből azonban a Nagy Legenda fenti helyének keletkezési idejére vonatkozólag azt az eredményt vonhatjuk le, hogy az nem egykorú beszámoló, hanem csak a XI. század *utáni* időben jöhetett létre. Kérdés azonban, mikor? Ennek eldöntésére vissza kell térnünk a legenda elbeszéléséhez.

A Razina apát és Gellért között lefolyt beszélgetésnek az a vége, hogy Gellért Magyarország felé veszi útját, bár még mindig nem mond le végleg a szentföldi útról. A legenda szerint Zárából, bérelt vezetővel végül is eljut Pécsre, Mór püspökhöz (4. fejezet).

Ha a legendában itt említett *Maurus püspök* személyét kétségtelenül azonosítani lehetne, ez fontos adalék lehetne a legenda hitelességének elbírálásánál. Mivel azonban a Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése szerint Maurus csak 1036-ban lett pécsi püspök,³⁸ a csanádi püspökség felállítása pedig, melynek első püspöke Gellért lett, legkésőbb 1030-ban történt,³⁹ azért az itt emített Maurus nem lehet azonos az Imre-legendában említett Maurus fráterrel, az 1055. évi tihanyi alapító-levélyben szereplő Maurus episcopussal s a lengyel remeték életírójával. Éppen ezért KARÁCSONYI⁴⁰ három Mór nevű püspököt tesz fel a XI. század folyamán, MACARTNEY meg úgy próbál a nehézségeken segíteni,⁴¹ hogy a Pozsonyi Évkönyvek hitelét vonja kétségbe.

Bárhogyan áll is a dolog, az bizonyos, hogy erre az adatra nem lehet szilárdan építeni. Mi tehát nem is ezekből az adatokból óhajtunk kiindulni.

A legenda szerint, amikor Gellért megérkezett Pécsre, történetesen ott tartózkodott *Anastasius*, a pécsváradai apát is. Gellért jó benyomást tett Mór püspökre s Anastasius apátra. A legenda így szól erről: „Mikor Anastasius apát a püspök elbeszéléséből megtudta, hogy oly kiváló klerikus szerzetes jött Itáliából, sietve elment hozzá oda, ahol lakott külön egy házban. És amikor kölesönösen beszélgettek, *mind szerényen mondott szavaiából, mind magatartásából megismerte, hogy istenfélő emberrel van dolga.*”

³⁸ SS. I. 125.

³⁹ Vö. HORVÁT JENŐ, Szt. István diplomáciája. Bp. 1937. 58. o. MORAVCSIK GYULA, Görögnyelvű monostorok Szt. István korában. Szt. István EK. Bp. 1938. I. 404. o., legújabbán, BÓNIS GYÖRGY, István király. Bp. 1956. 120—121. o.

⁴⁰ i. m. 61. o.

⁴¹ Studies I. 16—17. és The mediev Hung. hist. 157.

Ezután másnap ismét felkeresik szállásán Gellértet s most már rá akarják beszélni, hogy maradjon Magyarországon. Mindenesetre Mór püspök csaknem 2 hónapig⁴² magánál tartotta, amikor is Gellért prédikációt tartott a népnek.

Jellemző, a legenda kiemeli, hogy a püspök meghívta erre az alkalomra a pécsváradi apátot is, hallgassa meg a prédikációt. Ezután a pécsváradi apát viszi magához Gellértet, magánál tartja kb. 2 hétig, amikor Gellért ismét prédikációt tart a népnek, amelyen viszont Mór püspök is jelen volt. E beszéd hatása alapján most már levonja nem elhamarkodott véleményét Mór püspök Gellértről: „Amióta Isten ígését hinteni kezdték Magyarországon, ilyen klerikust nem láttak még ebben az országban.”

Ez a részletező, élénk beszámoló természetesen alkalmas arra, hogy az egykorúság benyomását keltse a mai olvasóban s éppen ezért KARÁCSONYI⁴³, MÜLLER,⁴⁴ MACARTNEY⁴⁵ nem is haboznak ezt egykorúnak kijelenteni.

Ámde, már a Rasina apáttal folytatott beszélgetésnek is volt valami hivatalos vizsgálat-íze, amikor megkérdezte Gellértől, vajon tanácsolta-e valaki neki a szentföldi utat. De, ami Pécsett és Pécsváradon történt Gellérttel, az már teljességgel kimeríti egy hivatalos vizsgálat összes ismérveit. Beszélgetnek vele, prédikáltatják, hosszabb ideig maguk mellett tartják, hogy kiismerhessék.

Egyáltalán nem valószínű, hogy István király idejében az országba jövő klerikusokat és papokat különösebb vizsgálatnak vetették alá. Ellenkezőleg, István király Nagyobb Legendája ki is emeli, mily örömmel fogadta a király a külföldről beözönlő hithirdetőket, papokat és szerzeteseket. Az egyházi szervezet felépítéséhez mindenkit fel tudott használni.

Lényegesen megváltozott azonban a helyzet a század végére. László király 1092-ben tartott szabolcsi zsinatának egyik határozata már intézkedik arról, hogy „ha az országba valamely jövevény klerikus jön püspökének ajánlólevele nélkül, bírói ítélettel vagy tanúk segítségével vizsgálják meg, vajon nem szerzetes-e, vagy gyilkos-e, vagy tett-e valamilyen egyházi fogadalmat”.⁴⁶

Hogy mily fontos kérdéssé vált a jövevény papok kérdése, s hogy mennyi visszaélést követhettek el azok, akik idegenből jövő papoknak adták ki magukat, arra rávilágít Kálmán király I. törvénykönyvének a rendelkezése, amely visszamenőleg is elrendeli, hogy felül kell vizsgálni az idegenből jött papokat és szerpapokat: „Idegen papot vagy szerpapot csak ajánlólevéllel lehet

⁴² a die inventionis sancte crucis usque ad diem apostolorum Petri et Pauli apud se retinuit. c. 4. 486. o.

⁴³ i. m. 54. o.

⁴⁴ Századok, 1913. 431. o.

⁴⁵ Studies I. 14. o. The mediev. Hung. hist. 157. o.

⁴⁶ Decr. S. Lad. I. 17. ZÁVODSZKY i. m. 161. o.

befogadni. Akiket már befogadtunk, meg kell vizsgálni, vajon jogosan jöttek-e be; amennyiben valakiről rossz hír jut a fülünkbe, ezek tartózkodjanak papi hivataluktól, míg bírói ítélet nem igazolja őket, vagy távolíttassanak el a földről.”⁴⁷

Még részletesebben intézkedik ugyanerről a Kálmán korában tartott I. esztergomi zsinat: „Az idegen klerikusok, akik más vidékről jöttek, vagy állítsanak törvényes tanukat, vagy menjenek vissza és hozzanak ajánlólevelet. Akik pedig rosszhírűek, mindenképpen távozzanak és ne térjenek vissza, csak ajánlólevéllel.”⁴⁸

Nemcsak az idegenből jött klerikusokat vizsgálják felül így Kálmán korában, hanem a hazaiaknak is szükségük van a püspök ajánlólevelére, ha egyik egyházmegyéből a másikba költöznek át.⁴⁹

Az idevonatkozó intézkedéseket kiegészíti Kálmán királynak az a rendelkezése, hogy „egyetlen idegen se fogadtassék be jótálló (kezes) nélkül”.⁵⁰

Ezeknek a rendelkezéseknek és egyházi előírásoknak tett eleget nyilván a legendaíró, amikor oly részletesen beszámol arról, hogyan jött Gellért Magyarországra.

Mint hogy Gellért saját bevallása szerint önként hagyta el kolostorát, nyilvánvalóan nem hozhatott magával semmiféle ajánlólevelet vagy igazoló iratot s ilyesmiről a hagyomány sem tudott semmit. Egészen természetes, hogy a legendaíró ezt a hiányt a törvények és zsinati határozatok szellemében pótolta s így Gellértet „igazolta” — saját kora előtt.

Az igazoló eljárás vége a legenda szerint István király előtt játszódott le. Mór és Anastasius ugyanis magukkal viszik Gellértet Fehérvárra István király elé (5. fej.). „Amikor a király meglátta Gellértet — folytatja a legenda —, titokban így szólt Mór püspökhöz: honnan jött ez az ember hozzánk?” Erre Mór püspök elmondja, mi járatban van Gellért, de mindjárt hozzá is teszi: Egregius enim est clericus. Ezzel Mór püspök mintegy jótáll és kezekedik az írás nélkül ideérkező Gellértért: ő lett a *fideiussor*, amit Kálmán törvényei előírnak az országba jövő idegenek befogadása alkalmával. Annyi bizonyos, hogy ezen beszélgetés után István királynak a Nagy Legendában olvasható, következő szavai:⁵¹ *dabo tibi in regno meo ubique potestatem predicandi* — megadom neked a jogot, hogy országomban bárhol prédikálhatsz — úgy hatnak, mint egy törvényes vizsgálat hivatalos zárszavai. A használt kifejezések teljesen a törvénykezés szokincseiből kerülnek ki!

Az elmondottak szerint tehát a Nagy Legendának eddig tárgyalt fejezetei kétségtelenül *nem* hitelesek s nem lehet kortárs műve sem. Igaz, hogy az

⁴⁷ Decr. Colom. I. 3.

⁴⁸ Syn. Strig. I. 21.

⁴⁹ Syn. Strig. I. 19.

⁵⁰ Decr. Colom. I. 4.: Nullus indigena sine fideiussore recipiatur.

⁵¹ SS. II. 488.

idézett zsinati határozatok későbbi időben is érvényben maradtak, mégis úgy látszik, az idézett határozatok után néhány évtizednél nem írhatták később a legendát. Általános megfigyelés ugyanis, hogy a törvények, ha hosszabb ideig maradnak is érvényben, bizonyos idő eltelte után kétségtelenül veszítenek aktualitásukból. Az a körülmény viszont, hogy a legenda ilyen részletesen és körülményesen foglalkozik Gellért „igazolásával”, arra enged következtetni, hogy ezek a rendelkezések még nagyon is időszerűek voltak a legenda iratási idejében.

Ha így pontos idő meghatározásához nem jutunk is, a több kutatótól (KAINDL, MADZSAR, DOMANOVSKY, ERDÉLYI LÁSZLÓ, HÓMAN) feltételezett késői, XIII—XIV. századi keltezés mégis tarthatatlan a következő megfontolások alapján:

A XII. század második felében s a XIII. század elején a franciaországi és itáliai egyetemi élet fellendülése következtében igen elterjedt az országutakon egyik egyetemi városból a másikba csoportosan utazó vándor klerikusoknak, diákoknak (de nem szerzeteseknek) a fajtája, akik igen gyakran mulattatással, bohóckodással és tréfacsinálással teremtették elő a maguk számára útközben a szükséges ételmet és szállást. Ezek az egyházi rend tagjai lévén, minden országban élvezték a *privilegium forit*, az egyháznak azt a kiváltságát, hogy nem lehetett őket világi bíróság elé állítani. Ennek következtében kiváltságos helyzetükkel gyakran visszaélve, igen gyakran loptak, csaltak, dorbézoltak, erkölcstelen életet éltek s nemcsak a világiakat károsították meg, hanem az egyháziakat is megcsalták, ételmet és szállást követelve maguknak.

Ilyen körülmények között maga az egyház lépett fel ellenük s a XIII. század elejétől kezdve a zsinati határozatok egész tömegét hozták ellenük Franciaországban és Németországban. Az ismert legkorábbi zsinat, amely ellenük szigorúan fellép, a trieri 1227-ben, amelyet azután az egész XIII. század folyamán és a XIV. század elején a szigorú védőintézkedések egész sora követ.⁵² Ezekben a határozatokban e diákok neve *scolares vagi, vagi, vagantes, clerici vagabundi, goliardi, goliardenses*. stb.

Ami a Gellért-legendát illeti, e XIII—XIV. századi terminusok nem fordulnak elő benne, holott Gellért maga is. útjának célját a Szentföldön végzendő tanulmányokban jelöli meg. Ilyen körülmények közt lehetetlennek kell tartanunk, hogy az anakronizmusoktól — mint fentebb láttuk — egyáltalán nem tartózkodó író ne használta volna e terminusok valamelyikét már csak az elrettentés kedvéért is. E tekintetben joggal hivatkozhatunk Rasina apát éppen nem kíméletes szavaira, amelyeknek célja nyilvánvalóan az, hogy elrettentse Gellértet útjától, mint olyantól, amely kolostori szerzeteshez egy-

⁵² Ezeket összeállította: NIC. SPIEGEL, *Die Vaganten und ihr „Orden“*. Speyer, 1892. 57—58, 60, 65—68; OLGA DOBIACHE-ROJDESTVENSKY, *Les poésies des goliards*. Paris, 1931. 21—24. o.; ALLEN, *The wandering scholars*. New-York, 1931. RABY: *Hist. of secular latin poetry in the middle ages*. Oxford 1934.

egyáltalán nem méltó. Mint láttuk azonban, ott szinte szó szerint idézi Orbán pápa határozatát. — Goffridus kardinális megfogalmazásával egyezően, — holott nyilván sokkal hatásosabban hivatkozhatott volna — a XIII—XIV. században — azokra a zsinati határozatokra, legalábbis értelemszerűen, ahogyan Orbán pápa határozatával kapcsolatban tette —, amelyek a „vagantes clericici” ellen intézkedtek és életformájukat megbélyegezték.

Ám e tekintetben messzebbmenő következtetések levonására is feljogosítva érezhetjük magunkat. Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy ha Gellért életének e mozzanatát egy XIII—XIV. századi író ábrázolta volna, ily részletesen nem fejtegette volna éppen ezeket a XIII—XIV. század szempontjából „legkényesebb” kérdéseket. Ez ugyanis valóságos propaganda lett volna — az egyház intencióival szemben — a *vagans* életforma mellett, mivel Gellért, a későbben szenttéavatott püspök „vagans pályakezdésére” való hivatkozással bárki védelmezhetette volna a „vagans életformát” éppen Gellért példájára való hivatkozással — az egyház intencióival ellentétben. Ezzel szemben a legendának az a beállítása, hogy Gellértet a XII. század elején szokásos, és az egyházi törvények szerint is előírt „igazolási eljárásnak” vetették alá, nem kelthetett senkiben megütközést és visszatetszést, mivel ez az eljárás nem jelentett — akkor még *eleve* elítélést és megbélyegzést; viszont a keresztes háborúkra s Orbán pápa rendelkezésére való hivatkozás kizárja, hogy e részletek keletkezését korábbi, Gellérttel egykorú időből datáljuk.

Mindezek alapján jogos kimondanunk, hogy a legendának ezeket a részeit semmilyen körülmények között nem írhatták sem a XIII., sem a XIV. században. Ez csak a XII. század terméke lehet, — ellentétben mindazokkal a nézetekkel, amelyek akár e részletek egykorúságát, akár késői, XIII—XIV. századi eredetét vitatják.

Ezek a fejezetek Gellért korához viszonyítva tehát kétségtelenül anakronisztikusak — nemcsak a keresztesek és a bolognai főiskola emlegetése miatt, ami esetleg interpolációnak is felfogható, — hanem *egész* mondanivalóját, érvelésének menetét tekintve is. Így ezek a fejezetek nem lehetnek vissza egykorú, vagy közel egykorú szerzőre, mint KARÁCSONYI, MÜLLER, MACARTNEY gondolták, — de nem lehet késői XIII—XIV. századi szerző műve sem.

Az is látnivaló, hogy e fejezetek elbeszélése kétségtelenül költött, mégsem érdek nélkül való „merő kitalálás”, hanem egy meghatározott kor egyházi és társadalmi problémáinak szempontjait érvényesíti a szerző Gellért tetteinek és életének vizsgálatában. Így tehát a legendának ezek a fejezetei nem hitelesek ugyan Gellért idejére vonatkozóan, mégis forrásértékük kétségbevonhatatlan a XII. sz. első felére vonatkozóan.

Ami a legenda e részletének mégis a valóban megtörténtség színezetét adja, az a közvetlen párbeszédes formán kívül még abban a körülményben is megjelölhető, hogy a legenda írója pontosan közli az egyes alkalmakkor Gellért

által elmondott prédikációk címét és tárgykörét is. A legenda szerint Péter és Pál apostolok ünnepén Péccsett „Ezek az irgalmasság emberei” bibliai idézet alapján⁵³ mondott prédikációt; Váradon Szt. Benedek ünnepén „Az igaz virul, mint a lilium”⁵⁴ alapján; Boldogasszony ünnepén, Fehérváron, meg a Jelenések könyvéből⁵⁵ vett idézetből indult ki: „Napba öltözött asszony”. Ez utóbbi beszédről megjegyzi a legendaíró, hogy „nem volt írás, amiből ne idézett volna példát” Gellért a prédikációjában. Ezek hiteles adatok lehetnek, és arról tanúskodnak, hogy a legendaíró valóban ismert Gellért művei között prédikációkat is. Mindenesetre a fenti jellemzés teljes mértékben találó Gellért írásmagyarázó módszerére, a bibliai idézetek halmozására és ezek allegorizáló értelmezésére. Mindezek azonban a legenda e fejezeteinek egykorúsága mellett a fentebbi vizsgálatok eredményeivel szemben nem használhatók fel érvként.

Éppen így a fentiek értelmében eszik — másfelől — MADZSAR IMRÉNEK a legenda késői, XIV. század végi keletkezése mellett felhozott ama érvelése, hogy a legendaíró feltűnően jól tájékozott a Magyarországból Velencébe vezető útvonal egyes állomásait illetően. Ez útvonal ismerete alapján MADZSAR Nagy Lajos alkudozásaira utal, melyet Velencével folytatott Remete Szt. Pál ereklyéinek megszerzése érdekében. Szerinte lehetséges, hogy „az a valaki írhatta — 1381 után — esetleg az egész Nagy Legendát”, aki Remete Szt. Pál ereklyéinek megszerzése végett ebben az időben többször megfordult Velencében.⁵⁶

Ám, a Velencébe vezető útvonal ismerete Magyarországon nem tartozott a ritkaságok közé attól az időponttól kezdve, amikor Kálmán király meghódította a dalmát városokat. Jellemző adat erre, hogy az út egyik szakaszát egy 1351-ből keltezett oklevél tanúsága szerint még az oklevél íratása idején is „Kálmán király útjának” nevezték.⁵⁷ Mindenesetre ez az útvonal Kálmán ideje óta vált ismeretessé a dalmát városokkal és Velencével folytatott élénk kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok révén, s így a legenda keletkezésének késői időpontját MADZSAR fenti érvelése alapján sem tarthatjuk igazoltnak.

A fentebb előadott elgondolások alapján azonban nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hogy Gellért szentföldi útjával és magyarországi fogadtatásával a Kis Legenda mindössze pár szóval végez: egyszerűen a tények közlésére szorítkozik, de a közölt tényeknek — a Kis Legenda írása idején, szerintünk a XIII. század elején — nyilván „kényes” voltára való tekintettel Gellért utazását homályos bibliai allegóriával indokolja, mondván: „Elszakadva tehát rokonságától kelet felé tartott, ahol Ábrahám gazdag lett és atyja sok népeknek, hogy az Ábrahám ivadékában, azaz

⁵³ Eccli 44. 10.

⁵⁴ Oseas 14. 6.

⁵⁵ Apoc. 12. 1.

⁵⁶ Századok, 1913. 516—17. o.

⁵⁷ Anjoukori Okmánytár V. 530. l. idézi KARÁCSONYI i. m. 59. l.

Krisztusban megadott áldást zarándoklása fáradoalmával maga is elnyerje, mint a hívő Ábrahám.”⁵⁸

Ha tehát a legenda kiegészítése a XIII—XIV. század folyamán történt volna — ahogyan a Nagy Legenda késői keletkezését vitatók állítják —, akkor a legenda kiegészítője minden bizonnyal nem fordult volna ilyen „kényes” témához: nem kockáztathatta meg azt, hogy a már régen szenttéavatott s László király első törvénykönyve alapján hivatalosan is ünnepelt „szentet”⁵⁹ abba a gyanúba hozza, hogy a hírhedt „clerici vagabundi” sorából került ki. A Kis Legenda példát mutat arra, hogy ezt a „kényes kérdést” meg lehetett kerülni, s abban az időben, mikor a Kis Legendát írták, Gellért életének ezt a mozzanatát valóban el is hallgatták.

Azonos credményre vezet a legenda többi — a krónikáktól független — részleteinek vizsgálata is.

A legenda 10. fejezete beszámol arról, hogy „egy napon . . . jött harminc újhítű férfi a püspökhöz, kérve, hogy vegye át fiaikat és a tudományokban kiképezve szentelje őket klerikusokká”. Ezek az ifjak — a legenda szerint — rövid idő alatt „nem közönséges” előmenetelt tanúsítottak a tudományokban, aminek láttára a „nemesek és fő emberek” is átadták fiaikat tanításra és ezekből lettek az első kanonokok Szt. György vértanú monostorában. A 11. fejezetben ismét visszatér a legendaíró ez „első harminc tanulóra”, akiket a püspök felszentelve kanonokká tett.

Már MADZSAR megjegyezte⁶⁰ a KARÁCSONYI⁶¹ által hitelesnek elfogadott és egykorú feljegyzésnek tartott felfogással szemben, hogy „az iskolai tanulmányok fellendülése nincs összhangban a XI. századi viszonyokkal”, s éppen ezért a legenda fenti tudósítását „egy későkori toll által megrajzolt utópisztikus kép”-nek minősíti.

Valóban, István király korában, s különösen Gellért püspök térítésének első időszakában, amikor még a legenda szerint is „sokakat a király által kinevezett ispánok vezettek” — nyilván kényszerrel — a megkeresztelésre, nehezen képzelhető el általában ilyen felbuzdulás, amiről a legenda itt beszámol.

A kérdés azonban mégsem dönthető el ilyen egyszerűen és tüzetesebb vizsgálatra szorul. Nem kétséges ugyanis egyfelől, hogy István király korában — a magyar nép megtérítése és az egyházi szervezet kiépítése idején nagy szükség volt térítő papokra és szerzetesekre s így István király örömmel fogadta be a külföldről bejövő egyháziakat, hihetőleg minden különösebb vizsgálat nélkül. Mindenesetre István király törvényei között hiába keresünk olyan rendelkezést, amely az idegen papok beáramlását megnehezítette vagy feltételekhez kötötte volna, bár a külföldi törvénygyűjteményekben könnyen

⁵⁸ Kis Leg. 2. fej.

⁵⁹ Decr. Lad. I. 38. ZÁVODSZKY i. m. 164.

⁶⁰ Századok, 1913. 513. o.

⁶¹ Szt. Gellért élete, 110. o.

találhatott volna ilyen megszorításokra mintát.⁶² A külföldi papokra annál nagyobb szükség volt, mert, másfelől, a többé-kevésbé kényszerrel megtérítettek közül az első időkben nem igen tódulhattak az egyházi pálya felé. A papi szükségletet, úgy látszik, először László király idejében tudták csak kielégíteni, nyilván a hazai szukreszcencia segítségével, mivel a szabolesi zsinat hazai vonatkozásban először intézkedik arról, hogy — mint fentebb már láttuk — a jövevény klerikusokat befogadásuk előtt vizsgálatnak kell alávetni, vajon nem (laikus) szerzetes vagy gyilkos-e az illető.⁶³

Más, de nem kevésbé fontos kérdés, milyen rétegekből táplálkozott ez a hazai papi szukreszcencia? A Gellért-legendát az első harminc tanuló származásáról óvatosan hallgat, de a legendának abból a szembeállításából, hogy később a „nemesek és mágnások” is átadták fiaikat tanításra, joggal következtethetünk arra, hogy az első tanulók nem a vezető társadalmi rétegekből kerültek ki. Sőt, ha figyelembe vesszük Kálmán király törvényeit és zsinati határozatait s ezekből visszafelé következtetünk, kiderül, hogy az első tanulók nagyobb része minden valószínűség szerint szolgarendű vagy félszabad állapotú lehetett. Mindenesetre az első esztergomi zsinat határozatai között két rendelkezés is található arra vonatkozólag, hogy szolgarendűeket vagy félszabadokat ne szenteljének fel klerikussá. A fenti zsinat 30. rendelkezése kimondja: „Senkinek a szolgáját ne szenteljék fel klerikussá, csak ha az ura visszaadta a teljes szabadságát.”⁶⁴

Ezt az intézkedést kiegészíti a zsinat 69. pontja, amely már nemcsak a szolgarendűek felszentelését tiltja, hanem az úr házanépéhez tartozó kíséret, sőt a vár kötelékébe tartozó várnépek felszentelését is tilalmazza: „Ha valaki másnak a szolgáját, vagy olyan, a kíséretbe tartozó személyt, aki urától annak beleegyezése nélkül el nem idegeníthető, vagy bárkit a várnép közül írni-olvasni megtanít, ill. klerikussá tesz urának tudta és beleegyezése nélkül, az fizesse meg az illető váltságdíját és azon felül még 50 penzát is fizessen.”⁶⁵

Ezek a szigorú rendelkezések rámutatnak arra, hogy az I. esztergomi zsinat egy régóta fennálló gyakorlatnak akar véget vetni. Az intézkedés oka nyilvánvalóan az, hogy ily módon akarták biztosítani a rabszolgatartók tulajdonjogát a szolgák, ill. a kíséretbe tartozó személyek felett. Természetesen a szolgák számának megcsappanása is szerepet játszhatott Kálmán korában a fenti intézkedés meghozatalában. Erre mutat Kálmán király ama rendelkezése, amely szerint „magyar származású, vagy Magyarországon született

⁶² Vö. ZÁVODSZKY i. m. 70. l.

⁶³ Decr. Lad. I. 17.

⁶⁴ Syn. Strig. I. 30.: Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem.

⁶⁵ Syn. Strig. I. 69.: „Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit seu clericum fecerit absque conscientia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L penzas persolvat.”

idegen származású szolgát vagy szolgálót . . . senki ne merészljen Magyarországot határain kívül eladni vagy kivinni”.⁶⁶

Némileg más lehetett a helyzet István király korában, amikor még a szolgák és a kíséret számát is gyarapítani lehetett a hadi vállalkozások révén. Éppen ezért István király igyekezett a törvényei útján is elősegíteni a szolgák felszabadítását,⁶⁷ s ha a szolgák felszabadítása nem is öltött olyan méreteket István király korában, mint ahogy ezt a későbbi hagyomány és Kézai tendenciózus jogtörténeti okoskodása beállítja, hogy ti. István király az *összes* keresztény rabszolgát felszabadította volna,⁶⁸ mégis István király törvényei legalább nem tiltják, mint Kálmán király törvényei, hogy a szolga vagy félszabad állapotú személy a klerikus-rendbe való belépésével könnyítsen elnyomott helyzetén.

Ha mindezekhez a meggondolásokhoz hozzávesszük, hogy a legendában említett „első harminc” közrendű vagy szolgarendű „tanuló” a röviddel előbb levert Ajtony országgrészében jelentkezett klerikusnak, ahol éppen a röviddel előbb lefolyt háborúskodás miatt a „közjogi” viszony még nem szilárdulhatott meg, továbbá ahol a kereszténység bizánci formája már régebben ismeretes volt s ennek következtében a klerikusok kiváltságos helyzete is köztudomású és ennek következtében kívánatos lehetett: akkor a legendának e tanulókra való utalását hiteles, egykorú adatnak kell minősítenünk. A Kálmán-kori I. esztergomi zsinat fent idézett határozatai ellenében ilyen történetet koholni alig volt lehetséges!

Más kérdés az, miért került ez az adalék a legendába; szigorúan véve, ez az epizód nem is igen lényeges Gellért püspök élete szempontjából, csupán azt világítja meg, hogy az egyházszerző püspöknek gondja volt a papi utánpótlás biztosítására és nevelésére. Mégis ez az epizód a Nagy Legenda keletkezési idejének és körülményeinek meghatározása szempontjából döntő jelentőségű. Mivel úgy találtuk, hogy a legendának az első harminc tanulóra vonatkozó adata hiteles és egykorú tudósítás lehet, mivel továbbá láttuk Gellért „igazolási eljárásával” kapcsolatban, hogy az 1—5. fejezetek egykorúak semmiképp sem lehetnek: meg kell állapítanunk, hogy a mai Nagy Legendának volt *egykorú forrása*. S tegyük mindjárt hozzá: ez az egykorú forrás nem azonos a mai Kis Legendával, mert ott éppen a tanulókról és az iskolázásról egyetlen szó sem olvasható. Ezt az egykorú forrást már többen kikövetkeztették. MÜLLER FRIGYES ama Valther mestert tartja szerzőjének, akiről a legendában is oly gyakran esik szó. KARÁCSONYI JÁNOS az egész Nagy Legendát ennek a Valthernek tulajdonítja. Óvatosabban nyilatkozik erről a forrásról

⁶⁶ Decr. Col. I. 77.: Nemo servum in genere Hungarorum vel quemlibet in Hungaria natum eciam alienigenam nec ancillam . . . extra Hungariam vendere vel ducere audeat . . .

⁶⁷ Decr. St. Steph. I. 18.; ZÁVONSKY i. m. 147. l.

⁶⁸ Vö. erre vonatkozólag: HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 375.

MACARTNEY: ő „Csanádi elbeszélő”-nek⁶⁹ nevezi. E korábbi kutatók — talán az egyetlen MACARTNEY kivételével — e forrásban egy „primitív” Gellért életrajzot, ill. legendát akartak látni, de sokkal valószínűbb, hogy rendi, ill. káptalani krónikás, időrendi feljegyzésekre kell inkább gondolnunk, amelyben természetesen Gellértről is szó esett, de korántsem csak őről. Ez a kronológiai rendben haladó forrás lehet az oka annak, hogy Gellért Nagy Legendájába sok olyan esemény került be, amely Gellért életével csak nagyon lazán, vagy egyáltalán nem hozható összefüggésbe (mint pl. a templomba menekült szolga története, vagy a „káptalani” iskola problémái, a görög szerzetesek emlegetése, a helyi szokásokra való utalások stb.), könnyen lehet, hogy ezeknek a káptalani feljegyzéseknek a szerzője maga Valther mester, az iskola vezetője volt s ezért jutott a legendában is tevékenységének oly aránytalanul nagy szerep.

Mindamellett a legenda nemcsak azért gazdagodott ilyen járulékos, Gellért püspök életével csak lazán összefüggő események elbeszélésével, mivel későbbi legendaíró ezekre vonatkozóan adatokat talált forrásában, a csanádi Káptalan feljegyzéseiben, hanem nyilván azért is, mivel ezek a Gellért püspök élete szempontjából nem lényeges „járulékos” események a legendaíró korában az aktuális egyházpolitika legfontosabb kérdései közé tartoztak: a legendaíró saját korának problémáiból meríti az életrajz megírásához a szempontokat.

E szempontokat ismét a Kálmán-kori törvényekben és zsinati határozatokban találjuk meg. Az első esztergomi zsinat kimondja, hogy „tanulatlanokat ne szenteljenek pappá, akiket pedig már felszenteltek, tanuljanak, vagy tétessenek le”.⁷⁰

De még ennél is jellemzőbb a zsinatnak az a határozata, amely szerint „a kanonokok — akikről a legendában éppen szó van — a kolostorban, a káplánok meg a királyi udvarban irodalmi nyelven (azaz : latinul) beszéljenek”.⁷¹

Nemcsak a világi papokat kötelezte tanulásra az esztergomi zsinat, hanem a szerzeteseket is, amikor kimondja, hogy „Szt. Benedek szabályzatát minden szerzetes tudja és értse”.⁷²

Alig lehet kétséges, hogy a legendaírók ezek a határozatok vezették, amikor Gellért személyében meg akarta rajzolni a követendő egyházszerző püspök alakját. Természetesen a fenti intézkedések később is érvényben maradtak, de aktualitásuk nyilván a Kálmán korában végbemenő egyházi reformok

⁶⁹ The Csanad Narrative, ill. the Csanad Narrator: The medieval Hung. hist. 156—157. o.

⁷⁰ Syn. Strig. I. 6.: Ut ydiote presbiteri non ordinentur; qui vero ordinati sunt, discant aut deponantur.

⁷¹ Syn. Strig. I. 5.: Ut canonici in claustris, et capellani in curia literatorie loquantur.

⁷² Syn. Strig. I. 37.: ...regulam beati Benedicti omnes monachi sciunt et intelligent.

idején és az ezt követő években volt a legerősebb, a legendairó tehát a forrásban talált, az iskolázásra vonatkozó adatokat éppen ezért nem mellőzte, noha ezek az adatok nem annyira Gellért személyét, mint inkább az oktatással foglalkozó Valther mestert és helyettesét állítják előtérbe.

Ami a fentiekben kikövetkeztetett régi, ill. egykorú forrás jellegét illeti, nézetünk szerint ez aligha lehetett az előző kutatók által feltételezett Gellért-életrajz v. legenda, mivel a Nagy Legendának e régi forrásra visszavezethető adatai szinte kivétel nélkül nem szorosan Gellért püspök életére és tevékenységére vonatkoznak, hanem inkább környezetének életét mutatják be. Éppen ezért szinte bizonyosra vehető, hogy e feljegyzések a Gellért püspök által megszervezett csanádi kanonokok testületében jöttek létre s mint egykorú feljegyzések, teljes mértékben hitelt érdemlők. Így hitelesnek kell tartanunk Gellért térítőtársainak a Nagy Legendában található névsorát: a feljegyzés természetesen azt is megörökítette, hogy melyik szerzetes melyik rendházból jött Marosvárra; hitelesek az iskolai életre és a kanonokok életére vonatkozó adatok és mindenképp az éneklést tanító iskolamester érdeklődési körére mutat az énekes szolgáló leányról szóló történet, ahol a középkorban használatos zenei műszavak, terminus technikusok vannak a bájos történetbe tudós módon beleépítve, ahogy ezt HIMPFNER BÉLA meggyőzően kifejtette.⁷³

Viszont nem erre a forrásra kell visszavezetnünk természetesen a legendának azt a híradását, amely beszámol arról az adományról, amelyben István király részesítette a csanádi Szt. Szűz monostorát, és Szt. György templomának építkezését (a 12. fejezet közepe), már csak azért sem, mivel itt az író anakronisztikusan használja a *marca* szót. Egészen erre a régi forrásra vall még az ugyan e fejezet végén elbeszélt szolga története, amelynek végleg semmi köze sincs tárgyilag Gellért püspök életéhez, de annál inkább helyet kaphatott az egykorú monostori, ill. kanonoki feljegyzésben, mivel a monostor szempontjából érdemes volt feljegyezni, milyen módon jutott a monostor egy örökös szolgálóhoz, aki az egyház nyújtotta menedékjog révén megmenekült ugyan a halálbüntetéstől, de élete végéig szolgásgorban kellett maradnia.

Érdekes egyébként, hogy az egyházaknak a középkorban általános menedékjogáról István király törvényei nem tesznek említést, csupán egy esetben, és akkor is nemlegesen, ti. a király és az ország elleni összeesküvők esetében.⁷⁴ Ez a rendelkezés éppen azt mondja ki, hogy az összeesküvők *nem* találhatnak menedéket az egyházban.⁷⁵ Ebből jogosan következtethetünk arra, hogy más bűnök esetében az István-kori jogszokás is elismerte az egyházak menedékjogát.

⁷³ A Gellért-legendá énekes szolgálója. E. Ph. K. 1910. 394. o.

⁷⁴ Decr. St. Steph. II. 17., ZÁVONSZKY i. m. 155. o.

⁷⁵ Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam.

Annál többet hivatkoznak az egyház menedékjogára László király törvényei a szabadok és a szolgák lopása esetén egyaránt.⁷⁶ Az egyház által nyújtott menedékjog azonban éppen László király idejében igen ingadozó volt. A Decr. II. 12. szerint pl. az egyházba menekülés sem mentesítette a tolvajt a büntetéstől, hanem az egyházból kivonszolták akár szolgálta, akár szabad volt, és megvakították, sőt a szabadrendű tolvaj kiskorú gyermekeit is szolgaságra vetették. A III. törvénykönyv 4. és 5. pontja viszont úgy rendelkezik, hogy az egyházba menekült szabadrendű tolvaj az egyház szolgája legyen, egyébként felakasztják; az egyházba menekülő szolgarendű tolvajt viszont ura egy penzán kiválthatta, de az általa okozott kárt is meg kellett térítenie. Mindenesetre Kálmán törvényei, úgy látszik, már enyhíteni igyekeztek e szigorú intézkedéseket, amennyiben az egyházba menekült tolvajt mentesítették „az egyház kedvéért a megvakíttatástól és megcsönkítástól”.⁷⁷

E rendelkezésekből megállapítható, hogy a legendában elbeszélte egyházba menekülés jelenete: a felakasztás és az örökös szolgaság között való választás lehetősége a törvényes rendelkezések szerint László király korában is fennállott ugyan, de ugyanolyan joggal feltehető ez István király korában is, viszont Kálmán korában már idejétmúltnak látszik. Így semmi akadálya nincs annak, hogy a legenda elbeszélését Gellérrtel egykorú feljegyzésre vezessük vissza.

Mindezek alapján a Nagy Legendának az egykorú, de főleg nem Gellért püspök személyével, hanem inkább környezetének életével foglalkozó forrásra visszavezethető tudósításairól kimondhatjuk KAINDL és MADZSAR megállapításaival szemben MACARTNEY szavait — ha ő a legendának nem is mindig ugyanazon mozzanatait vezette vissza a régi, egykorú forrásra, mint mi fentebb —: „Ezek a fejezetek, mint a XI. századi Magyarország társadalmi és egyházi viszonyainak képe, felülmúlhatatlan érdekűek, és nagy kár, hogy a történetírók általában nem nagyon méltatták figyelemre ama helytelen felfogás következtében, hogy ezek késői eredetűek.”⁷⁸ Tegyük azonban mindjárt hozzá, hogy e megállapítás bizonyításával maga MACARTNEY is — miként elődje, KARÁCSONYI és MÜLLER FRIGYES is — adós maradt.

Ha a fenti módon a Nagy Legenda tekintélyes részének tárgyi hitelességét igazoltuk is, a legenda íratási idejének meghatározásához még több, eddig nem érintett mozzanatot kell tüzetesebb vizsgálat tárgyává tennünk.

A legenda 13. fejezetében elmondja a legendaíró, hogy egy alkalommal (quodam tempore) Gellért püspök három napig bezárkózott szobájába s még ételt sem vett magához. A negyedik napon azután a káptalanban összegyűlekezett szerzetesek előtt beszédet tartott „a világ folyásáról” (de cursu seculi),

⁷⁶ Decr. Lad. II. 1., 2., 12. III. 4., 5.

⁷⁷ Decr. Colom. I. 84.: Si quis autem de furto accusatus ad ecclesiam fugerit... et si reum se esse fatebitur, pro ecclesia de obcecacione oculorum seu aliorum detruncatione membrorum liberetur.

⁷⁸ MACARTNEY, *The medieval Hungarian hist.* Cambridge, 1953. 159. o.

ma azt mondanánk, ismertette a politikai helyzetet. Ennek során megjövendölte, hogy „Magyarország meg fog hasonlani és ki fogja szabadítani magát a kereszténység igájából, a papoktól kezdve a világiakig. Az én munkámat s igehirdetésemet meg fogják vetni, s az Isten ígését nem fogják befogadni. A klérus megvetés tárgya lesz, a szerzetesek tarkák lesznek öltözetükben és különböző gyülekezetekben fognak élni, a lakatlan helyeket s a magányos életet kerülni fogják. Sokan a hiú dicsőség utáni vágyukban az emberek dicséretét fogják keresni és a nép előtt megszólás és gúny tárgyai lesznek állhatatlanságuk és fennhéjázásuk következtében.” Maga a legendaíró e jóslatok beteljesedésének időpontját Aba király uralkodása idejére teszi s hozzáfűzi, hogy „mindezek be is következtek az ő jövendölése szerint”.⁷⁹

Természetesen, Gellért püspök „jóstehetségének” kiemelése különös jelentőségű volt a legendaíró szempontjából. Gellért hivatalos szenttéavatásának ugyanis — úgy látszik — egyik fő akadálya volt a Kis Legenda egy mondatából kikövetkeztethetően, hogy Gellért „testi csodákat nem vitt végbe életében, nem adta vissza a vakoknak a látást, süketeknek a hallást”.⁸⁰ Ehhez a Kis Legenda szkeptikus írója még hozzáteszi, hogy Gellért *csanádi sírjánál* „sok kegyelemben (csodában) részesültek a katolikus emberek, de mégsem kétségbevonhatatlan módon”.⁸¹ Így kiválasztottságának egyetlen jeleként a Kis és Nagy Legenda is csak jövendölő tehetségét⁸² jelölhette meg.

Péter és Aba Sámuel királyok uralmának idején Gellért, mint püspök a királyi tanácsnak állásánál fogva is tagja lévén, könnyen bocsátkozhatott politikai „jóslatokba”, hiszen a dolgok irányítása részben rajta is múltott. Amennyiben tehát a fenti „jóslat” a fenyegető pogánylázadásra vonatkoznék csupán, ennek előjeleit már jóelőre láthatta Gellért püspök, amint erről a *Deliberatio* c. művének egy szakasza is tanúskodik. „Mennyire érzem az ördög fiait, akiknek már beszélnem sem lehet. Ezidétt nálunk haragtól felzaklatva mindenki megátkozta nemcsak az isteni szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem még magát az Isten fiát, a mi urunk Jézus Krisztust is.”⁸³

A krónikák bővebben elbeszélik,⁸⁴ hogy Péter király elűzetését is a püspökök tanácsa készítette elő; az Aba elleni összeesküvés színhelye a Képes Krónika szerint (c. 75) meg egyenesen Csanád, Gellért püspöki székhelye,

⁷⁹ iuxta prophetiam eius omnia evenerunt.

⁸⁰ Leg. Min. c. 6. SS. II. 477. o.: Noli... a me discere, utrum iste sanetus corporalia miracula... in vita sua gesserit, aut cecis visum, seu surdis auditum prestiterit.

⁸¹ Leg. Min... 7. SS. II. 479.: ubi multe gratie a catholicis viris experte sunt, tamen non evidentiter.

⁸² spiritum prophetie habuisse, id. Kiad. II. 477. o.

⁸³ Debib. lib. IV. ed. Batthyán 98. o.

⁸⁴ Kézai c. 47., Képes Krónika c. 72.

oka pedig ugyancsak a krónikák szerint⁸⁵ az volt, hogy Aba semmibe vette a nemeseket és a parasztokkal és nemtelenekkel tartott s a főemberek közül ötvenet tanácskozás ürügye alatt összehíva kegyetlenül lemészároltatott. A *Deliberatio* fent idézett helye nyilván erre az időszakra utal, amikor a főpapság befolyása az országos ügyek irányításában háttérbe szorult, sőt szavukat sem hallgatták meg.

A krónikák szerint az a tanácskozás is Csanádon folyt le, amely Péter király ellenében a száműzött Árpádházi hercegek, a *Legenda* szerint a Vazulfiak visszahívását határozta el.⁸⁶

Ilyen körülmények között Gellért püspöknek nem volt nehéz politikai jóslatokba bocsátkozni, s ezekről a későbbi legendaíró teljes joggal kijelentette: „mindezek beteljesedtek az ő jóslata szerint”. Ám a fenti jóslat a pogánylázadáson kívül a papok elvilágiasodására és új szerzetesrendek létrejöttére is utal. Természetesen, nem áll módunkban ellenőrizni, hogy a jóslat valóban a fenti formában hangzott-e el, az azonban bizonyos, hogy a legendaíró a papok elvilágiasodására és az új szerzetesrendekre vonatkozó jóslatról csak akkor írhatott úgy, hogy azok csakugyan be is következtek, amikor ezt tényleg már konstatálni lehetett. Így a legendának ez a megfogalmazása a legenda íratási idejére mindenképpen korhatározó jellegű, s egyúttal rámutat a legenda írójának bencés voltára, ami egyébként más adatokkal is bizonyítható.

Mindenekelőtt a jóslatnak ez a mondata: *monachi erunt varii coloris in habitu et in diversis conventiculis morabuntur*: „a szerzetesek tarkák lesznek öltözetükben és különféle gyülekezetekben fognak élni” — félreérthetetlenül az újonnan kialakuló szerzetesrendekre vonatkozik, mivel a szövegben kifejezetten *monachi* „szerzetesek” és az ezek gyülekezetére használatos *konvent* szó áll. A „ruházatukban tarka szerzetesek” kifejezés meg nyilván nem úgy értelmezendő, mintha valamely szerzetesrend valóban „tarka” öltözetet kreált volna magának, hanem nyilván úgy, hogy az eddigi egyetlen szerzetesrend, a feketeruhás bencések mellett más színű ruhába öltözött szerzetesek is vannak s így a szerzetesek társadalma „tarkává” válik. De ugyanez a megfogalmazás egyúttal arra is rámutat, hogy a jóslat ebben a formában nem jöhetett létre sem Gellért korában, sem sokkal később, mondjuk a XIII—XIV. század folyamán, amikor a különféle szerzetesrendek már szinte elburjánoztak és mindennapi, megszokott jelenséggé váltak, hanem csupán a folyamat megindulása idején, leginkább a XII. század elején. 1098-ban válik ki az addig egységes bencés rendből a karthauziak szigorúbb rendje, majd 1100-ban a világiasabb jellegű cisztercita rend, s a szentföldi vállalkozással kapcsolatban a XII. század elején alakulnak meg a templomosok, Johanniták, stb. rendjei. A bencés író nyilván nem nagy örömmel nézhette az új rendek

⁸⁵ Kézai c. 49., Képes Krónika c. 75.

⁸⁶ Képes Krónika c. 81., Kézai c. 53, *Leg. Maior St. Gerardi* c. 15. SS. II. 501.

kiválását s ezért adja Gellért szájába a szerzetesi élet hanyatlásáról szóló keserű jóslatot, mely az ő idejében már be is teljesedett.

E jóslattal kapcsolatban mégis leginkább a cisztercita rendre gondolhatunk, amely megalakulása után rohamosan terjed nemcsak Franciaországban, hanem Európa más országaiban is s 1142-ben a Tolna megyei Cikadaron II. Béla pártfogoltjaiként hazánkban is megtelepedtek. A rend rohamos terjedését és mohóságát a század második felében működő angol származású Walter Mapes éles gúny tárgyává teszi a *De nugis curialium* c. művének nem egy anekdotájában. A ciszterciek magyarországi megtelepedésének évszáma, 1142, tehát a legenda íratási ideje tekintetében terminus ante quem-nek tekinthető mivel nem valószínű, hogy a királyi ház támogatásával betelepülő cisztercieket a legendaíró a szerzetesi élet hanyatlása jeleként merte volna feltüntetni, mégha rendi öntudatát sértette is az új rend.⁸⁷

Arra az ellenvetésre, hogy ilyenformán a bencés író egy nálunk még meg sem telepedett új rend ellen nyilvánítaná nemtetszését a Gellért püspök szájába adott fenti jóslat formájában, azt felelhetjük, hogy a hazai bencések különösen jól lehettek tájékozódva az újabban keletkező szerzetesrendek s különösen a francia ciszterciák felől. I. László király 1091-ben megalapítja a somogyvári bencés apátságot azzal a privilégiummal, hogy annak apátja és szerzetesei csak francia szerzetesek lehetnek s közvetlenül a Szt. Giles-i anyarendháztól függenek. Így a Nyugaton végbemenő rendi mozgalmakról pontos tudósítások állhattak a hazai bencések rendelkezésére. Ha azonban mégis a fenti utalás a ciszterciek hazai megtelepedésére vonatkoznék, akkor a legenda írásának idejét nem sokkal a ciszterci rend megtelepedése utánra tehetjük.

Fenti meghatározásunknak nagy valószínűséget kölcsönöz végül az a körülmény is, hogy a legenda eddig tüzetesen vizsgált fenti részletei mind arra mutattak, hogy a legendát az első esztergomi zsinat *után*, de mindenképpen a XII. század első felében írhaták. Ehhez kiegészítésül még néhány adalékot sorakoztatunk föl.

Már KARÁCSONYI JÁNOS⁸⁸ rámutatott arra, hogy az a kép, amelyet a legenda a kanonokok életmódjáról rajzol, „igazolja a Nagy Legenda egykorúságát”, mivel „a püspök és a kanonokok közös, külön szabályokkal rendezett életmódja a XI. század végén felbomlott s a püspök és a káptalan azontúl külön-külön éltek”. BALANYI GYÖRGY szerint⁸⁹ a püspök és a kanonokok különválasztásának folyamata „nálunk csak a XII. század második felében kezdett jelentkezni”. Eszerint a Gellért-legendának a püspök és a kanonokok „szerzetesi” együttéléséről szóló beszámolója hiteles lehet. Bizonyos jelek azonban mégis arra mutatnak, hogy a kanonokok életének a legendában

⁸⁷ Vö. erre: HORVÁTH J., Árpád-kori latinnyelvű irod. stílusprobl. 162. o.

⁸⁸ Szt. Gellért... élete, 269. o.

⁸⁹ Magyar művelődéstörténet, I. 381. Vallásos élet, iskolák.

található rajza későbbi időből származik, éppen abból az átmeneti időszakból, amikor a kanonokok régebbi, szerzetesi életközössége már felbomlóban volt, de még az új forma sem alakult ki véglegesen. A bencés író természetesen nem nézhette örömmel az elvilágiasodásnak ezt a folyamatát s éppen ezért tartotta szükségesnek a Gellért-kori kanonokok „régii” életmódjának kiemelését.

A későbbkori író félreérthetetlenül elárulja magát éppen akkor, amikor — első pillanatra fölöslegesen — a Gellért-kori kanonokok ruházatát is részletesen leírja: „(A kanonokok) a kóruson karinget, a kóruson kívül pedig kerek köpenyt viseltek.”⁹⁰ Ennek a leírásnak mindenesetre akkor van értelme, ha az akkori idők egyszerű öltözetével szemben a legendairó korában már más divat kapott lábra.

A kanonokok öltözetével kapcsolatban említi a legendairó, még ugyanabban a fejezetben, hogy Gellért püspök „sohasem változtatta meg a szent szerzetesi ruhát, amelyet gyermekkorában vett fel”.⁹¹

Mindezek a feljegyzések arra mutatnak, hogy az író érdeklődésének előterében áll a papi ruházat kérdése s általában a klérus elvilágiasodásának problémája.

E kérdések történeti háttérét vizsgálva most már nem is az első esztergomi zsinat határozataihoz, hanem egyenesen Kálmán király törvényes rendelkezéseihez kell visszanyúlnunk. Kálmán első törvénykönyvének 70. pontja kimondja, hogy „senki, aki a klérus kötelékébe tartozik, ne használjon világi ruhát, mint pl. hasított téli vagy nyári tunikát, tarka vagy sárga kesztyűt, vörös vagy zöld köpenyegyet, hímes vagy selyem sarut vagy csuklyás palástot, cipőt, inget” stb.⁹²

A papok öltözködésének kérdése nemcsak a magyar egyház problémája ebben az időszakban: az amalfii zsinat 1090-ben,⁹³ a londoni zsinat 1102-ben⁹⁴ hoz hasonló jellegű intézkedéseket. Világos, hogy ezek az intézkedések nem változtatták meg a klérus magatartását egycsapásra, de az is bizonyos, hogy aktualitásuk országos viszonylatban egyre inkább vesztített jelentőségéből olyan mértékben, ahogy az elv a gyakorlatban valóságot öltött. Talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy ez a folyamat a XII. század első felében már lezárulhatott, vagy legalábbis ez a kérdés jelentőségéből a későbbi időkben lényegesen vesztett s így a későbbi író nyugodtan mellőzhetette volna az egész problémát.

A kanonokok életével és általában a papság ruházatkódásával foglalkozó fentebbi beszámoló azon a címen kapott helyet a legendában, hogy mind-

⁹⁰ Leg. c. 12. Qui in choro superpellicia habebant, extra chorum vero cappas rotundas ferebant.

⁹¹ Leg. c. 12. Ipse vero sanete religionis habitum, quem in puericia accepit, nunquam mutavit.

⁹² Decr. Colom. I. 70.

⁹³ MANSI, Conc. Tom. XX. col. 724.

⁹⁴ MANSI, Conc. Tom. XX. col. 1151. vö. ZÁVODSZKY i. m. 92. l.

ezekre kiterjedt Gellért püspök gondoskodása.⁹⁵ Ez megint hiteles forráson alapulhat; a későbbi legendaíró számára azonban fontossá és a legendában is elmondandóvá az a körülmény tehetette, hogy az első esztergomi zsinat a püspökök kötelességévé teszi, hogy a kanonokok életére felügyeljenek.⁹⁶

Hasonló eredményekhez jutunk, ha az egyháznak tett adományok kérdését vizsgáljuk meg, amiről a legenda 10. fejezetében van szó. Itt elmondja a legendaíró, hogy egy alkalommal „mintegy száz férfit járult a püspökhöz, kérve őt, hogy szenteljen nekik helyeket a felépítendő templomok számára. A püspök nem kissé örült az ő buzgalmukon, s lakomát rendezve meghívta őket asztalához s a többiekkel együtt, gazdagokat és szegényeket egyaránt, mindenkit, aki csak ott volt. És amikor felkeltek az asztal mellől, a püspöknek különböző adományokat és ajándékokat, meg ékszereket ajánlottak fel, tudniillik *lovakat, ökröket és juhokat*, meg igen sok szőnyeget; — az asszonyok pedig arany gyűrűket és nyakláncokat. A püspök így szólt hozzájuk: *Vajon azért hívtalak meg benneteket, hogy kifosszalak javaitokból?* Távoly legyen tőlem; hanem az Isten igéjének meghallgatására hívtalak benneteket.”

Úgy látszik, a legendaíró itt hiteles történetet beszél el, valószínűleg a fentebb elemzett egykorú káptalani feljegyzések alapján. István király ugyanis a második törvénykönyve első fejezetében elrendeli, hogy „tíz falu építsen *egy* templomot s ezt lássa el két majorsággal s ugyanannyi rabszolgával, *lóval* és igavonó barommal, *hat ökrrel* és két tehénnel, meg harminc aprómarhával. (Papi) ruhákról, meg terítőkről a király gondoskodjék, miséscipőkről és könyvekről a püspök.”⁹⁷

A fenti elbeszélés nyilvánvalóan egy ilyen templomalapítási ünnepség leírása: a küldöttség nagy száma arra mutat, hogy valóban tíz falu 10—10 küldöttje jelenhetett meg a püspöknél, ezek azonban úgy látszik, a törvény által előírt adományok „felajánlásában” nagyobb buzgalomról tettek tanúságot: ékszereiket is felajánlották, ami már nem volt kötelező. Mégis a püspöknek az ajándékokat elhárító szavai túl erősek, amikor „kifosztásról” (*vestris bonis vos spoliarem*) beszél. Lehetséges tehát, hogy a legendaíró a későbbi idők folyamán e téren lábrakapott visszaélések ellen emel szót. Mindenesetre ilyenféle visszaélésekre utalhat az első esztergomi zsinat meglehetősen homályos rendelkezésre, mely szerint „senki (pap) ne merészeljen ünnepségeket (ünnepeket?) eladni”⁹⁸. Ez a rendelkezés nem vonatkozhat a vásár- és ünnepnapokon tilalmas vásárookra és annak elmulasztása esetén az érte járó büntetésre, mivel az ünnepek megülésétől ugyanezen zsinat 7. ill. 8. pontja intézkedik. Így a fentebbi rendelkezés nyilván olyanféle visszaélések ellen irányul,

⁹⁵ 12. fej.: *Erat autem consuetudo viri sancti...*

⁹⁶ Syn. Strig. I. 27.: *Vita et victus canonicorum secundum regulam ipsorum ab episcopo disponantur.*

⁹⁷ Steph. Decr. II. 1.

⁹⁸ Syn. Strig. I. 45.: *Nullus festivitates vendere presumat.*

mint a legendában leírt ünnepség: a pap ilyenekért nem követelhetett híveitől pénzt vagy ajándékot.

A legendából más helyen is ki lehet olvasni a sorok között olyan utalásokat, amelyek a későbbben lábrakapott egyházi visszaélésekre vonatkozathatók.

A legenda 9. fejezete⁹⁹ elmondja, hogy a nemesek és nemtelenek nagy tömege sereglett össze s „azt kívánta, hogy az isteni szentháromság nevében keresztelje meg őket. Ezeket a püspök úgy fogadta, mint saját fiait és meghívta őket asztalához, hogy felüdüljenek. Az ispánok is, akiket a király nevezett ki, sokakat vittek hozzá s ezek keresztelő Szt. János monostorában nyerték el a keresztséget. Ott állott a néptömeg a templomudvarban az ajtónál, élelmet is hoztak magukkal és azoknak, akik kereszteltek, nem volt pihenésük. kivéve éjszaka; és nagy volt az ő munkájuk, mégis Krisztus nevéért, akinek munkájában ki akartak tartani, ezt a fáradságot *örömet és szabad akaratukból* viselték el. A püspök pedig *állandóan hirdette Isten igéjét* azoknak, a kik már meg voltak keresztelve.”

Ebben az elbeszélésben talán valóban nincs is olyan mozzanat, ami Gellért püspökségének idejére vonatkozólag ne volna hitelesnek minősíthető. Ilyen különösen az a megjegyzés, hogy a térítésben a világi hatalom, az ispánok is, hathatósan közreműködtek, amennyiben — nyilván erőszakkal — terelték össze a népet a keresztség felvételére. Mégis, úgy látszik, a későbbi kor írójának *később* aktuális szempontjai is érvényesülnek ebben az elbeszélésben. Kiemeli a megkeresztelendők nagy tömegét s ezzel a papságra váró fáradságos munkát, akik még pihenni sem értek rá, csak éjszaka; ennek ellenére „*örömet és szabad akaratukból (equanimiter et voluntarie)* végezték munkájukat: Isten nevéért. István király korában ez feltehetően így is történt: egészen természetesen s ezért abban az időben ezt senki sem tartotta volna külön kiemelendő körülménynek. Később azonban a helyzet, úgy látszik, lényegesen megváltozott: a Kálmán király idejében tartott első esztergomi zsinat már szükségesnek látta, hogy az e téren mutatkozó visszaélések ellen határozatokat hozzon. A zsinat 44. pontja kimondja ugyanis: „A *keresztelésért* vagy a temetésért senki se követeljen fizetséget”.¹⁰⁰

Ebben az összefüggésben tehát a legendairó nyilván a saját korához szól, amikor kiemeli, hogy Gellért püspök paptársai „*örömmel és saját jószántukból, akaratukból*” és nem a zsinati határozatok kényszere alatt végezték még a tömeges keresztelést is pusztán „Krisztus nevéért” és nem fizetségért.

A legenda 9. fejezetének a fenti helyhez csatlakozó része arról számol be, hogy a Gellért kíséretében levő „*szerzetesek* között volt hét tudós férfiú s a

⁹⁹ SS. II. p. 493. o.

¹⁰⁰ Syn. Strig. I. 44.: Nullus de baptismo vel sepultura precium exigit. ZÁVODSZKY i. m. 202. l. Jellemző a XI—XII. század fordulójának egyházi állapotaira, hogy hasonló értelmű határozatokat hoznak sorozatosan a külföldi zsinatok is, pl. 1078-ban, 1095-ben, 1099-ben. Vö. ZÁVODSZKY i. m. 109. l.

magyar nyelvben járatos tolmács,, akik *maguk is hirdették Isten igéjét a népnek* (. . . qui etiam per se populo verbum Dei praedicabant). Mert ők öntözték meg a szent igével az egész csanádi egyházmegyét.”

Ismét azt kell mondanunk, mi van abban különös, hogy a tudós szerzetesek, akik hozzá még magyarul is tudtak, maguk is prédikáltak a *népnek* s nem korlátozták tevékenységüket a pusztá tolmácsolásra? Ez olyan természetes, hogy nem is lehetett másként.

Ám a szerzetesrendek és a világi papság érdekei idők folytán ezen a ponton összeütközésbe kerültek, úgyhogy már az 1100-ban tartott poitiers-i zsinat, s ennek nyomán a Kálmán-kori I. esztergomi zsinat is kimondja, hogy „az apátok (ill. szerzetesek) ne kereszteljének, se ne gyóntassanak, se ne prédikáljanak a népnek”.¹⁰¹ Ez intézkedés szerint tehát ami István király idejében „magától értetődő” volt, azt a későbbi, nyilván bencés legendaíró már külön is hangsúlyozandónak tartotta — érthető rendi büszkeségből.

Ezzel a Nagy Legendának a Kis Legendától és a Krónikáktól független részeit, éppen azokat, amelyeket a kritikusok tekintélyes része későbbi betoldásoknak, nem egyszer novellisztikus elemeknek, egy későkori író képzelete alkotásának tartottak, áttekintettük. A fenti vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a legendának ezek a részei részint Gellért püspökkel egykorú feljegyzésekre mehetnek vissza, részint pedig Gellért koránál későbbi időkre mutatnak. Azok az adatok, amelyek Gellérttel egykorú forrásra vezethetők vissza, elsősorban nem Gellért püspök személyével foglalkoznak, hanem a csanádi egyházmegye megszervezésével, a káptalanban élő kanonokok életével, a káptalan mellett szervezett iskola problémáival, az egyházmegye építkezéseivel általában olyan eseményekkel, melyek a káptalan tagjainak mindennapi tevékenységével és a Káptalan történetével függnek össze. E forrás speciális jellegét felismerve — az előző kutatóktól eltérően — nem egy egykorú Gellért-életrajzot látunk benne, hanem a csanádi káptalan feljegyzéseit. Nem lehetetlen, hogy e feljegyzéseket a csanádi káptalani iskola vezetője, Valther mester készítette: így érthető, hogy személye s az általa tanított tárgy, az éneklés oly feltűnően előtérbe van állítva még Gellért rovására is. Természetesen nagyon valószínű, hogy ez az egykorú forrás Gellért püspökről is tartalmazott néhány konkrét adatot, hiszen azt is pontosan nyilvántartotta, hogy a csanádi egyházmegye első papjai, Gellért segítőtársai mely rendházakból kerültek Marosvárra. Így feltehető, hogy Gellértről feljegyezte velencei származását, továbbá, hogy már gyermekkorában szerzetbe lépett, hogy a Szentföldre akart utazni, de István király itt tartotta. Az a részletes elbeszélés azonban, amit a mai Nagy Legendában Gellért tanulmányairól, a szentföldi állapotokról, (keresztések), magyarországi utazásáról és itteni fogadtatásáról találunk,

¹⁰¹ Syn. Strig. I. 36.: Abbates (Conc. Pictav.: nullus monachorum) neque baptisent, neque penitentiam dent, neque ad populum sermonem faciant. Vö. ZÁVODSZKY i. m. 106. és 201. o.

jóval későbbi író kezére vall, de korántsem tehető oly késői időre (XIII—XIV. század), mint ezt az eddigi kritikusok feltették.

A fenti vizsgálatok alapján nem hitelesnek bizonyuló ábrázolás minden egyes mozzanata, mint pl. Gellért „igazolási eljárása”, a papok elvilágiasodása, világias öltözködése, új szerzetesrendek megjelenése, a papi képzés fontossága stb., Kálmán király törvényeinek és az első esztergomi zsinat határozatainak szemmeltartásával és nyilvánvaló hatása alatt nyert megfogalmazást; tehát, ha Gellért korára vontakozólag nem is hiteles, mégsem a legendaíró puszta fantáziájának a terméke. A legenda legkésőbbi időre utaló adata sem haladja meg a XII. század közepét s így a Gellért-legendának — egy régi, egykorú forrás, a csanádi káptalan feljegyzéseinek felhasználásával — a XII. század első felében, de legkésőbb a század közepetáján kellett megfogalmazást nyernie egy benedekrendi szerzetes tollából. További kérdés természetesen, hogy ezeket a megállapításokat mennyiben módosítja a Kis Legendával és a Krónikákkal közös szövegrészek vizsgálata.

2. A NAGY LEGENDA VISZONYA A KIS LEGENDÁHOZ

A két legenda szövegét filológiailag és történeti szempontból is, természetesen, részletekbemenően elemezték és összehasonlították. A legalaposabban ezt a munkát mégis MADZSAR IMRE végezte el, részben már 1913-ban a Századok-ban, részben pedig a Szentpétery-féle Scriptoros-ben megjelent mintaszerű szövegkiadása alkalmával.

Ez a kritikai szövegösszehasonlítás nyilvánvalóan alapja és sarkpontja további következtetéseknek nemcsak a két legenda egymáshoz való viszonyát illetően, hanem általában a Gellért-legendák keletkezési idejét s a legendák forrásértékét illetően is. Éppen ezért a két szöveg összehasonlításából s az összehasonlítás kiértékeléséből adódó „eredmények” ebben az esetben különös fontossággal bírnak.

Természetesen, olyan általános tanulságok levonása, mint pl. az a megállapítás, hogy a Kis Legendának *csaknem minden* adata megtalálható a Nagy Legendában is — egyáltalán nem viszi előre a probléma megoldását, mivel ez a jelenség egyforma joggal értelmezhető akár úgy, hogy az „eredeti” Kis Legenda adatait bővítette ki a Nagy Legenda szerzője; akár úgy, hogy a Kis Legenda lényegében nem más, mint a Nagy Legenda — egyházi célokra készült — hú kivonata.

Nézetünk szerint az a megállapítás sem viszi előre a probléma megoldását, ha azt hangsúlyozzuk, — mint MADZSAR tette legfőként és különös nyomatékkel, — hogy ti. a Kis Legenda történetileg ellenőrizhető adatai mind „hitelesek”, sem kronológiai, se egyéb természetű ellentmondások és pontatlanságok nem fordulnak elő benne, szemben a Nagy Legenda több, sőt néha szembetűnő ellentmondásaival és kronológiai „pontatlanságával”.

Nem viszi előre ez a megállapítás a kérdés megoldására irányuló törekvéseket, mert — mondjuk ki nyíltan : a Kis Legenda nem tartalmaz *egyetlen*, kronológiai vagy történeti szempontból megfogható, ellenőrizhető, közelebről meghatározható adatot. Elmondja, hogy Gellért velencei születésű, (de szüleinek életkörülményeiről nem tud semmit) — hogy Gellért gyermekkorában vette fel a Benedek-rend ruháját, (de ennek okát nem feszegeti), hogy Gellért Magyarországra jön s István király — mintegy *csalárdul* — itt tartóztatja, (de a fel-tartóztatás motívumait nem ismeri, ill. nem közli), — hogy Gellért remetéskedett, könyveket írt, majd püspök lett, (de sem a remetéskedés, sem a tudományos működés s ennek következtében püspökké való kinevezése nincs indokolva), hogy Gellért egyházmegyéjét megszervezi, (de ennek részleteivel a Kis Legenda adós marad), — hogy bátor egyházfőnek bizonyult az István király halálát követő zavaros időkben Aba király megdorgálásával, (de politikai állásfoglalását inkább a Péter király melletti kiállás jellemzi, semmint a „törvényes” Vazul-fiak mellett való állásfoglalás, pedig a Vazul-fiak visszahívását éppen Gellért egyházmegyéjében határozták el), — hogy a pogány-lázadás alkalmával életét vesztette, (de vele *együtt* más egyháziak is elpusztul-tak, akiknek még a nevét sem közli a Kis Legenda), — hogy továbbá László király és Lőrinc csanádi püspök idejében testét felemelték és szentté avatták, (de sem az időpontot, sem a körülményeket nem közli). Ezek után túlzás nélkül kimondhatjuk : konkrét adatok közlése híján nem volt nehéz az eset-leges kronológiai ellentmondásokat elkerülni a Kis Legenda írójának. Nehéz dolog „történeti hitelességről” beszélni egy művel kapcsolatban, mely éppen a hitelesség konkrét kritériumait, a pontos és más forrásokból ellenőrizhető adatokat nélkülözi. Mi több : a Kis Legenda eme „hiteles” adatai *kivétel nélkül* létrejöhetnek a kronológiai és egyéb történeti problémáktól hemzsegő Nagy Legendából is úgy, hogy a „pontosabb részletek” a kizárólag egyházi, ájtatos célt szem előtt tartó író számára mellőzendőeknek tűntek.

A Kis Legenda „pontossága” tehát sem a hitelesség kérdésében, sem a legendák prioritását illetően — sajnos — nem mond semmit, sőt ellenkező-leg : a kivétel nélkül *mindig általánosságok között* mozgó Kis Legenda történeti hitele kétségbevonhatatlan ugyan, de konkrétumokat nem tartalmazó elő-adása éppen történeti szempontból szinte teljesen értéktelen : ki van lúgozva belőle — speciális egyházi szempontjainak megfelelően — a történelem sava-borsa!

Ám ez a körülmény egyáltalán nem jogosít fel arra, hogy a Kis Legendá-
val szemben a Nagy Legendának tulajdonítsunk eleve prioritást, hiszen éppen a Kis Legenda számos motívatlan és általánosságok között mozgó adalékai ösztönözhettek olyan kiegészítésekre, pótlásokra és motívációkra, amelyeknek a Nagy Legendában vagyunk a tanúi, s így, ahelyett, hogy a Kis Legendát kivonatnak tekinthetnénk, a Nagy Legendát kellene a Kis Legenda bővített változatának tekintenünk.

Nyilván ilyen meggondolások készítették azután MADZSAR IMRÉT arra, hogy e két legenda szövegét most már a legszorosabb vizsgálat tárgyává tegye éppen abból a szempontból, hogy a két szöveg variánsai közül melyik bizonyul eredetinek a másikkal szemben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a Kis Legenda változatai *minden egyes* eltérés esetén jobbaknak, „hitelesebbeknek” bizonyulnak a Nagy Legenda szövegvariánsai ellenében, akkor a Nagy Legenda még az utolsó fejezete nélkül — ahol Nagy Lajos anyjáról van szó — sem tehető valami korai időre: akkor mindenképpen csak a Kis Legenda után jöhetett létre.

Az összehasonlítás szempontjából természetesen a két legenda közös szövegrészei jöhetnek csak tekintetbe, de még itt is csak a szorosabb értelemben vett szövegkritikai jelenségeknek, a nyelvi kifejezés területén mutatkozó variánsoknak a vizsgálata ígér némi eredményt, mert nagyobb egységeknek, pl. a már annyiszor megkísérelt Symphonia Ungarorum jelenetnek kritikai vizsgálata — bármilyen tanulságos is — nem vezet egyértelmű eredményhez. Jellemző pl., hogy míg a Symphonia Ungarorum epizód vizsgálata PAULER GYULÁT¹⁰², HORVÁTH CIRILLT¹⁰³, MADZSAR IMRÉT¹⁰⁴ és HORVÁTH JÁNOST¹⁰⁵ arra a meggyőződésre juttatták, hogy a Nagy Legenda bővebb szövegét mindenképpen másodlagosnak, hitelt nem érdemlő, tudákos toldaléknak minősítsék, addig KARÁCSONYI JÁNOS után (1887) BALOGH JÓZSEF még 1926-ban (Magyar Nyelv) is a korábbi véleményekkel ellentétben védelmezhetőnek tartotta a Nagy Legendában található szövegezést, és a Kis Legenda kivonatos jellegű szövegével szemben a Nagy Legendában található változatot tartotta eredetinek.

Éppen ezért ilyen nagyobb egységek szövegkritikai vizsgálata nem ígér megbízható kiindulópontot a további fejtegetések számára.

Ellenben a következő szövegvariánsok, melyeket MADZSAR állított szembe egymással (a SS. kiadásában) a hozzáértő számára csak egyértelmű vallomást tesznek:

Kis Leg. c. 4. (p. 474.): inter huius seculi fluctus remigantes *scilleam voraginem* voluptatum declinare...

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): inter huius seculi fluctus remigare voluptatumque *stillantem* (!) *voraginem* devitare...

(A Nagy Leg. szövege értelmetlen s a Kis Leg. szövegéből romlott: fordítva lehetetlen.)

Kis Leg. c. 4. (p. 474.): Circa *ecclesiastica ministeria* curam nimium agebat.

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): Circa vero *ecclesiasticam monasterii* curam in tantum sollicitus erat, ut...

¹⁰² Századok, 1888. 59. o.

¹⁰³ E. PII. K. 1910. 317. o.

¹⁰⁴ Századok, 1913. 508. o.

¹⁰⁵ Irodalmi műveltségünk kezdetei. Bp. 1935. 31. o.

(A N. L. szövege itt is értelmetlen s a Kis Legenda szövegéből romlott : fordítva lehetetlen.)

Kis Leg. c. 3. (p. 473.): Crescente vero fidelium numero ecclesias Dei per singulas urbes fabricavit, *principalem* autem *ecclesiam* in honorem Sancti Georgii... ad litus Morisii fluminis fundavit, unde et *Morisenam sedem* appellavit.

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): Crescente igitur numero fidelium et clericorum ecclesias vir Dei per urbes singulas fabricabat, principale quoque *monasterium*, quod in honore beati Georgii martiris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellavit.

(A Nagy Leg. szövege értelmetlen, mert a püspöki székhely ebben az időben már nem lehet kolostor. Ez a Kis Leg. szövegéből romlott és fordítva lehetetlen.)

Kis Leg. c. 5. (p. 475.): Quamvis episcopalem dignitatem nimia providentia gubernaret, tamen heremum nusquam deseruit, verum iuxta urbes... cellulam sibi silvarum secretiori loco construxerat...

Nagy Leg. c. 12. (p. 497.): Quamvis autem episcopalem dignitatem magna providentia gubernaret, *erat tamen ei magna sollicitudo pro commisso grege*...

(A Nagy Legenda szövege romlott : az ellentét itt értelmetlen, míg a Kis Legendában egészen logikus az összefüggés. A Nagy Legendából nem jöhetett létre a Kis Leg. hibátlan szövege.)

Ezeknek a kétségbevonhatatlan szövegromlásoknak a láttán mondta ki azután MADZSAR: „Egyetlen helyet sem találtam eddig, ahol a Nagy Legenda a Kis Legendánál jobbnak volna mondható.”¹⁰⁶

Ám ez a végső és nagyhorderejű következtetés, bizonyos, nem kevésbé fontos helyek figyelembevétele nélkül nyert megfogalmazást. Egyes, alább felhozandó szövegkritikai jelenségek ugyanis nem feltétlenül támogatják a fenti konklúziót, más jelenségek meg *egyenesen ellene mondanak*. Az első csoportba tartozó jelenségeket jól ismeri ugyan MADZSAR, de a fentebbi — mint láttuk, igen nyomós és félreérthetetlen szövegvallomások nyomása alatt jelentőségüket nem veti latba kellő súllyal, ill. úgy tekinti őket, mintha a fentebbi bizonyítékok számát növelnék csupán és olyan jellegű „szövegromlásokat” képviselnének, mint a már tárgyaltak. Az ellentmondó esetek meg — nyilván — elkerülték figyelmét.

Nézetünk szerint az alábbi szövegvariánsok másként magyarázandók, mint a már tárgyaltak : azoknál vitán felül állónak látszik, hogy a Nagy Legenda variánsai a Kis Legenda szövegének romlása, ill. félreértése folytán jöttek létre. Az alábbi jelenségeknél azonban nem ez az eset :

¹⁰⁶ S. R. II. II. 498. o. jegyz.: Egomet ipse nec ullum hucusque locum invenire potui, quo legendam maiorem altera superiorem dicere possem.

Kis Leg. c. 5.

Tempore quodam dum pro cuiusdam defensione ad eundem regem properaret, in eius regionis *fabulosa patere*, que usui pecundum extat, vir Dei hospitatus est.

Nagy Leg. c. 12.

Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret et in eiusdem regionis *parte silvosa*, que usui porcorum erat apta, sita erat quedam villa, in qua meridie hospitatus est.

A Kis Legenda *patere* szava nyilván egyszerű félreolvasása, vagy rossz feloldása a *parte* szónak, a *fabulosa* és *silvosa* szavak esetében pedig egy hosszú *f*-es írást kell feltennünk: *fabulosa*¹⁰⁷ amelyből egyfelől *fabulosa* lett (a Kis Legendában), ami értelmetlen, másfelől *silulosa* > *siluosa* > *silvosa* a Nagy Legendában. A jelenséget természetesen lehet úgy is értelmezni, — különösen a fentebb tárgyalt vitathatatlan esetek hatása alatt —, hogy lényegében itt is a Kisebb Legenda hozza a helyesebb szöveget, csupán a másolások folytán torzult az el, míg a Nagy Legenda gyökeresen átalakította a szöveget. Lehet. De az már nem egészen biztos. Itt ugyanis már — bár-hogy magyarázzuk is e két variánst, — fel kell tennünk egy *harmadik*, nehezen olvasható szöveget, amelyre mind a Kis Legenda *kétségtelenül romlott szövege*, mind a Nagy Legenda *átalakított szövege* visszavezethető, ill. magyarázható. Az eddigi szövegvariánsoknál ilyen harmadik szövegre való utalás nem volt szükséges, mert valamennyi szövegromlást *közvetlenül* vissza lehetett vezetni a Kis Legenda hiteles és hibátlan szövegére.

Természetesen, ha a fenti hely egymagában állna, nem kellene túlságosan nagy figyelmet szentelnünk e jelenségnek. Mivel azonban nem egyedül áll, nem lehet kellő mérlegelés nélkül napirendre térni felette.

A másik figyelmet érdemlő szövegeltérés:

Kis Leg. c. 4. (p. 473.): Porro laudibus sancte Dei genitricis se subdere tante humilitatis obsequio noverat, ut qualiscunque reus clam a sancti viri familiaribus *edoctus* indulgentiam per nomen matris Christi precabatur, audito nomine matris misericordie pater sanctus mox lacrimis perfundebatur et velud ipse esset reus, a reo veniam postulabat *filiumque suum illum fore affirmabat, si eam recte Dei genitricem crederet.*

Nagy Leg. c. 12. (p. 496.): Sanctus ergo vir propter honorem Beate Virginis tanto humilitatis studio insistebat, ut qualiscunque reus de eius familiaribus *adductus* fuisset, et pro nomine matris Christi ab eo indulgentiam postulasset, eudito nomine Matris Misericordie mox perfusus lacrimis, eius petitionibus annuebat, et velud ipse esset reus, ita a reo veniam postulabat.

E két szöveggel kapcsolatban feltehető ugyan, hogy a Nagy Legenda forrása a Kis Legenda szövege lehetett, — bár ez sem egészen evidens úgy, mint az első csoport szövegeltéréseinél, — de itt meg az a feltűnő jelenség szorulna

¹⁰⁷ És nem *sablonosa*, vagy *sabulonosa* alakot, ahogy MADZSAR felteszi SRH II. 497. jegyz. 4.

megvilágításra, hogy a „bővebb” szöveg itt miért rövidíti le forrásának bővebb előadását? Nem kényszerítő erővel ugyan, de itt is felvillan egy „harmadik” közvetítő szöveg lehetősége, egy közös forrás, amely ebben az esetben talán a Nagy Legenda szövegéhez állhatott közelebb. Így a Kis Legenda eddig hangoztatott abszolút hitele és megbízhatósága, prioritása, legalábbis kérdésessé, vitathatóvá válik.

Mellőzvéen a többi, kétes hely vizsgálatát, röviden még csak két részletre szeretnék utalni, melyek közül az egyiknek ilyen dubiosus mivoltát maga MADZSAR is elismeri egyik korábbi dolgozatában.¹⁰⁸ MADZSAR szerint „a két szerkesztés más eltérő helyein is logikailag *mindig* helyesebbnek látszik a nagyobb legenda szerzőjének tulajdonítani a változtatást”. Ez alól egyetlen kivételt mégis tesz: „Az a hely, ahol a Kis Legenda Gellért itt maradását a Szt. István által alkalmazott cselnek és erőszaknak tulajdonítja”¹⁰⁹: *clam dimissis itineris sui comitibus hunc solum invitum retinuit custodiamque adhibuit.*

A Kis Legendának ez a beállítása annál feltűnőbb, mivel elbeszélése nemcsak István királyra vet rossz fényt — pedig Gellérttel egy időben avatták őt is szentté — hanem, mert a Kis Legenda előbb egy szóval sem említette, hogy Gellértnek kísérői is voltak. A Nagy Legenda mindezt részletesen elbeszéli: c. 5. *Socios enim habeo, qui descendunt mecum in Danubio.*

A másik hely Gellért utolsó utazásának iránya.

Mind a krónikák,¹¹⁰ mind a Nagy Legenda¹¹¹ egyöntetűen úgy beszélik el ezt az utat, hogy Gellért és püspöktársai Székesfehérvárról indulnak a Pesti rév, ill. Buda felé Diódon keresztül. Már PAULER GYULA megjegyezte ez útiránnyal kapcsolatban, hogy „a Fehérvárról Buda felé vezető úttól egy kissé félre esik” Diódd, a mai Diós-puszta. A Kis Legenda beszámolója ez utazást illetően kétségtelenül félreérthető, vagy legalább is nem világos:

Kis Leg. c. 6. (p. 477): ... dum in Alba Regia urbe remearet vir Domini ad ecclesiam sancte Savine virginis et martiris hospitatus est, ubi cenantibus fratribus ait: ... ad cenam agni Dei vocamur ... Altera vero illucescente die pater sanctus missam celebravit ... Qui ubi ad flumen Danubii pervenit (Var.: perrexit), ecce ...

Nagy Leg. c. 15. (p. 501.): ... qui (scil.: episcopi) convenerant ad Albam Regalem ..., egressi sunt de Alba versus Budam, ut Endre et Levente honorifice susciperent. Cumque predicti episcopi festinanter venissent ad locum, qui dicitur Dyod, in ecclesia Sancte Sabine S. Gerhardus missam celebravit et ... sic ait: ... Deinde perrexerunt versus portum Danubii.

Valóban, minthogy a Fehérvár—Buda útvonaltól Diós-puszta egy kissé félreesik, önmagábanvéve nem volna lehetetlen a Kis Legenda fenti *hibás*

¹⁰⁸ Századok, 1913. 508. o.

¹⁰⁹ i. h. c. 2. 472. o.

¹¹⁰ c. 83. SS. I. 339.

¹¹¹ c. 15. SS. II. 501. o.

szövege alapján arra következtetni, hogy itt is a Kis Legenda a jobb a Nagy Legendánál és ezúttal a Krónikával szemben is, mivel esetleg valóban arról van szó, hogy *eredetileg a forrás* nem is Gellért Fehérvárról Buda felé tett utazásáról szólt, hanem arról, hogy Gellért Marosvárból indult Székesfehérvárra a király elé s így útja Diósdon keresztül vezethetett. Útközben azonban, éppen Diósdon meghallotta, hogy a király még nem érkezett Fehérvárra s így ő is megváltoztatva útirányát Diósdról Fehérvár *helyett* Buda felé vette útját. Ennek emlékét egyedül a Kis Legenda *hibás* szövege őrizte meg.¹¹²

A fenti magyarázat lehetséges ugyan, de korántsem bizonyos. A Kis Legenda szövege ugyanis ezen a helyen *grammatikailag* kétségtelenül hibás s így további szövegromlásra — a Nagy Legenda számára — alkalmat adhatott, de a maga *hibás* szövegével ismét egy „harmadik”, esetleg közös forrás felé mutat.

Minden földrajzi meggondolással szemben ugyanis rá kell mutatnunk arra, hogy a Kis Legenda fenti szövege teljesen értelmetlen és érthetetlen maradna számunkra, földrajzilag is, ha a szóban forgó eseményekre vonatkozólag nem ismernénk más forrásokat is, ebben az esetben a Nagy Legendát és az ezzel azonos Krónika-szövegeket. Mit mond ui. a Kis Legenda? : Gellért elindult Fehérvárra, megszállt Szt. Szabina templománál... és másnap... mihelyt a Duna folyóhoz érkezett (variáns: a Duna folyó felé folytatta útját), ime körülözlönlötte őt a rosszindulatú néptömeg...

Ezen szöveg alapján azt gondolhatná az ember, hogy a Duna valahol Fehérvár közelében folyik, mert sehol sincs utalás arra, hogy Gellért megváltoztatta útirányát. A Kis Legenda variáns szövege (*perrexit*), ami egyezik a Nagy Legendával, az útirány meghatározása szempontjából, határozottan jobb, de akkor meg Gellért vértanúságának a helye felől maradunk bizonytalanságban, mivel ez a variáns szöveg csak annyit enged kikövetkeztetni, hogy a támadás valahol a Szt. Szabina temploma és a Duna *közt* érte a püspököt, és nem a Duna partján, mert oda még nem *érkezett* meg a püspök ezen változat szerint. A Kis Legenda szövege tehát, bármelyik variánst választjuk is, értelmileg hibás, rossz.

E hibás, rossz szöveg a Nagy Legenda, ill. a vele azonos Krónika szövegéből romolhatott a kivonatolás alkalmával. Ezek szerint ui. Fehérváron összegyűltek (convenerant ad Alban Regalem) a püspökök, köztük Gellért is és elindultak Buda (a Krónikában helyesebben: a Pesti rév) felé Endre és Levente hercegek elé, hogy őket tisztelegve fogadják. Amikor megérkeztek Diósd helységbe Szt. Szabina templomához, Gellért misét mondott, ünnepi beszédet tartott, és még *az napra* megjövendölte a vértanúságot, „azután folytatták útjukat a Duna-rév felé... Midőn aztán megérkeztek a Pesti révhez stb.”

¹¹² Vö. MACARTNEY, Studies... 6. o.

A Kis Legenda írója feltehetően nem tett mást, mint ezt, ill. ennek megfelelő szöveget kivonatolt — hanyagul.

Annál jogosabb egy ilyen közös forrásról táplált sejtelmünk, mivel más eltérések is mutatkoznak a két szöveg között s ez eltérések éppen nem amellet szólnak, mintha a Kis Legenda szövege volna itt hitelesebb. E szöveg szerint Gellért az *asztalnál* ülő „barátoknak” jósolja meg, hogy másnap az „Isten bárányának *asztalához* hívatnak meg”. Itt az egyébként is rövidsége törekvő író nyilván a kézenfekvő és találó szójáték *cenantibus*: ad *cenam agni Dei* csábította el.

Nézetünk szerint ezek az egymástól eltérő szövegvariánsok nem magyarázhatók egymásból kielégítően s így a Kis Legenda eredetisége *mellett* nem használhatók fel érvekül s inkább egy harmadik közös forrás felé mutatnak.

Ami azonban az eddig elmondottak alapján csak sejtelen marad, azt bizonyossá teszik a legendák következő párhuzamos helyei:

Kis Leg. c. 6. (p. 477.): Cumque talia regis amici liberalibus litteris imbuti attoniti mirarentur, *inveniebant interpretationes* episcopum ab ira et indignatione regis defendentes, *quibus interpretes timens consensit.*

Nagy Leg. c. 14. (p. 500.): Cum autem amici regis, liberalibus studiis eruditi, hec audientes mirarentur, volentes episcopum ab indignatione regis defendere, *innuebant interpreti, ut taceret, quibus interpretes timore tactus consensit.*

A Kis Legenda szövege itt nemcsak értelmetlen a szövegromlás következtében, amely a Nagy Legenda szövegéből jól megmagyarázható, hanem — ami még fontosabb a két szöveg egymáshoz való viszonyának megítélése szempontjából — itt tettenértük a Kis Legenda íróját, hogy ti. a számára forrásul szolgáló szöveget nemcsak *kijavítja* — rosszul, hanem *kivonatol* is, s a forrását kétségtelenül megrövidíti: itt elhagyta az *ut taceret* kifejezést, amely nélkül az egész mondat értelmetlen, sőt az utána következő még inkább.

A Kis Legenda írója számára a félreértést nyilván a forrásban talált *innuebant* szó okozta, amely egyrészt aránylag ritkábban használatos szó, másrészt a forrásban nyilván rövidítéssel kb. így lehetett írva: *inüebant*, ami könnyen félreolvasható *inueniebant*-nak. Az így félreolvasott szóhoz igazította azután az utána következő *interpret* szót a Kis Legenda írója, s mivel így az *ut taceret* kifejezés értelmét vesztette, ezt egyszerűen elhagyta, mit sem törődve azzal, hogy ily módon az ezután következő mondat is értelmét veszíti. A Nagy Legenda szövegéből tehát jól megmagyarázható a Kis Legenda *romlott* szövegének létrejötte, míg a Kis Legendából a Nagy Legenda szövege egyáltalán nem magyarázható.

Ebből a jelenségből következik:

1. Nem áll meg az az állítás, hogy a Kis Legenda mindenütt jobb, eredetibb, mint a Nagy Legenda.

2. A két változat között nem az a viszony, amit a legtöbben hangoztattak. A fenti hely ugyanis ellene mond annak a sokat hangoztatott nézetnek, hogy a Nagy Legenda forrásul használta a Kis Legendát, s hogy ennek következtében a Nagy Legenda csak a Kis Legenda *után* keletkezhetett.

3. Mivel egyes helyeken, sőt — valljuk meg — az esetek többségében a Kis Legenda mutatkozik eredetibbnek, más esetekben viszont a Nagy Legenda, ezt az ellentmondást másképpen nem tudjuk feloldani, csak úgy, ha felteszünk egy közös ősforrást, amelyet a Kis Legenda *lényegesen* megrövidített az egyházi lectio céljaira készült szövegében.

Ez utóbbi pontnál kissé meg kell állapodnunk. A fenti szövegpárhuzam kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a Kis Legenda írója az előtte fekvő *bővebb* forrást félreértette és megrövidítette. Ez feljogosít most már arra, hogy ilyen csonkulásokra a Kis Legendában másutt is rámutassunk. Ha ugyanis a Kis Legendát szerkezeti szempontból vizsgáljuk, a benne található ellentmondások alapján, amelyek egy *teljesebb* szöveg kivonatolása következtében maradtak benne, kiderül, hogy a Kis Legenda több helyen értelmileg csonka, önmagának ellentmond és mindenképpen egy teljesebb szövegre utal.

Fentebb már a Kis Legendának egy ilyen ellentmondását, amely egy bővebb szöveg megrövidítése, kivonatolása révén állt elő, már szóvátottuk. Gellért a Kis Legenda 2. fejezete szerint egyedül indul a Szentföldre (egressus itaque de cognatione sua tendebat ad orientem), néhány mondattal alább mégis arról beszél a legenda, hogy István király elbocsátotta *társait* (clam dimissis itineris sui comitibus), s egyedül őt tartotta vissza akarata ellenére, majd utóbb ismét azt mondja, hogy Bakonybélben egy Maurus nevű társával együtt remetéskedett. Erről a Maurusról mint Gellért bakonybéli remetőségének társáról a mai Nagy Legenda mit sem tud, s így egy közös forrás feltevése még indokoltabbá válik. De ettől eltekintve is, István király erőszakos eljárása a Kis Legendában teljesen indokolatlan marad: csak úgy szeszélyből tartotta vissza Gellértet István király, hogy a Bakonyban remetéskedjék? Alig hihető. A Nagy Legenda ezzel szemben kielégítően motiválja István király eljárását: míg nem tudja a csanádi püspökséget ráruházni, addig fia, Imre herceg nevelését bízta reá (Nagy Leg. 5. fej.). Bár Gellértnek e nevelősködését más források nem említik, hitelességében különösebb módon nincs okunk kételkedni.¹¹³

Talán arra is rámutathatunk, miért hallgatta el a Kis Legenda szerkesztője a forrásában talált motivációt. Utaltunk már fentebb arra, hogy a Kis Legenda írója — a legendairódalomban szokatlan módon — kiemeli, hogy Gellért nem produkált életében testi csodákat (6. fej.) s hogy ilyen csodákat a halála után sem tapasztaltak „*kétségbevonhatatlan módon* egészen László király és Lőrinc püspök idejéig”.¹¹⁴ De nem is a csodák fontosak a Kis legenda írója szem-

¹¹³ Vö. MACARTNEY, The medieval Hung. hist. 157. o., bár ő ezt a Nagy Legenda toldalékának tartja.

¹¹⁴ Leg. Min. c. 7.

pontjából; ezek helyett Gellért alázatosságát és kegyességét, meg önmegtagadó életét igyekeznek olvasói elé állítani példaképpen. Nyilván ezért hagyta el a forrásában már ott talált motivációt Gellért magyarországi tartózkodását illetően. A királyi udvarban való tartózkodás még nevelői minőségben sem különösebben alkalmas az alázatosság és önmegtagadó életmód illusztrálására.

A Kis Legenda ezután röviden és nagyon is általánosságok közt mozgó szavakkal, a bibliai harcossal Josuéra utalva beszámol arról, hogy István királynak előbb meg kellett törni a pogányok istentelenségét (*impietatem gentium delevit*), mielőtt püspökké tehetné Gellértet és a hithirdetést számára lehetővé tehetné. A Kis Legendának ez a mindössze két mondata, amelyben erről beszámol, félreérthetetlen utalás arra, MACARTNEY véleménye szerint is,¹¹⁵ hogy forrásában részletes beszámolót talált Ajtony leveréséről, Hogy mégsem tesz említést Ajtonyról, annak oka, hogy a Kis Legenda a világi események iránt nem érdeklődik s csak a Gellért személyével szorosan összefüggő események elmondására szorítkozik.

Sokkal súlyosabban esik a latba a Kis Legenda kivonat-jellegének bizonyítására a már sokaktól vizsgált *Symphonia Ungarorum* jelenete. Mivel azonban az eddigi vizsgálók csupán a jelenet két szövegezését¹¹⁶ hasonlítgatták aprólékos gonddal s arra már nem terjedt ki a figyelmük, hogyan illeszkedik bele ez a jelenet szerkezetileg a legenda egészébe, a szövegszerű összefüggésbe, azért nem vehették észre, hogy a jelenet a Kis Legenda összefüggésében csonka és befejezetlen: s hogy az eredeti szövegezés csak a Nagy Legenda elbeszélése lehet.

A *Symphonia Ungarorum* bájos története mind a kis Legendában, mind a Nagy Legendában annak akar epikus illusztrációja lenni, hogy Gellért püspök nemesak az egyházi ügyeket intézte nagy bölcsességgel, hanem nagy gondja volt a rábízott nyájra is, „mert valahányszor boldogult István király az igazság vesszejével meg akarta fenyíteni vétkükért az ő lelki fiait, ezeket kegyes buzgósággal és az irgalom könnyeivel védelmébe vette az atya”.

Ezen bevezető rész után következik a fentiek illusztrációjaként — mindkét legendában — Gellért utazásának leírása *pro cuiusdam defensione*: valakinek a védelmezése érdekében. Ez útja alkalmával hallgatja éjnek idején az őrlő leány énekét, akit béketúráséért megjutalmaz. Elben a részben a két legenda között a szövegezés szempontjából jelentékeny különbséget és eltérést tapasztalunk, amit számosan elemeztek már részletekbemenően, de benne éppen a leglényegesebb eltérést nem vették észre.¹¹⁷

¹¹⁵ MACARTNEY, *Studies*, 15. o.

¹¹⁶ Kis Leg. c. 5. NL c. 12.

¹¹⁷ E kérdés gazdag irodalmára: PAULER Gy., *Századok*, 1888. 59. o., HORVÁTH CIRILL, *A Gellért legenda énekes szolgálója*. E. Ph. K. 1910. 313—19. FABÓ BERTALAN, *A magy. népdal zenei fejlődése*. Bp. 1908. 46—48. SEPRÓDI JÁNOS, *A magy. népdal zenei fejlődése stb.* Erd. Múz. 1908. OSVÁTH JÁNOS, *Nemzeti zeneművészet*. Bp. 1908. 14. HIMPFNER BÉLA, *A Gellért-legenda énekes szolgálója*. E. Ph. K. 1910. 394—95. o.

A Kis Legendában ugyanis a szolgáló leány megjutalmazásával a történetnek váratlanul vége szakad, anélkül, hogy megtudnánk, eredménnyel járt-e a püspök útja a bűnös érdekében vagy sem. Ezzel szemben a Nagy Legenda a párbeszéd, epikus epizód befejezése után logikusan visszatér a főtörténethez s szép rendben elmondja, hogy „miután megérkezett a királyhoz és saját ügyeit szerencsésen elintézte, történt, hogy egy nemes súlyos bűnnel volt vádolva a király előtt és a nemesek sokasága nem tudott bocsánatot kieszközölni számára, ő azt egyedül elnyerte”. (Leg. Mai. c. 12.) Az elbeszélés csak ezzel válik teljessé. Ezt a befejezést azonban a Kis Legenda írója elhagyta. Ezzel kiszakította az epizódot a megkezdett gondolatmenetből (Gellért védelmébe vette híveit még a királlyal szemben is!) s hogy az epizódnak mégis valamilyen értelme legyen, az eredeti elbeszélést úgy módosítja, hogy az Gelléltre közvetlenül legyen jellemző: „Gellért könnyen meghatódó, lágy szívét jellemzi vele az író,” mint HORVÁTH JÁNOS helyesen kiemeli.¹¹⁸ De így sem sikerül a legendáirónak a gondolatmenet törését ellepleznie.

Ennek az elbeszélés-egységnek a feltárásával ismét kétségbevonhatatlan, hogy a Kis Legenda írója rövidít, és annak a szövegnek, amit kivonatol, a mai Nagy Legendához hasonlónak kellett lennie. Természetesen a „Symphonia Ungarorum” elbeszélését illetően önmagában szinte lehetetlen meghatározni, vajon a rövidebb, vagy a hosszabb szövegezés-e a „hiteles”, de ha felfedtük, hogy a Kis Legenda írója az adott szövegösszefüggésből kiszakította és ezzel eredeti értelméből kiforgatta a történetet, akkor azokat a szövegbeli eltéréseket is hajlandók leszünk a Kis Legenda írójának számlájára írni, amelyekben eltér a rövidebb szövegezés a bővebb változattól. Erre vonatkozólag az előző fejezet idevágó megállapításaira utalunk. A bővebb szövegezés kétségtelenül szakszerű, tudós magyarázatát akarja nyújtani az őrlő leány idegenszerű énekéből és a malomkő zúgásából együttesen adódó „összhangzat”-nak (symphonia), de emellett a szerző játszik a symphonia szó kettős jelentésével is: ének-dallam, és összhangzat. A püspök, amikor megkérdezi Valther: *Walthere, audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat?* — valószínűleg a symphonia szó „ének-dallam” jelentésére gondolt, míg a zenei szakértő Valther a szó „összhangzat” jelentéséből indul ki szakszerű magyarázatában. Ez egészen természetes és stílszerű, mivel Valther mester, a püspök kísérője — ugyancsak a legenda szerint — egyszersmind a csanádi káptalani iskola énektanítója, sőt az iskola vezetője is volt, s így természetes, hogy a püspök figyelmét felkeltő zenei jelenségnek szakszerű magyarázatát akarta adni a középkori zenei műszavak segítségével. Így tehát a tudós fejtegetés egyenesen

MADZSAR IMRE, Szt. Gellért nagyobb legendájáról. Századok, 1913. 505—509. o. BALOGH JÓZSEF, Szt. Gellért és a „Symphonia Ungarorum”. M. Ny. 1926. 189. 266. HORVÁTH JÁNOS, A magy. irod. műv. kezdetei. Bp. 1935. 31. o.

¹¹⁸ HORVÁTH J., A magy. irod. műveltség kezdetei. Bp. 1935. 31. o.

a csanádi káptalani feljegyzésekre mehet vissza, amelyeknek szerzője ugyanez a Valther mester lehetett, mint ezt fentebb már kifejtettük. Éppen ezért a „symphonia Ungarorum” epizódja is csak ebben a „tudós” megfogalmazásban lehet hiteles, de semmiképpen sem a Kis Legenda szűkszavú kivonatában, amely ráadásul az elbeszélés gondolatmenetét is megtöri — kétségtelenül rövidítési szándékból.

Ezeket a káptalani feljegyzéseket használta fel a Nagy Legendának és a Kis Legendának közös forrásul szolgáló, ránk nem maradt legenda-változat, amely a mai Nagy Legendához nagyon közel állhatott.

Nem szól e kikövetkeztetett közös forrás ellen — amelynek a mai Nagy Legenda szövegezésével kellett lényegében egyezni — az a körülmény sem, hogy a mai Nagy Legenda szövegéből a 12. fejezet vége felé, az énekes szövegről szóló epizód előtt, kimaradt egy olyan rész, amely a Kis Legendában a helyes szövegösszefüggés által is megkívánt helyen megmaradt:

Kis Leg. 5.

Quamvis episcopalem dignitatem nimia providentia gubernaret, tamen heremum nusquam deseruit, verum iuxta urbes, ad quos (!) predicare veniebat, cellulam sibi silvarum secretiori loco construxerat, in qua legatus (!) pernotasse (!) multasque passiones . . . sustinuisse memoratur. Preterea extrinsecus pro comisso grege maxima sollicitudo inerat ei, nam quotiens . . .

Nagy Leg. 12.

Quamvis autem episcopalem dignitatem magna providentia gubernaret,

erat tamen ei magna sollicitudo pro comisso grege. Nam quotiens . . .

Helyesen vette észre ezzel a szövegrésszel kapcsolatban MACARTNEY, hogy a Kis Legenda megtartotta itt a szükséges ellentétet a szent magánélete és nyilvános tevékenysége között, míg a Nagy Legendában az ellentét suta marad, mert a bevezető részhez szükséges mind a két elbeszélés.^{118a} Ő azonban ahelyett, hogy egy közös ősforrásra következtetne a fenti eltérő szövegek láttán, felteszi, hogy a Nagy Legenda írója itt a Kis Legenda egy olyan elveszett változatát használta, amelyben — a mai Nagy Legendához hasonlóan — a fenti szöveg teljességéhez elengedhetetlen ellentétpárból az első ellentét kimaradt. Ezzel szemben, a Nagy Legenda fenti, kétségtelenül *sérült* szövege világosan utal egy teljesebb szövegre. A mai Nagy Legenda szövegében tapasztalható kétségtelen hibát nézetünk szerint teljesen fölösleges visszavezetni egy szintén *hibás* Kis Legenda szövegre — s ily módon a hibát megkettőzni.

MACARTNEY általában, úgy látszik, túlságos óvatosságból, mindent megkettőz, sőt megháromszoroz s így a mai Nagy Legenda létrejöttére olyan

^{118a} Studies . . . 9. o.

bonyolult sémához jut, amely egyrészt önmagában sem valószínű, másrészt a szövegek által felvetett problémák megoldásához sem segít hozzá: hanem azoknak éppen a kényelmes megkerülésére mutat példát. Felteszi például, hogy a XI. század végén különböző korábbi forrásokból létrejött egy ma már elveszett Gellért-Életrajz, amely a mai Nagy Legendához állhatott közelebb, de hiányzott még belőle a szorosabb értelemben vett történeti anyag (a pogánylázadás); ebből készült volna egy kivonat, egy ma már szintén ismeretlen Kis Legenda, s ennek egyik változata a mai Kis Legenda. A mai Nagy Legenda viszont visszamenne az elveszett Gellért-Életrajzra közvetlenül, de az elveszett Kis Legenda felhasználásával (amely maga is az előbbinek kivonata) és egy Régi Krónika változatra, továbbá késői (XIII—XIV. századi) velencei és esanádi feljegyzésekre.^{118b}

A Kis Legenda megkettőzésére éppen a fenti szövegrész adott ösztönzést MACARTNEY számára, de, mint láttuk, ennek feltevése fölöslegesnek bizonyul. A Kis Legenda és Nagy Legenda közös szövegrészeinek egymáshoz való viszonyát pedig a következőképpen ítéli meg: „Ezekben a részekben kettős viszonylatot találunk. Az elveszett Kis Legenda forrása volt a Nagy Legendának, de a szöveg egy része, amelyik újból megjelenik a Nagy Legendában, maga is forrása volt sőt legfőbb eredeti forrása az elveszett Kis Legendának. A jelenlegi (Nagy Legenda) szövege az elveszett Kis Legenda összeegyeztetése volt az eredeti forrással.” Minderre azért volt szüksége MACARTNEYnek, mivel azt belátta KAINDL és MADZSAR ellenére is, hogy a mai Kis Legenda feltételez egy teljesebb szöveget, abban viszont igazat adott nekik, hogy a mai Nagy Legenda nem más, mint a Kis Legenda késői kiegészítése. Fenti vizsgálódásaink azonban ezeket az elgondolásokat nem igazolják a két legenda egymáshoz való viszonyát illetően. A Nagy Legenda önálló, a Kis Legendától független szövegrészeinek az előző fejezetben történt vizsgálata viszont ellene mond MACARTNEY ama nézetének is, hogy az a ma már nem létező Gellért-Életrajz, amely a Kis Legenda forrásául szolgált, a XI. század végén jöhetett létre. Mint fentebb bizonyítottuk, ez a közös ősforrás a XII. század közepetáján keletkezhetett s lényegében azonos lehetett a mai Nagy Legendával, természetesen az utolsó, Nagy Lajos anyjáról szóló fejezet nélkül, amely késői toldalék.

Kérdés azonban, nem mond-e ellent a fenti vizsgálatok eredményeinek a legendáknak a krónikákkal közös anyaga?

3. A GELLÉRT-LEGENDA ÉS A KRÓNIKÁK

Régóta és sokat vitatott probléma a legenda és a krónikák közötti viszony kérdése. Ismeretes ugyanis, hogy a legendának egyes fejezetei, mint pl. Gellért püspök halálának körülményeiről s a pogánylázadásról szóló

^{118b} Studies... 11—12. és 16. o.

beszámoló, csaknem szó szerint egyeznek a Budai- és Képes Krónika megfelelő elbeszélésével; más fejezetek viszont, mint pl. Péter és Aba Sámuel királyok kegyetlenkedéseiről szóló híradások némi eltéréssel ugyan, lényegében azonban azonos forrásra visszavezethető tudósításokat tartalmaznak. Hogyan értelmezendő ez a jelenség? Vajon a krónika szolgált forrásul a legenda számára, vagy éppen fordítva, a krónika használta a legendát forrásul? A kérdésre adandó válasz nemcsak a legenda forrásértékének és íratási idejének megítélése, hanem krónikairodalmunk kezdetének megállapítása szempontjából is nagy horderejű.

Természetesen azok, akik, mint KARÁCSONYI JÁNOS is,¹¹⁹ azon a nézeten vannak, hogy a Nagy Legenda a maga egészében Gellért püspök kortársának a műve, a legenda és a krónikák közötti viszonyt eleve eldöntöttnek veszik; szerintük az ősforrás a legenda s a legendát használta forrásul a krónika és nem fordítva. Más érvelés és egyéb megfontolások és indokok alapján ugyanerre az eredményre jutott MARCZALI¹²⁰, KAINDL,¹²¹ majd ő utána DOMANOV-SZKY¹²², annak ellenére, hogy ők a Nagy Legenda létrejöttét a XIII. század előtt nem tartják elképzelhetőnek. Szerintük tehát a XIII. század folyamán a Kis Legenda kibővítéseként létrejött Nagy Legenda szolgált forrásul a krónikák számára. E felfogás szerint ilyenformán a krónikáknak a Nagy Legendára visszavezethető adatai nem sok hitelt érdemelnek. Márpedig a Vata-féle pogány-lázadás részletes leírása, a száműzött Vazul-fiak visszahívásának körülményei, s Gellért és társai vértanu-halálának részletes elbeszélése: csaknem szó szerint egyező szövegezésben található a Nagy Legendában és a krónikákban. E felfogás szerint tehát e forrongó kor eleven és részletes rajza nem más, mint egy XIII. századi legendairó eleven fantáziájának szülötte. Alig lehetséges.

E két ellentétes nézetet akarta áthidalni MÜLLER FRIGYES oly módon, hogy feltette, illetve a maga módján bizonyítani igyekezett, hogy a Nagy Legenda a maga egészében ugyan nem kortárs műve, mint KARÁCSONYI gondolta, a legenda tekintélyes része azonban a kortárs Valther magister művére megy vissza. Szerinte a Valther-féle legendát használta a krónika is. „Belőle merítette a pogánylázadásról való beható tudósítást” — s így az lényegében — hiteles —, de abba más korból származó „mondát” is belekevert.¹²³

E nézetekkel szemben legkorábban PAULER GYULA próbálta bizonyítani, hogy „a Nagy Legenda nem más, mint a Képes Krónikának modernizált, tehát későbbi szövege”.¹²⁴ PAULER kezdeményét azután KAINDL és DOMANOV-SZKY vizsgálatainak eredményeivel MADZSAR IMRE igyekezett összhangba

¹¹⁹ i. m. 264—67. o.

¹²⁰ A magyar tört. kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 27. o.

¹²¹ Studien zu den Ung. Geschichtsquellen XIII. 1902.

¹²² Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 105—107. o.

¹²³ MÜLLER FR., Századok, 1913. 426, 431—42.

¹²⁴ Századok, 1888. 61—62. o.

hozni s ugyanakkor erős bírálatban részesítette MÜLLER módszerét.¹²⁵ Kutatásainak végső eredményeit azután MADZSAR a Gellért legendáknak általa készített kritikai kiadása előszavában foglalta össze. Nézete szerint a Kis Legenda kibővítésével a XIII. században készült a Nagy Legendának egy olyan változata, amelyben a szorosabb értelemben vett történeti adatok még nem szerepeltek. Ezek a történeti vonatkozású adatok a Kézai Simon által is kivonatolt (DOMANOVSKY szerint V. István korában írt) ma már nem meglevő történeti műből kerültek bele a mai Nagy Legendába, de e két forrás összeolvasztása csak a XIV. század végefelé következett be: az az író olvashatta össze e két részt, aki a legenda végén Nagy Lajos király anyjáról, Erzsébetről emlékezik meg.¹²⁶

Ennek a mesterkéltséget és kellőleg nem bizonyított állásfoglalásnak kiindulópontja 1. az — a fentiekben tévesnek bizonyult — nézet, hogy a Nagy Legenda nem más, mint a Kis Legendának „mesés” elemekkel való kibővítése, továbbá 2. KAINDLnak az a megállapítása, hogy a legenda 8. fejezetében az Ajtony megölése alkalmával szereplő nyelvkivágás motívuma a Tristan mondából került a legendába, amely hozzánk a XIII. század előtt nehezen juthatott el; 3. a legendában a *marca* szó előfordulása, amely pénznem nálunk a XI. században még nem volt használatban; s végül 4. SALAMON FERENCnek az a megállapítása, hogy a legendában a későbbi Gellért-hegy nevéként előforduló *Kreenfeld* német eredetű elnevezés, amely csak a XIII. században történt német betelepülés után jöhetett létre.¹²⁷

Már itt megemlíthetjük, hogy az egykorúság ellen felhozott fenti ellenvételek korántsem egyenlő értékűek, sőt, mint alább látni fogjuk egyik-másik fenn sem tartható, de semmiképpen nem mutatnak egyöntetűen a XIII. századra, ahogyan azt a kutatók fenti csoportja gondolta.

Mielőtt azonban e kérdések részletes vizsgálatába bocsátkoznánk, helyénvaló lesz fenti szemlénket folytatni a legenda és a krónikák viszonyát illetően elhangzott további véleményekről.

MADZSAR fenti nézeteit magáévá tette HÓMAN BÁLINT is, amennyiben „mai alakjában a XIV. század végén írt, de egy XIII. századi legendából másolt nagyobb legendá”-ról beszél,¹²⁸ viszont kiemeli, hogy „a Budai Krónikának és rokonainak Aba megdorgálásáról, a hercegek visszahívásáról és Gellért vértanúságáról szóló elbeszélés”-eit a XIII. századi krónikairó régi történeti művekből és nem a legendából merítette, amelyeket a krónika meg is nevez: *antiqui libri de gestis Hungarorum*.¹²⁹ Ez a régi forrás HÓMAN szerint a Szt. László-kori *Gesta*. Viszont a legenda Ajtony történetével kapcsolatban

¹²⁵ Századok, 1913. 502. sk. és Ungar. Rundschau, 1914. 288.

¹²⁶ SS. II. 467.

¹²⁷ SALAMON, Budapest története. Bp. 1885. III. 5.

¹²⁸ HÓMAN, A Szt. László-kori *Gesta Hungarorum* és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 35. o.

¹²⁹ i. m. 36. o.

elhárítja MADZSAR nézetét, mely szerint Ajtony történetét a legendairó talán Anonymus híradása alapján komponálta meg.¹³⁰

MADZSARNAK ezt a HÓMAN által módosított nézetét teszi magáévá MACARTNEY is.¹³¹ Mindenesetre a HÓMAN-féle nézet meglehetősen kényelmes „közvetítő” állásfoglalás, mivel így a legenda és a krónikák közös szövegeitől nem kell eleve megvonni a hitelességet, mert azok „régí forrásokra” mennek vissza; amennyiben azonban mégis a szövegezésben a XI. századi állapotokkal nehezen összeegyeztethető adalékokra bukkan az ember, ezeket a XIII. századi krónika-szerkesztmény rovására, vagy még inkább a XIV. század végén működő kompilátor számlájára lehet egyszerűen írni.

Ezen az úton a legmesszebbre ERDÉLYI LÁSZLÓ ment, aki a krónikák és a Nagy Legenda közös szövegrészei alapján azt állította, hogy a Nagy Legendát a maga egészében ugyanaz az Anjou-kori szerző írta 1346-ban, akitől a krónikában az utolsó Árpádok és az Anjou-kor története származik. A két mű szerzőjének azonosságára a legenda és a krónika, szerinte, azonos stílusa alapján következtetett.¹³² A Nagy Legenda adatainak hitelességét Erdélyi már korábban is kétségbe vonta,¹³³ ami azonban a két mű stílusának állítólagos azonosságát illeti, ez biztos cáfolatot nyert: a krónika Anjou-kori részének írója ugyanis ritmikus prózában írt, míg a Nagy Gellért Legenda szerzője mit sem tud a ritmikus prózáról.¹³⁴

A két forráscsoport, a legendák és a krónikák egymáshoz való viszonyának tisztázására abból a már KARÁCSONYI, KAINDL, és DOMANOVSKY által is megállapított tényből kell kiindulnunk, hogy a legenda *mindenütt* mellőzi a krónikák nyilvánvalóan újabbkori adatait mind Gellért életére, mind a szorosabb értelemben vett történelemre vonatkozóan. A krónikák (c. 83) és Kézai (c. 56) közösen kiemelik, a legendával szemben, hogy Gellért a híres rosacioi apátság szerzetese volt Magyarországra való jövetele előtt. A rosacioi apátságot azonban Gellért koránál jóval később, 1085-ben alapították s így a krónikák adata vaskos anakronizmus. Minthogy azonban ennek az adatnak a krónikák és Kézai közös XIII. századi forrásában is benne kellett lennie, ez az adat egymagában is súlyos érv mellett, hogy a legenda e XIII. századi krónika *előtt* jött létre, továbbá, hogy a legenda nem használta forrásul e XIII. századi krónika szövegét.

Még fokozottabb mértékben támasztja alá e nézetet az a körülmény, hogy a krónikák (c. 87) és Kézai (c. 55) szinte szó szerint egyező szövegezésben és nyilvánvalóan támadó éllel cáfolják, hogy némelyek szerint az Aba király

¹³⁰ i. m. 35. o.

¹³¹ Studies 5—7.; The medieval Hungarian historians 160. o.

¹³² ERDÉLYI L., Krónikáink magyarul. Szeged 1943. 8. és 165.

¹³³ ERDÉLYI L., I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szentté-
avatása. (Szt. István Emlékkönyv Bp. 1938. 568. o.)

¹³⁴ Vö. ifj. HORVÁTH J., Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 256. o.

ellen a száműzetésből visszahívott hercegek, Endre, Béla és Levente Vazulnak törvénytelen házasságából származtak volna. Ez nem igaz, mondják a fenti források, mert a hercegek nem Vazul fiai voltak, hanem Szár (Kopasz) László törvényes házasságából születtek. A Nagy Legenda e XIII—XIV. századi krónikák tiltakozásáról tudomást sem véve, nyugodtan kijelenti, hogy „a magyarok ünnepélyes követséget küldöttek *Vazul fiai*, Endre, Béla és Levente után, akik Szt. István király nemzetségéből származtak”. A legendairó tehát nem ismerhette e késői krónikákat, mert akkor nem helyezkedett volna szembe velük, s átvette volna a krónikáknak Gellért szempontjából fontos híradásait is, amelyek szerint Gellért halála helyén templomot emeltek s a vérével befeeszkendezett követ Csanádra szállították. (Krónika c. 83) „Nem tehetjük fel, hogy a legenda nem vette volna át ezeket az adatokat, ha forrásában benne voltak” — mondja DOMANOVSKY¹³⁵ s ebből levonja a krónikák szempontjából messzemenő következményekkel járó ama konklúzióját, hogy „a legenda nem használhatta a krónikát”,¹³⁶ hanem éppen ellenkezőleg: a krónikák forrásul használták a Nagy Legendát.

Ám ha a fenti adatoknak ilyen korhatározó jelentősége vana Nagy Legenda szempontjából, akkor rá kell mutatnunk, hogy az Árpádházi hercegek származását illetően már a XII. század végén író Anonymus is tagadja a Vazultól való származást, amennyiben Endrét Szár László fiának mondja.¹³⁷ Ha ezt az adatot is tekintetbe vesszük, akkor a Nagy Gellért Legenda keletkezési idejét máris a XII. század végéig vezethetjük vissza. VÁCZY PÉTER mutatott rá nyomatékosan, hogy a régi Vazul-hagyomány revíziójára II. Béla (1131—1141) király idejében kerülhetett sor, amikor Kálmán király törvénytelen fia, Borics, trónkövetelőként lépett fel II. Béla ellen.¹³⁸ Ebben az időben a Boricspártiak a Vazul-fiak „törvénytelen” származását nyilván érvként használták fel arra, hogy a törvénytelen származás nem lehet akadály a trónigénynek, hiszen a Vazul-fiak: Endre, Béla és Levente is törvénytelen házasságból születtek. Ennek eredménye volt azután, hogy a krónikások a dinasztia érdekeinek védelmében „korrigálták” a régi hagyományt s a kompromittáló Vazul-származás helyébe az Árpádházi hercegeknek Szár Lászlótól való leszármaztatását vezették be. Így a *Gellért-legendának tehát abban az időben kellett keletkeznie, amikor még az Árpádházi hercegeknek Vazultól való származtatása nem volt diffamáló. Ez az időpont megközelítően a XII. század közepe*: ugyanaz az időpont, amelyet a Nagy Legenda önálló részeinek vizsgálata során fentebb kikövetkeztettünk, s egyéb érvekkel is bizonyítottuk.

A kérdésnek azonban van egy másik, nem kevésbé fontos oldala is. A Nagy Legenda és a krónikák közös szövegrészeinek tüzetesebb össze-

¹³⁵ Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 106. o.

¹³⁶ i. m. 106.

¹³⁷ Anon. c. 15.: usque ad tempora Andree regis, filii Calvi Ladislai.

¹³⁸ VÁCZY P., A Vazul-hagyomány. . . Levéltári Közlemények 1940—41. 304—38. és HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.

vetése ugyanis arra az eredményre vezetett, hogy a krónikabeli variánsok sok esetben kétségtelenül jobbak, hitelesebbek, mint a Nagy Legenda szövegezése. Ilyen jelenségekre már KARÁCSONYI is rámutatott,¹³⁹ ami annál figyelemre méltóbb, mert így saját elgondolása *ellen* beszél.

Chron. c. 83. (SS. I. 340) Certa spe eterne beatitudinis per martirium adipiscende letificati omnes communicaverunt.

Leg. Maior c. 15. (SS. II. 502.) Certi de spe beatitudinis eterne martirium adipiscentes letificati omnes communicaverunt.

A krónika szövege itt vitathatatlanul helyesebb!

E jelenségek láttán PAULER GYULA egyenesen azt állította, hogy „a Nagy Legenda nem más, mint a Képes Krónikának modernizált, tehát későbbi szövege”.¹⁴⁰ Ő főként e két szövegben előforduló földrajzi meghatározások alapján vonja le fenti konklúzióját. megállapítja ugyanis, hogy ahol a krónika *de civitate Alba*-t említ (Krón. c. 83. SS. I. 339), ott a Nagy Legenda (c. 15. SS. II. 501.) a kétségtelenül újabbkori *Alba Regalis*-t használja; ahol a krónika *ad portum que dicitur Pest* meghatározást hozza, ott a Nagy Legenda *versus Budam* megjelölést használ, amely jóval újabb, „mert a legendaíró idejében, Nagy Lajos korában, már a pesti rév tája Buda számba ment”.¹⁴¹

A legenda és a krónika közös szövegeinek stílusvizsgálata is arra az eredményre vezetett, hogy a krónika szövegezése az eredeti, s a legendabeli változat átvétel jellegű, másodlagos, mivel az eredetiben található rimes prózai fogalmazást a legendaíró — nyilván figyelmetlenségéből — több helyen elrontja.¹⁴² Lássunk erre néhány példát!

Chron. c. 83. (SS. I. 340.) Cumque ad predictum portum venisset, | ecce viri impii, | scilicet Vatha et complices sui | demonibus pleni, | quibus se ipsos dedicaverant, | irruerunt in episcopos . . . et lapidibus eos obruebant.

Leg. Maior. c. 15. (SS. II. 502.) Cum autem ad portum Pest venissent | ecce quinque viri impii, | Vata et complices eius (!) | demonibus pleni, | quibus se ipsos dedicaverant, | irruerunt in episcopos . . . et eos lapidibus obruerunt.

Vagy egy másik hely, mellyel kapcsolatban már MADZSAR is megjegyezte, hogy csakis a krónikabeli változat lehet az eredeti.¹⁴³

Chron. c. 82. (SS. I. 338.) et ceperunt comedere equinas pulpas | et omnino pessimas facere culpas.

Leg. Maior. c. 15. (SS. II. 501.) et ceperunt comedere equinas *carnes* | et omnia pessima et enormia facere et exercere.

¹³⁹ i. m. 294. o.

¹⁴⁰ Századok, 1888. 61. o.

¹⁴¹ i. h. 61. o.

¹⁴² Vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 177—179. o.

¹⁴³ SS. II. 467. o.

A legendaíró, aki egyébként saját fogalmazásában elég ügyesen alkalmazza a rímes prózát, a krónikával egyező szövegrészekben, úgy tűnik, teljesen figyelmen kívül hagyja ezt a stílusékiítményt.

Mindez azonban csak erősíti azt a gyanút, hogy a legendának a krónikával közös szövegrészei eredetileg nem a legendaíró tollából kerültek ki, hanem azokat valóban egy krónikasövegből vehette át, de természetesen nem a Képes Krónikából, hanem abból a régi forrásból, amelyet a krónikák a Vatafia Janus 1060-iki pogánylázadásával kapcsolatban meg is neveznek. (Kron. c. 82.): Est autem scriptum in *antiquis libris de gestis Hungarorum*. Ebben a régi forrásban mindenesetre az Árpádházi hercegek — a Nagy Legendával egyezően — Vazul fiaiként szerepeltek s így a XII. század közepénél korábbi időben keletkezett. Mint fentebb már említettük, HÓMAN már rámutatott erre a régi forrásra: szerinte a Szt. László-kori Gesta volt ez.¹⁴⁴ A sokkal óvatosabb MADZSAR azonban még 1938-ban is azt vallja ezzel szemben, hogy a történeti adatok a Nagy Legendába egy XIII. századi krónika-szerkesztményből kerültek.¹⁴⁵

Ennek a nagy óvatosságnak s általában Gellért Nagy Legendája körül keletkezett zűrzavarnak — az előbbi fejezetekben tárgyalt problémák tisztázatlanságán kívül — legfőként SALAMON FERENCnek „Budapest történetében” 1885-ben tett s bizonyos mértékig — mint majd látni fogjuk — félreértett megjegyzése volt az oka. SALAMON a Gellért Nagy Legendájával kapcsolatban ezt írja: „A Gellért hegyet Kreenfeld-hegynek nevezi. Ez a szó, melynek német eredetét hiteles oklevelek kétségtelenné teszik, a német lakosság letelepedése utáni, tehát a keresztes hadjáratok előtt alig divatozhatott.”¹⁴⁶ Mivel azonban Pestről, mint *német* településről először a tatárjárás történetírója, Rogerius tesz említést a XIII. század közepén:¹⁴⁷ magna et ditissima *theutonica villa*, que Pest dicitur, *Budae opposita* ex altera parte Danubii — idézi SALAMON,¹⁴⁸ azért SALAMON megjegyzése úgy ment át a köztudatba, (pl. MADZSARNÁL SS. II. 465: appellationem montis Kreenfeld, quae *necdum saeculo duodecimo apud nos vigeat*, affere satis habeo.), hogy egyrészt német településsel a „Pesti rév” *budai* oldalán sem lehet a XIII. század előtt számolni, vagy ha mégis, akkor a *német* eredetű Kreenfeld helynév nem igazolható a XIII. század előtt. Rá kell azonban mutatnunk, hogy a SALAMON által idézett Rogerius-szöveg nem egészen azt mondja, amit Salamon és utána mások is levontak belőle. Rogerius *nem* a Gellérthegy vidékéről beszél, hanem a *budai oldallal szembenfekvő*, jelenlegi Pest-ről. Ez az adat tehát a Kreenfeld—Kelenföld elnevezésre és e vidék településére vonatkozólag semmit sem mond.

¹⁴⁴ HÓMAN: A Szt. László-kori Gesta. Bp. 1925. 35—36. o.

¹⁴⁵ SS. II. Előszó 467. o.

¹⁴⁶ SALAMON F.: Budapest története. Bp. 1885. III. 6.

¹⁴⁷ ROGERIUS: Carmen Miscrabile c. 16. SS. II. 562. o.

¹⁴⁸ i. m. II. 126.

Ennek ellenére ez az érv még a Nagy Legenda egykorúságának olyan elszánt védelmezőjét mint KARÁCSONYI, is meghátrálni kényszerített. Más kiutat nem találván, el kellett fogadnia, hogy a *Kreenfeld* név a legenda szövegében késői interpoláció „a mondseei kódex (XV. sz.) másolójától, aki a de monte submiserunt szavak közé oda tette annak a hegynek akkoriban használt nevét.”¹⁴⁹ Ezzel a kérdés el volna döntve, ha csak *egy* szöveg, a Nagy Legenda szövegének interpolációjáról volna szó. Minthogy azonban ez a késői „interpoláció” a krónikák párhuzamos szövegeiben is megtalálható ugyanazon a helyen, a krónikáknak ezt a *késői* interpolált szöveget kellett volna átvenniük a legendából, aminek viszont ellene mond többek közt a Vazul-genealógia, amit éppen a XIII—XIV. századi krónikák támadnak oly élesen, de ellene mond a krónikák sok helyütt kétségtelenül régiesebb és korhúbb szövege, pontosabb helymeghatározásai (vö. PAULER érveit) és stílusa is.

A krónika-szövegek különben is tetemesen többet tudnak a legenda által csak érintett, vázlatosan ismertetett eseményeket illetően. A krónikáknak ez a többlete nem lehet későkori betoldás, mivel jórészt egykorú külföldi forrásokkal (Altaihi Évkönyvek) ellenőrizhetők e többlet-adalékok.

Ezek után nem tehetünk mást, mint hogy a krónikák és a Nagy Legenda párhuzamos helyeit egy régi közös forrásra, *az antiqui libri de gestis Hungarorum*-ra vezessük vissza, ahogy HÓMAN tette, és utána némi módosítással MACARTNEY.

Ehhez azonban a *Kreenfeld*-kérdést kell megvilágítanunk, mert ezt a kérdést HÓMAN egyszerűen átlépte, s ezért lényegében helyes nézete indokolatlan, önkényes marad.

Ugyanígy megkerülte a problémát MACARTNEY is, amikor a Nagy Legendának a pogánylázadásról és Gellért haláláról szóló beszámolóját *egy régi történeti mű kivonatának* tartja, amelynek eredetije nem maradt ránk. Ugyanezt a régi szöveget használta szerinte a krónika is a 82—84. fejezetében, de a krónika ránk maradt szövege a régi forrást kombinálja a Kézainak forrásul szolgáló XIII. századi krónikaszöveggel. Terméketlen vitának mondja e párhuzamos szövegekből levont következtetéseket, holott — mint látni fogjuk — e látszólagosan szövegprobléma mögött fontos történeti és település-történeti kérdés húzódik meg, mely tisztázásra vár. „A nyilvánvaló igazság az — folytatja MACARTNEY —, hogy egyik szöveg sem függ a másiktól, hanem egymástól függetlenül használták ezt a régi forrást. Ennek nem ismerjük keletkezési idejét, sem szerzőjét, de, bár világosan Szt. István és Gellért kanonizációja után komponálták, ugyanúgy világos, hogy régi és értékes és valószínűleg nem későbbi időből származik, mint a XI. század vége.”¹⁵⁰

¹⁴⁹ KARÁCSONYI i. m. 291. o.

¹⁵⁰ The medieval Hungarian historians. Cambridge. 1953. 160—161. o.

Természetesen, a kérdés éppen az, hogy ha e két szövegezés egymástól független, hogyan egyezhetik mégis éppen a településtörténeti szempontból problematikus Kreenfeld esetében? Ezt a kérdést MACARTNEY is megoldatlanul hagyta.

Mindenekelőtt, minthogy a megoldhatatlannak látszó problémát SALAMON FERENC vetette fel, az ő állításait kell szemügyre vennünk. SALAMON-nal szemben meg kell állapítanunk, hogy korántsem bizonyos, hogy a *Kreenfeld*, a mai Kelenföld, német eredetű név, bár nem is lehetetlen. Másodszer: SALAMON sehol sem mondja azt, hogy ez a név a XII. században nem lehetett használatban, hanem csak annyit, hogy „a német lakosság letelepedése utáni, tehát a *keresztes hadjáratok előtt alig divatozhatott*”.¹⁵¹ Köztudomású, hogy a keresztes hadak a XI. század végén indulnak meg s így SALAMON fenti mondata csak a XI. századra zárja ki a német település lehetőségét. Művének más helyén¹⁵² egyenesen azt állítja, hogy „a XII. században s valószínűen közepe táján telepedtek ide (Pest) flandriaiak és szászok, de lehettek itt latin lakósok is”. Így tehát a *német* elnevezés is elképzelhető — még szerinte is — a XII. század közepetáján. Joggal felteszi még, hogy „egyes németek lehettek kivált a Duna mentén fekvő városainkban nemcsak Szt. István századában, hanem a vezérek korában is, s ha akkor szolgák voltak, a kereszttyén király alatt sokan felszabadulhattak”.¹⁵³ Ez mindenesetre más, mint amit neki imputál pl. MADZSAR is.

Ami a *Kelenföld* név német eredetét illeti, az eddig felmerült etimológiák egyike sem egészen megnyugtató. (Krähenfeld: varjúföld; Krenfeld: tormaföld; Crainfeld: Karintiai föld.) Ez utóbbi tárgyilag sem jöhet szóba, mivel itt szászok telepedtek le, de hangtanilag sem megnyugtató az előbbivel együtt, mivel akkor a mássalhangzó torlódását feloldó rövid *e* közbeiktatásával *Kerén-föld*nek, ill. az *r~l* feltehető cseréje után *Kelénföld*-nek és nem *Kelenföld*nek hangzana. Ugyanez a nehézség fennáll, ha a német *Grünfeld* szóval hozzuk kapcsolatba. Viszont már korán felmerül egy magyar etimológia lehetősége is: Thuróczynál (Chron. c. XI.): *Transnato* (átkelvén) itaque infra Sicambriam Danubio in ea parte, ubi nunc villa *Kelenfeuld* locata est, propter quod et eadem hoc vocabulo denominata dicitur. — És Csáti Demeter énekében: *Kelen* földén a Dunán *elkelének*.¹⁵⁴ Egyáltalán nem lehetetlen az a feltevés, amit már CZUCZOR—FOGARASI is felvet lehetőségként, hogy ti. a Kreenfeld — Kelenföld elnevezésben egy idegen, ismeretlen eredetű tulajdonnév rejtőzik. Ebben az esetben egyenesen beleillenek a X—XI. században nálunk szokásos, korai helységnév adási típusba.¹⁵⁵

¹⁵¹ SALAMON, i. m. III. 6.

¹⁵² i. m. II. 127.

¹⁵³ i. m. III. 7—8.

¹⁵⁴ Mindezekre vö. RÉVHELYI ELEMÉR: Kelenföld (Tabán) helye és neve. Tanulmányok Budapest múltjából. Szerk. Némethy Károly. Bp. 1936. IV.

¹⁵⁵ A különböző helységnév-típusokra és azok korhatározó jelentőségére vö. KNIEZSA I.: Keletmagyarország helynevei. [Magy. Tört. Tud. ÉK. 1943. 124—27.]

Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a Dunának e szinte ősidők óta fontos átkelő helyén valóban korai, X—XI. századi német településsel kell számolnunk. Ismeretes, hogy az Árpádok előbb Esztergom vidékén, majd Székesfehérváron, tehát a Duna védővonala mögött rendezkedtek be, mint olyan területen, amely aránylag könnyen védhető volt meglepetésszerű támadásokkal szemben. Ennek a területnek Kelet felé biztonságos védővonala a Duna volt. Mindössze néhány rév- és átkelőhely őrizetével tehát biztosítani lehetett Kelet felől a Dunántúlt. Ez átkelőhelyek legfontosabbika éppen a pesti Duna-rév volt. Mivel már István király korában is, de még inkább Péter korában, idegen, főként német bevándorlók voltak a szervezkedő államhatalom fő támaszai, szinte kizártnak kell tartanunk, hogy a pesti rév környékén ne lett volna valamely idegen település e stratégiai oly fontos pont biztosítására és védelmére. Mindenesetre a krónikák feljegyezték, hogy Péter király azzal fenyegetőzött, hogy minden katonai és közigazgatási méltóságot a németekre ruház az országban és idegen telepesekkel tölti meg az ország földjét.¹⁵⁶ Kísérete is szinte kizárólag németekből és olaszokból állott.¹⁵⁷ Ilyen körülmények között szinte elképzelhetetlen, hogy a stratégiai szempontból oly fontos Pesti-rév állandó őrizetéről ne gondoskodott volna idegen — esetleg éppen német — telepítés útján is.

Mindenesetre a krónikáknak a legendával rokon, de a legendánál bővebb szövege nyíltan kimondja, hogy az 1046. év pogány lázadói nemcsak a papok és a keresztények ellen lázongtak, hanem „az összes németeket és olaszokat, akik a különböző tisztségekben előljárókként szét voltak szórva Magyarországon, gyalázatos halálnak adták által”.¹⁵⁸

A pesti Duna-rév tehát éppen az 1046-i pogánylázas idején bizonyosan ilyen idegen nép őrizetére volt bízva s nagyon valószínű, hogy egy korai idegen — német — településsel volt kapcsolatos. Erre enged következtetni Gellért Nagy Legendájának az az adata is, amely a Gellért holtteste mellett Pesten történt csodás gyógyulások között „egy bizonyos német lányt”¹⁵⁹ is említ, aki a legenda szerint „(Gellért) kezeinek érintése által kiérdemelte szemeinek egészségét”. A legenda kevéssel előbb — a 16. fejezetben — elmondja, hogy Gellért holtteste mindössze hét évig maradt Pesten, azután elszállították Marosvárra. Így tehát a fenti eset Pesten a német lánnyal Gellért halála után mindössze néhány évvel történt és Pestnek legalábbis részben német lakosságára utal már abban az időben is.

Bárhogyan is áll tehát a dolog a Nagy Legendában és a krónikákban közösen előforduló Kreenfeld helynév eredetét illetően, ennek a helynévnek

¹⁵⁶ Chron. c. 71.: omnes iudices... centuriones et etiam decuriones ac villicos omnesque principes et potestates in regno Hungarie Teutonicos constituam et terram eius hospitibus implebo.

¹⁵⁷ Chron. c. 71.: bona terre... cum Teutonicis... et cum Latinis... devorabat.

¹⁵⁸ Chron. c. 82.: universos Teutonicos et Latinos, qui in officiis diversis prefecti per Hungariam sparsi fuerant, turpi neci tradiderunt.

¹⁵⁹ virgo quedam Thewtonica. Leg. c. 18.

benne kellett lennie abban a régi, hihetőleg XI. századi krónikaszüvegben is, amelyet a Nagy Legenda írója forrásul használt Gellért halála körülményeinek elbeszélésekor. Erre mint láttuk, megvan a lehetőség akkor is, ha a Kreenfeld — Kelenföld nevet német eredetire kellene etimológiailag visszavezetni. Ha viszont nem a németben kell e helynév eredetét keresnünk, akkor meg végleg semmi akadálya nincs a szóbanforgó szövegrész XI. századi eredeztetésének. Az interpolációs elmélet, mint fentebb láttuk, nemcsak, hogy nem oldja meg a kérdést, hanem újabb feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolítja a kutatót.

Mindamellett nem akarjuk azt sem elhallgatni, hogy — nyilván a Kreenfeld helynév feltételezett késői mivoltának hatása alatt — több kutatónk feltette, hogy az a részletes elbeszélés, amit a Nagy Legendában és a krónikákban Gellért püspök halálának körülményeiről találunk, a Kreenfeld névtől eltékvintve is magán viseli a kései eredet ismérvét, ha összehasonlítjuk ezt az elbeszélést a Kis Legendában található egyszerű, logikus, rövid beszámolóval. Természetesen csak azok hangoztattak ilyen nézeteket, akik a Nagy Legendát a Kis Legenda egyszerű kibővítésének gondolták. Ez a nézet a fenti vizsgálatok során tarthatatlannak bizonyult s ennek a fenti hely sem mond ellent. A Kis Legenda ugyanis kétségtelenül *logikusabban* adja elő Gellért halála körülményeit, amennyiben csak annyit mond, hogy a Duna partján a lázadó tömeg körülvette a kocsiján ülő püspököt, köveket szórt rá, majd felfordította a szekérét és a már földön fekvő püspököt — miközben az értük imádkozott — egy lándzsával keresztül szúrták.¹⁶⁰

Ezzel a logikus történettel szemben a Nagy Legenda és vele együtt a krónikák már sokkal komplikáltabban adják elő a történetet. Szerintük a lázadók előbb kövekkel borították el a kocsin utazó püspököt, aki — *csak* a legenda szerint — imádkozik értük, majd felfordítják a kocsiját a Duna partján, azután egy kordéba ültetik, s a Kreenfeld hegyéről letaszítják, s mivel még mindig lélegzett, egy lándzsával keresztül döfték s a fejét egy sziklán összetörték.¹⁶¹

A Kis Legenda fenti előadása lehiggadt, világos, logikus: a Nagy Legenda előadása viszont izgatott menetű, kissé kapkodó, de mozgalmas és drámai erővel teljes. A Kis Legenda kivonatoló, lehiggadt írója mindenestre *logikusabban* — és rövidebben! — adja elő ezt a drámai jelenetet, a Nagy Legenda és a Krónikák azonban minden bizonnyal *életyszerűbben*, tehát *igazabban* és logikátlanságuk ellenére — hitelesebben. A megvadult, bosszúért lihegő és bosszújában kielégíthetetlen tömeg féktelen, iszonyú tombolását érzékelteti ez a szöveg. A Kis Legenda írója a későbbi időkből visszapillantva ezt a tragikus erőktől feszülő légkört már nem érezte, s így logikus előadásában elszürkítette ezt a nagyon is igaz jelenetet. A Nagy Legenda és a krónikák

¹⁶⁰ Leg. Min. c. 6.

¹⁶¹ Leg. Maior c. 15.; Cron. c. 83.

elbeszélése hiteles: szemtanúra vall. Erre utal a Nagy Legendának és a Krónikának az a megjegyzése is, hogy a Gellérttel utazó három püspök közül kettőnek (Beztridus és Beneta) a támadás ellenére is sikerült átjutni a túlsó partra, csak hogy az egyik, Beztridus, halálos sebet kapott, s három nap múlva meghalt, míg Benetát az odaérkező András herceg szabadította ki a lázadók kezei közül. Mialatt tehát a pogányok Gellérten *körülményesen* kitöltötték bosszújukat, addig két püspöknek sikerült egérutat nyernie. Ez végleg nem valószínű, ha a zendülő pogányokban higgadt gyilkosokat tételezünk fel — a Kis Legenda logikus íróját követve.

Ennek a jelenetnek fenti elemzése kapcsán utalnunk kell arra a máshol már kifejtett nézetünkre, hogy a krónikákban leírt 1046-iki pogánylázadás részletes története az eseményekkel egykorú krónikásnak, a lázadást túlélő Miklós püspöknek a krónikájára megy vissza. Miklós püspök ez eseményeket valószínűen Gellért utitársának, az életben maradt Beneta püspöknek az elbeszélése alapján írta meg.¹⁶²

Természetesen, minthogy az első fejezetben végzett vizsgálataink szerint a legenda önálló részei a XII. század első felében nyertek megfogalmazást, a legendaíró e Miklós püspöktől írt András-kori krónikának egy későbbi, valószínűleg Kálmán király korában készült folytatását használta, amelyben már kronológiai tévedések is voltak s ezek közül az egyik átkerült a Nagy Legendába is.¹⁶³

A Nagy Legenda 14. fejezetének a végén a legendaíró azt mondja, hogy Gellért halála az István király halála utáni 11. évben következett be.¹⁶⁴ A 15. fejezetben viszont az 1047. évet jelöli meg Gellért halála évként.¹⁶⁵ Ez a két időmeghatározás ellentmond egymásnak: István király halálának éve $1038 + 11 = 1049$. Ez nyilván abszurdum, de a krónikának egy elírásából származik. A krónikák 91. fejezetének a közepén I. András király uralomra-jutásával (tehát a pogánylázadás kitörésével, mert ennek köszönhette András a koronát) kapcsolatban ugyanez a hibás 11-es évszám szerepel: *Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim* (betűvel), *menses quatuor usque ad annum primum imperii Andree regis*. A krónikának ez a hibája annál feltűnőbb, mivel ugyanitt a következőképpen részletezi ezt a 11 évet: Péter király első és másodikban összesen $5 \frac{1}{2}$ évet uralkodott s közben Aba 3 évet. Ez mindössze $8 \frac{1}{2}$ évet tesz ki és nem 11-et! Valószínű tehát, hogy a fenti helyen, a krónikában eredetileg (nem betűvel, hanem római számmal) IX. év volt írva s ezt a Kálmán-kori folytató vagy vala-

¹⁶² Vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 310. o. és MNY. 1956.: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél.

¹⁶³ A Kálmán-kori krónikáról vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. 315. és 330. o.

¹⁶⁴ Leg. Mai. c. 14.: *anno XI. post mortem sancti regis Stephani hoc ordine ad martirium accessit.*

¹⁶⁵ Leg. Mai. c. 15. *ad eternam beatitudinem transmigravit in anno Domini millesimo quadragésimo septimo.*

melyik másoló fordítva XI. (undecim)-nek olvasta hibásan s ez a hibás adat ment át a krónika nyomán a legendába. A krónika ugyanis néhány fejezettel előbb¹⁶⁶ maga is 1047-re teszi András királlyá koronázását, amit a legendaíró szintén átvett, mint Gellért halálának évszámát. A Nagy Legenda tehát e hibás évszámokat a krónikásnak köszöni.

A krónika kétségtelen használatát mutatja meg a Nagy Legenda 15. fejezetének a vége, ahol a krónikával egyező szövegezésben számol be a legendaíró arról, hogy I. András király elrendelte megkoronáztatása után, hogy a lázadók „a pogány vallást levetve Krisztus hitére térjenek vissza s Szt. István király törvényei szerint éljenek”.¹⁶⁷ Ez az adat, — minthogy semmi köze sincs sem Gellért életéhez, sem a halálához — döntő bizonyíték amellett, hogy *csak* a legenda használhatta forrásul a krónika valamely XI—XII. századi változatát, s nem fordítva. A legendaíró a többi adattal együtt és egyvégtében átvette a krónikából ezt az adatot is, holott ez Gellért élete szempontjából már teljesen érdektelen.

Gellértnek Aba királyt dorgáló beszédét szintén erre a régi krónikára kell visszavezetnünk annak ellenére, hogy a *mai* krónikaszövegek csak nagyon kivonatosan közlik ezt a beszédet. Mindamellett a krónikák¹⁶⁸ még kivonatoságuk ellenére is többet tudnak az Aba király által megölték számát illetően, mint a legendáknak egymáshoz közelálló szövegei. Tudják például, hogy Aba 50 nemeset öletett meg, amiről a legendák hallgatnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy a Nagy Legenda ős-szövege kivonatolta itt a krónikák bővebb előadását, (ahogy ilyen megrövidítésre a pogánylázadásról szóló szövegrésznél is rámutathatunk!); ezt lényegében átvette a Kis Legenda, viszont a XIII—XIV. századi krónikáink csak néhány mondatra zsugorítva őrizték meg a régi krónika kimerítő szövegét.

A kutatók többsége a krónikákkal szokta kapcsolatba hozni a Nagy Legenda 8. fejezetét is: Csanád és Ajtony költői szépségű s amellet kétségtelenül hiteles híradásokat is tartalmazó történetét.

A Nagy Legenda szerkezete és egész felépítése szempontjából igen fontos szerepet tölt be ez a történet: Ajtony országrészének a meghódításával, István király fennhatósága alá való hajtásával vált ugyanis lehetővé a csanádi egyházmegye megszervezése. Ilyenformán ez a fejezet eleve is a legenda integráns részének volna tekinthető, de mind mellette, mind ellene idők folyamán súlyos megjegyzések hangzottak el, s így nem véletlen, hogy MACARTNEY „famous and crucial”-nak mondja e fejezetet, „mely körül nagy vita dühöngött”.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Chron. c. 86. SS. I. 344.

¹⁶⁷ A szövegezés azonban itt is a krónikában, eredetibb: Chron. c. 86. deposito ritu *paganismo*: Leg. Mai c. 15.: deposito *paganorum* ritu.

¹⁶⁸ Kézai: ... c. 49. SS. I. 175. o.

¹⁶⁹ MACARTNEY: *The medieval Hung. historians*. Cambridge 1953. 157. old.: ... the famous and crucial c. 8, about which more controversy has raged.

Valóban ebben az egy fejezetben mintegy összesűrítve jelentkeznek az áthidalhatatlannak látszó ellentmondások. Egyfelől a hitelesség és egykorúság mellett szól maga az *Achtum* név régies alakja, amely feltehetőleg régibb hangtani állapotot mutat az Anonymusnál előforduló *Ochtumnál* is.¹⁷⁰

A régiség és hitelesség mellett szól, hogy Ajtony „a görögök szertartása szerint *Budin*-ban (ma *Viddin*) keresztelkedett meg”, de „hét felesége volt, mivel a keresztény hitben nem volt tökéletes”.¹⁷¹

Még nagyobb súllyal esik latba a legendának az a megállapítása, hogy Ajtony a hatalmában elbizakodva szembeszállt István királlyal és „hatalmat gyakorolt a Maroson leúsztatott királyi só fölött azáltal, hogy e folyó révjeihez, egészen a Tiszáig adószedőket és öröket állított s mindent adózás alá vetett”,¹⁷² holott a só fölött, úgy látszik, kezdettől fogva a királyi kincstár rendelkezett.¹⁷³ Ajtonynak Bodonyban való megkeresztelkedését kiegészíti még a legendának az a megjegyzése, hogy Ajtony „a görögöktől kapta a hatalmat, és az említett Marosi várban keresztelő Szt. János tiszteletére monostort épített és abba apátot állított *görög* szerzetesekkel”.¹⁷⁴

Felhozható még a régiség mellett, hogy említ a legenda egy *Gyulát* is. Csanád álnok vezértársát az Ajtony elleni ütközetben, aki szintén történeti személy lehetett.

E fenti, egykorúnak látszó adatokkal szemben azonban vannak e fejezetben olyan adatok is, amelyeket későieknek kell minősítenünk. Nem említjük itt fel a fejezetben előforduló nevek kétségtelenül újabbkori hangalakját (pl. *Leg. Chanadinus*: Anon: *Sunad*; *Orozlanos*, *Moroswar* a várható *Mariswaru* v. *Moruswaru* helyett), mivel e később is ismeretes neveket a másoló a maga korában szokásos, modernizált alakban írhatta, lévén a legenda kézírata XV. századi. Ellenben súlyosan esik latba az egykorúság ellen az ún. „nyelvkivágás” mesemotívum, mely szerint Csanád vezértársa, Gyula magának tulajdonította hamisan Ajtony legyőzetésének dicsőségét: magával viszi „bizonyítékul” a legyőzött ellenség fejét. Ám hazugsága kiderül, mert Csanád már előre gondoskodott megfelelő bizonyítékról: kivágta Ajtony nyelvét s Gyula így nyelv nélkül vitte magával a fejét. Így kiderül álnoksága. A másik

¹⁷⁰ Amennyiben itt feltehető egyfelől egy ó-magyar $\acute{a} > \grave{a} > o$ hangfejlődés; másfelől az $\acute{a} > \grave{a}$ -vá válhatott közvetlenül is. Vö. BÁRCZI G.: Magyar hangtörténet. Bp. 1954. 19. old.

¹⁷¹ *Leg. Maior*: ... qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus... Habebat autem septem uxores pro eo, quod in religione Christiana perfectus non erat.

¹⁷² usurpabat sibi potestatem super sales regis descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Tisciam tributarios et custodes conclusitque omnia sub tributo.

¹⁷³ Vö. PAULINYI O.: A sóregale kialakulása Magyarországon. Századok, 1923—24. 634. o.

¹⁷⁴ Accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Johannis Baptiste constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis.

részlet a legendában az Oroszlános helységnévhez fűzött etiológikus monda, mely szerint Csanád vezér az ütközet előtti éjszakán Szt. Györgynek fogadalmat tett, hogy ha megsegíti az ütközetben, akkor tiszteletére azon a helyen egy monostort fog építeni; mire Szt. György oroszlán képében meg is jelent s utasításokat adott az ütközetre, mely így Csanád győzelmével végződött. Ezért nevezik Oroszlánosnak azt a helyet.

Különösen súlyosnak látszott a „nyelvkivágás” mozzanata, amelyről — KAINDL után — feltették, hogy az csak a Tristan mondából kerülhetett hozzánk, ami szerintük a XIII. század előtt alig történhetett. A kérdés méregfogát ugyan HELLER BERNÁT kihúzta, kimutatván, hogy ez a mesemotívum egyike a legelterjedtebbeknek s antik szerzőknél éppúgy előfordul, mint későbbieknél a Tristan mondától függetlenül is.¹⁷⁵

Nem kell tehát a legenda e motívumát okvetlenül a Tristan mondára visszavezetnünk. Azt azonban még így sem fogadhatjuk el, amit SEBESTYÉN GYULA próbált bizonyítani, hogy ti a legyőzött ellenség fejének mint győzelmi jelvénynek a levágása egyenesen pogánykori magyar szokás lett volna s így a legenda e mozzanata történetileg is hitelesíthető.¹⁷⁶ Lehetséges ugyan, hogy a fővétel csakugyan pogánykori szokás volt a magyaroknál is, ahogyan ezt Julianus utijelentése a rokon mordvák népéről csakugyan feljegyezte: a nyelv kivágás azonban már *csak* mesemotívum lehet, s amíg egy történeti eseményhez ilyen mesés elem is hozzátapad, ahhoz meglehetősen nagy idő szükséges. Így aztán hiába tették szinte vitathatatlaná más irányú kutatások a Nagy Legenda Ajtony-történetének történeti alapját és hitelét, ez még csak fokozta a nehézséget, mert a mesés elem belekeveredése miatt egykorú vagy közel egykorú feljegyzés az Ajtony-történet mégsem lehet. Ugyanez a helyzet az Oroszlános helynévhez fűzött névmagyarázó mondával kapcsolatban is.

E megoldhatatlannak látszó problémán korábbi kutatók kétféle módon igyekeztek segíteni. Feltették, hogy a nyelv kivágás motívuma a legendában későbbi interpoláció ugyan, de az Ajtony-történet azért hiteles, sőt egykorú forrásra megy vissza.¹⁷⁷ Ezzel a kényelmes kísérlettel szemben mindjárt jegyezzük meg, hogy az interpolációs elmélet itt nem segít, mivel a nyelv kivágás kiküszöbölésével Csanád vezértársának, Gyulának a szerepe is kiesik a legendából, akinek hiteles voltát más források meg éppen támogatják.

A másik megoldási kísérlet szintén elfogadhatatlan eredményhez vezet. Eszerint ugyanis az egész Csanád—Ajtony történet Anonymus Gestájának e két személyre vonatkozó adatai alapján készült késői kompiláció. De már HÓMAN kimutatta, — párhuzamot vonva a legenda és Anonymus szövege között —, hogy sem a legenda nem bővíthetett Anonymus szövegéből, sem

¹⁷⁵ HELLER B.: A Csanád-monda főeleme. *Ethnographia*, 1916. 4. o.

¹⁷⁶ SEBESTYÉN GY.: A magy. honf. mondái. Bp. 1905. II. 198. o.

¹⁷⁷ MÜLLER F.: Századok. 1913. 355—56. o.

Anonymus nem vezethető vissza a legendára.¹⁷⁸ A közös forrás feltevése azonban, amire HÓMAN, és némi módosítással MACARTNEY is jut,¹⁷⁹ szintén nem jogosult itt, mivel Anonymus (c. 11. és 44.) és a Nagy Legenda Ajtonyról szóló története nemcsak eltér egymástól, hanem egymásnak ellentmond. Anonymus ugyanis a 11. fejezetben Marótnak — aki a Maros-vonaltól *északra* uralkodott a Tiszántúl — a fiáról, Ménrótról mondja azt, hogy „több asszonya volt” (plures habebat amicas), míg a Maros-vonaltól *délre* egészen Orsováig elterülő területen uralkodó Glad utódjáról, Ajtonyról nem említi a többnejűséget, sőt ellenkezőleg kiemeli, hogy a „Király (István) Ajtony feleségét és várát minden tartozékaival együtt (Csanádnak) ajándékozta jó szolgálata fejében”.¹⁸⁰ Ezzel szemben a legenda két helyen is említi Ajtony többnejűségét: a 8. fejezetben pontosan megmondja: *két* felesége volt; a 22. fejezetben pedig arról szól, hogy „egy bizonyos úrasszony, tudniillik Bech ispán felesége, aki Ajtony hajdani *feleségei* közül való volt” (que fuerat quondam *de uxoribus* Achtum), s akit Gellért keresztelt meg (Quam ipse sanctus baptizaverat). Ez egymásnak ellentmondó adatokat¹⁸¹ nehéz volna *egy* közös, írott forrásra, a Szt. László kori Gestára visszavezetni, ahogy HÓMAN gondolta.

Ami ugyanis a Legendában a görög kolostor és a görög szerzetesek emlegetését illeti a későbbi Csanád megye területén, eleve is valószínűnek látszott, hogy ez nem lehet késői időből, a XIII—XIV. századból származó híradás, mivel a görög kolostorok éppen a XIII. század elején már a római egyház fennhatósága alá kerülnek.¹⁸² Ez az önmagában is figyelemre méltó érv nagymértékben megnövekedett súlyában, amikor a legendától független bizánci források alapján MORAVCSIK GYULA tisztázta, hogy az erdélyi Gyulák területe nemcsak egyházi szempontból függött a bizánci görög egyháztól, hanem politikai szempontból is Bizánc érdekkörébe tartozott. A honfoglalás után az egyes törzsfők a fejedelmi hatalom hanyatlása következtében „önálló külpolitikát” folytattak s éppen az erdélyi gyula, meg a dunántúli kareha a X. század közepén Konstantinápolyban megkeresztelkednek s a bizánci császár „barátai”-vá válnak, ami politikai függőségüket juttatja kifejezésre.¹⁸³ Konstantinos és Romanos császárok 945 és 959 között a „türkök fejedelmei”-hez és nem fejedelméhez intézik levelciket, ami szintén a központosított

¹⁷⁸ HÓMAN: A Szt. László-kori Gesta. Bp. 1925. 35. o.

¹⁷⁹ Studies... 18—26.; Uő.: The medieval Hung. hist. 158.

¹⁸⁰ Anon. c. 11.: Cui... rex pro bono servicio suo *uxorem* et castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis condonavit.

¹⁸¹ Anonymus és a Nagy Legenda közötti ellentétet már VÁCZY PÉTER is konstatálja, vö. VÁCZY P.: Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv Bp. 1938. 497. o.

¹⁸² Vö. C. JUHÁSZ: Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter. Münster, 1927. 66. o.

¹⁸³ Vö. MORAVCSIK GY.: Görög nyelvű monostorok Szt. István korában. Szt. István Emlékkönyv. Bp. 1938. I. 402. o. és kk.; Uő.: Bizánc és a magyarság. Bp. Akad. 1953. 46—58. o.; VÁCZY P.: Les racines byzantines du christianisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie 1941. 99—108. o.

hatalom hiányára mutat, ebben az időben. Ebben a megvilágításban egészen természetes és hitelt érdemlő a Gellért-legendának az a megállapítása, hogy Ajtony, a marosi vár „hatalmas” ura a görögöktől kapta a hatalmát (acceptit autem potestatem a Grecis), továbbá, hogy szembe mert szállni István királlyal, adózás alá vetette az erdélyi sószállítmányokat. E források alapján az is történeti hitelességű adattá vált, hogy Ajtony Bodonyban (Viddin) keresztelkedhetett meg s Marosváron monostort alapított görög szerzetesek számára. GYÓNI MÁTYÁS kutatásai nyomán az is világossá vált, hogy az achridai (bolgár) érsekség területe István király korában a Temes vidékére, tehát Ajtony országrészére kiterjedt.¹⁸⁴ Végül GYÖRFFY GYÖRGY a szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírásának vizsgálata kapcsán a görög egyház magyarországi birtokait és az adományozások időpontját is szerencsésen megállapítja, amiből kiderül, hogy nagyobb birtokaományok I. István király, majd Kálmán és II. István, továbbá III. Béla idejében történtek.¹⁸⁵ GYÖRFFY eme eredményei a fenti vizsgálataink szempontjából azért is fontosak, mert az általa feldolgozott okleveles adatok rávilágítanak arra — a Gellért Nagy Legendájának íratási ideje szempontjából fontos — körülményre, hogy a görög rítusú egyház érdekei a XII. század folyamán, de különösen annak első felében még tekintélyes pártfogókra találnak hazánkban, s így nem csoda, ha ezt a Gellért-legenda is kifejezésre juttatja — az I. István-kori események történeti hitelességű elbeszélése során.

Némi nehézséget okoz a legendában említett Gyula személyének megállapítása. HÓMAN nem személynek, hanem megszemélyesített méltóságnévnek gondolta a gyulát s így szerinte Ajtony volna az utolsó gyula.¹⁸⁶ VÁCZY PÉTER azonban meggyőzően bebizonyítja a Hildesheimi Évkönyvek és Thietmár egykorú elbeszélései alapján, hogy Gyula valóban élő személy István király korában, akiről a krónikák is megemlékeznek,¹⁸⁷ s aki 1003-ban csatát veszít István királlyal szemben, fogságba kerül s utóbb Lengyelországba menekül. Ettől a Gyulától mindenképpen különböző személy Ajtony, mivel „máshol fekszik Ajtony és megint máshol a Szt. István-kori Gyula országa”, s „a két fejedelem történetében különben sincs semmi közös vonás”.¹⁸⁸

Ezek szerint a Nagy Legenda Ajtony—Csanád történetének minden *lényeges* adata más források alapján is hitelesnek bizonyul.

¹⁸⁴ GYÓNI M.: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szt. István korában. MNy. 1946. 43—49.

¹⁸⁵ GYÖRFFY Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A MT Akadémia tártstört. tud. oszt. Közleményei. Bp. 1952. 325—362. o. és 1953. 69—104. o.

¹⁸⁶ HÓMAN: M. Középkor. Bp. 1938. 97. o.

¹⁸⁷ Chron. c. 30. Annon. c. 27.

¹⁸⁸ VÁCZY P.: Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1938. 496. o.; Gyula és Ajtony történetére vö. még I. TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Századok, 1945—46. 69. o.

Mindezek után, ha tekintetbe vesszük egyrészt, hogy történéseink és filológusaink vizsgálatai a Nagy Legenda Ajtony—Csanád fejezetének történeti adatait a legendától független források alapján igazolták (s ide sorolnám magának Ajtonynak török eredetű nevét is (vö. Et. Szótár: *Ajtony* címszavát.) s ezek így hiteleseknek fogadhatók el; továbbá mivel e hiteles és nagy régiségre mutató adatokhoz idők folyamán mondai elemek is kapcsolódtak: azért a Nagy Legendának ez a fejezete sem egykorú forrásra nem vezethető vissza, sem sokkal későbbi elbeszélésnek nem tartható. Alig vitatható, hogy ez a történet ugyanattól a szerzőtől származik, aki a Nagy Legendának a krónikáktól független részeit a csanádi káptalani feljegyzések felhasználásával megírta. Míg azonban a pogánylázadásra, Gellért püspök politikai szereplésére és halálára vonatkozólag az I. András-kori gestát vagy ennek Kálmán-kori folytatását használta forrásul, addig Ajtony történetében egy helyi mondához, hihetőleg egy olyan történeti énekhez nyúlt, amely aránylag hitelesen megőrizte e régi történeti események emlékét, de az események motiválásához már mesés elemeket is felhasznált: a két elem ebben már szétválaszthatatlanul egybeforrt. Írott, krónikás forrás ez nemigen lehetett, mert közös forrás esetén nem tapasztalnánk Anonymus és a legenda Ajtony-történetében — nemcsak eltérést: ez magyarázható volna még — hanem ellentmondást. Anonymus és a legenda Ajtony-története egymástól független.

Annál jobban összeegyeztethető eddigi ismereteinkkel egy ilyen szóbeli történeti éneknek forrásként való felhasználása a XII. század elején működő legendaíró részéről, mivel már több oldalról is bizonyítást nyert, hogy Salamon király és a hercegek, Géza és László viszálykodásának költői színektől duzzadó, de amellet lényegében hiteles rajza krónikáinkban túlnyomórészt szintén ilyen történeti énekek alapján készült Kálmán király korában. (Vö. HORVÁTH J.: Árpád-kori irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 316—325. o.) Ez a költői forrás tehát a legenda szerkesztése idején még gazdagon, életerősen buzoghatott.

MACARTNEY érdeme, hogy e szóbeli forrásra rámutatott. Éppen ezért iktassuk ide az Ajtony-történetről adott szép összefoglalását, ha a részletekben nem is érthetünk vele egyet: „Eredetében ez a fejezet kétségtelenül különbözik a legenda többi fejezeteitől. Ennek alapja egy hősi ballada, amely hihetőleg főhősének, Csanádnak a hőstetteit dicsőítette. Ezt a balladát, (melyet Anon. is használt(?) elbeszélésében c. 11. 44.) feltehetően a leírt események után hamarosan komponáltak. Ez hű az eseményekhez, de tartalmaz mesés elemeket is, melyek közül egynémely hozzátartozik a népénekek készlettárához, (nevezetesen az a történet, hogy az igazi hős hogyan leplezi le vetélytársát az elesett ellenség nyelvének kivágásával); de legfeljebb néhány évre volt szükség, hogy e díszítmények becsúszhassanak.”¹⁸⁹

¹⁸⁹ MACARTNEY: The medieval Hung. hist. 158. o.

Kiemeli még MACARTNEY, hogy az Ajtony-történet nem lehet egyszerű interpoláció a Nagy Legendában, hanem „gondosan bele van dolgozva a szövegbe”. De abban a tekintetben már bizonytalankodik, vajon ennek a mozzanatnak a legendába való beleszövését a „Csanádi elbeszélő” (Valther legenda) számlájára írja-e, vagy pedig a XI. század végén létrejött Gellért Életrajz szerzőjének tulajdonítsa. Láttuk, hogy mindkét felfogás tarthatatlan, de abban egészen egyet kell értenünk MACARTNEYVEL, hogy „a legendás vonásai ellenére, ennek az elbeszélésnek történeti érdeke elsőrangú”. Szerinte Ajtony személye nem egészen biztos ugyan, de feltehető, hogy ő volt a kabarok utolsó független fejedelme, akik a X. században még nagy szerepet játszottak a magyar nemzeti életben.¹⁹⁰

Ezen kérdések megtárgyalása után a Nagy Legendának csupán néhány mozzanatával kell még röviden foglalkoznunk.

A legenda 9. fejezete István királlyal azt mondatja, hogy 12 püspökséget volt szándékában alapítani. (XII. cim episcopatus . . . in regno meo statuere decreveram.) Ezzel az adattal alig lehet mit kezdeni. Igaz ugyan, hogy István király Nagyobbik Legendája kifejezetten 10 püspökség alapításáról beszél,¹⁹¹ de Gellért Nagy Legendája itt igen óvatosan van megfogalmazva, csak annyit mondat István királlyal: szándékomban volt (voluntatis mee fuit) a 12 püspökség felállítása.

HÓMAN mindenestre hajlandó ezt a „szándékot” István királynak tulajdonítani,¹⁹² holott erről egykorú vagy a Nagy Gellért Legendánál korábbi források (pl. István király legendái) teljességgel hallgatnak. Így egyedül Gellért Nagy Legendájának a szövegéből nem lehet eldönteni, vajon a csanádi püspökséget tekinti-e a legendaíró az utolsónak, a 12.-nek. Mégis valószínű, hogy így kell érteni a szöveget s akkor ez azt jelentené, hogy a Nagy Legendát akkor írták, amikor már a püspökségek száma 12-re gyarapodott. Tény, hogy I. László király csak egy püspökséget alapított, a zágrábit,¹⁹³ a *váradit* csak átszervezte¹⁹⁴ és nagyon bizonytalan, vajon a *nyitrai* püspökség alapítása az ő nevéhez kapcsolható-e. HÓMAN szerint¹⁹⁵ ennek felállítását I. László csak „tervbe vette”, de kivitele már utódjaira maradt.” Szerinte ezt Kálmán király 1105 és 1110 közt szervezte meg. Ezért 12 püspökségről csak 1110 után lehetett beszélni s így a Nagy Legenda szempontjából a 12 püspökség emlegetése annyit jelentene ismét, hogy a legendát Kálmán király *után* írták, amit fentebbi vizsgálataink is igazoltak, de a fenti adat a legenda íratási idejének terminus *ante quem*-jére nem igen használható fel, ha tudjuk is,

¹⁹⁰ i. m. 159. o.

¹⁹¹ Leg. S. Stephani c. 8. SS. II. 383.

¹⁹² HÓMAN—SZEKFŰ: M. tört. I.³ 280. Vö. még PAULER: M. N. T. Bp. 1893. 40. és 503. o.

¹⁹³ Vö. Chron. Zagr. SS. I. 203.

¹⁹⁴ HÓMAN—SZEKFŰ: M. tört. I.³ 280.

¹⁹⁵ i. m. M. tört. I.³ 301. o.

hogy 1229-ben Csák Ugron kalocsai érsek megszervezett egy további püspökséget, a szerémit.¹⁹⁶

Ami Gellért püspök szenttéavatásának körülményeit illeti, a Nagy Legenda 27. fejezete lényegében egyezik a Kis Legenda elbeszélésével és hitelt érdemlő feljegyzésekre, valószínűleg a csanádi káptalan feljegyzéseire vezethetők vissza. Erre mutat, hogy Lőrinc püspökről, akiről a Pozsonyi Évkönyvek megemlítik, hogy 1100-ban halt meg,¹⁹⁷ mindkét legenda szövege kiemeli, hogy Gellérttől számítva ő volt *ötödik* püspöke a csanádi egyházmegyének,¹⁹⁸ amiről más források hallgatnak. Nem lehet viszont a Nagy Legenda ellen, annak késői eredetét bizonyítandó, érvként felhozni, hogy László királyt *beatus* és *sanctus* jelzőkkel látja el, míg a Kis Legenda csak Ladislaus rexről beszél. Tudvalevő ugyanis, hogy a Nagy Legenda csak XV. századi másolatokban maradt ránk, s így ezek a jelzők a másolóktól származhatnak. Ugyanígy a másolások folytán keletkezett elírásnak minősíthető a szenttéavatás időpontjául megadott hibás 1068. évszám, a helyes 1083 helyett. A Kis Legenda egyáltalán nem ad évszámot s éppen ezért „pontosabbnak” éppen nem minősíthetjük.

Mindkét legenda hivatkozik ugyanitt, azonos fogalmazásban, egy pápai rendeletre, melynek nyomán az első magyarországi szenttéavatások végbe mentek. E szövegrész alapján helyesen állapította meg KAINDL, hogy a Gellért-legenda írója ezt a Hartvik-féle István király legendájából¹⁹⁹ vette át, de nyilván téved akkor, amikor felteszi, hogy a Gellért-legenda írója egy Szt. Adalbert-legendát használt volna Gellért álomlátásával kapcsolatosan: ennek semmi szövegszerű bizonyítéka nincs. A legendában említett *márka* valóban anakronizmus Gellért idejében, de minden további nélkül használhatta ezt a pénz-nevet a legendaíró a XII. sz. közepétáján, mivel már 1135-ben magyarországi oklevélben is²⁰⁰ előfordul.²⁰¹

A Nagy Legenda mai utolsó fejezete 1381 után készült függelék, melynek hatása sem a legenda szerkezetén, sem egész jellegén nem mutatható ki; mindamellét egy-két jelentéktelenebb interpoláció, mint pl. Gellértnek a „decretorum doctor” és „magister sacre theologie” címe²⁰² minden bizonnyal ennek a szerzőnek számlájára írandó.

*

A Kis Legendáról ezek után nincs sok mondanivalónk. Nem más ez, mint a XII. század első felében, de inkább a század közepétáján készült Nagy Legenda kivonata egyházi lektio céljára. Önálló forrásértéke nincs,

¹⁹⁶ Vö. KARÁCSONYI I.: Magyarország egyháztört. Nagyvárad, 1915. 26. o.

¹⁹⁷ Ann. Pos. ad ann. 1100. SS. I. 126.

¹⁹⁸ Leg. Mai. c. 27.: ... qui a beato viro *quintus* eius ecclesiam rexit; Leg. Min. c. 7.: qui a beato viro *quintus* cathedram accepit.

¹⁹⁹ Leg. S. Stephani c. 24. SS. II. 433. o.

²⁰⁰ FEJÉR: CD. VII/5. 104. o.

²⁰¹ Vö. PAULER Gy.: Századok, 1888, 63. o.

²⁰² Leg. Maior c. 15. SS. II. 503.

de azért fontos dokumentum az *eredeti* Nagy Legenda szövegének helyreállítására szempontjából. Jellemző vonása a már többektől kiemelt csodáellenes beállítottsága, amely e kivonatnak aránylag késői keletkezésére mutat. Legrégibb kézírata a XII. század végéről, vagy még inkább a XIII. század elejéről származik.²⁰³ Ennél sokkal előbb semmiképp nem keletkezhetett maga a szöveg sem, mivel a csodák iránt megnyilatkozó szkeptikus magatartás, sőt azok kigúnyolása a XIII. század elején jelentkezik a legendairódalomban.²⁰⁴

²⁰³ Vö. SS. II. 467.

²⁰⁴ Vö. WATTEMBACH: Deutschlands Geschichtsquellen. Berlin 1877. II. 358. HORVÁTH J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 183—184. o.

NÉHÁNY SZÓ A SZÓLAMRÓL

Szeretnénk alantikban arra a bizonytalanságra rámutatni, amely a „szólam”, e sok nyelv tudományos terminológiájában teljesen hiányzó magyar terminus körül mindmáig uralkodik és ezzel kapcsolatban utalni azoknak az érintkező kutatási területeknek kielégítetlen igényeire is, amelyek joggal teszik különösen fontossá és sürgőssé, hogy megoldásukhoz ennek a magyar terminusnak a kívánatos fogalmi tisztázása útján közelebb kerüljünk.

1. „Szólam”-nak BRASSAI SÁMUEL:¹ egy „egymásra vonatkozó két vagy több szóból álló csoportot” nevezett, melynek nincs olyan teljes értelme, hogy a mondat rovatába illjék, de *egy* szóra eső akcentusának uralma az egész részre kiterjed. A szó értékének kérdését illetőleg tehát valóban elfogadhatjuk, amit SZABÉDI LÁSZLÓ² is javasol, hogy ti. szólamnak „a több szóból álló, de egyetlen hangsúly alá tartozó mondatrészeket” tekintsük, ahol a hangsúly csak egy részre esik ugyan, de uralma az egészre kiterjed; és talán az sem zavar túlságosan, hogy SZABÉDI szándéka szerint ugyanekkor ezt az így értelmezett szólamot azzal a dologgal tekintsük azonosnak, amit ARANY JÁNOS értett a mondatnak íz(ület)ekre szakadása alatt.³ Mert ha e kérdéssel Arany nem is foglalkozott különösebben, atyja nyomdokain haladva és vele egyetértően, László fia közelebről kifejtette, hogy beszédünket szeretjük egyenlőknek érzett időszakokra tagolni, miközben egyes szavakat, szótagokat (a magyarban rendszeren 3—4 szótagig menően) nyelvtani összetartozásuktól függetlenül is, ízületekké tapasztunk össze, illetve bontunk szét. (Pl. „Volt egyszer egy | szegény ember”.)⁴ Tehát: A BRASSAITÓL használt „szólam” és az ARANYÉKTÓL használt „íz(ület)” szavak lehetnek mintegy egymás szinonimái.

A zavar ott kezdődött, amikor BALASSA JÓZSEF,⁵ mint a maga javasolt műszavát, a „fonetikai szót” akarta a BRASSAI szólam műszavával azonos

¹ *Szórend és Accentus, Érték. a nyelv és széptudomány köréből* 1888, 18. l.

² *A magyar ritmus formái*, Bukarest 1955, 125 k., 231. l.

³ A „szólam” szót más értelemben használja Arany János pl. „Visszatekintés” (I.) Tompa egy soráról beszélve: „Csak egy torony a számára”, ahol az aláhúzott fordulatot a maga vidékén ismeretlen *szólam*ként idézi. Hasonlóképp el kell határolnunk fogalmunkat a szólam szónak zenei értéke felé.

⁴ L. HORVÁTH JÁNOS: *Rendszeres Magyar Verstan*, 1951. 18. l.

⁵ *Hangsúly a magyar nyelvben*, Nyelvtudományi Közlemények XXI/1887—1890. 403. l.

értékűnek elfogadtatni. Míg ti. BRASSAI a maga műszavát helyesen logikai jelentésre foglalta le, BALASSA az övét olyan szóra vagy szócsoporthoz kívánta alkalmaztatni, „melynek ejtése közben nem tartunk szünetet”. Ezzel azonban ezt a fonetikai szót hangtani terminussá tette, vagy — ha úgy tetszik — az ütemtant lényegileg a logikai kategóriához kötötte és így a szólam és az ütem egymáshoz viszonyulásának kérdését is akaratlanul kiélezte. Ütem és szólam nevezetesen, még ha olykor egybe is esnek, mégiscsak külön dolgok és épp ezért HORVÁTH JÁNOS⁶ joggal tiltakozott BALASSA azonosítása, valamint NÉGYESY LÁSZLÓ hozzájárulása ellen is: „Vagy meghagyjuk a szólam műszót értelmileg egységes mondatdarabok nevéül, s akkor tudnunk kell, hogy az csak gondolatbeli taglalását jelentheti a mondatnak, s hogy a szólamhatárok nem esnek össze a beszéd hangtani szüneteivel; vagy elfogadjuk a beszédbeni hangszakaszok jelölésére is, de akkor meg kell szabadulnunk e műszó egykori logikai határozmányaitól, s meg kell állapítanunk a beszéd hangszakaszokra tagozódásának hangtani feltételeit is. Ezt kísérelte meg, FOGARASI elfeledett tanulmányára⁷ támaszkodva, ARANY LÁSZLÓ⁸ és utána érthető, ha HORVÁTH JÁNOS a két összekevert műszótól célszerűen szabadulni szeretne⁹ és a „gondolatszaksz” és „hangszakasz” megnevezéseket ajánlja, mint amelyek „világosabban megkülönböztetik egymástól azt, amit, ha tisztán akarunk látni, valóban meg kell különböztetnünk egymástól”.¹⁰ Csak éppen hogy a gondolatszaksz, mint a BRASSAI-féle „szólam” és ARANY-féle „ízület” megfelelőjének a hangszakasztól való különtartását, illetve ezt illető szabályoknak felállítását nehezé teszi, hogy a hangidom *időszakok*ra való taglalásának ösztöne hangfiziológiai okoknak függvénye és a Sprechtakt, vagy Exspirationsgruppe¹¹ határait, vagyis a hangszakaszok átlagos ritmustartamát a viszonyokhoz képest különbözőképpen lehet emelni, vagy csökkenteni. A magyarban, mint láttuk, 3—4 szótag kimondási ideje látszik a normálisnak, de a fő hangsúlyos szótag megfelelő intenzitása néha többet is megbír (ARANY JÁNOS — úgy látszik — 6 szótagig ad engedélyt), vagy kevesebbet is tapasztalhat magához.

Ezek után érthető, ha VARGYAS a vitában¹² őszintén bevallotta, hogy ő a „szólam” szó nyelvészeti értékét elmulasztotta könyvében meghatározni. „A szólam körül — írja — Fogarasi óta úgyszólván semmi sem történt. Még GOMBOCZ «szintagma» tana sem jelenti a szólam minden fajtájának és minden

⁶ *Magyar Ritmus, jövevény versidom*, Olesó Könyvtár 1922, 118 kk.

⁷ *A hangsúlyról, vagyis nyomatékról a magyar nyelvben*, Akad. Ért. 1860, 71—123, 218—278. l. A tanulmány alapvető volt a hangidom arányos tagolásának felismeréséhez.

⁸ *Hangsúly és rhytmus* (töredék), Ö. M. II, 354. l. Vö. HORVÁTH, i. h. 115 kk. is.

⁹ Vö. *Magyar Ritmus*, 17 és a 2. sz. függelék.

¹⁰ I. h. 120. l. — A megkülönböztetés számunkra, miután a kettő sokszor egybe esik, gyakorlatilag itten kevésbé fontos.

¹¹ Vö. SIEVERS: *Grundzüge der Phonetik* 1901, 627, és 714. pont.

¹² VARGYAS LAJOS: *A magyar vers ritmusa* c. könyvének megvitatása, az MTA II. O. Közleményei 1953, 256. l.

problémájának rendszeres összefoglalását . . . A szólam szintaktikailag szorosán összetartozó, ezért egybmondott szavak egysége"; az egyes szólamok időtartama egyenlőtlen és VARGYAS szerint ez éppen az, ami a szólamot megkülönbözteti az ún. „ütemtől”, ahogy ARANY JÁNOS¹³ a verssor egy hangsúly alá tartozó hangzati egységeit (az előtte ún. verslábakat) ezzel a zenétől kölcsönvett műszóval nevezte. VARGYAS is tehát helyesen érez rá, hogy a szólam jelentőségének alapvetően fontos problémája az ütemhez való viszonyulásának a kérdése. Még ha azt az állítását, hogy az a jellemző vonás, amely a szólamot az ütemtől érdemlegesen megkülönböztetné, egyszerűen az időtartam egyenlőtlensége volna, nem is tartanók végleges és minden igényt kielégítő elintézésnek.

Minden egyéb viszont, amiről csak tudunk szakirodalmunkban, még kevésbé fogadható el megoldásként. Sem az, ahogy NÉMETH LÁSZLÓ — a magyar vers tagoló voltából kiindulva — a szólam megfelelőjeként a „tag” szót javasolta, amiben alkalmilag KOMLÓS ALADÁR is¹⁴ követni látszik őt; sem ahogy GÁBOR IGNÁC ugyancsak ezt a „tag” szót az „ütem” értelmében, az ARANY-féle szóhasználat ellenére, akarta elfogadtatni. Végül: nem kevésbé zavar, ha HÓDOSSY a beszédnek „a költemény kedvéért” egyensúlyba hozott „íz”-eiről beszél.¹⁵ Így ugyanis ennek a fogalomnak köréből eleve kizárja a közönséges próza szólamait, holott egy az igényeket jól kielégítő terminusnak a beszéd szólamaitól a közmondásokon, gnómákon, szentenciózus rövid mondásokon át a versképzés felé vezető utat nem megnehezítenie, hanem a szólam és az ilyenfélék *közös* vonásainak kiemelésével kiépitenie lett volna kívánatos.

2. A szólam és az ütem egymáshoz viszonyulását illetőleg kétségkívül elsőrangú fontosságuk azoknak a szólamféléknek van, amelyeknek a versképzés felé való tendálása legszembetűnőbb. Így mutatott rá HARMATTA JÁNOS a Vargyas-vita folyamán (241. l.) néhány esetre, ahol a szólamoknak ez az önkéntelen tendenciája olyan jelentős szerepet visz egy nép versmértékének kialakításában, mint pl. az obi-ugoroknál, ahol ritmikus szempontból alig van különbség „próza” szöveg és „vers” között; vagy az óizlandi esetre, „ahol minden rövidsor (vagy félsor) egy-egy szólammal azonos”; vagy az iráni nyelvek területére stb. És amint mondtuk: HARMATTA csak példákat akart felhozni, amelyeknek a száma nyilván hatalmasan felduzzasztható elsősorban a primitív költészeti alkotások nyelvének, vagy bizonyos előázsiai sémi nyelveknek hasonlóan viselkedő eseteivel, amely utóbbiak közt elsősorban a Biblia különös („gondolatritmusos”) verselésének a rövid szólamtagolás által való előkészítésére kell gondolnunk (Berésisz | boro Elohim | ve esz hasomájim | ve esz hoórec | stb.)¹⁶ Különben a magyar nyelvterület határain belül maradvá :

¹³ A magyar nemzeti vers-idomról II., III.

¹⁴ *Az új magyar verselés és verstan történetéhez.* Irodalomtört. 1957, 2. sz. 173 kk.

¹⁵ HÓDOSSY BÉLA: *A magyar nemzeti ritmus,* 1940.

¹⁶ De vö. többek közt AISTLEITNER: *Ein Opfertext aus Ugarit* (No. 53.) szövegét is: Acta Orientalia Ac. Sc. Hung. V (1953) 1. és kk.

HORVÁTH JÁNOS is gyakran mutatott rá olyan esetekre, ahol a vers egy szólammal tölt ki egy ütemet¹⁷ és ugyanő már 1922-ben Gyulai Pál prózájából jó példákat hozott rá,¹⁸ hogy a hangsúlyok a SIEVERS-féle időegyenlítésre való törekvéssel sokszor „már-már iktusként hatnak, a hangszakaszok szinte ütemként és kettésével társulva félsorok, négyesével egész verssorok, együttvéve pedig egy kellőképp egyensúlyozott versszak-szerkezet hatását teszik”. De ismételt, szellemes elemzéssel hasonlóképp regisztrálta a szólamokkal sokszor egybeeső szólások bizonyos csoportjaitól a versritmus keletkezéséhez nyújtott segítség példáit SZABOLCSI BENCE is.¹⁹ Amint végeredményben az is idetartozik, hogy Sylvester János HORVÁTH JÁNOSTól, Mikes Kelemen SZABOLCSITól vizsgált prózájának önkéntelen ritmikája, mondhatnók intonációja²⁰ milyen döntő hatást gyakorolt ugyane szerzők költészeti alkotásai versformájának a megválasztására és kialakítására.

3. Ám itt mindezt csupán érinthetjük. Részletesen foglalkozunk ezekkel a problémákkal éppúgy, mint az „összetapadt kifejezéseknek” különösen a klisényelvet beszélő görög epikus versmérték kialakításában vitt rendkívül jelentős szerepével, nemkülönben a görög, de általában a nem magyar nyelvterületeken mutatis mutandis, a magyar szólam értékének megfelelő értelemben használt „Formelhaftigkeit”, „formula”, „formulaic”, „Phrase” és hasonló kifejezések kérdéseivel: a görög hexameterről az Acta Antiqua legközelebbi füzetében megjelenés előtt álló dolgozatunkban. Itt csak annyit, hogy H. FRAENKELnek a hexameterről az utóbbi években írt korszaknyitó tanulmánya,²¹ már az ómykénei nyelv ismerete nélkül is, eljutott a meglátáshoz, hogy a közönséges elbeszélő nyelv (a próza) „értelmes mondatdarbjainak” szükségképp jelentős mértékben kellett hozzájárulniok a hexameter bonyolult kolonrendszerének a kialakításához, vagyis a görög epikus vers megszületéséhez. Magyar frazeológiával: a gondolatszakasz sűrű összeesése egy kötött ritmusszakasszal már a praehomerikus korban, ha nem is egyedüli, de szükségképp igen nagy segítséget jelentett ama finoman szabályozott kolon- és caesurrendszernek kialakításához, amely a Goethe szerint „magától költő nyelv” görög esodájának: Homeros

¹⁷ Vö. SZABÉDI 22., 77. k.

¹⁸ Magyar ritmus stb. 25. kk.

¹⁹ Elemzéseit, hogy a szólások, közmondások megformáltsága és a népies közbeszéd sikerült formulái hogyan szüremlenek át az irodalomba és teszik ennek a stílusát költőiebbé, ORTUTAY GYULA is idézi (Tolnai Gábor referátumához kapcsolódva) *A realizmus kérdései a magyar irodalomban* 1956, 56. kk.

²⁰ Vö. különösen SZABOLCSI BENCE: *Intonáció, Népzene és Nemzeti Hagomány* c. vitaindító és nagy hozadéku tanulmányát, Új Zenei Szemle 1951, 12. sz. 1. és kk., amely ASZAFJEV szabadabb frazeológiájának megfelelően *intenció* alatt — túl e szónak szűkebb zenetudományi értelmén — a hanglejtést, a dallamvonalat, a tematikus anyagot, a hangvételt és a hangulatszférát is, sőt ezeknek összességét, tehát az emberi megszólalások szerves hajlandóságát általában, ennek nemzeti rendszerét speciálisan, vagyis a nemzeti nyelv minden elidegeníthetetlen részletét kívánja értetni.

²¹ *Wege und Formen frühgriechischen Denkens* 1955: Der homerische und der kallimachische Hexameter, 100–156. 11. különösen 115, 118, 125, 11.

a hexamertől elválaszthatatlan nyelvének egyedül adhatta magyarázatát,²² és a maga mesteri mechanizmusával az epikai hagyomány orális fennmaradását is kivételes mértékben biztosította. Reméljük ugyanis, hogy említett dolgozatunkban ennek igazolására BERGK paromiakos-megfigyelése, FRAENKEL eredményei és a mi tanulmányunk példái nyomán, kellő megny nyiségű, daktilikus menetbe illő szólamfélélt tudtunk, pusztán Homeros és (máig) bizonyos ómykénei szövegek alapján is, már a Homeros előtti időkre vonatkozólag valószínűvé tenni és így a „szólam” jelentőségét a görög verskeletkezés területén is megérzékelteni.

Ami pedig a frazeológia kérdését illeti: FRAENKEL azt a lényegét, amit hazai kutatóink a „szólam” és hasonló értékű elnevezésekkel próbáltak befogni, rendszeren a „Formelhaftigkeiten” általános nevével igyekszik megközelíteni. (Más német kutatók a szólamhoz közelebb eső „Vortragsteilchen” szót szeretik használni.) Meg kell azonban itt jegyezni, hogy ez a „Formelhaftigkeiten” műszó nem pontosan azonos a folklorkutatóktól általában használt „formula”, de még a „formulaic” műszavaknak²³ az értelmével sem. Így is, itt is tehát megismétlődik a magyar szólam-szintagma fogalom körül ismertett terminológiai zavar. Ezt viszont csak tovább fokozná, ha miközben a versszövegekre alkalmazott analízismódohoz a zenei melódiákra vonatkozó módot is segítségül vesszük (ami helyes és amiben mi magyarok SZABOLCSI BENCE kutatásai révén élen járunk), valaki odáig menne, hogy a formulák és a zenei frázis elnevezései közé is egyenlőségjelet kívánna tenni, amint erre CHARLES SEEGER és GEORGE HERZOG hajlandók.²⁴ Ez ti. főleg a „frázis” szónak egyéb, nálunk legalábbis elfogadottabb értékei miatt már kevésbé volna szerencsés. Mint ahogy ezt a műszót — tudomásunk szerint — szöveganalízisekkel vonatkozásban külföldön is legfeljebb ha gyéren szokták használni.

Énnyivel kívántuk itt, inkább alkalmoszerűen, semmint kimerítve, az összetapadt (szintagmatikus) kifejezések elnevezései és jelentőségük felismerése körül terjengő homályra, illetve az összehasonlító fogalmi tisztázás sürgősségére és e tisztázástól várható eredmények fontosságára a nálunk avatottabb szakemberek figyelmét felhívni.

²² A formulák és caesurák szoros összetartozásáról J. W. WITTE, *Glotta* III/1923, 120 kk.; TH. STIFLER, *Philologus* LXXIX/1923, 651, kk.

²³ Vö. pl. A. B. LORD különbségtevését: Stith Thompson, *Four Symposia in Folklore*, 1953, 308. l. (Hogy a „formula” és „formulaic” közötti különbségtevés logikailag tökéletlenül van megfogalmazva, l. uo. 313. k. Miss KARPELES felszólalásával kapcsolatban.)

²⁴ Stith Thompson, i. h. 312 és kk.

NÉMETH GYULA

FERIZ BÉG

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. II. 17-i felolvasó ülésén

Horváth János tiszteletére

1. A MNy 1956-i, LII. kötetében (307—310. l.) a Szabács Viadala két szavát a törökből magyarítottam. E két szó: *kötez* 'verem, csapda' és *vetez* 'karó' (= farkasverem).¹

A két szó közül hangtörténetileg figyelemre méltó a *vetez*. Ez egy arab *veted* alakból származhat, szóvégi $d > z$ változással, melyről idézett cikkemben bővebben írtam, és még bővebben fogok írni e cikkemnek idegen nyelvű kiadásában. E változás egyik példájául említettem a *Feriz bég* < *Ferid bég* nevet.

2. Feriz bég alakja Jókai Törökvilág Magyarországon c. regényéből (1853) mindnyájunk kedves gyermekkori emléke. Feriz bég Kucsuk basa (Küçük Mehmed Baša) fia, Béli Aranka szerelmese. Mi ennek a névnek a története és honnan vette Jókai?²

Arab szó ez, eredeti jelentése 'egyedüli, egyetlen'. A *ferid* mint közszó a törökben *ferid* alakban szerepel — de csak a régi, magasabb irodalmi nyelvben, a mai nyelv szótára nem is tartja számon —, mint név *Ferid* > *Ferit* > *Feriz* és *Feriz* > *Feriz* alakban. *Ferid Paša* II. Abdulhamid egyik nagyvezére, *Ferid Beg*, *Ferid Efendi* török költők a XIX. század első felében,

¹ IMRE SAMU és PAIS DEZSŐ, a MNy LIII. évfolyamában (148—153. l.) írt cikkükben úgy látják, hogy a szöveg összefüggése ellentmond az én magyarázatomnak. Valóban, a szöveg összefüggése, úgy, ahogy IMRE SAMU kifejti, egyszerű és világos és az az összefüggés, amelyet én felteszek, magyarázatra szoruló és komplikált. Küzdöttem én ezzel már cikkem megírásakor. Vajon visszaéltem a Szabács Viadala-nak egy jellemző sajátysága kibaszásával, amelyet HORVÁTH JÁNOS így fejez ki: a viszonyító kapcsolat hiánya, s más, az értelmességet zavaró szerkezeti gondatlanság? Mindenesetre feltűnő ez a két, a mondatba beillő török szó, együtt ezzel a sorral: mint erről immár török nép beszél, s a kérdéses két szó — PAIS DEZSŐ jó szóképzési analógiái ellenére sincs még a magyarból megnyugtatóan megfejtve. Újabb irodalom a SzV. nyelvről: IMRE SAMU: Pais-Emlékek. 592 kk.)

Korrektúra-jegyzet. Közben megjelent IMRE SAMU kitűnő monográfiája a Szabács Viadala-ról, mely a kérdést újra részletesen tárgyalja.

² Irodalom: CZUNYA MIKLÓS, Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934, 7. l. — LINKESCH SÁNDOR, Jókai két regényének viszonya forrásaihoz. Bp. 1943 3—4. l. — JÁNOSY ISTVÁN, Az Erdély Aranykora forrásainak problémáihoz. Irod.-tört. 1956: 336. — ORR SÁNDOR, Jókai első történeti regényei c. kéziratos disszertációjában (Bp. 1923) bőven foglalkozik Feriz bég alakjával, de nevééről nincs mondani valója. (Megvan az ELTE Bölcsészeti Kara Irodalomtört. Könyvtárában.)

Ferid Kátib perzsa költő. Összetett névben is szerepel a *Ferid*: *Ferid-ed-din* 'a vallás páratlana' s ezt *Ferid*-nek is rövidítik. (L. SĀMĪ BEY tulajdonnévszótárát.) A mai helyesírás *Ferit*-nek írja.

A *z*-s alakot találjuk török helynevekben. Úgy látszik, ez az az alak, amelyet a népnyelv inkább használ. Az 1946-i török helységnévtárban (Türkiye'de Meşkûn Yerler Kılavuzu) a következő, a *Ferid* > *Feriz* névből származó helynevek találhatók: *Feriz* majorság, puszta, *Ferizler* kis község (a *-ler* többesjel; gyakran előfordul személynevekből való helynevekben), *Ferizli* falu (a *-li* a magyar *-s*-nek megfelelő melléknévképző; ez is sokszor fordul elő személynévből keletkezett helynevekben). Mind a három Anatólia legnyugatibb sávján fordul elő. A bolgár helységnévtár (1911) szerint a Plovdivi kerületben van *Ferezli* falu.

Van a *ferid* szónak — mint már megírtam — nőnemű alakja is (persze eredetileg csak az arabban, de ezt is átvették a törökök): *feride*, amely közismert török női név. Ez volt a neve egy török költőnőnek a XVIII. században (L. SĀMĪ BEY tulajdonnévszótárát) és így hívják például a legnépszerűbb török regénynek, Reşat Nuri Güntekin *Çalı kuşu* c. regényének a hősnőjét. Ez a név a népnyelvben *Ferize* alakban is előfordul (MNY. LII, 309).

A régiségből szintén vannak adataink a *Feriz* névalakra.

Laonikos Chalkokondyles II. Mehmed idejéből ismer egy *Θεοίτζης* (*Θεοίτζεω*) nevű ruméliei török vezért, aki a kruseváci csata korában szerepel, Beröa kormányzója, Macedóniában (Szalonikitól vagy 70 kilométerre nyugatra), s csapatokat vezet az illírek ellen (ed. DARKÓ, index; MORAVCSIK GYULA, Byz-turc. II, 278; AKDES NİMET [KURAT], Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles, Hamburg, 1933, 46. l.). Ezen kívül van Laonikosznál a várnai csata leírásában egy *Θεοίτζης* nevű janicsár is. Ez ugyanaz a név. (L. az említett helyeken.)

Azt a török vezért — itt kanyarodunk be a *Feriz* bég név problémájához —, akit Hunyadi János 1454-ben Krusevácnál megver és fogságba ejt, a szerbek *Ferizbeg*-nek és *Ferizbegovič*-nak.³ Hunyadi, Frigyes császárhoz írt levelében⁴ és Thúróczi, Krónikája IV. részének 50. fejezetében *Friczbeg*-nek nevezik.

A magyar alak így keletkezett:

török *Feriz* ~ *Firiz* (l. lent. 91. l.) > *Feris* > *Firis* (a Balkán félszigeti törökségnél szinte általános *-z* > *-s* hangváltozással)

³ V. JAGIĆ, Ein Beitrag zur serbischen Annalistik. Arch. f. Slav. Phil. II, 1877, Nr. 2. und 3. (PERÉNYI JÓZSEF közlése); ENGEL, Gesch. des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, III, 1801, 406 (*Ferisbeg*); JIREČEK, Gesch. der Serben (l. a német és szerb kiadást); JORGA, Gesch. des Osim. Reiches II, 1909, 61 (*Ferizbegovič*). — A Szerb Évkönyvek alakjai: Феризбеговиќ ~ Феризбеговиќ vagy Фериз-бег, I. Л. Стоянович, Стари српски родослови и летописи. Срп. крал. ак. Зборник за историју, језик и книженост срп. народа. Прво оделене, кн. XVI. — Београд — Ср. Карловици 1927, 122. l. (305. sz.) és 238. l. (698. sz.) — BRANISLAV DJURDJEV kollégám közlése Szarajevóból.

⁴ KATONA XIII, 964, 965.

> török **Fris* (a török alak hangsúlya az utolsó szótagon van, s a törökben vannak ilyen jelenségek, mint *bīrak-* > *brak-* 'hagyni', *bīre* ~ *bre* indulatszó, *tīraš* ~ *tīraš* ~ *traš* < perzsa *terāš* 'borotválkozás', *krača* ~ *kīrača* 'egy halfajta kiesije', *kīlavuz* > *klavuz* 'útmutató, vezető', ... *burunu* > ... *brunu* 'orra' = 'kiszögellés, fok'), s

a magyarba átjött török **Fris* alakból a magyar *sz* > *c* változással: *Fric*, *Fricbég*.

Bonfini *Frigibech-* (*Frigibechus*, *Frigibechum*) alakot ad (ed. JUHÁSZ stb., III, 167—68) s erre Leunclavius (*Annales Sultanorum Othmanidarum*, 1588, 323. l.) megjegyzi: „... quod Italica pronuntiatione tantumdem valet, ac Frisibeg. Turci Ferisi beg aut Feris beg enuntiant.” Bonfini alakját még látni fogjuk az újabb történeti irodalomban.

A Szerb Cárók Évkönyvében (*Letopis carjem srpskim*) a következő adat van: „Jankul 1455-ben elfogja Krusevácban Ferid béget”. (MARGALITS EDE, Szerb történelmi repertórium, Budapest [Akad.] 1918, 38. l.). Ez igen fontos adat, még az eredeti török *-d*-t mutatja. (MARGALITS forrásának nem volt módomban utánanézni.)

Ennyit mondhatunk a *Ferid* > *Feriz* > *Feris* > *Fric* névről.

3. Az arab eredetű *Ferid* > *Feriz* név mellett van a törökben egy hasonló hangzású perzsa eredetű név is, a középperzsa *Pērōz* névből keletkezett *Fīrūz*, melynek köznyelvi jelentése 'szerencsés, boldog'. Alakváltozatai a török helységnévtár szerint *Firuz*, *Feruz*, *Ferüz*. Ez nagyon gyakori név, nem is idézek rá példákat.

Ez a két hasonló név: a *Ferīd* > *Ferid* (~ *Ferit*) > *Feriz* > *Firiz* > *Firis* és a *Fīrūz* > *Firuz* > *Feruz(s)* > *Ferüz* > *Ferüs* már a régi időben összekeveredett egymással. Hangtanilag még az is valószínű, hogy a *Feriz*-nek is volt *Ferüz* alakja s ebben az esetben a két névnek azonos alakja is volt. (Vö. *Acta Orient. Hung.* II, 46, lent.) A két név keveredésének legvilágosabb példája éppen a kruseváci vezér neve.

Abban a török történeti forrásban, melyet GIESE *Die Altosmanische Chronik des Āšikpašazāde* címen 1929-ben közölt, 1390-ben (58. l.) egy *Fīrūz Beg* nevű vezért küld Vidinbe I. Bajazid. Ez a vezér Leunclaviusnál *Feris(em)* nevet visel (*Historiae Musulmanae Turcorum*, 1591, 315. hasáb). (Vö. *Ferises begus*, „*Ferizem et Hozzam begos*” uo., index). Viszont II. Murád uralkodása elején (1421-) van egy *Ferīz Beg* (írva: *friz bg*) nevű oláhországi török vezér (GIESE, 88. l.), ki pár év múlva *Firiz* néven szerepel (94. l.). GIESE ezeket a mutatóban azonosítja és *Fīrūz Beg* nevű vezért ad. Az azonosítás talán helyes, de ebben az esetben a *Ferīz* a helyes névalak. (Vö. még M. TAYYIB GÖKBILGİN, XV—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livāsi, 62. l. 134).

Hogy a két név keveredése valóban megtörtént, azt még világosabban bizonyítja az, hogy a kruseváci török vezér neve SA'DEDDĪNnél, a törökök első nagy történetírójánál (XVI. sz. második fele), továbbá 'ĀLĪNál, egy másik

kiváló török történetírónál (XVI. sz. vége) már *Firūz-beg-oglı* alakban jelenik meg s a későbbi európai történetíróknál, így HAMMERNÉL, ZINKEISENNÉL s azoknál, akik az ő nagy munkájukból merítették, a *Firūz* alakot találjuk. Holott a fent idézett délszláv és magyar feljegyzések kétségtelenné teszik, hogy ezt az embert *Ferid*-nek, *Feriz*-nek, illetőleg *Feriz-begovič*-nak hívták.

Itt most álljunk meg egy pillanatra: egy rendkívül figyelemre méltó egyezés előtt állunk: a szerbeknél *Ferizbegovič* alak van, a törököknél *Firūz-beg-oglı* < **Ferizbeg-oglı*. A szerb *-ovič* és a török *-oglı* végzet jelentése egy, magyarul 'fi'. Egy *Ferizbeg*-családról van tehát itt szó s történetileg úgy kell magyarázni a dolgot, hogy az a török *Feriz Beg*, akit I. Bajazid Vidinbe küld, a kruseváci *Ferizbeg-oglı* őse. Ismeretes, hogy az oszmán-török történetben gyakran találkozunk hosszabb ideig szereplő arisztokrata családokkal. Ilyennek gondolom Észak-Ruméliában a *Ferizbeg-oglı* családot, amely — úgy látszik — szerepel már a XIV. század végén, ebből való a kruseváci vezér s bizonyára ebből való az a *Ferizbeg* is, ki a XVI. század elején (1505—1512) Bosznia kormányzója.⁵

Hogy a *Ferid* > *Feriz* és *Firūz* > *Firuz*, *Firūz* nevek hogy keveredtek a török történetben, annak a további kutatása nem az én dolgom, még arra sem vállalkozhatom, hogy a fent említett, a *Feriz* ~ *Firuz* nevekkal összefüggésben levő történeti eseményeket rendbe szedjem. Annyi bizonyos, hogy a két név keveredése megtörtént és ez fog még fejtörést okozni a török történet kutatóinak.

Ahol lehet (sok helyen nem lesz lehetséges), mindenesetre különböztetni kell.

A. N. KURAT fent (90. l.) idézett doktori értekezésében a Laonikosnál található *Θερίζ*- alakot *Firuz*-nak magyarázza; ez a fentiek alapján módosítandó.

MORAVCSIK GYULÁNÁL (Byz-turc. II, 278) a következő ide tartozó nevek vannak:

1. *Φερίτ* (XV. sz.), melyet ő *Ferid*-ből magyaráz, kétségtelenül helyesen. A szóvégi *-d*, mint láttuk (MNY LII, 309), sokszor *-z* alakban jelenik meg, de még gyakoribb a *-d* > *-t* változás. A második szótagbeli *i* hang a *Φερίτ*-ben *-e*-vel van képviselve, ezt látjuk a fent (90. l.) idézett *Ferezli* bolgáriai helységnévben is.

2. *Φεροῦς* címszó alatt szerepel azután két *Θερίζ*- (l. fent 90. l.) és egy *Φεροῦς*. A két *Θερίζ*-nél címszónak a *Feriz*-t venném és a nevet nem a perzsa *Firūz*-ból, hanem az arab—török *Ferid* > *Feriz*-ből származtatnám.

3. A 289. lapon van *Χοτζιαφεροῦς* és *Χοτζαθερίζεω*; a két név két személyt jelöl. Az első *Hodža Firuz*, a második *Hodža Feriz* lesz. (*Hodža*

⁵ BAŠAGIĆ, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini (Zagreb, 1931), 20. l. BAŠAGIĆ „földink”-nek (zemljak) nevezi ezt a kormányzót. (F. BAJRAKTAREVIĆ professzor közlése Belgrádból.)

Firüz nevét idézi WITTEK, Das Fürstentum Mentesehe c. munkájában Nešří-ből. L. most TAESCHNER Nešří-kiadásában, I. 96. l., 18. sor). Az (*i* >) *i* hangot tehát itt is ϵ jelzi.

A két név nagyon hasonló, sőt esetleg egyenlő kiejtését erősen tekintetbe kell venni. Nem annyira a két név összetévesztéséről, mint inkább összekeveredéséről van szó, ami azután sajtószerű módon tükröződik a történeti forrásokban. BRANISLAV DJURDJEV kollégám hívja fel a figyelmemet arra, hogy az 1523-i szkutari-i szandzsákbéget a török források *Firüz Beg*-nek nevezik, Marino Sanuto pedig *Feris-beg*-nek.

4. Küçük Mehmed basa fiáról beszél Cserei (7—9. hasáb), színesen és érdekesen, amit Jókai jól fel is használ, de a fiú nevét Cserei nem említi. Vajon a Jókai Feriz bég neve a kruseváci vezér nevével azonos? Ezt a XV. századi nevet tette Jókai a XVII. századba? Alighanem, mert a Feriz bég névvel egyébként nemigen találkozhatott. De honnan vehette? Az természetesen nem hat zavarólag, hogy ő maga A magyar nemzet története regényes rajzokban c. munkájában (II. kiad. 1860, 210. l.) Firuz bégnek nevezi a kruseváci vezért.

E vezér neve a magyar történeti művekben a legkülönbözőbb alakokban szerepel.⁶ HELTAI GÁSPÁR (1575), PETTHÓ GERGELY (1600, én az 1734-i kiadást láttam), SZEKÉR JOÁKIM (1791. 1808), BUDAI FERENC (1804—5), BUDAI ÉZSAIAS (1805—1812) nem emlékezik meg a kruseváci csatáról.

A török történet nagy kézikönyveinek (HAMMER, ZINKEISEN) *Firuz beg* alakját reprodukálják: SZALAY LÁSZLÓ (1863), FESSLER—KLEIN (1869) és FRAKNÓI VILMOS (Mill. Tört.).

A *Friczibeg* nevet használja PRAY GYÖRGY (1766) és GEBHARDI LAJOS (németül 1780, magyarul 1803), *Frigibég Bassa* van DECSY SÁMUEL Osmano-grafiájában (III. 131, 1789). Az első — mint láttuk — Hunyadi levelének és Thúróczi krónikájának egykorú magyar alakja, *i*-vel megtoldva, az utóbbi Bonfiniból való.

Mindkét névváltozatot adja HORVÁTH MIHÁLY (Pápa, 1842—46): *Fricz* vagy *Firusbeg*; később, 1871-ben, csak a *Firusbeg* alakot használja, bizonyára HAMMER vagy ZINKEISEN tekintélyének a hatása alatt.

De szerepel a magyar történeti irodalomban az eredeti névalak is. FESSLER német nyelvű magyar történetének első kiadásában (1816) *Ferez-Beg* alak van s ugyanez PÉCZELY JÓZSEFNél (Debrecen, 1837, *Ferez Bég*); ENGELNél (Gesch. des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer III, 1801, 406. l.) *Ferisbeg* és (Gesch. des Ungrischen Reichs. Dritter Teil. Erste Abt. Wien 1813, 186. l.) *Ferizbeg*. HÓMAN—SZEKFŰ magyar történetében *Feriz bég* névalak van.

ENGEL ismerte a délszláv forrásokat. Hogy FESSLER honnan vehette a *Ferez* alakot (második szótagbeli *e*-vel), azt nem tudom. Az Egyetemi

⁶ Sem itt, sem az előzőkben nemigen idézem a történeti művek lapszámait. Az illető helyek könnyen megtalálhatók.

Nyomda kézikönyvének szerzője látta ENGEL, JIREČEK és JORGA művét, láthatott szerb forrást is.

Ami pedig Jókait illeti, ő láthatta ENGEL német nyelvű műveiben a *Ferisbeg*, *Ferizbeg* alakot, melyet *Feriz bég*-nek kell olvasni, illetőleg fordítani. De az sem lehetetlen, hogy Jókai egy előttem ismeretlen más munkából vette a kérdéses nevet.⁷

⁷ Köszönetet mondok NAGY MIKLÓSNak és KÁLDY NAGY GYULÁnak, kik munkámban segítettek.

TOLNAI GÁBOR

MOLNÁR ALBERT ÉNEKE

(A Faust-monda történetéhez)

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. IX. 22-i felolvasó ülésén

Szenczi Molnár Albertről szóló monográfiája utolsó bekezdésében ezeket írja többek között hőséről DÉZSI LAJOS: „A vándorlásnak és a nélkülözésnek szinte mondai alakjává lett...”¹ Szavaihoz DÉZSI jegyzetet csatol, s a jegyzetben a következőket írja: „Szilágyi István közöl róla (ti. Szenczi Molnár Albertről) egy XVII. századi költeményt, mely szerint vénségében a bolyongást megúnva, marhapasztorra lett. Szilágyi fel is szólította Arany Jánost, hogy Molnárt ez alapon énekelje meg.” Az idézett szavakon kívül DÉZSI Lajosnak nincs megjegyzése az érdekes kérdéshez. S ami még feltűnőbb, a hat évtizeddel ezelőtt megjelent monográfia óta egyetlen irodalomtörténésznek sem tűnt fel, sem DÉZSI megjegyzése, sem pedig az a közlés, amire Dézsi hivatkozott; a Szilágyi Istváné.

Szilágyi különben nem az első kutató, aki felfigyelt *Molnár Albert énekére*. SZILÁGYI ISTVÁN maga hivatkozik egy korábbi szerzőre; reá való hivatkozással kezdi közleményét: — LUGOSSY JÓZSEF, a magyar tud. társ. lev. tag, — írja Szilágyi — az Akadémiai kisgyűlések egyikében (1850. sept. 2.), a *Szombatos énekes könyvről* értekeztén, annak folytán, az ugyanazon könyvben előforduló „DUD” szó alkalmával a többek közt ekképpen nyilatkozik: „A *dud* gyökből képzett köz használatú *duda* szavunk tanuságot tett a *dud* gyök életre-valóságáról; hogy „dudolni” nem csupán pór ajkon, de az írói nyelvben is élt, mutatja többek közt Péchy Simonnál gyakori előfordulta stb.; — *sőt apáink fülében az aestheticai mértéket is hihetően megütötte, mert egy XVII. századi érdekes románcban Szenczi Molnár Albertről az mondatik, hogy ő, midőn a külföldön megszorulván, pénzért az alvilági szellemekkel szerződött, d u d o l á s sal enyhítette keservét.*”² Számunkra elsősorban nem a *duda*, *dudol* szavak elemzése, előfordulásának felsorolása az érdekes. (A *duda*, *dudol* szavakkal kapcsolatban különböző szótáraink részletes tájékoztatást nyújtanak.)³ Nagyobb fontosságú

¹ DÉZSI LAJOS: *Szenczi Molnár Albert*. - Budapest, a Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1897. 218. o.

² *Új Magyar Múzeum*. 1850—51 CXX. lap.

³ A *duda* szóval a következő szótáraink foglalkoznak: CZUCZOR—FOGARASI: *A Magyar Nyelv Szótára*, Pest, 1862. I. kötet, 1301—1302 hasáb. — CSÜRY BÁLINT: *Szamosháti Szótár*, Bp. 1935. 186. old. — KISS GÉZA: *Ormánysági Szótár*, Bp. 1952. 107. old. — Részletesen foglalkozik úgy a *duda*, mint a *dudol* szavakkal GOMBOCZ—MELICH a *Magyar Etymológiai Szótár*-ban is. Felsorolja a szavak régi előfordulásait, azonban a Molnár Albertről szóló éneket nem ismeri.

Molnár Albert énekének az említése és az ének egy része, — talán legérdekesebb része — tematikájának megragadása: „... midőn a külföldön megszorulván, pénzért az alvilági szellemekkel szerződött, dudolásal enyhítette keservét”.⁴

Lugossy cikkének megjelenése után három évvel, Szilágyi István ismereti és teljes szövegében közli az éneket. Közlése tájékoztatást nyújt a kódex egészéről, amelyben *Molnár Albert éneke* fennmaradt: „Azon helyzetben vagyok, — írja SZILÁGYI — hogy az említett *érdekes* románcot, valamint a Molnár Albertről feljegyzett mondát is köztudomásúnak juttathatom, mégpedig egyenesen magából azon kútfőből közölve, honnan azt a felidéző tudós férfiú is bizonyosan merítette volt. Találtatik az a máramaros-szigeti reform. lyceum könyvtárának egy negyedréti *kéziratos* kötetében. A könyv magatetemes vastagságú, vegyes és némi tekintetben tudni is méltó tartalommal.”⁵

A *Molnár Albert énekét* tartalmazó kéziratos kolligátumot ma a debreceni *Református Kollégium könyvtárában* őrzik. Így módomban volt Szilágyi István közlését ellenőrizni, és a közreadó néhány pontatlanságát kiigazítani. Mielőtt a szöveget teljes terjedelemben bemutatom, idézek még néhány sort SZILÁGYITÓL: „Maga a románc latin és magyar nyelven van írva, azon egy lapon; az egymásnak megfelelő versek egymással áttelenben; 7 strófa, mindenik nyelvé külön külön; de magyar és latin úgy vannak számozva, hogy az utolsó magyar vers 14. számot kapott. Ennek végeztével jönnek a zón sorok, melyekben az *ördöggel kötött szövetségről* van szó”.⁶ A vers szövege, eredeti helyesírással és interpunkcióval a következő:

Molnár Albert Éneke, Mellyet Csinált és Dudoldogolt mikor idegen Országban igen meg szorulván kéntelenített Juh pásztorságra adni magát etc.

1. *Si quis vivit jucundus*
Ego sane Tytirus
Vivo ruris sum in sylvis
Iter monstrans ovisculis
In praeruptis montium
Inter aquas fontium. Ha etc.

2. *Ha gyönyörűségessen*
Él valaki, én frissen
Élek juhász a mezőben
Vezetvén nyájam erdőben
Az hegyek havasára
A vizek forrására. Ortus etc.

3. *Ortus solis minante*
Radios jam levante
Agnem meum producendo
Ad pasqua promovendo
Rore coeli madidum
Calco granem tumidum. Mikor etc.

4. *Mikor a nap fel hasad*
Sugarival fel halad.
Juhaimot ki vezetvén
Legelőre ki eresztvén
Harmatos fűvön járok
Zöld pászton sétálok. Contra etc.

⁴ LUGOSSY: I. h.

⁵ SZILÁGYI ISTVÁN: I. h. 569. o.

⁶ SZILÁGYI: I. h. 571. o.

5. *Contra solis ardorem*
Immensumque calorem
Myre perflat umbra ventus
Recubans sub umbra lentus
Curas pello canendo
Vel fistula ludendo. Az egész etc.
6. *Az egész nap hévségét*
És süítő melegségét
Szenyvedem fák árnyékában
Ütven szelek fuvásában
Sétálok dudolgtatván
Vagy sippal sipolgtatván Philome-
las etc.
7. *Philomelas canentes*
Turturesque gementes
Exhilarantes cor meum
Quas audire est jucundum
Stultus qui vult spernere
Hasque nolit cernere. Fülemlé etc.
8. *Fülemlék zengését*
Gerlitzék nyögését
Halgatom kik vidámították
Szívemet és meg újították
Bolond aki meg veti
Halgatni nem kedveli. Cibum etc.
9. *Cibum qui me satiat*
Jejenum refocillat
Splendidis Mytris Abatum
Vel cum epulis Magnatum
Ut cambere debeam
Quis adducit videam, Az ételt etc.
10. *Az ételt melly elégit*
Éhségemben fel segít
Nem cserélném el Uraknak
Sem nagy süvegű Papoknak
Asztalokon fel nem váltom
Jobbnak azt nem kiáltom. Sceptr.
etc.
11. *Sceptrum Regis non opto*
Satius est quod porto
Pedum meum Pastorale
Renuntio Thronis vale
Commigremus jam oves
Ad proprias penates. Királyok etc.
12. *Királyok Coronáját*
Nem kívánom páltzáját
Jobb e Pásztori bot annál
Országok birodalmánál
Már juhaim sétállunk
Az akolhoz ott hállunk. Corpus
etc.
13. *Corpus canis tuetur*
Nullum sane veretur
Agmen curat hostem fugat
Dormiente invigilat
Me fortuna donatum
Sic a Diis amatum.
Kuvasz etc.
14. *Kuvasz őrzi testemet*
Nem félhetem életemet
Ó helyettem vadra csatáz
Ha aluszom reám vigyáz
Illyen a boldog élet
Kivel Isten szeretett. Vége.

Ez verseket szomorán, Pénz dolgából szorulván, írta Nagy Molnár Albert, Adván magát Juhászságra, Mint sem egyéb állapotra, Nem kaphatván egyéb bért.

Végtére annyira jutván, Ördögtül is meg esalotván, Vérrel tölt kéz írást pénzért Kítül hogy szabadulása, Lenne vígasztaltatása, Nép Istentül kegyelmet kért, nyert. Finis.

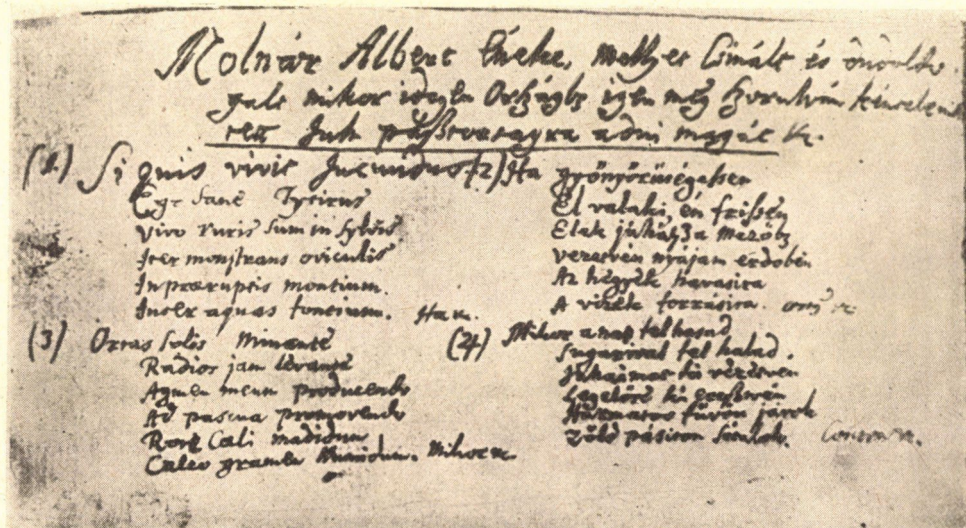
Említettük, hogy Dézsi monográfiája óta senki nem említette az éneket. A teljességért azonban jegyezzük meg: Szilágyi közlése és Dézsi hivatkozása közötti időben, egy alkalommal történt említés róla, SZVORÉNYI JÓZSEF *A magyar irodalmi tanulmányok kézikönyve* című munkájában. Szvorényi középiskolai célú könyvében, miután néhány sorban ismerteti Szenczi Molnár Albert

munkásságát, „Románcz” címen közreadja az ének magyar nyelvű szakaszait Szilágyi István szövege alapján, mégpedig olyan értelemben, mintha a vers szerzője maga Molnár Albert lenne. SZVORÉNYI ugyanis Szenczi Molnár munkásságának rövid ismertetését ezekkel a szavakkal fejezi be: „Foglalkozott verselgetéssel is”. És ezután következik a szöveg, a Molnár Albretra utaló befejező résznek azonban csak az első fele:

*Ez verseket szomorán,
Pénné dolgából szorúlván,
Irta Nagy Molnár Albert.
Adván magát juhászságra,
Mint sem egyéb állapotra,
Nem kaphatván egyéb bért.⁷*

A hátralevő sorokat, — amelyeket Szilágyi István, mint az imént idézett hat sort is, az eredeti kézírattól eltérően ugyancsak verses formába tördelve közöl, — Szvorényi elhagyta. Mintha megszegyenítőnek tartotta volna a zsoldáríróra a kétségtelenül népi eredetű mondát, ti. hogy Molnár Albert az ördöggel kötött szövetséget:

*Végére annyira jutván,
Ördögtől is megcsalván,
Vérrel tölt kézírást pénzért.
Kintül hogy szabadulása,
Lenne vigasztaltatása,
Nép Istentől kegyelmet kért, nyert, finis.*

⁷ SZVORÉNYI JÓZSEF: *A magyar irodalmi tanulmányok kézikönyve, a felgymnasiun s felreáltanodai tanulók számára.* — Második kiadás, Budapest, 1876. 64. o.

120
500

(5) Az egész nap hűség
Ez tűrő melegség
Szennyedem fel arnyilokban
Vilken kelek fűrésaban
Szerelök indulgatan
vagy fippal lipolgatvan. Philomé

(6) Philometas Canentis
Emerogor genarid
Exhibuanses Cormen
Anas audire est jucundum
Soudos qui vult splendere
Hafoz nolite cernere. Fildemi

(7) Cibum qui mel sanias
Jejunum zepuillas
Splendidi Mytris Abarna
Vel Cum Epulis Magnam
Ut Caabere Deblam
Anis ad Jucit viddam. Fichton

(8) Sceptum Regis non opto
Satus est quod proco
Pedum melia Paporale
Remunio Tronis vale
Ad proprias pluaris. Sciralyk

(9) Corpus Anis tuent
Nullus sane verecus
Agmen Curat trutin fugat
Sermiceni invigilat
Ma torona Donatum
Sic a diu amatum. Kerapoc

(10) Az érde mely eljeg
Eszegemben fel legit
Nem kedvelni elvath
Sem nagy füvegü Papott.
Aszaldon fel nem valtom
Jubbuk azo nla kialtom. Sepad

(11) Szivályok Cronojat
Nem hivatom palkejat
Jubb e Páproi botanial
Orkagok bicodalminal
Mar juhaim Szallunk
Az elalhoz ott trállunk. Sepad

(12) Kemaförzi rístema
Nem felchorem elimer
Ö hillyeem vadra Garir
Ha alufom veam viggir
Hlyen a boldog aler
Kival Isten kevered. Ulye

Ev vorehelt gonozan, Penr delgabul Jyovatin, Jota Nagy Molnár Albert
Advan magis Juhapozara, Mins Am Egret allapozara, Nem kapharim egyibben
Veyreid amjira jirvan, Or Jogyrid is meg Galatan, Veyreid röt hár iszap pincis
Kiad nagy fábadiata, heme rigafabataris, Nip Jyovaid kelyar hár, hylac. Jyovaid

Parias pte manus mancas Dr. a. S. k. B. et
huc apprit in Parochia S. Vítaline A. M. J. G. K. B. et
Köveletet Jyovaid

Molnár Albert szerzőségének — bocsássuk előre — semmi tudományos alapja nincsen. Erről azonban később fogunk részletesebben szólni.

* * *

Vizsgáljuk meg először, milyen jellegű versalkotás a *Molnár Albert éneke*? A hét szakaszból álló latin vers — amelynek fordításai a vele párhuzamos magyar szakaszok — közismert félhumanista vágáns-ének. A *Si quis vivit jucundus*... kezdetű vers a középkori kóbordiások, goliárdok, vagy vágánsok költészetéből származik. A középkori kóbordiások, goliárdok, vágánsok latin nyelvű költészete magyar változatainak, s azok népköltészetünkbeli előfordulásainak létezése több, mint három évtizede ismeretes a kutatók előtt. Még a 20-as évek elején CSÜRY BÁLINT ismerte fel a *Lányom, lányom gyöngyvirágom*... kezdetű népdal eredetét egy XV. századi cseh vágáns-dallamban.⁸ Másfél évtizeddel később, KARDOS TIBOR sok új szempontot tárgyaló tanulmányában egész sor dalunknak mutatta ki, vagy legalábbis tette valószínűvé goliardikus származását.⁹ KARDOS megállapításai szerint goliardikus eredetű verseink a következők: A XII. századi Archipoeta híres versének a *Gyónásnak* egy részlete (*Meum est propositum*), mely ismeretes népköltészetünkben is, *Egy jeles szép gondolat* kezdetű, vagy hasonló szöveggel, köztük a *Virágvételkedés*, amely minden valószínűség szerint a középkor óta él. A *Nyúl éneke* és a *Kánai menyegző*, — ezek a XVII. század óta — az *Ut anceps solet* és a *Meghalt feleségem* kezdetű dalok, valamint a *Cigányrekvium*, melyek a XVIII. század óta követhetők nyomon Magyarországon.¹⁰ A goliardikus eredetű énekeink sorát legújabbban ECKHARDT SÁNDOR további hárommal egészítette ki. Így goliardikus eredetű szerinte a *Clerice, clerice* kezdetű ének, a *Vir monachus in mense Maii*, illetve *in mense Julio* kezdetű latin, illetve latin-francia pap- és barát-csúfoló dal. A harmadik annak a vágáns-versnek egy későbbi hazai változata, amelyről tanulmányunk szól, a *Si quis vivit jucundus*.¹¹

Néhány esztendővel ezelőtt goliardikus eredetű verseinkkel s azok dallamának kérdésével SZABOLCSI BENCE foglalkozott. A *Si quis vivit jucundus*-ról a következőket írja: „Legrégibb változatát 1750-ből mutatta ki legutóbb Eckhardt Sándor; dallamot Pálóczi-Horváth Ádám (188. sz.), s később Arany János (66. sz.) jegyezték fel hozzá. De a vers, a Horváth-félétől eltérő dallammal s tisztán magyar változatban, már a XVIII. század folyamán népszerű lehetett. A *Ha valaki vígan él* kezdetű ének szövegét már Kovács Ferenc kézirata (1777—1801), dallamát pedig Melegh Dániel daloskönyve (1797) feljegyezte... A dallam meglehetősen népszerű lett nálunk, a magyar kollégiumi rokokó-

⁸ *A magyar népköltészet forrásaihoz*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924. 90. o.

⁹ KARDOS TIBOR: *Deák műveltség és magyar renaissance*, Századok, 1939. — KARDOS TIBOR: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Budapest, 1941. 82—86. o.

¹⁰ KARDOS TIBOR: I. munkái.

¹¹ ECKHARDT SÁNDOR: *Parasztsors a régi magyar költészetben*, Irodalomtörténet, 1951. 168—169. o.

zenének kedves és jellegzetes emléke, de típus-szerűen magyarnak bizonyára nem tekinthető: nem véletlen, hogy Bartha Dénes több, meglehetősen közeli német rokonára tudott rámutatni. Így ez a dallam is, és talán latin párjának Horváth Ádámmal feljegyzett melódiája is, abba a bizonytalan eredetű s bizonytalan távlatokba mutató zeneanyagba tartozik, melyet valamiképpen a rendkívüli kiterjedésű s a magyar zenei hagyományt ezen a vonalon is Európához fűző, nemzetközi vágáns-irodalommal kell kapcsolatba hozni”.¹²

ECKHARDT SÁNDOR, aki — említettük — elsőnek ismerte fel a *Si quis vivit jucundus* vágáns eredetét, a vers legrégebbi változatát *Szikszaei énekeskönyvében* (1750) vélte felismerni. Az Eckhardt tárgyalt vers magyar szövege eltér a mi szövegünktől:

*Si quis vivit jucundus, ego sane Titirus,
Vivo ruri, sum in silvis, inter nostris ovinculis,
In praeruptis montium, inter aquas fontium.*

*Ha gyönyörűségesen él valaki, ily frissen,
Élek juhász a mezőben, legelvén nyájam erdőben
Az hegyek havasira, az vizek forrásira.*¹³

A *Szikszaei-énekeskönyv*-beli szövegen kívül Eckhardt Sándor mindössze néhány későbbi változatát ismerte még csak az éneknek. Azóta több, mint húsz variánst sorol fel a kutatás. A változatok egy része latin és magyar szöveg együtt, többségük azonban már csak a magyar szöveget őrizte meg. Közülük sok népköltési gyűjteményekben szerepel, némelyik jelentős tartalmi eltéréssel. A variánsok kis száma hét szakaszos, többségük leszűkült, tömörült, rövidebb terjedelmű.¹⁴ A debreceni Református Kollégium kolligátumában olvasható szöveg nemcsak azért jelentős, mivel korábbi, mint az Eckhardt által legkorábbinak tartott *Szikszaei-énekeskönyv*-beli változat, hanem azért is, mert teljes terjedelmében (7—7 szakasz) megőrizte a latin vágáns verset és vele együtt a teljes magyar fordítást, s fokozottabb mértékben azért, mivel a hét latin és a hét magyar szakaszhoz csatlakozik az a 12 sor, amely Molnár Albert *ördöggel cimborálását* és a nép kérésére, Istentől a kegyelem elnyerését tartalmazza. Jegyezzük meg még azt is, hogy hétszakaszos szövegek szerepelnek a későbbi változatok között is, azonban egy olyan szöveget sem ismerünk a debreceni kéziraton kívül, amely megőrizte volna a Molnár Albertről szóló mondat.

* * *

¹² SZABOLCSI BENCE: *Dallamtörténeti kérdések. I. A magyar vágánsdalokról.*—Kodály Emlékkönyv, Budapest, 1953. 743—744. o.

¹³ ECKHARDT SÁNDOR: I. h.

¹⁴ Vö. Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek.* Kritikai kiadás, jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte BARTHA DÉNES és KISS JÓZSEF. — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 598—99. o. — *Arany János Népdalgyűjteménye.* Közzéteszi KODÁLY ZOLTÁN és GYULAI ÁGOST. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 134—135. o.

Mielőtt a *Molnár Albert énekének* a részével foglalkoznánk, amely a mondát megőrizte, térjünk vissza a szerzőség problémájához s ezzel együtt a debreceni kéziratban szereplő szöveg lejegyzési és keletkezési idejének kérdéséhez. Már említettük, hogy a SZVORÉNYI-féle, Molnár Albert szerzőségét feltételező elképzelésnek tudományos alapja nincsen. Bár Szilágyi közléséből veszi át Szvorényi a szöveget, nem tette megfontolás tárgyává SZILÁGYI magyarázatát, aki tudományosságra törekvő tartózkodással így ír: „... meny-nyi befolyása lehetett a költemény születésére magának az éneklő Molnár Albertnek: azt, mivel semmi bővebb értesítés róla feljegyezve nincs, meg nem határozhatom. Azon *Albama* a nagy férfiúnak, melyről a közönséget először biographusa, Szathmári Pap Zsigmond tudósítja (*Erdélyi Predicatori Tár*. XII. füz. Kolozsvárt 1837. V. lapon, az I. jegyzés), s melyben a jegyzés szerint, M-nak levelezései, apróbb akadémiai munkácskái stb. foglaltatnak, szól-e róla valamit: nem tudom. Miután e nagybecsű kézirat, azóta a gr. Kemény József lt. ajándékozásából a magyar akadémiai könyvtár tulajdonává lőn, a dolog körülbelül elhatározható lenne. Én magam részről inkább *más művének* hiszem már csak azon versek egyenlő modorából is, melyek a költemény végére ragasztva, a *juhászági és ördöggel szövételési* mondákat foglalják magukban; hacsak azt nem tesszük fel, hogy e toldalék alapja csak accomodatióból véte- tett fel az ismeretlen író által.”¹⁵ Szvorényival szemben, aki készpénznek vette az ének Molnár szerzőségére vonatkozó szavait, mi a tartózkodó Szilágyi István feltételezését kell, hogy elfogadjuk. *Molnár Albert éneke* kétségtelenül „*más műve*”.

Szenczi Molnár Albert ugynevezett *Albama* — anyagát azóta Dézsi Lajos kiadta —, semmi bizonyítékot nem tartalmaz Molnár Albert szerzőségére vonatkozóan.¹⁶ De ilyen feltételezés ellen szól az ének szövege maga is. A *Molnár Albert éneke* szerzőjét keresve, mindenekelőtt meg kell állapítanunk: két szerzőről van szó. Bizonyosan más szerző műve az első hét szakasz, a hét latin versszakkal párhuzamos magyar szöveg, és más szerző műve a mondát magábfoglaló, a latin szövegtől független, mintegy függelék számba menő 12 sor. Az első hét szakasról költői színvonala alapján feltételezhető volna, hogy Molnár Albert műve. Azonban csak a színvonala alapján. A latin vágánsvers fordításának stílusa egészen más költői képzeletet, jelzőket és hasonlatokat képvisel, mint a zoltárfordító Szenczi Molnár Albert alkotásai. Azonban nemcsak a zoltárfordító stílusától tér el a *Si quis vivit jucundus* magyar szövege, lényegesen különbözik Molnár egyéb műveitől, például azoktól a versfordításoktól is, amelyek utolsó művében a *Discursus de summo bono*-ban olvashatók.¹⁷ Más korszak stílusvilága fejeződik ki szövegünkben; a *Si quis*

¹⁵ SZILÁGYI: I. h.

¹⁶ DÉZSI LAJOS: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai*. Budapest, 1898.

¹⁷ *Discursus de summo bono, Az legfőbb jóról* . . . , Lőcs, 1630. — Vö. SZABÓ KÁROLY: *Régi Magyar Könyvtár*, I. kötet 594.

vivit jucundus fordításának a debreceni kolligátumban olvasható szövege semmi esetre sem keletkezhetett a XVII. század végénél korábban, nyelvi, költői képzelete, stílusa, jelzői, hasonlatai ennek az időszaknak világát sejtetik, de még valószínűbb, hogy csak a XVIII. század első évtizedeiben jött létre. A Molnár Albert mondát magábafoglaló 12 soros zárórésznek komoly jelentősége van irodalomtörténeti, de még a folklórisztika szempontjából is és különösen sokatmondó — mint látni fogjuk — a Szenczi Molnár Albert pályájával foglalkozó kutató számára. Azonban a mondát megőrző verssorok tárgyi jelentőségével ellentétben, költői színvonal tekintetében ez a 12 sor alatta van a megelőző hét szakasz művészi értékeinek. Költői gyakorlat terén sokkal kisebb jártasságra valló szerző műve; bizonyosan mástól származik, mint a hét latin szakasz magyar fordítása. Azonban, hogyha más szerző művének is véljük, megfogalmazásának időpontja nem eshetik távol — ugyancsak stílusa alapján következtethetünk erre — a megelőző szakaszok létrejöttének idejétől.

Több alkalommal, magától értetődően említettük, hogy az első hét magyar nyelvű szakasz, a vele párhuzamosan közölt latin nyelvű vágánsversnek fordítása. Hasonló esetekben, nem egy kutató vetett fel ilyen kérdést az elmúlt évtized során: — Nem megfordított jelenségről van-e szó? Ilátha a magyar szöveg az eredeti és a latin a fordítása a korábban megvolt magyar versnek? — A jelen esetben az ilyen feltételezést látszatra támogatja egy 1815-ből származó adat. Szó volt már arról, hogy Pálóczi Horváth Ádám feljegyezte a *Si quis vivit jucundus* egyik változatát, dallamával együtt.¹⁸ A feljegyzett vers és más hasonló jellegű alkotásokkal kapcsolatban a következőket írja Pálóczi Horváth Kazinczynak: „Gyermek koromban az oskolánkban tanultunk mi ilyen Adagiumokat Deák fordításaikkal együtt; de még azokat Tanuló Társaimnál sem találom, magamtúl is el vesztek; — ha tudsz többeket, gazdagíts vele engem is, ha még egyszer az egészet restaurálhatnám.”¹⁹ — Pálóczi Horváth szavai azt sejtetik, hogy a magyar szöveg volt az eredeti („Deák fordításaikkal együtt;” — írja) és a latin a fordítás. Bizonyosnak tarthatjuk azonban, hogy Horváth Ádám emlékezete tévedett, vagy pedig az ő iskolás idejében már annyira elterjedtek voltak az efféle vágáns-versek magyar változatai, hogy az iskolai gyakorlatban egyiket-másikat már magyarról fordították latinra. A Kazinczyhoz írott szavakkal szemben ugyanis elég néhány összevetés a latin és a magyar szöveg között, hogy meggyőződjünk arról, hogy latinról magyarra való fordítással állunk szemben. Vessük össze az első magyar szakasz verskezdő két sorát a latinnal:

*Ha gyönyörűségessen
él valaki, én frissen*

¹⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH: I. h.

¹⁹ Kazinczy Ferenc levelezése, XII. kötet, 526. o.

E két sort aligha fordíthatták így latinra :

*Si quis vivit jucundus
Ego sane Tytirus*

Viszont a latinról magyarra való átültetéskor nagyon is elképzelhető az efféle szabad fordítás, a vergiliusi Tytirus nélkül.

Aki további bizonyítékot óhajt, vesse össze még a negyedik latin és az annak megfelelő magyar szakasz utolsó két sorát. Az összevetéskor — az előző összehasonlításhoz hasonlóan — bizonyítva látja, hogy nem magyarról latinra, hanem latinról magyarra való fordítással van dolgunk.

Mikor másolták a *Molnár Albert énekének* a debreceni Kolligátumban olvasható szövegét? Mikor keletkezhetett az ének? Ki volt a szerzője? A másolás idejére és a másolók kilétére nézve eligazít bennünket maga a Debrecenben őrzött kolligátum. A kolligátumban található nyomok nagyrészt már SZILÁGYI ISTVÁN is felfigyelt. Megállapította, hogy az 533 lapból álló kolligátum három kéz írása. Az első kéz Wernhardt Andrásé, azonban ő csupán a kolligátumban szereplő első mű címlapját írta. A második kéz ismeretlen. Az ismeretlen kéz írta le a Wernhardt András elkezdte művet. A harmadik kéz írása a kolligátum további egész tartalma.²⁰ Tehát ő írta le többek között a *Molnár Albert énekét* is. E kéz gazdája a kolligátum lapjain többször megnevezi magát: *G. J. K. W.* monogrammal. A monogramot a kolligátumban olvasható negyedik mű (*Rudus Redivivus*) első lapján feloldja, mégpedig

²⁰ *A debreceni kolligátum a következő munkákat tartalmazza:*

1. *Historia Rerum Hungariae, ut potuit fieri, compendio brevissimo in usum Juventutis Hungariae conscripta, atque pro ratione rerum in Tres partes divisa.* Sub. Celeb. nec non Doctissimo viro Dno et Con Rect. mer. Joanne Tom. d. Szászky. Ao 1739. calamo vero excepta ab Andrea Wernhardt. Posony. 13. mart. Finit. Terjedelme 321 lap.

2. *Nemes Erdély Országának Statussáról, Lakossiról és Lakó helyeiről s Folyó Vizeiről való Oktatás; Melyet írt volt Néhaji Biró Sámuel, Erdélyi Tanács Ur. Anno M.DCC.X. — Terjedelme 26 lap.*

3. *Az Tripartitum Decretumnak, úgy az Approbata és Compilata Constitutióknak rövid summája és veleje.* Az melyet írt volt Biró Sámuel, Erdély Országának néhaji Tanács Ur hive, Erdélybenn. — Terjedelme 61 lap.

4. *Rudus Redivivum stb. a Francisco Pariz Papai.* — Terjedelme 49 lap. A másolat 1745-ben készült.

5. *De regula vivendi in republica.* — Terjedelme 10 lap. 1745-ben iratott le. Az egykorú Európa nevezetesebb országainak politikai szerkezetét ismerteti.

6. *Notata ex Hornio.* — Terjedelme 9 lap. Kelte ugyancsak 1745. Földrajzi jegyzetek.

7. *Sequuntur quaedam res memorabiles ex novellis excerptae.* — Terjedelme 20 lap. Az 1740—50 közötti európai eseményekre vonatkozó adatok: közöttük néhány erdélyi sírvers, így Bocskai Gáboré, az egeresi templomból.

8. *Asceticus cikkelyek, magyarul latinul.* — Terjedelme 31 lap. A jelzett című szakaszt követi a következő című: *Sequuntur quaedam Sententiae proverbiales.* 304 latin mondatot foglal magába, magyar fordítással vagy azonos értelmű magyar példabeszéddel.

9. *Rudimenta Musicae Vocalis Elementa.* — Terjedelme 3 lap.

10. *Molnár Albert éneke, melyet csinált és dudoldogált, mikor idegen országban igen megszuorulván, kéntelenített Juh pásztorságra adni magát Acet.*

11. *Asceticus cikkelyek.* — 11 lap.

(Vö. SZILÁGYI ISTVÁN i. tanulmányát I. h. 569—570. o.)

a következőképpen: *Georgius Jantso K. Wasarhelyiensis*. Kézdivásárhelyi Jantsó György személyére néhány fontos életrajzi adattal ugyancsak az írótól származó néhány bejegyzés nyújt tájékoztatást. Megállapítható sajátkezü bejegyzéseiből, hogy Kézdivásárhelyen született, 1687-ben. 1713-ban papi funkcióba lépett. Arra nézve, hogy ekkor hol működött, a kolligátum nem ad felvilágosítást. 1743-ban ezt jegyzi fel Jantsó: „... cum fungeret in officio pastoratus p[ro] n[unc] in Eccla Refta Szilágy Bagosiensi.” Ezekből a szavakból is kitűnik, hogy 1743 előtt már más helyen is működött. Még két adatot találunk a kolligátumban a másolóról, ugyancsak saját feljegyzéseiben. Az egyik: „1745. 7. mai.” Ekkor *S.Újlakon* működött. (S.Újlak minden valószínűség szerint Sárköz-Újlak, a nagybányai református egyházkerületben. Szatmár megye.) Itt másolta Jantsó György a *Molnár Albert énekét* is. A másik adat az ének alatt szerepel, a következőképpen: „... in Parochia s. Ujlakina Ao. 1745. 9. Xbris”.²¹ Ilyen módon a *Molnár Albert énekének*, ha nem is a keletkezési, de a fennmaradt kézirat másolási helyére és idejére pontos adattal rendelkezünk: *Sárköz-Újlak, 1745. október 9.*

Ennyit mond konkrétan Jantsó Györgyről és az énekről a debreceni kézirat. Egyelőre más források alapján sem mondhatunk sem Jantsóról, sem a *Molnár Albert énekéről* egyéb bizonyosat. Családtörténeti monográfiák ugyanúgy nem tudnak személyéről, mint a standard egyháztörténeti művek, de nem tud róla Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára, és néhány fontos kézirat forrás sem.²² A továbbiak tekintetében így ma még esupán következtetésekre vagyunk utalva. Annyi bizonyos, hogy a *Molnár Albert énekét* másoló Jantsó György nem mindennapi műveltségű ember volt. Kétségtelenül tanult külföldön is, valószínűség szerint Svájcban, vagy Hollandiában. Műveltségéről, széles érdeklődéséről maguk azok a művek tanuskodnak, amelyeket a kolligátumban leírt. Szerepel itt földrajzi természetű munka, Pápai Páriz *Rudus Redivivusa*, az egykori Európa nevezetesebb országainak politikai szerkezetéről szóló írás, történelmi feljegyzések az akkori európai eseményekről, teológiai jellegű irat és végül közvetlenül a *Molnár Albert énekét* megelőzően, *Rudimenta Musicae Vocalis Elementa* címmel egy háromlapos zenei kompendium, kottákkal. (A zenei kompendiumot ugyancsak 1745-ben másolhatta.) E műnek — SZABOLCSI BENCE véleménye szerint (szóbelileg nyilatkozott róla) — komoly jelentősége van a magyar zenetörténet számára. A latin nyelvű zenei kompendium minden valószínűség szerint kapcsolatban van a magyar zenetörténet *első kis magyar zeneelméletével*, az európai látókörű, kiváló XVIII. századi debreceni pedagógus, Maróthi György 1740-ben és 1743-ban írt művé-

²¹ SZILÁGYI ISTVÁN: I. h. 570—571. o.

²² Az ellenőrzött kézirat források a következők: *A debreceni Series Studiosorum* alap-matriculája és két variánsa. (Debreceni Kollégium Nagy Könyvtárának kéziratára.) — A Révész Imre által lemásolt *Tiszántúli Egyházkerület jegyzőkönyvei a XVI. század második felétől*. (Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára.) — *Magyar hallgatók a genfi akadémián*. (Összeállította Keeskés József.)

vel.²³ Akár Maróthi magyar nyelvű zeneelméleti művére megy vissza Jantsó latin nyelvű írása, akár mindkettőjüknek közös svájci, vagy hollandiai forrásuk volt, annyi bizonyos, hogy a Jantsó György kézírásában fennmaradt *Rudimenta* a magyar zenetörténet második zeneelméleti alkotása. A debreceni kolligátumbeli szereplése e műnek arról tanúskodik, hogy a másoló a kor haladó szintjén álló műveltséggel rendelkezett, talán egyik előmozdítója volt maga is a XVIII. század elején fellendülő hazai kórusműveltségnek. S mivel Maróthi svájci és hollandiai tanulmányútjáról hozta haza zeneelméleti műveltségét, és minden bizonnyal munkáját is, feltételezhető, hogy ugyancsak Svájcban és Hollandiában, vagy a kettő közül legalább az egyik helyen tanulhatott a mi Jantsó Györgyünk is.

Az is feltételezhető, hogy Jantsó György nemcsak másolója, hanem fordítója is volt a *Si quis vivit jucundus*nak? Vagy írója, költője a vágáns-vershez esatlakozó 12 tömör sorba foglalt Molnár Albert mondának? Erre nézve semmi bizonyító anyag nem áll rendelkezésünkre, azonban a feltételezés bizonyító anyag nélkül sem képtelenség. A kolligátum egyik darabja (*Asceticus cikkelyek*, magyarul latinul. — 31 lapon.) arról tanúskodik, hogy Jantsó György nem csak művelt ember volt, hanem érdekelték, foglalkoztatták a latin terminológia magyarul való kifejezésének módozatai; írói, stíluskérdések nem voltak számára közömbösek. A vágáns-vers — mint már szó volt róla — a XVIII. század közepén népszerű lett hazánkban, a magyar kollégiumi rokokó zenének jellegzetes darabjává vált. Tekintve, hogy az ének másolási ideje 1745, s — legalábbis egyelőre korábbi változatát nem ismerjük — ez is támogatja feltételezésünket, hogy Jantsó Györgynek talán mint szerzőnek is köze van az énekhez.

Jantsó György esetleges szerzősége nem változtat azon a tényen, hogy magának a Molnár Albert mondának a keletkezését korábbra kell tenni. Lehetséges, hogy a *Si quis vivit jucundus* 12 soros toldalékában foglaltatott

²³ A régi református kollégiumok, így a sárospataki, a debreceni, a székelyudvarhelyi, a kolozsvári, a miskolci, a nagykovácsi és a többiek központjai lesznek a népi kultúrának. 1728 és 1811 között megszervezik a rendszeres iskolai énekkarokat és énekkaruk résztvesznek a nagyobb temetéseken és ünnepeken. (1728 óta szerepelnek általában énekkarok nagyobb temetéseken.) A kollégiumi énektechnika nagy ösztönzést kap az új többszólamú gyakorlattól, mely a XVIII. század közepe óta terjedt el a református iskolákban. Maróthi György nagy reformok tervével tér haza svájci és hollandiai egyetemekről. 1740-ben és 1743-ban megírja az első magyar zeneelméleti kompendiumot, s 1743-ban kiadta a négyzólamú, Goudimel-féle zoltároskönyvet magyar nyelven, Szenczi Molnár Albert szövegeivel. — (V. ö. SZABOLCSI BENCE: *Maróthi György magyar zeneelmélete* — Magyar Könyvszemle, 1927. 154—160. o. és ugyancsak Szabolcsi Bencétől, *A magyar zenetörténet kézikönyve*, Bp. 1947. 27. o.)

Joggal feltételezhető, hogy Maróthi és Jantsó zeneelméleti kompendiuma összefüggésben van egymással. A néhány évvel később leírt Jantsó-féle szöveg talán latinra való fordítása Maróthi kis magyar zeneelméletének, de elképzelhető másfajta összefüggés is. Mégpedig az, hogy Jantsó szövege egy svájci, vagy hollandiai szöveg másolata és ugyanerre az eredetire megy vissza a Maróthié. A kérdést a zenetörténészek összevetése és a kérdésben teendő nyilatkozata fogja eldönteni. A zenetörténészek véleménye támogatást nyújthat majd a további irodalomtörténeti kutatásnak is.

a monda először írásba, de kialakulásának ideje korábbi kell, hogy legyen. LUGOSSY és SZILÁGYI nagy általánosságban XVII. századot emlegetnek.²⁴ SZILÁGYI a következőket írja: „A *mondát* pedig hajlandó vagyok azon kor szellemének, s babonásságának róni fel, mely a Molnár Albert kortársa Bisterfeld fejevári — s még később is Hatvani debreceni, nagy híró s tudományú tanárokat is *ördöggel hitte* cimboráló szövetségben lenni. Az utósoról Magyarország, az elsőről Erdély idősbjei ma is sokat regélnek. S alkalmasint Lugossy is e tekintetből határozta a románc korát a XVII. századba.”²⁵

Maga a monda-, a mese-típus rendkívül elterjedt az egyetemes folklórban. Az *Aarne—Thompson*-féle mese-katalógus 325-ös szám alatt tartja nyilván, mint a *varázsló és tanítványa* típusot. A varázsló és tanítványa mese-típus a magyar népköltészetben is elterjedt, sok változatát ismerik régi és újabb népköltési gyűjteményeink.²⁶ ²⁷ A mese-típus kétségtelenül élt már régi századainkban és mondanivalójának lényegét, ahogy ráruházták a XVII. században Bisterfeldre, a XVIII. században Hatvani professzorra, ugyanúgy kapcsolódhatott Bisterfeld magyar kortársának és barátjának Szenczi Molnár Albertnek a személyéhez is. A magyar irodalomtörténet — mint tudjuk — már ismert korábbi Faust-motívumokat is, így Bornemisszánál és a XVII. század eleji Magyar István művében. Első pillanatra, jól tudom, különösnek hangozhatik állításunk, de különösnek tűnhetett tanulmányunk első mondatától kezdve a népi monda: *az ördöggel cimboráló Szenczi Molnár Albert*-ről. Hogyan? Milyen támpontra építhetett a népi gondolkodás, midőn a zsoldárfordító, biblia-kiadó, Kálvint-fordító tudós-nyelvészt az ördöggel hozta kapcsolatba? Életének milyen körülményeit magyarázhatta olyan módon, hogy alakját a magyar Faust-hagyomány egyik korai megtestesítőjévé formálta? Akármennyire különösnek tetszik, a népi képzelet talált támpontot a fordító és tudós életsorsában a monda alakításához. Szenczi Molnár Albert korának legkiemelkedőbb magyara volt, a XVII. század első évtizedeinek külföldön

²⁴ LUGOSSY: I. h. — SZILÁGYI: I. h. 573. o.

²⁵ SZILÁGYI: I. h. 573. o.

²⁶⁻²⁷ Hazai elterjedtségére elég felsorakoztatnunk azokat a meséinket, amelyek ebben a típusba tartoznak: *Az írástudó szegény fiú*, — Gaál György, Magyar Népmese Gyűjteménye, Kiadták Kuzinezy Gábor és Toldy Ferenc, Pest, 1857—1860. III. kötet, 180—185. o. — *Hamvas Gyurka*, — Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam III. kötet: Székelyföldi gyűjtés. Gyűjtötték: Kriza János, Horváth Boldizsár, Benedek Elek és Sebesi Jób, Bp. 1882. 362. o. — *Az ördög szolgálja*, — Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam VI. kötet: Somogy megye népköltése. Gyűjtötte: Vikár Béla, Bp. 1905. 277—280. o. — *A varga-gyerek meg az Olenburis király fia*, — Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam IX. kötet: Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyékből. Gyűjtötte: Berze Nagy János. Bp. 1907. 470—476. o. — *A földműves fiú és a Vörösember* — *A különös írás*, Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új folyam XIII. kötet: Ipolyi Arnold népmese gyűjteménye. Szerkesztette: Kálmány Lajos, Bp. 1914. 432—435. o. — *A szegény ember fia meg a zördög*. Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok, Pécs év nélkül. II. kötet 112—114. o. — *11. számú mese*, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény III—IV. kötet: Pandur Péter meséi, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri Dégh Linda, Bp. 1941. I. kötet 220—227. o. — A típusba tartozó mesék jegyzékét Ortutay Gyula barátom becsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton is köszönetet mondok.

is jól ismert alakja, és a magyar kálvinizmus egyik legjellegzetesebb képviselője. De hiszen Hatvani professzor sem volt egyéb, mint korának színvonalán kitűnő természettudós és Bisterfeld, a kitűnő pedagógus is hívő, vallásos ember volt és mégis életükben voltak olyan tényezők, amelyeknek folyamányaként a népi képzelet fausti vonásokkal ruházta fel őket. Ha közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, találunk a népi mondaalakításra, az ördöggel való cimborálásra mozzanatokot — annyit mint Bisterfeldnél, vagy Hatvaninál — Molnár Albert életében is.

* * *

Szenczi Molnár Albert életét Magyarországra való végleges hazatéréséig, 1624-ig olyan részletesen ismerjük, mint előtte egy magyar íróét sem, és utána is hosszú időn keresztül Kazinczy Ferenczig senkinek. Viszont a hazatérése utáni 10 esztendőre vonatkozólag, a korábbi bő ismeretekhez viszonyítva, alig tudunk róla valamit. Jól illusztrálja ezt DÉZSI LAJOS Molnár Albertről írott monográfiája. Dézsi könyve 219 szövegoldal, ebből 213 oldalon tárgyalja hőse életét 1624-ig és 6 oldalba befér mindaz, amit Molnár utolsó 10 esztendejéről mondani tud. Összefügg ez a körülmény azzal, hogy hazájába való visszatéréseig Szenczi Molnár széleskörű levelezésének hozzáírott darabjai nagyrészt fennmaradtak, viszont az utolsó 10 esztendőre konkrét dokumentum alig áll rendelkezésre. 1934-ig Molnár Albert halálának esztendejét sem tudtuk bizonyosan.²⁸ Hazatérése utáni első időről még csak tudunk egyet és mást. Tudjuk, hogy Bethlen Gábor hívta haza, kezdetben ő gondoskodik róla, Kassán él, de hogy pontosan mi volt a funkciója, máig nincs tisztázva.²⁹ Később Erdélybe költözik Kolozsvárra, de hogy mikor, ezt sem tudjuk. Az elmúlt esztendőkhöz felszínre hozott a kutatás néhány adatot életének erről a szakaszáról. Így Kálvin *Institúciójának* általa készített fordításának egyik példányában bejegyzések olvashatók Molnártól, amelyek néhány kronológiai támpontot nyújtanak. Medgyesi Pál, a puritánus író feljegyzett róla értékes adatokat, amelyek mostanáig elkerülték a kutatók figyelmét.³⁰ A legújabban előkerült adatokból is csak következtetni lehet azonban utolsó évtizedének viszonyaira, Molnár Albert helyzetére, körülményeire.

Amit erre az időszakra vonatkozóan a szórványos adatokból megállapíthatunk, a következő: Bethlen Gábor, aki nagyra tartotta Molnár Albertet és hazahívatta, nem tudni mi oknál fogva, nem helyezte olyan pozícióba, ami tudósi súlyának és hazai tekintélye megalapozásának előmozdítója lett volna.

²⁸ A vitás kérdést a kolozsvári unitárius egyház 1634. évi számadáskönyvének 4/A levelén olvasható bejegyzés döntötte el: „1634. januarius 18-án tiszt. Molnár Albertnek a három nagy haranggal harangoztak. Fizettek érte 1 Forint 40 pénzt.” — A bejegyzést a Sárospataki Református Lapok, 1934. p. 5. közli. Jelzi a közlemény, hogy a bejegyzés latin nyelvű, azonban — miként idézetünkben olvasható — magyar fordításban adja közre.

²⁹ Vö. DÉZSI LAJOS monográfiáját, 214—215. o.

³⁰ TOLNAI GÁBOR: *Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*. Vázlatok és Tanulmányok c. kötetben, Bp. 1955. 39—40. o.

Bethlen utóda, I. Rákóczi György idején pedig Szenczi Molnár Albertnek már semmi biztos egzisztenciája nem volt. Nyomorúságban, elhagyottan, eladósodva élt az a férfiú, akit külföldön az egykorú Nyugat-Európa legjobbjai nagyra tartottak, aki olyan embert mondhatott barátjának, mint a kor egyik legnagyobb szelleme: Kepler. 1630-ban Opitz Márton — aki maga is tisztelői közé tartozott — írja egy Erdélybe hazautazó magyarnak, hogy ott fogja őt találni szűkölködve, elhagyottan.³¹ Alstednek, de nem másként Bisterfeldnek, Molnár Albertről írt sír-verse csak alátámasztja a mondottakat.

Alsted verse :

*Hungariae cunas, curas calami thalamicque
Debebo Teutoniae; Dacia dat tumulum.*

Bisterfeldé :

*Musa mihi favit, sed non fortuna fuitque
Teutonia auxilium; sed patria exilium.*³²

De nemcsak a kortársak, Szenczi Molnár Albert régebbi értékelői mindnyájan szólnak utolsó éveinek szenvedéseiről, elhagyatottságáról, nyomorúságáról. BOD PÉTER — akinek jó érzéke volt ahhoz, hogy figyelmet szenteljen írónk sorsára, az egykori magyarországi körülményekkel való összehasonlítására — a *Magyar Athenas*ban Molnár Albertről szóló fejezetét sokat sejtetően Alsted epigrammájával fejezi be.³³ XIX. századi tanulmányozói hasonlóan nyilatkoznak életének erről a szakaszáról. SZATHMÁRI PÁP ZSIGMOND így ír róla : „Kolozsvárt a legnagyobb szegénységben húnyt el az a megbecsülhetetlen nemzetfi, . . . hazájában kétséget, szükségét és keserves rágalmazásokat szenvedett . . .”³⁴ JANCsó BENEDEK pedig a következőképpen : „Nyomorúságos viszonyok között élt . . .”³⁵

Miről van itt szó? Mi idézhette elő a nagy tudós életében ezt a helyzetet? Annak a férfiúnak az életében, aki míg külföldön élt és alkotott, a hazai közvéleményben Bethlen Gábertól Pázmány Péterig a legnagyobb elismerésben részesült, s midőn végleg hazájában telepszik le, nyomorúság, szenvedés és rágalmazás a sorsa? Kielégíthet-e bennünket az olyanfajta megállapítás, mint amit pl. a HÓMAN—SZEKFŰ-féle *Magyar Történet*-ben olvasunk : „Bethlen Gábor hazahozatta, de már I. Rákóczi György alatt még életében elfelejtették.”³⁶ Nem lehet most célunk, hogy részletes elemzést nyújtsunk Molnár Albert utolsó éveiről. Csupán néhány kérdést szükséges érinteni. Mindenekelőtt állapítsuk meg, nincs szó arról, hogy Molnár Albertet „elfelejtették”. Életműve halála után is mindjobban terjed. Zsoltárai valójában csak ezután nyernek

³¹ Vö. DÉZSI LAJOS : *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. 395—400. o.

³² Vö. DÉZSI LAJOS 31. jegyzetben i. munkájában 398—399. o.

³³ *Magyar Athenas*. Hely nélkül. 1766. 181—184. o.

³⁴ SZATHMÁRI PÁP ZSIGMOND : *Szenczi Molnár Albert rövid életrajza*. (Erdélyi Prédikátori Tár VII. füzet. Kolozsvár, 1837. XXXIV. lap.)

³⁵ JANCsó BENEDEK : *Szenczi Molnár Albert*, Kolozsvár, 1878. 6. o.

³⁶ HÓMAN—SZEKFŰ : *Magyar Történet*, III. kötet (2. kiadás) 571. o.

polgárjogot, szótárai, a magyar nyelv érdekében kifejtett tevékenysége pedig egészen Kazinczyig kiterjedő hatású.³⁷ Elfelejtés helyett mellőztetésről kell szólnunk; a kicsinyes, elmaradt hazai viszonyok közötti háttérbeszorításáról ennek, a kor Európájának színvonalán álló magyar tudósnak. Korábbi periódusban hasonlóról lehet itt szó, mint később, Apáczai Csere János, vagy még később Tótfalusi Kis Miklós életében. Rágalmakat szórhattak reá, hamis vádakkal illethették; gondolkodása, a nyugat-európai polgári fejlődésbe bele-nőtt ideológiája veszedelmes volt a feudális, ortodox protestantizmus Erdélyében. Nem lehet véletlen, hogy Erdély egykorú püspöke, az ortodox Geleji Katona István hosszú élete során, nagykiterjedésű írói művében egyszer sem említi a nevét. Viszont az sem véletlen, hogy a haladó puritánus Medgyesi Pál a *Praxis pietatis* bevezetésében a legnagyobbak iránti tisztelettel nyilatkozik róla.³⁸ Folytassuk tovább? Szenczi Molnár Albert Erdélyben való háttérben-szorításának, állástalanná válásának, szenvedéseinek, az ellene szórt rágalmaknak háttérében, a hatalmon levő régi és az ő gondolkodásában jelenlevő polgárosodó új szembenállásának lehetünk tanúi. Hiszen — jegyezzünk meg még csak ennyit — nem véletlen, hogy midőn Erdélyben nyomorúságban, elhagyottan élt, egyetlen támogatója akadt, a felsőmagyarországi, polgári műveltségű Dahrholtz Kristóf. Neki, *patrónusának*, adósságai kiegyenlítőjének ajánlja utolsó művét, a *De summo bono*.³⁹

Akinek élete ilyen körülmények között telt el, akiről köztudomású volt, hogy nagy tudós és ugyanakkor a hatalom nem támogatja, ellenkezőleg háttérbe szorítja és rágalmakkal illeti, könnyen férközött be a nép szeretetébe. És ugyanakkor könnyen formálódhatott körülötte monda, az egykorú körülmények között a légkézenfekvőbbben éppen olyan típusú monda, mint ami kialakult: *az ördöggel cimborált*. Feltételezhető, hogy alakja közvetlenül halála után elnyerte a legendás hírt, s nem lehetetlen LUGOSSY és SZILÁGYI állítása, midőn azt vallják: a Molnár Albert monda már a tudós halála utáni időben kialakulhatott, miként ugyancsak korán hasonló mondát formáltak a Gyulafehérvárt dolgozó külföldi professzorról, Bisterfeldről. A monda kialakulhatott már Molnár Albert halála után nem sokkal, azonban azt biztosra vehetjük, hogy a szövegben megfogalmazott formája Molnár Albert ördöggel cimborálásának nem lehet korábbi a XVIII. század 20-as éveinél.

* * *

Hiányosak lennének fejtegetéseink, ha néhány mondatban nem utalnánk a *Molnár Albert éneke* kapcsán egy műfaji, s vele kapcsolatban egy történelmi, politikai kérdésre. A *Si quis vivit jucundus* kezdetű latin vágánsvers jellegzetes példája a „paraszti idill”-nek, amelyben a parasztlelet idealizált, meghamisított képe jelentkezik, mint majd 150 év múlva a népszínmű-

³⁷ Vö. 30. jegyzetben i. tanulmány elemzéseit.

³⁸ Vö. a 30. jegyzetben i. helyen.

³⁹ *Discursus de summo bono. Az legfőbb jóról*. Lőcse, 1630. — Szabó: RMK. I. 594.

ben. Derűs, napsütéses, hamis környezetbe helyezte az életet már az antik görög és római ember is, midőn idillt alkotott; s már ekkor, a pásztorélet állítólagos gondtalansága volt e derűs, napsütéses élet elképzelt környezete. Az antik idill világától elválaszthatatlanná válik az *eszményített pásztor* alakja.” Ez az eszményített pásztor a mi verses-könyveinkből sem hiányzik, és jellemző, hogy egy félhumanista vágáns-ének latin nyelvű eredetijével (*Si quis vivit jucundus*) bukkant fel, tehát a parasztsághoz semmi köze. Az alföldi juhász bizonyára meg sem értette volna a deák költői optimizmusát . . .⁴⁰

Midőn a paraszti világ, a pásztor élet idilli voltát bemutató latin vágáns vers magyar fordításával együtt megjelenik, a Rákóczi szabadságharc leveretése utáni évtizedekben vagyunk. Nem véletlen, hogy a paraszti életet „idilli”-vé hamisító vágáns-vers a Rákóczi szabadságharc leveretése után jelenik meg irodalmunkban. A versről Pálóczi Horváthtól tudjuk, — szó volt már róla — hogy szerepelt az iskolai oktatásban. A szerepeltetés mögött kétségtelenül hivatalos instrukció húzódott meg. Az uralkodó osztálynak, az ismét berendezkedő Habsburg reakciónak oka volt arra, hogy ilyen természetű verseket szerepeltessen az iskolai oktatásban. Oka volt magyarázni minden lehető módon az ellenkezőjét annak, amit a szabadságharc jobbggy-csapatái a sokéves szabadságharccal kifejezésre juttattak. A szabadságharc leveretése után a rendszer a valóság elkendőzésére törekszik az élet minden területén, s ez az elkendőzés — széles tervszerűséget bizonyít ez — kiterjedt az iskolai oktatásra is.

A *Si quis vivit jucundus* és magyar nyelvű fordításának feltűnése így a Rákóczi szabadságharc leveretése utáni viszonyokkal függ össze; a vágáns-vers, ez a paraszti idill az újra berendezkedő reakció fegyvertárához tartozott. De, ha a latin szöveg és magyar fordítása ennek az időszaknak köszöni is létét, nem vonatkozik a megállapítás a vágáns vershez esatlakozó, Molnár Albertől szóló mondára, a tizenkét-soros toldalékra. Ezek a sorok a mondottaknak éppen az ellenkezőjét bizonyítják. A vágáns-vershez csatolt Molnár Albert monda írója a visszájára fordítja a paraszti idillt azáltal, midőn így fogalmaz:

*Ez verseket szomorán
Pénn dolgábúl szorulván,
Irtá Nagy Molnár Albert,
Adván magát juhászszágra,
Mint sem egyéb állapotra,
Nem kaphatván egyéb bért.*

*Végtére annyira jutván,
Ördögtől is meg csalatván,
Vérrel tött kéz írást pénzért
Küül hogy szabadulása,
Lenne vigasztaltatása,
Nép Istentől kegyelmet kért, nyert.*

⁴⁰ Vö. 11. számú jegyzetben i. tanulmány 168—169. o.

Ezek a sorok — ismétlem — visszájára fordítják a paraszti idillt. Szinte eltűnik az a tendencia, amit a vágáns-vers a parasztélet idilli beállításával elérni óhajtott. A költemény jellegének ezt az átalakulását a toldalék mellett fokozza az a körülmény, hogy a mű *Molnár Albert éneke* címet kapja, s a címhez ezek a magyarázó szavak kapcsolódnak a kéziratban: — „Mellyet csinált és dúdologolt, mikor idegen országban igen megszorulván, kéntelenített juh pásztorságra adni magát etc.” — A Molnár Albert éneke ilyen módon valósággal véleményt nyilvánít a parasztélet meghamisítása ellen. Aki a toldaléksorokat megfogalmazta, s a vágáns-verset címadásával és a címhez kapcsolódó magyarázó szövegével átformálta, a Molnár Albertről kialakult mondán keresztül kifejezésre juttatta a Rákóczi szabadságharc bukása utáni ember keserűségét, fájalmát.

A vágáns-versekkel kapcsolatban kozmopolitizmust szokás emlegetni. A *Molnár Albert éneké*-ben ez a kozmopolitizmus kiküszöbölődik, a költemény egy népi hagyomány kifejezőjévé válik; a közismert vágáns-vers népi jelleget ölt.

* * *

Befejezésül: Midőn Szilágyi István felfedezte a *Molnár Albert énekét*, kísérőlevéllel elküldte a szöveget Arany Jánosnak: „Nem jó volna-e ebből — írja — egy magyar Faustot csinálni? az élete elég regényes ehhez”. (1853. december 31.)⁴¹ Arany János Szilágyi István levelére a következőket válaszolja: „Igen! Molnár Albertedet olvastam, és nagyon gyönyörködtem benne; a mit azonban meg *faustításáról* mondasz, azt nem teszem, 1-mo mert nem vagyok Goethe, 2-o mert ha Goethe volnék sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet *eredeti*”. (Nagykörös, 1854. március 9.)⁴²

⁴¹ Arany János *Hatrahagyott Iratai és Levelezése*. Bp. 1888. III. kötet 255. o.

⁴² Vö. 41. jegyzetben i. helyen 257. o.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

CICERO ÉS LUCRETIVS

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. jan. 20.-i felolvasó ülésén

Még alig csitulnak el a második világháború földetrazó hullámai, amikor az egész emberiség közös humanista hagyományaira figyelmeztetve és máris a békés alkotómunkára mutatva példát a szovjet klasszika-filológia, más tudományágak kiváló képviselőit is közös vállalkozásban egyesítve, a beköszöntő béke éveinek a mi tudományunk területén nemzetközileg első nagyobbszabású tudományos teljesítményével, a *De rerum natura* két nyelvű ünnepi kiadásával tette emlékezetessé Lucretius halálának kétezredik évfordulóját.¹ Tizenkét évvel később a fasizmus embertelen pusztításaitól legtöbbet szenvedett s Camillus Rómájának hűségét megismételve az ősi alapokon romjaiból újjáépült város: Varsó falai látták vendégül hét ország óorkutatóit, hogy halálának kétezredik évfordulója alkalmából napokig tartó tudományos vitákban értékeljék újra azt a nagy rómat, akiben az antik *humanitas* művelődési és erkölcsi eszményének legteljesebb összefoglalóját tisztelték az évszázadok — Cicerót, a szónokot, az államférfit és a gondolkodót.

Lucretiust, a materialista filozófus-költőt, éppen abban az időpontban, amikor a felszabadulás után megnyíltak a sorompók, amelyek a szovjet tudományt mesterségesen elzárták előlünk, nemcsak a bimillennium időrendi esetlegessége kínálta fel nekünk is a marxista interpretáció iskolapéldája gyanánt. Jelentőségét a szocialista humanizmus számára már a fiatal Marx elragadtatott szavai — „a világ friss, merész, poétikus ura”² — előlegezik.

Sok tekintetben problematikusabb Cicero értékelése, s ha a Lengyel Tudományos Akadémia kezdeményezésére a Szovjetunió és az európai népi demokráciák óorkutatói az ő alakját állították közös konferenciájuk középpontjába, magától értetődően a bimillennium ünnepi alkalmának az értékelés

¹ Lucreti *De Rerum Natura Libri VI. I. Recognovit versibusque rossicis convertit Theodorus Petrovski. Ex officina Academiae Scientiarum FRSS. MCMXLVI. II. Dissertationes — Commentarii — Epicuri et Empedoclis fragmenta. Curavit Theodorus Petrovski. Ibid. MCMXLVII.*

² MARX doktori értekezése, Marx/Engels Gesamtausgabe, Frankfurt a. M. I I. 1927. 121. l.

problémáját is sokoldalúan fel kellett vetnie. De már e nemzetközi jellegű Cicero-konferencia pusztán tényében is kifejezésre jutott a szembenállás avval az egyoldalú állásponttal, amelyet — évszázadok bámulatával éles ellentétben — a legmegvesztegetőbb ékesenszólással nem kisebb történetíró, mint TH. MOMMSEN népszerűsített: „Als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht, hat er nach einander als Demokrat, als Aristokrat und als Werkzeug der Monarchen figurirt und ist nie mehr gewesen als ein kurzsichtiger Egoist . . . Als Schriftsteller . . . steht er ebenso tief wie als Staatsmann.”³

Nem kívánom itt újra felsorakoztatni azokat az adatokat, amelyekkel — természetesen nem valamely korunkban időszerű politikai állásfoglaláshoz mérve s ezáltal szükségképpen egy modernizáló szempont követelményeihez igazítva, azaz történeti szerepét torzítva, hanem saját osztályának,⁴ a lovagrendnek érdekeihez viszonyítva — politikai következetességét bizonyítani megkíséreltem⁵ s amely adatok egy részét a varsói vitában is latba vetettem.⁶ Irodalomtörténeti jelentőségét is csak egy vontkozásban kívánom ezúttal megvilágítani, abban a vonatkozásban éppen, amely Cicero alakját elválaszthatatlanul fűzi Lucretius alakjához. Az már a dolog természetéből következik, hogy Cicero irodalmi tevékenységének Lucretiusszal érintkező felületén filozófiatörténeti érdeme is jelentősebb vonásokkal rajzolódik ki, mintsem ezt MOMMSEN Cicero-ábrázolásának a filozófiai munkákra vonatkoztatandó megjegyzései alapján gondolni lehetne: „Eine Journalistennatur im schlechtesten Sinn des Wortes, an Worten, wie er selber sagt, überreich, an Gedanken über alle Begriffe arm, gab es kein Fach, worin er nicht mit Hülfe weniger Bücher rasch einen lesbaren Aufsatz übersetzt oder compiliert hätte.”

J. HIERONYMUS TUDÓSÍTÁSA

Hieronymus egyházatyja nevéhez fűződik az az életrajzi hagyomány, amely szerint Lucretius irodalmi hagyatékát Cicero készítette elő kiadásra. Eusebius Krónikájának Hieronymus kezétől származó latin nyelvű és főleg római vonatkozású kiegészítésekkel bővített átdolgozásában a költő állítólagos születési éve — a kéziratok egy részében Ábrahám 1921., más részében

³ TH. MOMMSEN: Römische Geschichte. Berlin III. 1857². 598. l.

⁴ Az „osztály” fogalma természetesen itt abban a korlátozottabb értelemben merül fel, ahogyan MARX ezt a római köztársaság osztályviszonyait illetően meghatározza: „A régi Rómában az osztályharc csak egy kiváltságos kisebbségen belül, a szabad gazdagok és a szabad szegények között folyt, míg a lakosság nagy termelő tömege, a rabszolgák, csak ezeknek a harcolóknak passzív talapzatát alkották.” Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikája. MARX—ENGELS: Válogatott művek, Szikra, I. 1949. 222. l. Vö. még levelét Engelshez: Marx—Engels, Briefwechsel. Berlin II. 1949. 105. l.

⁵ L. bevezető tanulmányomat a „Cicero válogatott művei” c. kiadványban. Budapest, 1958. 18—47. l.

⁶ Das Zeitalter der Scipionen in den Werken des Cicero c. előadásom a varsói Cicero-konferencia anyagát tartalmazó kötetben, s. a.

1923. éve, azaz Kr. e. 96, ill. 94 — mellett⁷ áll a következő tudósítás: *Titus Lucretius poeta nascitur, qui postea amatorio poculo in furorem versus, cum aliquot libros per intervalla insaniae conscripsisset, quos postea Cicero emendavit, proprio se manu interfecit anno aetatis XLIV.*

Már korán felmerült kétségekkel szemben olyan nagy tekintélyű kutatók vették védelmükbe e tudósítást, mint pl. K. LACHMANN, aki szerint ez semmi valószínűtlent nem tartalmaz, tehát sem abban nincs okunk kételkedni, hogy Lucretius szerelmi bájitaltól eszét veszve önkezével vetett véget életének, sem abban, hogy az örület *lucidum intervallum*jaiban keletkezett nagy művet a költő korai halála után Cicero vette gondjaiba. Legfeljebb Hieronymus szavainak első olvasásra kínálókozó értelmezését és nem magát Hieronymust kívánja LACHMANN korigálni akkor is, amikor azt a minden alapot nélkülöző feltevést kockáztatja meg, hogy az a Cicero, aki Lucretius művét „kijavította”, nem Marcus Tullius Cicero, a híres szónok, hanem ennek öccse, Quintus lett volna.⁸ Hogy ebben az esetben Hieronymus nem hagyta volna el a praenomen, arra már helyesen mutattak rá C. MARTHA⁹, F. BÜCHELER¹⁰ és H. A. J. MUNRO¹¹; ez utóbbi különben megegyezik LACHMANNnal abban is, hogy Hieronymus adatait C. Suetonius Tranquillusra, az Eusebius-féle Krónika római tárgyú bővítményeinek Hieronymus előszavában név szerint egyedül idézett fő forrására¹² vezeti vissza. Ez különben a legszélesebb körben elterjedt vélemény, olyannyira, hogy több Suetonius-kiadásban (így Roth, Reifferscheid) Hieronymus tudósítása Suetonius töredékei között is szerepelhet. M. SCHANZ közismert latin irodalomtörténeti kézikönyve pl. még negyedik, C. Hosrus általjavított kiadásában is védelmébe veszi Hieronymus tudósításának suetoniusi eredetét. Lucretius megőrülését illetően Lombroso szellemében olyan hamis analógiákra hivatkozik, mint Hölderlin, Lenau, Raimund, Schumann és Nietzsche, s vitába száll azzal az állásponttal, amely Lactantiusnál keres „argumentum ex silentio”-t arra nézve, hogy az örültség és öngyilkosság legendája csak ennek az egyházatyának a műkö-

⁷ Eusebius Werke. VII. Bd. Die Chronik des Hieronymus. Herausgegeben und in zweiter Auflage bearbeitet... von R. Helm. Berlin 1956. 149. l. Az eltérés mérőben technikai okaira nézve vö. uo. XXIV—XXV. l. és HELM: Hieronymus' Zusätze in Eusebius' Chronik und ihr Wert für die Literaturgeschichte. Philologus, Supplementband XXI. Heft II. Leipzig 1929. 33. l. Egyébként, ha elfogadjuk, hogy Lucretius 44 évet élt, egyik évszám sem egyeztethető össze Donatus Vergilius-életrajzának avval az adatával, amely arra enged következtetni, hogy Lucretius i. e. 55. október 15-én halt meg.

⁸ Caroli Lachmanni in T. Lucretii Cari de rerum natura libros commentarius. Berlin 1866.³ 63. l. Hasonlóan többek között J. WOLTJER: Lucretii philosophia cum fontibus comparata. Groningen 1877. 7. l. 1. j.

⁹ C. MARTHA: Le poëme de Lucrèce. Paris 1909.⁷ 402. l.

¹⁰ Quinti Ciceronis reliquiae. Recognovit Franciscus Buecheler. Leipzig 1869. 24. l.

¹¹ T. Lucretii Cari de rerum natura libri sex. Edited by H. A. J. Munro. London 1905 (1886). II.⁴ 2. l.

¹² *A Troiu usque ad vicesimum Constantini annum nunc addita, nunc admixta sunt plurima, quae de Tranquillo et ceteris illustribus historicis curiosissime excerpta.* Helm kiadása 6. l.

dését követő időben keletkezett; mindössze arról volna szó, hogy Lactantius vagy nem ismerte Suetoniuszt vagy megfélekedett róla, amikor nagy műve, a *Divinarum institutionum libri III.* könyvében (de falsa sapientia 18, 6) az öngyilkosságról nyilatkozott.¹³

De vajon kellő alappal történik-e itt a Lactantiusból merített „argumentum ex silentio” kiküszöbölése? Ennek éppen az ellenkezője igaz, mert nem pusztán Lactantius, hanem több mint négy évszázad hallgatását kellene megmagyaráznia annak, aki az először Hieronymusnál felbukkanó életrajzi legenda történeti hitelét akarná megerősíteni. Az természetesen magában véve még elképzelhető volna, hogy az amúgy is vékony erekben csörgedező antik Lucretius-hagyományban véletlenül nem maradt ránk erre vonatkozó testimonium, de az már elgondolkoztatóbb, hogy R. PICHON¹⁴ és K. ZIEGLER¹⁵ aránylag nagy számban tudnak olyan auctor-helyeket idézni, ahol Lucretius lelkibetegségéről, illetőleg öngyilkosságáról szólni szinte elkerülhetetlen lett volna, ha ezzel mint tényvel vagy akár mint korán felmerült pletykával kellene számolnunk. A magunk részéről hajlandók lennénk már Cicero mindjárt részletesebben megbeszélendő levelét öccséhez, Quintushoz is ideszámítani, de mindenesetre csekély a valószínűsége annak, hogy Cornelius Nepos, aki Plutarchos szerint (Luk. XLIII. 2) Lucullus hasonló megbetegedését feljegyezte, Lucretius halálát a természetes halálnak kijáró egyszerűséggel említené, ha más értesülése lett volna (Vitae XXV. 12).¹⁶ Az idősebb Plinius Lucullus halálát egyenesen a mérges növények hatásának természetrajzi példája gyanánt említi, de Lucretiusról itt (XXV. 25) szót sem ejt, holott költészetét ismeri és a *Naturalis Historia* X. könyvének forrásai között említi. Hagyján, ha Ovidius a költői halhatatlanság Homérostól Gallusig terjedő példái sorában (Amor. I. 15, 23—24) csak Lucretius egyéniségének „fenséges” (*sublimis*) vonását emeli ki; de hogyan állíthatta volna — Enniusszal együtt — egyenesen szembe az ő csupán fenséges tárgyat éneklő költészetét Catullusszal, kivált amikor a saját erotikus költészetének igazolására felhozott Catullusról azt is hangsúlyozza, hogy a megénekelt adulteriumot a költő valóban el is követte (Trist. II. 423—430), ha tud Lucretius szerelmi életének végzetes ballépéséről? Ez esetben a szerelmi bájjal örültséget előidéző ártalmára figyelmeztető jótanács (Ars am. II. 105—106) mellől aligha maradt volna el Lucretiusnak intó példaként való említése, s talán az *Ibis* ominózus katalógusában sem az erőszakos halál görög és

¹³ M. SCHANZ—C. HOSIUS: *Geschichte der römischen Literatur*. I. 1927⁴. 272. l.

¹⁴ R. PICHON: *Les travaux récents sur la biographie de Lucrèce*. *Journal des Savants*. 8 (1910) 70—84. l.

¹⁵ K. ZIEGLER: *Der Tod des Lucretius*. *Hermes* 71 (1936) 421—440. l.

¹⁶ Ez is ellentmond DELLA VALLE feltevésének, amely Hieronymus tudósítását egyenesen a beavatott kortárs, Atticus barátja, Cornelius Nepos elveszett munkájára igyekszik visszavezetni, vö. G. DELLA VALLE: *Tito Lucrezio Caro e l'epicureismo campano*. I. Napoli 1935². 322. l.

római, mitológiai, történeti és irodalomtörténeti példái közül. Vitruvius, Velleius Paterculus, Seneca, Quintilianus, az ifjabb Plinius, Tacitus, Fronto, Diomedes, Servius, Sidonius Apollinaris is említik Lucretiust, de örültségéről és öngyilkosságáról nem tudnak, Plutarchos sem, pedig az epikureizmussal szemben hivatkozhatott volna rá, különösen abban a munkájában, amely már címében viseli azt az állítást, hogy „nem élhet boldogan, aki Epikuros tanításai szerint él”. Abban is ZIEGLERnek kell igazat adnunk, hogy elképesztő ízléstelenség lett volna Statiustól a költőtársa, Lucanu kiválóságát hirdető sorokban (Silv. II. 7, 75—76) —

*cedet Musa rudis ferocis Enni
et docti furor arduus Lucreti —*

a *furor* szónak a platóni — vagy ha tetszik démokritosi — *mania* értelmében való használata, ha Lucretius életrajza már ekkor alkalmat adott volna ennek orvosi értelemben való felfogására is. Sőt hozzátehetjük, ez az ízléstelenség nemcsak a tudomány és költői ihlet ritka egységét megtestesítő Lucretiusszal szemben lett volna kegyeletsértő, hanem Lucanus születésnapjának ünnepi hangulatát is tapintatlanul megzavarta volna, annál is inkább, mert az ilyen baljóslatú példára való utalás szembenáll a csinos *genethliacon* elején az ünnepi euphémeiát bejelentő felszólítással (uo. 19—20):

*Lucanum canimus, favete linguis,
vestra est ista dies, favete Musae . . .*

Egyenesen akkor állnánk nehéz feladat előtt, ha más oldalról bizonyítató volna Lucretius megőrülésének és öngyilkosságának a ténye s így az kellene megmagyaráznunk, hogy van az, hogy erről Statius és még néhány — egyébként jól értesült forrás — nem tud. Márpedig ez volna a helyzet, ha a múlt század végén megtalált ún. *Vita Borgiana* valóban hitelt érdemlő, ókori hagyomány alapján ismerné Hieronymus adatait, Hieronymustól független forrásból, már akár Suetonius ez a forrás, mint azt az 1492. évi velencei Lucretius-kiadásnak a British Museumban őrzött példányához kötött üres lapokra 1502-ben Pontano tanítványa, Girolamo Borgia által jegyzett szöveg első kiadója, J. MASSON gondolta,¹⁷ akár Probus, akire újabban Girolamo Borgia bejegyzéseinek legalábbis egy részét A. ROSTAGNI iparkodott visszavezetni.¹⁸ Csakhogy már a *Vita Borgiana* első közlése után nem sokkal J. WOLTJER kimutatta, hogy nem Hieronymus

¹⁷ J. MASSON: Traces of a fresh source of tradition regarding the life of Lucretius. The Academy, 1894. jún. 23. Newly discovered fragments from Suetonius life of Lucretius. Co. 1894. szept. 29. Zu der Lucrezbiographie des Suetonius. Berliner Philologische Wochenschrift. 15 (1895) 285—287. col.

¹⁸ A. ROSTAGNI: Ricerche di biografia Lucreziana. II. La „Vita Borgiana”. Rivista di filologia e d'istruzione classica. NS 17 (1939) 113—135. 1.

adatainak tőle független, sőt az ő tudósítását sok tekintetben gazdagító, megbízható hagyományával van itt dolgunk, hanem pusztán egy humanista kompilációval — vagy Borgia, vagy mestere, Pontano nézeteinek összefoglalásával¹⁹ —, s Rostagni álláspontjának sokoldalú kritikája után E. PARATORE is megerősítette, hogy a *Vita Borgiana* már Hieronymus Krónikájának az ismeretét feltételezi, egyetlen más forrásból nem ismert adatot nem tartalmaz, ami pedig ezeken túlmegegy, az az ismert források adatainak nemegyszer durva félreértésén alapuló önkényes kombináció.²⁰ Vagy mi más véleményt alkothatnánk magunknak egy olyan elbeszélés szavahihetőségéről, amely pl. *Titus* Lucretiust *Quintus* Lucretiusszal összecezeréli, vagy pedig amelynek legszembetűnőbb többlete egyéb forrásainkhoz képest az, hogy anyja hosszú magtalanág után hozta költőnket a világra? Erről ugyan már WOLTJER megállapította, hogy Serenus Sammonicus orvosi tanköltés ménye egy sorának helytelen olvasatán alapul. A császárkori didaktikus poéta a természetlenségre vonatkozólag a *De rerum natura* IV. könyvét idézi, ahol Lucretius valóban szól erről a kérdéstről: *hoc poterit magni quartus monstrare Lucreti*. Ha „quartus” helyett „partus”-t olvasunk, már adva van a *Vita Borgiana* életrajzi adata: *matre natus diutius sterili*. Nos, WOLTJER szellemes feltevését hamarosan megerősítette FRITSCHÉ, rámutatva, hogy a *Liber medicinalis* milánói editio princepsében a kérdéses sor (606) valóban így áll: *hoc poterit magni partus monstrare Lucreti*.²¹ A *Vita Borgiana* éppúgy nem tekinthető Hieronymustól független forrásnak Lucretius betegségére és Cicero kiadói minőségére nézve, mint pl. az USENER által egy müncheni kódex alapján közzétett kronológiai jegyzetek Lucretius születése évére nézve.²²

Ami pedig Lactantiust illeti, S. BRANDT megfigyelései arra mutatnak, hogy itt is jóval többről van szó, mint pusztán az „argumentum ex silentio” önmagában véve többnyire problematikus esetéről.²³ Lactantius kitűnően ismeri és sokszor idézi Lucretiust, mégpedig, úgy látszik, nemegyszer könyv nélkül, miért is a Lucretius-kéziratoktól eltérő variánsainak szövegkritikai érték nem tulajdonítható. Idézeteinek itt-ott, amikor más filozófusokkal szemben játssza ki, pozitív előjele van, de többnyire, mint a kereszténység-gel legkevésbé összeegyeztethető filozófiai rendszer, az epikureizmus kép-

¹⁹ J. WOLTJER: Zur Lucrezbiographie des Borgius. Berliner Philologische Wochenschrift. 15 (1895) 317—318. col. Studia Lucretiana. Mnemosyne. 23 (1895) 221—233. l.

²⁰ E. PARATORE: Una nuova ricostruzione del „De Poetis” di Suetonio. Roma 1946. 22—72. l.

²¹ R. FRITSCHÉ: Zur Lucrezbiographie. Berliner Philologische Wochenschrift. 15 (1895) 541. col.

²² H. USENER: Zur lateinischen Literaturgeschichte. Kleine Schriften. II. 1913. 154—159. és 193—199. l. (Rheinisches Museum NF 22. 1867. 442—446. és 23. 1868. 676—680. l.) G. GUNDERMANN: Lucretius und Solinus. Rheinisches Museum NF 46 (1891) 489—493. l.

²³ S. BRANDT: Lactantius und Lucretius. Neue Jahrbücher für Philologie. 143 (1891) 225—259. l.

viselőjét, nemcsak elveti, hanem egyenesen megbélyegző kifejezésekkel illeti. Így pl. elsodálkozik Epikuros híveinek esztelenségén (*amentiam*) általában, mert tagadják a gondviselést és minden dolog eredetét tovább nem osztható testek (*insecabilibus ac solidis corporibus*) véletlen egybeállásának tulajdonítják (de opificio dei 2, 10). Epikuros materialista elméletét Lactantius elsősorban Lucretiusból ismeri s így rá is vonatkozik a gondolatmenetet összefoglaló ítélet: Epikuros hívei „nevetséges bolondok” (*ridicule insaniunt*). Vagy máskor (uo. 6, 1) Epikuros „ostobaságát” (*stultitiam*) cáfolva, kimondja, hogy mindaz, amit Lucretius „őrülten állít” (*delirat*), Epikurostól való. Egyszer (de ira dei 10, 16—17) Lucretius néhány sorát (l. 159—160 és 205—206) idézve és az atomok tanával ellentmondást vélve felfedezni, felkiált, hogy aki ilyen ellentmondásba keveredik, mintha ép agyvelővel sem rendelkeznék (*quis hunc putet habuisse cerebrum, cum haec diceret nec videret sibi esse contraria?*). Egy-egy ilyen kifakadás mellett aligha mellőzte volna Lactantius az utalást Lucretius orvosi értelemben is fennálló őrültségére, ha ilyen hagyományt ismert volna.²⁴ S ugyanígy, az öngyilkosságról szólva, amikor egyéb példák között — bár neve említése nélkül — Démokritos halálára nézve Lucretiust (III. 1041) idézi, nem mulasztotta volna el az öngyilkosság görög és római példái között az istentagadó költőt is felemlíteni (divin. inst. III. 18, 6), ha ismer valamiféle adatot Lucretius öngyilkosságára vonatkozólag. De ha Lactantius nem ismert ilyet — s ezt már R. PICHON teszi hozzá S. BRANDT megfigyeléseihez —, akkor mindenképp az a lehetőség esik el végképpen, hogy Suetonius akár Lucretius őrültségéről, akár öngyilkosságáról tudósított volna, hiszen Lactantius olyan széleskörű olvasottsággal rendelkezett, mint alig valaki az ő korában, s Suetonius afrikai elterjedtsége is bizonyítható, többek között Apuleius, Tertullianus, Marius Maximus, Censorinus és Solinus is ismerték. Ha pedig Lactantius olvasta Suetoniust és Lucretius megőrülésének és öngyilkosságának a történetét is megtalálta benne, lehetetlen, hogy megfeledkezzék róla, amikor — átvitt értelemben — Lucretius őrültségéről és Lucretiust is idézve az öngyilkos pogányokról beszél. Hiszen ez a történet olyan mértékben felelt volna meg azoknak a szempontoknak, amelyek alapján Lucretiust annyiszor cáfolta, hogy valósággal kínálkozott volna a felhasználásra.

K. ZIEGLER ennél is tovább megy és megállapítja, hogy még Hieronymus tanítója, Donatus sem ismert ilyen hagyományt; ezt bizonyítja éppen Vergilius életrajzának ismert synchronismusa: a tizenöt éves Vergilius azon a napon ölti fel a *toga virilis*-t, amelyen Lucretius meghalt. Valóban, itt olyan, az antik életrajzirodalomra jellemző jelképes coincidentia áll előt-

²⁴ Lactantius egyébként az antik filozófiai irodalom vitatkozó stílusát követi ezekkel az erős kifejezésekkel, így pl. Cicero a sztoikus Zénónt illeti a *delirans* jelzővel (de nat. deor. I. 14). Aristotelés pedig az eleáták módszerét mondja az „őrültséggel határosnak” (*μανία παραλήσιον*, de gen. et corr. I. 8).

tünk, mint pl. a három görög tragikus költő életrajzi adatainak a salamisí győzelem köré csoportosítása esetében, ez a synchronismus Vergiliust mintegy Lucretius örökösének tünteti fel — a *traditio lampadis* szép kifejezését használja evvel kapcsolatban PARATORE.²⁵ De ha Donatus — akár Suetoniusból, akár más forrásból — tud Lucretius halálának tragikus körülményeiről, aligha elégszik meg a közömbös *decederet* szóval Lucretius „elköltözésének” a megjelölésére. A legendának tehát Hieronymus tanuló évei és az Eusebius-féle Krónika átdolgozása közé eső évtizedekben, kb. 350 és 380 között kellett keletkeznie — következett helyesen ZIEGLER —, a szerelmi bájital őrjítő hatásának elterjedt hiedelme mellett talán Lucretius saját kijelentéseire is támaszkodva, hiszen a *De rerum natura* két helyén (IV. 1078 és 1117) ő maga nevezi *furor*-nak a szerelmi szenvedélyt, továbbá a III. 828—829. verseket is a *proprium* szó félreértésével a költő önvallomásának lehetett értelmezni:

*adde furorem animi proprium atque obliviam rerum,
adde quod in nigras lethargi mergitur undas...*

Csak azt nem értjük, hogy a BRANDT megfigyeléseit helyeslő A. BRIEGER²⁶ a szerelmi bájital motívumát elvetve miért igyekszik még „menteni a menthetőt” és E. STAMPINI²⁷ önkényes feltevései felé hajolva Lucretius *insaniáját* a szellemi erő kifejtést valóban nem akadályozó epilepsziának értelmezni, továbbá, hogy ZIEGLER miért vonakodik a legendáért, amely Hieronymusnál bukkan fel először s az ő tanulóévei előtt semmi esetre sem keletkezhetett. Hieronymusra hárítani a szerzői felelősséget. Hiszen a jelzett két-három évtizedben senkit nem ismerünk, aki Hieronymusnál alkalmasabb lett volna a legenda keletkezésére vezető szellemi teljesítmény végreáhajtsára. Mert ez a teljesítmény a IV. század szempontjából tudományos teljesítménynek számít és a hozzá szükséges feltételek éppen Hieronymus felkészültségében voltak a leginkább megadva. Hieronymus egyaránt jól ismerte Suetonius, akinek Caligula-életrajzából a fő motívumot vehette, és Lactantiust, akinek éppen az epikureizmus ellen folytatott harcát mint Cicero filozófiai tevékenysége keresztény továbbfejlesztését értékelte nagyra, hiszen éppen Lactantius *De ira* és *De opificio dei* c. műveit mondja Cicero dialógusai — nyilván elsősorban a *De natura deorum* — kivonatainak (Hier. Ep. 70, 5).²⁸

²⁵ PARATORE *im.* 25. l.

²⁶ A. BRIEGER: Die Unfertigkeit des Lucrezischen Gedichtes. *Philologus*. 67 (1908) 280. l.

²⁷ E. STAMPINI: Il suicidio di Lucrezio. Messina 1896. *Klny.* a *Rivista di Storia antica e Scienze affini* c. folyóiratból. Messina 1896.

²⁸ Vö. TH. ZIELINSKI: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig—Berlin 1912. 97. l. és R. PICHON: Lactance. Paris 1901. 246—266. l. Cicero a legtöbbet idézett auctor, a *De natura deorum* Lucretius tanítóköltménye és az *Aeneis* mellett a legtöbbet idézett klasszikus mű Lactantius összes műveiben, vö. S. Brandt „index auctorum”-ját,

Véleményünk szerint Lucretius megőrülésének és öngyilkosságának története Hieronymusnál nem is egyéb, mint a két szerzőből — Suetoniusból és Lactantiusból — merített elemek összekapcsolása. Suetoniusból, akit méltán idéz az Eusebius-féle Krónika római tárgyú bővítményeinek fő forrása gyanánt, és Lactantiusból, akit e Krónikában is olyan melegséggel említ, mint a keresztény szerzők közül senki mást; Kr. u. a 317. év mellett mint Crispus tanítójáról szól róla, a maga kora legékezesenzölőbb emberének mondja őt és Ennius jellemzéséhez hasonlóan emlékezik meg tiszteletre méltó szegénységéről: *vir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac vita pauper, ut plerumque etiam necessariis indiguerit*. Lactantiusnál lépten-nyomon olvashatott Hieronymus Lucretius „őrültségéről”, az apologéta heves kifejezéseit (*delirare, insanire, non habuisse cerebrum*), szó szerint értelmezte, s mint-hogy *amor* és *furor* azonosítását magánál a költőnél is megtalálta, kézenfekvő volt rá alkalmazni a római életrajzi irodalom egyik toposát, amelyet valóban Eusebiust kiegészítő jegyzeteinek fő forrása, Suetonius kínált felhasználásra, csak-hogy nem a *De poetis* Lucretiusról, hanem a *De vita Caesarum* Caius Caliguláról szóló fejezetében (50): *Creditur potionatus a Caesonia uxore amatorio quidem medicamento, sed quod in furorem verterit*. Forrásaiban található hasonló feljegyzést Lucullusról is, akit különben a Kr. e. 74. évnél említ meg; Plutarchos számol be arról, Cornelius Nepost idézve, hogy ő is szerelmi bájitaltól vesztette eszét (Luk. 43), valamint arról is, hogy Lucullus némelyek szerint önkézével vetett véget életének (uo. 42).

Lucretius öngyilkosságának feltételezésére ismét Lactantius néhány utalásának önkényes értelmezése adhatott alkalmat. Láttuk már, hogy ez utóbbi Démokritos öngyilkosságára nézve Lucretius egy sorát idézi. A költő itt az emberiség nagyjai között magasztalja a filozófust, aki azért választotta a halált, mert nem akarta szellemi ereje teljes hanyatlását bevárni (*de rerum nat.* III. 1039—1041), míg az egyházatya ezt az önkéntes halált semmivel össze nem mérhető bűnnek minősíti (*div. inst.* III. 18. 6). Lactantius már ebben az összefüggésben Démokritoson kívül még egy sor görög filozófust, Kleanthést, Khrysipposzt, Zénónt, Empedoklést és a rómaiak közül is Catót mint a Stoa követőjét említi, majd visszatérve az öngyilkosság bűnére, ugyanezekről a görög filozófusokról és az „öket utánzó” Catóról azt is megállapítja, hogy szörnyű tettüket halálmegvetésük bizonyítására hajtották végre (*ut mortem contempsisse dicerentur*), s nem is elégedtek meg avval, hogy önmagukkal szemben a gyilkosság bűnét elkövették, hanem az önkéntes halál okait magyarázva másokat is erre a bűnre tanítottak (*div. inst. epit.* 34). Lucretiust sem a III. könyvben, sem a Pentadius számára készült kivonatban nem említi

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXVII/2. 241—269. 1. A *De ira dei* hivatkozásai között minden más idézett művet megelőz a *De natura deorum*, H. Kraft és A. Wlosok mutatója szerint 38 utalással, mindjárt utána Lucretius műve következik, de már csak 18 utalással, vö. az új két nyelvű kiadást: *De ira dei — Vom Zorne Gottes*. Darmstadt 1957. 80—87. 1.

az öngyilkos filozófusok sorában Lactantius, s ez a tény jó okkal szerepel annak a bizonyítékai között, hogy Lactantius még nem tudott Lucretius öngyilkosságáról. Ámde Lactantiusnak és nyilván Hieronymusnak is tudnia kellett, hogy Lucretius elsősorban avval a cézzal dolgozta fel Epikurós materialista filozófiáját, hogy az embereket a halálfélelemtől megszabadítsa s ebben az összefüggésben azt is észszerűnek minősíti, hogy azok, akik már semmi jót nem várhatnak az élettől, önkezüikkel vessenek véget szenvedésüknek (III. 943). Arra maga Lactantius figyelmeztet, hogy Lucretius dicséretileg szól Démokritos öngyilkosságáról, így abban a bűnben ő is elmarasztható, hogy az öngyilkosságra tanított másokat. S különösen könnyen vonatkoztathatta Hieronymus azt az általános megállapítást Lucretiusra is, amikor Lactantius a kétféle halálmegvetésről beszél, a pogány filozófusokéről, akik az öngyilkosság bűnével mutattak rá példát, és a keresztény mártírokéről, akik inkább vállalták a halált, mintsem hogy elhagyják istent és a hitet elárulják. Igaz, pogány bölceket is idéz Lactantius az ilyenfajta halálmegvetésre, Cicerót, aki a *homo iustus*, Senecát, aki a *homo honestus* eszményének feltételeként szabta meg, hogy ha kell, a halált is vállalni tudja (divin. inst. VI. 17, 25—29). *Item virtus est mortem contemnere, non ut appetamus eamque nobis ultro inferamus, sicut philosophorum plurimi et maximi saepe fecerunt, quod est sceleratum ac nefarium* — mondja itt Lactantius, s ebbe a nevetek nem említő általánosításba Hieronymus annál inkább beleérthette Lucretiust, akinél gyakrabban és élesebben senkit nem cáfolt Lactantius, mert megszokhatta azt is, hogy ez utóbbi Lucretius epikureizmusával szemben különösen sokszor játssza ki az Epikurost bíráló Cicerót, akinél többnyire csak azt veszi észre, ami Lucretiustól elválasztja és nem azt, ami összeköti őket.

Különböző természetű adatok merész egymásravezetéseivel alakította ki tehát Lucretius életrajzát Hieronymus, de nem pusztán koholmány, hanem írott forrásokkal igazolható tudományos eredménynek tekintette ezt s ezért bátran kiegészíthette vele Eusebius Krónikájának kronológiai adatait. De nyilvánvaló, hogy az így kialakult Lucretius-életrajz tendenciája ugyanaz maradt, mint a Lucretiust elmarasztaló kifejezéseké Lactantiusnál: rontani hitelét annak a filozófiai rendszernek, amely a pogány hagyományon belül is materializmusával, a gondviselést tagadó álláspontjával a legélesebben mond ellent a kereszténységnek, amely tehát a megegyezés olyan lehetőségeit sem kínálja, mint a platonizmus vagy a sztoicizmus.

Van mégis Hieronymus tudósításának egy mozzanata, amelyre nézve már nem tudunk egyetérteni PICHON és ZIEGLER elmarasztaló ítéletével, s ez éppen az az állítás, amelynek kedvéért ezúttal a tudósítás egészét alaposabban szemügyre venni szükségesnek tartottuk. Hieronymus szerint Lucretius „könyveit”, amelyeket a költő örületének szüneteiben (*per intervalla insaniae*) írt, s amelyek megírása után önkezével vetett véget életének,

„utóbb” (*postea*) Cicero emendálta. Azok a kutatók, akik Lucretius lelki betegsége és öngyilkossága motívumának késői eredetét és keresztény céltartalmát bizonyítottak látják, többnyire úgy vélik, hogy ezzel Cicero kiadói érdemét is az önkényes kombinációk lomtárába számúzták. A kérdés irodalmán általában az a dilemma vonul végig, hogy vagy egészében elfogadják Hieronymus tudósítását, tehát Lucretius lelkibetegségét és öngyilkosságát is, Cicero kiadói érdemét is ténynek veszik, legfeljebb e lelkibetegség természetét kívánják a szerelmi bájital kevésbé hihető motivációjától elválasztva orvosilag különbözőképpen meghatározni és Cicero kiadói tevékenységének kisebb vagy nagyobb hatókört tulajdonítani, vagy pedig ezt a tudósítást egészben véve elvetik, s így Lucretius lelkibetegségével és öngyilkosságával együtt Cicero közreműködését Lucretius hagyatéka gondozásában is tagadásba veszik. A ritka kivételek közé számíthatók A. ERNOUT és N. F. DERATANI akik — e kérdés behatóbb tárgyalása nélkül — elvetik azt a hagyományt, hogy Lucretius remekműve egy lelkibeteg alkotása lenne, Cicero kiadói tevékenységével azonban mint megbízható adattal számolnak.²⁹

Véleményünk szerint csak ez az álláspont lehet a helyes. Ha ugyanis felismerjük az egyházi felfogás bélyegét, sőt egyenesen olyan nagy tekintélyű egyházatya keze nyomát, mint Hieronymus, azon a hagyományon, amely az istentagadó költőt erotikus életének erkölesi szeplőjével, örülségének és öngyilkosságának a hírével kívánta diszkreditálni, fel kell tennünk mindjárt a kérdést, fakadhat-e a Lucretiust diszkreditáló hamis adatokkal közös tőről az az állítás, hogy Lucretius művét Cicero javította, vagy legalábbis gondozta közzététel előtt. Ez esetben vagy arra kellene gondolnunk, hogy Cicero javító kezének olyan eredményt tulajdonít Hieronymus, amely hibákat kiküszöbölt — de hiszen akkor Lucretius műve nem lenne egészen elvetendő és feleslegessé válna a történet, amely a kárhuztatott művet egy örült elme szüleményének igyekszik feltüntetni, más szóval Cicero kiadói felelősége közömbösítené a Lucretius örülségéről szóló anekdotának egyházi szempontból mindenesetre kívánatos hatását. Vagy pedig azt kellene hinnünk, hogy Cicero kiadói szerepe keresztény szempontból egyben bűnrészesség is, azaz Hieronymus Lucretiusszal együtt Cicerót is meg akarná bélyegezni. Ez esetben persze Hieronymus már megfigyelt „tudományos” módszere szempontjából elegendő alapot nyújtott volna Cicero levele öccséhez, amelyből legalábbis annyi kétségkívül kiviláglik, hogy Cicero kezén megfordult Lucretius költői hagyatéka, de egyéb adatok híján Hieronymus — vagy akár az ő közvetlen szellemi környezete — csak akkor következtetett volna ebből Cicero kiadói-szerepére, ha ez Lucretiusról vallott felfogása tendenciájával

²⁹ A. ERNOUT: *Lucrèce*. Bruxelles 1947. 7—8. l. Н. Ф. Дератани—И. М. Нахов—К. П. Полонская—М. Н. Чернявский: *История Римской Литературы*. Москва 1954. 184. és 193. l.

megegyezett volna. Márpedig, ha Cicero „javítása” használt Lucretius művének, akkor Lucretius örültsége nem szolgáltat feltétlenül alapot az istentagadó mű elvetésére, ellenkező esetben pedig Cicero kiatlói szerepének Hieronymus részéről való konstruálása azt jelentené, hogy Hieronymus a pogány filozófia e két kiemelkedő képviselőjét, Lucretiust és Cicerót egyetlen mozdulattal kívánta elutasítani magától.

De vajon tulajdonítható-e ilyen szándék Hieronymusnak vagy akár az ő közvetlen szellemi környezetének? Kétségtelen, a „Ciceronianus” minősítés mint a pogány művelődési orientáció foglalatosa a „Christianus” ellentétként szerepel abban a híres látomásban, amelyet Eustochiumhoz intézett, a szüzesség megőrzéséről szóló levelébe szőtt Hieronymus (Ep. XXII. 30). Eszerint már Jeruzsálemben, a Szentírás barbár latinságával nehezen barátkozva — még a régi latin bibliafordításról, az Itáláról van szó, amelyet utóbb az ő szövegének, a későbbi Vulgátának kell majd a használatból kiszorítania — fájdalmasan nélkülözi könyvtárát, amelyet a korábbi évek alatt Rómában nagy gonddal és fáradtsággal gyűjtött össze. Cicero olvasása kedvéért előre bőjttel vezekelt, majd a klasszikus latinság után érzett váagnak ellenállni nem tudva, Plautushoz nyúlt. De a lelkiismeretfurdalás nem hagyta nyugodni. Egyszer, a negyvennapos bőjt közepetáján, lázas betegségbe esett, s lelke a túlvilági bíró ítélőszéke elé ragadtatott. Ott, az üdvözült lelkek fényes alakjai között a földön elterülve kellett hallania a súlyos ítéletet: *Ciceronianus es, non Christianus!* A ráért vesszőcsapásoknál is jobban gyötörte a bűntudat tüze s az élők világába, ifjúkora vétkeit jóvátenni, csak esküvel megpecsételt ígérete árán térhetett vissza: „Uram, ha valaha is világi könyveket veszek a kezembe, ha olvasom őket, vedd olybá, hogy tégedet megtagadtalak” (*domine, si umquam habuero codices saeculares, si legero, te negavi*).

Elhamarkodott dolog lenne e belletrisztikusan alakított elbeszélésből, amely a túlvilági látomások antik toposát³⁰ a középkor utóbb gazdagon kibontakozó műfajára³¹ örökíti, arra következtetni, hogy Hieronymus olyan lelki válságáról számol itt be, amely után valóban egyszer s mindenkorra elfordult Cicerótól vagy éppen szembefordult vele. Itt nem is annyira Ciceróról van szó, mint inkább az egész klasszikus latin irodalomról, amelynek Cicero éppen mint a legtöbbre tartott képviselője egyben összefoglaló szimbólumául is kínálkozott. S nem is annyira a tőle való elszakadást hitelesíti, mint inkább ez elszakadás lélektani nehézségeit érzékelteti a látomás. Ezeket a nehézségeket nem tudta legyőzni Hieronymus, talán nem is akarta mindig; annyi tény, hogy Cicero kedvéért utóbb inkább a látomás hitelességét tagadta meg. Mert Cicero hatásától nem tudott szabadulni, s hiába hozta fel saját mentségére, hogy korábbi Cicero-olvasmányainak az emléke

³⁰ Vö. R. REITZENSTEIN: *Hellenistische Wundererzählungen*, Leipzig 1906. 6. l.

³¹ Vö. KATONA LAJOS: *Túlvilági látomások codexünkben*. Irodalmi tanulmányai. Budapest 1912. II. 101—125. l.

az, ami latin stílusán eltörölhetetlen nyomokat hagyott; az őt esküszegéssel vádoló Rufinusszal szemben végül is a próféták tekintélyére hivatkozik, akik az álmokba vetett hitet tilalmazták. Éppen ezért egyenesen szemérmertlenséget vet Rufinus szemére, aki egy álomban tett fogadalmat kér számon tőle: ez ugyanolyan értelmetlenség, mint azt gondolni, hogy valakit egy álmában elkövetett házasságtörés juttathat örök kárhozatra (adv. Ruf. I. 30—31). Joggal találja TH. ZIELINSKI az egész korai keresztény-latin irodalomnak Ciceróhoz való viszonyára jellemzőnek azt is, hogy már Hieronymus előtt Lactantius számára alapvető jelentőségük van Cicero filozófiai műveinek, s azt is, hogy Hieronymus felismeri, sőt elismeréssel illeti Lactantius keresztény filozófiájának cicerói alapjait³²; Hieronymus elsősorban Lactantius *De ira dei* című munkájával kapcsolatban teszi ezt a megállapítást, melyről elmondható, hogy Cicero *De natura deorum*-jának antiepikureista érveit egyenesen Lucretiusszal szemben élezi ki — mint látni fogjuk még, nem is egészen Cicero eredeti intenciója ellenére. Cicero tehát Lactantius szemében ugyanúgy, mint Hieronymus szemében, az epikureizmus ellenlábasa s mint ilyen, a keresztény theológiának is szövetségestársa lehet, az epikureizmus legkövetkezetesebb római képviselőjével, Lucretiusszal szemben is.

De bármilyen hullámozást kellene is feltételeznünk Hieronymus vonzalmában Cicero iránt, éppen akkor, amikor Eusebius Krónikájának az átdolgozásával foglalkozik, lenyűgöző erővel hat rá Cicero nagysága. Éppen a Krónika bevezetése bizonyítja ezt, a Vincentiushoz és Gallienushoz intézett ajánló levél, amely elsőnek Cicerót említi, mégpedig annak a bizonyítására, hogy minden fordítás — s a maga művét a főleg római tárgyú kiegészítések ellenére csupán Eusebius görög nyelvű munkája fordításának tekinti — milyen alig leküzdhető nyelvi nehézségekkel találja szemben magát. A *noster Tullius* kifejezés természetesen Hieronymus szóhasználatában csupán Cicero rómaiságát jelenti a görögökkel szemben, de az egész mondat hanghordozása a legnagyobbnak tudott római író iránt az elismerést és a csodálatot érzékelteti, még akkor is, amikor fordításainak éppen a dolog természetéből következő elégtelenségét állapítja meg: ha Platón, Aratóst vagy Xenophónt fordítja, még az ő ékesenszólásának arany folyamát is szennyes és zavaros akadályok gátolják, amelyek Cicero nyelvét szinte felismerhetetlenné teszik (*in quo opere ita saepe aureum illud flumen eloquentiae quibusdam scabris et turbulentis obicibus retardatur, ut qui interpretata nesciunt, a Cicerone dicta non putant*). Az „aureum illud flumen eloquentiae” emberének a tekintélyét emeli a fényes származás, ezért kell, s minthogy a lovagrend társadalmi jellege már elhomályosodott, egy már Silius Italicusnál (Pun. VIII. 405) felbukkanó, majd Plutarchos (Cic. 1) és a Sextus Aurelius Victornak tulajdonított, Hieronymusszal közel egykorú *De viris illustribus* (LXXXI) által is fel-

³² ZIELINSKI im. 91—106. l.

említett hagyomány alapján lehet is a lovagrendi *homo novus*-t királyi vérből eredeztetnie: *Cicero Arpini nascitur matre Helvia, patre equestris ordinis ex regio Vulscorum genere* — fűzi Hieronymus az i. e. 106. évhez, Cicero születési évéhez. A bizonytalan eredetű és Cicero saját kijelentésével nehezen összeegyeztethető³³ hagyományt Hieronymus ugyanúgy tendenciózusan használja fel, mint ahogyan tendenciája van a Lucretius-lemmának is, csak hogy a kettőben éppen ellentétes tendencia nyilvánul meg, az egyik Cicero tekintélyének az emelésére szolgál, a másik az epikureizmusra vél döntő csapást mérni azáltal, hogy legismertebb, Lactantius által elsősorban támadott képviselője örült volt és öngyilkosságot követett el.

Ebből szükségképpen következik, hogy — ha Hieronymustól való Lucretius örültségének és öngyilkosságának a híre — nem lehet az ő leleménye az is,

³³ Ami persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az apokrif hagyomány végső fokon Cicero egy elszigetelt kijelentésének félreértésén vagy tendenciózus félremagyarázásán alapuljon. Cicero egy alkalommal Servius Tulliust a maga *gentilis*-ének minősíti (Tusc. I. 16). De ezt vagy tréfának szánta, vagy a *gentilis* szó nem jelent itt többet, mint a mi „névrokon” szavunk, olyan embert tehát, akinek ugyanaz a *nomen gentile*-je. Hiszen se szeri, se száma azoknak a kijelentéseknek, amelyekben Cicero lovagrendi osztályöntudattal vallja magát *homo novus*-nak, így pl. a születési nemességgel szemben a polgári érdem alapján vallja magát a nagy Scipiók méltó utódjának (in Verrem II. act. IV. 37). Ha a *Tusculanae disputationes* olyan időpontban keletkezett is, amikor erre hivatkozni már kevésbé volt számára időszerű, semmi esetre sem tehetette ki magát a korábbi nyilatkozataival való szembesítésnek. Annál kevésbé, mert egyszer a *laudatio funebris* műfajában gyakori történelemhamisítások példái között említi az alacsonyabb származású emberek rangjának emelését szolgáló, a névrokonságon alapuló genealógiai konstrukciókat; olyan ez — teszi hozzá — „mintha én attól a M. Tullistól származtatnám magamat, aki mint patricius Servius Sulpiciussal együtt volt consul tíz évvel a királyok elűzése után” (Brutus 62). Nem volna jó a példa, ha a patricius őssel szemben egyenesen királyi őst vallhatna magáénak Cicero, még akkor sem, ha ez a királyi ős nem más, mint a hagyomány egyik ága szerint rabszolga származású Servius Tullius. De vajon, ha komolyan vették is Cicerónak azt a kijelentését, hogy Servius Tullius az ő *gentilis*-e, szolgálhatott-e ez alapul arra, hogy Cicerót a volscusok királyi családjából eredeztessék? Legfeljebb egy további félreértés árán. Servius Tullius homályos származása körül ugyanis már az ókorban különböző találgatások indultak meg s a rabszolgaszármazást Livius is tagadásba veszi, mikor amellett a vélemény mellett foglal állást (*eorum magis sententiae sum*), hogy Róma hatodik királyának azonos nevű apja Corniculum fejedelme (*princeps*) volt, a város elfoglalásakor elesett, felesége áldott állapotban került a rómaiak fogságába s a római királyné kegyessége mentette meg attól, hogy fiát szolgaságban hozza a világra (I. 39). Corniculum latin város s így azt kell feltételeznünk, hogy aki a *Tusculanae disputationes* alapján — Cicero intencióival ellentétben — először szerkesztette meg a hamis genealógiát, a Servius Tullius származásával kapcsolatban emlegetett Corniculumot, amelyet az egyik Tarquinius (Priscus) hódított meg, emlékezetében felcserélte a volscusok városával, Succa Pometiával, amelyet a másik Tarquinius (Superbus) foglalt el később (Liv. I. 53). Hozzájárulhatott ehhez az is, hogy egy Cicero *nomen gentile*-jére emlékeztető neves volscus fejedelmet (*princeps Volsci nominis*) is ismer a római történelem, Attius Tullus ez, Róma esküdt ellensége, aki a sértődött Coriolanust befogadta (Liv. II. 35—40). Egyenesen Attius Tullust nevezi meg Cicero ősnékn Plutarchos (Cic. I) és a *De viris illustribus*, amely ezt a őst már *rex*-nek mondja (LXXXI). A hagyomány kialakulását már i. u. az első századra bizonyítja Silius Italicus célzása (VIII. 403—406):

*Tullius aerata raptabat in agmina turmas,
Regia progenies, et Tullo sanguis ab alto.
Indole pro! quanta iuvenis, quantumque daturus
Ausoniae populis ventura in saecula civem!*

hogy Lucretius irodalmi hagyatékát Cicero vette gondozásba. Hiszen ha ez is az ő leleménye volna, vagy azt kellene feltételeznünk, hogy a Lucretius művét elutasító ítéletet mindjárt enyhíteni kívánta volna avval, hogy Cicero javított rajta, vagy Cicerót is mint a mű kiadóját akarta volna diszkreditálni. Márpedig Hieronymusnak e két lehetséges célzat közül egyik sem tulajdonítható, az első azért nem, mert senkiről nem képzelhető, hogy ilyen balkezesen tegye saját konstrukcióját értelmetlenné, a második azért nem, mert ellentétben áll avval a tisztelettel, amellyel Cicerót körülvette. S minthogy sem Cicero, sem Lucretius ókori utóéletében nem ismerünk olyan irodalmi vagy filozófiai irányt, amelynek érdekében állott volna kettejük egyeztetése, illetőleg ilyen természetű egymás mellé állítása, a legnagyobb valószínűséggel a mellett foglalhatunk állást, hogy Cicero kiadói szerepét illetően Hieronymus valóban megbízható hagyományra támaszkodott. A Lucretius-lemmának ezt az egyetlen adatát meríthette Suetoniusból, mint ahogyan minden bizonytalanságot innét vette az i. e. 17. évhez fűzött lemmát, amely Vergilius hagyatékának a sorsáról szavakig menően egyező formulával emlékezik meg; itt ugyanis, a Donatus-féle Vergilius-életrajzzal egybehangzóan, jegyzi meg Hieronymus, hogy az *Aeneis* „utóbb” (*postea*) Varius és Tucca „javították ki” (*emendarunt*). Hogy Varius és Tucca „javításai” Hieronymus szerint sem érinthették az *Aeneis* lényegét (*emendarunt ea lege, ut nihil adderent*), az még Cicero kiadói szerepével kapcsolatban is foglalkoztatni fog minket. De egyelőre csak utalunk erre, valamint arra is, hogy akik Lucretius lelkibetegségével és öngyilkosságával együtt Cicero kiadói szerepét is tagadásba veszik, a két nagy római filozófiai, irodalmi, sőt politikai álláspontjának olyan ellentétes vonásaira hivatkoznak, amelyek alapján Cicerónak, ha egyáltalán alaposabban foglalkozott vele, szerintük Lucretiust el kellett volna utasítania magától.

2. CICERO KRITIKÁJA LUCRETIVS MŰVÉRŐL

Ha már az érvek között szerepel Cicero feltételezhető véleménye Lucretiusról, képzelhető-e szerencsésebb helyzet, mint hogy ezt a véleményt első kézből, magától Cicerótól hallhatjuk? De mit szólunk, ha ez a vélemény maga olyan problematikus megfogalmazásban jelentkezik, hogy értelmezésének a története a *quot homines tot sententiae* zavarbaejtő képét tárja szemünk elé? A tényállás az, hogy Cicero alig néhány hónappal Lucretius halála után, minden jel szerint i. e. 54 februárjában a következőket írja testvérének, Quintusnak: *Lucretii poemata ut scribis ita sunt multis luminibus ingenii multae tamen artis sed cum veneris virum te putabo si Sallustii Empedoclea legeris hominem non putabo* (ad Quintum fratrem II. 9 [11]). Hogy ki az a Sallustius, akinek *Empedoclea* e. művét, tehát minden valószínűség szerint Empedoklés filozófiáját feldolgozó tanítókölteményét Lucretiusszal

egy füst alatt, de korántsem egészen egyforma értékeléssel említi Cicero, a történetíróval azonos-e, amint pl. R. HIRZEL véli,³⁴ vagy a Cicero levelezésében többször (így ad Quintum III. 4., III. 5. ad fam. II. 17.) szóba kerülő Sallustiuszal, mint azt E. G. SIHLER jó érvekkel bizonyítja,³⁵ ezúttal nem kívánunk foglalkozni, az idézett levélrészlet e nélkül is elég kérdést ad fel nekünk. Mégis az egész periódust kell szemügyre vennünk. hiszen még a központozásra nézve sincs általánosan kötelező megegyezés, nevezetesen a *sed cum veneris* szavakra nézve vitatott, hogy a Lucretiusra vonatkozó megállapítás végződik, vagy inkább a Sallustiusra vonatkozó kezdődik-e vele. De ha egy sor, Cicero más leveleiből vett analógia alapján³⁶ aposiopesiset feltételezünk és a pontot nem az *artis* és a *sed*, hanem a *veneris* és a *virum* szavak közé helyezzük, azaz arra gondolunk, hogy Cicero egy személyes megbeszélésre halasztja Lucretius „poémáinak” behatóbb értékelését, s nem Sallustius művének Quintus részéről való elolvasását arra az időre, amikor ezt alkalma lesz öccse kezébe adni³⁷ — Lucretiusról adott véleményének futólagos, kifejezetten ideiglenesnek szánt megfogalmazása is több tekintetben problematikus marad. Mindenekelőtt a *tamen* szócska szúrt szemet a Cicero-kiadók és Lucretius-kutatók egymást követő nemzedékeinek: ha Cicero az *ingenium* csillogásából, az *ars* érdeméből, is sokat fedez fel Lucretius költészetében, hol van az ellentét, amelyre a *tamen* kötőszó utal?

Több, egymásnak ellentmondó kísérlet történt e nehézség legyőzésére a kézirati hagyomány elfogadása alapján, szövegjavítás nélkül is. Így mindenekelőtt R. REITZENSTEIN, aki az *ars* szóban itt a görög *τέχνη, τεχνολογία* latin megfelelőjét látja, azaz valamely tudományág rendszeres, a költészettől, de még egy Scaevola derűs *humanitas*-ától is idegen feldolgozását, mint ahogyan egyik, Atticushoz intézett levelében (IV. 16) Cicero valóban így indokolja, hogy *De oratore* c. művének csak első könyvében szerepelteti a tréfakedvelő öreget: *Erat primi libri sermo non alienus a Scaevolae studiis: reliqui libri τεχνολογίαν habent, ut scis. Huic ioculatorem senem illum, ut noras, inserere nolui.* Ilyen értelemben állna szemben Cicero ítélete szerint Lucretius költeményében az *ars* az *ingenium*-mal, s teszi fáradtságossá az olvasását, ha nem is olyan embertelenül olvashatatlaná, mint Sallustius

³⁴ R. HIRZEL: Zur Charakteristik Theopomps. Rheinisches Museum NF. 47 (1892) 388. l. 1. j.

³⁵ E. G. SIHLER: Lucretius and Cicero. Transactions and proceedings of the American Philological Association. 28 (1897) 42—54; 48—49. l.

³⁶ Vö. FR. MARX: Das Urteil des M. Cicero über Lukrez. Berliner Philologische Wochenschrift 11 (1891) 834—835. col.

³⁷ Egészen más értelmet ad a fordulatnak TH. BERGK önkényes coniecturája: *si ad umbilicum veneris*: Philologische Thesen. Rheinisches Museum NF 19 (1864) 606. l. A *sed cum veneris* szavakra következő *aposiopesis*-szel nem számoló, s egyébként is merész coniecturákat alkalmazó többi kísérettel bővebben nem foglalkozunk; ide számítható MUNRO (im. II. 19): *...multae tamen artis esse cum inveneris...*, J. J. CORNELISSEN (Mnemosyne 17, 1889. 128. l.): *...multae tamen artis si conviceris...*, KARSTEN (uo. 387. l.): *...multae tamen artis si tu inveneris...*

E m p e d o c l e á-jáét. „Den *lumina ingenii*, den glänzenden poetischen Einlagen, stehen die vielen rein technischen Partieen entgegen, welche nur der *ars*, dem System, dem Lehrbuch, angehören.”³⁸ Meg kell vallanunk, hogy tőlünk e kísérlet szubjektív kiindulópontja is idegen: „Beachten wir nur, wie wir selbst den Lukrez beurteilen: Der poetische Leser ärgert sich an der rhythmisierten Mathematik, die einen grossen Teil des Gedichtes grade zu unleserlich macht.” De REITZENSTEIN magyarázata véleményünk szerint már csak azért is elfogadhatatlan, mert az *ars* nem jelent akármilyen tudományt; a természet jelenségeinek olyan filozófiai magyarázatát, amilyenre Lucretius törekszik, semmi esetre sem, hanem valamilyen emberi tevékenységet, mesterséget, művészetet, *τέχνη*-t, illetőleg mint a görög *τεχνολογία*, ha tankönyvet, akkor is legfeljebb olyat, amely az efféle emberi tevékenység szabályait foglalja rendszerbe, módszertanát határozza meg. Ilyen tudomány a *rhētorica*, az *ars dicendi*, amit a *De oratore* második és harmadik könyve valóban szisztematikusabban tárgyal, mint az első, de *ars philosophiae* (Acad. post. I. 17) is a filozófiai módszert jelenti, és nem magát a filozófiát, a „definíciók tana” *definiendi artes* (de fin. IV. 8) meg éppen e módszertan egyik fejezete, amennyiben nem valamiféle meghatározások rendszerét, hanem legfeljebb a helyes definíciók alkotásának a szabályait foglalhatja magában. Aminthogy később is a görög *τέχνη*-nek és a cicerói szóhasználatnak megfelelően él tovább az *ars poetica*, *ars regnandi* stb., tehát mindig valamely gyakorlatot tudósító, illetőleg szabályozó elmélet értelmében, de a „rerum natura” szükségképpen kívül marad a hatókörén, még a *septem artes liberales* későbbi terminológiájában is csak *-a potiori* kerülhetett a „művészetek” közé, a *grammatica*, *rhētorica*, *dialectica*, *arithmetica*, *geometria* és *musica* mellé az *astronomia*, de bizonyos fokú különállását még így is elárulja — a geometriával együtt — főnévi és nem a *grammatica ars*, *γραμματικὴ τέχνη*-féle jelzős kapcsolatok emlékét őrző melléknévi alakjával.

„Dass *multa ars* viele technischen Partieen bedeuten könne, bestreite ich . . . prinzipiell” — veti REITZENSTEIN ellenébe teljes joggal, bár minden indokolás nélkül E. NORDEN. Ő annak a görög irodalomelméletben hosszú múltra visszatekintő ellentétnek a szempontjából értékeli Cicero ítéletét, amelyet így fogalmazott meg utóbb Horatius: *natura fieret laudabile carmen an arte — quaesitum est . . .* (AP 408—409). Ugyancsak az *Ars poetica*-ból tudjuk, hogy Démokritos a költővel veleszületett tehetséget, az *ingenium*-ot olyannyira a művészi tudatosság, az *ars* fölé helyezte, hogy a józan költőket (*sanos poetas*) egyenesen kizárta a Helikonról (AP 295—297), de Horatius másként ítélte, s tehetség és tudatosság egymásrautaltságának az elvét vallotta: *ego nec studium sine divite vena — nec rude quid prosit video ingenium . . .* (AP 409—410). NORDEN szerint ugyanez volt már Cicero álláspontja, s éppen

³⁸ R. REITZENSTEIN: Drei Vermutungen zur Geschichte der römischen Litteratur. Marburg 1893. 52—55. 1.

azt dicséri Lucretiusban, hogy — szemben a *novi poetae* Cicero által megvetett kisműves műgondjával — igazi lángelme, veleszületett tehetségét mégis a művészet szoros szabályai alá veti, azaz *φύσις* és *ἄσκησις* mintaszerű egységét képes megvalósítani.³⁹ Könnyű volna már itt kiegészíteni NORDEN fejtegetéseit avval, hogy *φύσις* és *ἄσκησις*, illetőleg *τέχνη* problémája valóban Cicero műveiben is kimutatható, mégpedig a humanista művelődéelmélet általánosabb összefüggéseiben. Archiaszt védő beszédében pl. úgy foglal állást, hogy még mindig többet ér a természetes adottság (*natura*) a tanultság (*doctrina*) nélkül, mint fordítva, de a rendkívüli emberi nagyság, amilyenre az ifjabb Scipio és barátai mutattak példát, a kettő egységén alapszik: *cum ad naturam eximiam et illustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae* (Arch. 7). Mégis, rá kell mutatnunk mindjárt NORDEN értelmezésének arra a gyöngéjére, hogy nem veszi figyelembe az egy lélegzetvétellel kimondott kettős ítélet egészét. Sallustius *E m p e d o c l e á*-jának merev visszautasítása oly módon kapcsolódik Lucretius megítéléséhez, hogy ez utóbbi sem tartalmazhat teljes elismerést: Lucretius költészetében van jó is, rossz is, de hogy mi az igazán rossz, azt akkor fogja csak látni Quintus, ha Sallustius művével is megismerkedik.

Ez a főhibája G. L. HENDRICKSON inkább szellemes, mintsem meggyőző javaslatának is; eszerint *tamen* nem Cicero ítéletén belül, hanem a két testvér — Marcus és Quintus — között felmerült ellentétre utalna. *Ita sunt* — ismeri el öccsének feltételezhetően elismerő nyilatkozata helyességét Cicero, ami Lucretius eredeti tehetségét, *ingenium*-át illeti: *mégis* helyesbítésre szorul Quintus véleménye, amennyiben bátyja a műgond, a tudatos művészet, csiszoltság, egy szóval az *ars* tekintetében is sokra tartja Lucretius művészetét, míg Quintus feltehetően a *novi poetae* csiszoltságához mérve e tekintetben nem találta kielégítőnek.⁴⁰ Amellett, hogy a Sallustiusról szóló véleménynek a Lucretiusról szóló véleményhez kapcsolódása nem teszi valószínűvé, hogy Cicero ez utóbbiról minden korlátozás nélkül, egyértelmű lelkesedéssel kívánt volna nyilatkozni, talán az is ellenemond HENDRICKSON feltevésének, hogy az eleven párbeszéd mondatfűzését veszi inkább alapul, mint a levelezés útján, hetek, sőt esetleg hónapok kiesésével egymásnak felelgető emberek dialógusát: ha amott az imént elhangzott vélemény megismérlése nélkül mondhatunk ellent, a levélíró aligha fogalmaz annak feltételezésével, hogy a címzett még szinte szó szerint emlékezik saját szavaira, vagy éppen másolattal a kezében konfrontálja saját maga és levelezőtársa véleményét. Más szóval, ha Cicero a HENDRICKSON által feltételezett finom

³⁹ E. NORDEN: Die antike Kunstprosa. Leipzig 1898. I. 182. l. 1. j. Vö. már T. MAGUIRE: Adversaria. Hermathena 4 (1883) 420. l. és R. Y. TYRRELL: The Correspondence of M. Tullius Cicero. II. Dublin—London 1886. 106—107. l.

⁴⁰ G. L. HENDRICKSON: Cicero's Judgment of Lucretius. American Journal of Philology. 22 (1901) 438—439. l.

distinkció értelmében válaszolt volna öccsének, akkor válaszában nemcsak azt ismételte volna meg ennek szavaiból, amivel egyetért, hanem még inkább azt, amivel nem ért egyet, hogy a főellentétek tisztázódjanak, akkor is. ha egy részletesebb megvitatást a *sed cum veneris* szavak későbbre, a legközelebbi személyes találkozás alkalmára halasztanak.

A teljesség — nem a kérdés alig áttekinthető irodalmának, de legalább a megoldás-típusok teljességének a — kedvéért kell megemlítenünk az antik filozófia kiváló lengyel ismerőjének, A. KROKIEVICZNEK a megjegyzéseit, amelyeket C. BAILEY ismert Lucretius-kiadásához fűz. Cicero levelének értelmezésében BAILEY lényegében NORDENNEL közös álláspontot foglal el: Ennius és a régibb latin költők *ingenium*-a és az alexandriai befolyás alatt álló kortársakra jellemző *ars* szerencsés kombinációjáról lenne itt szó.⁴¹ KROKIEVICZ azonban a *multae tamen artis* kifejezésben a *multae* jelzőnek pejoratív értelmet tulajdonít: „ad vituperationem potius quam laudationem spectat.” És hivatkozik Catullusra (112), aki egy bizonyos „kiállhatatlan” Nasot nevez *multus homo*-nak, valamint a sok tekintetben valóban Lucretius mintaképének tekinthető Ennius megítélésére Ovidiusnál (Trist. II. 424): *Ennius ingenio maximus, arte rudis*.⁴² Csakhogy véleményünk szerint mindkét párhuzam tarthatatlan, az utóbbi, mert ha Ovidius az aranykori költészet eredményeinek birtokában Ennius művészetét nyersnek tarthatta is, Cicero számára még Ennius volt a *summus epicus poeta* (de opt. gen. or. I), akinél szívesebben senkit sem idéz, akiben nem valami avult régiséget, hanem éppen a latin nyelv (de or. I. 34) és költői forma megújítóját látja. E tekintetben egyenesen elődjét tiszteli benne, aki a költészet terén már olyan reformot hajtott végre, amely őt a próza művészi kiképzésében hasonló törekvésekre bátorítja (or. 51). Igaz, egy ízben megrója a közvetlen szemlélettől túlságosan elütő metaforáját, de akkor is siet mindjárt ugyancsak tőle hozni fel annál inkább helyeselhető példákat (de or. III. 40—41). Enniust egyenesen mint a tökéletesebb művészet (*Ennius . . . sane perfectior*) és magasabb fokú csiszoltság képviselőjét állítja szembe Naeviuszal; ő maga a régiség tiszteletében odáig megy el, hogy sajnálja a régi rómaiak lakomáin énekelt hósdalok elvesztét és Ennius részéről is nehezen feltételezi, hogy őszintén kicsinyelné (*qui se illum, ut simulat, contemneret*) azt a Naeviust, aki bár kevésbé csiszoltan (*minus polite*) írt nála, de akinek saját költészete mégis sokat köszönhet (Brut 19).⁴³ Még kevésbé ítéltette meg Cicero az enniusi hagyományt továbbfejlesztő Lucretius művészetét úgy, ahogyan Ovidius utóbb Enniusét, mert — mint még látni fogjuk — ez a továbbfejlesztés ugyanabba az irányba

⁴¹ Titi Lucretii Cari De Rerum Natura Libri Sex. Edited... by Cyril Bailey. Oxford (1947) 1950. 170. l.

⁴² Eos. 45 (1951) 157. l.

⁴³ Vö. még J. KUBIK: De M. Tullii Ciceronis poetarum Latinorum studiis. Dissertationes Philologicae Vindobonenses, I. Lipsiae—Pragae 1887. 257—284. l. és E. MALCOVATI: Cicerone e la poesia. Pavia 1943. 89—231. l.

mutatott, mint saját költői kísérletei, amelyekre szemelláthatóan támaszkodott is Lucretius. Ami pedig *multus* pejorativ értelmét illeti, Catullusnál sem szükséges kereskednünk, magánál Cicerónál is megtaláljuk efféle fordulatokban, mint *ne . . . multus et insolens sim* (de or. II. 87), ami kb. így fordítható: „hogy ne legyek sok beszédemmel senki terhére”; Catullus Nasoja is „terhére van az embereknek”, „sokallják” tolokodása miatt, ahogyan G. FRIEDRICH értelmezi: „Du bist überall zu finden, Naso . . .”⁴⁴ A helyes értelem tehát mindenképpen *multus* „sok” alapjelentése felől közelíthető meg. Catullus epigrammájának második sorában is, ahol legfeljebb a „kéjben telhetlent” vagy „szerelmével tolokodót” jelenti, de semmi esetre sem a *molere* elavult participiumának olyatén obszcén értelmű felújítását, mint J. B. BURY gondolta.⁴⁵ Mint az *ars* jelzője is csak abban az értelemben juthatna pejorativ mellézköngéhez, ha azt feltételeznők, hogy Cicero számára túl sok volna Lucretius művészetében a művészkedés, eltúlzott volna a műgond, ami éppen nem feltételezhető annál a szónoknál, aki maga is csak akkor mer a forum nyilvánossága elé lépni, amikor úgy érzi, hogy amivel fellép, az már *perfectum ingenio, elaboratum industria*, azaz gondolati tartalom tekintetében is tökéletes és kellő műgonddal is van kidolgozva (de imp. Cn. Pomp. 1). Még ha a *ῥεῶτες* (ad Att. VII. 2.), a *cantores Euphorionis* (Tusc. III. 19) valamelyikéről, tehát azoknak az alexandriai módra mesterkedőknek egyikéről volna szó, akiket valóban megvetett Cicero, s akikkel éppen Ennius emberi tartalommal teljes művészetét állította szembe (uo.), de nem általában formaművészetük miatt, hiszen láttuk már, hogy Ennius formai értékeit is nagyrabecsülte, hanem azért, mert a *novi poetae* művészetét keresettnek és tartalmatlannak érezte. De nem érezhette keresettnek Lucretius nagyvonalú költészetét, s hogy tartalmatlannak nem érezte, arra KROKIEWICZ annál kevésbé gondolhat, mert hiszen alapfeltevése szerint éppen a dicsérőleg kiemelt *multis ingenii luminibus*-szal állna szemben a megróvólag említett *multae tamen artis*, ahol szerinte *multa* alatt *tumida, molesta* volna értendő.

Rövidebben végezhetünk — C. BAILEY helyeslése⁴⁶ ellenére — egy olyan értelmezéssel, amely Lucretius lelkibetegségét feltételezi. Hieronymus tudósításának forráskritikájával ezt a kérdést lezártnak tekintjük s így elesik H. W. LITCHFIELD ötlete, amely szerint *tamen* a két testvér előtt jól ismert, de Marcus levelében elhallgatott betegséggel szemben minősítené

⁴⁴ Catulli Veronensis Liber, erklärt von G. Friedrich. Leipzig—Berlin 1908. 546. l.

⁴⁵ JOHN B. BURY: Eine alte Participialform bei Catullus (XII. (Bezzenbergers) Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. 8 (1884) 329. l. Vö. még H. MAGNUS: Zu Catullus. Jahrbücher für Philologie und Paedagogik 137 (1888) 483. l.

⁴⁶ C. BAILEY csekély módosítással fogadja el LITCHFIELD tételét: Lucretius lelkibetegségének az ismerete hozzájárulhatott Cicero csodálkozásához afelett, hogy nemcsak *ingenium*, de *ars* is található az örület ritka tiszta pillanataiban készült műben; Cicero mégsem fogalmazhatta volna meg ítéletét így, ha nem ismeri az antik irodalomkritika közhelyét, mely *φύσις* és *τέχνη* („inspiration” és „skill”) között tesz különbséget. Vö. BAILEY: Lucretiana. The Classical Review. 28 (1914) 100—103. l.

inkább a művészi kidolgozottságot, mint az eredeti gondolatok sziporkázását váratlanul: sok ilyen sziporkát, mégis nagy művészetet is talál az elmebeteg költő művében Cicero s ez éppen az, ami meglepi.⁴⁷

Így tehát mindaz a kísérlet, amely szövegjavítás nélkül iparkodott Cicero kijelentését értelmezni, hajótörést szenvedett. Azok közül a javaslatok közül viszont, amelyek korrekcióhoz folyamodtak, egyet mindenesetre már részben ugyanolyan érveléssel zárhatunk ki, mint amely alapján NORÐEN és HENDRICKSON a kézirati hagyományt elfogadó értelmezésével szemben foglaltunk állást. KUBIK ugyanis *tamen-t etiam-ra* javítja,⁴⁸ s ebből az következnék, hogy Lucretius költészetében mind az *ingenium*, mind az *ars* kiérdemelte Cicero elismerését.⁴⁹ Csakhogy, láttuk már, a Sallustius *Empedocleá-ját* egy szójátékszerű fordulattal teljesen elutasító szavak Lucretiusnak nem ilyen teljes elismerését tartalmazó ítélethez kapcsolódnak: Lucretius és Sallustius egyidejű megítélésének a mondatfűzése olyan gondolatmenetet tükröz, amely szerint Lucretiusban van negatív és van pozitív vonás is, ezt majd személyesen kell megvitatni, de Sallustius műve egyértelműen rossz, ezt még végigolvasni sem érdemes, különben is: végigolvasása hőstett lehet, de nem emberhez méltó.

Nincs más hátra, mint visszatérni a régi állásponthoz: a szövegben vagy *multis luminibus ingenii* vagy *multae artis* előtt a *non* tagadószó pótlendő, s eszerint Cicero vagy az *ingenium* vagy az *ars* kielégítő mértékét venné Lucretiusnál tagadásba. De hozzá kell tennünk mindjárt, hogy a dilemma megoldása általában rendkívül önkényes, a különböző Cicero-kiadók, illetőleg Lucretius-interpretátorok szubjektív érzésein alapul, amit elég talán két jellemző példával illusztrálunk. FR. MARX az első, ERNESTI (1737) óta közkeletű megoldást tartja a legjobbnak: *non multis ingenis*... — „an den überliefert *multae tamen artis* wird niemand rütteln, der bedenkt, dass Cicero über Dichter nach Art des Ennius anders urteilt wie Horaz oder Ovid.”⁵⁰ R. PICHON viszont többekkel együtt szívesebben látja *multae* előtt a tagadószót: „il me semblait que Cicéron devait trouver insuffisamment jolie la forme de Lucrèce.”⁵¹ Az első megoldást választja K. LACHMANN, J. VAHLEN, M. NISARD, G. SAINTSBURY és A. ROSTAGNI⁵² — e két utóbbi főleg azért, mert szerintük Cicero tartalmi érdemet nem ismerhetett el annál a költőnél, aki az általa megvetett epikureizmust hirdette formai szempont-

⁴⁷ H. W. LITCHFIELD: Cicero's judgment on Lucretius. Harvard Studies in Classical Philology. 24 (1913) 147—159. l.

⁴⁸ KUBIK i. m. 342. l.

⁴⁹ Ezt a javítást fogadja el Wesenberg kiadása (1891).

⁵⁰ BPhW. 1891. 834. col.

⁵¹ Journal des Savants. 1910. 81. l. 1. j.

⁵² LACHMANN i. m. 62. J. VAHLEN: Opuscula academica. I. Lipsiae 1907. 155. l. M. NISARD: Oeuvres complètes de Cicéron. Paris 1875. V. 127. l. G. SAINTSBURY: A history of criticism. I. Edinburgh—London 1902. 215. l. A. ROSTAGNI: Lucretiana e Epicurca. Nuova Antologia. 172. 1942. Luglio 59. l.

ból figyelemre méltó költészetében. Lényegében ezt az álláspontot vallja F. W. SCHNEIDEWIN is, amennyiben a *non* tagadósztó ő is a *multis luminibus* elé helyezi, csupán az ablativus és genitivus qualitatis váltakozásának stilisztikai szeplőjét kívánja eltüntetni úgy, hogy *multae* helyett is az első tag *luminibus* szavával egyeztetett *multis*-t feltételez.⁵³ A második megoldás mellett foglal állást, azaz a *non* tagadósztó a *multae artis* elé helyezi TH. BERGK, J. WOLTJER, FR. LEO⁵⁴; lényegében ez utóbbi álláspontot vallja, s csak formailag tér el tőle G. DELLA VALLE, amennyiben *incultae artis* conjecturát alkalmaz, azaz valójában ugyancsak azt feltételezi, hogy Cicero a művészet finomságát tagadta meg Lucretiustól.⁵⁵

De kiemelhető-e egyáltalán ennek a kérdésnek a megítélése a szubjektív önkény köréből? Véleményünk szerint igen, de csak úgy, ha egyben Cicero ítéletét Lucretiusról kiemeljük elszigeteltségéből, azaz Cicero más hasonló kijelentéseivel hozzuk összefüggésbe. REITZENSTEIN-nél ugyan megfigyelhető ilyenféle törekvés, de mindjárt annak a megállapításnak a kíséretében, hogy az egyetlen kínálkozó párhuzam csak „látszólagos egyezést” mutat, s ez valóban fennáll arra az idézetre nézve, amelyet ő a *De divinatione* II. könyvéből felhoz.⁵⁶ Itt ugyanis arról a Sibyllinumról van szó, amelynek alapján, mint Suetoniustól (*Div. Jul.* 79) tudjuk, Lucius Cotta quindecemvir a szenátusban Julius Caesar *rex* címét hozta javaslatba; érthető, hogy a köztársaság rendjét védelmező Cicero számára nem pusztán elméleti, hanem elsőrendű politikai feladat volt a Sibylla-könyvek hitelét támadni. Megtagadja tehát tőlük az isteni sugallatot feltételező *furor*-t és jó érzékkel figyeli meg még homályosságukban is a minden szükségletre alkalmazhatóság célzatát szolgáló józan számítást: az *ars*, azaz nem a „művészet”, hanem a „mesterkélttség” bizonyítékát látja az acrostichon egyébként a római közönség előtt Enniusból is ismert játékosságában: *Non esse autem illud carmen furentis quum ipsum poema declarat; est enim magis artis et diligentiae quam incitationis et motus* (*de div.* II. 54). De ezzel elesik az az egyetlen szempont is, amely REITZENSTEIN számára valamiféle tanulság levonására mégis csak alkalmassá teszi ezt az idézetet: ha Cicero a Sibylla-versekkel kapcsolatban nem a művészi tökéletességet kívánja magasztalni, hanem éppen az *ἐνδοσιασμός*-nak ellentmondó vonásait emeli ki, akkor az *ars* szó Lucretius kritikájában

⁵³ F. W. SCHNEIDEWIN: *Variae lectiones*, *Philologus* 10 (1855) 362 l. De Cicéronal gen. és abl. qualitatis másutt is szerepel egymás mellett, pl. *de leg.* III. 45: *vir magni ingenii summaque prudentia*. Vö. P. NUMMINEN: *Quo modo Cicero de Lucretio (et quodam Sallustio) iudicaverit*. Turku 1953. 31. l. Annál meglepőbb, hogy NUMMINEN (uo. 32—34. l.) mégis, egy késői másolat (codex Palatinus 1510) szövegkritikai értékkel alig bíró vallomására támaszkodva *multa tamen* (sunt) *artis*-t olvas.

⁵⁴ TH. BERGK ih. J. WOLTJER: *Lucretii philosophia etc.* 7. l. FR. LEO: *Plautinische Forschungen*. Berlin 1895. 37. l. 1. j.

⁵⁵ G. DELLA VALLE: Marco Tullio Cicerone ereditore e critico del poema di Lucrezio. *Atti della R. Accademia d'Italia*, *Memorie della classe di scienze morali e storiche*. Serie VII. Vol. I. 3. 1941. 349—371. l.

⁵⁶ REITZENSTEIN i. m. 54. l.

is a *lumina ingenii* kifejezéssel szembehelyezve valami gáncsot kell, hogy kifejezzen. Csakhogy ez legfeljebb akkor volna igaz, ha Cicero a művészi alkotásban a *manianak* ahhoz hasonló szerepet tulajdonítana, mint Platón vagy Démokritos, azaz *ingenium* azonosítható volna *furor*-ral, viszont ezt a Sibylla-versekre vonatkozó kijelentésével sem lehet bizonyítani, hiszen itt Cicero a Sibylla-verseknek nem esztétikai értékét, hanem vallási szempontból kötelező érvényét teszi vitássá.

Lényegében REITZENSTEIN véleményét osztja, de Cicero más gondolatmenetével egyeztetni a Lucretius-kritikát P. NUMMINEN, aki úgy találja, hogy az értelmezés kulcsát a *De oratore* adja kezünkbe⁵⁷. Ennek a hivatkozásnak kétségkívül megvan az az értéke, hogy mutatja: a két Cicero-testvér között napirenden lehetett azoknak az irodalomelméleti kérdéseknek megbeszélése, amelyek Lucretius megítélésének a szempontjait is meghatározták. Sőt a Quintushoz intézett bevezetésnek azok a szavai, amelyekben régebbi vitáikra visszailleszt, azt is igazolják, hogy éppen *ars* és *ingenium* értékelésében nem volt meg közöttük a teljes egyetértés: Marcus szerint az ékesesszólás a leghozzáértőbb emberek tudatos művészetén (*prudētissimorum hominum artibus*) alapul, Quintus viszont a természetes tehetség és a gyakorlás egy sajátos nemében (*in quodam ingenii atque exercitationis genere*) határozta meg a lényegét (de or. I. 2). Az is igaz, hogy *ars* és *ingenium* helyes viszonyának a meghatározása Cicero e retorikai főművének egyik alapvető kérdése marad a továbbiakban is, és így a *De oratore* valóban elsőrangúan alkalmas annak a kérdésnek a tisztázására, hogy Cicero valójában mit is értett *ars* és *ingenium* alatt.

Ingenium jelentését a *De imperio Cn. Pompei* már idézett helye világossá teszi: *perfectum ingenio, elaboratum industria* az a mű, amelyet eredeti gondolat tett tökéletessé és amely odaadó szorgalommal van kidolgozva. Nem áll ellentétben ezzel az értelmezéssel *ingenium*-nak az a definíciója sem, amelyet a *De finibus* ad (V. 13); itt ugyan a tanulékonyosság (*docilitas*) és emlékezőtehetség (*memoria*) van kiemelve mint a lélek olyan kiválósága (*virtus*), amely a tehetséges embereket (*ingeniosí*) jellemzi, de hogy bővebb azoknak a tulajdonságoknak a köre, amelyek az *ingenium* fogalma alá tartoznak (*quae fere omnia appellantur uno ingenii nomine*), azt bizonyítja, hogy Cicero a lélek tulajdonságainak két főcsoportja (*duo prima genera*) megkülönböztetéséből indul ki, s az elsőt ezek közül azok a lelki készségek alkotják, amelyeket maga a természet hoz létre (*quae ingenerantur suapte natura*), a másodikat az akarat elhatározásunktól függő erények, mint a megfontoltság, mértékletesség, bátorság, igazságosság és „más ilyenfélék.” Ha az első csoporthoz tartozó tulajdonságok közül csak kettőt említ (*prioris generis est docilitas, memoria . . .*), akkor ezek nem teljes felsorolást kép-

⁵⁷ NUMMINEN i. m. 15—30. l.

viselnek, hanem csupán példákat s *et reliquae generis eiusdem* vagy más efféle fordulat ugyanúgy hozzágondolandó, mint ahogyan a második csoport (*voluntariae*) példaképpen kiemelt négy tagja (*prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia*) mellett ki is van téve, nehogy kimerítő felsorolásra gondoljon az olvasó. Az *ingenium* fogalmát valóban a legvilágosabban a *De oratore* egy helye alapján határozhatjuk meg s ez a hely egyben a szónokkal — és más alkotó művészekkel is — veleszületett tehetségnek a bizonyos tanulmányokkal megalapozott művészi tudatossághoz való viszonyát is meghatározza: a természeté az elsőség (*naturam esse principem*), s a művészi tudatosság (ezúttal az *ars dicendi*) ereje nem abban van, hogy valami olyat hozzon létre, aminek a mi természetes tehetségünkben nincs meg semmilyen eleme (*cuius in ingeniis nostris pars nulla sit*), hanem ami már bennünk keletkezett és kialakult (*quae sunt orta iam in nobis et procreata*), azt érvényre hozza és megszilárdítja (de or. II. 87).

Ez az idézet azonban azt a már kifejtett véleményünket is megerősíti, hogy ti. az *ars* sohasem valamilyen ismeret önmagában, nem is akármilyen tárgykörbe tartozó ismeretek rendszere, illetőleg rendszeres tankönyve, hanem olyan tudás, amely valamilyen emberi tevékenységben, vagy alkotásban érvényesül, illetőleg olyan ismeretek, vagy szabályok összefoglalása, amelyek valamilyen emberi tevékenységet vagy alkotást segítenek. Ilyen értelemben az *ars*-nak a természetadta tehetség (*ingenium*) és a tehetséget érvényre juttató gyakorlat (*diligentia*) között szerény hely jut, s csak az a szerepe, hogy az *inventio* forrását feltárja (de or. II. 35.). Igaz, az *ars* feltétele bizonyos mérvű ismeretanyag, csak olyan dolgokkal kapcsolatban lehet beszélni róla, amelyeket tudni — azaz megtanulni — lehet: *ars enim earum rerum est, quae sciuntur* (de or. II. 7). De, hogy ez a tudás mindig valamilyen tevékenységre képesít, azt bizonyítja mindjárt az, amit a dialógusban a szónoklás *ars* jellegét tagadó Antonius vele szembeállít: a szónok tevékenysége (*oratoris actio*) azért nem minősíthető *ars*-nak, hanem csak *facultas*-nak, mert nem tudáson (*scientia*), hanem csupán vélekedéseken (*opinionibus*) alapul (uo.). Még azok az idézetek is, amelyek első látszatra leginkább volnának NUMMINEN, illetőleg REITZENSTEIN véleménye mellett felsorakoztathatók, jobbára éppen az ellen a nézet ellen vallanak, hogy Cicero a *multae tamen artis* kifejezéssel Lucretius „száraz tudományosságát”, költeménybe nem illő „tankönyvszerűségét” akarta volna megróni. Hiszen pl. a filozófiát nem minősíti *ars*-nak Cicero, hanem szavait gondosan megválogatva, csupán a művészetek szülőanyjának (*artium procreatricem quandam et quasi parentem*) — nyilván éppen azért, mert a természetadta tehetség kifejlesztésében az *ars*-ra jellemző tudatosságot neveli (de or. I. 3). Hasonlóan máskor is, amikor *artes* a helyes életmód szabályait jelenti; a filozófia nem azonos ezekkel, de kialakításuk módszeres alapjait (*ratio et disciplina*) magában foglalja (Tusc. I. 1).

Külön szót érdemel mindenesetre az az egyetlen hely, ahol a természettudomány (*rerum natura*) egy hosszabb felsorolás keretében az *artes* közé kerül. Az élisi Hippias híres dícsékvését (vö. Platón, Hippias Maior 368B) idézi itt Cicero; nincs egyetlen *ars* se, amelyet ne ismerne: *nec solum has artes, quibus liberales doctrinae, atque ingenuae continerentur, geometriam, musicam, litterarum cognitionem et poetarum atque illa, quae de naturis rerum, quae de hominum moribus, quae de rebus publicis dicerentur, sed anulum, quem haberet, pallium, quo amictus, soccos, quibus indutus esset, se sua manu confecisse* (de or. III. 32).

Észre kell vennünk, hogy itt éppen a mesterségekről van szó, amelyeket a szofisták haladó ágához tartozó Hippias nem utasított el magától, bár természetesen a szabad emberhez általában méltónak tartott szellemi tevékenységekben — az *artes liberales* később megmerevedő művelődési körében — is járatos volt. S járatos volt a természettudományban is, amely itt a teljesség kedvéért is említésre kerül, de említésre kerülhet azért is, mert ha önmagában még nem is *ars*, de alapja annak, mint ahogyan éppen a *De oratore* egy másik helyén emeli ki Cicero: *at hoc idem quod est in naturis rerum, transferri potest etiam ad artes* (de or. III. 7.)

Mindezek nem teszik szükségessé tehát, hogy Cicero Lucretius-kritikájában mást értsünk *ingenium* alatt, mint „eredetiséget”, „természetes tehetséget”, *ars* alatt pedig mást, mint „művészetet”, azaz a költő művészi tudatosságát, a kidolgozás formai érdemét. Még a *De oratore* ama néhány helye, ahol *ars* valóban egy meghatározott tárgykörre (pl. a zenére, a geometriára, a grammatikára és a retorikára, vagy akár a magánjogra, I. 42) vonatkozó különböző ismeretek rendszerét jelenti, sem jogosít fel minket arra, hogy a Lucretius-kritika *ars* szavát „rendszeres tudománynak”, vagy éppen pejoratív értelemben „száraz tudománynak” fordítsuk, mint azt REITZENSTEIN és NUMMINEN teszik. Hiszen ez esetben érthetetlen maradna Cicero vonzalma a tanítóköltészet olyan képviselője iránt pl. mint Aratos, akinél olyan költői szárnyalású prooimionok kárpótlását sem találhatta meg, mint Lucretiusnál, s akit mégis arra méltatott, hogy ő maga tolmácsolja latinul. Vagy talán azt kell gondolnunk, hogy Cicero a fiatalkori Aratos-fordítás és a Quintushoz intézett, Lucretiust értékelő levél közé eső időben a tanítóköltészet megítélésében „jobb belátásra” jutott? Ilyesmiről szó sem lehet: a tanítóköltészetéről vallott felfogását mutatja a *De oratore* is, amely Lucretius halála évében, i. e. 55-ben keletkezett, és egyező értelemben a *De republica* is, amelynek írásába a következő évben, éppen akkoriban kezd, amikor az öccséhez intézett levél tanúsága szerint Lucretiusszal foglalkozott. És véleményünk szerint éppen ez a felfogás kell hogy irányadó legyen Cicero Lucretius-kritikájának az értelmezésében is. Meglepő, hogy eddig problémánk történetében tudomásom szerint nem történt rá hivatkozás. Különösen meglepő, hogy REITZENSTEIN figyelmét is

elkerülte, holott egyik lelőhelyét, a *De republica* c. dialógust ő is említi, de csak általánosságban és véleményünk szerint helytelen végkövetkeztetésnek a megerősítésére. Hogy *multae artis* Lucretius művének a költészet természetével össze nem férő, száraz tudományosságát jelentheti, azt avval is iparkodik alátámasztani REITZENSTEIN, hogy a szóban forgó levél megírása idején Cicero még kevéssé vonzódott a filozófiai tanítások iránt; a *De republica* és a *De legibus* még csupán gyakorlati célt szolgálnak.

A Lucretius-kritika és a *De republica* keletkezésének egyidejűsége valóban fennáll: Lucretiusról i. e. 54. elején ír öccsének Cicero, s néhány levéllel utóbb, legkésőbb még ez év májusában azt írja Cumae és Pompeii vidékéről Quintusnak, hogy idejét annak az államtudományi műnek az írásával töltötte, amelyről élőszóval már beszélt neki, s említést tesz a munka nehézségeiről, sikerét illető aggodalmairól is (ad Quintum II. 14), ami arra vall, hogy már ekkor nem kevés fáradságot fektetett beléje, még ha a mű kiadására különböző okokból csak jóval később, 51 tavaszán került is sor.⁵⁸ Elméleti érdeklődés és gyakorlati célzat olyan merev szembeállításánál azonban, amellyel REITZENSTEIN a *De republica* keletkezésének és a didaktikus költészet állítólagos visszautasításának egyidejűségét magyarázza, alig képzelhető súlyosabb akadály a Cicero egész filozófiai tevékenysége helyes értékelésének. De ennek kifejtésével ne zavarjuk elkerülhetetlen kitérőkkel már amúgy is túlterhelt fejtegetéseinket. Ami számunkra ezúttal a legfontosabb: éppen a *De republica*-ban találjuk Aratosnak azt a megítélését, amely véleményünk szerint semmi esetre sem választható el Cicero Lucretius-kritikájától. Már csak azért sem, mert ez a hellénisztikus görög költő más irányú világnézeti tájékozódása és költői tehetségének jóval alacsonyabb foka ellenére, sok tekintetben állítható Lucretiusszal párhuzamba, sőt csillagászati tankölteményét joggal tartja számon Lucretius forrásai között a kutatás. Nos, erről az Aratosról mondatja Cicero az ifjabb Scipio egyik barátjával és a *De republica* dialógusában beszélgetőtársával, L. Furius Philusszal, hogy a végső elemzésben Thalésra visszavezethető csillagászati gömbnek a knidosi Eudoxostól származó leírását foglalta versekbe, nem azért, mintha a csillagászat tudományában lett volna kiváló, hanem valamiféle költői tehetséggel (*non astrologiae scientia sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse*, de re publ. I. 14). Azt jelentené Aratos érdemének ez a korlátozása, hogy műve, a *Phainomena* csillagászati tudatlanságot árul el az értők szemében? Ezt is jelenti, hiszen másutt Cicero egyenesen a csillagászatban járatlan Aratos és a földműveléshez nem értő Nikandros szépnek elismert verseivel bizonyítja, hogy a szónok alkalmilag, az adott szükséglethez képest megszerzett ismereteket is ékesenszóló formába képes foglalni: *Et enim si constat inter doctos, hominem ignarum astrologiae, Aratum ornatissimis atque*

⁵⁸ Vö. O. PLASBERG: Cicero in seinen Werken und Briefen. Leipzig 1926. 114.

optimis versibus de coelo stellisque dixisse; si de rebus rusticis hominem ab agro remotissimum, Nicandrum Colophonium, poetica quadam facultate, non rustica, scripsisse praeclare: quid est, quod orator de rebus iis eloquentissime dicat, quas ad certam causam tempusque cognovit? (de or. I. 16). És valóban, az antik csillagászati irodalom olyan kiváló ismerője, mint F. BOLL, Aratos és római követőjét, Maniliust, az ókor csillagászati ismereteihez képest is vaskos tévedésekben marasztalhatja el.⁵⁹ Lucretiusnál kissé más a helyzet, nem tudatlansága, hanem tudományának eredetisége esik kifogás alá, dehát a tanítóköltészet érdemét nem elsősorban tartalma, hanem formai szépsége, a *poetica facultas*, illetőleg *ars* határozza meg Cicero szemében, Lucretius érdemét ugyanúgy, mint Aratosét vagy Nikandrosét.

Ars és *poetica facultas* ilyen értelmű azonosításának véleményem szerint az a körülmény sem mond ellent, hogy alkalmilag — más összefüggésben — *facultas* és *ars* szembeállítására is sor kerülhet, amennyiben a *facultas* általában a művészi készséget, *ars* pedig ennek tanulással kialakított magasabb fokát jelenti: . . . *neque ex me de oratoris arte, sed de hac mea, quantulacumque, est, facultate quaeritis* . . . (de or. I. 30); . . . *facultate praeclara, arte mediocris. Ars enim earum rerum est quae sciuntur; oratoris autem omnis actio opinionibus, non scientia continetur* (de or. II. 7). Így ha tudatosság tekintetében különböznek is — a *facultas* a puszta gyakorlattal is, az *ars* csupán elméleti tudás alapján fejleszthető tovább —, egymással ellentétbe is csak azért állíthatók, mert egy szempontból megegyeznek: mindkettő a mondanivaló formai alakításában nyilvánul meg s a tartalom hatásos kifejezését biztosítja: *tanta oblectatio est in ipsa facultate dicendi, ut nihil hominum aut auribus aut mentibus iucundius percipi possit* (de or. II. 8); *itaque non solum verbis arte positae moventur omnes, verum etiam numeris ac vocibus* (de or. III. 50). Tehát ha a tudatosság különböző fokát képviselik is, egyaránt az irodalom — a *De oratore* célzatához képest elsősorban a szónoki művészet — gyakorlással vagy tanulással elsajátítható formai oldalát jelentik az eredetiség sajátos területének tekintett gondolati tartalommal szemben, ami *ingenium* és *cogitatio*, „eredeti szellem” és „gondolkodás” hendiadyoinja gyanánt jelenik meg pl. a görög retorika hatásától még érintetlen régibb római szónokok jellemzésében: *ac primo quidem totius rationis ignari, qui neque exercitationis ullam viam neque aliquod praeceptum artis esse arbitrarentur, tantum quantum ingenio et cogitatione poterant consequerentur* (de or. III. 4).

Cicero álláspontja tehát a tanítóköltészetéről általában és a hellénisztikus tanítóköltészet két kiemelkedő képviselőjének ez alapon való megítélése az eddigieknél megbízhatóbb alapot szolgáltat a Lucretius-kritika szövegének a megállapításához is: a kézirati hagyomány javításra szorul, és — pedig azoknak a kutatóknak kell igazat adnunk, akik a tagadószt *multis*

⁵⁹ F. BOLL: Sphaera. Leipzig 1903. 384. l.

elé helyezve Lucretius eredetiségének megtagadását, költői művészetének elismerését tulajdonítják Cicerónak. A sokat vitatott levélrészlet (ad Quintum fratrem II. 9, 3) helyes szövege a következő: *Lucreti poemata, ut scribis, ita sunt, non multis luminibus ingenii, multae tamen artis. Sed cum veneris. Azaz „Lucretius költeményei, amint írod, olyanok, az eredeti szellemnek nincs sok szikrája bennük, mégis sok művészetre vallanak. De majd ha megjössz”* (ti. akkor bővebben meg lehet vitatni a kérdést).

Bármennyi előnye is volna egy a kézirati hagyomány alapján álló értelmezésnek, úgy hisszük, eléggé kényszerítő erejű meggondolások javasolják, hogy a régi conjecturához visszatérjünk. Azt már csak melleleg említtem, hogy éppen ez esetben a túlzott aggályoskodásra nincs sok okunk, különösen, ha az a feltevés is beigazolódik, hogy Cicero *Ad Atticum*, *ad Quintum fratrem* és *ad Brutum* c. levélgyűjteményeinek valamennyi fennmaradt kézirata végső fokon arra a kódexre vezethető vissza, melyet Petrarca talált meg 1345-ben Veronában. Tudjuk, a legjobb kézirat, a firenzei *Mediceus* 49, 18, azonos a Coluccio Salutati kívánságára készült másolattal, a kódexek egy másik csoportjára, a H. Sjögren stemmájában Σ -val jelzett kódexek nagyobbik részére nézve újabban ismét felmerült az a nézet, hogy Petrarcának az elveszett veronai kézitről vett, egyébként ugyancsak elveszett másolatáról készültek; egy harmadik, *II*-vel jelzett csoportot L. A. Constans különít el Σ -tól, de egyidejűleg ezt is, Σ -val és a *Mediceus* elveszett közvetlen forrásával együtt a veronai kódexre vezeti vissza, tehát arra a kézira, amely Petrarca kezén keresztülment.⁶⁰ Petrarca bizonyára nemcsak másolatot vett az általa felfedezett nagyjelentőségű kézitről, hanem úgy bánt vele, ahogy a korai humanisták a kezükön megforduló kéziratokkal gyakran, mint ahogyan éppen e levelek legfontosabb kéziratával, a *Mediceusszal* is bántak egymást követő tulajdonosai, Coluccio Salutati, Niccolò Niccoli és Leonardo Bruni, akik egymásután hagyták kezük nyomát szövegjavítások formájában a kézirat lapjain.

De mi oka lehetett Petrarcának vagy másnak a kézirat tudatos megváltoztatására, ez esetben a *non* tagadószó törlésére? Azt hisszük, rá lehet ilyen okra mutatni: e törlést javításnak tekinthette, mert a Cicero-szöveget ezáltal közelebb hozta ahhoz az egyértelmű elismeréshez, amelyben Lucretiust egy másik, a középkor szemében nem kis tekintéllyel rendelkező szerző, Aulus Gellius mint Vergilius mintaképét részesítette: ... *Lucreti ... poetae*

⁶⁰ L. — A. CONSTANS bevezetése a „Collection des Université de France” sorozatban, Cicero: *Correspondence*, I. Paris 1940. 26—40. l. Vö. még H. SJÖGREN bevezet s t a Teubner-kiad sban, *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, XI. Leipzig 1924. I—VIII. l. A. VIERTEL: *Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca*. Königsberg 1879. G. VOIGT: *Die handschriftliche Überlieferung von Cicerois Briefen. Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Classe* 31 (1879) 41—65. l. G. VOIGT: *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums*. Berlin 1893.³ I. 42—43.  s 208—209. l., újabban G. PASQUALI: *Storia della tradizione e critica del testo*. Firenze 1952.² 87—95. l.

ingenio et facundia praecellentis (Noctes Atticae I. 21). Különösen Petrarcanál kézenfekvő erre gondolni, hiszen ilymódon a *non* törlésével — a nélkül, hogy Cicero tekintélyét csorbította volna — nemcsak Lucretius becsületét védte meg, hanem Gelliusét is, akiről kedves írója, Augustinus állította ki a *vir elegantissimi eloquii et multae ac facundae scientiae* bizonyítványát (de civ. dei IX, 4).

Persze Petrarca szerepe a *non* törlésében feltevés csupán, s mint feltevést is csak annyiban kockáztathatjuk meg, amennyiben elfogadjuk L. A. CONSTANS feltevését, az elveszett veronai kódex archetypus jellegét illetően. De hasonló meggondolás a hagyományozás egy korábbi szakaszán is irányadó lehetett a szöveg alakításában; a *non* törlése mindenesetre mint a legegyszerűbb eszköz kínálkozott Cicero és Aulus Gellius véleményének az összeegyeztetésére, mégpedig úgy, hogy Lucretius is nyerjen vele. Csakhogy, ha Aulus Gellius *ingenium* és *facundia* tekintetében egyaránt kiemelkedőnek vallja is Lucretiust — és mondhat-e mást a nagy hagyományok ilyen késői rajongója arról a Lucretiusról, akiben egy Vergilius mesterét kell tisztelnie? —, Cicero másként ítelt és kénytelen megállapítani, hogy tudományos szempontból újat nem nyújt, az eredetiség, az *ingenium* hiányzik belőle, érdeme tehát a költői feldolgozás erényeire korlátozódik, arra éppen, amit Aratossal és Nikandrosszal kapcsolatban *poetica facultas*-nak, Lucretiusszal kapcsolatban *ars*-nak nevez.

Ennyi érdem is elég volt Cicerónak ahhoz, hogy fiatal korában Aratos latinra fordítását vállalja. Lucretiust sem mérte más mértékkel, amikor érdeklődésére érdemesítette, s ezt az érdeklődést csak fokozhatta, hogy a *De rerum natura* költőjénél Aratos szövegének, sőt a saját Aratosfordításának a felhasználását is felfedezhette. Adott annyit — s a köztudattal szemben, de Voltaire-ral egyetértésben⁶¹ hadd hangsúlyozzuk: nem is minden alap nélkül — a saját költői-műfordítói reputációjára, hogy ez a körülmény is hozzájáruljon — fenntartásai mellett is — az örömhöz, amelyet Lucretius kéziratában talált. De eredetiségéről nem ítéltetett másként, hiszen maga Lucretius avval büszkélkedik, hogy a *Gravis homo*: Epikuros tanításait foglalta költeményébe. És éppen az eredetiség az, amit Cicero már Lucretius görög mesterénél, Epikurosnál is hiányolt, megállapítva róla azt, hogy ami jó van nála — s már itt mutassunk rá, hogy természetfilozófiájában, szemben etikájával, sok elismerésre méltót talál — azt mástól, Démokritostól veszi át (de fin. I. 6). Hasonlóan máskor is: *Quid est in physicis Epicuri non a Democrito?* (de nat. deor. I. 26). Éppen ezekből a kijelentésekből indul ki a

⁶¹ Voltaire a „Rome sauvée” bevezetésében értékeli Cicérót mint költőt: „Cicéron était un des premiers poètes d’un siècle où la belle poésie commençait à naître.” Cicero költői munkásságának megítélésére nézve vö. többek között E. HEIKEL: *Adversaria ad Ciceronis De consulatu suo poema*. Ann. Acad. Scient. Fenn. Ser. B. VII/4. Helsinki 1913. 1—93. 1. és MALCOVATI im. 233—284. 1.

fiatal MARX a démokritosi és epikurosi természetfilozófia különbségének a vizsgálatában, mint tudjuk, hogy a lényegileg újat és eredetit dolgozza ki a görög filozófia három Aristotelés-utáni irányában, az epikureizmusban, a sztoicizmusban és a szkepticizmusban, egyben a rómaiak — elsősorban éppen Lucretius és Cicero által — közvetített jelentőségüket is hangsúlyozva a modern műveltség számára.⁶² De természetesen itt most nem a filozófiatörténeti tényállás, hanem Démokritos és Epikuros viszonyának Cicero részéről való megítélése esik latba, ez pedig Epikuros eredetiségének teljes megtagadásával egyértelmű. Még inkább meg kellett tagadnia az eredetiséget Epikuros római követőjétől. De egy latin nyelvű filozófiai mű értékelésének Cicero számára nem ez az egyetlen és talán nem is a legfőbb szempontja.

Viszont — és ez megint REITZENSTEIN és NUMMINEN véleménye ellen szól — a költészettel összeférhetetlen száraz tudományossággal tárgya miatt azt a költőt vádolhatta a legkevésbé Cicero, akinél végső elemzésben Démokritos filozófiájára kellett ismernie. Hiszen máskor éppen Démokritos példáján bizonyítja, hogy a fizika tartalmilag nehéz anyagával is megfér a retorikai dísz (de or. I. 11), sőt mi több, Platón mellett őt hozza fel példának arra is, hogy a lendület és a szavak fényes csillogása által (*clarissimis verborum luminibus*) a verses forma nélkül is költőnek minősülhet valaki (or. 20). Első tekintetre mintha Aristotelést követné itt Cicero, hiszen a *Poétika* is megállapítja, hogy a verses forma nem elengedhetetlen követelménye a költészetnek (Arist. poet. 1447 b). De Cicero valójában egy éppen ellentétes álláspontra hivatkozik, amely a költészet legfőbb kritériumának mégis formai elvet jelöl meg: az emelkedett nyelvi kifejezést. Aristotelés szemében ez a kritérium tartalmi: a *μίμησις*, azaz az élet utánzása. Ezért tagadja meg Aristotelés a költő nevet Empedokléstől, aki hexameterekben adja elő természettudományát: de költészetnek fogadja el, éppen „utánzó” jellegénél fogva, nemcsak a „szókratikus beszélgetések” műfaját, hanem Sóphrón mimosait is, míg Cicero olyan theoretikusokra (*visum esse nonnullis*) hivatkozik, akik nemcsak a mimostól ösztönzést elfogadó Platón, hanem Démokritos filozófiai prózájában is felismerik a költészetet, emelkedettebb, a mindennapinál választékosabb nyelvük miatt, míg a vígjátékot, mert nyelvük a mindennapi beszéddel egyezik, bár formájuk verses, kizárja a költészet köréből. Ha tehát Cicero véleménye Aratosról és Nikandrosról azt bizonyította, hogy megbecsülhette Lucretiust akkor is, ha tartalmilag nem sok eredetiséget fedezett fel benne, véleménye Démokritosról a Lucretius-kritika másik oldaláról adott értelmezésünket erősítheti: Démokritos fizikájának emelkedett hangú, verses feldolgozását Cicero nem tekinthette a költészet lényegétől idegennek, mégha talán Aristotelés annak is tekintette volna.

⁶² MEGA I/1. 16. és 14. l.

3. A LATIN NYELVŰ FILOZÓFIAI IRODALOM KEZDETEI

Cicero véleménye Epikurosról és Démokritosról nemcsak a sokat vitatott Lucretius-kritika értelmezése szempontjából érdekel minket, hanem annak a kérdésnek a tisztázásában is segítségünkre lehet, hogy összeegyeztethető-e filozófiai álláspontjával közreműködése Lucretius művének a közzétételében. Azok a kutatók ugyanis, akik Hieronymus tudósításának azt a pontját is kétségbevonják, amely szerint Lucretius hagyatékát Cicero gondozta volna, nagyjában a következő ellenérveket szokták felhozni: *a)* Cicero, az epikureizmus esküdt ellensége nem vállalhatta a felelősséget Epikuros rendszerének népszerűsítéséért; *b)* Lucretiust Cicero római önérzete szemében ellenszenvessé kellett hogy tegye kicsinylő nyilatkozata a latin nyelvről éppúgy, mint állítólagos politikai közömbössége; *c)* Cicerónak közéleti gondjai, majd saját irodalmi tevékenysége mellett ideje sem maradhatott arra, hogy egy idegen kézirat gondozásával vesződjék; *d)* ha Cicero valóban elmélyedt volna Lucretius művében, ennek nyomai saját filozófiai munkásságában is felismerhetők lennének — ez utóbbi érv természetesen már magában foglalja azt a véleményt is, hogy Cicero munkáiban Lucretius hatásának a legcsekélyebb nyoma sem fedezhető fel.

A legsúlyosabbnak minden bizonnyal az az érv látszik, hogy Cicero, aki minden lehetséges alkalommal bírálja Epikuros tanításait, nem nyújthatott segédkezet az epikureista Lucretius művének a nyilvánosságra hozatalához. Ez a gondolat még PICHON és ZIEGLER álláspontját is befolyásolja, NUMMINEN pedig, amikor REITZENSTEINNEL egyetértésben a Quintushoz intézett levél *multae artis* kifejezését száraz, a költészet céljával összeférhetetlen tudományosságnak értelmezi, még azt is hozzáteszi, hogy ez a tudományosság azért is visszatetszett Cicero szemében, mert Epikuros tanításait tükrözte. A. W. MERRILL, aki különböző dolgozataiban makacsul tér vissza újra meg újra annak a bizonygatásához, hogy Cicerónak semmi köze nem lehetett Lucretius költészetéhez, egy ízben elégségesnek tart egy rövid utalást Cicero C. Memmiushoz intézett levelére (fam. XIII. 1), hogy igazolja ellenszenvét Epikuros filozófiája iránt s ez az ellenszenv szerinte teljes mértékben kizárja, hogy Cicero komolyabb figyelemben részesítette volna Lucretiust.⁶³ E levélre még visszatérünk; egyelőre hadd mutassunk rá arra, hogy azok a már érintett kijelentések, amelyekben Cicero megtagad minden eredetiséget Epikurostól, távolról sem jelentik tanításainak teljes elutasítását. Ellenkezőleg, éppen azt hangsúlyozza, hogy ahol Epikuros Démokritost tartja szem előtt — éppen, mert hiányzik belőle az eredetiség, többnyire ezt teszi —, alig követ el botlást (*Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur*). És Cicero szerint éppen természetfilozófiájában (*in physicis*) Epikuros alig

⁶³ A. W. MERRILL: Notes on Lucretius. University of California Publications in Classical Philology. 3 (1918) 266. 1.

változtatott valamit Démokritos tanításain, igaz, hogy amit ki akart javítani rajtuk, azt Cicero véleménye szerint inkább elrontotta. Ez nem jelenti azt, hogy akár Epikuros, akár Démokritos természetfilozófiájával mindenben egyetértene Cicero, mindenekelőtt materialista monizmusukkal anyag (*materia*) és erő (*vis*) dualizmusát helyezi szembe, de annyit mindenesetre jelent, hogy érdeklődésére a legnagyobb mértékben tarthatott számot az a költemény, amely Epikuros természetfilozófiájára, és nem Cicero által elsősorban támadott hédonisztikus etikájára helyezi a hangsúlyt.

Cicero filozófiai ellenvetései, amelyek különben mind a Lucretius művével való s a Quintushoz intézett levéllel tényszerűen bizonyítható foglalkozásnál jóval későbbi időpontra esnek, semmi esetre sem feltételeznek ellenséges magatartást Epikuros követőivel szemben. Leghívebb barátja, Atticus, közismerten élete végéig Epikuros követője maradt s nem véletlen, hogy világszemléletének Cicero műveiben és leveleiben tükröződő alapvonásaihoz J. CARCOPINO Lucretius költeményéből idézheti a találó párhuzamokat.⁶⁴ Még tovább megy A. GERLO, s bár merész végkövetkeztetéseiben követni nem tudjuk, azaz nem vagyunk hajlandók „Titus Lucretius Carusban” csupán Titus Pomponius Atticus írói álnevét látni, jellemzőnek tarthatjuk mégis, hogy a *De rerum natura* alapján és a sovány életrajzi adatokból a nagy mű szerzőjére vonatkozólag kikövetkeztethető determinánsok jó részét Atticus életrajzi adataival és jellemvonásaival tudja azonosítani.⁶⁵ Atticus epikureizmusa soha, a legkisebb mértékben sem zavarta meg barátságukat. Sőt a *De finibus* V. könyvében, amely közös ifjúságuk legszebb emlékeit eleveníti fel, Atticus ajkára olyan szavakat ad Cicero, amelyek kegyeletesen emlékeznek meg Phaidrosról és az Epikuros kertjében vele együtt töltött meghitt órákról (*de fin.* V. 1). Ez a Phaidros, Epikuros követője, a filozófiában Cicerónak is első tanítója volt, akit ugyan már Rómában előbb a sztoikus Diodotos, majd az akadémikus larissai Philón kedvéért hagyott el, de Athénben is hallgatta előadásait, igaz, hogy nem sokáig, mert az akadémikus Antiochos hamarosan nagyobb hatást gyakorolt rá. Ám vonzó egyéniségét továbbra is megtartotta jó emlékezetében, így még 51-ben is azt írja róla, hogy amíg Philónnal megismerkedett, mint filozófust, de később is mint derék, kedves és szolgálatkész embert megbecsülte.

Nevezetes, hogy ezek az elismerő szavak éppen abban a levélben állnak (*ad fam.* XIII. 1.), amelyet Cicero Lucretius mecénásának, C. Memmiusnak küldött, éspedig egy olyan ügyben, amely mindkettejüknek Epikurost és Epikuros híveit illetően bizonyos mértékig ambivalens álláspontjáról tanuskodik. Epikuros egykori házáról van szó, amelyet Memmius saját athéni lakása céljára szándékozott átépíteni, de amelyet a két, Epikurost követő

⁶⁴ J. CARCOPINO: *Les secrets de la correspondance de Cicéron*. Paris 1957. 258—273. 1.

⁶⁵ A. GERLO: *Pseudo-Lucretius? L'Antiquité Classique*. 25 (1956) 41—72. 1.

görög filozófus, Praton és Phaidros, valamint Athénben élő római tisztelőjük, Pomponius Atticus, mint szent kegyhelyet érintetlenül kívántak fenntartani. Cicero némi vonakodással avatkozik a dologba, nem mulasztja el kiemelni, hogy a nevezettek filozófiai álláspontja távol áll tőle és, hogy nem szeretné Memmius terveit sem megzavarni, ha ezekre valóban komoly oka van, de nem zárkozhatott el Atticus közbenjárása elől, akit testvéreként szeret. Aligha esalódunk, ha azt hisszük, hogy ennek az eseménynek, s talán egy Atticusszal evvel kapcsolatban folytatott szó- vagy levélváltásnak az emléke is belejátszik abba a beszélgetésbe, amelyet Cicero későbbi fikciója szerint fiatalkorukban, még i. e. 79-ben folytattak volna Athénben s amelynek során Atticus az ellen a vád ellen kénytelen védekezni, hogy túl sokat törődik a holtakkal: ez nem áll, de Epikurosról, ha akarna, sem tudna megfedkezni, hiszen elvarátai az ő képét nemcsak festményeken, hanem serlegeikre és gyűrűikre bevésve is mindig maguknál tartják (*sed veteris proverbii admonitu vivorum meminisse, nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam, cuius imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in anulis habent*, de fin. V. 1). De Epikuros házának műemlékké nyilvánítása érdekében szót emelni Cicero számára sem lehetett a saját meggyőzésének teljességgel ellentmondó feladat. Erre vall legalábbis az a körülmény, hogy bár Atticus idézett szavaiban a könnyed trófát is érzékelteti, de nem anélkül, hogy a múlt idők emlékhelyeinek érzelmi jelentőségét, amelyet a dialógusban elsősorban M. Pupius Piso Calpurnianus hangsúlyoz, a maga részéről is el ne ismerné: *ut acris aliquanto et attentius de claris viris locorum admonitu cogitemus* (de fin. V. 2.).

Ciceronak Memmiushoz intézett leveléből mindenesetre az is kitűnik, hogy Memmius sem tartozik Epikuros hívei közé; erre különben Lucretius egyetlen őt aposztrofáló sora sem enged következtetni, ellenkezőleg a költő úgy fordul feléje, mint akit meg kell még győznie arról, hogy nem Epikuros tanításai, hanem a *religio* az, amely bűnre vezet. Ha tehát Memmius elfogadhatta a mű ajánlását, Cicerónak sem lehetett oka elzárkózni attól, hogy a költő halálával elárvult hagyaték gondozását elvállalja. Különben is, mikor számüzetéséből visszatérve először teszi szóvá egyes ellenfelei epikureizmusát, támadásai még nem Epikuros tanításait illetik, inkább e tanítások vulgarizálót, vagy éppen azokat, akik Epikuros nevével visszaélnak. Így már „visszatérése után a senatus előtt” tartott beszédében (6) az i. e. 58. év egyik consuláról, L. Calpurnius Piso Caesoninusról azt állapítja meg, hogy irodalmi tanulmányai, a graeculusokkal folytatott filozofálgatása során is mértéktelen dőzsölőnek mutatkozott, hiszen mint Epikuros híve sem mélyedt el tanításai-
ban, amelyek, bárhogyan is ítéli meg őket Cicero (*quaecumque est*), mégis nyilvánvalóan az ő véleménye szerint is elmélyedő tanulmányokra érdemesek, míg az életveg Pisót egyetlen szó, a „gyönyör” ragadta meg az egészből (*captus uno verbo voluptatis*). Ez arra vall, hogy amikor valamivel később

a Piso macedóniai tevékenységét bíráló beszédben (9) a *barbarus Epicureus* kifejezést használja, nem Epikuros filozófiáját kívánja megbélyegezni, hanem azt a rómat, aki evvel a filozófiával mértéktelen élvezethajhászásának igazolására él vissza. Hasonló értelemben jellemzi Cicero epikureusnak Clodius kicsapongó barátját, Gellius Poplicolát, aki ugyan hogy a szabad idejét „művelt görög” módjára felhasználó ember látszatát biztosítsa magának (*Graeculum se atque otiosum putari voluit*), váratlanul irodalmi tanulmányok felé fordult, de bizony hamarosan könyveit is elzálogosította, hogy italhoz jusson, hasát nem tudta kielégíteni, de vagyonát elherdálta (pro Sest. 51). Ez az epikureizmus már az állam biztonságát veszélyezteti, hiszen Gellius a nép barátjának igyekszik mutatkozni, de bizony maga ette fel egész vagyonát (*usque eo non fuit popularis, ut bona solus comesset*), viszont ő az, aki minden lázongásban élen jár, aki minden viharos népgyűlésen hangadó (52). Ezek a vonások a kortársakat még emlékeztethették arra az epikureista filozófusra, aki úgy harminc évvel korábban Sulla idejében sok tekintetben hasonlóan jellemzett magatartásával veszélyeztette a római érdekeket; Aristión ez, aki Mithridatés ázsiai sikerein felbátorodva és a pontusi király személyes támogatását is élvezve, Athénben demokratikus jellegű, a római fennhatóság és a rómaiakkal rokonszenvező arisztokrácia ellen irányuló felkelést robbantott ki és i. e. 88-tól 87-ig ténylegesen kezében tartotta a hatalmat. Bárhogy is vélekedjünk a legszegényebb rétegekben élénk visszhangot kiváltó függetlenségi mozgalmáról,⁶⁶ az arisztokratikus és római szempontú forrásokban Aristión lelkiismeretlen demagóg képében jelenik meg, aki mikor a Sulla által ostromlott városban éhinség üti fel fejét, néhány cimborájával együtt tovább folytatja a dőzsölést (Plut. Sul. 13).

Mindenesetre, Aristión csakúgy, mint Cicero említett epikureus ellenfelei, távol állnak attól, hogy mesterük követését a közélettől, a politikai szereptől való visszavonulással azonosítsák, mint ahogy Cicero is erről inkább csak játszi gúnnyal, mintsem egy valóban fennálló veszélynek kijáró indulattal tesz itt-ott említést, így pl. amikor hírül veszi, hogy Trebatius, a jogtudós, Epikuros irányához csatlakozott: hogyan fog ez a polgárok jogának a védelmében fellépni a jövőben, ha mindent csak a saját, és nem polgártársai érdekében fog cselekedni? Hát Ulubrae érdekeit hogyan fogja képviselni, ha új meggyőződése szerint a *πόλις*-szal egyáltalán nem kell foglalkoznia? Arról nem is szólva, hogy miként fog nyomatékot adni kijelentéseinek, ha egyszer nem esküdhetik többé *Jupiter lapis*-ra, hiszen egy epikureus szerint Jupiter nem képes haragudni senkire (ad fam. VII. 12.). Hasonló, kötekedő hangon tesz célzást leveleiben (ad Att. II. 8, VI. 1, XV. 4) nemegyszer Saufeiusra, akinek elveszett, de Servius által idézett művében a latin nyelvű filozófia

⁶⁶ Vö. N. A. MASKIN: Az ókori Róma története (magyar fordítás). Budapest 1951. 202. 1.

irodalom egyik úttörő, egyben-másban talán éppen Lucretiusnak is utat mutató alkotását ismerte fel F. MÜNZER.⁶⁷ Abban a képzelt vitában meg, amelyet epikureus barátjával, Atticusszal a törvények felől folytat, egyenesen a való társadalomból Epikuros kertjébe számúzi a magukat kényeztető, testüket kiszolgáló, jó és rossz között csupán a gyönyör és fájdalom alapján különbséget tevő hédonistákat (leg. I. 13).

Csatlakozhatunk H. M. HOWE nézetéhez: az epikureizmus csak a pharsalusi csata után jelenik meg Cicero műveiben mint az állam létét közvetlenül fenyegető veszély, s ha Julius Caesar életében nyíltan nem is léphetett fel ellene, a diktátor halála után írt *De officiis* annál határozottabban foglal ilyen értelemben állást.⁶⁸ Helyesen utal HOWE arra is, hogy Cicero a maga filozófiai munkásságát a megváltozott viszonyok és lehetőségek között közéleti tevékenysége folytatásának tekintette: *et si minus in curia atque in foro, at in literis et libris navare rempublicam* (ad fam. IX. 2), s éppen legutolsó filozófiai munkái egyik ösztönzőjének az olyan, szélesebb tömegekben hatni kezdő epikureista műveket jelölte meg (Tusc. I. 6), mint amilyeneket Amafinius írt, — úgy látszik, Lucretiusszal kb. egy időben. De beletelt egy évtized amíg ezek olyannyira elterjedtek, hogy káros hatásukra Cicero felfigyelt. S amikor felfigyelt rá, nem mulasztotta el, hogy felvegye velük szemben a küzdelmet, hiszen, SYME fenntartásai ellenére, ez a vulgáris epikureizmus keresztelte Brutus és elvarátai ideológiai szükségleteit is.⁶⁹ S bár azt már túlzásnak tekinthetjük, hogy Amafinius és köre visszaverésének a szükséglete egyenesen elhatározó befolyást gyakorolt Cicero utolsó filozófiai munkáinak kialakulására, annyit bizvást leszűrhetünk ezekből a megállapításokból, hogy az a szenvedélyes visszautasítás, amelyben Cicero a pharsalusi ütközet, sőt csak Julius Caesar megölése után az Amafinius-féle vulgáris epikureizmust részesíti, semmiesetre sem mond ellent annak, hogy tíz évvel korábban az epikureizmus olyan magas színvonalú megnyilatkozását, mint Lucretius műve, ne méltassa megkülönböztetett figyelmére.

Ezt a figyelmet Cicero részéről annál is inkább kiérdemelhetette Lucretius, mert a görög filozófia legtöbbször is ismerőjének észre kellett vennie azt is, amit a modern kutatók általában elhanyagolnak: Lucretius művének alapvető tendenciájában és egyes részleteiben is Epikuros mellett egy olyan filozófus hatása érvényesül, akit Cicero joggal a saját világnézete szempontjából is példaadónak vallott Scipio-kör humanizmusának legfontosabb kialakítói között becsült meg. Panaitios ez, az ifjabb Scipio Africanus barátja, akiről éppen Cicero említi elismerőleg, hogy sztoikus létére iskolájával szemben

⁶⁷ F. MÜNZER: Ein römischer Epikureer. Rheinisches Museum. NF. 69 (1914) 625—629. l.

⁶⁸ H. M. HOWE: Amafinius, Lucretius and Cicero. American Journal of Philology. 72 (1951) 57—62. l.

⁶⁹ R. SYME: The Roman Revolution. Oxford 1939. 57. 135. l.

több kérdésben különvéleményt jelentett be. Így mindenképp a madárjósást (de div. I. 7) és az asztrológusok áltudományát (uo. II. 42) visszatartotta és így jelenléte a Scipio-körben a természettudomány római kezdeteire nézve is ösztönző hatású lehetett, különösen, ha Cicerónak azt az adatát is figyelembe vesszük, hogy Panaitios egy görög tanítványa, a halikarnassosi Skylax hazája kormányzásában is érdemeket szerzett, és pedig aligha egészen függetlenül attól a Cicero által Panaitiosra visszavezetett tudományos álláspontjától, hogy az *astrologia* egészében szerzett kiváló jártassága mellett az ún. kaldeus bölcsességet elvetette (uo.). „Asztrológia” itt még az égitestekre vonatkozó mindenféle tanítás teljességét jelenti, azt is, amit mi a későbbi differenciálódásnak megfelelően „asztronómiának” nevezünk, s fattyúhajtását, vagy helyesebben torzszülött ikertestvérét, a csillagjósást. A *ceterae astrologiae partes*, amelyekben Skylax kitűnt, a tudományos csillagászat fejezeteit jelenti tehát, azaz az asztronómiát, a *Chaldaicum praedicendi genus*, amelyet Panaitios tanítványának vissza kellett utasítania, az az áltudomány, amely a renaissance óta kialakult terminológia értelmében egyedül viseli az „asztrológia” nevet. S ha Cicero szavai arra engednek következtetni, hogy ez a megkülönböztetés egy Panaitios-tanítvány politikai tevékenysége szempontjából sem volt közömbös, nem látszik kilátástalan vállalkozásnak ugyanezt az összefüggést Panaitios római környezetében is felkeresni.

De Sulpicius Galusról, akire ebben a vonatkozásban elsősorban gondolni kell, majd később. Egyelőre arra mutassunk rá inkább, hogy nem az asztrológia megítélése volt az egyetlen kérdés, amelyben Panaitios állásfoglalása eltért a többi sztoikusétól. És ezek nem is jelentéktelen semmiségek, hanem sok esetben a Stoa gondolatépítményének alapkövei. Hiszen Panaitios — és erről is tudósít Cicero — tagadta a sztoikus kozmogónia alaptételét, az *ekpyrosis* tanát (de nat. deor. II. 45) és tagadta a lélek halhatatlanságát is (Tusc. I. 32). Ez utóbbi Cicero számára is mérvadó volt annyiban, hogy bár az egyéni lélek halhatatlanságát — inkább szimbolikus, mint dogmatikus értelemben — állítja, mégis legtöbbször — mint pl. az Archias-beszédben, a *Cato Maior*-ban, sőt még a lélek túlvilági jutalmát költői látomásban hirdető *Somnium Scipionis*-ban is — az erkölcsileg értékes cselekedet ellenértékét ettől a lehetségesnek tartott, de mégis kétséges előfeltevéstől függetlenül is törekedett meghatározni. Minden racionális fenntartása ellenére a lélek halhatatlanságát venni védelmébe: Cicerónak ehhez a jogot minden bizonnyal Panaitios egy módszertani elve adta meg, és pedig az a kijelentés, amelyet Cicero — bár inkább emlékeztet az új-Akadémia szkepticizmusára, mint a Stoára — kifejezetten Panaitiosnak tulajdonít, illetőleg Panaitios filozófiájából ültet át az ügyvédi gyakorlatba: *nonnumquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere* (de off. II. 14).

Panaitios racionalisztikus, a Stoán belül valósággal eretnecség számba menő természetfilozófiája több vonatkozásban érintkezett Epikuros tanításai-

val, vagy legalábbis nem került szembe velük s így azokkal jól összeegyeztethető volt, aminthogy véleményünk szerint ez az összeegyeztetés meg is történt, mégpedig éppen Lucretiusnál: egy okkal több, hogy a *De rerum natura* Cicero érdeklődését lekösse. Hold- és napfogyatkozás tudományos magyarázata Lucretius számára azért fontos, hogy a törvényszerűséget ezekben a természeti jelenségekben is feltárva, a *religio* ellen merítsen újabb érveket (V. 750—769), s ha Lucretius ebben az összefüggésben a görög csillagászat mellett a „khaldeusok babyloni tanítását” is kiemeli (V. 725), ez természetesen nem a csillagjóslásra vonatkozik, hanem csupán a történeti igazságnak megfelelően a babylóni tudomány szerepét ismeri el a csillagászati tudomány fejlődésében.⁷⁰

Lucretius egyezése Panaitiosszal különösen szembeszökő ott, ahol a *De rerum natura* III. könyvében a lélek halhatatlanságának a hitével száll szembe. Tudjuk, milyen nagy jelentőséghez jut ez a római költőnek a babonás halálfélelem és ezen keresztül általában a *religio* ellen folytatott harcában s ily módon művének alapvető tendenciája jut általa kifejezésre. Annál fontosabb, hogy Lucretius nemcsak általánosságban egyezik itt Panaitiosszal, hanem a részletekben is függ tőle. Megint csak Cicerótól tudjuk, hogy Panaitios ebben az egy kérdésben nem értett Platónnal egyet, akit máskülönben a „filozófia Homérosának” tekintett (*Tusc.* I. 32). Az érvek, amelyeket Cicero idéz Panaitios gondolatmenetéből a lélek halhatatlanságának platonikus tanítása ellen, pontosan megegyeznek Lucretius érveivel. Minden, ami született, meg kell hogy semmisüljön, márpedig, hogy a lelkek születnek, azt bizonyítja, hogy az utódok nemcsak testi, hanem lelki tulajdonságaik tekintetében is hasonlítanak szüleikre — ez Cicero szerint Panaitios első érve a lélek halhatatlansága ellen. (*Ingenium* itt a szellemi tulajdonságok összességét jelenti a *corpus* ellentétéként.) A második: minden, ami fájdalomra képes, ki van téve a betegségnek, ami pedig betegségbe eshet, az el is fog pusztulni, márpedig a lélek fájdalmat érez, tehát meg is kell semmisülnie. Mindkét megfigyelés és a belőlük levont azonos végkövetkeztetés Lucretiusnál is megtalálható. Ha Panaitios bizonyítása abból az általános törvényszerűségből indul ki, hogy ami született, el is múlik (*quidquid natum sit interire*), Lucretius is születés és halál dialektikus egységében határozza meg a lélek halandóságát bizonyító gondolatmenetének alapelvét (III. 417—420):

*Nunc age, nativos animantibus et mortalis
esse animos animasque levis ut noscere possis,
conquisita diu dulcique reperta labore
digna tua pergam disponere carmina vita.*

S ugyanezt hangsúlyozza még egyszer, miután a léleknek a testtel közös eredetét már bebizonyította (III. 686—687):

⁷⁰ Vö. B. FARRINGTON: Tudomány az ókorban (magyar fordítás). Budapest 1949. 20—26. l.

*quare etiam atque etiam neque originis esse putandumst
expertis animas nec leti lege solutas . . .*

A lélek fájdalomérző képességét, illetőleg betegségeit hozza fel Lucretius is a lélek halhatatlanságának a hite ellen a következőkben (III. 459—462):

*Huc accedit uti videamus, corpus ut ipsum
suscipere inmanis morbos durumque dolorem,
sic animum curas acris luctumque metumque;
quare participem leti quoque convenit esse.*

Ebben az egy esetben H. A. J. MUNRO, J. WOLTJER és R. HEINZE is számon tartják Lucretius találkozását Panaitiosszal (Cic. Tusc. I. 32: *nihil esse, quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum: dolere autem animos, ergo etiam interire*), mégis általában kitartanak Lucretius egész költeményének egyirányú, epikurosi forrása mellett. MUNRO szerint ez a forrás Lucretius valamennyi lélektani vonatkozású tanítása számára sem lehetett más, mint Epikuros *Περὶ φύσεως* c. műve 37 könyvének egyike,⁷¹ J. WOLTJER szerint is Lucretius egész filozófiáját Epikurosól merítette, tudatosan rajta semmit nem változtatott s egyéb filozófusok nézeteit is csak Epikuros közvetítésével ismerte.⁷² Valamivel tágabbra engedi a lehetőségeket R. HEINZE, amikor Lucretius művén belül a III. könyv bizonyos mérvű különállását figyeli meg, a szigorúan tudományos előadásmód rovására érvényesülő népszerűbb jellegű diatriba-stílus tekintetében s egyben azt is helyesen állapítja meg, hogy itt tartalmilag is, formailag is a különböző filozófiai iskolákban egyaránt divatos vigasztalás-irodalom befolyásával kell számolnunk. Ennek a műfajnak ismert epikureista képviselője Philodémos *Περὶ θανάτου* c. műve, de evvel Lucretius nem sok egyezést mutat; többet az akadémikus Krantór elveszett vigasztaló-iratával, amelyről főleg Plutarchos idézetei alapján alkothatunk képet magunknak. HEINZE a legvalószínűbbnek tartja, hogy egy ilyenféle, de Epikuros iskolájából kikerült iratot tartott szem előtt Lucretius, mégis aligha magának Epikurosnek Plutarchos egyetlen idézetéből ismert, az elhalt Hégésianax hozzátartozóit vigasztaló levelét; nem tartja azonban kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy egy a Krantóréhoz hasonló iratot dolgozott át Lucretius Epikuros szemlémében.⁷³

Ez az utóbbi feltevés természetesen már eleve valószínűsíti azt a lehetőséget, hogy nem epikurosi, sőt nem epikureista eredetű gondolat is belekerül-

⁷¹ MUNRO: i. m. II. 200. és 196. l.

⁷² J. WOLTJER: *Lucretii philosophia cum fontibus comparata*. Groningen 1877. 72. és 182—183. l.

⁷³ T. Lucretius Carus, *De rerum natura* Buch III. Erklärt von R. Heinze. Leipzig 1897. 121. és 45. l. Panaitios tanítványának, a Ciceróval még személyes kapcsolatban is álló Poseidóniosnak a hatását Lucretiusra H. Diels nyomán elismeri Fr. ÜBERWEG—K. PRÄCHTER: *Die Philosophie des Altertums*. Berlin 1926.¹² 445. l.

hetett Lucretius pszichológiájába, ha az nem állt ellentétben Epikuros tanításaival, vagy éppen ezek támogatására látszott alkalmasnak. A Lucretius és Panaitios egy-egy gondolata között hűségesen regisztrált egyezésnek is nagyobb jelentőséget tulajdonított volna már az eddigi kutatás, ha tekintetbe vette volna, 1. hogy Cicero filozófiai munkái — a *De finibus* és a *De natura deorum* mellett különösen éppen a *Tusculanae disputationes* — Epikuros műveinek sokoldalú, alapos ismeretéről tanuskodnak; 2. hogy ha Cicero Epikurosból vagy bármely epikureista forrásból is ismerte volna a Panaitiosnak tulajdonított gondolatokat, ezt nem lett volna semmi oka elhallgatni, hiszen éppen a Panaitios álláspontját ismertető fejezet (*Tusc. I. 32*) közvetlen környezetében, (*Tusc. I. 31* és *34*) Démokritosra, Epikurosra és Epikuros követőire hivatkozik; 3. hogy Lucretiusnál nemcsak az a gondolat ismétlődik meg, hogy a lélek fájdalomérző képessége a lélek halhatatlansága ellen bizonyít, hanem Panaitios teljes idevágó gondolatmenete, így e gondolatmenetnek az a lánsczeme is, hogy a lélek praecexistentiája ellen, születése mellett bizonyít a lelki tulajdonságok öröklékenysége: *nasci autem animos, quod declarat eorum similitudo, qui procreantur: quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus appareat.* (Cic. *Tusc. I. 32*). Lucretius a pythagoreusok lélek-vándorlás-elméletével szemben élezi ki az utódok lelki tulajdonságainak a hasonlóságát az elődökéhez, mégpedig az állatvilágra is kiterjesztve, mint az állatfajokhoz kötött örökléstan törvényszerűségeit (*III. 741—753*):

*Denique cur acris violentia triste leonum
seminum sequitur, volpes dolus, et fuga cervos?
a patribus datur et patrius pavor incitat artus,
et iam cetera de genere hoc cur omnia membris
ex ineunte aevo generascunt ingenioque,
si non, certa suo quia semine seminioque
vis animi pariter crescit cum corpore quoque?
quod si immortalis foret et mutare soleret
corpora, permixtis animantes moribus essent,
effugeret canis Hyrcano de semine saepe
cornigeri incursum cervi tremereque per auras
aëris accipiter fugiens veniente columba,
desiperent homines, saperent fera saecla ferarum.*

Feltéve tehát, de meg nem engedve, hogy Epikuros követése már i. e. 54-ben alkalmas lett volna rá, hogy Cicerót elriassza Lucretiustól, annál inkább fel kellett hogy keltse érdeklődését iránta Panaitios tanításainak a felhasználása. Hiszen Panaitios annak a Scipio-körnek volt Polybios mellett legjelentékenyebb görög mestere, amelynek hagyományait Cicero már a Verres-per óta egyre fokozódó tudatossággal állította kortársai elé. És itt már mérlegre kerül azoknak a véleménye is, akik úgy látják, hogy Cicero és Lucretius között a római öntudat szempontjából is áthidalhatatlan szakadék

tátong. A legmesszebb ebben az irányban talán G. GIRI megy el, aki szerint Cicero kiadói foglalatosságát Lucretius műve körül filozófiai álláspontjuk kibékíthetetlen ellentétei mellett már csak azért is nehéz volna elképzelnünk, mert Lucretiust Cicero szemében ellenszenvessé kellett tennie kicsinyítő nyilatkozata a latin nyelvről.⁷⁴ Való igaz, Lucretius egy ízben (III. 260) azért panaszkodik, hogy nem képes Epikuros pszichológiáját teljes pontossággal kifejtteni, éspedig anyanyelvének szegénysége (*patrii sermonis egestas*) miatt; alább (III. 317) megismétli ezt, abban a formában, hogy szókincese elégtelen a lélek alkotóelemeinek azt a sokféleségét kifejezni, amely az emberi jellemek gazdag változatosságát magyarázza:

*nec reperire figurarum tot nomina quot sunt
principiis, unde haec oritur variantia rerum.*

Ezzel szemben Cicero maga mondja, hogy gyakran szállt vitába azokkal, akik a latin nyelvet szegénynek minősítették, s nemcsak szegénynek, hanem még a görögnél is gazdagabbnak vallja azt: *et saepe disserui Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiozem etiam esse, quam Graecam* (de fin. I. 3). A latin nyelvű filozófiai irodalom kérdése Cicerót elvileg is sokszor foglalkoztatja. A feltehető ellenvetések közül a legérdekesebbeket egy cumaei otium baráti beszélgetésében M. Terentius Varro ajkára adja; eszerint a görög műveltséggel rendelkező olvasó görögül kívánja a filozófiát tanulmányozni, görög műveltség nélkül pedig akkor sem értheti meg ezt, ha anyanyelvén kapja kézhez. És itt Varro érdekes megkülönböztetést tesz az Akadémia tudományos igényű filozófiai iránya, s bizonyos, mondhatni, populárfilozófiai irányok között, amilyeneket Rabirius kevésbé világosan kirajzolódó alakja mellett a máskor is (fam. XV. 19. Tusc. IV. 3) emlegetett epikureus Amafinius képviselt a kortársak között. De ezek a szó szoros értelmében filozófusoknak nem is tekinthetők, hiszen mindennapi dolgokról, közönséges stílusban írnak; az hiányzik belőlük éppen, amit Cicero az öccséhez intézett levélben elismerőleg emel ki Lucretiusnál, — a művészet: *qui nulla arte adhibita de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant*. A meghatározás, az osztályozás, a következtetés, egy szóval a valódi filozófiai kutatás logikai alapjai, amelyeket Cicero a hozzáértő kifejezés (*ars dicendi*) mellett az *ars disserendi* fogalma alá sorol, teljességgel ismeretlenek előttük (Acad. post. I. 2).

Cicero, ha nem is vár magasabb fokú eredetiséget a római filozófusoktól — s ez megint új oldalról támogatja Lucretiust megítélő kijelentésének általunk adott értelmezését —, a latin nyelvű irodalmi tevékenységet ezen a téren ugyanúgy ítéli meg, mint a görög mintákat követő latin költők eredetiségét.

⁷⁴ G. GIRI „Il suicidio di T. Lucrezio” c. munkáját sajnos csak A. BRIEGER összefoglaló könyvszemléjéből ismerem: Bursians Jahresberichte 24 (1896) 119—193. 1.

Egy Ennius, egy Pacuvius vagy Accius és mások nem tekinthetők egyszerően a görög költők fordítóinak, hanem hagyatékek alkotó továbbfejlesztőinek, hiszen „nem szavaikat, hanem költői erejüket” (*non verba, sed vim*) fejezték ki latin nyelven. Ha a latin drámaírók Aischylost, Sophoklést és Euripidést utánozták, a római filozófusok is gyönyörködtethetik olvasóikat, amikor Platont, Aristotelést, Theophrastost követik, mint ahogyan a római szónokok is elismerésben részesülnek azért, hogy Hypereidést és Démosthenést állították maguk elé mintakép gyanánt (uo. 3). Máskor meg egyenesen latin költők szinte fordítás számba menő alkotásaihoz méri a latin nyelvű irodalmi gyakorlatot a filozófiában s nemcsak Ennius *Medeá*-jának és Pacuvius *Antiopeá*-jának a létjogosultságát védi meg Euripidés azonos című görög tragédiái, Caecilius *Synephibié*-jét és Terentius *Andriá*-ját menandrosi mintáik mellett, hanem egyenesen a római patriotizmus követelményének tekinti, hogy még Sophoklés remek *Elektrá*-ját is olvasásra méltónak tekintsék a darabos Atilius gyöngé fordításában. Sőt a latin nyelvű filozófiai irodalom eredetiségét — bár ezt az eredetiséget az azonos gondolatokat gyakran ismétlő görög filozófusoknál is bizonyos esetekben csak viszonylagosnak tartja — elvileg magasabb fokúnak ítéli, mint a görög költőket utánzó latin költészetét: ha olyan isteni szellemek (*divina ingenia*) megismertetése végett, mint Plátón és Aristotelés, csupán fordításra vállalkoznék, úgy, ahogyan a római költők a görög drámákat fordították — s hozzátehetjük, mint ahogyan Cicero maga is megtette, pl. Plátón *Timaios*-ával —, akkor is érdemes feladatot végezne, de amit filozófiai munkáiban tesz, az jóval több ennél, hiszen meg is védi azoknak a filozófusoknak a nézetét, akikkel egyetért, és saját véleményével egészíti ki, önálló kompozícióval bíró írásműben (*nostrum scribendi ordinem adjungimus*) dolgozza fel azokat (de fin. I. 1—3).

Cicero nemegyszer és nem is minden alap nélkül hivatkozik a latin nyelvű filozófiai irodalom terén a maga kezdeményező szerepére, sőt azt is hozzáteszi, hogy e tekintetben másokra is ösztönzően hatott, olyanokra éppen, akik járatosak voltak a görög műveltségben, de nem bíztak abban, hogy amit görög mestereiktől tanultak, azt latinul is ki tudják fejezni; nem kis részben saját eredményeinek tulajdonítja, hogy a latin szókinés sem marad el a görög mögött (de nat. deor. I. 4). Helytelen azonban arra következtetni ebből, hogy Lucretius törekvéseit nem ismerte vagy éppen nem akarta volna elismerni. Hiszen, bár senki ő előtte ilyen sokoldalúan és ilyen tervszerűen nem foglalkozott a latin nyelvű filozófiai irodalom kifejlesztésével, ismeri és számon tartja a legrégebb római kezdeményeket is, éppen tőle tudjuk, hogy Panaitios, a görög filozófus is elismeréssel nyilatkozott a latin irodalom úttörőjének, Appius Claudius Caecusnak Pythagoras filozófiáját — alighanem az „arany verseket”⁷⁵ — visszhangzó költeményéről (Tusc. IV. 2), idézi Ennius *Ep* i-

⁷⁵ Vö. E. BIGNONE: Storia della letteratura Latina. Firenze 1942. I. 165. l.

c h a r m o s-át (Acad. pr. II. 16) és E u h e m e r u s-át (de nat. deor. I. 42), amelyek minden korlátozottságuk ellenére mégiscsak a filozófiai gondolat úttörőinek számítottak Rómában.⁷⁶ A kortársak közül, láttuk már, Sallustius E m p e d o c l e á-ját olyan műnek tartotta, amelynek nehézsége nem ér fel értékével, ezért mondja hősnek (*virum*), de nem a szó teljes értelmében embernek (*hominem*) azt, aki végigolvasására vállalkozik;⁷⁷ megvetésével sújtja az olyan népszerű és lapos epikureistákat is, mint Amafinius, de elismeréssel szól Brutus *De virtute* c. erkölcsfilozófiai munkájáról (de fin. I. 3. Acad. post. I. 3). S minthogy saját filozófiai munkássága főérdemét is alkalomadtán helyes ítélettel a latin nyelv ilyen irányú lehetőségeinek továbbfejlesztésében, azaz a latin filozófiai terminológia kialakításában jelöli meg (de nat. deor. I. 4: *quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur*), nem mehetett el közömbösen Lucretius hasonló eredményei mellett. Lehet, hogy Lucretiusra, egyenesen a *patrii sermonis egestas* kifejezésére is gondol, amikor mint „általánosan elterjedt véleménnyel” száll szembe azzal a nézettel, amely szerint a latin nyelv szegény volna (de fin. I. 3: *Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiozem etiam esse, quam Graecam*), de véleményünk szerint ez a nyelvi szempont inkább fokozta, mintsem csökkentette Cicero érdeklődését Lucretius iránt. Hiszen Lucretius nemcsak panaszkodott a latin nyelv szegénysége miatt, hanem mindjárt arra is példát mutatott, hogyan kell úrrá lenni a nehézségek felett, olyan nehézségek felett éppen, amelyek — szórványos régibb kísérletek ellenére — saját munkájának úttörő jellegéből fakadtak. A vájt-fülű Cicero nem maradhatott közömbös a latin nyelvnek ama nagy diadala iránt, amelyet éppen Lucretius költészetében aratott először, ellenkezőleg, nem utolsó sorban Lucretiusra támaszkodott akkor, amikor a maga kedvezőbb ítéletét a latin nyelvről kialakította, aminthogy Lucretius nyelvújítására támaszkodott akkor is, amikor a latin filozófiai nyelvet továbbfejlesztette. Az az *ars*, amelyet Lucretius költészetének érdemeként emelt ki ugyanakkor, amikor eredetiségének a hiányát megállapította, nem utolsó sorban éppen a latin nyelv újszerű, Ennius hagyományait felhasználó, de új lehetőségek felé mutató művészete volt. Vajon igazságos lett volna-e, ha a nyelvújítás és a magyar költői nyelv további diadalai idején a mi Zrínyinket elmarasztalják azért, hogy amikor a magyar irodalomban eladdig példátlan vállalkozásba kezdett, azt kellett tapasztalnia, hogy „szegény az magyar nyelv”? Ezt az igazágtalanságot Kazinczytól Arany Jánosig senki igazán értő el nem követte, ellenkezőleg, Zrínyi helyes értékelése éppen velük kezdődik.

Az egykorú római valóság megítélésében meg éppen rokon szemléletre vallanak Cicero és Lucretius megnyilatkozásai. N. A. MASKIN idevágó meg-

⁷⁶ Uo. 301—305. l.

⁷⁷ *Vir* és *homo* ellentétére nézve vö. VAHLEN i. m. 154. l. MALCOVATI i. m. 211. l. DELLA VALLE i. m. 376—385. l.

figyeléseinek⁷⁸ összefoglalása helyett hadd utaljunk arra, hogy éppen abban az időben, amikor a *De re publica* írása, illetőleg a *concordia* politikai elméletének a kidolgozása foglalkoztatta Cicerót⁷⁹, csak helyesléssel fogadhatta a polgárháború, sőt talán éppen a Catilina-féle összeesküvés tömör jellemzését Lucretiusnál (III. 59—90), és benne is mély visszhangot kelthetett a költő fohásza Venushoz, amelyben a római népet pártfogoló istennő közbenjárását kéri a hadak istenénél (I. 38—40):

*hunc tu, diva, tuo recubantem corpore sancto
circum fusa super, suavis ex ore loquellas
funde petens placidam Romanis, incluta, pacem.*

De nemcsak a jelen, hanem a múlt szemléletében is magával rokonnak érezhette Lucretiust Cicero. Hiszen a tanítóköltemény egyik csúcspontján Lucretius lelki szemei előtt is az ifjabb Scipio megdicsőült alakja jelenik meg (III. 1034—1035):

*Scipiadas, belli fulmen, Carthaginis horror,
ossa dedit terrae proinde ac famul infimus esset.*

Igaz, Lucretius Scipio példáján is az emberi lét korlátait érzékelteti; de hiszen Cicero is, aki nem ismert nála nagyobbat az egész római történelemben, többek között Scipio *humanitas*-ának jellemző vonásaként dicséri azt a Panaitios által feljegyzett mondását, hogy amint a féktelen lovakat idomítók kezére adják, úgy az elbizakodott embereket is a józan ész iskoláján kell keresztülvezetni, miáltal belátják az emberi dolgok törékenységét és a szerencse változékonyságát (de off. I. 26). És a történeti példákhoz az a sora is, amelybe Scipio alakja illeszkedik, világosan mutatja, hogy az emberség korlátai itt éppen az emberiség legnagyobb alakjait veszik körül zárt körvonalakkal. Hiszen a sor Róma negyedik királyával, Ancus Martiusszal kezdődik, akiről Cicero is megállapítja (de re publ. II. 2), hogy az eredetileg szárazföldi települést a tengerig kiterjesztve a római nép fejlődésének balsorsral fenyegető lökést adott; a második tagja a fényes sornak Kyros perzsa király, akinek humánus nagyságát Cicero az ifjabb Scipio által is nagyra értékelt Xenophón alapján többször (Cato Maior 22, ad Quintum I. 1) magasztalja — az ifjabb Scipióval együtt ők hárman a „hatalom nagyjai” (*rerum potentes*), akik a közös emberi sorsot, a halált elkerülni mégsem tudták. Ezután következnek még hárman, akik mint a „helikóni Muzsák kísérői” (*Heliconiadum comites*) az emberi alkotótehetséget képviselik: Homéros, Démokritos és Epikuros,

⁷⁸ Н. А. Машкин: Время Лукреция, az I. jegyzetben idézett gyűjteményes kiadványban, II. 236—274. l. Vö. még Н. Ф. Дергачи: Lucretiana II. К вопросу об исторической концепции в поэме Лукреция. Вестник Древней Истории. 37 (1951) 3. 191—197. l.

⁷⁹ Vö. С. А. Утченко: Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики. Москва 1952.

akiket ugyancsak elragadott a halál. Így Lucretius számára is, akárcsak Cicero számára, az ifjabb Scipio az emberiség történetének legnagyobb alakjai közé számít: halandó sorsa nem az ő emberi nagyságát korlátozza, hanem éppen az emberi létnek a legnagyobbak számára is áthághatatlan korlátait érzékelteti.

Két kérdéssel kell még ezek után foglalkoznunk: miben állt Cicero kiadói szerepe és hagyott-e nyomot saját filozófiai munkásságán a Lucretius művének szentelt fáradozás? Ami az elsőt illeti, Hieronymus Lucretiusra vonatkozó tudósításának ezt az egy adatát mi élesebben különítettük el a Lucretius betegségére és öngyilkosságára vonatkozó állításoktól, mint az eddigi kutatás. Ez utóbbiakban nemcsak a keresztény tendenciát, de Hieronymus keze nyomát, illetőleg „tudományos” módszerét is felismertük; a *libros . . . quos postea Cicero emendavit* kitévelt régibb hagyományra, esetleg éppen Suetoniusra visszavezethetőnek tartottuk, és semmi olyan körülményt nem találtunk, amely ez állítás hitelének megingatására volna alkalmas. Ellenkezőleg, az, hogy Cicero néhány hónappal Lucretius halála után cserél véleményt levélileg öccsével Lucretius „poemáinak” az értéke felől, azt igazolja, hogy hagyatéka halála után nem sokkal Cicero kezébe került. Lehet, hogy Memmius, ki bár nem volt Epikuros híve, a költővel és művével személyes kapcsolatban állt, kérte fel nagytekintélyű ismerősét arra, hogy foglalkozzék a hagyatékkal.⁸⁰ lehet, hogy Atticus szólította fel véleményadásra, akit mint Epikuros kitartó hívét is érdekelte a mű, de mint üzletembert is, hiszen, mint tudjuk, Atticus nemcsak kedvelője volt az irodalomnak, nem is csak ritkaságok szenvedélyes gyűjtője, hanem régi könyvek adásvételével és új könyvek forgalombalhozatalával is foglalkozott; hogy Philodémos juttatta volna Cicero kezéhez a költő kézirati hagyatékát⁸¹, olyan találgatás, amely minden forrászerű alapot nélkülöz. Az a feltevés viszont, hogy Lucretius kiadója Atticus lett volna, nem zárja ki Cicero közreműködését, hiszen Cicero legfeljebb a „Herausgeber” értelmében lehetett kiadó, s emellett Atticus „Verleger” szerepe nagyon is valószínűsíthető, hiszen, mint már BOISSIER hangsúlyozta,⁸² Atticus ilyen értelemben Cicero saját műveinek is kiadója volt. Azt az itt-ott felmerülő véleményt, hogy a két Cicero közül nem Marcus, hanem Quintus lett volna a kiadó, már fentebb elvetettük; más kérdés, hogy Cicero számára öccsének a véleménye ez esetben sem volt közömbös; levélváltásuk tanúsítja, hogy máskor is tájékoztatja őt irodalmi terveiről és nemcsak politikai, de irodalmi kérdésekben is kikéri tanácsait.

Kimutathatók-e Cicero javító kezének a nyomai Lucretius művén? A kérdést tudtunkkal a XVI. század első éveiben humanisták tették fel először,

⁸⁰ MALCOVATI is utal i. m. 208. l. arra a lehetőségre, hogy Memmiusnak is gondja volt arra, hogy nyilvánosságra kerüljön az ő dicsőségét is hirdető mű.

⁸¹ Így G. DELLA VALLE i. m. 399. l.

⁸² G. BOISSIER: Cicéron et ses amis. Paris 1892.º 134. l.

és pedig Girolamo Borgia, illetőleg mestere, a híres Pontano — mert, melleleg, ha az ún. *Vita Borgiana*-ban nem Hieronymustól független, antik hagyomány residuumát látjuk is, az újkori Lucretius-kutatás történetét annál inkább vele kezdetjük. S ebben a szövegben, amelyet Borgia a Pontano szövegjavításainak felhasználásával tervezett Lucretius-kiadás élére szánt bevezetésnek, nemcsak Hieronymus szavainak — *libros... quos postea emendavit* — önkényes értelmezésével találkozunk, amely ezt a javítást nem az elhalt költő hagyatékának kiadásra készítéséhez fűzi, hanem az élő költővel való találkozás rendszeres alkalmailhoz. Eszerint Lucretius az éppen elkészült részleteket Cicero ítélete alá bocsátotta volna, s a *Vita Borgiana* a *De rerum natura* szövegében is megkeresi a Cicero által állítólag kifogásolt helyeket. Hyenekül említi a *Neptuni lacunas* és *caeli cavernas* kifejezéseket, amelyekkel kapcsolatban Cicero arra figyelmeztette volna Lucretiust, hogy képes kifejezéseiben legyen mértéktartó (*ut in translationibus servaret verecundiam*). A két példának felhozott kifejezés korántsem esik egy megítélés alá. *Neptuni lacunas*: Lucretius művében nem található, de igen — a dagályos beszéd megrótt példajaként — a *Rhetorica ad Herennium* c. műben (IV. 10), amelyet a középkor és a renaissance — tudomásunk szerint a IV. századtól kezdve — Cicerónak tulajdonított. De még ha a *Rhetorica ad Herennium* szerzőségét Cicerónak is tulajdonítanánk, nehezen tudnók a lojalitással összeegyeztetni, hogy Cicero egy olyan kifejezésével gúnyolódjon Lucretiusnak, amelyet éppen ő küszöbölt ki a költeményből. *Caeli cavernas* viszont a ránk maradt szövegben kétszer is előfordul (IV. 171; VI. 252), tehát Cicero korrekciója itt nem érvényesült, de nem is valószínű, hogy Cicero ezt a kifejezést kifogásolta volna, hiszen, mint WOLTJER rámutat,⁸³ ő maga is élt vele Aratos-fordításában (Phain. 253). Tény azonban, hogy Cicero a helytelen metaphora — az ő jelentésfordító latin terminus technicusával: *translatio* — példajaként Ennius egy hasonló kifejezését hozza fel (de or. III. 40): *coeli ingentes fornices*, s amit itt általános követelmény gyanánt állít fel mindjárt: *etenim verecunda debet esse translatio* (uo. III. 41), szemmeláthatóan azt vitte át Girolamo Borgia a Lucretius és Cicero között elképzelt beszélgetésbe: *ut in translationibus servaret verecundiam*.⁸⁴

Egyébként azoknak a modern kísérleteknek, amelyek Cicero javító kezének a nyomait keresik a mi Lucretius-szövegünkön, vagy éppen a Lucretius-szövegben keresnek érveket akár Hieronymus tudósításának hitelle mellett, akár ellene — alapjában véve ugyanúgy a kiindulópontjuk elhibázott, mint

⁸³ J. WOLTJER: *Studia Lucretiana*. Mnemosyne N. S. 23 (1895) 227. l.

⁸⁴ Diels posthumus kiadásának testimonium-gyűjteménye egy másik helyre utal, ahol Cicero — Theophrastost idézve — Tirót figyelmezteti: *ut sit, quomodo Theophrasto placet, verecunda translatio*. T. Lucretius Carus, *De Rerum Natura*, lateinisch und deutsch von H. Diels. Berlin, 1923. I. XIII. l.

Girolamo Borgia Cicero és Lucretius személyes eszmecseréjét rekonstruáló elképzelésének. Mert mint ez, amazok is Hieronymus *emendavit* szavát értelmezik helytelenül, amikor a tudósítás hitelességét attól teszik függővé, hogy Cicero javításai felismerhetők-e a szövegben vagy sem. Csakhogy *emendare* — mint pl. PARATORE is helyesen látja⁸⁵ — nem egyéb, mint a kiadás szellemi felelőssége vállalásának a terminus technicus, lényegesebb beavatkozást a szövegbe semmi esetre sem feltételez. Hiszen éppen Hieronymus krónikája jegyzi meg az i. e. 17. évhez fűződő lemmában Variusról és Tuccáról: *Vergilii et Horatii contubernales, poetae habentur inlustres, qui Aeneidum postea libros emendarunt sub lege ea, ut nihil adderent*. Ennek a tudósításnak valóban, akár csak a Cicero kiadói szerepére vonatkozóan, valószínű forrása Suetonius; a Donatus-féle Vergilius-életrajzban is megtaláljuk, mégpedig részletezőbb előadásban. *Emendavit* jelentését különben mindennél világosabbá teszi, hogy Donatus ezt a szót használhatja a *Bucolica* és *Georgica* kiadására is, amelyet még Vergilius maga eszközölhetett: *Bucolica Georgicaque emendavit* (13). Ám az *Aeneis* végső simításai közben éri a betegség s halála közeledését érezve, először úgy rendelkezett, hogy a kiadásra még elő nem készített (*in emendatam imperfectamque*) művet egészék el, s csak Varius és Tuca figyelmeztetésére, hogy ehhez Augustus nem fog hozzájárulni, változtatta meg végrendeletét: iratait (*scripta*) avval a feltétellel hagyta rájuk, hogy semmit ne tegyenek hozzá, amit ő maga nem bocsátott már előzőleg közre belőle, sőt, ha befejezetlen (*imperfectos*) verseket találnak bennük, azokat is hagyják úgy (14). Majd, már Vergilius hagyatékának sorsát ismeretve, megismétli: a költő halála után, kívánsága szerint, a császár parancsára Varius és Tuca adták ki (*emendaverunt*) az *Aeneis*-t; e kiadói tevékenység mibenlétéről is képet ad a Donatus-féle szöveg: semmit sem tett hozzá (*nihil . . . addidit*) Varius — mert a továbbiakban a két barát közül már csak róla, nyilván, mint Vergilius utolsó akarata végrehajtásának aktívabb részeséről esik szó — hanem csak a legfontosabb javításokra (*summatim*) szorított. A befejezetlen verseket is (*versus etiam imperfectos*) úgy hagyta, ahogyan voltak; ezek kiegészítésére későbbiek vesztegettek hiábavaló fáradságot, csakhogy az ilyen törekvést eleve kilátástalanságra ítélte az a körülmény, hogy az *Aeneis* valamennyi félverse, az egy *Quem tibi iam Troia peperit . . .* (III. 340) kivételével értelmileg befejezett egység (15).

Ennyi az, amit az *Aeneis* sorsáról a Donatusnak tulajdonított életrajz mint megbízható, nyilván jó forrásból merített adatot közölhet; a továbbiakat már elkülöníti ettől a Nisus grammaticusra való hivatkozás, aki állítólag öregebbektől Varius egyéb beavatkozásáról is hallott, így arról, hogy az eposz második és harmadik énekének sorrendjét felcserélte és, hogy az első ének kezdetét kijavította (*correxisse*), az *Ille ego qui quondam . . .* kezdetű,

⁸⁵ PARATORE i. m. 34—35. l.

máig problematikus négy sort elhagyva. Ha tehát a Vergilius-hagyomány alapján kívánunk magunknak képet alkotni arról, hogy mit kell a Lucretius-hagyományban is *emendare* alatt értenünk, a Nisus által idézett bizonytalan szájhagyományt nyugodtan mellőzhetjük, vagy ha fel is használjuk, legfeljebb azt a tanulságot vonhatjuk le belőle, hogy az efféle mélyrehatóbb javítást már a *corrigere* ige jelöli; *emendare* csupán a kiadásra való előkészítés legelemibb teendőit jelenti. S hogy Cicero ettől a munkától sajnálta volna idejét, azt Hieronymusnál megbízhatóbb forrás alapján is módunkban áll tagadásba venni. Mindenekelőtt Cicero saját leveléből (ad Quintum fratrem II. 9) világos, hogy nem sokkal Lucretius halála után, véleményezte a kézirati hagyatékot; az ifjabb Plinius egy leveléből (III. 15) pedig kitűnik, hogy egy Silius Proculus nevű költő kéri tőle munkáinak kiadás előtt való véleményezését; Plinius általánosságban már e levélben ad ideiglenes, éspedig kedvező véleményt, annak a jó benyomásnak az alapján, amelyet e költemények egyszeri hallása gyakorolt rá, a tüzetesebb megjegyzéseket későbbre ígéri, ha majd alkalma lesz az egész elolvasni. És ez a Silius Proculus, mint Plinius „visszaidézi”, Cicero példájával erősíti kérését: *M. Tullium mira benignitate poetarum ingenia fovisse*. Képzeltető-e Cicero költő-kortásai közül egyetlenegy is, aki ezt a gondosságot Cicero részéről jobban kiérdemelte volna, mint Lucretius? S Lucretius — most már látjuk — epikureus filozófiai álláspontja ellenére sem állt olyan egészen távol Cicerótól. Így látja — helyesen — MALCOVATI, és még hozzáteszi, hogy ha a valóban futólagos kritikán kívül több szó nem esik Lucretiusról Cicero levelezésében, abból nem következik, hogy nem foglalkozott vele tovább. Hiszen a Lucretius halálát követő hónapokban az aránylag kevés levélre sok ügyes-bajos dolog jut; az ad Atticum IV. 13 által tanúsított rövid tusculumi tartózkodáson kívül Cicero Rómában van, s itt naponta találkozik Atticusszal, s nyilván előszóval tárgyalt vele Lucretius kiadása ügyében; Quintusnak is legközelebbi találkozásukra ígér ilyen személyes megbeszélést.⁸⁶

A Donatus-féle Vergilius-életrajz talán még egy észrevételre alkalmat ad. Sok fejtörést okozott POLLE óta⁸⁷ az, hogy Cicero az öccsének küldött levélben Lucretius „költeményeiről” (*Lucretii poemata*) beszél, így, többesszámban. A Donatus-féle életrajz a *scripta* szót használja az A e n e i s-szel kapcsolatban, arra a rendezetlen állapotra célozva, amelyben a kézirati hagyatékot Varius és Tucca átvették. Lucretius hagyatékában is, az ilyen *de funere domini rapta* műveknél természetes, rendezetlen csomókban állhatott félig kész állapotban a mű, nem a kompozíció végleges, hanem a csiszolgatás átmeneti sorrendjében, vagy éppen egymás hegyére-hátára hányva. Az is lehet, hogy amikor Cicero ismerkedni kezdett velük, maga sem pillantotta át mindjárt az egységes

⁸⁶ MALCOVATI i. m. 206 és 213. l.

⁸⁷ Fr. Polle: Die Lukrezlitteratur seit Lachmann und Bernays. Philologus 25 (1867) 499. l.

alaptervet, s inkább azonos tárgykörben mozgó költemények halmazának, mint egy nagyszabású kompozíció egymásrautaló részeinek tekintette őket. Rendezetlen állapotában az egész hagyaték inkább igényelte a többszám, mint az egyszám használatát; Cicero főfeladata éppen a kompozíció tervének felismerése után az volt, hogy ennek érvényt szerezzen, azaz a széthulló kéziratanyagot rendezze. Ezt nem bízhatta senki másra, egyetlen amanuensis-ére sem, még Tirora sem⁸⁸, ehhez szükség volt arra a filozófiai felkészültségre, amellyel Lucretius halála után Rómában alig rendelkezett más valaki, mint éppen ő. Ez a rendező munka a kiadás szükséges előfeltétele volt, a költő eredeti intencióját iparkodott érvényre juttatni, még ha talán a részletekben nem is találta el mindig ezt az eredeti intenciót, nem lépte tehát túl azt a határt, amit az *emendatio* feladata, a kiadásra való előkészítés joga és kötelessége a posthumus művel szemben az ókori szokás szerint⁸⁹ megszabott. Hozzá nem tett Cicero semmit, s még kifejezésein is aligha változtatott. Attól tenni függővé tehát a Lucretius műve gondozását Cicerónak tulajdonító hagyomány szavahihetőségét, hogy megtaláljuk-e a *De rerum natura* szövegén Cicero keze nyomát, tarthatatlan álláspont. S egyenesen paradox eljárásnak minősíthető az is, ha pl. Lucretius műve állítólagos hibátlanságából arra következtet valaki — mint pl. J. VAN DER VALK,⁹⁰ — hogy a *De rerum natura* nem is szorult rá Cicero javításaira, de az is, ha Lucretius művének valóban meglevő egyenetlenségei, ismétlődései, egy-egy — sohasem filozófiai természetű — belső ellentmondása⁹¹ alapján azt állapítanók meg, hogy Cicero nem gondolhatta ezt a művet, mert hiszen akkor az ilyesmit kiküszöbölte volna. Elmondhatjuk Ciceróról azt, amit Donatus Variusról és Tuccáról állít, csak *summatim*, azaz a legfontosabb dolgokra tekintő tapintatos javítással készítette elő kiadásra a művet; tudta ő is, és nem kívánta a közönség elől sem eltitkolni, hogy egy halott költő nagyszabású, de részleteiben itt-ott még kidolgozatlan műve az, ami ily módon kiadásra kerül. De olyan források egybehangzó és egymást kiegészítő vallomásai birtokában, mint Cicero levele Quintushoz, az ifjabb Pliniusé Silius Proculushoz, és Hieronymus a megőrlés és öngyilkosság legendájától eredete tekintetében elkülöníthető tudósítása — mindaddig ki kell tartanunk amellet, hogy az utókor elsősorban Cicerónak köszönheti a *De rerum natura* fennmaradását, amíg az eddigieknél kényszerítőbb erejű ellenvetésekkel nem találjuk szembe magunkat.

Egy van a Cicero kiadói szerepével szemben felhozott érvek között, amellyel idáig nem foglalkoztunk. Azt mondják ugyanis egyesek, hogy ha Cicero valóban alaposabban foglalkozott volna Lucretius művével s nem

⁸⁸ Így MUNRO i. m. II. 3. l.

⁸⁹ Vö. FR. LEO i. m. 37. l.

⁹⁰ J. VAN DER VALK: *De Lucretiano carmine a poeta perfecto atque absoluto*. Campis 1902.

⁹¹ Vö. pl. A. BRIEGER: *Die Unfertigkeit des Lucrezischen Gedichtes*. Philologus NF. 67 (1908) 279—303. l.

pusztán egészen felületes beletekintés után alkotta volna meg véleményét róla, ennek saját munkáiban is nyomot kellett volna hagynia: Lucretius hatása elől nem tudott volna teljességgel elzárkózni.

De vajon csakugyan érintetlen-e Cicero életműve Lucretius hatásától? Állapítsuk meg mindenekelőtt, hogy itt valójában kölcsönhatásról kell beszél-nünk. Lucretius műve megelőzi ugyan Cicero filozófiai munkásságát, de Cicero egy költői kezdeményezése nemesak kronológiailag helyezendő a *De rerum natura* elé, hanem sok tekintetben mint ennek mintája is tekintetbe jön. Igaz, W. A. MERRILL visszautasítja azt a már korábban többször felmerült véleményt, hogy Lucretius kifejezésmódján Cicero Aratosfordítása hagyott volna nyomot; a kisebb számú tartalmi egyezést avval magyarázza, hogy Lucretius is felhasználta a *Phainomena* eredeti görög szövegét, a nagy számban található formai egyezéseket, hasonló, vagy azonos kifejezéseket vagy a közös forrás következtében fellépő véletlen találkozásoknak tekinti, amelyek valószínűségét a hexameter és az alliteratio kényszere által már amúgy is redukált számú lehetőség eleve növelte, vagy éppen, ha nem enniusi tradíciónak, akkor is az Ennius és Cicero—Lucretius közé eső évtizedekben kialakult iskolai verselő gyakorlat következményének minősíti.⁹² De, hogy a legnagyobb római költők egyike — Lucretius — egy versfáragó diáktól — már mint a fiatal Cicerótól — bármit is tanulhatott volna, azt a *petitio principii* durva logikai hibáját lenyelve képtelen feltevésnek tartja, ahelyett, hogy megfordítaná a kérdést: lehet-e a latin költészet történetében egészen jelentéktelennek minősíteni azt a Cicerót, akinek fiatalkori költői-műfordítói tevékenysége sok tekintetben Lucretius költészetét készítette elő? Mert W. B. SEDGWICKnek kell igazat adnunk: a MERRILL által feltételezett iskolai gyakorlat Cicero és Lucretius fiatakorában még anakronizmus s az egyezések — nem általában Cicero verses töredékei, hanem Aratosfordítása és Lucretius költeménye között — számos esetben jóval szorosabbak, hogysen a véletlen, illetőleg a MERRILL által feltételezett közös tényezők egymástól független következményének volnának tulajdoníthatók.⁹³ SEDGWICK példáit még könnyű szerrel szaporíthatjuk, így ami a szokatlanabb szóalkotást és jelzős kapcsolatot illeti: *aestifer ignis* (Lucr. I. 663 ~ Cic. Phain. 111), *orbis* „signifer” jelzője (Lucr. IV. 691 ~ Cic. Phain. 318, 340, 363), az ilyen verskezdetek: *atque gubernaculum* . . . (Lucr. IV. 904 ~ Cic. Phain. 157), versvégződések: . . . *quos diximus ante* (Lucr. I. 846 ~ Cic. Phain. 120), . . . *sub tegmine caeli* (Lucr. II. 662 ~ Cic. Phain. 47); Cicero más munkájából lehetett ismerős Lucretius számára a jellegzetes enjambement: . . . *fulminis ictu* / *Concidit* . . . (Lucr. III. 488 ~ Cic. Cons. 45).

⁹² W. A. MERRILL: Lucretius and Cicero's verse. University of California Publication in Classical Philology, Vol. V. 143—154. l.

⁹³ W. B. SEDGWICK: Lucretius and Cicero's verse. The Classical Review 37 (1923) 115—116 l.

MERRILL más alkalommal a megfordított kérdésre is negatív választ ad: semmi nyoma annak Cicero egész munkásságában, hogy ismerte volna Lucretius munkáját s egy általa összeállított synopsis felett tartva szemlét Lucretius és Cicero valamennyi összecsendülőnek tetsző gondolatáról és megfogalmazásáról vagy azt igyekszik kimutatni, hogy az egyezések látszólagosak, vagy pedig, hogy közös forrásra vezethetők vissza. S kimondja mint vizsgálódásainak egyetlen eredményét: arra lát okot, hogy kételkedjék, olvasta-e Cicero egyáltalán Lucretius költeményét.⁹⁴ Az ilyenféle vizsgálatok alig leküzdhető nehézsége, hogy Cicerónak és Lucretiusnak kétségkívül lehettek, sőt voltak is olyan közös görög forrásai, amelyeket mi nem ismerünk s így nem minden egyezés, amelynek görög forrását megadni nem tudjuk, jelenti Lucretius valamelyik gondolatának a felhasználását Cicero részéről. Így pl. HIRZELnek alighanem sikerült kimutatni, hogy a *De natura deorum* egy helyén (I. 9), ahol KRISCHE Lucretius (V. 156—175) hatására gondolt, Cicero hézagtalanabban követi egy feltételezhető közös görög forrás gondolatmenetét, mint Lucretius, tehát nem függhet ez utóbbtól.⁹⁵ MASKIN viszont Cicero egyik, már 56-ban mondott beszédében (pro Sestio) a *De rerum natura* V. könyvének a társadalmi fejlődésről adott képével egyező gondolatmenetet talál, de már közös római forrás: a római jogtudomány hatását is elképzelhetőnek látja mindkettőnél.⁹⁶

Abban a kérdésben, hogy fellelhetők-e Cicero műveiben elmélyedőbb Lucretius-tanulmányok nyomai, még ma is egymással homlokegyenest ellenkező nézetekkel találkozunk. TYRREL pl. minden konkrét adat nélkül állítja, hogy Cicero filozófiai munkái Lucretius művének kétségtelen ismeretét mutatják, hogy név szerint nem idézi, az megfelel egyébként is megfigyelhető szokásának: költő-kortársait általában nem emlegeti, még Catullust sem, aki őt mint *dissertissime Romuli nepotum* szólítja meg (Cat. XLIX), akinek alighanem politikai szimpátiáit is osztotta s egy-két költői fordulatát leveleiben felhasználja (ad Quintum II. 15, 4: *oricula infima molliorem* ~ Cat. XXV. 2: *mollior . . . imula oricula*; Att. XVI. 6. 2: *ocellos Italiae villulas meas* ~ Cat. XXXI. 1—2: *Paeninsularum, Sirmio, insularumque ocelle . . .*).⁹⁷ MUNRO kiadása is a *De rerum natura* nem egy soránál tartja nyilván felhasználását Cicero részéről⁹⁸ s ezeket az egyeztetéseket MALCOVATI helyeslőleg veszi tudomásul, kiemelve, hogy a *De natura deorum* egészben véve a *religio* ellen támadó, a lélek halhatatlanságát tagadó költemény ellenszerének

⁹⁴ W. A. MERRILL: Cicero's knowledge of Lucretius's poem. University of California Publications in Classical Philology. 2 (1909) 35—42. l.

⁹⁵ R. HIRZEL: Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften. I. Leipzig 1877. 9—11. l. Vö. A. B. KRISCHE: Die theologischen Lehren der griechischen Denker. Göttingen 1840. 22. 97. 118. és 147. l.

⁹⁶ H. A. МАШКИН: Время Лукреции. 258—259. l.

⁹⁷ TYRRELL i. m. II. 106. l.

⁹⁸ MUNRO i. m. II. 37. l. (de rerum nat. I. 74 ~ Cic. de fin. II. 31, 102), 107. l. (de rerum nat. I. 970 ~ Cic. de nat. decr. I. 20. 54) stb.

tekinthető, s ha itt nem is bizonyítható a tudatos szembenállás személy szerint Lucretiusszal, annál világosabb, hogy Tusc. I. 21 *insolentia* kifejezése Lucretiusra céloz megrovólag.⁹⁹ De ZIEGLER pl. nem utolsósorban azért veszi gyanúba Hieronymus tudósításának Cicero kiadói közreműködésére vonatkozó állítását is, mert ha Cicero valóban behatóan foglalkozott volna Lucretius művével s a Quintusszal közölt vélemény több lenne egy futólagos betekintés alapján nyert felületes benyomás kifejezésénél, ennek Cicero filozófiai műveiben világosan felismerhető nyomokat kellett volna hagynia. „Das ist aber nicht der Fall. Wo man Lukrez-Einwirkung feststellen zu können gemeint hat, handelt es sich — wenn man es überhaupt gelten lassen will — um minima.”¹⁰⁰ S még C. BAILEY is hajlik rá, hogy MERRILL tagadó álláspontját tegye magáévá: az egyezések Lucretius és Cicero között nem mennek túl az epikureizmus Rómában általánosan ismert közhelyein. „Such arguments leave the question very evenly balanced, but tend rather to show that Cicero did not ‚edit‘ the poem.”¹⁰¹ A továbbiakban minket természetesen már nemcsak Cicero kiadói szerepe szempontjából érdekel filozófiai műveinek viszonya Lucretiushoz; véleményünk szerint annyit már az eddigiek is valószínűvé tettek, hogy Cicero kedvező véleményének része van Lucretius műve fennmaradásában. Csakhogy itt jóval többről van szó, egyenesen arról, hogy Lucretius ösztönző hatásának része van Cicero filozófiai munkássága megindulásában, végső fokon kettejük viszonyának döntő szerep jutott a latin nyelvű filozófiai irodalom kialakulásában.

A kérdés történetében avval a paradox jelenséggel találkozunk, hogy a múlt század egyik legkiválóbb Lucretius-ismerőjének, C. MARTHÁNAK a tekintélye állta útját C. MARTHA helyes felismerései érvényesülésének. MARTHA ugyanis már Lucretius-monográfiája egy terjedelmes jegyzetét szentelte Cicero és Lucretius viszonyának; itt kifejezte a követőinél unos-untig ismételt kétségeit az iránt, hogy Cicero vállalta volna Lucretius műve gondozását; véleményét az epikureizmusról az a kijelentése tükrözi, hogy hédonisztikus amoralitását nem a filozófusnak kell cáfolnia, hanem a censornak elnyomnia (de fin. II. 10: *quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda est*). De hogy nem említi egyetlenegyszer sem a MARTHA szerint nem jelentős, Quintushoz intézett megjegyzésen kívül Cicero az epikureus költőt, annak csupán az az irodalmi, vagy éppen politikai illendőség volt az oka, amely még Vergiliusnak és Horatiusnak is tiltotta Lucretius név szerinti említését — a szabados Ovidius olyan kivétel, amely erősíti a szabályt. De Cicero jól ismerte és MARTHA véleménye szerint az epikureizmus cáfolatánál több ízben tekintetbe is vette Lucretius művét.¹⁰² Egy posthumus tanulmá-

⁹⁹ MALCOVATI i. m. 214—215. l.

¹⁰⁰ ZIEGLER i. h. 440. l.

¹⁰¹ C. BAILEY Lucretius-kiadásának (1947, 1949) prolegomenái, I. 20. l.

¹⁰² C. MARTHA i. m. 350—352. l.

nyában azonban, amely függelökként járul Lucretius-monográfiája későbbi kiadásaihoz, MARTHA nemcsak azoknak a Cicero-idézeteknek a sorát teszi teljesebbé, ahol Lucretius tekintetbevételét feltételezi, hanem alapjában véve revideálja is korábbi álláspontját. MARTHA véleményeként mégis az eredeti álláspont ment át inkább a tudományos köztudatba. Holott revideált álláspontja szerint hitelt ad Hieronymus tudósításának, legalábbis ami Cicero kiadói szerepét illeti, sőt ezt Cicero Lucretius-kritikájával is támogatja, amennyiben Hieronymus *aliquot libros* kifejezését párhuzamba állítja Cicero *Lucretii poemata* kifejezésével, a többszám itt is, ott is az egységet még nélkülöző *részletekre* utal; ezeknek a tanítóköltéménynél önként adódó sorrendjét állapíthatta meg Cicero, de „mélyrehatóbb” javításokra közéleti elfoglaltsága mellett alig szakíthatott volna időt magának. S ami minket most már elsősorban érdekel, MARTHA meggyőző párhuzamos idézetek egész sorával bizonyítja, nemcsak általában azt, hogy Cicero ismerte Lucretiust, hanem azt is, hogy dialógusainak epikureus szereplőit — Torquatust a *De finibus*-ban és Velleiust a *De natura deorum*-ban — ugyan-avval a művészi tudatossággal alakítja, amelyet futólag már Cato alakjának a „megszelidítésén” is megfigyelt; ennek a művészi alakításnak a két epikureus esetében főszekőze, hogy nemcsak Lucretius gondolatait, hanem szavait és kifejezéseit is adja ajkukra. Különösen feltűnő ez Torquatusnál, s MARTHA szerint az egyezések még nagyobb számban jelentkeznek, ha Lucretius és Cicero ugyanarról a tárgyról szólnának, ám Lucretius elsősorban a fizikát, Cicero Torquatusa pedig elsősorban az epikureizmus erkölcsi vonatkozásait tárgyalja. Így is sokkal számosabbak az egyezések, hogysen a véletlen játéknak tulajdoníthatnánk őket, így de rerum nat. VI. 27 ~ de fin. I. 14 (*viam monstravit*), de rerum nat. II. 19 ~ de fin. I. 15 (*cura semota metuque*), de rerum nat. III. 968 ~ de fin. I. 18 (a Tantalus hasonlat), de rerum nat. I. 740 ~ de fin. I. 6 (*ruinae* „téves nézet” értelemben), de rerum nat. III. 40 ~ de fin. I. 18 (a halálfélelem mint a *voluptas* akadály), de rerum nat. III. 85 ~ de fin. I. 15 (a halálfélelem bűnökre vezet, a szülők elárulását is okozhatja) stb. Cicero tehát, dialógusainak epikureus szereplőin keresztül nemcsak általában az epikureizmust, hanem annak legnagyobb római képviselőjét, Lucretiust is cáfolja. S negatív előjelű idézetek és utalások (de rerum nat. III. 9: *inventor*, V. 9: *princeps*, V. 8: *deus*, II. 1090: *libera . . . dominis privata superbis*, III. 16: *animi terrores*) sűrűsödése bizonyítja, hogy elsősorban Lucretiusra gondol akkor, amikor a halál utáni létet tagadó filozófusok vakmerőségét elítéli: . . . *soleo saepe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur, eiusque inventori et principi gratias exultantes agunt, eumque venerantur ut deum. Liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno, diurno ac nocturno metu* (Tusc. I. 21).¹⁰³

¹⁰³ Uo. 399.—419. l.

De mindez még csak azt bizonyítja, hogy Cicero ismerte és cáfolni kívánta Lucretiust filozófiai tevékenységének későbbi, az epikureizmust az állam vélt érdeke alapján üldöző szakaszában. Úgy látjuk, mindeddig elkerülte a figyelmet, hogy Cicero, kimutathatóan ugyanabban az időpontban, amikor alapjában véve kedvező véleményét Lucretiusról megfogalmazta, a *De rerum natura* tendenciájával egyetért és ezt az egyetértést éppen akkor készülő első filozófiai munkájában nyomatékosan juttatja kifejezésre. Más kérdés, hogy később, amikor az epikureizmus cáfolatát politikai szempontból szükségesnek tartja, s reakcióssá váló politikai álláspontjának megfelelően filozófiai álláspontja is egyre reakciósabbá válik, idevágó nyilatkozatát olyan fenntartásokkal kénytelen korrigálni, amelyek e haladó jellegű nyilatkozat visszvonásának is beillenek.

Utaltunk már a Cicero által nagy tisztelettel körülvett Panaitios szerepére a tudományos csillagászat és az asztrológia elkülönülése történetében, utaltunk arra is, hogy Cicero maga emeli ki Panaitios egyik tanítványánál, a Halikarnassos politikai életében is szerepet játszó Skylaxnál e különbségtétel jelentőségét. Valóban, ha az asztrológia a babona egyik legszívósabb táptalajának mutatkozott a történelemben, a csillagászat mint objektív, az embertől teljesen független törvényszerűségek megállapítására képes tudomány a materialista világnézet kialakításában már korán jutott nevezetes szerephez. És ennek hamarosan jelentkezett a maga politikai jelentősége is, amennyiben a tömegek felvilágosítására volt alkalmas. A római történelemben példa rá az a Sulpicius Galus, aki több forrásunk lényegében egybehangzó tudósítása szerint L. Aemilius Paulus seregében a pydnai csata előestéjén egy holdfogyatkozás természetes magyarázatával megelőzte a pánik kitörését L. Aemilius Paulus seregében s ezáltal nagymértékben hozzájárult a sorsdöntő győzelemhez. Cicero sokszor szól nagy elismeréssel Sulpicius Galus érdemeiről, úttörő tudományos munkásságáról, irodalom pártolásáról és minden tekintetben példaadó — Cicero által egyenesen példaképnek választott — egyéniségéről.¹⁰⁴

Livius (XLIV. 37) szerint Caius Sulpicius Galus *tribunus militum* volt L. Aemilius Paulus seregében és a pydnai csata előestéjén egy holdfogyatkozás előzetes bejelentésével vágott elébe annak a pániknak a rómaiak soraiban, amely az ellenfél oldalán bekövetkezett: Perseus katonái a csatavesztés elcsüggesztő előjelének fogták fel a szokatlan látványt. A filozófia iránt különben nem túlságosan érdeklődő Livius ezúttal meglepő élességgel állítja előtérbe Sulpicius Galus fellépésének tudománytörténeti jelentőségét; azok a szavak, amelyeket a katonákat felvilágosító tudós *tribunus militum* ajkára ad, elméletileg pontosan határozzák meg objektív törvényszerűség és tudományos előre-

¹⁰⁴ Sulpicius Galus alakjáról, a pydnai csatáról és Cicero vonzalmáról Sulpicius Galus iránt részletesebben szól a 6. jegyzetben idézett dolgozatomban.

látás összefüggését: egy ilyen jelenséget, mint a holdfogyatkozás, azért lehet előre tudni és bejelenteni, mert a természet rendjében meghatározott időközökben lép fel (*id quia naturali ordine statis temporibus fiat et sciri et praedici posse*). Sem Sulpicius Galus csillagászati tudása, sem a megfogalmazás ilyen elméleti élessége a görög tudomány segítsége nélkül nem volna elképzelhető; azt lehet mondani, hogy legalábbis a liviusi elbeszélés tendenciája szerint a rómaiak győzelmét a görögök felett ezúttal nem utolsósorban az a körülmény biztosította, hogy a görög tudomány legyőzte előbb a római religiót, a prodigiumok babonás tiszteletét. És ez, ami a csodajeleket illeti, megfelel Panaitios meggyőződésének, ami görögség és rómaiság viszonyát illeti, annak a gondolatnak, amely Panaitios idősebb barátjának, Polybiosnak egész történeti munkáján végigvonul — egyébként a pydnai csatára nézve utóbb Plutarchos (Aem. Paul. 19) is idézi Polybiost. Cicero a *Cato maior*-ban (15) is a tudományos előrelátást emeli ki, mint Sulpicius Galus fővonását: *quam delectabat eum defectiones solis et lunae multo ante nobis praedicere*, s így nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget annak a csekély eltérésnek, amellyel a *De re publica* az ifjabb Scipiónak, tehát, az esemény szemtanújának tulajdonított szavakkal adja elő Sulpicius Galus szerepét a pydnai csatában; eszerint már a holdfogyatkozás beállta és a hadsereg körében a vallásos félelem következtében (*religione et metu*) már megmutatózó zavar után csillapította le a kedélyeket beszédével, amely közös forrásra árulkodó egyezéseket mutat Liviuszal.

Cicero

De re publica. I. 15. . . . nullum esse prodigium, idque et tum factum esse et certis temporibus esse semper futurum . . .

Uo. I. 14. . . . et incideret luna tum in eam metam quae esset umbra terrae . . .

Cato Maior. 14. . . . defectiones solis et lunae multo ante nobis praedicere.

Livius

Ab urbe condita. XLIV. 37. *Id quia naturali ordine statis temporibus fiat et sciri ante et praedici posse . . . ita ne obscurari quidem, quum condatur umbra terrae, trahere in prodigium debere.*

De ha Cicerónál előbb következik be a holdfogyatkozás és csak azután oszlatja el Sulpicius Galus tudományos magyarázata a katonák babonás félelmét, az objektív törvényszerűsége alapuló tudományos előrelátásnál szükségképpen kap nagyobb hangsúlyt nála a természettudomány felvilágosító ereje, szemben a *religio* által a tömegekbe plántált megfélemlítettséggel. És itt kifejezetten a széles tömegekről van szó. A fiatalabb nemzedékhez tartozó Q. Aelius Tubero, L. Aemilius Paulus unokája csodálkozva hallja nagybátyjától azt a csillagászati fejtegetést, amellyel Sulpicius Galus egyszerű katonák fegyelmezett nyugalma tudta helyreállítani: „Csakugyan így mondd? Szinte parasztian műveletlen embereket volt képes ő erre megtanítani és

tanulatlan emberek előtt merete ezeket elmondani?" Az egyetlen szövegtanú, a *De re publica* palimpsestus-kódexe itt hézagot mutat s így Scipio feleletét nem ismerjük teljes egészében, de ami ránk maradt belőle, az is világosan beszél: Sulpicius Galus „nagy dolgot ért el, azáltal, hogy a megzavarodott emberek lelkéből kivetette az üres babonát és rettegést (*inanem religionem timoremque*)”. Vegyük még hozzá, hogy a következő fejezet (de re publ. 16) mindjárt a peloponnésosi háború egy epizódját állítja Sulpicius Galus cselekedete mellé: ugyanígy tanította Periklész a napfogyatkozás által rémületbe ejtett athéniakat az ilyen természeti tünemény bekövetkezésének szükségyszerűségére; ez a milétosi Thalész felfedezése, de Periklész Anaxagorastól tanulta, s mi mindjárt kiegészíthetjük: attól az Anaxagorastól, akit, igaz, hogy Periklész ellen irányuló politikai célzattal, de mindenesetre a Nap racionális értelmezése miatt emelve ellene az istenkáromlás (*ἀσέβεια*) vádját, száműztek Athénből.¹⁰⁵ Ezek után bátran kimondhatjuk, hogy Cicero ugyanúgy értékelte Anaxagoras és Sulpicius Galus felvilágosodott tudományát, mint Lucretius Epikurosét (de rerum nat. I. 62—79):

*Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris oppressa gravi sub religione,
quae caput a caeli regionibus ostendebat
horribili super aspectu mortalibus instans.
primum Graius homo mortalis tollere contra
est oculos ausus primusque obsistere contra,
quem neque fama deum nec fulmina nec minitanti
murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
inritat animi virtutem, effringere ut arcta
naturae primus portarum claustra cupiret.
ergo vivida vis animi pervicit et extra
processit longe flammantia moenia mundi
atque omne immensum peragravit mente animoque,
unde refert nobis victor quid possit oriri,
quid nequeat, finita potestas denique cuique
qua nam sit ratione atque alte terminus haerens.
quare religio pedibus subiecta vicissim
opteritur, nos eaequat victoria caelo.*

Emlékezetünkbe idézve még egyszer Cicero Lucretiusszal való foglalkozásának és a *De re publica* első fogalmazásának szoros egyidejűségét, nehezen háríthatjuk el magunktól azt a meggyőződést, hogy *religio* és *metus*, illetőleg *inanis religio* és *timor* azonosításában, illetőleg a *religio* felett győzelmes és ezzel az emberi lelket a rettegés által felszabadító természetvizsgálatnak

¹⁰⁵ B. FARRINGTON egy más anekdotát hoz fel Plutarchos Periklész-életrajzából (6), amelyben Anaxagoras természettudományos okfejtése Lámpónnal, a jóssal kerül szembe, és megjegyzi: „Érdekes, hogy Plutarchos miként egyezteteti össze a tudományos okság követelményeit a világegyetemnek gondviselés-irányította kormányzásával.” Farrington i. m. 96—97. l.

az értékelésben Cicerót legfrissebb olvasmánya: a *De rerum natura* is segítette; egyébként a Sulpicius Galusra vonatkozó egész hagyományai egyezően az objektív törvényszerűség felismerésén alapuló tudományos előrelátást Epikuros győztes bátorságában is hangsúlyozza Lucretius: *unde refert nobis victor quid possit oriri* (I. 75). Évekkel később Cicero már különbséget tesz „vallás” és „babona”, *religio* és *superstitio* között s ennek kapcsán más — úgy látszik, nyelvtörténetileg helytállóbb¹⁰⁶ — etimológiáját adja a szónak, mint amely Lucretius egyik ismétlődő költői képe mögött feltételezendő: *Nam qui totos dies precabantur et immolabant . . . superstitiosi sunt appellati . . . qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo* (de nat. deor. II. 28). Lucretius azért beszélhet (de rerum nat. I. 931—932 = IV. 6—7) „a vallás szoros csomóiról”, amelyekből ki akarja „oldani” az emberek lelkét (*artis religionum nodis exsolvere*), mert a *religio* szót a *religare* (= megkötni) igével hozza kapcsolatba. Érdekes, hogy a véleménykülönbséget Lactantius veszi észre Cicero és Lucretius között, s ez az a ritka eset, amikor Ciceróval szemben Lucretiusnak ad igazat,¹⁰⁷ természetesen csak a szó etimológiáját illetően, mert ami Lucretius szemében az emberi öntudat szabadságát gátló köteléknek számított, az a keresztény aszkézis számára az Istennel szemben kötelező szolgálai engedelmesség jelképévé válhatott (divin. inst. IV. 28).

A *De natura deorum* már egy felvilágosított idealizmus kompromisszumának a terméke s ezt fejezi ki Cicerónál *superstitio* és *religio* szétválasztása ugyanúgy, mint a két szó etimológiája, még ha ez az etimológia legalább is *religio ex relegendo* esetében rá is talál a nyelvtörténetileg alighanem elfogadhatóbb értelmezésre. De kétségtelen az is, hogy a *De re publica* imént megbeszélt részletében még szó sincs ilyen szétválasztásról, ellenkezőleg, Cicero olyan gondolatmenetet ad legfőbb eszményképe, az ifjabb Scipio ajkára, amely — ha Lucretius etimológiájára nem is utal — *religio* alatt ugyanúgy az emberi öntudat kötöttségét érti, amely alól a tudomány hoz feloldást, mint Lucretius. És Cicerónak erről a korszakáról mondja REITZENSTEIN, hogy a filozófia iránt még közömbös, Lucretius művetudományos jellegű részecinek az értékelésére képtelen volt! Ellenkezőleg, a *De natura deorum* tükröz olyan reakciós fordulatot, amely után, ha nem is lett érzületileg mélyebben vallásos, de a filozófia következetesebb útjától el-

¹⁰⁶ Vö. W. F. OTTO: *Religio und superstitio*. Archiv für Religionswissenschaft. 12 (1909) 532—554. I. KERÉNYI KÁROLY: EYABEIA. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher. 1931. 306. és köv. II. Cicero etimológiája természetesen csak a *religio* szóra, és nem a *superstitio*-ra nézve helytálló, vö. még E. LINKOMIES: *Superstitio*. Arktos 2 (1931) 73—88. I., valamint mindkét szóra nézve WALDE—HOFMANN: Lat. Et. Wb. Heidelberg 1938. I. 352. I. és 1954. II. 632. I.

¹⁰⁷ K. ZIEGLER i. h. 434. I. valószínűnek tartja, hogy Lucretius *artis religionum nodis* kifejezésének helyes magyarázatát Lactantius abból a Lucretius-kommentárból merítette, amelyet Hieronymus említ (adv. Ruf. I. 16).

távolodva a vélt államérdek szempontjából mindenestre kívánatosnak tekintette a vallás fenntartását, az osztálytársadalmak mindenkori uralkodó köreiből szokott szemforgató indokolásával: a *religio* megszűnését az emberi viszonylatok megzavarodása (*perturbatio vitae . . . et magna confusio*) követné, s végül a jámborsággal együtt (*pietate adversus deos sublata*) a megbízhatóság (*fides*), az emberi nem társadalmi kapcsolatai (*societas generis humani*) és a legfőbb erény, az igazság (*una excellentissima virtus iustitia*) is megszűnnének (de nat. deor. I. 2). Láttuk már, C. MARTHA szerint a *De natura deorum* tendenciája nemcsak általában az epikureizmus, hanem egyenesen Lucretius ellen irányul; G. DELLA VALLE szerint Cicero evvel az apologetikus művével azt a „hibáját” akarta jóvá tenni, hogy tíz évvel korábban — még fel nem mérve az epikureizmus „veszélyeit”, — közreműködött Lucretius tanítókölteményének a közzétételében.¹⁰⁸ Úgy látszik, ennél is többről van szó: Cicero immár indítatva érzi magát arra, hogy visszavonja a *religió*nak azt a szabadgondolkodó értelmezését, amelyet korábban — Lucretius hatása alatt — ő maga is vallott.

Ilyen körülmények között fokozott jelentősége lehet annak a megfigyelésünknek, hogy Cicero *religio* és *timor*, természettudomány és az emberi öntudat felszabadítása között — saját későbbi álláspontjával ellentétben — ugyanolyan összefüggést lát, mint Lucretius, s ezt éppen abban a munkájában fejt ki, amelynek írása közvetlenül követi Lucretius kézirati hagyatékával való foglalkozását, vagy éppen szorosán egybeesik vele. S minthogy ez a mű, a *De re publica* egyben Cicero első nagyszabású, a szó teljes értelmében filozófiai tárgyú műve, önkéntelenül is felvetődik a gondolat, hogy a politikai események mellett nem volt-e része éppen a megragadó alkalmi feladatnak, Lucretius kéziratái rendezésének abban, hogy Cicero visszatért ifjúkora kedves bölcsesleti tanulmányaihoz, s már nemcsak mint a szónok számára nélkülözhetetlen segítséget, hanem mint az írói alkotás önálló területét kezdte tekinteni a filozófiát? S ha valamiben, hát elsősorban abban érvényesült Lucretius hatása, hogy Cicero nyelvi tekintetben már nem annyira a nehézségeket látta, mint Lucretius, hanem a Lucretius által elért eredmények által is növelt bizalommal anyanyelvének filozófiatörténeti jövője iránt, a latin nyelv mindenre alkalmas hajlékonyságát dícséri a göröghöz mérve. Evvel is minden nemzet humanistáinak mutatott példát, akik majd egykor hasonló önérettel fogják anyanyelvük mindenre alkalmas hajlékonyságát bizonyítani — a cicerói örökséget ápoló latinhoz mérve. És egy tekintetben mindenestre objektíve is könnyebb helyzetbe került Cicero Lucretiusnál — éppen Lucretius eredményei következtében. Mert Lucretius nemcsak a költészet, hanem a filozófiai terminológia területén is alkotó volt, éspedig genialis nyelvújító, akinek ilyenemű alkotásait Cicero is átvette; ilyenek pl. *materia ὄλη*, és

¹⁰⁸ G. DELLA VALLE i. m. 405. l.

inane a filozófiai *κενόν* értelmében, és még sok más.¹⁰⁹ Elmondhatjuk, hogy az a filozófiai terminológia, amelyet Lucretius és Cicero egymás vállain emelkedve dolgoztak ki, a hatalmas erejű görög nyitány után egyik feltétele volt az európai filozófia fejlődésének, már csak azért is, mert a nyugati középkoron át egészen a XVII. századig Lucretius és Cicero latin nyelve volt a filozófia nyelve, de közvetve azért is, mert az európai nyelvek egymásután olyan mértékben váltak filozófiai gondolat kifejezésére alkalmassá, amilyen mértékben irodalmi kiképzésük gyakran Cicero példájának tudatos vállalásával előrehaladt.¹¹⁰

¹⁰⁹ Vö. K. C. REILEY: *Studies in the philosophical terminology of Lucretius and Cicero.* New York 1909.

¹¹⁰ Mint ismeretes, Bornemisza Péter, a magyar irodalmi nyelv kezdeteire nézve Beatus Rhenanus formuláját is felidézve (vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *A magyar nyelv felfedezése.* Budapest 1933. 80. l.) így fogalmazza meg a Magyar Elektra latin nyelvű utószavában a humanista nyelvművelés cicerói programját: „Et omnibus reste iudisantiibus notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse, quae nobis cum *Ciceronis* tum omnium humaniorum gentium *exemplo* indies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolenda et locupletanda est.” Érdemes viszont rámutatnunk, hogy Sylvester János számára a magyar népnyelv képgazdaságában megadott költői lehetőségek felfedezését is megkönnyítette Cicero egy elméleti megfigyelése. Sylvester az Új-Szövetség fordításához járuló híres megjegyzésében (vö. HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében.* Budapest 1953. 158—159. l.) azt emeli ki, hogy a magyar nép átvitt értelemben használt szavakkal él mindennapos beszédében („naponkíd való szó-lásában”) és él énekeiben is, főleg a virágénekekben, s a magyar nép találékonyságát ezen a téren egyenesen a „magyar poézissel” azonosítja. Cicero a metafora (*translatio*) elméletének kidolgozása során a latin nyelvre nézve figyeli meg a közbeszédben a költői képalkotás lehetőségeit: „Nam *gemmare vites, luxuriam esse in herbis, lactas esse segetes etiam rustici dicunt.*” (De or. III. 38. Vö. or. 24, ahol még a *sitire agros* „a mezők szomjaznak” kifejezést is felemelíti az itáliai parasztlak metaforára hajlamos beszéd-módjának jellemző példái között.)

CIBERE BÁN ÉS KONC VAJDA

Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Cibere bán beszáll az Bánságban,
Konc vajda haragszik, dúl-fül haragjában,
Mert nincs tisztessége az hetvenhat napban.

Szkárosi Horváth András egyik énekéből („Kétféle hitről”) — idézi HORVÁTH JÁNOS (*A reformáció jegyében* 1953, 59) ezt a versszakot és hozzáteszi: „Konc vajda nyilván a farsang, Cibere bán a böjt megszemélyesítője itten. „Ütközetük’-ben azon régi olasz—francia disputa-műfajnak sejthetnők valami hazai változatát, melynek a farsang és a nagyböjt vetélkedése volt a tárgya . . . Úgy látszik Szkárosi korában nálunk is ismertek efféle játékot, „Carneválcsatát’ s annak emlékét őrzi az idézett versszak.” Valóban itt egy régi népi eredetű irodalmi hagyománnyal van dolgunk, amelynek vázlatos európai történetét, s néhány kései magyar származékát már jó pár éve ismerjük.¹

Ha itt és most csupán a tárgy- és motívum-statisztika, a forrás és hatáskutatás idejétmúlt nézőpontjából vizsgálónk a Böjt és a Farsang témakörét, nem volna érdemes bővebben foglalkozni vele. Mert ezúttal másról, többről van szó. Mindenekelőtt: a Böjt és a Farsang ütközetét el kell szigetelnünk a nagyszámú középkori és középkorvégi látszólag rokon „certamen”-től, „disputatio”-tól, amilyen a „Test és a Lélek”, a testrészek, a bűnök és erények, Virtus és Voluptas, filozófiai-teológiai fogalmak, intézmények, virágok vetélkedése stb. Mert ezek — már akár keleti, akár nyugati eredetűek, akár az alexandriai idill leszármazottjai, akár az antik rétoriskolák technikáját követik, kevés kivétellel megegyeznek abban, hogy lényegük szerint allegóriák, azaz mást jelentenek, mint amit mondanak vagy mutatnak, mert igazi jelentésüket egy rajtuk kívül eső világtól, istentől kapják, aszkézisre, bűnbánatra, a földi örömről való lemondásra, az egyházi és világi feudalizmus előtti meghunyászkodásra tanítanak. (A reneszánszig kell várni, mire a szavak újra visszakapják eredeti jellegüket és funkciójukat: azt, hogy a gondolat és érzelem igazi valóságának kifejezésére szolgáljanak).²

A Böjt és a Farsang ütközete — akárcsak az ősi *Conflictus Veris et Hiemis*, a *Conflictus Aquae et Vini* — a kevés kivétel közé tartozik, amelyeket

¹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *János pap országa*. Szellem és irodalom V. 1943.

² TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *Ének a barátságról*, Budapest 1937; az allegóriához: 22.

nem az aszkézis szelleme s nem az allegorizálás, hanem a kielégítetlen gyomor és íny, az éhség és a szomjúság szenvedélye hívott életre: az elfojtott érzékek lázadnak föl benne egy olyan ideológia ellen, amely, ha rajta állna, egyetlen hamvazószerdává, egyetlen kolostorra alakítaná át a világot. Úgy nőtt ki a valóságból, a drámai mozzanatokban gazdag farsangvégi látványosságokból, amelyeknek maga is részese volt, a nagy felvonulások és alakoskodások színhelyén, a román Délen. A Böjt és a Farsang megélt, konkrét hely- és szerepcserejét dramatizálja, amikor „a hegedű hangján a szűzek is szöknek” és utolsót tombol a jókedv.

Ugyanaz a népi képzelet teremtette meg a századokra szóló érvénnyel, mint a kielégített gyomor és íny kulináris paradicsomáról, Cuccagnáról, Cocagneról, Schlaraffenlandról, János pap országáról szóló meséket és mondákat, ahol egyetlen farsang az élet, a hét csupa vasárnapból áll, ahol nem ismerik a munkát robotot, királlyá választják a leglustábbat, és sültgalamb repül az ember szájába. Ez a képzelet itt is, ott is a mindenkori termelő viszonyokhoz alkalmazkodva, a valóság anyagából építi fel itt a maga kulináris paradicsomát, állítja csatasorba ott az egymással szembenálló két hadi népet, a megszemélyesített farsangi és böjti ételeket.³ Igaz, a teológia, az aszkézis, az allegória ezt a világot sem hagyja érintetlenül, de képtelen kioltani az életét...

Aucassin és Nicolette (XIII. sz.) francia meseországában nagy szerényen még csak tojással, sajttal, gyümölcessel harsognak a felek, Guido Fava bolognai káplán (XIII. sz.) levélmintagyűjteményében⁴ mindössze két goromba levelet vált egymással Farsang és Böjt, de már egy közelkorú ismeretlen szerzőjű francia fabliau („Bataille de Karesme et de Charnage”) az alaphelyzetten kezdve, egész menetével, részleteiben híven követi a középkori ütközetek technikáját. Böjt serege: halak, főzelék, Farsang katonái: sült, kolbász, hurka, sajt, aludttej, tej, vaj, torta. Böjt paripája: tengeri márna, fegyveres hal, páncélja angolna, sarkantyúja halszálka. Ellenfele húsdarabokkal harcol, kardja oldalas. A groteszk küzdelem színhelye Párizs, a király udvara, amely kifejezetten böjtpárti. Végül Farsang, illetőleg az ő személyében az életöröm legyőzi Böjtöt, illetőleg az aszkézist.

A „fent” irodalma, mindaddig, amíg nem szakad el elemi forrásától, a néptől, meg tudja őrizni egyház- és aszkézisellenes farsang-, azaz élet- és örömpárti célzatát, reális magvát, s még akkor is, ha külsőségeiben kénytelen engedelményeket tenni az allegorizáló „korszellemnek”, rendszerint a Farsang kerül ki győztesen az ütközetből. Ott viszont, ahol a teológiai gondolat érvényesül, a többé-kevésbé reális ábrázolásmód kénytelen átadni helyét a valóság allegorikus, az élet lefokozó értelmezésének, a hamvazószerda, a Böjt, „ideológ-

³ L. erről idézett tanulmányomat és GIUSEPPE COCCHIARA könyvét: *Il paese di Cuccagna e altri studi folklorici*. Ediz. Einaudi 1956, 159.

⁴ E. ROMANI: *I contrasti fra Carnevale e Quaresima*. Pavia, 1907, 14. Ism. BINDER JENŐ: *A Dorottya tárgyú*. EPhK. 1925, 18.

giája” győz az életörömen. Mindezt világosan látni azokból a módosításokból, amelyeket többek között Juan Ruiz, Hita papja (Arcipreste de Hita), a középkor legnagyobb spanyol költője eszközöl a francia fabliaun.

Juan Ruiz⁵ (1300 kör.- +1367 előtt.) ahhoz a kétlaki középkori embertípushoz tartozik, amely már nem találja helyét a feudalizmus világában, de valahányszor átlépi e világ határát, mindannyiszor visszajed a maga merészségétől. Innen állandó ideológiai ingadozása, ami a forma és tartalom megbékíthetetlen ellentmondásában jut kifejezésre. Pap volt, tizenhárom esztendő telt a börtönben éppenséggel nem klerikushoz illő életmódja miatt. Itt írta fő művét, a több ezer verssorból álló *Szerelem könyvét* (*Libro de buen amor*, 1350), amelyben hol az égi, hol a földi szerelem, hol a spiritualizmus, hol a naturalizmus végleteit sűrölva, állandóan kétségben hagy a maga igazi „egy-értelmű” hitvallása felől. Profán, egyházellenes gondolkozása mutatkozik meg abban, hogy könyvében csúnya öregasszonynak ábrázolja Nagyböjt úrnőt (Quaresma), s hogy végül nem neki, hanem az emberek nagy öröme Farsang (Don Carnal) úrnak és Ámornak juttatja a győzelmet, a világ uraivá nyilvánítva őket. De ugyanakkor rossz lelkiismeretének megnyugtatóására teológiai külsőségekhez folyamodik s aszkézist színlel.

Egy egész világ, a reneszánsz és a humanizmus, a kapitalizálódó városi polgárság világa választja el a téma középkori és középkorvégi feldolgozóit azoktól az íróktól és művészekről — s itt elsősorban a németalföldi Pieter Brueghelre gondolok — akiknek alkotómódszerén meglátszik, hogy már-már felocsúdtak a vallásos illúziók ígérteiből, nem az égben, hanem a földön keresik tájékozódásuk új szilárd pontjait-és ehhez képest módosítják viszonyukat a természethez s a társadalmi valósághoz.

Azok számára, akik ismerik Rabelais-t, azt hiszem nem kell felfedezni a *Pantagruel* IV. könyvét (Chap. 57—60), azt viszont mindeddig nem sokan vették észre, hogy itt nem csupán a felszabadított érzékek tobzódásáról és ünnepéről, osztály- és társadalomszatíráról van szó, hanem — fantasztikus túlzásai ellenére — a népi eredetű kulináris paradicsomnak olyan ábrázolásáról, amelynek istene, mindenható ura a gyomor (Messer Gaster), az evés és ivás valósággal kultikus művelet. De ennél is jobban érdekel itt *Alamuszi szigete*. Uralkodója Húshagyó kedd (IV. Chap. 29—302). Kívül-belül furesa teremtés. Teljesen kivetkőzött eredeti „böjti” természetéből. Köpése articsóka, ha orrát fújja : sós angolna esik ki belőle. Üvöltése : kacsa rövid lében ; izzadtsága : tőkehal friss vajban ; bőfűgése : osztriga, tüsszentése : tonnányi mustár ; köhögése : bődönnyi birsalmasajt ; ásitása : fazéknyi borsópép, sóhajtása : füstölt ökörnelyv ; hortyogása : vödörnyi tört hab ; duzzogása : disznóláb zsírban . . . Nyitott szemmel alszik,

⁵ J. PUVOL : *El Arcipreste de Hita*, 1906 ; J. LECOY : *Recherches sur le „Libro de Bien Amor” de Juan Ruiz*, Paris, 1938.

mert attól tart, hogy ősi ellenségei, a hurkák éjjel rajtaütnek. A háborúskodásnak pedig az az oka, hogy a hurkák nem érték be a birtokukban levő kocsonyavárral, hanem a Hering-tonna-erődöt is maguknak követelték. Pantagruelnek is meggyűlik velük a baja. Amikor kiköt a szigetükön, mintegy negyvenkétezen vonulnak fel ellene. Pantagruel is mozgósítja katonáit, hatalmas dísznóba bújtatott szakácsait, csupa igazi és képzelt húséltet meg szalonnafélét. Fegyverük: nyárs, piszkafa, fazék, mozsár és egyéb konyhaszerek. Szörnyű harc után a csatateret halott s összevissza kaszabolt hurkák borítják (C'hap. 35—41). Pantagruel katonáinak jelszava: Karnevál! ami az életöröm diadalmát jelzi. A két sereg között hatalmas szürke dísznó röpköd a levegőben: Karnevált! Karnevált! kiáltozva. Meghamisítanók Rabelais igazi szándékát, ha a *Pantagruel* negyedik könyvét s benne ezt a részletet egyszerűen amolyan nyers, „állati”, kulináris materializmusra magyaráznók s nem látnók meg benne a teológia, az álszent aszkézis ellen folytatott hadjáratának, az érzelmeiben, szemléletében újjászülető embernek megnyilatkozását s a folklór-elemek diadalmas betörését az irodalomba.

A régi német drámai irodalomnak van egy korszaka, amely lényegében összeesik a népreformáció s a nagy parasztháború társadalmi-eszmei előkészítésének, illetőleg kibontakozásának évtizedeivel s jórészt egy műfajra, a farsangi komédiára „specializálja” magát. Ez a mélységesen népi eredetű műfaj a városba átültetve, mint a polgárság osztályharcának eszköze, célzata szerint egyfelől egyház- és feudalizmusellenes, — ez a haladó benne — másfelől, mint a birtokban levő patriciátus szócsöve lenézi, kigúnyolja a gyökértelen plebejus-réteget s a mindenkitől kizsákmányolt, elmaradt, félszeg parasztot, — ez a reakciós benne, s egyik megnyilatkozása a város és falu fokozódó kölesönös elidegenedésének. Amilyen mértékben le tudja vetkőzni a középkor hagyományait, az allegorizmust, olyan mértékben válik ábrázoló módszere reálissá. Éppen ezért meglepő, hogy, jóllehet léte, terminológiája, technikája elválaszthatatlan a farsangtól s a farsang meg a böjt drámai helyeseréjétől, jóllehet magát a farsangot gyakran szerepelteti és számtalan, köztük rokontárgyú vitát visz a színpadra (pl. a bor és a víz, a május és az ősz vitáját), a Farsang és a Böjt harcához, mint önálló témához, csak elvétve nyúl hozzá, mintha még nem merne nyíltan hitet tenni a profán életöröm mellett. Tudomásom szerint mindössze két író küzdi le középkori fenntartását. Hans Rosenplüt (Snepérer, XV. sz.) és Hans Sachs.

Rosenplüt⁶ 1444 óta a gazdag Nürnberg fegyvermestere. Amellett, hogy gyűlöli a feudális urakat és az egyházat, amellett, hogy dicséri a polgári erényeket s a hembachi csatában (1450) fegyveres kézzel is kiáll a polgári-városi szabadságért, — csupán kötelező, de már-már

* L. róla: V. MICHELS: *Studien über die ältesten d. Fasnachtspiele*, Quellen u. Forschungen 77., Strasburg 1896, 119; J. Demme, *Studien über H. Rosenplüt*. München 1906 (Disszert.); *Die d. Literatur des Mittelalters*. Verfasserlexikon. Berlin, 1943, III. 1092.

közömbös tisztelettel hódol Máriának —, s olyan félreismerhetetlen „pártos” szenvedéllyel képviseli a falusi és városi „nincstelnek” ügyét, amilyenhez fogható csak a népreformáció forradalmi dalaiban találunk. Kortársai között nincs, aki ennyire elítélné az úri semmittevést, henyélést, viszont ilyen mértékben becsülné az anyagi javakat termelő nép, a plebejus iparos s a paraszt kétkézi munkáját: A verejték, amely a dolgozó ember arcát nedvesíti, olyan tisztára mossa a lelkét, hogy szépsége fölér az égig s szeretetet ébreszt maga iránt az istenben. Tudás és tehetség, teológia, filozófia és orvostudomány együttvéve nem szolgálja az üdvösséget olyan mértékben, mint egyetlen verejtékesöpp, amely a munkájától fölhevített dolgozó emberről alápereg . . . Jellemző Rosenplüt korának eszmei zűrzavarára és tanácstalanságára, hogy Törökországban látja a rend és polgári fegyelem mintaállamát. Az elsők közé tartozik, akik — jóval Lutherék előtt — isten büntetését látják a „török vész”-ben. Egyik farsangi komédiájában (*Des Türken Vastnachtspiel*) a török szultánt teszi meg az elnyomott osztályok szószólójának. A félelmetes kényúr megjelenik Nürnbergben, kérdőre vonja s megfenyegeti a pápa, a császár, a fejedelmek képviselőit, vigyázzanak, ha eljő a „csillagokba írt” (megjósolt) idő, az „alsó” nép végrehajtja rajtuk az ítéletet s akkor nem segít a „bezárt ajtó”. Egyik történeti énekében (R. VON LILIENCRON: *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 14. Jh.* I. No 109) a császárhoz fordul: a megbízhatatlan nemesség és fejedelmek helyett támaszkodjék a jövőben parasztszakra és a polgárságra. — Az osztályharc, a politikai-társadalmi hajtóerő ezúttal is erősebbnek bizonyul minden teológiánál s kifog minden allegorizáláson.

Rosenplüt sokat és sokfélét írt: kegyes és világi énekeket, verses trufát, farsangi játékokat, amelynek ő az irodalmi kialakítója. Műveinek száma mintegy hatvanra tehető, de kézirati hagyományuk körül még mindig nagy a zűrzavar. Jórészüket nem hitelesíti Rosenplüt neve. Közéjük tartozik az a farsangi játék is, amely a misztériumdramák példáját követve, — első ízben alkalmazza színre s törvényszéki tárgyalássá alakítja át a Böjt és Farsang vitáját. Mi belső érületi és nyelvi okokból a Rosenplütének tartjuk. S azt is hozzátesszük, hogy mindeddig egyetlen kutató sem ismerte fel ideológiai-történeti, de még csak tárgy-történeti jelentőségét sem. Rosenplütről lévén szó, szinte magától adódik, hogy vértelen allegóriák helyett reális böjtöt és farsangot meg polgári bírakat szerepeltet, akik fegyverek helyett jogi érvekkel harcolnak, s nem az aszkézis, hanem az élet nevében hozzák meg ítéletüket. (Milyen más itt minden, mint pl. Dietrich Gresemund német humanista latin nyelvű dialógusában [1495], ahol Cato vállalja a kiesapongásairól híres mainzi karnevál védelmét!)

Polgárok jönnek s panaszkodnak. Nem tudják, mi történt, csak heringet és hagymát látni, farsangi fánknak, kocsonyának se híre, se hamva. Csak tudnák, ki az oka, ellátnák a baját. Farsang felvilágosítja őket: Négy nappal

ezelőtt, amíg ő uralkodott, volt itt minden, amit szemük-szájuk kívánt. De jött a Böjt s elkergette őt. Nagy kár érte, mert maradt még kocsonyája, fánkja, tyúkhúsa bőven, s most nem tud túladni rajtuk. Most eljött, hogy szolgáltassanak neki igazságot. Mire Böjt : Jó lesz, ha Farsang nem panaszkodik. Megbolondít férfit és nőt. Ha egy évig tartana a tombolása, sok ember szőröstül-bőröstül rajtavesztene. Most ő, Böjt, megtanítja őket istenfélelemre, s arra, hogy szorgalmasan kövessék az isten parancsát. A bíró viszont megokoltnak találja a Farsang panaszát. Kéri az ülnököket, hozzanak igaz és megfontolt ítéletet. Mindjárt az elsőből kitör Rosenplüt egész, végletes aszkézis- és egyházellenessége : Ő maga is szívesen állna bosszút Böjton. Nem ehetik fánkot. Papnak való az ilyen élet, amelyet élni kénytelen. Böjt arra kényszeríti, hogy gyónjon, vezekeljen, korán keljen, hajnali misét s prédikációt hallgasson. Ami éppenséggel nincsen kedvére. Az a véleménye : takarodjék Böjt. A második ülnök rádupláz az elsőre : azon gondolkozik, hogyan lehetne Böjttől szabadulni. Nem ízlik az étele, a hagyma, az aszalt körte, az olaj ránehezedik a tagjaira, húsvétig kell várnia, mire újra tojást ehetik. A harmadik ülnök vitéz tornán kifecmította a karját, ezért megengedték neki, hogy tojással, tejjel éljen, s így Böjt megfélemedezett róla. A legvilágibb hangot, a reneszánsz, az érzelmi szabadosság új hangját azonban a negyedik bíró üti meg. Ő is megsínyli a Böjtöt. Ha udvarol és énekszóval szórakoztatja kedvesét, nem boldogul vele úgy, mint azelőtt — az olaj elrontotta a hangját. Ítélete csak marasztaló lehet. Az ember érzi : az élet betört a kolostor-cellába. Az utolsó, nyilván a tárgyalást vezető bíró, várakozásunk ellenére nyilván megijedt társainak merészségétől, óvatosan azt tanácsolja, napolják el az ügyet Húsvétig, ez majd kárpótolja őket mindenért, amit a Böjt elvitt. Különben is tartozik az igazságnak azzal, hogy Farsang sem büntelen, s bizony sok bajt okozott, s amíg itt volt, merő nyugtalanság volt az élet. Ezért — Farsang helyett ő a Húsvétot dicséri. E kitérő, salamoni ítélet ellenére, nem lehet kétségünk az iránt, hogy bírótársaiból a nép — Rosenplüt — hangja szól.⁷

H a n s S a c h s a német reformáció korának legtermékenyebb s legpozitívabb jellegű költője. Nyelvét a fiatal forradalmi Luther lendülete oldja meg, viszont a megalkuvó Luther s a Lutherrel szövetkező városi patriciátus ideológiája gátolja tehetségének teljes kibontakozását. Óvatosságára, helyesebben a veszedelmes témáktól való irtózására jellemző, hogy ő, aki két kézzel merít az antikvitásból, a modern irodalmakból, a régi és egykorú világtörténelemből, az egyetemes és német mese- és mondakincséből, két időszerű témához nem mer hozzányúlni, a Fausthoz és a parasztháborúhoz, holott mindenütt szeme és keze ügyébe esnek. Legmaradandóbb vonása

⁷ KELLER : *Fastnachtspiele*, 2, 628 : *Das Spiel der Vasnacht und Vasten Recht, von Sulzen und Broten*. — Aligha Rosenplüt a szerzője a téma egy másik drámai feldolgozásának (*Der Vasnacht und Vasten Recht, Spiel*, Keller, 2, 624 : Nyolc tanácsbeli közül mindössze egy-kettő védi Farsangot ; ítéletüket, ha nem is feltétlenül marasztaló, lényegében az aszkézis sugallja).

humora és realizmusa, amely azon alapul, hogy szemlélete az adott osztálykorlátokon belül pozitív, igenlő módon viszonylik a városi, polgári valósághoz, s hogy csak olyan feladatokra vállalkozik, amelyek arányban vannak képességeivel. Ma is megkap tipológiai gazdagságával, amely felöleli kora minden osztályát, minden népesoportját, de kikerül a kiemelkedőt és rendkívülit, s csak azt általánosítja, ami mindennap előkerül: az átlagot.

Nyolevanöt farsangi komédiájával kimeríti a műfaj minden lehetőségét.

Hans Sachsra, de nemesak rá, hanem számos kortársára, közöttük művész-kortársaira is jellemző, hogy realizmusa ott nyilatkozik meg igazán, óvatosság nélkül, ahol megszokott dolgok helyett mesei vagy mondai csodára esik a választása, mert itt fölmentve érzi magát minden osztályerköles, vallásos fönntartás alól, kárpótolhatja magát azért, amit hétköznapi élete megtagad tőle; álmodozhatik és szabadon futtathatja szerény képzeletét. Ilyen realizmussal reprodukálja a német mesék földi paradicsomát, a polgári Nürnberg mesés ellenvilágát, amely ott fekszik valahol három mérföldnyire Karácsonytól.⁸ Csak az juthat oda, aki átrágja magát egy hárommérföld vastagságú köleskásahegyen. De megéri a fáradságot. Miesoda konkrét csodavilág várja itt. A házak a padlótól a tetőig ehetők: az építőanyaguk lepény, szalonna, mézeskalács, a sövényük kolbász, a csorgóból bor folyik, a fákon fánk, sonka, pogácsa, lepény, a fűzfákon zsemle nő, alattuk tejpatak, tócsában halak mindenféle módra, a levegőben sült tyúk, liba, galamb, a földön sajt, sült disznó, hátában kés: az ember kinyújtja a kezét, kitarja a karját, s minden odajő, odarepül magától. A ló tojást, a szamár füjét tojik. A paraszt a fán nő, s ha megérik, leesik s pontosan bele egy pár csizmába. Az öregek isznak az ifjúság vizéből és megfiatalodnak tőle. Eddig a mese. Ami ezután következik, az látszólag a mese folytatása, valójában azonban társadalmi szatíra, a dolgozónak élőködő nemesi osztály létalapjának a tagadása. A szorgalmas, dolgozó, becsületes embert száműzik, a lustát és haszontalant pedig megjutalmazzák. Aki legnagyobbat hazudik, az koronát kap. A leglustábbat királlyá választják. A vad, durva, erőszakos embert fejedelemmé teszik. Aki májashurkával ví, lovaggá ütik. Aki nem tud egyebet, csak enni, inni, aludni, abból gróft, az egész tudatlanból nemest csinálnak. A tréfa, a „fenékkal felfordult világ” színe alatt váratlanul megszólal a rejtett plebejus.⁹ Akárcsak Rabelais *Pantagruel*-jében, Hans Sachs-nál is ebből a mesés-mögöttes országból emelkedik ki a farsangi látványosság, csak hogy Rabelais humanizmusának mélysége, nyelvképzeletének gazdagsága, társadalomszatírájának gigantikus méretei nélkül, s azzal a különbséggel, hogy ezúttal nem a két engesztelhetetlen ellenség, Farsang és Böjt viaskodik egymással életre-halálra, hanem Epikurus vezet rohamra ittas csapatait vetélytársának, Bacchusnak kulináris felleg-

⁸ *Das Schlaraffen Land*. Sämtl. Fabeln u. Schwänke ed. E. Goetze, 1893. I. 8.

⁹ L. erről tanulmányaimat *Fenékkal felfordult világ*. Tanulmány a mesés képzetek történetéből. Bp. 1942; *A tótágast álló világ*. Bp. 1943.

vára ellen. Az ostromlók seregszemléje és hadi készsége : sánckosarak, boroshordók, ágyújuk nagy kanna, kanócuk kolbász, sátruk borpince, páncéljuk tál és tányér, rohamsisakjuk tölesér, lőportartójuk sült galamb, puskájuk káposztatorzsa, alabárdjuk disznópecsenye, nyársukon liba, tyúk ; dobjuk üst, dobverőjük főzőkanál, sípjuk borospohár, lobogójuk három sült liba, két sült kakas, kilenc pohár bor. A tántorgó had élén számárháton Epikurus, címerpajzsa lepény. Bacchus várának fala köleskása, körülötte májkoesonyamozsarak. Kolbászból font toronyban trónol. Szájában szűknyakú üveg. Abból fú az ostromlókra. Várát részeg emberek védik. Bástyájuk ostábla, pajzsuk lepény, kétszersült, mézeskalács. Részeg ostrom ; ittas védelem. Perc, juhsajt, disznósajt, nyúlpecsenye, borjúfej röpköd a levegőben. Egy lúdtojás telibetalál egy hatalmas tornyot s megrepszti. Az árok sebesültekkel van tele. Sürgő-forgó kupák, poharak, korsók. Sülő lepények, pánkó, kalács, tojás, pecsenye, párolgó halak jellegzetes szaga terjeng a levegőben. Mindenki elsőnek akar falni belőlük. Éjfélíg áll a harc. Másnap a két fél egyezsége köt ; farsanghoz egy évre újrakezdek . . . A világi elv békét kötött a teológiával.

A polgár, akinek megváltozott viszonya a valósághoz, a világhoz, aki tudja, hogy élni, jól élni istennek tetsző öröm, sőt kötelesség : Luther lelkes hívének jólesik néhány pillanatra megfelekedezni arról, hogy Luther anatómia alá helyezte a farsangot, hogy körülötte fenekestül felfordult az egész világ, felekezeti és osztályharcok mindenfelé, a Német birodalom merő anarchia, keleten a török veszedelem stb. Egy új biztonságérzet jut kifejezésre az ételek és italok dramatizált szemléjében, amely mind az öt érzéket foglalkoztatja, kielégíti s mozgósítja a német nyelvnek az evés és ivás fogalomkörébe eső alapszókinését : Hans Sachs verses trufája Nürnberg termelési viszonyait tükrözi a XVI. század első felében egy olyan művészi fokon, amelyet Hans Sachs egyáltalán meg tudott közelíteni.

Nürnberg után Köln a maga fejlettebb termelési viszonyaival, a virágzó rajnavidéki kapitalizmus, a heringkereskedelem egyik középpontja. Egyfelől telítve a középkori vallásosság, a misztika, egy új obszkurantizmus szellemével (a Pfefferkorn—Reuchlin-vita — *Litterae obscurorum virorum!*), másfelől szomszédja Németalföldnek, amely nemsokára ki fogja vívni teljes gazdasági és politikai szabadságát, s amelynek első nagy realista művésze Pieter Brueghel, két híres festményén éppen ez idő tájt rögzíti a kulináris paradicsom igéző látomását (1567) s az ösztövért Bójt meg a kövér Farsang ütközetét (1559). Itt Kölnben, írja Peter Jordan könyvnyomtató mester rimés *Ujságját*¹⁰ a hurkák és heringek halálos küzdelméről, amely mögött nem nehéz felfedezni a heringkereskedők s a hentescéhek egyre jobban kiéleződő versenyt s célzásokat a németalföldi felekezeti vitákra.

¹⁰ *New Zeitung c. n.* Kiadta J. BOLTE : Jahrb. des Kölnischen Geschichtsvereins, 1934. XVI. 108. Jordanról l. Allg. Deutsche Biographie. 1885. (14) 54.

A hurkák méltatlankodnak. Nem elég, hogy egész esztendőn át eszik őket, még Nagyböjtkor sines „szabadságuk”. Egy nagy hurka országgyűlést hív egybe s előadja közös panaszukat: Itt a farsang, s ők megint rosszul jártak. Minden baj oka a heringek. Nem sózták be őket kellő gondnal, megromlottak s ezért mindenki hurkát eszik. Bizottságot küldenek ki, tanácskoznak, hogyan lehetne a bajon segíteni. Elhatározzák, hogy húsz tagú küldöttség menjen Heringországba a Nagy hurka vezetésével. A heringek nagy hű-hóval fogadják őket. Disputációban állapodnak meg, de ez akárcsak az egykorú vallásos disputák, eredménytelenül végződik. Ezért a fegyverekre bízzák a döntést. Készülődés, mozgósítás, felvonulás: 500 000 hurka, 800 000 hering ellen. A heringek kezlik a támadást, megfutamítják a hurkákat s iszonyú öldöklést visznek véghez közöttük. A hurkák összeszedik magukat, legyőzik a heringeket, de megkönyörülnek rajtuk s örök időkre békét kötnek velük. Mintha csak egykorú harctéri tudósítást olvasnánk, holott nyilvánvalóan több ennél: ha groteszk külsőségek között is, állásfoglalás a felekezeti torzsalkodások, terméketlen teológiai disputák hiábavalósága, vallási üldözések ellen, s nem utolsósorban a polgári szerző békevágyának megnyilatkozása.¹¹

Ha téma- és problémakörünkre korlátozzuk magunkat, akkor azt kell mondanunk, hogy az aszkézistól, allegorizmustól való elfordulás, a világi elv, a realista ábrázolásmód térhódítása költészetben és művészetekben, színpadon sehol sem tükrözi ilyen érzékenyen a kapitalista termelési mód életütemét, mint a reneszánsz kori olasz városokban. Viszont tudjuk, milyen bénítóan és nyomasztóan hat erre az egész gazdag, színes világra Olaszország gazdasági hanyatlása, politikai nyomorúsága s az egyházi reakció szellemének behatolása az élet minden területére. Az érzékek hallatlan szabadságának hamarosan megjön a böjtje. Az aszkézis újra fejtetőre állítja a reneszánsz századaiban talpra állított világot. Az allegorizmus újra látszattá, értelmetlen álommá, merő hasonlattá fokozza le a valóságot („az élet álom”) s most újra visszakapja régi középkori szerepét. Szerencse, hogy itt vannak az olasz népi vigjáték, zene, természettudomány, amelyek határt szabnak a visszafejlődésnek és hanyatlásnak. Hogy témánknál maradjunk: jellemző, hogy amikor Tommaso Garzoni tarka világszemléjében (*Piazza universale di tutte le professioni e i mestieri del 1587*) bemutatja az olasz földi paradicsomot, amely Boccaccio (*Decamerone*, 8. nap, 3. nov.)¹² óta annyi költő és festő, népi ponyvairóképzéletét foglalkoztatta, mindezt abban a tudatban teszi, hogy merő hazugság az egész, anélkül, hogy meg tudna szabadulni a képzet ígézetétől.

Ami már most a Böjt és Farsang közelkori vagy egykorú feldolgozásait illeti: Egy *Il Contrasto del Carnevale contro Quaresima* c. stanzákban írt elbe-

¹¹ Az ötletet Fischart, Rabelais német tanítványa, is felkapta: *Der Flöhhatz* 1573; a hurka és a tőkehal viadaláról. Egy zittai farsangi komédiában a hurka marad alul.

¹² L. COCCHIARA: *Il Paese di Cuccagna*, 150.

szélő költemény (XV., XVI. század fordulója)¹³ pl. még teljesen a népi hagyomány s a reneszánsz fesztelen, derűs szellemében bonyolítja le az eposzi méretekhez szabott küzdelmet, az olasz szakácművészet böjti (növényi) és farsangi (húsféle) remekeiből toborozva a két ellenséges hadsereget. A realizmus jele, hogy Böjtöt asszony (Quaresima), Farsangot (Carnasciale) férfi személyesíti meg, s az antiklerikális hangulat hatását kell látni abban, hogy Quaresima rossz arcú, bős néember, Carnasciale pedig (tizenkilenc sing magas) jóképű, kellemes gavallér, akinek minden joga megvan a győzelemhez. A realizálódás egyelőre folytatódik: egy 1568-ból való színdarab megszemélyesített növények és állatok helyett embereket szerepeltet. De már az ellenreformáció eretneküldözései is előrevetik benne árnyékukat: a legyőzött Karnevál máglyán hal meg, de vele van a nép (parasztok) rokonérzése, cselekvő tiltakozása az ítélet, az életöröm elfojtása ellen. Karnevál, azaz az általa képviselt népi és reneszánsz-szellem számára nincs többé kegyelem, sem költeményben, sem drámában. A világi és szabados gondolkodás ellen folyó klerikális hadjárat, Giordano Bruno római máglyahalála után kilenc évvel, egy különben erősen népi érdekeltsgű költő, G. C. Croce (†1609) versében (*La trionfante vittoria della Quaresima contro il Carnevale*) kulminál. Croce felújítja Prudentius keresztény-latin költő (348—410) híres *Psychomachiájának* témáját, az Erények és Bűnök vitáját, amely a középkor óta utat talált minden irodalomba: Böjt az Erények karvezetője, Farsang a bűnöké, így sorsa meg van pecsételve...

Nem folytatjuk a téma többi feldolgozásának ismertetését. Hogy az egész Böjt—Farsang témakör és Csokonai *Dorottya*ja között valamilyen összefüggésnek kell lennie, ezt nem most és nem mi ismerjük fel először. Hiszen a Dorottya-probléma a filológia jóvoltából egy időben egyszerű forráskérdéssé redukálódott, s ez elhomályosította a furcsa vitézi verszet igazi jelentőségét.

Témánk világtörténete mind máig megíratlan. Nemzeti fejezeteit is alig ismerjük. Még aránylag legjobban az olaszt. Legkevésbé talán a magyart. Noha jól tudjuk, hogy éppen témánk körében a hosszú századok alatt sohasem szűnt meg a népi hagyományok és az irodalmi feldolgozások kölcsönhatása, vázlatunkat mégis az utóbbiakra korlátoztuk, mint amelyeknek története jobban követhető és ellenőrizhető. Célunk különben sem a teljesség volt, amely már jó ideje a telhetetlen pozitivisták álma-vágyának bizonyult. Mindössze kettőt akartunk, s ez talán sikerült is: egyfelől felderíteni a német farsangi játék európai forrásvidékét, másfelől eddigi elszigeteltségéből kiemelni a kifejezetten farsangellenes, de éppenséggel nem böjtpárti Szkárosi Horváth András utalását „valamely akkori farsangi szokásra, játékra” (HORVÁTH JÁNOS).

Ha jól látom, ez az utalás témánknak első és hosszú időre utolsó jelentkezése a magyar irodalomban. Második jelentkezése feltevésem szerint a

¹³ Második kiadása 1556. Ehhez és a következőhöz ld. BINDER J. referátumát, id. h. 23.

XVII. század végére esik. De ez már nem utalás vagy célzás, hanem barokk vagy legalábbis barokkizáló vers, s benne a téma teljes, részletes kibontakozása. Szeder Fábián adta ki 1829-ben az esztergomi Helischer-kódexből a Felső Magyarországi Minervá-ban (február, 137), de csak 1943-ban került sor irodalomtörténeti helyének meghatározására *János pap országa* c. tanulmányomban. Terminológiájából, szelleméből nyilvánvaló, hogy fordítás, a legjobb esetben átdolgozás, s hogy deák vagy deákos műveltségű ember munkája. A „Bataille de Careme et de Carnage” és a Hans Sachs-féle archaikus típus kései leszármazottja. Bőbeszédű és esetlen. Kevés köze van a költészethez. De képzettörténeti jelentősége és magyar nyelvűsége megbecsülhetetlen: előzmények nélkül lép be irodalmunkba, s amolyan „egyszeri olvasat”. Azonkívül van egy külön érdekessége. Nem tudjuk, milyenek voltak az eredetiben mozgósított ételek: azt azonban tudjuk, hogy a magyar ének, amilyen ügyefogyott műalkotásnak, olyan becses ízléstörténeti forrásnak. Úgy, amint van, a magyar étvágy és konyha nyelvemléke. (Csak az osztriga emlékeztet benne az idegen eredetre.)

Farsang utója. Bacchus (azaz Kone vajda) elaludt a bortól. De csakhamar felriad arra a hírre, hogy Jejunium fegyvert vont ellene s közeledik roppant seregével. Generálisa a híres keszőce, kalauza a borsó; a hátvédet a pökdőső kására, a két szárnyat a esikmákra bízta: a sereg zöme halakból áll, a szárnyakon osztrigák s a többi idegen rendek. Bacchus talpra ugrik, lóra ülteti drabantjait, a velős koncokat, s kiszáll népével, minden rendtartás nélkül: a támadás váratlanul érte. Keszőce generális buzdító beszédet intéz katonáihoz. A kakasok megfújják a trombitát. A két sereg — a húsételek s a bőjti ételek — összecsapnak. Bósz elszántsággal harcolnak, ahogyan természetükből adódik:

*Talál ki-ki társára,
Nem hágy peökny kardgyára
Akar ki js könnyen,
Ottalmazván életét,
Ugy forgyattya fegyverét,
Elveszny ne keöllyeön.*

*Keözeötteök az Hadnagyok
Minthogy vagyonis gondgyok,
Ereössen forgodnak,
Elseöben is fordulván
Seb esék az homlokán
Vitéz Tehénhusnak.*

*Nyargall edgy keöver Oryán
Bacchus eleött forgatván
Vitéz káposztás hús,
Leöveöldeöz pisztolyával
Egy temérdek kolbásszal
Az ereös disznó hús...*

Jó futó nyúl-címer nyáron forgolódik s vértajtékot túr. Mint megbúsult tigris puffadoz a kása, s kemény tyúkhússal, egy kanál lágy tésztával vív a gombócra. Vékony páncélingben a túros táska, sáfrányos köntösben az ikra. „Ama cifra zsákvászony” tyúkláton ülve borsóval lövöldöz. A lensét meglövik vajjal. A csikmák köteleket készít olaj alá. A kása megázik s a kemence alá fut. A csuka hagymával, borssal, ecettel és tormával hány ellent a lúdhúsnak. A ponty öreg rostélyon nyargal. Az osztriga erős pajzsában bízik. Mellette a habarnica olajfényes háttal. A sügér vajba esik s barátjának, a haresának, törött levet ígér, csak mentse meg. A kecsge a pástétomba bújik, alig látszik ki a szeme. A csik káposztaléből merít bátorságot. A piszt-ráng ecetben megbújva, zöld petrezselyem alól „irányozza” a szalonnát. Ellene a hurka, kinek lyukas a farka, darával lövöldöz, de rosszul jár, mert elfogy a darája s elszalad üresen ; bizonyos, hogy a sovány időn egy darabig elő sem jó. Most aztán Bacchus is futásnak ered :

*De mihelyt az el-futa,
Mindgyárást megh indula
Bacchus is az lesben,
Szalad az mint szaladhat,
Fut is valamint futhat,
Hogy ne essék kézben*

*De minnyáján az edgyen
Vannak, forgattják szeörnyen,
Szegény rosszul íára ;
Mert elnyerték fegyverét,
'S kin nyargalla, kecskéjét
El leövék alatta.*

*Nincsen már min szaladgyon,
El-is esett az fagyon,
El-nyerték korsóyát.
És ötet ott megh nyomák,
Sokan szegényt megh bírák,
Keötözik az karyát.*

*Bacchus rabbá így esék,
Kível megh elégedék
Jejunium népe.
Hogy jó rabot fogának,
Azon mind vigadának
Leön az harcznak véghe*

Epilógus : Jejunium tömlöcbe veti Bacchust, aki seprőshordóba rekesztve várja szabadulását :

*Ez veszedelem vala
Éj félkor hogy szállana
Kakas az gerendán,
Gyaszollyák szegény Bacchust
Másnap reggel, mint karok
Piarcon sétálván.*

*De mikor láttyák vallyon
Rabságh után szabadon
Már a' szegény Bacchust,
Szabadíts meg Ur Isten,
És adgyad, hogy kedvessen
Ehessünk hamar húst. —*

Egy régi, egyébként megfontolt és körültekintő forráskutatónk, BINDER JENŐ E. Romano könyvéről írt ismertetésében megkockáztatta azt a feltevést, hogy „Csokonai találkozott valahol és valamikor a Carneval—Quaresima olasz Contrastoinak egyikével-másikával, a legnagyobb valószínűség szerint C. C. Crocenak műveivel.” Föltevése az első pillanatban tetszetősnek látszik, de teljesen naiv és irreális. Mert BINDER a régi s a ma új életre keltett forráskutatás nagyobb dicsőségére elegendőnek tartja, ha Csokonai — pl. Croce darabjainak esetleg csupán beszédes címeit látta, „amelyek megragadhatták képzeletét”. Nem kell mondanom, hogy BINDER elsősorban a „Dorottyá”-ra gondol. De feltevést csak azzal tudja valószínűsíteni, hogy Csokonai mozaikművészetére hivatkozik, amely szerinte Csokonai nagyobb terjedelmű műveit jellemzi. Ezzel szemben tudjuk, Csokonai maga idézi világirodalmi példaképeit Boileaut, Tassonit, Pope-ot, akiket a „Dorottyá” koncepciójában nem utánoz, hanem követ, viszont éppen ott, ahol olasz hatásokat sejtethetnénk: farsangi jeleneteiben bontakozik ki teljesen Csokonai eredetisége, „ragyogó magyarsága” (HORVÁTH JÁNOS) s tudatos nyelvművészete, nem is beszélve páratlan magyar tipológiájáról. Itt alig van sor, amely ne igazolná Csokonai költői hitvallását: „*De poétának lenni épen az teszi egyiket, hogy költeni és képzelni tudjon az ember.*”

ZIMÁNDI P. ISTVÁN

PÉTERFY JENŐ AZ EÖTVÖS COLLEGIUMBAN

(Életrajz-részlet)

Péterfy Jenő minden mellékfoglalkozásra vonatkozó ajánlatot visszautasított, még ha jövedelemmel járt is. Annál feltűnőbb volt, hogy 1896 őszén elfogadta Bartoniek Géza fölkérését, és mint bejáró tanár állást vállalt az Eötvös Collegiumban, vagy ahogyan Péterfy levelében tréfásan elnevezte: „a Silberstein-collegiumban” [Silberstein Adolfról, aki Ötvösre magyarosított], „mert hát muszáj az olasz út s ahoz danaro kell” (Haraszi Gyulához, 1896. okt.). Évi hatszáz forinttal gyarapította ez a tanári állás Péterfy jövedelmét.

Iskolájában, a Zerge utcai reálban (most: Vörösmarty Gimnázium) szept. 30-án tartották az alakuló gyűlést. A millenniumi kiállítás késleltette ugyanis a tanév megnyitását, az iskolaépületben vidéki látogatókat szállásoltak el. Okt. 7-én kezdték meg a tanítást a Zerge utcában, és ez után iktatták be Péterfyt az Eötvös Collegiumba. A kollégium 1895 októberében nyílt meg ezzel a céllal: „minél jobb tanárokat nevelni és a megélhetés gondjaitól felmenteni az ifjakat” (Vasárnapi Ujság 1895. szept. 15.). A Csillag utca 2. sz. alatti bérház második és harmadik emeletén helyezték el az intézetet (ma: Gönczy Pál utca). Bartoniek Géza matematika-fizika szakos tanár vezette, először ideiglenes megbízáttal, 1897 őszétől pedig már mint kinevezett igazgató (Vas. Ujs. 1897. okt. 3.). Az intézet megalakulása előtt Bartonieket külföldi tanulmányútra küldték. Így lett mintája az Eötvös Collegiumnak a párizsi „École Normale”. Egyben azonban felülmúlta mintáját: a könyvkölcsönzés megkönnyítésében. Az „École Normale”-ban abban az időben csak a könyvtáros adhatott ki kölcsön könyvet, a megfelelő feljegyzések alkalmazásával, Bartonieknél viszont bármelyik kollégista bármikor bármilyen könyvet maga vehetett ki a könyvtárból, csak egy cédulát kellett a könyv helyére tennie, jelezvén, hogy ki vitte el. Ezzel a liberális eljárással az igazgató rendkívül megkönnyítette a növendékei önképzését, akiket egyébként mindennap végiglátogatott, jól ismert és buzdított. Nemesak a tanulmányi eredményekkel törődött Bartoniek, hanem arra is igyekezett, hogy a kollégisták otthonosan érezzék magukat az intézetben, és hogy minél kollegiálisabb legyen az intézet szelleme. Időnként vacsorákat is rendeztek a kollégiumban, ezeken a tanárok is részt vettek. A hangulat ilyenkor kitűnő volt. Kirándulásokat is szervezett

Bartoniek, ezekre Péterfy csak nagyon ritkán és vonakodva ment el, de ha már ott volt, nagyon jól érezte magát. Ezeken a kirándulásokon az „új sportág”, a labdarúgás is már szerepet kapott. A kollégiumnak „cigánybandá”-ja is volt: Horváth János volt a primás és nagybőgőse Kodály Zoltán. (Ez utóbbi ugyan már kevéssel Péterfy halála utáni időre esett, de visszamenőleg is jellemző az itt honos joviális szellemre.)

A tanári kar szerencsés összetétele is segítette Bartonieket abban a törekvésében, hogy minél otthonosabbá tegye az intézetet. Ott tanított Szilasi Móric, Alexander Bernát, Mika Sándor, Becker Fülöp Ágost stb. és a legjoviálisabb: Hoffmann Frigyes. A tanárok a Szikszaiiban szoktak az esti órák után egy-egy pohár sört fogyasztani, ezt is Bartoniek szorgalmazta, hogy összehangolja a tanári kart. (A Szikszai ekkor átmenetileg a Vámház körúton volt.) Mika Sándorral többször ment együtt haza Péterfy a kollégiumból, és ő, aki a társaságban mindig jókedvű, kedves modorú volt, ilyenkor szabadjára engedte keserűségét, és Mika legnagyobb meglepetésére panaszkodott: „Neked könnyű, te tudod, miért küzdesz. Ott a családod. Van miért élned. De nekem...? Miért élek én?” — Péterfy rendes magatartása és a panaszos kitérései közt az ellentét éles lehetett, a kitérések hangja pedig szenvedélyes, mert Mika Sándor bosszankodott, mikor beszámolt ezekről feleségének. Mikáék 1896—97-ben a Dob utcában laktak, Péterfy pedig 1898. május 6-ig a József körút 27-ben. Azután egy évre az Eötvös Collegium közelébe költözött, a Mátyás utca 6. sz. házba. Péterfy valóban szerette a kollégiumi társaságot, de természetesen nem hanyagolta el miatta régebbi asztaltársaságát, mely éppen 1896 októberében tette át székhelyét a Redoutéból a Bristolba („Bristol-társaság”). Megesett, hogy a karácsony estéjét is Bartoniek szűkebb családjában töltötte. Egy kis játékszínházat vitt ajándékba a kislányoknak, és még aznap este eljátszotta rajta Faust és Mefisztó történetét. Olaszországból egy alkalommal egy muranói üvegcsengettyűt is hozott, a Bartoniek családban éveken át azzal jelezték a karácsonyfa-gyújtás idejét (ezt megelőzőleg a kollégiumi csengővel). Péterfy ekkor már magánosan élt, édesanyját 1896 februárjában temette el.

Tanítványait is szerette az Eötvös Collegiumban, és azok is őt. Lelkesedtek érte. Kézzől kézre adták a Budapesti Szemlében megjelent Péterfy-cikkeket, tanulmányokat. Különösen Szilágyi Sándor volt lelkes híve Péterfynek, nagy propagandát fejtett ki személye és írásai mellett. Szilágyi görög szakos volt és zenerajongó — talán ez a két mozzanat is vonzotta Péterfyhez — szépen zongorázott, és dolgozatot is írt az ókori zenéről. Az Angyal Dávid-féle Péterfy-kiadás sajtó alá rendezésében és a bibliográfia összeállításában Szilágyinak komoly szerepe volt.

Péterfy nyűgnek tartotta középiskolai elfoglaltságát, az Eötvös Collegiumban viszont jól érezte magát. Ez a munkaköre érdekelt, szívvel-lélekkel végezte, barátainak is sokszor dicsérte itteni tanítványait, törődött velük,

könyveiből is szívesen kölesönzött nekik. Sokat lehetett tőle tanulni. Heti két órai elfoglaltsága volt Péterfynek itt. A kollégium külön előadó termekkel nem rendelkezett, könyvtára két részre oszlott; a természettudományira (a „dögészek”-ére) és az irodalom-történelem szakos részre. Ez utóbbi a másodlik emeleten kapott helyet három egymásba nyíló szobában, egy nagyobbban és két kicsiben. Ezekben a könyvtártermekben folytak le Péterfy órái, abban, amelyik éppen szabad volt, mégpedig mindig az esti órákban. Péterfy nem tartott szoros menetű tanítási órát, előadást, leckét sem adott fel és nem is számoltatta be hallgatóit a végzett anyagból. Kedves hangulatú, közvetlen órák voltak ezek. Öten-hatan ültek az asztal körül. Péterfy is melléjük ült, és olvastak, beszélgettek. Az elsőévesekkel elmeséltette az érettségijüket, ismerkedett velük, közvetlenségével feloldotta feszélyezettségüket. Bodnár (Gyuláékkal (első évfolyam) Anonymust olvastatta, és megjegyzéseket fűzött hozzá. Eltúrta az ellentmondást is. Ha valakinek észrevétele volt, azzal foglalkozott; vagy elfogadta, vagy ha nem, megmagyarázta, miért nincs úgy. Fel akarta ébreszteni a fiatalságban a tudományos munka iránt való készséget, rávezetni őket arra, hogyan nyúljanak hozzá egy-egy irodalom-történeti kérdéshez, egy-egy irodalmi műhöz. Horváth János évfolyamával (felsőbb évesek) Vörösmarty drámáit olvastatta, nevezetesen a *Marót Bán*-t. Majd kérdéseket tett föl, és maga is magyarázott. Ezzel a témával kapcsolatban arra akarta ráirányítani hallgatói figyelmét, hogy mennyire nem igazi drámai művek ezek, mennyire nem drámai a nyelvük, hanem szubjektív, lírai. Dramaturgiai szempontból vizsgálták Vörösmarty drámáit. Hivatkozott Péterfy Brunetière-re és más jeles kritikusokra is. Azután tapogatódzott, hogy ki mit olvasott. Horváth János említette az evolúcionista irodalom-elméletet: ezt azután megbeszélték. Általában merev formák nélkül, hozzászólások, diskurálások formájában tanította őket. Más szakosok is eljárak Péterfy óráira.

Horváth János harmadéves korában került az Eötvös Collegiumba, 1899 őszén. Egy alkalommal egyik olyan napon, amikor Péterfynek órája volt velük, az irodájába hívatta Horváthot „Bé Gé úr”, ahogyan a kollégisták Bartoniek Gézát maguk között nevezték. Horváth az irodában találta Péterfyt, akinek az igazgató bemutatta. Péterfy kérdezősködött, mit akar tanulmányozni. Horváth azt felelte, hogy esztétikus szeretne lenni. Péterfy mosolygott, azt mondta, az igen szép, de nagy dolog. Mintha azt mondta volna, hogy az a teteje mindennek. Mikor Horváth kiment a szobából, Péterfy Bartoniekhez fordulva így szólt: „A nagy göndör hajával olyan, mint egy francia abbé”. Azután elhívta Horváth Jánost a lakására Péterfy (1899. május 9-étől az Üllői út 16/a szám alatt lakott), könyveket adott neki, több ízben is. Így egy száraz német művészettörténetet, amiben pozitív adatok voltak. Arra akarta ránevelni, hogy konkrét adatokat, ismereteket szerezzen, és azután kezdjen csak esztétizálni, majd — valamikor.

Péterfy Jenő csak három évig tanított az Eötvös Collegiumban. Működésének korai halála vetett véget. Horvátországi temetésére Eötvös-kollégista tanítványai teljes számmal leutaztak. A szükséges költségeket Bartoniek Géza teremtette elő.

Források: ANGYAL DÁVID: Péterfy Jenő összegyűjtött munkái I. k. LIII. 1.; PATHY KÁROLY: Péterfy emlékezete, Nyugat 1918 II. k. 102. 1.; RIEDL FRIGYES: Péterfy Jenő 9. 1. (Olcso Könyvtár). — Bartoniek Emma, Berkes Ottó, Bodnár Gyula, Horváth János, Mika Sándorné, Szilasi Mórinné szóbeli közlései. — Budapesti Cím- és Lakjegyzék; a rendőrségi lakásbejelentő hivatal. — A Zerge-utcai főreáliskola irattára és Tudósítványa.

ZOLNAI BÉLA

MEGJEGYZÉSEK ARANY „TEMATIKÁJÁRÓL”

A tematika műszót az utóbbi években gyakran használták irodalmi művekkel és írókkal kapcsolatban. Túlzásba is vitték, azt a hitet keltve, hogy maga a témaválasztás eldönti egy irodalmi mű értékét. Kétségtelen azonban, hogy a „tematika” egyének, társadalmak, korok szerint változik és jellemző, lényeges része a műalkotásnak.

Az alábbiakban Arany Jánosnak néhány jellegzetes témájára szeretnénk utalni. Az Arany műveiben ábrázolt világnak van néhány alapvető jellemvonása, amiknek domináló jellegét érdemes volna minden részletében föltárni és az íróval, a korról kapcsolatban magyarázni.

Ezek között szerepel mindenekelőtt az ő „népi” származásának, a gyermekkori, falusinak mondható, a földművességhez kötött élményeknek mindenütt és mindvégig jelenlevő volta. Az Alföld Arany számára nem regényes motívum, nem fölfedezni való kuriózum, hanem a természetes külvilág, amellyel a benne élő azonosul. A szalontai szobakonyhás „viskó”¹ és a hozzátartozó tíz hold föld meghatározta az életszemléletét, amely ezt az alföldi világot nem a patetikus, ünnepi lelkesedés szemüvegén át nézte, hanem a maga adottságában, önkénti témaként létező valóságot látta benne. Csengery Antalhoz intézett levelében (1856 jún. 23) így jellemzi önmagát: „Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam, mit beszélek és miért”. Jellemző, amit az Alföld leíró költészetének mesteréről, Petőfiről mond Szemere Miklós-hoz írott levelében (1857 nov. 29): „Mostani eszemmel Petőfi némely képeit, metaphoráit stb. csakugyan nem tartom valami echt-dolognak. *Ha kedvemnek maga volna* — stb. dagályosnak tetszik, talán mert én már hideg vagyok. Végtelen gazdagság az övé, de a túltermékeny föld gyomot is óriást hoz, a túláradt folyam nem ment az iszaptól.”

A „népi fi” szemlélettel természetesen együtt jár Aranynál a parasztság szeretete (*A szegény jobbágy*, 1847). A Bánk bán-tanulmányban bőven tárgyalja a nép nyomorát és Tiborc panaszát „osztálya” ínségével kapcsolatban. De ugyanakkor a paraszti osztály megtagadásának is szubjektív aláfestésű hangot ad: „Ihm, paraszt én . . .”; „Kutyabőröm nem hiányzott” (*Árkádia-*

¹ Vö. BARTA JÁNOS: Arany János, 1953, 5.

féle, 1857). Megfér ezzel a kettősséggel a titkos úrgyűlölet is: „Ha egy úri lócsiszárral Találkoztam s bevert sárral . . .” És idetartozik az epikus Arany-nak legkülönösebb alapsajátsága is: a paraszti jelenből a lovagi középkorba való menekülés.²

Önéletrajzában (Hátrah. Ö. M., Ráth, I. XXXVI) írja, hogy „apám kevés földdel és egy kis házzal bíró földműves . . . értelmes, írástudó paraszt-ember volt”. A *Toldi*-t azzal a szándékkal írta, hogy népköltő legyen és a „legfensőbb költői szépségeket . . . népnek élvezhető” alakban adja elő. Orczy-tanulmányában is kiemeli, hogy „nem a főrend, hanem az egyszerűbb emberek közt remél közönséget” (Ö. M., Ráth, V, 219).

A „nép” iránti rokonszenve és a vele való azonosulása nem kétséges. Lajos királyt a *Dalás Idők* első dolgozatában (Hátrah. Ö. M., Ráth, I, 292) álruhában a nép közé utaztatja, Mátyás király-szerű, igazságosztó kalandokra. Nyilván gyermekkori emlékek szólnak Aranyból, mikor Bence így beszél:

*Én ökröt vezettem, — él's apám az ekét
Tartotta . . .*

(Uo. 318.)

Aranynál egyébként úr és paraszt viszonya igen variabilis. A paraszt életformában élő nemes „úr”-nak, Toldi Miklósnak első győzelme: lovaggá lesz. Bence a fiát Toldinak ajánlja, hogy katona legyen belőle, nem pedig paraszt (Hátrah. Ö. M., Ráth, I, 319).

A hatvanas években, mikor már elszakadt Arany a falusi gyermekkortól, így vallott:

*Szülohelyem Szalonta,
Nem szült engem szalomba;
Azért vágyom naponta
Kunyhóba és vadonba.*

(Uo., I, 428)

Az „úrgyűlölet” (erős a szó, de nevezzük így) Toldinak úri mivoltában is ott lappang. Az öreg Toldi „gáncsolja az udvart”, a király haragját veszi fejére. Mintha valami félszepség uralkodna benne:

Szüntelen csak zsémbelt: „nem való ő oda”.

Ki is gúnyolja az apródok, hármat megöl közülök. Életének ez az utolsó ténykedése . . . A *Toldi Szerelmében* is azt olvassuk (V, 83), hogy

*Budára beérvén, kerüle az udvart:
Félre zugon levő kicsi házához tart . . .*

² Arany „menekülése” bővebb vizsgálatot igényelne. Már BABITS MIHÁLY utalt arra, hogy „a költészet neki voltaképpen csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából . . . Menekülés, hova? a múlt világába . . .”. Irodalmi problémák, 1917, 170 Vö. még BÓKA LÁSZLÓ megjegyzését: „a Katalin a menekülés verse, a jelentől való elfordulás kísérlete” (*A lírikus Arany*, a MTA I. Oszt. Közl. III, 112).

Ez az elképzelés jellemző Aranyra. Az *udvar dögvészes legét a Bánk bán*-ról szóló tanulmányában is kiemeli (Arany Ö. M., Ráth, V, 127).

Úr és paraszt ellentéte állandó témája Arany epikájának. A Rozgonyiék-nál álruhában időző Nagy Lajos (*Toldi Szer.* I, 17) magáról ezt a mesét mondja : „Szegény fiú vagyok, noha nemes-ember” — mire Rozgonyi megjegyzi :

*Szemed járásából mindjárt kiláttam azt,
Hogy, ha nem vagy is úr, nem vagy bukó paraszt.
(Uo. 19.)*

Az alföldi Aranyinak alapsajátsága a szemlélődés, a megfigyelés. Toldi Miklóst ebben az attitűdben ismerjük meg : „Aztán csak néz, csak néz, előre hajolva, Mintha szíve, lelke a szemében volna”.

A falusi élet szemléletét vetíti vissza Arany a múltba, mikor a gazdag Toldi Lőrincénél ezeket írja :

*Toldiné pedig ült egy szombati napon
Este a ház előtt, a kiülő padon.
(Daliás Idők, Hátrah. Ö. M., I, 334.)*

Rozgonyi Piroska nem ül oda az asztalhoz, mikor Toldit megvendégelik

*Micsoda gazdasszony, a ki enni ül be!
(Uo., 339.)*

Ilyenfajta etnografikumokat Petőfinél alig találunk. Aranynál mindez természetes. A cigányokról valóban reális leírást — nem festmény után írt magyarázó életképet, mint Petőfi *Vándorélet*-je — Arany adott a *Nagyidai cigányok*-ban és a *Bolond Istók*-ban (I, 109). Idézzük még ezt az élményben dús részletet az *Első lopás*-ból :

*S hallik a szomszédból (sövényen át hallja)
Barmok kérődzése, lefekvő sohajja.*

Szürke részletek, nem színes képek a legértékesebb reális rajzai Arany Alföld-ábrázolásának.

*

A testi erő kultusza a törékeny Arany János részéről mindenképpen Arany jellemző témái közé tartozik és magyarázatra vár, annál inkább, mert anakronizmus volt a költő — Baudelaire kortársa — idejében. A bajvívásnak olyan variációit és szakszerű leírásait mutatja Arany epikája, hogy ebből a szempontból is páratlanul áll az egykorú világirodalomban. A testi erő

kultuszát Arany témaválasztása határozza meg, de éppen ez a témaválasztás jellemző Aranyra, akinek „meddő szenvedésben, munkátlan munkásságban telnek napjai” (Csengery Antalhoz, 1858. márc. 16) és aki „meddő tespedésben” él (ugyanahhoz, 1859. júl. 1). Mialatt daliás idők heroizmusában, vérző sebeiben gyönyörködik, önmagáról bevallja (Csengery Antalhoz, 1860. júl. 9), hogy néha túlközlékeny bajai iránt: „Nem férfias dolog az ily sopánkodás.” Sohasem vadászott, de szívesen írt vadászatról (*Rege a csodaszarvasról, Szibinyáni Jank*). Ez a maga köré teremtett hősi világ választja el őt a huszadik századi dekadenciától, amelynek „finom remegések” adják az erejét . . .

Komoly epikai műveinek előhangja pusztító csatákra és szálfäökklésre való utalással kezdődik. A „dübörgő hang” is a testi erő jele. Csaba népét idézve a költő ugyanilyen képekben gyönyörködik (*Előhang*):

*... vadra csatázva s népekre vadászva,
Zendül az öreg kürt zúgó riadása,
A harcbika bömböl . . .*

A Krimhild-ütközet tizenöt napig tart. Éjjel a holtak tovább harcolnak, Csaba és Aladár hunjai az elhullt gótok szellemeivel . . . (Utolsó tervvázlat, 1881). Az urali magyarok a harci jelre várva élnek (*Az utolsó magyar*, 1858). Végül az „utolsó magyar” is elesik . . . Rozgonyi (*Daliás Idők*, első dolg.) ahhoz adja a lányát, Piroskát, aki harci játékon „személyes vitézséggel” mindenkit legyőz (Hátrah. Ö. M., Ráth, I, 299).

A testi erő kultuszával rokon a „virtuskodás”, a mulatozás, részegség témája. Toldi az anyjától kapott aranyakból fegyvert vesz, aztán nagy dáridót csap (X.). Az álruhás párbaj után megint ebben a Toldiban gyönyörködik, fájón, a maga soha nem duhajkodó Arany, mintegy hiányzó átéléseit egészítve ki ezzel az élménnyel:

*Cselekszik is aztán olyan ivást, táncot
Reggelig, a milyent a világ nem látott,
Padokat rombolva, cölöpöt felszedve —
Maga egy háboru Toldi veszett kedve.*

(Toldi Szer. II, 63)

*

Jellemző Aranyra a testvér- és rokongyilkosság témája is: *Toldi, Buda halála, Hamlet*-fordítás. Az utóbbiban fivér fivért gyilkol, Hamlet a nagybátyját szúrja le . . . Jodovnáról alább szólunk. Nincs még egy író, akit annyiszor „ihletett” volna ez a téma és aki olyan tökéletesen tudta volna hangszerezni ezt a motívumot. Krimhild azért megy férjhez Eteléhez, hogy három fivérének bosszút álljon (*Buda halála*, IX).

A szerelem Arany számára tragikus terület. Még a tündérek is gonoszak Aranynál. Belár és Dul leányai tündérséget, azaz szívszakasztó mesterséget tanulnak (*Rege a csodaszarvasról*):

- Kemény próba: férfit ölni, [!]
Kilenc ifjat megbüvölni,
• Szerelemre csalogatni,
Szerelemtől szüz maradni.*

Lelkétől lelkezett hőséről kijelenti Arany, hogy nem lett asszonnal tartós barátsága. Rozgonyi Piroska és Toldi nem lehetnek egymáséi. Mintha Arany nem engedné boldoggá virulni a szerelmet. Ismeretes a költő rosszul sikerült kalandja Klárcsival (*Bolond Istók*). Kund Abigél, szeszélyből, ok nélkül, tört ad szerelmesének. Szécsi Máriában is van valami démoni (*Murány ostroma*, II):

*Büszke Veselényi . . .
Hogy, midőn salamra nézve bús sóhajjal,
Üzném messze onnan egy éles kaccal.*

A férfias Szécsi Máriáról azt is megtudjuk, hogy „lázad egész lénye férfi járom ellen” (*Murány ostroma*, III). A fogoly Veselényi vérpadról — merész fordulattal — nyeri el Szécsi Mária kezét (IV) . . . Ágnes asszony férjgyilkossággal örületbe jut. Az *Árva fiú* bűnös asszonya megöli a fiát. Az *Éjjéli párba* „világrendje” csak a nő kolostorba-vonulásával áll helyre. Arany inspirációjának egy másik, eposzteremtő témája a férjgyilkos nápolyi Johanna. Rozgonyi Piroska, letörölve könnyeit, akar Tar Lórine felesége lenni (*Toldi Szer.* II, 56): a tragikus szerelmet tragikus hősiességben teljesíti ki Arany. *A méh románca*, kicsiben, ugyancsak tragikus szerelem: a hősnőt egy semmiség miatt elhagyja a kedvese. A költő fantáziája ilyen képeket festetget magának. Jellemző, amit a *Toldi Szerelmé*-ben (XI, 16) mond a szerelem és a bosszú kapcsolatáról:

*Szerelem, magában is elég kegyellen [!];
Szerelem, mint bosszu, csupa telhetetlen,
Még jajba nem üzi, gyakran mindakettőt:
A tárgyat, a szívet, amely vele megtölt.*

A bosszúálló cseh Jodovna, kinek apját Toldi párviadalban megölte, valóban „iszonyú lány” (*Toldi Szerelme* V, 47). Mikor Toldi a csehországi vár pincéjében reménytelenül sínylődik, Jodok „ádáz húga” a bosszú paroxizmusát és a romantika szertelenségeit „rikoltja” feléje ezekkel a szavakkal:

*Élsz hát! . . . no csak élj is! örökre, se bánnam;
Emlőmön az élted táplálni kívánnám;
Gyűlölném a halált ha kegyelmet adna,
Bosszum éh torkából hamar elragadna.
Bosszuval örökre kapcsolva leendel
Hozzám, deli hű férj! mint más szerelemmel,
Ez a „holtomiglan”, — ez a „holtodiglan”:
Elmondod-e, Toldi? nem mondod? ez így van!*

*Van-e mátkád otthon? nőd? gyermeked árva?
Soha nem borul az apja sírhalmára!
Vakká sírja szemét a kedves utánad,
S könnye kifogytával maga is elszárad.
Nem, nem! dobja magát dögleletes kéjbe,
Nevedet hurcolja bordélyok ölébe:
Ölével a híred öli minden éjen:
Koldus gyermekid is megköpiك útfélen!*

Jodovna patológiás alakja monumentálissá nő éppen ezzel a heroikus szertelenséggel. Tasso, Zrínyi, Shakespeare tudták ilyen „hősnők” szobrait faragni. Jodovna túltesz örült szenvedélyben valamennyin. Fölajánlja Toldinak, hogy megöli a bátyját:

*Jodokot én éjjel megölöm az ágyban,
Mert nem tudok érteđ hova lenni vágyban.
Esküdj meg, enyim léssz; — ha nem akarsz nőddé,
(Lásd szép vagyok, ifju), kívánj szeretődde . . .*

Toldi máglyára kívánja a „boszorkányt”, aki megbocsát apja megölőjének és a fivérének meggyilkolná „egy hév ölelésért”. Jodovna bosszúval fenyegeti: „Eleven rothadsz meg.” (Arany megtalálja a megfelelő szavakat ehhez a leányhoz.) Mikor Toldi kiszabadul, elirtózik a látványtól: „csúnya bitón függő szép ifjú leánytól.”

A hősi emberölés, a jogos haragból elkövetett gyilkosság egyébként egyik fő tárgya Toldi életének: ez is anakronizmus a XIX. század közepén és meglepő a szelíd Arany János részéről . . . Az, hogy Toldi párbajban megöli Tar Lőrincet, szintén a gyilkosság határán van . . . Arany nemcsak a ballada Shakespeare-je, hanem a hullák számában is megközelíti a brit „szellem-óriást”.

*

A boldog szerelem epikus ábrázolása mellett (Etele és Ildikó szerelme: kivétel) hiányzik — amint ismeretes — Arany költészetéből az egyéni szerelem lírája is. Erről maga nyilatkozik Csengery Antalhoz írt levelében (1856. jún 23): „Az én lyrám — magam is úgy érzem — oly zordon! nincs abban az ifjúság heve, a leglyraibb érzemény — a szerelem heve, hiányzik abból.” Ha Voltaire-rel, Byronnal, Goethével, Adyval hasonlítjuk össze Aranyt: élete a fórumtól, nagyvilágból menekülő, szemérmes aszkézisnek nevezhető. Petőfi mondhatta a szerelmes verseiről: „Költői ábránd volt, mit eddig érzék.” Arany nem tud szerepet játszani, de epikus hősei mögött megnyilatkozik érzelmi világa.

A vallás sem volt különösebb, gyötrő élménye Aranyinak. Elfogadta mint falusi ember az igét, a zoltárt. „Az Istenben hinnünk kell, fiam.” Nine,

vallásos, istenes, viaskodó, bűnbánó lírája, mint Balassinak, Verlaine-nek, Adynak.

*

Arany nem volt „városi” költő, bár öregkorában írt egypár városi témájú költeményt (*Híd avatás, Rangos koldús, Öreg pincér, Hirlap-áruló*). Tompa írta neki (Arany Csengeryhez, 1860. márc. 18), hogy ha Pestre költözne, ott lenne csak igazán beteg. Pesten is menekül a városból. A Margitszigeten :

*A tölgyek alatt
Szeretek pihenni,
Hova el nem hat
Város zaja semmi.*

Kimegy a ligetbe, ahol szabadnak érzi magát és ahonnan mehetne a Tiszáig is (*Ének a pesti ligetről*); ahol az ég nincs házak közé szorítva; ahol van nádas is, bucka is... Kisebb költeményeinek első darabja, a *Télben* (1848): természeti képek sorozata, amelyről a szobájában fázó költő álmodik. Az *Ősszel* (1850) tartalma: a szobájában unatkozó költő Ossián és Homeros világát idézi, tengert, magános tölgyet a domb felett, virányt, véres csatákat [!], a természet életét. Kertészkedik „mélán, nyugottan”, gyümölcsfái között bíbel (*Kertben*, 1851). A költő hazája nem városhoz van kötve:

*Kezdődik e hon a csendes tanyának
Küszöbjén, melyhez emlékezete
Köté legelső végét fonalának,
Midőn először utnak erede... (1850.)*

A világ? „Egy kopott szekér”, „a világ egy téli malom”, „a világ egy rozzant csárda”: mindenütt a gyermekkori szemlélet uralkodik Arany mondanivalóján. Petőfi a világról irreális elképzeléssel szól: „Ha a föld isten kalapja, Hazánk a bokréta rajta!” (*A magyar nemzet.*) A *Családi kör* magában foglalja az udvart is és a pitvart. A ház ajtaja nyitva áll: a költő kívülről mindent megfigyelhet, be sem kell lépnie a házba. Az *Elhagyott lak* (1852) csak kívülről mutatja be az üres házat. A *Vágy* (1853): gondolatban szülő hazája kedves rónatájain él a költő. Az *Epilogus* (1877) vágya: „Csöndes fészket zöld lomb árnyán”. A *Murány ostromában* (1847, III) van egy leírása az alföldi viharnek, amit csak az alkothatott, aki gyakran látott ilyent. Arany nem a konvencionálisan „szépet” keresi témául, hanem azt, amit valóban látott, anélkül, hogy témára gondolna, mint a vityilló a *Bolond Istók* (I, 16) gyermekkori emlékei között:

*Füstös vityilló gunnyaszt egyedül
Pusztaközépen, mint egy vén banya
Ki gombolyagba töpörödten ül,*

*S élére áll födetlen kócz haja;
Két asszu kar az oszlop kétfelül
Melyekre lebókol a csósz tanya:
De mellyik tartja egymást: oszlopok
A kunyhót? vagy viszont? kétes dolog.*

Az Alföldhöz-kötöttséget, amit elveszített, élete végéig fájlalja :

.....
*Mikor én is „markot hajtani” kezdtem,
S nem sikerült, bár hogy s mint igyekeztem.*

*Igy — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe szántván sorokat,
— Nem kérkedem ezzel, mert azt se’ sokat.*

*De, hogy a mezőt, az anya-természet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn, — s tüzesebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.*

(Vásárban, 1877.)

Petőfi falun élt, nem „mezőn”. Az Alföldet festményekben örökítette meg és úgy járt a rónán, mint az utas, aki „mulatótanyájára” megy (*A csárda romjai*, 1845); mint „jámbor utazó” (*Kutyakaparó*, 1846), aki kíváncsian keresi föl a csárdát; aki a faluban utcahosszat muzsikáltatja magát, ebben a szerepben tetszelegve; aki *Uti leveleket* ír, megáll a kanyargó Tiszánál, hogy elővegye költői ecsetjét; a szélmalomok előtt nézelődik (*Kis-Kunság*, 1848). Arany nem „alföldjáró”, hanem benne él ebben a világban minden szemléletével és emlékével, amint a *Tengeri hántás* c. balladához (1877) fűzött jegyzete is mutatja: „Mezőn háló emberek sokszor vélnek magasan a légben felettök áthúzódó kísérteties zenét hallani; a (daemoni) zenészek valami nagy, kiterült ponyván repülnek tova.” Arany olyan tájszavakat ismer, amilyenekről „népies” költőinknek sejtelmük sincsen. Ilyen a *gulászta* ’a tehén első teje ellés után’ a *Darázsokban* (670).

Arany fantáziája nem szívesen időz a városokban, házak között.³ Egész életén át végigkísérik a városnélküliség képei. Etele (*Csaba királyfi*, Utolsó dolgozat) Eteleváron „sátrába bevonult estenden” (Ö. M., Hátrah., Ráth, I, 223). Milyen ez az Etelevár? Van benne egypár palota és ház:

*De bent is azonban, hol nem vala már rom,
S meddig a szem ellát kívül is a váron:
Hunok apró sátra környöskörül álla . . .*

(Uo. 228.)

³ RIEDL FRIGYES írja (*Arany János*, 1920, 80): „Arany a földműves fia künn élte gyermekkorát a szabadban... Arany költészetében is többnyire szabad ég alatt vagyunk...”

Ugyancsak a *Csaba királyfi*-ban (Első dolg., Ö. M. Hátrah., Ráth, I, 150) azt olvassuk, hogy Etele királyi palánk-ja, a Zagyva szigetén, fából van összerakva. Ott legel a ménes, két felől az úton sátrak lengedeznek . . .

Milyen volt Buda székhelye a Zagyva mellett?

*Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, faművű sátor palotái.*

*Nem szorul e város tetemes falakra,
Nagy henye kövekből nincs együvé rakva . . .*

Az *Utolsó magyar* (1858) urali képeit, a magyarok őshazáját így jellemzi jóleső kiszínezéssel a költő :

*Övök volt mind: a víz, a tér,
Hová a menny kék sátra ér;
Az édes fűvü legelők,
A zöld tanyák, friss delelők,
Nyáj és gulya . . .*

(Uo. 252.)

Az *Éduá*-ban ismét sátorról olvasunk :

*Középen, egy magasabb hátra,
Emelve, áll Árbocz fasátra;
Könnyű, világos épület,
Mint délibáb a sík felett . . .*

(Uo. 267.)

Külön kiemeli Arany, hogy „Rozgonyi lakása nem valami fényes, . . . Nem gyalázta vályog erős téglá falát, Sok henye kötámasz terhelte oldalát” (uo. 303).

Az élet realitásának ismerete mindenütt ott van Arany epikájában. Mikor Rozgonyi búcsúztatja a végzetes harcjáték után a vendégeket (*Toldi Szer.* III, 1):

*Kocsi-hintón, orsós, födeles szekéren
Ki-ki módja, rangja, tisztí szerint mégyen.*

Rozgonyi nem feledkezik meg semmiről :

*Utravalót minden kocsihoz rendén ad:
Eledelt embernek, lónak puha szénát.*

A falusi embernek gondoskodása ez az élet fontos apróságairól. Nem a „népies” költő, hanem csupán Arany tudta megfogalmazni az ilyen mozzanatokat :

*Ide-oda vizslat szeme, mint az ebnek,
Ila sok erős kuvasz nekiesett egynek.
(Toldi Szer. II. 56)*

*

Nézzük végig a nápolyi hadjárat (1347 és 1350) leírását a *Toldi Szerelmében* (IX.). A korszak: a humanizmus virágzása, Dante, Giotto, Petrarca, Boccaccio világa, Velence nagyhatalmi életének már dekadenciában levő korszaka. Mit akar a költő ebből a világból elélni tárnai? Nem a vele egykorú Burekhardt *Renaissance*-ját, amelynek első kiadása 1860-ból való! A cél, amit maga elé tűz, nem a reneszanszizmus propagandája, nem a polgári Itália művészi utánaérzése, hanem a feudális-hősi ország:

*Elöttem is állnak nagy hegyek és halmok:
Száz ütközet és harc, fényes diadalmok.*

Szulmóna ostroma, amit Arany látható örömmel és szakértelemmel ír le. „Dolgozik a vas bak.” Mintha Zrínyi világában volnánk. „Foly be a magyarság a falon, a váron (19) . . .”. „Kont bemegy, a várost hada megtapodja” (20). Johanna várai országszerte ellenállnak. Hadmozdulatok, tábor a mezőn, a magyarok királya sátra előtt ül (40). Föltűnik egy hazai emlékeket idéző alak: Cola Rienzi, aki a hegyek, erdők vadonait bújja: Róma szabadságát lobogóra tűzte . . . Most számkivetésben, sújtva nehéz váddal, bujdosik . . . (43). Arany az itáliai hősök közül is a bujdosót ragadja ki. Lajos király asztalnál vendégül látja Miklós Lőrincet (Cola Rienzi-t) és itt egy pillanatra a „deák” Róma villan meg előttünk, ahol Lajos király ifjonta tanult. De csak egy pillanatra:

*Láttam követ én is, oszlopot Rómában,
De régi lakóit keresem hiában (44).*

(A „régi lakói” itt célzás a hősiességre.)

Reggel nyergel, rakodik a tábor. Toldi találkozik egy kobzossal, aki hontalan járja a világot. (Megtalálja a neki való társat.) Elmeséli Piroska történetét. „Toldi zokogással fordula itt félre”: emberileg igen közel jutottunk Aranyhoz.

A zokogásnak ez a hősi miliőben megrázó hatása megismétlődik a *Toldi Szerelme* végén (XII, 103), mikor Toldi Piroska sírjának keresztjére zuhan, a hideg követ „záporban förösztí”:

*De tovább is egyre zokogott bánatja,
Mint mikor a sírást el a gyermek hagyja . . .*

De térjünk vissza Toldi és a kobzos csehországi találkozására. Toldi megint csak ott van, ahol első gyilkossága után, mikor az alföldi nádasban bujdosott. Aranynak fantáziája alig változott azóta: „Élve vadak közt.

fán madarak közt hálok.” Toldi beáll a cseh kolduló flagellánsok társaságába. Ezek csak alamizsnát gyűjteni járnak a falvakba, városokba, egyébként az erdőn tanyáznak és orgiákat rendeznek. A szelíd Arany Toldija nem volna Toldi, ha ostorával nem kergetné széjjel őket. Mikor a flagelláns fölismeri egy ponyva-mese rajzára emlékezve Toldit, nagy lakomát csapnak a diadal helyén, húst szelnek a nyársról . . . (73).

Toldi kiemeli a sárból Károly cseh király-császár kocsiját. A császár meg is hívja vadászatra és várába Toldit (84), aki „tisztá szobát” kap háltni. A vadászaton Toldi hurokkal elfog egy szarvast (90). „Így szoktuk ezt, Felség, a magyar alföldön.” Karlsbad körül folyik a vadászat . . . Toldi otthagyja a lovagi udvart és megint csuhás szentté lesz. A kobzossal elindul délre, hegyi legelőkön át, Itáliába (101). Ennyi a IX. ének Itáliája és Csehországa.

Ismét agrár-Itáliában vagyunk, „hol ma is ezer nyáj legel izzó nyáron”. (Akár a magyar Alföldön.) Lajos serege pedig vonul gerincen, völgyi lapályon, városok *mellett*. Capuát fölgyújtja a szaladó őrség. A nádor Aversa falait kerüli (X, 13). A magyar tábor alászáll a síkra, ellepi a rónák dombjait és hátát. (Csupa hazulról ismerős kép.) Lajos „szabad ég alatt ül mindennap ebéden” (22). A fiatal vitézek *bakhátat* ugrálnak, játékból. Ezzel a bakugrással foglalják el Johanna egyik várát. Arany nem feledkezik meg róla, hogy Lajos király az elfoglalt vár védőinek fegyvereit elszedeti, aztán *enniök adatván*, szélnek ereszti őket. Arany megbecsüli az élet apró, fontos és jellemző mozzanatait. Mindenre gondol, mint a homéroszi elbeszélő . . .

Arany szemlélete magyar-alföldi marad az itáliai hadjárat leírásában is. Lajos két részre osztja a hadseregét :

*Mint folyam két ága, társ módra haladnak,
Lajos a sík földön, part-szélen a vajda . . .*

(35)

Kubikusok, földmunkások, árok-ásó emberek készítik elő az ostromokat. Jön hír Barletta bevételéről. (A város maga nem érdekli a költőt.) Sokat kard-élre hánynak és magyar őrizettel rakják meg a várost. Arany bámulatos szakértelemmel írja le az ostromokat. Egy „városi” költő erre képtelen lett volna. Arany ilyenkor érzi otthonosan magát. Leírja, hogy Lajos király patriarkális módon vezeti a munkálatokat :

*Sárga kesely lován a király vezérel . . .
Buzdít, a köz embert szólítja nevéül.*

Örömét leli Arany a szörnyűségek leírásában is, ami szintén a természetes, élet-halálhoz edződött falusi emberre jellemző :

*Vak dúlakodás, holt tetémekre hágó,
Hol fegyver a csákány, kapa, veremvágó,*

*Honnan a megtorló hullát, sebesültet
Ugy kell takarítani, mint az ásott földet;
S mint víz, ha erősen fakad a bányába,
Ugy tapos a vérben a vitézek lába,
Ugy foly ki az ásás alacsonyabb végén —
A nap is elszörnyed rettenetességén!*

Ismét magyar-alföldi szemlélet, ahogyan Arany (*Toldi Szer.* XI, 33) a veres barát, Toldi, haremodorát leírja :

*Körül-körül, mint a jó csikós szokása,
Tereli tömegbe Toldi karikása,
S míg ő üti szélről, ha ki mozdul, képen :
Kötözi, mint kívét, a többi középén.*

Hasonló átélt emlék a *Buda Halálában* (IV) ez a részlet :

*S valamint jó béres kezében az ostor:
Mégkanyarul hosszan néha egész had-sor,
Közepin hurkot vet, gyors vége kipattan :
Mégérzi bizonynal, kire majd ez csattan.*

Vagy ugyanott ez a megfigyelés (V) : „*Térdelik a málhát, ügyesen kötözve.*”

Mit tudunk meg az egyik olasz városról a *Toldi Szerelmében*? Csak ezt a töredéket :

*Oszlopos és szellős, írott palotának
Kapuján testőrzők elibök nyitának,
Belül is két oldalt állnak vala sorral,
Összevegyülvén sok füstfogta szoborral.*

A hősi-epikus Aranyt a középkori várharc, a hadjárat érdekli, nem Itália, nem a városi kultúra.⁴

⁴ Még az olasz táj rajza is hiányos Aranynál. RIEDL FRIGYES írja (Arany János, 1920, 112): „mindaz, ami képzeletünkben elválaszthatatlan a délolasz tájképtől, ...kimaradt Arany elbeszéléséből. Ő a látott magyar valóság realisticus költője: az olasz staffaget nem figyelte meg, nem is tud róla pontos részleteket mondani”. — SZABOLCSI BENCE fölhívta a figyelmemet a Daliás Idők második dolgozatának IV. énekére, amelynek végén Arany Nápoly városának szentel néhány, inkább természetleíró sort és az olasz táj koloritjából is ad valamit :

.....
*Bámulván a világ legszebb városára :
Ott pihen a vízen a tündéri Nápoly,
Melyet a ringó hab, mint hű dajka, ápol,
Tornyai, árboci, kertjei félkörben
Csüngöttek alá, a tiszta, mély tengerben.*

*Majd a nyílt tornácok, a királyi kertek
Estve a tengerről könnyű szellőt nyertek,
Mely a jászorokat legyezé futtában,
S fürdött a virágok fűszer-illatában.*

Kontrasztul állítsuk Arany eposza mellé Babits *Itália* c. szonettjét, amelyben a városok dominálnak, de — némi szövegáttöréssel — a tájrajz is helyet kap:

*Itália! tudom városaid csodálni,
hol dús sikátoron vidám nép bizsereg.*

.....
*Vonzanak íveid s tünt fényed palotái,
árkádok, oszlopok, a sugaras terek*

.....
*De nem kékebb eged és a dombod se zöldebb,
mint honni dombjaink s a dunántúli ég,
e gömbölyű, szelíd, színjátészó kék vidék.*

*

Nem akarok itt kiterjeszkedni Arany ismeretes, mesteri lélektanára. Csak ezen belül arra szeretnék utalni, hogy itt is megnyilatkozik Arany skrupulizáló, pesszimista, tépelődő természete. Budáról írja (*Buda Halála*, II):

*Vád neki, amit tett, bánja hamit nem tett,
Ugy rémlik előtte, minden dolga büntett.*

*

Az eddigiekben már utaltunk rá alkalmilag, de külön is megemlíthetjük, hogy Arany különösen azokat a témákat keresi, amik számára önkínzást, lelki gyötrelmet okoznak. Toldit folyton tragikus helyzetekbe hozza: „veszett farkas”-nak nevezi — mások hivatalos szavaival — szerelmes hőstét, Toldit (*Toldi Szer.* VI, 94) és szinte kegyetlen fájdalomokat rajzol maga elé. Nézzük a *Ráchel siralmát* (az aláhúzások tőlem):

Mi haszna! mi haszna: nincs már nekem fiam!
Folyna bár miattok bosszuló vérfolyam,
Föl nem ébrednének:
Azt a kis patakot, mely a szívet hajtja,
Ila egyszer elapadt, ki nem pótolhatja
Oceánja vérnek.

*Meglopá a citront, a narancsok fáit,
Jószagot lehellő, dús aranyalmait,
És lerészegítvén annyi édes pára,
Többé a nagy kertnek nem lele nyitjára.*

Aranynál a város is kert és tengerben-tükröződés... Ezt a részt először csak VOINOVICH GÉZA közölte (Kisf. Társ. Évl. 1933—36, 59:284). Megjelent az új Aranykiadásban (V. köt., Akad. Kiadó, 1953, 426).

Aranynál még a Vág is „örült kacajjal” rohan (*Katalin*). A *Katalin* főhőse egyébként egy „szörnyé vadult apa”, aki lányát elevenen befalaztatja . . . Mindenütt öngyötrő témák Arany körül. Mintha a saját szenvedése nem lett volna elég neki, az *Örök zsidó* szörnyű vízióit idézi maga elé :

*Éhes vagyok: ennem iszony;
Láng az ital, midőn iszom;
Álmod szilaj fölrettenés,
Kárpit megől szívembe kés . . .
Tovább, tovább!*

(1860)

Idézzük a *Szent László füve* című, látszólag szelíd, legendaszerű népmondából (1847) a következő hidegen leírt sorokat (I) :

*Nagy volt a vérontás, folyt a vér, mint patak,
Tőle a vizek is mind megáradtanak,
A mező sik-vér lett, mint valamely tenger,
Sziget benne a sok halomra ölt ember.*

*Kivel sebje nem bírt, az vérbe júludott,
A félig elevent megfojtá a halott . . .*

Átkot Arany hősénél rettenetesebbet senki nem mondott :

*Apadjon el a szem, mely célba vevé,
Száradjon el a kar, mely őt lefejezte . . .*

Az az önmagáról tett megállapítás, hogy *pályám bére égető, mint Nessus vére* : tragikus, önkínzó, témáiban is gyógyíthatatlan költőnek jellemzi Aranyt. Több ez, százszorosan több, mint a Goethe-i változékony szeszélynek *Wonne der Wehmut*-ja. A múltban talán csak Balassi hasonlítható Aranyhoz, a közelmúltban pedig Ady, aki a költészetét szintén önkínzásnak jellemezte.⁵

⁵ E megjegyzések elkészülte után jelent meg az *Élet és Irodalom* 1957. aug. 16-i számában Lányi István interjúja Jean Cocteau-val. A francia író a tematikával kapcsolatban a következőket mondta : „Az író nagysága nem stilisztikai bravúrokban nyilvánul meg, hanem abban : van-e érzéke kihámozni kora atmoszférájából azt a témát, amely a kor igazi kérdéseitől terhes.” Hozzátehetjük : Kit nem hevít korának érzeménye . . . Ugyancsak e dolgozat elkészülte után jelent meg Rozvány György 1893-ból való két levele (Geleji Dezső, *Irodalomtörténet*, 1957, 271), amely megerősíti a fentebb mondottak egy-egy tételét. A testi erő kultuszára vonatkozólag : „Testmozgása, mert sohasem gimnasztizált és sohase táncolt, kicsit nehézkes . . .” (Vö. Toldi táncát a X. ének végén.) A vallásosságra és Arany realizmusára vonatkozólag (*Irodalomtörténet*, 1957, 272) : „Pietisztikus gyakorlatot nem vettem nála észre . . . Vallásos gyakorlatokra nem jutott ki neki az időből. A természetfölötti, vagyis érzékentüli dolgokra, mint nekem mondá. Sohase törte az esztét . . . Sohase láttam, hogy metafizikai könyveket olvasott volna.”

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY
I. FÉLÉVI FELOLVASÓ ÜLÉSEIN
ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

KODÁLY ZOLTÁN
elnöki megnyitója

A mai műsor heterogén volta csak látszólagos, mert ha jól megnézzük, mind a három előadás egy centrális probléma körül forog, a magunk megismerésének problémája körül. Különös dolog ugyan, hogy a maroknyi magyarság megismeréséhez és mibenlétének pontos megállapításához a félvilágot be kell járni és tanúul hívni, aminthogy a mai felolvasások sok ezer kilométer távolságot ölelnek fel, időben pedig évszázadokat, sőt évezredek, de hát ez így van. Hogy mi a magyar és mi a magyarság, azt nem tudjuk megmondani ilyen messzevezető, mélyreható kutatások nélkül. Nehogy valaki már ma végleges eredményeket várjon. Ilyen dolgokban egy egyszerű kijelentő mondatnak a leírásához sok esztendőnek a kutatása szükséges és akkor is féltő, hogy már a leírás pillanatában elavult a kijelentő mondat, mert egy újabb kutatás módosítja vagy megcáfolja.

Tehát ne úgy tekintsék, hogy az első egészen különálló valami, amihez semmi közünk. Nyugat felé azt kutatjuk, hogy mi az, amit nyugatról kaptunk, hogy mi az a ma élő népzében, ami esetleg onnan került ide vagy ottani ösztönzés nélkül sose termett volna meg. Azt már kevésbé kell talán bizonyítani, hogy kelet felé nagyon sok keresni valónk van. Minden olyan állítás ellenére, amely azt mondja, hogy a magyar már kiveszett és itten csak álmagyarok léteznek, naponta jobban győződünk meg, hogy keleti örökségünk milyen mélyreható a mai élő népzében is. A középső szám pedig a ma élő népzene egy kis szakaszára vet némi pillantást.

Ugyhogy azt kérem, azzal az érzéssel hallgassák a mai 3 előadást, hogy ezek a látszólag össze nem tartozó dolgok is egy célra törekszenek, aminek a végleges megvalósulása még messze van, de amely felé az új kutatási eszközök és az újonnan lehetővé vált kutatási helyek segítségével, bár kis lépésekkel, de most már naponta haladunk. Mert ki gondolt valaha arra, hogy Kínáig elmenjünk keresni zenénk őseit? És nyugatra is többet tudunk ma már látni, mint még röviddel ezelőtt.

FALVY ZOLTÁN

A MAGYAR KÖZÉPKOR ZENEI EMLÉKEI SZLOVÁKIÁBAN ÉS AUSZTRIÁBAN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. III. 24.) felolvasó ülésén.

Tisztelt Akadémia, kedves hallgatóim!

Középkori magyar zenénk szerzteágazó nyomait keresve BARTALUS ISTVÁN múlt századi ausztriai kutatása óta, senki sem nézte át az ausztriai kolostorok gazdag könyvtárányagát.¹ Talán még korán elhúnyt kiváló mediévalistánk, ZALÁN MENYHÉRT vizsgálta egyszer meg a németújvári ferences könyvtárat. Erre enged legalábbis következtetni RADÓ POLIKÁRP részletes közlése a könyvtár egyik értékes darabjáról, a XIII. századi „Németújvári Misszálé”-ról, melyet Zalán Menyhért hátrahagyott jegyzeteiből ismertett.² — Egyikük sem tette ezt azonban zenei, vagy zenepaleográfiai szempontból.

1956-os ausztriai tanulmányutam alkalmából nekem jutott megtisztelő osztályrészüln az a lehetőség, hogy a németújvári (ma Güssing-nek nevezett) ferences könyvtárban 5 napon keresztül dolgozhassak, s a humanista irodalomtól oly gazdag magyar alapítású XVII. századi gyűjtemény értékes zenei kódexét — zenetörténetünkben németújvári misszálé címen regisztrált kéziratot áttanulmányozhassam.

Tanulmányutamnak ez volt legkiemelkedőbb állomása, elsőbben ezért ezt ismertetem néhány szóval.

A kódex zenetörténetünk jellegzetes XIII. századi emléke, de fontos a magyar liturgiátörténet szempontjából is. Idegen mintapéldány után magyar használatra készült: kalendáriumában megtalálható a júniusi László- és az augusztusi István-király ünnep anélkül, hogy a kódex szövegtestében külön is szerepelnének. Idegen mintapéldány magyarországi használatára tal figyelemre méltó kánon-képe is, mely a miniatúra festészet érdekes — feltehetőleg — magyarországi emléke (l. l. ábra).

¹ BARTALUS ISTVÁN, jelentése felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratáról és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához. Pest. 1870 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. I. 11).

² RADÓ POLIKÁRP, Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Bp. 1947. 59—65. l.

Keletkezési idejét 30—40 évnyi pontossággal meg tudjuk határozni. 1192 után kezdték írni, mert László király szerepel a kalendáriumban, kinek kanonizációja volt akkor, de az 1230-as évek előtt befejezték, mert két — a szövegtestben később pótolta — augusztusi ünnep hiányzik a kalendáriumból. Egyik ünnep az 1234-ben kanonizált Domonkosé, a másik az 1255-ben kanonizált Kláráé. Így tehát a kódex a XIII. sz. első évtizedeinek terméke. Lokalizálása nehezebb: keletkezési helyét az ország déli részén kereshetjük, mert a 236'-ón „Mauri episcopi” található, akit Mór pécsi püspökkel lehet azonosítani. Dél-magyarországi használatra utal az is, hogy benedictiói nagy részét később az esztergomi ritus szerint átalakították.

Zenei vonatkozásban egyrészt notációja figyelemre méltó, másrészt sequentia-gyűjteménye. A könyv minden miséjének propriuma hangjelzett. Két- és négyvonalas nehezen látható szisztémában hosszúkás, szálkás, finom notációkat használtak. Az észak-itáliai notációhoz áll legközelebb ebben a korban, de azzal nem teljesen azonos. Ábránkon bemutatunk egy oldalt hangjelzéséből, amely egyúttal a Magyarországon használatos notációk egyike is (2. ábra).

Egyelőre — alaposabb átnézésre — sequentiáriuma állt rendelkezésre. Ez jellemző képet talán nem is mutat az Árpád-korban Magyarországon virágzott sequentia-költészetéről, annyit elárul, hogy Európában a X. századtól virágzott sequentia-költészet hazánkban már igen korán fogékony talajra talált.

Notker korai típusai mellett a francia Szentviktori Ádám átmeneti típusú sequentiáit is papírra vetik kódexünk tanúsága szerint. Notker rímtelen sequentiáit az „Agone triumphali” kezdetű mártír sequentia, a „Quid tu virgo mater plorans”, a „Clare sanctorum senatus”, valamint a „Virginis veneranda” kezdősorú darabok képviselik, míg Szentviktori Ádám átmeneti típusait, melyek a rímes és rímtelen sorok váltakozását jelentik, az „Ave Maria . . . virgo serena”, és még 2—3 bizonytalan eredetű sequentia. Végül feljegyzett még a notátor egy Hermannus Contractus-ra mutató művet, az „Ave preclara maris stella”-t. Később nálunk is mint Európában, helyet kért a rím mellett a ritmus, nem kerülve el hatásaiban a magyarországi latin nyelvű költészetet sem. — Németújvári Misszálénk tehát a legrégebb európai törzsanyagot őrzi sequentiáiban. Ezekből mutatunk be egyet, egy átmeneti típusú, Szentviktori Ádám nevéhez fűződő költeményt, az „Ave Maria . . . virgo serena”-t.³ A dallam forrásaink szerint a XI.—XII. sz. fordulójáról ered, talán Dél-Németországból. Váltakozó strófaépítkezés. Sok országban lett később népszerű. Magyarországon kódexünkön kívül csak egy helyütt szerepel dallammal, egy esztergomi domonkos kódexben a XIV.—XV. század fordulójáról. A németújvári misszále dallamának részlete:

³ DREVES GUIDO, *Analecta hymnica medii aevi*. Leipzig. 1866—1922. 337. l.

1. A - ve Ma - ri - a gra - ti - a ple - na 2. Dominus te - cum
vir - go se - re - na 3. Benedic - ta tu - in mu - li - e - ri - bus
Que pe - pe - ri - sti pa - cem homi - ni - bus Et an - ge - lis glori - am
4. Et be - ne - di - ctus fructus ven - tris tu - i Qui co - he - re - des -
ut es - se - mus su - i - Nos fe - cit per gra - ti - am

A dallam után most kísérjük figyelemmel, miként alakult a XIV. század végére, miként egyszerűsödött a 100—150 éves használatban, mint koptak le ékítései, mint vált egyszerűbbé. Ugyanaz a dallamrészlet az esztergomi domonkos kódexből:

1. A - ve Ma - ri - a gra - ti - a ple - na 2. Dominus te - cum virgo se -
re - na 3. Bene - di - cta tu - in mu - li - e - ri - bus Que pe - pe - ri -
sti pa - cem ho - mi - ni - bus Et an - ge - lis glori - am 4. Et be - ne - di -
ctus fructus ven - tris tu - i Nos fe - cit per gra - ti - am
des ut es - se - mus su - i

1957 júniusában alkalmam nyílt néhány szlovák könyvtárat is meglátogatni.

Pozsony őrzi az egyik legrégebb és igen nevezetes könyvtárat. „A pozsonyi káptalan régi könyvtára régóta jó hírben áll a hazai tudomány férfainál. Annak kincsei közül kerültek elő nyelvünk legrégebb emlékei: a halotti beszéd és könyörgés, valamint több nevezetes történetkútfőnk” — írja IPOLYI ARNOLD a XIV. századi alapítású könyvtárról 1856-ban.⁴ Ha ehhez még elolvassuk KNAUZ NÁNDOR, a pozsonyi káptalannak kéziratairól 1866-ban készített leíró jegyzékét,⁵ (meg kell jegyeznünk, hogy máig is ez az egyetlen katalógus a könyvtár kéziratairól), nagy reményekkel lépünk a tágas toronyteremben levő könyvtárba. KNAUZ idézett jegyzéke szerint 25 db XIV.—XV. századi liturgikus kézirat volt a könyvtárban 1866-ban. Közülük 14 lett volna zenei kódex. Jelenleg a 25 kódexből főként a hangjelzettek hiányoznak: 4 van meg. Az egyik hiányzó Graduále néhánylapos töredékét utóbb a Pozsonyi Városi Levéltárban megtaláltam. Vépi Hany János 1488-ból származó Graduáléja ez, mely gazdag illusztrációiról, miniatör-történeteink előtt korábban jól ismert volt. A káptalan könyvtárában tehát 4 teljes hangjelzett kódex van. Közülük kettő, egy-egy Graduále a XV. századból, a régi signatura szerinti 2. és 4. számúak. Egy közülük egy Antiphonale a XV. század végétől (a régi signatura szerint a 17. számú). Az utóbbi ugyan magyar vonatkozásokat nem tartalmaz, de lehet, hogy csak azért, mert az augusztusi ünnepeket — ahol István királynak is lenni kéne — kitepték a kódexből. Érdekes a négy meglevő kódex közül a régi signatura szerinti 11. számú, az ún. Hannsen kódex. Eddig csupán Antiphonarium címen tartotta nyilván szakirodalmunk. Kiderült, hogy egy 832 oldalas, a mohácsi vész körüli időkből származó északmagyarországi menzurál-notációs kóruskönyv. Elején négyszólamú antiphonákat tartalmaz az egyházi év rendjében, közepétől pedig négy- és ötszólamú Magnificat kompozíciókat, különböző szerzőktől.

A káptalan könyvtára zenei kódexeiről szóló beszámolómm záradékaul egy sequentiát mutatunk be. A dallam négysoros, szillabikus, kis ambitusú melódia. Negyedik sorában quint-választ hallunk a harmadik sorra és a dal-
lamot a quinten zárja be.

⁴ IPOLYI ARNOLD, A pozsonyi káptalan XIV. századbéli könyvtára. Uj Magyar Múzeum. I. 161. l.

⁵ KNAUZ NÁNDOR, A pozsonyi káptalannak kéziratái. Magyar Sion. 1866. 59—69. 133—140. stb. lapokon.

So - spi - ta - ti de - dit egros o - le - i per - fu - si - o,
 Re - le - va - vit a de - functis de - func - tum in bi - vi - o,
 Quem pro - bat sanctum augmen - ta - ti - o,
 Er - go laudes Ni - co - la - o con - cin - nat hec con - ci - o.

Ugyanezt figyeljük meg a győri könyvtár egy idegen, talán bécsi eredetű kódexéből. Ennél a változatnál is megtaláljuk a quint-választ, de a dallamot nem a quinten fejezi be, mint a pozsonyi használat, hanem egy dór kadenciával a visszatérő formát idézi.

So - spi - ta - ti de - dit egros o - le - i per - fu - si - o Re - le - va - vit
 a de - fun - ctis de - func - tum in bi - vi - o Quem pro - bat sanctum
 augmen - ta - ti - o Ergo laudes Nico - la - o con - cin - nat hec
 con - ci - o So - spes re - si - li - it

Utam következő állomása a Pozsonyi Városi Levéltár volt. Itt találtam meg egy — az eddig jegyzékben nem szereplő — XIV. századi Missale Romanumot, mely 100 évvel későbbi méltó párja a korábban bemutatott német-újvári misszálénak. Az érdekes nagyheti szertartásokon kívül, több magyar vonatkozást tartalmaz: így a magyar királyok megemlékezésein túl 125. folióján egy hangjelzett litániát. Énekléséhez való utasítás már világosan kifejezi a litánián résztvevő nép szerepét, elkülönítve azt a kórus és az előénekes szerepétől.

Elhagyva Pozsony városát, északkeletre, Szepességbe vitt utam. Két ismeretlen Graduále híret kaptuk néhány éve Szlovákiában kutatóúton járt szlavistáinktól, melyek a Szepesi Káptalan tornyában található néhány ősnymtatvány, vagy első kiadású Pázmány-beszéd társaságában. Forgatásuk közben világossá vált, hogy hézagpótlóak. Egyik egy XV. századi szepességi Graduále, melyet kolofon-adatai szerint 1426-ban fejeztek be. Két részből áll: első része temporale, az év rendjében sorolja az ünnepeket, második része pedig — 88 folió — egy sequentiale sok olyan dallammal, melyek RAJECZKY BENJÁMIN most megjelent: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* c. gyűjteménye szerint Magyarországon vagy egyáltalán nem, vagy dallam nélkül maradtak fenn, vagy csak egy dallammal szerepelnek. Ezek közül mutatunk be egy notkerianus, régi veretű sequentiát, a „Justus ut palma” Európa-szerte több tucat változattal élő népszerű dallamának egyik magyarországi variánsát.

1. Di - le - cte de - o Galile - peren - ni 2. Homi - ni busque et coeti - bus ange - lo - rum, 3. Qui Jesu Christi obce - di - eus arduae sua - si - o - ni 4. Praedi - a patris gremi - um matris, 5. Con - ju - gis curam, ludic - ra na - ti 6. Sprevi - sti, paupe - rum pauper Dominum sequens, 8. Sed Christus pre - 7. Et crucem gaudi - is praeti - ti - sti lub - ri - cis. 9. Haec compen - sat, ti - o centu - pli - ca - ra 10. Dum ti - binos omnes fi - li - os dulci - ut di - es i - ste testa - tur, 11. Suevi - amque suavem patri am ti - bi,

subdit af - fe - ctu 12. Nocna et iu - di - cem in carnis a - pe -
gal - le, de - no - vit 13. Tri - nitas suppli - ci - ter preca - mur, ut nu -
sto - lo - rum glo - ri - junctum te fe - cii so - de - re 14. Et locum
bis Je - sum Christum, gal - le, po - ctu - las fa - ve - re 15. Ac tu - os
cor - po - ris ei - us pa - ce reple - as 16. Ut ti - bi de - bi - tam
suppli - ces crebra pre - ce sub - te - ves, 17. Laeta - bundi semper
ho - no - ri - fi - cen - ti - am 18. O, Galie, de - o di - le - ctis,
me - re - a - mur sol - ve - re,

A másik kódex egy XV. századi Antiphonarium. Azok közé a ritka hangjelzett kódexeink közé tartozik, melyek a magyar vonatkozású verses históriákat csaknem hiány nélkül megőrizték. László király verses históriájából mutatunk be egy részletet.

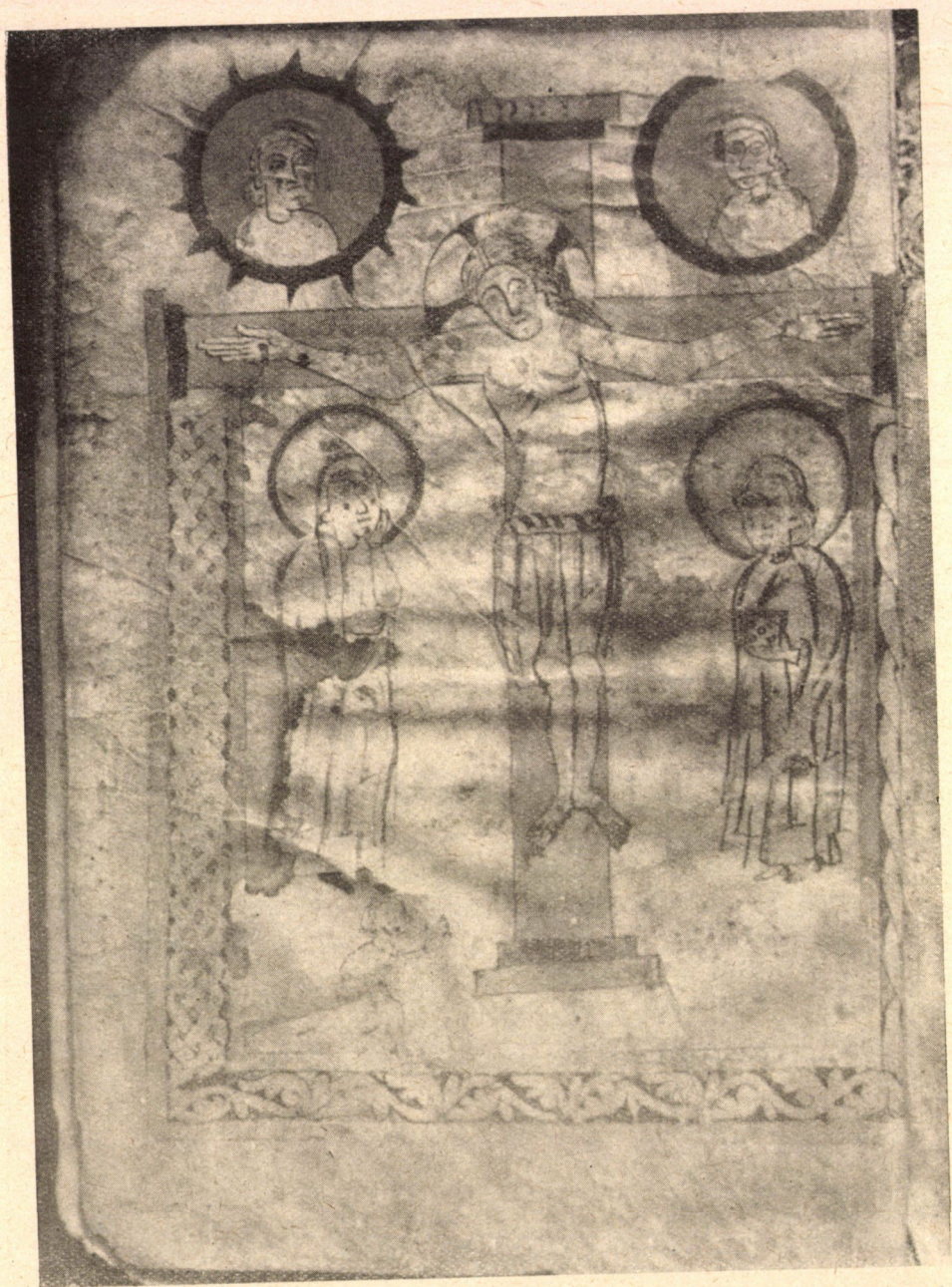
Fons eter - - - ne pi - e - ta - tis,
Lux super - - - ne ve - ri - ta - tis
ti - bi christi compla - cen - te
La - dis - la - o nos tu - en - te,

fac con sor tes e ter no rum

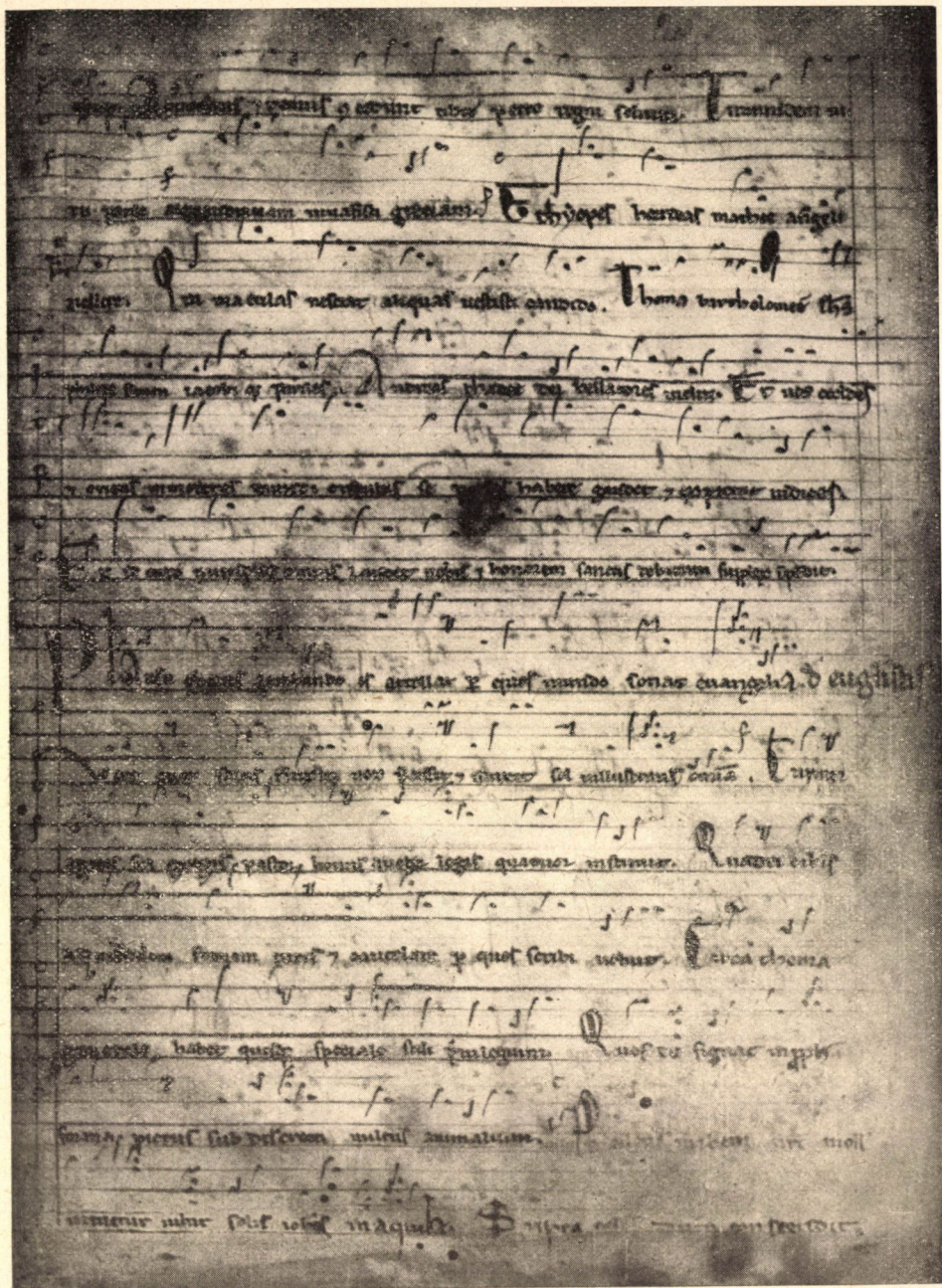
te laudan tes gau di o rum

The image shows two staves of musical notation in a single system. The first staff contains the melody for the words 'fac con sor tes e ter no rum'. The second staff contains the melody for the words 'te laudan tes gau di o rum'. The notes are simple, mostly quarter and eighth notes, with some rests. The lyrics are printed below the notes, with hyphens indicating syllables that span across notes.

Uti jelentésem végére értem. Midőn a hivatalos szervek, így elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia támogatását megköszönöm utam könynyebbé tételével kapcsolatban, egy talán felmerülhető kérdéstről kell még szólnom: van-e létjogosultsága a fenti kutatásoknak, még ha nem is látszik az első lépések nyomán eredmény; van-e kilátás e szerteágazó kérdés: a középkori magyar zene felderítésére és kimutatható lesz-e közte, valamint a magyar népzene között kölesönhatás? Ha részletekbe záradécul nem is merülünk, de munkánk értelmét keressük és célját akarjuk kitűzni, akkor azt csak így foglalhatjuk össze: célunk kutatásainkkal a magyar zene-tudomány szolgálata — Magyarországon!

I. ábra.
A németújvári misszálé kánon-képe

2. ábra.

Részlet a németujvári misszálé sequentiariumból

SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY

CSALLÓKÖZI NÉPZENEGYŰJTÉS

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. III. 24-i felolvasó ülésén

Tisztelt Akadémia! Kedves Hallgatóim!

A Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében 1957. október 15-től kezdődően ötheti népdalgyűjtő és szakmai tapasztalatszerző utat tettem Csehszlovákiában. A tudományos kutatók cseréje során a bratislavai Szlovák Tudományos Akadémia vendége voltam. és időbeosztásom vázlatát a gyakorlati szempontok figyelembevételével vendéglátóim állították össze. Időm felét, tehát két és fél hetet a magyar kisebbség népdalainak gyűjtésével és magnetofon-felvételével töltöttem, a másik felét pedig szakmai tapasztalatszerzésre fordítottam.

A morva és a szlovák népzene évszázadokon át a nyitott ajtó volt, amelyen keresztül a nyugati hatás beáramlott a magyar népzenebe, számunkra tehát nem lehet közömbös, hogy a bratislavai és a prágai népzene kutató intézetek hogyan és milyen eredménnyel működnek. Mielőtt tehát az általam gyűjtött népzenei anyagot ismertetném, röviden összefoglalom a két intézetben nyert tapasztalataimat.

A Szlovák Tudományos Akadémia szervezetében működő bratislavai Folklór Intézet a dunaparti múzeum épületének első emeletén van elhelyezve. Legfelső vezetője Kresanek Jozef dr. egyetemi docens. Vezetése alatt nemcsak népzene kutatók, hanem zenetörténészek is dolgoznak. Magnetofonnal felszerelt saját intézeti autóval járnak ki a terepre: egy gyűjtő, egy technikus és a sofőr. A gyűjtött anyagot csak otthon jegyzik le a szalagról. Precíziós, mikroszkópikus lejegyzéseket nem csinálnak. Nagy gondot fordítanak a tánczenére, amelyet külön hangosfilmmel örökítenek meg, tehát egyszerre veszik fel a zenét és a táncot. Jól tudnak fényképezni, — fényképgyűjtésük igen mutatós. Népdalgyűjtésük állománya számszerűleg még nem jelentős, mert a gyűjtési szakasz kezdetén vannak; népzenei kiadványuk is ezt mutatja: zenei rend nélküli adatközlés szép népéleti fényképekkel.

Végeztek azonban egy igen figyelemre méltó munkát: népzenei kisfilmet állítottak össze a hangosfilmes gyűjtéseikből. Poloczek František dr. intézetvezető és Tóth Stefán tánckutató műve ez, amelyet számomra a föld-

szinten levő stúdió-részlegükben a falra vetítettek. Stúdiójuk három helyiségből áll. Az egyik modern bútorzatú kisterem, amely vetítésre is alkalmas, a másik kettő a technikai laboratórium. Ezekben stúdió-magnetofonok, átjátszók, filंबरendezések, anyagtárolók és a hangosfilmmel kapcsolatos elektrogépek vannak elhelyezve. Kisfilmjükből megismertem az északi vármegyék 18 falujának szlovák népi táncait, népzenejét és népviseletét. A helyszíni népdalfelvételeikben számos, Magyarországon is énekelt dal van, táncaik között pedig több verbunkos is szerepel. Táncaik általában gyorsak, néha fergetegsek. Tóth Stefán táncgyűjtő szerint azok a táncok, amelyekben lassú rész előzi meg a gyorsat (Gömör és Zólyom vármegyéből), magyar hatást mutatnak.

A lejegyzett zenei anyagot kétféle módon dolgozzák fel: zenei és szöveg-szempontról. Mindkét kategória tekintetében a prágai Ethnográfiai Intézet módszerét követik, s csak egyes részletekben tértek új utakra. Az alapvető módszer azonban annyira eltér a magyar zenefolklór módszerétől, hogy külön kell vele foglalkoznom. Ezt a prágai intézetben ismertem meg.

A prágai Ethnográfiai Intézet a cseh Tudományos Akadémia keretében működik. Egy belvárosi épület legfelső, teljes emeletén van elhelyezve, vezetője dr. Horák Jiří egyetemi tanár, akadémikus. Ő volt a tájékoztatóm, s én is ismertettem vele Népzeneutató Csoportunk működését és kiadványait.

Az intézet folklór-osztályának 3 tagozata van: I. prózai, II. énekes és III. hangszeres. Intézetükben csak a cseh anyag van, kb. 30.000 szöveg, majdnem mind dallammal. Brünnben van a morva anyag, ahol ugyancsak 30.000 dalról van kéziratuk, a nyomtatott anyagon kívül. Számszerűleg tehát a magyarral kb. azonos 60.000-nyi dallal dolgoznak. A zenei anyag *regionális* tékában áll, a dalokat a gyűjtőktől összevárosolták. A tékákon belül dallamrend nincsen, de az egész anyagról *dallam-katalógusuk* van. Ebben a tekintetben van közöttünk az alapvető módszerbeli különbség. Ők ugyanis nem fogadták el a Krohn Ilmari-féle rendszert, amely minden dalt közös záróhangra vesz és kadenciális rendet teremt. Nálunk ezt BARTÓK vezette be. A cseh módszer *incipitum-katalógussal* dolgozik, amely az első dallamsorokat tünteti fel, tehát dallamkezdet szerint osztályoz. Minthogy ez nem teljes értékű, megvalósítottak egy *intervallum-katalógust* is, amelyet zenei motívumrendben állónak láttam. A szövegrendezésre hasonlóan két katalógusuk van: a betűrendes *szövegkezdeti katalógus* és ennek is egy kiegészítője: a *szöveg-motívum-katalógus*. Az utóbbi — amely csak Brno-ban és Bratislava-ban található — műfajokra van osztva, azon belül vannak a cím szavak. A kartoncédulákon utaló számok vezetnek a többi katalógushoz. Külön szekrényben — ugyancsak a területi elv alapján — városok szerint csoportosított tékában áll az a szöveganyag, amelyet vidéki múzeumok anyagából írtak ki, — ezek dallam-nélküliek.

A teljes népeletre vonatkozó fényképanyaguk 20.000 darab.

Kiadványtervük szerint monográfikus műveket jelentetnek meg egyes területekről. Nemrég hagyta el a sajtót „Kladensko” c. kiadványuk 1900 oldalon, amely a terület munkásainak folklóráját, életmódját, kultúráját adja, és népdalaikból is sok szemelvényt tartalmaz.

Pozsonyi és prágai tartózkodásomat felhasználtam a zenei intézmények és emlékek megtekintésére, részben tanulmányozására is, — erről másutt számoltam be.

Rátérve az elvégzett népzenegyűjtésre, meg kell jegyezmem, hogy ez nem korlátozódott kizárólagosan a Csallóköz területére (tehát a két Duna-ág közé), de az anyag többsége innen való. Ami még hozzájárult, az csatlakozó területről, az Érsekújvártól (Nové Zámky) délre levő Martos (Martovce) és Tardoskedd (Trvrdošovce) községből való. A pozsonyi Folklór Intézet hivatalos írást adott, amely szerint a Szlovák Tudományos Akadémia vendége vagyok, népdalokat gyűjtök a magyar kisebbség körében és kéri a helyi hatóságokat, hogy munkámban segítsenek.

Ilyen körülmények között 16 községben 69 énekmondótól összesen 446 dalt gyűjtöttem. Ezeket verseikkel együtt 5 db gyűjtőfüzetbe kótáztam le, utólag megsorszámoztam, továbbá kadencia- és szótagszám jelzetekkel láttam el. Az énekmondóim egy részét lefényképeztem. Egyébként a gyűjtőút érdekesebb vonatkozásairól kb. másfélszáz felvételt készítettem, amelyek közül különleges érdekességű a martosi népviseletet ábrázoló fényképsorozat. A 446 dal közül 244, tehát több mint a fele magnetofonszalagon is meg van örökítve. A magnetofonfelvételeknek majdnem a felét — éppen a csallóközi anyagot — egy kölesönkapott magán-magnetofon segítségével sajátkezűleg csináltam, a többi részét pedig a pozsonyi Folklór Intézet magnetofonos autójával a helyszínre érkezett szlovák technikus vette fel.

A 16 község a következő volt: *Püspöki* (Biskupice), *Somorja* (Šamorin), *Béke* (Sklenarovo), *Ógelle*, *Egyházgelle* (Holice), *Cséfa* (Čechova), *Amadékarcsa* (Kostolné-Kračany), *Királyfiakarcsa* (Kralovičové-Kračany), *Dunaszerdahely* (Dunajska Streda), *Balázsfja* (Blažovo), *Várkony* (Vrakuň), *Tardoskedd* (Trvrdošovce), *Martos* (Martovce), *Pozsony* (Bratislava; *Horváti*, *Mad* és *Nagykeszi* a dalok származási helye).

A 69 énekmondó közül negyven éven aluli volt 28, idősebb korú pedig 41 (ezek közül hatvanon felüli 20) volt. Az idősebbek túlsúlyából kitűnik, hogy a mélyebb hagyomány kutatása lehetséges volt.

Népzenei *stílusjegyek* szerint a 446 dalból a *régi stílushoz* tartozik 104 dal (23%), az új *stílushoz* 154 (32%), a többi (45%) egyéb jellegű.

Főkadencia tekintetében a régi stílus dalaiból legtöbbször az [1]-es főkadenciájú (34 db), azután az [5]-ös (28 db), majd a [3]-as következik (15 db). Az új stílusnak nagy többsége [5]-ös főkadenciájú. Mindez megegyezik BARTÓKNAK a felvidéki zenedialektusról adott jellemzésével.

Hangsor tekintetében a dalok közül *dúros* jellegű 266 db (60%) és *mollos* jellegű 180 db (40%). Éspedig :

dó-dallam	161	lá-dallam	93
dó hex- (és pent-) achord	90	lá-dallam szi-vel	23
szó-dallam	14	lá-pentaton	15
fá-dallam	1	lá-pentachord	3
mí-dallam	1	ré-dallam	41
		különleges hangsor	4

Műfajok szerint az anyag a következő kategóriákból áll : gyermekdal, újévi köszöntő, balácsolás, névnap-i köszöntő, szinala (= böjti leánytánc), szentiváni tűz, kiszehajtás, lucázás, karácsonyi „mendika”, lakodalmas, bordal, párosító, aratódal, éjjeli őr dala, árus-nóta, katona-dal, históriás ének, ballada, rabnóta, lírai dal, duda-nóta és népének. Műdaleredetűnek bizonyult 52.

A következőkben a felsorolt műfajokból egyes példák bemutatásával igyekszem anyagomat érzékeltetni az igen tisztelt hallgatósággal.

A 18 *gyermekdalt* részben iskolásoktól, részben felnőttektől gyűjtöttem. Az egyik magyar iskolában kislányok sereglettek körém — 4. és 5. osztályosok — akik bőven árasztották a gyermekdalokat. (L. az 1. fényképmellékletet.)

1. Iskolás lányok Egyházzgellén

Megtudtam tőlük, hogy autóbuzskirándulásokra viszik őket s olyankor más falu gyermekeitől is tanulnak új dalokat. Ez a dalok vándorlásának egyik jelenkori módjára vet fényt. A gyűjtőnek a Csallóközben kevésbé kell tartania attól, ami itthon már lépten-nyomon fenyegeti, ti. hogy esetleg már a jó iskolai énekeskönyvek dalait hallja viszont, — ugyanis a magyar kisebbség kulturális élete az első lélegzeteknél tart s az iskolai énekkutatás korszerűsítéséig még nem jutottak el. Mégis, minden dal eredetét nyomoztam, mielőtt leírtam vagy magnetofonra vettem. Az itt következő dal pl. legényesúfoló, amely a felnőttek dalkincséből való, — az egyik helybeli szülő a forrás. A nagy magyar népdalgyűjtemény vonatkozásában új variáncsoportot nyit meg BARTÓK: A magyar népdal c. könyvének 287. és 288. sz. nagyalföldi dalai mellett.

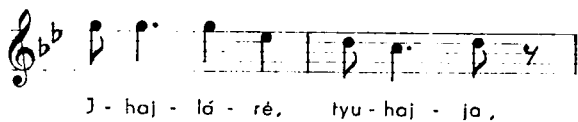
AP. 1932 e)

Egyházgelle (Pozsony)

Iskolás lányok (11—13)

Gy. : Szomjas György, 1957. okt.

Tempo giusto ♩ = 144

2. *Én is megyek a vásárra,
Ihajláré, tyuhajja,
Legént választok magamnak,
Rip-rop, ropogós a gerenda.*

3. *Szökét nem, mer az beteges,
Ihajláré stb.
Sem vörösset, mert részeges,
Rip-rop stb.*

4. *Kövéret nem, mert nagyevő,
Ihajláré stb.*

*Sem soványat, mer összedől,
Rip-rop stb.*

5. *Öregét sem, mer az morog,
Ihajláré stb.*

*A fiatal az mind bolond,
Rip-rop stb.*

6. *Két krajcárér adnak egyget,
Ihajláré stb.*

*Jaj, de olcsó, mégsem veszek,
Rip-rop stb.*

A *köszöntő-dalok* igen jellemzőek a Csallóközre. Valamennyi dúros jellegű. Közöttük 8 db *újévi köszöntő* van. Ezekből csak négynek találtam itthon rokondallamát. Sem a *Jeles napok* c. kötetünkben, sem a nagy gyűjteményben nincs elődje az itt következő szaffikus 13-asnak, amely Amadékarcsáról való. Úgy látszik a táj külön terméke; bőséges és nyelvi gazdagságot árasztó szövege is figyelemre méltó.

AP. 1934 d)

Amadékarcsa (Pozsony)

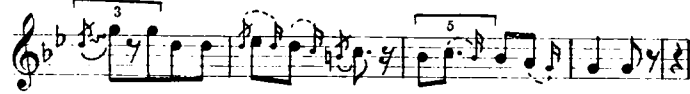
Méhes Rudolf (77)

Gy.: Szomjas Gy. 1957. okt.

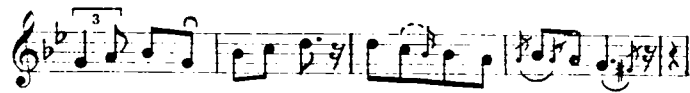
Moderato $\text{♩} = 76$

1. Aggyon Isten m-i-n-de-n jót ez új eszten-dő-ben!

Jobb időt, mint ta-v-va-l vót, ez új eszte-n - dő- ben,

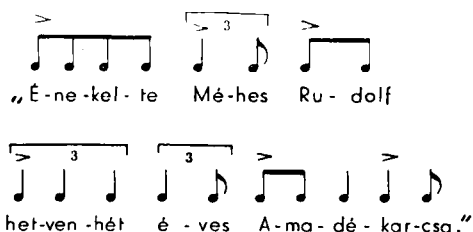
Jó tavaszt, ősz, telet nyárt, jó te-r-mést és jó vá-sárt

Ez új esz-te-n - dő be-n!

2. *Aggyon Isten minden jót ez új esztendőben:
Zsiros esőt, kövér hót ez új esztendőben,
Jó kenyeret, szalonnát tizenkét hónapon át
Ez új esztendőben!*

3. *Aggyon Isten minden jót ez új esztendőben:
Drága búzát, olcsó sót ez új esztendőben,
Bő aratást, szüretet, egészséget, jókedvet
Ez új esztendőben!*
4. *Aggyon Isten minden jót ez új esztendőben:
Tele-hordót, csobolyót ez új esztendőben,
Tele hombárt, tele csúrt, tele erszényt, tele szűrt
Ez új esztendőben!*
5. *Aggyon Isten minden jót ez új esztendőben:
Vegye el mind a nem-jót ez új esztendőben,
Mitől féllünk, mentsen meg, amit várunk, legyen meg
Ez új esztendőben!*

Két *István-napi* köszöntő mellett három példány *Balázs-napi* köszöntőt gyűjtöttem. Püspöki községben a balázsolás egybeolvad egy zenés népszokással, amelynek „farsangi kerülés” a neve. Farsang keddjén a legények maskarába öltözve járkák az utcákat, a járókelőket borral kínálgatják, és sokféle tréfát űznek. A nép „farsangi dórék”-nek hívja őket. A lovakat fehérre meszelik a kocsik előtt, lóháton fordítva ülnek, taligára csónakot tesznek keresztbe és lóval húztatják, valamelyikük borjúbőrbe bújva medvét játszik, és nyakláncon vezetik stb. Csapatostul mennek be a házakba, ahol eléneklik a Balázs-köszöntőt. Kosarukba a háziasszony nyers tojást, élő csirkét ad, mert az udvarban egyébként is szabad lopásuk van, amit a szokás ereje szentesített. A dal maga a *Jeles napok* c. kötetünkben 81. sz.-ként az északdunántúli *Cikolaszigetről* már megjelent, de a szokás kapcsolata nélkül. Dallamát tehát külön nem ismertetem.

Felhívom azonban hallgatóim szíves figyelmét a következő darabra. Ógellén férköztem ugyanis a *szentiváni tűz* közelébe. A június 23.-i napfordulás estéjén, vacsora után, kb. 10 órakor 15—20 legény szekeret húzott körül a falu utcáin és a Szentiván tűzéhez rózsét gyűjtött a következő, bizonyára ősi recitativóval. Ha megtelt, kihúzták a falu szélére, ahol keresztút van és a szekérrel fordultak vissza. Tértek kétszer, háromszor. A falu *férfi-népe* körülseglette azt a helyet, ahol a máglyát néha 2 és ½ méter magasra is rakták. Lány és asszony nem lehetett jelen. Egy idősebb ember körüljárta

a máglyát és körülhintette vizes kalászcsonóból, amelyet időnként egy decis-pohárba mártogatott. Ez a kalászcsonok 4—5 szál összekötött búzából (esetleg rozsból) állott. A máglyát ezután valamelyik sarkán egy legény meggyújtotta. Körülállva megvárták, amíg teljesen elparázslott, — ez éjfélig is eltartott. A félig leégett máglyát sok legény nekifutással átugrotta. A férfinép a végén együttesen tért vissza a faluba. Az egyik énekmondóm szerint „azt a határt nem vágja el a jég, amelyikben Iván-tüzet égetnek”. A tűznél kint nem énekeltek.

AP. 1933 h)

Ógelle (Pozsony)

Csóka István (62)

Gy.: Szomjas Gy. 1957. okt.

„Ró-zso-gyűj tés a Szent-i-vón tü-zi-hez”

Parlando 108 116

Ró-zsét, tik ko-sa-rai ko-be-lát!

Ha nem an-nak ró-zsét,

El-víz-szük a tó-két. Ró-zsét!

„Da-nol-ta Csó-ka István hatvankét é-ves, Ó-ge-le.”

Említettem már, hogy a Csallóköz jellegzetessége a köszöntő-dal. A most sorra kerülő másik jellegzetesség ugyancsak jeles naphoz kapcsolódik, ez a „karácsonyi mendika”. A „mendika” (diákkoldulás) fogalma a Jeles napok c. kötetünkben már előfordul Északdunántúlról, — utam alkalmával megállapítottam azonban, hogy a Duna északi partján általánosan ismert népzenei „műfaj” ez, amely a 9—10 éves iskolások karácsonyi kántálását jelenti. Fiúk és lányok négyen-öten összeverődnek karácsony estéjén és a faluban házról-házra járva, az ablak alatt vagy a küszöb előtt karácsonyi éneket énekelnek. Ezért aztán cukrot, diót, almát, kalácsot, pénzt kapnak. Ezekből a dalokból

10-et hoztam. A most egymástól függetlenül élő archaikus szövegek egymás mellé rakva kiadják a csallóközi népi múlt egyik széthullott művelődési jelenségét: a régi nagy *bellehemes pásztorjátékot*. A mai betleheemesük egészen más szövegű, — azt is gyűjtöttem. De a hosszú mendikás szövegek különböző pásztorneveiből az is kitűnik, hogy többféle szöveggel játszották. A változatok bősége a szokás hajdani virulását jelenti. Az Ógelléről való egyik „mendiká”-t bemutatom:

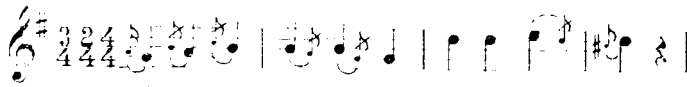
AP. 1933 i)

Ógelle (Pozsony)

Csóka István (62)

Gy.: Szomjas Gy. 1957. okt.

Moderato . 100

Itt volt meg jöl kez-det-tam szunnya do-zó - ni

és kezdött az nő - kem jó teccse - n - ni,

Hogy itt é - nekül nek, ma - da - rak ze - n - ge - nek

Szól - lá sunk - nál.

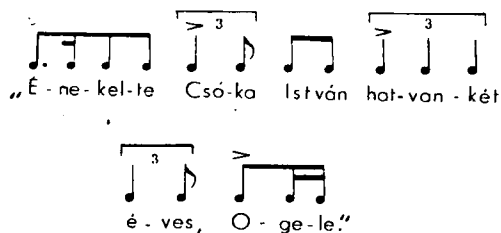
Mi do - loq, Ha - ba - kuk, hogy itt szól a ka - kuk

Haj - lé - kunk - nál?

2. — *Mit beszélsz, te dēre, nem úgy van az,
Kakasok szóllanak, tán ítélnek!
Még nem is aluttam, csakhogy elszunnyattam,
Mit ráncikálsz?
Tekincs föl az égre, a Göncöl-szekérre,
Majd szundikálsz!*

3. — *Kejj fő hát, te Bódi, téged kettlek,
Mert rádütöm botom, fősörkentlek!*
— *Haggy békét, Kuridom, kedves jó pajtásom,
Cimborásom!*
*Bocskorom odavan, most pedig hideg van,
Jó pajtásom!*
4. — *Azonban az angyal pásztoroknak
Víg örömet hirdet minnyájunknak:
Hogy ime, született, ki üdvezítőnk lett
Jézus testbe.*
*Csakhama mennyünk és semmit sē késsünk ē
Bötlehembe!*
5. — *Üdvözlégý, kis Jézus, már itt vagyunk,
Pásztorok elgyöttünk és imádunk,
Térdet fejet hajtunk, néked áldást mondunk,
Uj kirátunk!*
*Immár elindulunk, jó tollba íthagyunk,
Úr Jézusunk!*

A 12 *lakodalmás* dalból 2 szertartásosat mutatok be. Az első a násznép menetdala volt Tardoskedden, amikor a menyasszonyt a *hitre* vitték. A *Lakodalmás* c. kötetünk-ből hiányzik, — közvetlen rokondallama a nagy népdalgyűjteményben sem található.

AP. 1943 b)

Tardoskedd (Nyitra)

Balla Istvánné Birkus Apol (77)

Gy.: Szomjas Gy. 1957. nov.

Parlando rubato ♩ = 152

Mé-re vón a há-bám hú-zá,
O-da mé-gyek iccá-ké-rá. Í-jú!

[Az 1. vsz.-ot a menyasszonyos ház udvarán éneklük, a 2.-at már a kapun túl, az 5.-et a vőlegényes ház előtt, a legény anyjának.]

2. *Söprük a fővigi úccát,
Szégyük a lovás-katonát.
Csak hágy vigyük, hágy söpörjük,
Csak a rúzsám el ne vigyük! -Í-jú!*

3. *Fejük a fekete kecskét,
Verik a barna menyecskét.
Csak hágy verjük, megérdemli,
Mer az urát nem szerétyi. -Í-jú!*

4. *Ki az urát nem szerétyi,
Sárgaripát főzön neki,
Jó mégsózza, paprikázza,
Hogy a hidég is kirázza! -Í-jú!*

5. *Nyis ki, rúzsám, kit bészartál,
Elhoztuk már, akít vártál!
Hoztunk nekéd alándíkot,
Alándíkot, egy pár csókot. -Í-jú!*

„Bállá Istvänné I-né-kö-te. Firkus Á-pol

hetven-hét ó-vés. Tár-dos-kögy.”

A másik dal akkor hangzik el, amikor a vőlegényes háznál késlekednek ajtót nyitni a lakodalmas menetnek. Szándékosan késnek vele, mert a dalnak el kell hangoznia. Ez a dudánóták egyike, a Lakodalom c. kötetünkben csak egy távoli változata van Nógrádból.

AP. 1943 c)

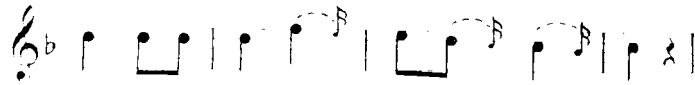
Tardoskedd (Nyitra)

Balla Istvánné Birkus Apol (77)

Gy. : Szomjas Gy. 1957. nov.

Tempo giusto $\text{♩} = 96$

L - n - n - n - gyo - rú - nk, í - tta ne - m kö - l - lü - nk,

Sej, da - gyerü - nk, á - bu - n kö - l - lünk!

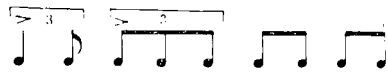
Á - hun á - bu - ra lőg - i - rős - sebb,

Sej, á kis - tén még lőg - ked - ve - sebb. Jú!

„Á - nek - kü - l - te - het - ven - et - t - ves

Bálla Istvánné Birkus Apol

A falusi *éjjeli örök dalaiból* 12-t gyűjtöttem, valamennyi dúros jellegű. Martos községben akadt egy lyd-sorú, amely bizonyára szlovák hatás eredménye. Ezek a bakternóták még elevenen élnek a köztudatban, mert a Csallóköz bakterei majdnem egy egész emberöltővel éltek túl anyaországi társaikat. Nálunk az első világháborúval hallgattak el végleg (néhol korábban is), de a Csallóközben az első „republika” idején még szelvében-hosszában nótázták az órákat. A 30-as években csendőrségi rendelet eltiltotta a nótát, — ettől kezdve a bakter óránként egyet sípolt.

Dalosaim közül többen maguk is kiáltották e dallamos recitativót bakter-édesapjuk vagy a beteg éjjeli őr helyett. Jól emlékeznek a munkaviszonyra is. Moróckarosa és Göncölkarosa község pl. közös őr fogadott, akinek évi fizetése : némi pénz, 29 kg búza és minden ház után egy 4 kilós kenyér volt, amelyet kétnaponként kapott attól a családtól, amelyekre ezt a bíró kivetette. Hatósági jelvénye a lándzsa volt, keresztrel a tetején (alabárd).

2. Martos község látképe

Ezt az elődjétől örökölte. Otthonában ingaórája volt, $\frac{3}{4}$ -kor kezdte a falu végén és $\frac{1}{4}$ -ig bejárta a két kis községet. 10 órától hajnali 3 óráig nótázta az órákat, de az éjfelet — mint minden bakter — kihagyta. Cséfi babona szerint „egyszer egy bakter elkiáltotta az éjfélt, de a szellemek széttépték, — azóta egyik se meri kiáltani”. A most következő martosi bakternóta — mint megannyi dallamtársa — Kisdi Benedek 1651-ben nyomtatott Cantus Catolici c. énekeskönyve „Ó fényességes” kezdetű énekének változattengeréből egy csepp :

AP. 1939 g)

Martos (Komárom)
Kis Istvánné Sahin Erzsébet (74)
Gy. : Szomjas Gy. 1957. nov.

Parland moderato $\text{♩} = 100$

1. Tí - zet ü - tőt m - ár az ó - ra,
E - l-me-het-nek nyu - ga - lo - m - ra !

Vi - gyózz tuz - re és há - zsd - ro,

Úgy ne - m lesz sá - m - mi kó - runk - ro!

2. *Éjjél után óra kettő,*
Ha alusznak, kőjenek fő! } 1)
Éjjél után óra kettő,
Vigyázzon ránk a Teremtő!

1) A dallam második felére, az első felének ritmusával.

„ Kis Ist - ván - né Sa - hin Er - zsé - bet,

het - ven négy - é - ves múlt.”

De a bakternótákból áradó kegyes jobbágyi hang a szertartásosság lazulásával lassanként feloldódott, s a szövegezés itt-ott hovatovább dévaj fordulatot is vett. Erdélyiné Makai Julianna (72) szerint a kilencszázas évek táján Hegedűs János martosi bakter hajnali tréfául a fentiekhez hasonló dallammal ezt kiáltotta el egy magános asszony udvarán:

Éjjél után ütött ötöt,
Kejj fél, Kati, főzd a tőköt,
Mer ha nem főzöd a tőköt,
Nem kajátok többet ötöt!

Ez már a felvilágosodás hatása, amely a szokás pusztulásával a paródiáig vezet. A következő bakternóta szövege a műfaj hattyúdalát jelenti; dallama a XVI. sz.-i $\frac{3}{4}$ -es volta-tánccal kereszteződött.

AP. 1933 b) „Bakter-nóta”

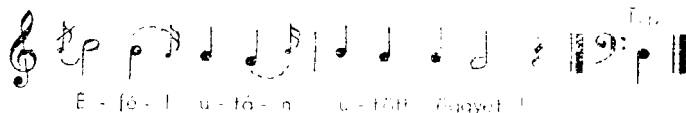
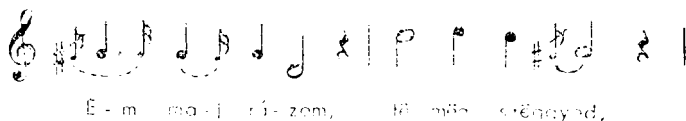
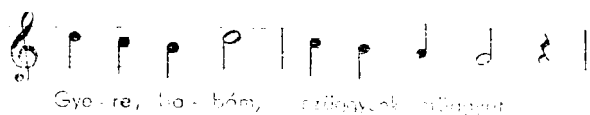
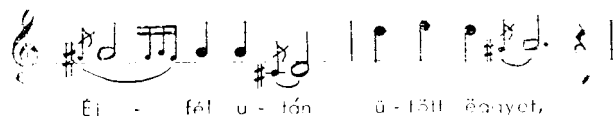
Egyházgelle (Pozsony)

Mozoli István (44)

Gy. : Szomjas Gy. 1957. okt.

Rubals moderato („hókkau”) ♩ = 156

D. A. 2. dallamot a 2. és 3. sorban, a 4. sorban (D. A. 1. dallamot) a 2. és 3. sorban

A *katona-dalokra* is figyelmet fordítottam, — gondolatom szerint ez a foglalkozási ág is kitermelhetett „alkalomhoz kötött” dalokat, bár a most gyűjtött 31 dalból egy sincs ilyen.

Történeti szempontból azonban összefüggésbe hozható a katona-dalokkal a *históriás-ének*, amelyből egy érdekes példányt hoztam Cséfaról. Az aradi 13 vértanúról szól a szöveg, amellyel a dal jelenleg él. A dallamnak a magyar népdal-anyagban bőségesen vannak változatai. Dúr-családja a „Tarka legyen a babutka tolla” szövegkezdetű, amelyből a Lakodalom c. kötetünk 25 példányt hoz a Dunántúlról és a Felvidékről. Ez tehát két zenedialektikus-terület sajátjának látszik. Moll-családja az „Én vagyok a, én vagyok a kún-sági fi”, amely ma is nagy divat az Alföldön. Ez a két dallamesalád nyilván

3. Martosi Menyasszony

4. Martosi menyecske

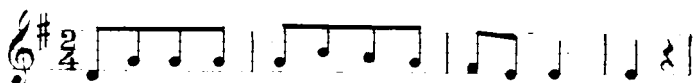
már szétágazás egy közös töből, amelyet — mutatis mutandis — a mi csallóközi dallamunk képvisel. Régi műdaleredete elég kézenfekvő, de hogy ez mi lehetett, már nehezebb kérdés. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM 1812-ben, kéziratának 37. száma alatt a saját ifjúkori csinálmányának mondja, de ezt 57 évvel később BARTALUS ISTVÁN: Magyar Árión-ja már kétségbe vonja és francia indulózenét keres mögötte. Előttünk nem valószínű, hogy Pálóczi Horváth dallama ilyen gazdag változat-tömeget ért volna el országszerte, hiszen még a ki nyomtatásig sem jutott el vele. Kézenfekvőbb, hogy csak utánérzett valamely ismert dallamot, mert a saját versét akarta ráhúzni valamire. Ez a módszer a magyar költészet régi hagyományára volt. A dallam eredetét a régebbi magyar műzenében lehet keresnünk. Nem véletlen, hogy a Horváthéhoz közelálló dallamot Kodály Nagyszalontán 1916-ban is az aradi históriás szöveggel találta meg. Nyilván históriás szöveget hordozhatott korábban is, mielőtt az aradi 13 történetét ráhúzták. S ha a dallam ritmikáját, dallamvonalát és a népi moll-változatainak létezését összevetjük, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy darabunk Tinódi vitézi énekeinek végső hullámverése.

Cséfa (Pozsony)

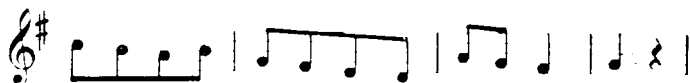
Cséfalvai Eszter (61)

Gy.: Szomjas Gy. 1957. okt.

Moderato $\text{♩} = 100$

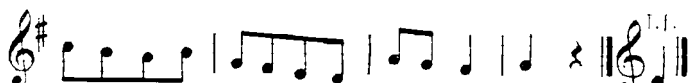
1. Daj de bú-san sűt az ő-szi nap su-gó-ra

Az a-ra-di vár-bőr-tön nek ab-la-kó-ra.

Vár-ja is azt ti zen-há-rom ma-gyar vi-téz,

Ki a börtön fe-ne-ké-ben ha-lál-ra kész.

2. *Fordul már az aradi vár ólom-zára;
— Gyerünk, pajtás, valamennyen a halálra!
Fel is jöttek ők mindnyájan haloványan,
Elbúcsúztak ők egymástól katonásan.*

3. *Damjanics áll az akasztófa tövébe,
Megöleli, megcsókolja keservébe:
— Isten hozott, szent szabadság átokfája,
Rajtad halok meg hazámért nemsokára!*
4. — *Jó pajtásim, az ítélet akasztófa,
Mintha rablók, útonállók lettünk volna.
Mintha méltók sem volnánk mi egy lövésre,
Ami katonát vagy férfit megilletne.*
5. *Aradi vár, aradi vár, halál völgye,
Híres, nemes magyaroknak temetője.
Viruljon hát fejük felett zöld koszorú,
Elfelejtethetetlen legyen a haláluk!*

Balladát és rabnótát 20-at hoztam. A balladák közül régi stílusú dallamra megy 9, új stílusúra 4 és egyéb stílusúra 4. A 3 rabnóta új stílusú dallamokkal társult.

Az anyagban 3 „szégyenbe esett lány” van kétféle dallamra, 1 „halálra táncoltatott leány” (Csáki bíróné), 1 „lebicskázott legény” a „Mátészalka gyászban van” csonka dallamváltozatára, 2 „Megöltek egy legényt”, 2 „Kismargita” az ismert új stílusú dallamra, 1 „Endre báró”, 1 „dánosi rablógyilkosság”, 1 szeretője miatt anyagyilkos „Barna Józsi”, — valamennyi új stílusú dallamra; továbbá 1 új balladává alakult „kivándorlók éneke”, amelyben az Amerikába vetődött magyar a „szammartini vasgyár”-ból üzenget a rabnóták analógiájára; 2 példányban a Veronika asszonyról szóló legenda és 2 vidám ballada.

A „szégyenbe esett lány” (másutt Angoli Borbála, Hédervári Kata stb.) balladája országszerte többféle dallammal él. Ezeknek egyike a most következő németes jellegű dallam, amelyből 25 változat van a nagy gyűjteményben. Közülük csak 4 hordozza balladánk kiadósabb szövegét: *Mezőkövesdről* (Borsod) Vikár gyűjtése 1899-ből, *Peröcsényről* (Hont) Kodály gy. 1912-ből, *Nógrádmegyerről* (Nógrád) Ádám gy. 1928-ből és *Szőkedencsről* (Somogy) Seemayer gy. 1933-ból. Minthogy a balladák tipológiáját *szöveg és dallam viszonylatában* még senki sem állította össze, érdemesnek látszik, hogy a *Tardoskeden* (és alig eltérő változatban *Martoson* is) gyűjtött balladát megpéldázzuk, mert a szöveg és eme dallam társulásának ez eddig a legteljesebb alakja. A gyűjtési helyek utalnak rá, hogy palócföldi balladáról van szó, bár a legrégebbnek látszó dallammal *Vészton* (Békés) gyűjtötte Bartók 1918-ban. A balladaszövegek és dallamok együttes vizsgálatából sok új tapasztalat születhet, bár sajnálatosan sokan vannak még, akik tévesen hiszik, hogy a ballada csak versműfaj.

AP. 1944 z)

Tardoskedd (Nyitra)

Rosztocsil Antalné Boros

Erzsébet (59)

Gy.: Szomjas Gy., 1957. nov.

Poco rubato $\text{♩} = 172$

1 Á - ranyos Ju - lis - ká,
Mi - a - n - n - a - t az o - ka,
Hov - a szel - nyét o - l - l - l
Ol - ló - n ná - gyon fur - csá?

A folytatás alkalmazkodó ritmusban:

2. Szabó nem jó szabta,
Váró nem jó vártá,
Verje még az Istén,
Aki ennek oka!	7. — Jónapot, jónapot,
Ismeretlen anyám!
Hová tette lányát,
A szíp Juliskáját?
3. Szabó is jó szabta,
Váró is jó vártá,
Áranyos Juliská,
Csak té vágy az oka!	8. — Elmént, fiám, elmént,
Elmént az erdőbe
Gyöngyvirágot szénnyi,
Gyöngybokrétát kötnyi!
4. Kimént a vőlegény
A megbeszít helre,
Vártá Juliskáját
Az erdő szilibe.	9. — Nincsen ott, nincsen ott,
Ismeretlen anyám!
Hová tette lányát,
A szíp Juliskáját?
5. De Juliská nem gyűtt
A megbeszít helre,
Hiába is vártá
Az ő szerelmesse.	10. — Elmént, fiám elmént,
Elmént a templombá
Szentmisét hálgatnyi,
Jó Istent tisztónyi.
6. Elmént a vőlegény,
Mégkérdezte ányját:
Hová rejtette el
Az ő menyássonját.	11. — Nincsen ott, nincsen ott,
Ismeretlen anyám!
Hová tette lányát,
A szíp Juliskáját?

12. — *Bent ván, fiám, bent ván*
Á belső szobába,
Áz ajtó sarkába
Üveg-koporsóba!
13. *Bemegy a vőlegény,*
Láttya, hogy mi történt,
Kés ván a kezibe,
Szúrja a szívébe.
14. — *Vérem a véreddel*
Égy pátákbá fojjon,
Testem a testeddel
Égy sírbá nyugoggyon!
15. *Verje még az Isten*
Ázt az édesányát,
Áki a lányának
Maga ássá sírját!

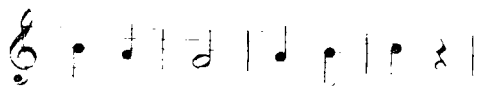
Ugyancsak a dallamával kapcsolatban érdekes a közismert „Megöltek egy legényt” kezdetű strófaismétlő ballada, amelynek *Martoson* már csak a fele szövege él. A dallam — felületesen nézve — kontaminációnak látszik: második sora az „Ettem szőlőt, most érik, most érik” szövegű nem régi párosítóból, harmadik és negyedik sora pedig a „Serkenj fel, kegyes nép” kezdetű névnapi köszöntőből (Jeles napok, 877—888. sz.). Bartók ritmikai jegyzéke azonban rávezetett a forrásra: egy 4 \square 7 kadenciájú régi stílusú mixolid poco rubato 6-osra, amelyet Kodály gyűjtött *Pátyon* (Pest-m.) 1923-ban Kossuthszöveggel. Ehhez viszonyítva a mi példányunk négy hanggal felesűszott dúrrá, — ezért is kell e-alapra írni. Ezt a felesűszást valószínűleg a „Serkenj fel...” dallamcsoport hatása idézte elő, hiszen a köszöntő-dalok sűrűn hangzanak el e vidéken.

Martos (Komárom)
 Kiss Istvánné Sahin Erzsébet (74)
 Gy.: Szomjas Gy., 1957. okt.

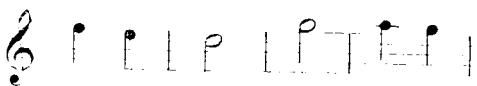
Moderato $\text{♩} = 92$

1. Meg-öl-tek egy le-gényt

Hát van a fo-jtó sarká-ba,

Ti-szó-ba be-dob-ták

Szi-lajcsi-kó-já-ér.

6. Martosi népviselet

5. Martosi lányok

2. *Tisza be nem vette,
Partyára kitétte.
Ára mént egy halász,
Hálójába vette.*

4. *Ára mént az annya,
Kelti, azt nem hajja,
Sarkantyús csizmája
Lábára van fagyva.*

3. *Ne vëgyél hálódba,
Nem vagyok meghalva,
Szép gyolcs ingëm, rojtos gatyám
Jéggé vagyon fagyva.*

5. *Ára mëgy mátkája,
Kelti, azt meghajja:
— Kejj fel, kedves rózsám,
Borújj a vállamra!*

A „virágok vetélkedése”-nek dúr-hexachordos dallamával (Erdélyi népdalok 36. sz.) került elő 2 példányban — *Cséfáról* és *Tardoskeddről* — egy legenda: Veronika asszony (*Tiéd a mennyország, Módos kocsmárosné, Tiéd a pokolház!*). Az idős énekmondók szerint gyermekkorukban koldus, ill. öreg pásztorasszony énekelt. Ez megerősíti Kenesei I. adatát (Ethnographia, 1911: 48. l.), aki darabomnak közeli dallam- és szövegváltozatát koldustól jegyezte fel Győrben, ill. Komáromban. Úgy látszik, ez volt az északnyugat-magyarországi koldusok egyik nótája.

A víg-balladák közül a „házasuló királyfi”-t ill. ennek egy szöveg-részét Tardoskedden az idősebb korosztály jól ismeri. Az ő fiatalságuk idején (a századforduló táján) fonóbeli funkciója volt Luca-napon. A luca — ringy-rongyba öltözött legény — este „beszëmtelenkégyëtt” a fonóba; ekkor dalolták neki a lányok e ballada-töredéket. A luca nem szólt, csak maskarázott és ölelgette a lányokat, akik riadoztak tőle. A dallam országos viszonylatban ma ritkaság, valaha azonban igen divatos lehetett, amit a dallamesalád lázas képe mutat a nagy gyűjteményben: a példányok kadenciái egymástól teljesen elütnek, bár a dal magva azonos. A mi dalunk is új ruhában jelentkezik:

AP. 1946 i)

Tardoskedd (Nyitra)

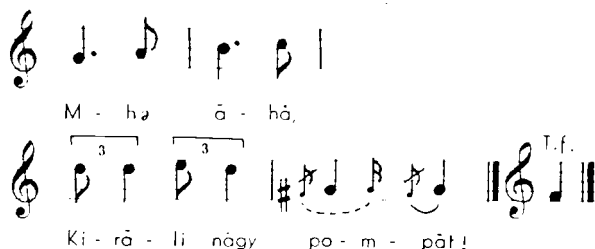
Balázs Gézáne Berkes Teréz (62)

Gy.: Szomjas Gy. 1957. nov.

Tempo giusto ♩ = 96

1. - ls - te - n hoz - tá m - má - gat

Ki - rã - li nõgy po - m - pãt!

M - ha a - há,

Ki - rá - li nagy po - m - pát!

A folytatása alkalmazkodó ritmusban :

<p>2. <i>Kerűjön előre,</i>
<i>űjűjűn lű a szűkre !</i>
<i>M-hű a-hű,</i>
<i>űjűjűn lű ja szűkre !</i></p>	<p>4. <i>Hűnem aűzűrt jűttem,</i>
<i>Jűsz-i hűzzűm vűgy nem ?</i>
<i>M-hű a-hű,</i>
<i>Jűsz-i hűzzűm, vűgy nem ?</i></p>
<p>3. — <i>Nem aűzűr jűttem űn,</i>
<i>Hűgy űn itt lűűljek,</i>
<i>M-hű a-hű,</i>
<i>Hűgy űn itt lűűljek.</i></p>	<p>5. — <i>Nem műk űn műgűhű,</i>
<i>Iűjen grűfi legűny !</i>
<i>M-hű a-hű,</i>
<i>Iűjen grűfi legűny !</i></p>

6. *Szűmsűzűdbűn vűn űgy legűny,*
űv vűlű űnhűzzűm,
M-hű a-hű,
űv vűlű űnhűzzűm.

„Dűlűl - lű Bűlűzűs Gű-zű-nű

Bűrűkűs Tű-rűz hűtvűnkűt ű-vesű

A másik víg-ballada a német eredetű 10 vsz.-os „mi bajod, angyalom?” (megcsalt férj), amelyet *Martoson* jegyeztem le. E balladának útja — a gyűjtött példányok tanúsága szerint — a Felvidéken és az Alföldön át vezet Erdélybe, ahonnan Kolumbán és Seprűdi közlései származnak (Ethn. 1906 : 165. és 1912 : 357. l.).

Gűjűjtűsomben 14 olyan dal van, amely *ereszűkűdű kvintűvűltű-szűrűkűzetű*. Ezt a nűpűzenei űpűtűkűzűsi forműt a mari (cseremisz) nűpűzenűben KODűLY ZOLTűN talűta meg annak idejűn űs kimutűta, hűgy magyar megfelelűi nűpűzenűnk legűsűbb rűtegehűz tartűznak. A csallűkűzi 14 pűldűny kűzűl egy 7-szűtagű, a tűbbi 6-os, tűhűt valamennyi a kis-tűpushoz tartűzik. Hűngűnem szűrűnt 3 db szű-jellegű, a tűbbi lű-pentaton.

7. Egyházzellei templom 1320-ból

A most bemutatásra kerülő amadékarcsai 7-szótagú azért is figyelemre méltó, mert közeli dallamrokonságot tart azokkal a klasszikus magyar sirató-dallamokkal, amelyeknek osztyák dallamrokonságát SZABOLCSI BENCE mutatta ki.

AP. 1934 f)

Amadékarcsa (Pozsony)

Méhes Rudolf (77)

Gy. : Szomjas Gy. 1957. okt.

Tempo giusta $\downarrow = 84$

Az é - n lo - vam o - ja - n jó.

Té - le - n csi - kó, nyó - ron ló,

Ki - nyü - gö - zöm a rét - re,

Szé - nát a - dok e - lé - bo.

„Dalol - ta Méhes Rudolf hetven-hét é - ves,

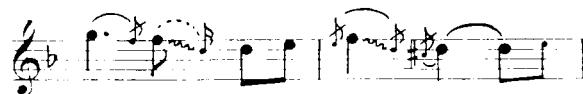
A - ma - dó - kar - csa.”

A régmúlt jelentkezik dallamával és szövegével egyaránt a következő kvintlejtő lá-pentatonban is. A kvintválasz úgyszólván pontosan jön a dallam második felében; ugyanez halványabban van meg a nagy gyűjteményben eddig meglevő távolabbi rokondallamainál: Kodály *Nagyszalontán* (Bihar) 1916-ban gyűjtött 5 [4] 3 kadenciájú 6-osánál és Kiss L. 5 [4] 1; 6-osánál, amit *gútai* (Komárom) áttelepülttől gyűjtött 1948-ban. E két rokondallam más szövegeket hordoz; dalunk patinás verse a népdalszöveg-kiadványokból régen ismert, — Bartók is kölcsönvette egyik híres egyneműkari művéhez.

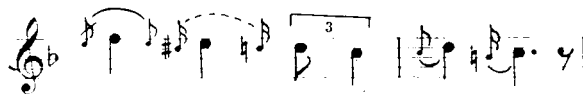
AP. 1943 h)

Tartoskedd (Nyitra)
 Balla Istvánné Birkus Apol (77)
 Gy.: Szomjas Gy. 1957. nov.

Rubato moderato $\text{♩} = 108$

Nyá - ro - n mő - lőg ő vi - - za,

Tő - lő - n mőg - ő - lu - szik,

Rő - zsőm, ő te szí - ved

Mi - n - dőg hő - rő - gu - szik,

„ Í - ne - kő - te Bőllő Ist - vőn - né (het - ven - őt,

het - ven - hőt é - ves Tőrdos - kődd.”

Ugyanez a nagyműltű szerkezet jelentkezik a következő tartoskeddi dalban is. Az alsó kvintválasz jól követhető; izometriája a régi stílus körébe utalja; határozott rokondallama a nagy gyűjteményben nincsen. A dal mégis gondolkodóba ejt a közhelyszerű 4. dallamsora kapcsán (szövege is vendégszöveg). Valószínű, hogy itt nem az ősi dal megjelenéséről van szó, hanem csak az ősi dallamformáló *stílusérzésről*, amely új melódiát formált át a maga képére és hasonlatosságára. Mindenesetre jellemző benne a leg-régibb stílusnak az élethez való szívós ragaszkodása.

AP. 1943 e)

Tartoskedd (Nyitra)
 Balla Istvánné Birkus Apol (77)
 Gy.: Szomjas Gy. 1957. nov

Poco parlando ♩ = 120

1. Sü szí - nő, ső szó - mó

Á ku - tyó - tór - tó - bő,

m - Mőg ő - lel - lek, rő - zsem,

Á pi - tór - ő - j - tó bő!

Folytatása ritmus- és hang-eltérésekkel :

2. Gyere be, gyere ki,
Gyere velem hānyi!
Mőgpróbālunk
. csinālnyi.

Duda-nótából 64 példány került a gyűjtőfüzeteimbe. Ez a műfaj is szélében-hosszában divatos a Csallóközben, de a felső Duna-ágtól északra mégjobban. Mindez annál inkább is feltűnt nekem, mert pl. a Kiskunságban — ahol ötször annyi dalt gyűjtöttem eddig, mint most a Csallóközben — ritkaságnak számít. Ugy tűnik fel, hogy a kiskunsági pásztornép duda nélkül élt — manapság is idegenkedik tőle s a dudálást a betelepült szlovák községek jellegzetességének tartja. Meg kell említenem, hogy a szakirodalomban — ámbár sovány adatok alapján — de ellenvélemény is van. Ilyenkor látszik, milyen nagy szükség lenne a duda-nóták országos viszonylatban való feldolgozására. Rengeteg vitatott kérdésre fény derülne, mert ez a kategória is egyik alaprétege a népzeneének.

A Csallóközben sem működnek már dudások, de az emléküik még eleven. Az itt gyűjtött duda-nóták többsége 6- és 8-szótagú, — más szótagszámú csak elvétve akadt. Dúr-jellegű 44 és mollos 20 példány. A mollosak majdnem mind a 6-os szótagszámúakból adódnak.

Cséfa (Pozsony)
Cséfalvai Eszter (62)
Gy. : Szomjas Gy. 1957. okt.

Tempo giusto ♩ = 144

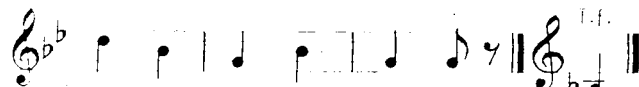
1. Csen-tó - fa - i tó - ba

Mégdög - lött a bé - ka,

Mind ap - rá - jo, nagy - gya,

Min nyós - ténnye, kánya.

2. *Víz alá, víz alá,
Víz a malom alá!
Víz hajtya a malmot,
Szerelém a csolkot.*

A fenti pentatonos dallamtípushoz tartozik a következő martosi dudánóta is, amelyben az ereszkedő kvintváltás nyomai mutatkoznak. Az eol „esz” helyett itt „e”, a dór szekszt jelentkezik.

AP. 1941 m)

Martos (Komárom)
Jóba Sándorné Kiss Erzsébet (52)
Gy. : Szomjas Gy. 1957. nov.

Tempo giusto ♩ = 176

Du - ná - so m, du - dí - som,

É - des mu - zá - ká - som,

Füjd föl a d - dá - dot,
Füjd el a né - té - dot!

„Danelta Jó-ba Szadani ötvenket éves, Martos”

A dúros jellegű dudánóták közül a következő amadékarcsai példány érdekes összehasonlításra ad alkalmat. Első három sora ugyanis határozott rokonságot mutat a Szkárosi—Járdánházi melodiárium (1787—92) „Nóták Hármóniájokkal” 9. darabjával, amelyben a dallam a tenor szólamba van helyezve (szótagszáma : 6,6 : || 12,12). Valószínűnek látszik, hogy a régi dudu-nóta van Szkárosiéknál eldeákosítva.

AP. 1934 i)

Amadékarcsa (Pozsony)

Méhes Rudolf (77)

Gy. : Szomjas Gy. 1957. okt.

Tempo giusto ♩ = 138

1. Bó - no - da, gaz - da, bá - nod,
Ho - gya ló - nyod - ho - za já - rok!
Haj, de még job - ba - n bá - nod,
Hogy kör - tö - de - n já - rok.

2. *Mert a kert-kapudon*

Ojan rést csinállok,

Hej, nincsen annyi nádod,

Kivel becsinálod!

„Dalolta Méhes Rudolf het-ven-hét é-ves Ama-dé-karcsa.”

A duda-nóták többsége táncdal, s mint ilyen átkerült a falusi cigányok vonójára is. Egy somorjai kiszolgált öreg cigányprimás előadásában következik most egy duda-8-as két, néha három húron. Élénken kitűnik belőle, hogy előadója mennyire különálló műfajnak érzi, amelynek jellegzetességeit hű módon igyekszik tolmácsolni, de közben a saját hangszerén is jelentőset produkál.

AP. 1931 a)

„Duda-tánc”.

Somorja (Pozsony)

Sárközi Ferenc (75)

Gy. : Szomjas Gy. 1957 nov.

Tempo giusto ♩ = 168

[Eleje]

A

B

„Jáccolta Sárközi Feri bácsi, Somorja.”

E táncdalt előadója a köv. szerkezettel játszotta: $ABCC_v + ABCC_v +$
 I. aprója + $ABABCC_v + CC_v + ABAB +$ II. aprója + $ABABCC_v +$ Coda.

Beszámolóm végére jutva köszönetet mondok a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy ezt a tanulságos utat megtehettem. Olyan vidéken jártam, amely népességi vonatkozásban háborítatlan terület volt az Árpádok óta, mert hosszú századokon át moesaras, áradásos lévén, a hadak mindig elkerülték. Nem egy Árpád-kori templomot láttam, amely ha leégett is egyszer-kétszer, falaiban ma is a régmúltat őrzi, — nem úgy, mint a Nagyalföld, amely a dúló háborúktól sokszor és annyira elpusztult, hogy a magyarságon kívül alig akad benne valami, amire rá lehet mondani, hogy régi. Az északnyugati Felvidék népi magyarsága — beleértve a magyarországi palócságot is — még nem vesztette el teljesen az Árpád-kori régmúlt hagyományai sem, — a Kiskunságban örülhet a gyűjtő, ha a népi tudat mélyére hatolva találkozni tud a népzenei félmúlttal. A Csallóköz ősiségét mint népzene kutató, már csak ezért is rögtön megéreztem.

NÉPZENEI KUTATÓÚTON KOREÁBAN ÉS KÍNÁBAN

Előadás a Nyelv és Irodalomtudományi Osztály 1958. III. 24-i felolvasó ülésén.

Néhány évtizede annak, hogy a magyarság és a Szovjetunióban élő rokonnépeink zenéje között szembetűnő azonosságokat fedezett fel a népzene-tudomány. Az elmúlt évek kutatásai még távolabbról — Kína földjéről — hoztak figyelemre méltó dallamokat. Ez arra ösztönzött bennünket, hogy a magyar zene keleti kapcsolatait most már ne csak a Volga és Ob vidékén hanem Közép-Ázsia pusztáin, sőt a Kínai Nagy Falon túl is keressük.

Az 1957. évi koreai—magyar és kínai—magyar kulturális egyezmény tette lehetővé azt, hogy közel három hónapig — magnetofonnal a kezemben — helyszíni felvételeket készíthettem Korea és Kína népeinek zenéjéről, tanulmányozhattam az ottani szakemberek munkáját és bepillantást nyerhettem Távol-Kelet — évezredes hagyományokon nyugvó — rendkívüli művészetébe.

Egy beszámoló keretein belül lehetetlen felsorolni az októbertől januárig tartó nagy út eseményeit és nehéz szavakba foglalni a zenei élmények és tapasztalatok sokaságát. De a szavaknál többet mond a zene és a kép ezért e vázlatos írást néhány kotta és fénykép egészíti ki.

Október közepén, Moszkván és az akkor már havas Szibérián és Mandzsúrián keresztül először Koreába vitt az utam, ahol négy hétből kettőt Phenjanban, az északi fővárosban, kettőt vidéken töltöttem. Ennek során Gresák József és Havelka Szvatopluk ott-tartózkodó csehszlovákiai zeneszerzőkkel kirándultunk egyszer az ősi királysírokat őrző keszoni völgybe és a dél-koreai határhoz: Keszonba és Panmindzsonba, a másik alkalommal pedig a kéklő Japán tenger partja mentén húzódó, festői szépségű, Gyémánt hegyekbe. Visszafelé Vonszan és Hamhun városokon jöttünk keresztül és elfogadva a cong-toni halászok kedves meghívását, két egymást követő nap velük voltunk a tengeren.

E kirándulások az ország természeti szépségeinek és gazdasági értékeinek a megismertetését célozták s emiatt nélkülözniük kellett a zenei bemutatásokat. A több ízben kért vidéki népzenegyűjtő utakra, amelyek az előre elküldött munkatervemben is szerepeltek, így sajnos nem került sor. Ennek az lehetett az oka, hogy a vendéglátók attól féltek: nem tudnak majd kellő kényelmet biztosítani a falvakban. Nem gondolták, hogy a magyar falusi

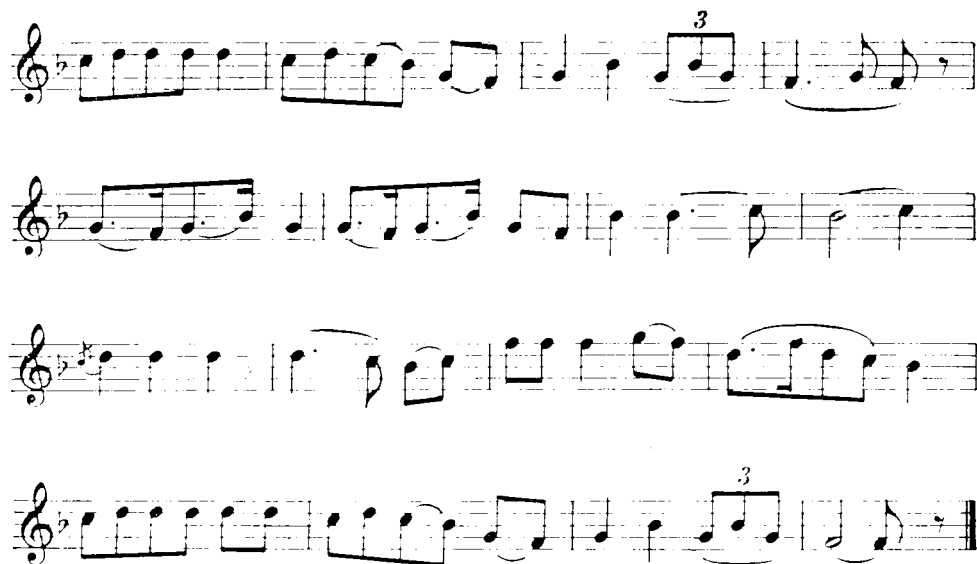
gyűjtő sem igényli a kiszolgálást, hozzá van szokva a kényelmetlenségekhez.

A vidéki gyűjtőutak elmaradásaért némileg kárpótolt az a nagyszabású előadássorozat, amelyet akkor tartottak Phenjanban, a város alapításának 1530. évfordulója alkalmából. A morambói Népi Operaházban minden este más vidéki csoport műsorát hallottam, majd az előadás után, vagy másnap a sikeresebb zenei műsorszámokból néhányat a magammal vitt, „Geloso” típusú, kis magnetofonnal fel is vehettem. Így sikerült megörökíteni a keszoni nőikar tavaszváró és munkadalait, vagy az egész Korea-szerte ismert régi szerelmi dalt az „Arirang”-ot, amelynek száznál több változatát gyűjtötték már össze. Példánk egy dél-koreai „Arirang”:

Egy színházi előadás után került szalagra Ö-Cse-si, 26 éves csöng-csini hivatásos dobművész bravúros műsorszámára is, melyet a nyakában függő henger alakú dob két oldalán játszott. Hatperces dobszólója a 12 klasszikus koreai alapritmust mutatta be. A magam készítette felvételek közé kell még sorolni Hwang-Mjong-szun, koreai tolmácsom dalait. Ő, az odavalósi népdalokkal együtt, lelkes és hivatott előadója azoknak a magyar daloknak, amelyeket néhány évvel ezelőtt itt tanult nálunk, énekszakos növendék korában, a Zeneakadémián. Az általa énekelt egyik népdal 1., 2. és 4. sora azonos, csak a 3. hoz új zenei gondolatot, ez egyúttal rövidebb is. Ez a forma a magyar új stílusú dallamok között is gyakori.

A szalagra vett dalok nagyobb részét azonban nem élő előadásból, hanem a már meglevő felvételekről másoltuk át. Ezeket a Koreai Rádió és a Zeneművész Szövetség bocsátotta rendelkezésemre. Az átjátszást kiválogatás előzte meg, arra törekedtünk ugyanis, hogy a népzene előadásának jellemzőbb fajtái mind képviselve legyenek. Ezért átmásoltunk ének- és hangszeres szólót, kórust és zenekart, falusi felvételt és városi feldolgozást.

Amikor a szakemberekkel a koreai és magyar népzene gyűjtés hasonló, vagy eltérő módszereiről beszélgettünk, alkalmam volt megismerni népzene-kutatásuk néhány sajátosságát és a rendszerezés problémáit is. Meggyőződtem arról, hogy a néhány év óta ott megindult tudományos gyűjtésnek milyen nagy jelentősége van és beláttam, hogy a hozzánk mért 50 éves lemaradás látszólagos csupán. Hiszen a koreai népzene ma még egyre változó állapotában, amikor az énekesek egy előadás alkalmával saját ízlésük szerint szabadon variálják, szinte improvizálják a dallamokat, felbecsülhetetlen szerepe van a felvételeknek. Mert ily módon szemmel láthatóvá válik, hogy népzenejünkben mi az állandó és mi a változó elem. Amikor az énekest nem kötik hagyományos merev formák, akkor ő egyúttal alkotó és továbbfejlesztő is. Majd, ha a zene előadásának egyes mozzanatairól készült felvételeket egymás mellé rakják, akkor világosan áll előttük a dallam variálódásának, vagy talán az új dal születésének olyannyira érdekes, nálunk sokkal kevésbé ismert folyamata.

A gyűjtött anyag zenei rendszerezésére még nincsen kialakult módszerük és ez ideig a szövegtartalom, vagy az előadási alkalmak szerint osz-

lyozzák a dallamokat. A népdalokat négy csoportba osztják. Az elsőbe kerülnek a rövidlélegzetű gyermekdalok. A másodikba a különböző munkadalok, mint pl. : dal a ház építésekor, az erdei fű szedésekor, a rizsültetéskor vagy a rizsaratáskor, mikor a halászok tengerre szállnak, vagy dal, mikor a lányok szénát kaszálnak. A harmadikba sorolják a természet szépségeit hirdető, vagy az emberi érzelmeket tolmácsoló lírikus dalokat, amelyek költői szépségét már a címük is sejteti : Holdfényben táncolnak a lányok, Sárkány repül a hegyek fölött, Süt a hold a folyóba, Fúj a szél a tengeren stb. Végül a negyedik csoportba kerülnek a régmúlt történeti eseményeit elbeszélő „cang” stílusú dalok, amelyek évszázadok óta őrzött hagyományos előadásmódját egyes helyeken még ma is megtalálni. Keszonban hallottam egy ilyen — több órán át tartó — éneket. Egy idős férfi adta elő dobkísérettel. Ebből az ősi magból fejlődött ki a mai koreai népi opera, amelyben a szóló énekes szerepe most több előadó között oszlik meg. A darabokat díszletekkel berendezett színpadon adják elő, ahol az együttes és szóló ének gyakran váltja egymást és a dobot ma már 40 tagú zenekar helyettesíti.

Saját zenei hagyományuk ápolása mögött nem marad messze az európai és modern zene terjesztése sem. Rövid ott-tartózkodásom alatt kétszer is hallottam a Phenjani Filharmónikusok hangversenyét Kondrasin Kirill, moszkvai karmester vezényletével. Az első műsorban Mozart, a másodikban Prokofjev, Sosztakovics és Sin-Ton-szon, fiatal koreai zeneszerző szimfóniái szerepeltek. Az időben mutatták be — Koreában először — Glinka Szuszanyin Iván c. operáját is, amely már a negyedik európai darab volt a háború óta újjáépített phenjani Opera színpadán.

A Koreában töltött egy hónap után november közepében, nagy vá-kozással utaztam Kínába hogy ott városon és falun újabb hat héten át folytassam a távol-keleti zenei tanulmányutamat. Vendéglátóim, a Kínai Zene-művész Szövetség és a Kultúrkapcsolatok Intézete, figyelembe véve a még itthonról elküldött munkatervemet, gazdag programot készített elő. Eszerint két hétig maradhattam a fővárosban és egy teljes hónapot szántak az ország déli és keleti tartományainak a meglátogatására.

A munkát a pekingi Népzene kutató Intézetben kezdtem el, ahol Yang-Jin-liu helyettes igazgató és Cu-Csa-szun fiatal kolléga fáradhatatlan buzgalmának köszönhetem, hogy onnét többszáz kínai és más nemzetiségű dallamot hozhattam magammal. A lehallgatás során sok szó esett népdalaink hang-nemi, formai és ritmikai hasonlóságairól és ott többnyire csak azokat a dallamokat játszottuk át, amelyek magyar népzenei szempontból is figyelmet érdemeltek. A tömegével hallott „szó” pentaton dalok mellett szép számmal találtunk a magyarokhoz hasonló „lá” pentaton dallamokat és akadt példa a kvintváltásra és az új stílusú dalok AABA formájára is.

A magyar és idegen népdalok összehasonlításakor mindeddig kevés gondot fordítottunk az előadásmód vizsgálatára. Legtöbbször már a papírra

A hatalmas területet felölelő északnyugati tartomány: Szinkiang zenéjével sziani tartózkodásom alatt ismerkedtem meg közelebbről. Az odavalósi népzene gyűjtők egy csoportja az elmúlt években kétszer is volt többhónapos szinkiangi kutatóúton, amelyekről mindkét alkalommal gazdag anyaggal tért haza. A gyűjtött dallamoknak azonban csak egy részét vehették fel magnetofonnal, mert a közlekedési nehézségek és a lakosság életkörülményei sokszor megoldhatatlan feladatok elé állították őket. Elmondották, hogy a felvételekre kizárólag Urumesiban, Észak-Szinkiang kulturális és gazdasági központjában kerülhetett sor, ahová messze földről, néha csak többnapos lovaglás, vagy gyaloglás után értek be az énekesek és hangszerjátékosok. Másutt az irdatlan hegyek völgyeiben fekvő állandóbb jellegű településekbe, bár a gyűjtők személyesen is elmentek, a villanyáram hiánya akadályozta a felvételt. A szinkiangi magnetofonszalagok jelentős része az ottani két legnagyobb nemzetiség: a kazahok és az ujgurok dalait foglalja magába. A *tiambör* és a *szutar* nevű pengetős hangszereikkel kísért, gyakran bolgár ritmusú dalaik leginkább a Szovjetunió ázsiai köztársaságainak népzenejére hasonlítanak. Intonációjuk a szomszédos tadzsik, kirgiz és szovjet-kazah dalokhoz áll legközelebb.

A sziani népzene gyűjtőktől tudtam meg, hogy Szinkiang egyes vidékén néhány öreg ajkán máig él egy ősi zenei hagyomány, amely a koreai „cang” stílusú énekléshez hasonlít. Ugy vélik, hogy ez a tartomány legrégebb, legréjtettebb zenéje és zenei előadásmódja is egyben. Az ének neve „mukhamó”, melynek magyar fordítása: „hosszú ének”. A „mukhamó”-t ismerő énekmondók nagy köztiszteletben állanak. Vándorlásuk során a régmúlt történeteiket keltik életre: hőstetteket és csodálatos meséket foglalnak énekükbe. Előadásuk évekre szóló eseményt jelent a falu, vagy település életében, amikor a fiatalok és öregek százai veszik körül az idős dalmokot, aki a szemtanúk állítása szerint 20—22 óra hosszáig is képes egyfolytában énekelni.

A Szian vidékén tervezett falusi gyűjtőutakra a váratlanul közbejött megbetegedésem miatt nem kerülhetett sor. Megható volt a Zeneművész Szövetség munkatársainak féltő aggodása és segítsége, akik nap, mint nap a kórházi szobámba látogattak és odahoztak egy magnetofont is, hogy ne veszítsek időt és hogy ott együtt hallgassuk, válogassuk a később átjátszandó

dalokat. Nekik és a kórház engedékeny igazgatójának köszönhetem, hogy így semmi kiesés nem volt a munkámban.

A következő két példát a sziani népzene gyűjtőitől kapott népdal-
füzetekből idézzük. Az első Sanhszi tartománybeli dal. Formája azonos a
mi új stílusú dalainkéval: AABA. A 3. sor — mint a már idézett koreai pél-
dában is — rövidebb az A soroknál. Hangsora félhangnélküli „lá” pentaton.

Hasonlóságot mutat a magyar népdalokkal ez a Senhszi tartományban
gyűjtött kínai dal is:

Erre a tibeti dallamra a sziani kollégák hívták fel a figyelmemet. Hangsora
ennek is félhangnélküli „lá” pentaton, s dallamfordulatai magyarosnak
tűnnek.

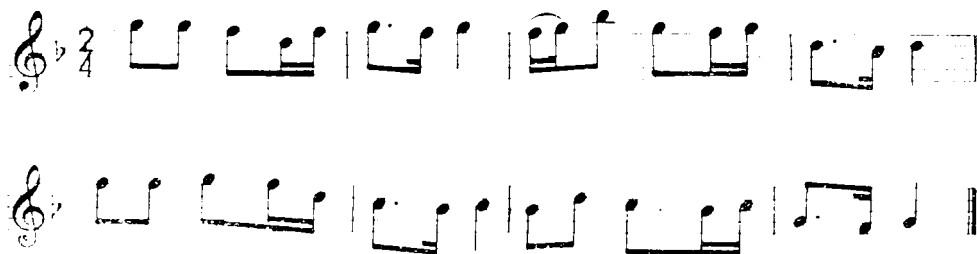
fekvő Szinkiang tartomány dalainak különbözőségére, vagy a délen élő sok kis nemzetiség zenéjére, amely szintén élesen elválnak a kínaiakétól.

Kunmingből kelet felé, Kína legdélibb városába, a trópusi éghajlatú Kantonba repültünk. Itt az utcai árusok messzehangzó, dallamos kiáltásait kottáztam, a város Ének- és Táncegyüttesének műsorszámairól készítettem helyszíni felvételt és a Rádió népzenei gyűjteményéből másoltuk át a közeli Hainan sziget és a kantoni vízlakók néhány különös dalát.

Azután a szépségéről messze híres Hangsó, majd Ázsia legnagyobb városa: Sangháj következett. Ott a Konzervatóriumban Li-Cső-shu professzor, a magyar zeneművészet régi barátja fogadott. Tőle kaptam ajándékba Kodály ének és zongorára írt Magyar Népzene-jének két kötetét kínai nyelven, amelyet ő fordított és egy lemezt, amelyen ő maga énekl az „El kéne indulni” kezdetű magyar népdalt, kínai szöveggel. Sanghájban egy másik alkalommal a kiváló városi vegyeskartól is hallottam magyar népdalt. Ők egyúttal a modern kínai kórusirodalomból nyújtottak ízelítőt. Műsoruk legszebb száma Csü-Si-sien, pekingi zeneszerzőnő, belső-mongóliai a cappella népdalfeldolgozása volt. Az eredeti dallam két rendszerű, „dó” pentaton és kvintváltó.

A sanghaji Rádió népzenei gyűjteménye is tartogatott még néhány meglepetést. Az ott hallott dallamok közül választottuk ki ezt a Santung tartományi kvintváltó dalt.

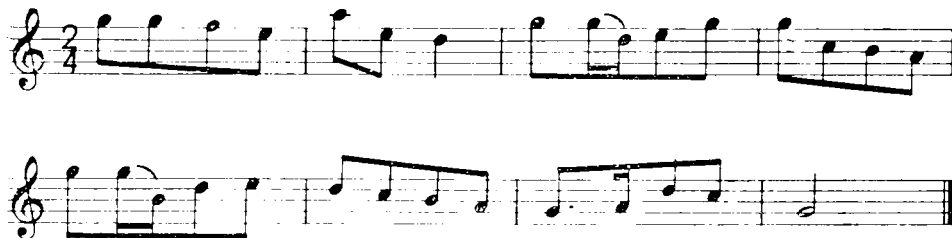
A következő, eredetileg Jünnanban gyűjtött, kínai dalnak nemcsak a hangsora, hanem a ritmikája is hasonlóságot mutat a magyar dallamokéval. Az 1. és 3. sorok között fennálló kvintváltás még jobban erősíti a kapcsolatot.

Bármerre jártam Kínában, magam győződtem meg arról, hogy a széles tömegek körében milyen népszerű a kínai opera. A kisebb városoknak is saját társulata van, ahol esténként az utcákon, tereken hangszórón át közvetítik az előadást a kintrekedteknek. A nagy városokban pedig se szeri, se száma a színházi együtteseknek. Sanghájban, csak az ún. Központi Szórakoztató Parkban egy időben 10 különböző vidék operatársulata játszik estéről-estére zsúfolt nézőtér előtt.

Összesen 14-szer voltam operában. Láttam az évszázados hagyományokat őrző, klasszikus pekingi színjátékot, bepillantást nyertem a déli operák színes, kedélyes világába és Sanghájban hallottam a legújabb kínai operát, amelynek már szerzője és karmestere is van. A darab címe: Az anya. A történet 1948-ban játszódik Sanghájban. Ez már többnyire szakít a régi színpadi és zenei hagyományokkal és új utakra lép, mint a már nálunk is bemutatott „Fehérhajú lány”.

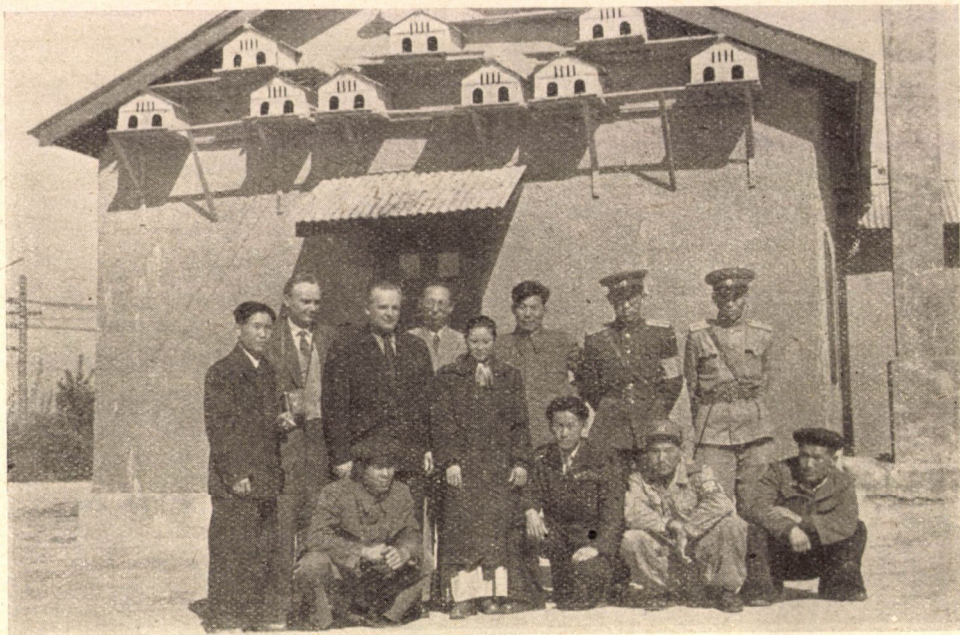
A kínai színházi zene és a népzene között szoros kapcsolat fejlődött ki a hosszú évszázadok folyamán. Ma már szinte kibogozhatatlanok az egymásba vezető szálak. A helyi operák színpadán gyakran felcsendülnek a vidék népdalai a történetbe ágyazva anélkül, hogy a hallgatóság különbséget érezne a népdal és az opera zenéje között. És az operához hasonlóan, az operán kívül is legtöbbször valamilyen hangszerkísérettel adják elő a népdalokat. Ezáltal az ének, a zene kiemelkedik a hétköznapok eseményeiből és talán helyesen érzi a hallgató éppen ezért a kínai és egyben a keleti zenélést mindig egy kissé szertartásos előadásnak, amelyre fel kell készülni, amelyet csak megfelelő környezetben, bizonyos körülmények között lehet bemutatni. Ezt a kínai népdalt többször hallottam az operák színpadán. Ehhez is találunk hasonló magyart.

Sanghájából az év végén visszaindultunk Pekingbe, majd onnét, néhány napos tartózkodás után, útra keltem hazafelé. Ez a beszámoló csak az első zenei tapasztalatokból és élményekből villanthatott fel néhányat. A magnetofon szalagokon és a könyvekben magammal hozott több ezer dallam feldolgozása és a jelentős adatok ismertetése évekig tartó munkát igényel.

Ezúton is köszönetet mondok a magyar, koreai és kínai Kultúrkapcsolatok Intézete munkatársainak, akik tanácsukkal, útmutatásukkal, itthon és külföldön segítségemre voltak az út előkészítésében és annak zavartalan lebonyolításában. Külön megköszönöm Kodály Zoltánnak és Szabolesi Bencének, hogy Kínába vezető utamat már évekkel ezelőtt és az elutazásom előtt is egyengették. A phenjani és pekingi nagykövetségünk lelkes munkatársainak, hogy ott támogattak és hálás köszönet illeti koreai és kínai barátaimat és ismerőseimet, akik annyi felejthetetlen szép napot szereztek nekem.

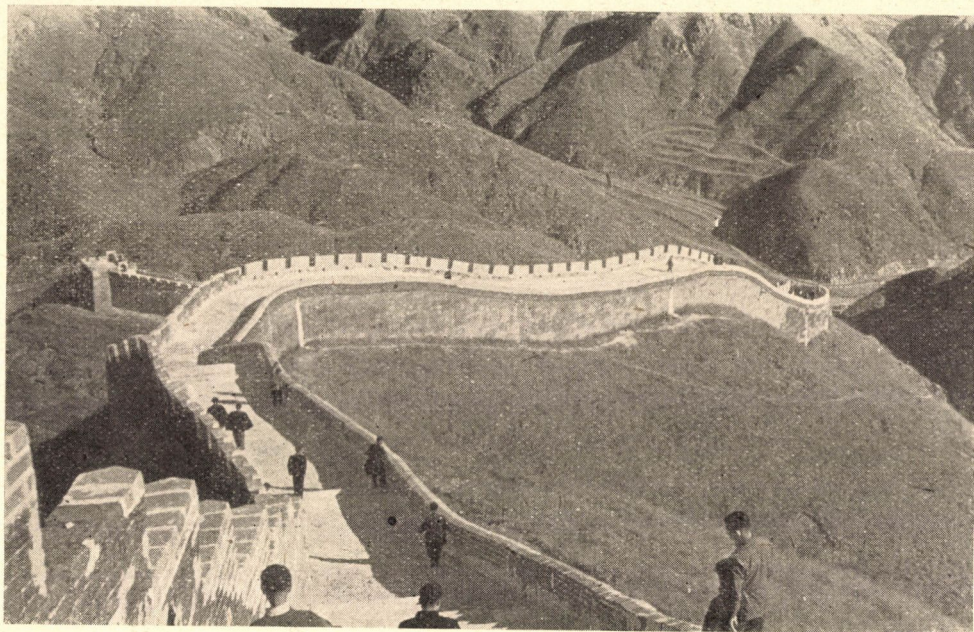
Ha utam csak egy lépéssel hozta közelebb Távol-Kelet ezerarcú zenéjét a magyarsághoz, talán már akkor sem volt hiábavaló.

A pandmindzsoni ENSz-övezet, észak-koreai határőrségének épülete előtt

Koreai tolmácsom : Hwang-Mjong-szun operaénekesnő. A háttérben Keszon város látszik

A Kínai Nagy Fal Padelinnál

Elrejtett Buddha templom a keszoni hegyekben

A kunmingi Ének és Táncegyüttes zenekara

A kunmingi Ötszáz Buddha temploma

Részlet a kunmingi Városi Parkból

Kévekötöző szani nemzetiségű asszonyok a lunani köerdő szélén

Csing-Csü-jing, 20 éves szani nemzetiségű énekes Luanban

Long-Szo-lang, 21 éves haji nemzetiségű énekes Lunanban.

Kanton, a Gyöngyfolyó partján

A sanháji Konzervatóriumban. Baloldalt Li-Csö-shu professzor

KARDOS TIBOR

BESZÁMOLO PETRARCA-TANULMÁNYOKRÓL

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. IV. 21-i jelölvasó ülésén.

Petrarca magyarországi befogadásának története jellegét tekintve Danteótól élesen elütő. Dante, a nagy magános, aki kora gondjait, reményeit, vágyait roppant erővel tudta kifejezni, követők nélkül maradt, mert lehetetlen volt felérni hozzá. Szigorúbb mértékkel mérve a magyar irodalomban is viszonylag kevés nyomát találjuk hatásának. Talán mégis Zsigmond király udvarában és korában támadt élénkebb visszhangja. E korból maradt fenn a Zsigmondnak dedikált Serravalle-féle latin nyelvű Dante-fordítás és magyarázat, Dante-i elemek fedezhetők fel Tar Lőrinc pokoljárása történetében. A továbbiakban csupán elszórt nyomok tűnnek fel. A leginkább jelentékeny még a „*De vulgari eloquentia*” szerepe Balassi Bálint költői körében. Mindazáltal a magyar Dante-irodalom (PÉTERFFY JENŐ, KAPOSY JÓZSEF, FÜLEP LAJOS, BABITS MIHÁLY) és különösen Császár Ferenc, Szász Károly és Babits Mihály fordításai a nemzetközi dantológiának nem dicstelen fejezetei.

Petrarca általános európai, valamint magyarországi sorsa, ha nem is diametrálisan ellentétes, de jelentékenyen elütő képet mutat. Nem csupán az olvasókra, de a különböző nemzetek költőire, tehát alkotóira is óriási, sokirányú hatást tett. Az olasz, francia, angol, spanyol művelt líra hosszú időre Petrarca nyomán járt. Az olasz költészetben az irodalom minden megújulási periódusában hozzá mentek vissza. A XVI. század elején a Petrarca-utánzók lehanyaglott stílusa ellen Pietro Bembo őt választja mint tiszta forrást. Három évszázaddal később az Árkádia ellenszeréül Leopardi őt tekinti mintának, az ő szavaival ébresztgeti az alvó nemzetet. A XX. században hozzáfordul Giuseppe Ungaretti és Umberto Saba.

Magyarországon is igen széles hatása bontakozik ki. Mivel az európai lantoscöltészet dalszövegei, különösképpen az olasz lantónekek librettói Petrarca stílusában írt szerelmi dalok voltak, a Mátyás király udvarában virágzó olasz nyelvű lantoscöltészet is Petrarca stílusát vette át. Annál inkább, mert Mátyás király kapcsolatban állott olasz petrarkista költőkkel, udvarában élt Francesco Cinzio Benincasa és mecénása volt Antonio Tebaldeonak. Sőt valószínű, hogy az udvar nyomában meginduló magyar lantoscöltészet is e stílus jegyében indult. Erre vall legalábbis a SZABOLCSI BENECÉ felfedezte

Bernardo Tomitano-idézet a XVI. sz. negyvenes éveinek elejéről (1539—1543).¹ A troubadour költészet egykori magyar hagyományai — ha voltak —, rég lehanyaglottak, s csupán a Petrarca-megújította formákban támadtak újra. Bizonyos, hogy Petrarcanak mély nyomait látjuk első nagy lírikusunknál Balassinál, tanítványánál, Rimaynál, a *Vásárhelyi Daloskönyvben* és még Zrínyinél, a költőnél is.

Petrarca prózai műveinek magyarországi utóélete sem elhanyagolható. Egyik nem nagyarányú, de megragadó és jellemző művét, a „*Hét bűnbánati zsoltár*”-t még a XV. században magyarra fordították, s a Festetich-kódexben 1493-ban lemásolták.² Boccaccio egyik novellája is, a *Decamerone* utolsó darabja Petrarca latin átültetésében került át a magyar széphistóriába, Istvánffy Pál *Voltér és Grizeldiszére* gondolunk.³ Sőt a magyarországi új-stoikus áramlat a XVIII. században egyebek közt Petrarcat használja tekintélyül. Ekkor fordítja le László Pál 1720-ban a *De remediis utriusque fortunaet*, melynek nyelvi értékeit az új-stoikus áramlat magyar kutatása már méltatta.⁴ Petrarca e művének a XVIII. században két részleges és két teljes latin nyelvű kiadása keletkezett nálunk. Sőt egy névtelen szerző még 1813-ban is lefordítja még egyszer merőben nyelvművelési célzattól.

Ennél sokkal nagyobb jelentőségű, hogy a XVIII. század és a XIX. fordulóján Petrarccal új irodalmi irányok jelentkeznek nálunk: a szentimentalizmus és a korai romantika. E fordulat európai divat magyar megfelelője, mint ahogy előfeltételei is szélesben megalapozottak. A lírikus Petrarca kultusza a barokkban sem szűnt meg teljesen. Tasso melankóliája mellett élt Petrarcaé is, Metastasio könnyebb, zeneibb és szentimentális ariái mellett Petrarca „érzékenysége” és „andalgásai” is kedvesek voltak az Árkádiák ál-pásztorainak, sőt az első szentimentális regények olvasóinak is. Madame Deshoulières a XVII. századi francia költőnő — akit Voltaire fedez fel újra — idilljeiben, eklogáiban, elégiáiban nem csupán a következő század melankóliáját sejteti, de élő Petrarca-tisztelete hat fiatal bécsi olvasójára, Kisfaludy

¹ Cinzio Benincasara vö. KARDOS TIBOR: Callimachus. Tanulmány Máttyás király államrezonjáról, Budapest, 1931. 37—38. — Antonio Tebaldeora vö. HUSZTI JÓZSEF: Le relazioni di Antonio Tebaldeo colla corte di Mattia Corvino. Archivum Romanicum, 1927, 223—29. — A Tomitano — idézetre vö. SZABOLCSI BENCE: Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban, Irodalomtörténeti Közlemények, 1933. 134. o.

² A zsoltárok szövege kiadva: Nyelvméltár, XIII. Budapest, 1885. 92—99. — KATONA LAJOS: Petrarca bűnbánó zsoltárai a Festetich-kódexben, Irodalmi Tanulmányok, Budapest, 1912 II. köt. 93—100.

³ A szöveg kiadva: Régi Magyar Költők Tára (kiadja Szilády Áron, II. köt. Budapest, 1880. 27—52, 383—410. (Petrarca hibás olvasatú szövegét is közli) — Kiadta még Vende Ernő, Budapest, 1907. (Olcso Könyvtár, 1452—53.) VENDE közli Petrarca és Boccaccio szövegeinek magyar fordítását is. Bevezetője általában jó, bár Petrarca átdolgozásának megítélésében nem fogadható el. A legjobb írás a Voltér és Grizeldiszról VISNOVSZKY REZSŐ: Széphistóriáink olasz—latin csoportja, Budapest, 1907. 9—45.

⁴ Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keresztény Seneca, Egyetemes Philológiai Közöny. 1937. 25, 40—44.

Sándorra is. Francia divat, német szentimentálisok egyformán felfedezik Petrarcat, mint a természet-szeretet, magány, érzelmesség, melankólia költőjét. Ebben azonban döntő tényező lett Rousseau; alkotásai, és különösképpen első nagy műve, a *Nouvelle Héloïse*. Ezek a XVIII. század hatvanas éve óta óriási erővel hatottak a természeti ember, a természet, az érzelmek, a nagy és tiszta szenvedélyek irodalmi felismerésében. Az Ermenonville-i remete fényében látták meg Petrarca Vaucluse-i magányát és egyéniségének szentimentális és romantikus vonásait. Így hát az új ízlés nemcsak Goethe *Werther*-jére és a *Werther*-irodalomra, Gessner *Idilljei*-re, de Rousseaura és összes követőire is támaszkodik, köztük Matthissonéra, akinél már kivethetők a Petrarca-kultusz nyomai is.

Ennek nyomán jelenik meg Petrarca kultusza Bécsben és nyilván nálunk is először Kármán Józsefnél és az *Uránia*-ban, valamint egyidejűleg az olasz rokokó-költészetet és Metastasiót jól ismerő fiatal és „érzékeny” Csokonainál, majd csakhamar a Tassót fordító fiatal Kisfaludy Sándornál, Kazinczynél, Kölcseynél. Kármán József a *Fanni hagyományai*-ban is felfelillant Petrarca-émlékeket, de az *Uránia*-ban külön cikkben emlékezik meg Petrarca Vaucluse-i magányáról, melyben a nagy lírikus egyik legszebb canzonéját, a *Chiare, fresche e dolci acque*-t olvasztja össze néhány szonett szabad fordításával lágy, érzelmes szentimentális prózává.⁵ Persze ezek a szentimentális vagy éppen korai-romantikára hajló polgáriasult magyar költők egy meghatározott helyzetben, különleges módon oldják fel Petrarcat, megváltoztatják, „félreértik”. De e félreértés termékeny és révén Petrarca úgyszólván divatba jött. Az érzelmes Csokonai szép szonett-koszorúval tiszteli emléklét. (*Az esztendő négy szaka*.) Sőt a Petrarca-i példa nagyigényű magyar költői műben is megjelenik mint irányító elv, Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelmében*, ahol egyes motívumok tömegesen, az egész mű hangulata s a Tasso és Petrarca nyomán megalkotott Himfy-versszak alkotó módon mutatja Petrarca befogadását. Petrarca XIX. századi szerepe azonban korántsem zárul le Kisfaludy Sándorral, a magyar nyelv és irodalom megújítói, Kazinczy, Kölcsey a szonett fegyelmén próbálgatják a magyar költői nyelv, rímelés lehetőségeit és a maguk költői erejét.

Ezután következik Petrarca tudományos utóélete, amelynek olyan kiemelkedő magyar képviselője akadt, mint KATONA LAJOS, és a fordítási kísérletek, amelyek közül a legnagyobb arányú próbálkozás Radó Antal fordítása *Petrarca összes szerelmi szonettjei*. Sajnos e fordításokról kevésbé mondhatjuk el azt, amit KATONA LAJOS Petrarca-életrajzáról, hogy európai színvonalú. Újabban egy-egy szonett, vagy akár szonett-fűzér átültetésével többen is próbálkoztak, és nem siker nélkül: Jékely Zoltán, Sárközi György, Rónai Mihály András és a *Világirodalmi Antológia* II. kötetének fiatal műfor-

⁵ V.ö. erre *Hankiss János*: Petrarca az Urániában. Irodalomtörténet, 1940, 159—163. A Vaucluse-divat korai-romantikus jellegét és Matthisson szerepét veti fel.

dítói. De teljes *Canzoniere*, még hozzá a magyar líra mai szintjén eddig még nem készült. KATONA LAJOS munkásságát sem folytatta senki, nem csupán közvetlen Petrarca tanulmányait, mint például tudományos igényű, s ugyanakkor művészi Petrarca-életrajzát, de a *Petrarca bűnbánó zoltárai a Festetich-kódeaxben* című kitűnő összehasonlító dolgozatát sem. Évtizedek múltán elemezte ECKHARDT SÁNDOR Balassi és Petrarca kapcsolatát, KASTNER JENŐ pedig fontos adatokat kutatott fel XVIII. századi hatásáról.⁶ HEGEDŰS ISTVÁN akadémiai értekezést szentelt Petrarca hazafias ódájának, az *Italia mianak*, Kisfaludy és Petrarca kapcsolatáról RÉNYI REZSŐ, IMRE SÁNDOR, MALLY FERENC, majd SZABÓ MIHÁLY írt. Petrarca magyarországi sorsát és tudományos irodalmát összefoglalta BARABÁS HOLIK LÁSZLÓ egy olasz nyelvű cikkében és VÁRADY IMRE is végigkövette kétkötetes bibliográfiai munkájában.⁷

A Petrarca-problémába magam is többször beleütköztem a magyar humanizmus kutatása közben, de valahogy mindig csak közvetett szerepét vizsgáltam, azon itáliai irodalmi köröknek magyar kapcsolatait, melyek Petrarca tanítványaiból formálódtak: így igyekeztem feltárni a magyar humanizmus kezdeteit elemezve Petrarca velencei baráti körének intenzív magyar kapcsolatait, így dolgoztam fel Coluccio Salutati levelezését a magyar Anjoukkal, illetve kancelláriájukkal, felkutattam és közzétettem Giovanni Conversino da Ravennának, Petrarca nagy tisztelőjének magyar vonatkozású írásait, és több, hasonló jellegű irodalmi emléket. Az erre vonatkozó eredményeket 1936—39-ig publikáltam.⁸

Mostani Petrarca tanulmányaim kiinduló pontja egészen más, s ha az eredmények mégis összetalálkoznak a régebbi kutatások tanulságaival, az azért van, mert a történeti valóság mindig ezer szállal függ össze, s egy nagy alkotó körül a problémák összpontosítottan jelentkeznek.

*

⁶ KATONA LAJOS: Petrarca, Budapest, 1907 (Költők és Írók, szerk. Ferenczy Zoltán). ALESSANDRO ECKHARDT: Valentino Balassi e Petrarca. Corvina, Vol. I. 1921. 59—71.; KASTNER JENŐ: Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben, Egyetemes Philológiai Közöny, 1923. 147.

⁷ Vö. HEGEDŰS ISTVÁN: Petrarca Szózatja és egyik latin költői levele. Budapest, 1905. Értekezések a Nyelv, és Széptudományok Köréből, I. Osztály, XIX. köt. 6. sz. — RÉNYI REZSŐ: Petrarca és Kisfaludy Sándor, Budapest, 1880.; IMRE SÁNDOR: Irodalmi Tanulmányok, Budapest, 1897. II. köt. 97—131; MALLY FERENC: Petrarca hatása Kisfaludy Sándorra. Szeged, 1924. Klny. a Szegedi Főgimnázium értesítőjéből; SZABÓ MIHÁLY: Kisfaludy Sándor és Petrarca, Budapest, 1927.; EMERICO VÁRADY: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria, Vol. I. Storia, Roma, 1934. 7, 33—35, 37, 39, 49, 65, 90—91, 138, 148, 157, 160, 162, 178, 292—99, 425 és passim; Vol. II. Bibliografia, Roma, 1933. 165—169.; LADISLAO Holik-BARABÁS: La fortuna di Petrarca in Ungheria, Firenze, 1933. Estr. dagli Annali della Cattedra Petrarcesca, Vol. IV. 1932.

⁸ Vö.: K. T.: A magyar humanizmus kezdetei, Pécs, 1936. 22—46, 63—70; Ua.: Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal, Budapest, 1936, klny. a Századok 1936. 9—10. füzetéből. Ua.: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában, Budapest, 1936. klny. az Egyetemes Philológiai Közöny 1936. 7—12. füz.; Ua.: Deákműveltség és magyar renaissance, Századok, 1939. 312—314.

Az újabb munkálatokat részemről az egyetemi oktatás szükségletei váltották ki. 1950 óta évről évre foglalkoznom kellett ezzel a problémával, el kellett helyezni a „hármás firenzei korona” középső nagy alakját a fejlődés menetében, méltatni kellett a *Canzonieret* és a prózai műveket. Marxista-leninista magyarázatát kerestem Petrarca lelki válságának, belső konfliktusának, megalkuvásának. A *Canzoniere* megértéséhez mind mélyebben kellett igénybevenni Petrarca prózai műveit, s ez lassanként az egész Petrarca-kép átalakulását vonta maga után. Egyre inkább elégtelennek találtam a kutatások mai állását Petrarca belső konfliktusát és az olasz humanista mozgalomban betöltött szerepét illetően, de valahogy nem elégitett ki az sem, amit XIV—XVI. századi magyarországi befogadásáról tudunk. E felemás helyzet megnyilatkozik *A magyarországi humanizmus kora* c. művemben is, ahol a bevezető fejezetben Dante és Boccaccio mellett viszonylag igen keveset foglalkozom Petrarccal.⁹ E téren erőteljesen befolyásolt ANTONIO GRAMSCI tartózkodó magatartása Petrarccal szemben. A válság-tüneteket emeltem ki, habár pársoros méltatásban említettem társadalombírálatát, politikai utópiáját, s a *Daloskönyvben* kifejezésre jutó újonnan felfedezett emberi érzelmi világot is. Utaltam a továbbiakban bizonyos összefüggéseire Machiavellivel, szerepére az itáliai és európai humanista „respublica literaria” kialakításában. De szinte jobban érdekelt XIV. századi csehországi hatása, baráti körének kialakulása IV. Károly udvarában, és főként a KATONA LAJOS által fölfedezett Petrarca-fordítás, a *Hét bűnbánati zsoltár* megjelenése, tartalma és jelentősége. A mű értékét abban láttam, hogy Petrarca ezúttal is két világ összeütközését mutatja be, két világ határmezsgyéjén állva, s bárhogy hanyatlanak életerői, a nagyobb szeretet, a nagyobb ékesszólás mindig a földi szépség, az ún. „evilági hiúságok” mellett áll: „Mindaz — írtam — ami szinte megfoghatatlan, plasztikussá válik, a belső világ csupa külső színné bomlik, érzékelhető valósággá testesül, történetté alakul. A bűnbánat eltörpül egy roppant emberi egyéniség kitöréseinek művészi formái mellett... A bánat kellős közepén is szereti a világot, a természet szépségeit, és dicsőíti az embert, mint ennek a természeti alkotásnak a tetőfokát... Az emberi test csodálatos voltának magasztalása és a tudomány dicsőítése tetőzi be a *Hét bűnbánati zsoltár* magyarországi jelentőségét.”¹⁰ Emellett Petrarca általános történeti jelentőségét itt már úgy fogalmaztam meg, hogy a modern, gazdag, bonyolult és érzékeny emberi egyéniség megjelenése az irodalomban, a vers művészi harmóniája, a szonett diadalra juttatása és az olasz költői nyelv további kidolgozása az, ami vitathatatlanul az ő nevéhez fűződik.

Évvel természetesen korántsem oldottam meg egy sor kérdést, mely egyre inkább elodázhatatlan. Éspedig, mi is volt hát Petrarca szerepe a

⁹ K. T. *A magyarországi humanizmus kora*, Budapest, 1955. 18, 32, 39, 46—48, 51—52, 195—196, 321—23, 351—54, és passim.

¹⁰ Uo. 354.

humanizmus megindításában? A gazdag Petrarca-irodalom erre nem ad egyöntetű választ. Elismerik jelentőségét a kézirati felfedezésekben, az antik módra való levélírásban, az irodalmi közvélemény megteremtésében. Azonban gyakran hangzik el latin stílusának bírálata, megróják a filozófiai véna csekély voltaért, az elmélyedés és rendszeralkotás hiányaért, bár elismerik ötlet-gazdagságát, s elméjének élességét. Még SAPEGNO is így vélekedik, pedig ő hozta létre eddig a legkiegyensúlyozottabb, legszebb Petrarca-képet. Emellett természetesen nem hiányoznak a reakciós törekvések sem. Petrarca bűnbánata, nyugtalanságai, lelki krízisei, ismételt és szakadatlan megtérései erre bőségesen alkalmat nyújtanak. Így azután jámbor középkori emberré válik, akinek életében voltak ugyan nyugtalan mozzanatok, de szerencsére legyűrte őket. Tulajdonképpen személyében egy, a világ kísértéseitől sokat szenvedő, augustinusi tanítványról van szó. Igazán véletlen műve, hogy közben a *Canzoniere* is létrejött. Ez a torzkép szervesen beletartozik azokba a törekvésekbe, melyek Dantéből tomistát, Boccaccióból középkori fabulátort igyekeznek faragni. E téren is NATALINO SAPEGNO állásfoglalása a helyes, aki szerint Petrarca-ban a vallásos középkori gondolkodás csupán gyengén átértzett maradvány, ha nyugtalanítja is, ezzel szemben erőteljes nála mindaz, ami előremutat, ami világi, az újszerű életöröm és érzések kifejezése.¹¹

Elemzéseink során azt kellett látnunk, hogy úgyszólván teljesen elhanyagolódott Petrarca kezdeményezése a humanista ideológia megteremtésében, sőt a humanista rétegek életformájának kialakításában betöltött szerepe is. Így természetesen áll a kutatás elé a feladat, tisztázni kell Petrarca szerepét a humanizmus és a renaissance eszmei fejlődésében, illetve az eddigi kutatásokat úgy kell kiterjeszteni, hogy a különféle gondolati irányok és a Petrarca közötti kapcsolat feltáruljon, ami részben el fogja dönteni Petrarca úgynevezett filozófiai alkalmatlanságát. Ez annál aktuálisabb, mert egy nagy művelődéstörténeti sorozatban monografikus munkát készítünk az olasz renaissance fejlődésvonaláról. A megoldandó feladatok során elengedhetetlen az is, hogy elemezni próbáljuk Petrarca belső konfliktusának jellegét. E kérdés megoldását szolgálta a *Renaissance-tanulmányok*nak 1950-ben kiadott első tézise is, melyet SALLAY GÉZA oldott meg, a Petrarca-elemzés és általában a XIV. századi krízis elébehelyezve, helyesen, a komunális vallásos mozgalmak X—XIII. századi fejlődését mint praemissát.¹²

*

Ugyanekkor felvetődött Petrarca méltó tolmácsolásának kérdése is. A *Világirodalmi Antológia* II. kötetének munkálatai 1951—52-ben, majd a második, bővített kiadás előkészítése 1953—54-ben egyre kényszerítőbben

¹¹ Vö. NATALINO SAPEGNO : *Il Trecento*, Milano, 1934. 193—95.

¹² SALLAY GÉZA : *Eretnekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise*, Budapest, 1957. 87—92 (*Renaissance Tanulmányok*, szerk. K. T.).

vetette fel a teljes *Canzoniere* méltó lefordítását. A világirodalom egyik legnagyobb remekművéről van szó, amely lényegében csupán egy több mint félévszázados fogyatékos fordításban áll rendelkezésünkre, ha nem számítjuk az utána következett néhány szép, vagy éppen kiemelkedő szonett-fordítást. Még a legbecsesebb Sárközi György koszorúja, melyből körülbelül 10 vers fordítása mondható időtállóan szépnek. Így merült fel a gondolat, hogy a *Világirodalmi Klasszikusok* sorozatában egy teljes *Canzoniere*-fordítás gondozására és megszerkesztésére vállaljunk kötelezettséget. Már eleve világos volt, hogy ez a vállalkozás csak széleskörű filológiai előmunkálatok után és közben jöhet létre, s egy új Petrarca-kép kibontakozása árán.

*

Petrarca-tanulmányaim harmadik forrása végül követi a tudományos kutatás spontán törvényszerűségeit. A cseh — magyar huszita-kapcsolatok kutatása mellett már 1955 óta felfigyeltem a Prágában található magyar vonatkozású humanista emlékekre. Sikerült is jó néhány dokumentumra bukkannom. Így például egy kancelláriai leveleskönyvre, mely nyilvánvalóan V. László valamely magyarországi, de cseh származású kancelláriai tisztviselőjének a műve. Ebben a gyűjteményben Vitéz János *Leveleskönyvé*n kívül nem kevés fontos, magyar vonatkozású levél található. Reáakadtam Nicolaus De Mirabilibusnak, ennek az érdekes, XV—XVI. századi magyar írónak egy II. Ulászló előtt elmondott beszédére, s egyéb kisebb emlékekre. Mindennél azonban nagyobb jelentőségűnek éreztem a prágai egyetem néhány kéziratát, melyekben felbukkant Petrarca *IIét bűnbánati zsoltára*, sőt kiderült, hogy e szöveg annyira népszerűvé vált, hogy 1440 táján már breviáriumokba jutott. Egyre fokozta érdeklődésemet e kézirati típus iránt, midőn világossá vált, hogy e szövegek első példánya a Milánóban majd Prágában élt francia származású diplomatától, Sacramour de Pommiers lovagtól, akkor már cisztercita szerzetestől kellett hogy származzék, akinek Petrarca Velencéből 1367-ben dedikálta és küldte a másolatot.¹³ Ugyanis maga a mű vagy egynegyed évszázaddal korábban keletkezett. Felvetődött azonnal a gondolat, hogy nem csehországi közvetítéssel jutott-e Magyarországra a *IIét bűnbánati zsoltár* alapszövege?

Egy másik nem kevésbé érdekes felfedezést is kellett tenni. A prágai Egyetemi Könyvtárban Petrarca latin eklogái és új-stoikus műve, a *De*

¹³ A legkorábbi 1379—1420-ig készült kódex kánonjogi értekezéseket, imákat, zsolozsmákat, Boccaccio két történeti munkáját tartalmazza még: Prágai Egyetemi Könyvtár, Cod. ms. XIV. C. 16. — Renaissance díszítésű és csak Petrarca művét, illetve neki tulajdonított munkákat tartalmaz a XV. századi Cod. ms. VII. G. 18. — 1440-ből való zsolozsmáskönyv az egykor Szent Vitus katedrális birtokában levő, és onnan átkerült Cod. ms. XIII. H. 2. — 1452-ből való zsolozsmáskönyv a Cod. ms. XIII. H. 3. — Devotio moderna jellegű, sőt heretikus anyagot is tartalmaz a Cod. ms. IV. E. 7. — Petrarca ajánlását ld. Lettere Senili, kiadta és olaszra fordította: Gius. Fracassetti, Firenze, 1892 (ezentúl: *Le senili*), Lib. X. Lett. 1. Vol. II. 65—84.

remediis utriusque fortunae mellett néhány XV. századi latin kéziratban olvasható volt a *Voltér és Grizeldisz* története¹⁴. Tekintve, hogy a Petrarca-zsoltárok mellett ez az a másik Petrarca-i szöveg, amely már igen korán, 1539-ben megjelenik magyar verses fordításban, e két mű felbukkanása számos kéziratban és a szomszédos Csehországban azt a feltevést keltette bennem, hogy nemcsak a bűnbánati zsoltárok, de esetleg a *Voltér és Grizeldisz* is a szoros XV. század végi érintkezések során került át Magyarországra, és az érdeklődés előterébe. Minden jel szerint már a huszita háborúkat követő időszakról van szó, és az átkerült Petrarca-szövegek a cseh humanizmus részét alkották, már akár Petrarca első, Alpokon inneni baráti körének, Johannes Noviforiensis kancellár társaságának hagyatékaként, akár ettől függetlenül.

Mindeme tények bizonyos megfontolásra készítettek, főképpen arra, hogy újból meg kell vizsgálni a magyarországi Petrarca-kultusz dokumentumait, át kell tekinteni a csehországi átadás lehetőségeit, a közvetlen itáliai kapcsolatok szerepét, az általunk már korábban megállapított Petrarca-körök jelentőségét, oly tekintetben, hogy mennyire közvetítették híven Petrarca eredeti ideológiáját, miként változtattak azon ők maguk, vagy a társadalmi helyzetnek és politikai viszonyoknak megfelelően magyarországi átvevői. E vizsgálódások eddigi eredményeiről szeretnék beszámolni, megemlítve a kutatás perspektíváját is, a kérdéseket így csoportosítva: Petrarca antropológiai böleselete (1), politikai gondolatai (2), ennek közvetlenül itáliai eredetű (3), vagy egyéb műveinek közvetett, Csehországon keresztül való átadása Magyarországra (4), s végül a teljes Canzoniere-fordítás alapkérdései (5),

*

1. Kétségtelen, hogy Petrarca nem úgy filozófus, mint a firenzei új-platonisták, Marsilio Ficino, vagy Giovanni Pico della Mirandola, de még annyira sem, mint Lorenzo Valla. Mégis egyenes vonal vezet tőle éppen ezekhez a gondolkodókhöz és humanistákhoz. Az új-platonisták már későbbi fázist jeleznek, amidőn a középkor rogyadozó, transcendentális szemlélete a régi vallásos formában már fenn nem állhat, és rászorul a új-platonisták szinkretikus vallásos és filozófiai kísérleteire. Ha azonban figyelmesen szemléljük a Petrarcahoz időben és térben közelebb eső Vallát, aki a nápolyi udvarban él, egy sereg megkapó jelre leszünk figyelmesek. Valla elfordul az aszkézistól és a szerzetesi életformától: Petrarca egykor ebből az életformából teremtette meg az alkotó magányt, s életének egyik antinomiája éppen az alkotó magány és az emberi társaság közötti szakadatlan ingadozás volt. De ugyanakkor

¹⁴ Négy kéziratot találtam: Cod. ms. VIII. C. 13. (Olasz humanista szövegek közt; Cod. ms. XIII. G. 18. (1456—1481-ig írták, a szöveg devotio modernára utaló és misztikus anyag között található); Cod. ms. XIV. G. 20. (Bázeli zsinati anyag, Aeneas Silvius levelei, cseh humanista anyag között), Ósnyomtatványhoz kötve, mint exemplum található ugyancsak a Prágai Egyetemi Könyvtárban: Adlig. 9 A. 30. Nicolaus Horius Poemata Nova, Lugduni, 1507.

Petrarca hirdette elsőnek a közpályát, a világi élet értékét szemben a szerzetesivel. Lorenzo Valla megtámadja a hamis Constantinus-féle adománylevelet, és filológiai érvekkel semmisíti meg: Petrarca előtte jár, a Habsburg hercegek állítólagos római császári donációs leveleiről bizonyítja be (valószínűleg 1355-ben), hogy hamisak. S még módszereik is azonosak, mert Petrarca példát ad a filológiai-kritikai szövegelemzésre. Valla kigúnyolja a babonát és az asztrológiát, éles kritika tárgyává teszi az egyház világi hadakozásait, anyagi törekvéseit, melyek a Constantinusnak tulajdonított adományon alapulnak. Petrarca a híres *Avignoni szonettek*-ben a Constantinus-féle adományt teszi felelőssé az egyház zuhlásáért, az anyagi és politikai célokat támadja az *Epistulae sine titulo*-ban. Ezenfelül leveleiben lépten-nyomon gúnyolódik a babonán és az asztrológián, és amikor az öregedő Boccacciot holmi álomlátásokkal rémíti meg egy szélhámós szerzetes, Petrarca önt belé lelket és fölényesen kigúnyolja az efféle látomásokat. Valla a nemes értelemben vett epikuroszi tanítás híve, aki vallja az öntudatos ember nagyszerűségét.¹⁵ Petrarca életformája ugyanez, ezt valósította meg alkotó magányában, melyet gyönyörű természeti környezetbe helyezett, ezt a baráti szimpozionokban, az együttléteket a vidám s komoly beszélgetések során. Valóban, elmerülni a természet szépségeiben, lant mellett énekelni, nagyszerű könyveket olvasni, vitatkozni az emberi történelemlről, múltról és jelenről, az emberi lét értelméről, nagy írókról, gyakorlati kérdésekről, mi más, mint az az életforma, melynek őst Valla a nagy görög bölcseleti hagyományában találta meg, de amelynek közeli forrása Petrarca *Leveleskönyve*, és baráti köre volt. Az ember nagyszerű mivoltának tana pedig nem Vallánál, még kevésbé Pico della Mirandolánál, vagy Leonardónál tűnik fel először: Petrarca mondja ki, hogy a teremtés minden csodája között „legcsodálatosabb az ember” (Deus . . . nihil tamen homine mirabilius in terris fecit).¹⁶

Petrarca transcendentális igényeinek teljességgel megfelel a keresztény tanítás, kielégítette, már amennyire kételkedő, nyugtalan lelkét ki tudta elégíteni. De ezért filozófiai gondolkodásának középpontjában nem az életen túli kérdések, hanem az ember és az emberi lélek állott, vagy talán még pontosabban a középkor és újkor antinómiái, melyek a feltörő újpolgárság s így Petrarca lelkében is összecsaptak. Vajon mi a valóság? a szépség? az öröm, mely a rövid élet s még rövidebb ifjúság osztályrésze? Vagy a halál és a transcendentális képzetek? Vajon a társadalom összecsapó erői, az egyes emberek szenvedélyei, hatalmas energiái, szép illúziói, vagy oesmány

¹⁵ A Habsburgok hamis donációs leveleinek cáfolata, Petrarca: *Le senili*, Lib. XVI. lett. 5. Vol. II. 490—497. — Valláról vö. CLETO CARBONARA: *Il secolo XV*. Milano, 1943. 51—81.; GIUSEPPE SAIITA: *Il pensiero italiano nell'umanesimo e nel rinascimento*, vol. I. *L'umanesimo*, Bologna, 1949, 193—262.

¹⁶ *Francisci Petrarcae: Epistolae de rebus familiaribus et variis*, Studio et cura JOSEPHI FRACASSETTI, Florentiae, 1859. Lib. V. *Epist.* 4, Vol. I. 262. l.

bűnei az igazi valóság? avagy pedig ezeknek stoikus megvetése? az élettől való elvonatkozás? készülődés egy másik létre? Kinek van igaza, az ösztöneik szerint élőknek, vagy a töprengő bölcsnek? nem szakadatlan balgaságok sorozata-e az emberi élet?

Ezek a kérdések a renaissance gondolkodásának bizonyos formában végig alapproblémái maradnak. Az ösztön és a szenvedély összeütközése az értelemmel már Boccacciónál is megjelenik, de alapgondolattá Ariosto remekművében, az *Orlando Furiosoban* válik. S mi tagadás, ez a lényege Erasmus főművének, a *Balgaság Dicséretének* is. Nem bírálható Petrarca azért, mert bölcsesete antropológiai jellegű. Ellenkezőleg, ez a humanizmus lényege. A renaissance filozófiája még azoknál a humanistáknál is antropológiai jellegű, mégpedig kivétel nélkül, akiknek a bölcsélet a főterületük, tehát az új-platonisták, a padovai materialisták, vagy akár Giordano Bruno, Leonardo, Morus, Erasmus, Campanella. Az immanens világkép nem egyszerre születik, hanem a dualisztikus és idealista világkép lassú és fokozatos felbomlásán keresztül csaknem egy évszázados fejlődés után. Az alapvető kérdéseket Petrarca jól meglátja, s olyan gondolatokat tudatosít, mint új polgár és értelmiségi, melyeknek perspektíváját még nem is látja. Nyugtalanul vitatkozó és dialektikus elme. E téren tanul az akademikusoktól. Életfelfogásában kétségkívül epikureus, nyugtalanságában a stoikusokhoz fordul segítségért. Egészben töprengő és vívódó modern ember, akinek gondolatai jellemzőek az újkor kezdeteire.

2. Nem kevésbé áll ez Petrarca politikai gondolkodására. Úgy véljük, általános hibája az e tárgykörrel foglalkozó tanulmányoknak, hogy Petrarcat csak mint utópistát látják, az ókor rajongó hívét. Bizonyos meghatódott sajnálattal, s az ilyen embereknek kijáró kímélettel kezelik. Pedig hát a nagy politikai gondolkodók Marx előtt többé-kevésbé mind utópisták voltak. Új világot elképzelni nem is lehetett másként a kapitalizmus teljes kibontakozása, a politikai gazdaságtan megteremtése, a történeti materializmus felismerése előtt. Utópista volt Machiavelli, utópista volt technikai elképzeléseiben Leonardo, utópista volt a szocialista társadalomról fogant álmával Mórus Tamás és Campanella. Ennek ellenére Machiavelli igen reálisan látta a lehetőségeket, és a többi utópistának is mind szoros szálaik voltak az élet valóságához, különben nem tudták volna megteremteni az emberiség érdekében való grandiózus álmaikat.

Nos, Petrarca tisztán látta az akkori olasz társadalom és politikai élet minden szörnyű vonását, egészen világosan rá tudott mutatni az eszközökre, s irataiból egy olyan reális politikai módszertan körvonalai bontakoznak ki, amelyben in nuce megvan Machiavelli politikai elmélete és gyakorlata. Rendszerről persze ezúttal sem lehet szó, akárcsak a filozófiában, de felfogása lényegét tekintve és a részleteket vizsgálva világossá lesz, hogy nemcsak a cselekvés pragmatikáját dolgozta, ki a „virtus” társadalom-teremtő erejét, a

természet és ember összefüggését látta meg, de felmerültek nála még a félelmes és hirhedett úgynevezett machiavellista eszközök is: mit tegyen a fejedelem uralma fenntartása érdekében, hogyan járjon el ellenségeivel szemben?

Tulajdonképpen Machiavelli csak Petrarca fényében értékelhető igazán. Ugyanis Petrarcánál az alkalmazandó módszerek összefüggése a nép létének és nemlétének szörnyű pillanataival élesebben nyernek megfogalmazást. Petrarca egész levelezésében, de elméleti műveiben is alapvető érzelmi magatartás a haza állapotán érzett elkeseredés. A tetőpontra emelkedik ez, amidőn csalódnia kell Cola di Rienzóban. Haraggal rója meg, hogy engedte a nemesurakat legyőzetésük után fegyveresen váraikba elvonulni „az állam súlyos sebeire” hivatkozik, mint amelyek más módszert követeltek volna: „... minden ellenségét egy csapásra meg tudta volna öletni, mert a helyzet olyan volt, amilyent a kedvező szerencse hatalmon levőnek még soha nem engedett meg, ő pedig hagyta őket kicsúszni, még hozzá fegyveresen... vagy ha már nagylelkűséget akart gyakorolni a köz ellenségeivel szemben, megtehetette volna, hogy megfosztja őket mindazon eszközöktől, melyekkel ártani tudnak, különösképpen gőgös váraiktól, s meghagyhatta volna életüket. Így ellenségből Róma város polgáiraivá tette volna őket, vagy legalábbis félelmes ellenségből megvetett ellenséggé változtatta volna. Emlékszem is rá, hogy én ez ügyben neki éppen nem tunya levelet írtam, s ha annak hitelt adott volna, ma másként állna a köz ügye, Róma nem lenne ma szolgasorban és ő se lenne fogoly.”¹⁷

Petrarca politikai képe igen reális, s ezért van meg nála ugyanaz a kettősség, ami Machiavellinél, hogy bár szíve mélyén republikánus, mégis gyorsan megjelennek képzeletében Scipio Africanus s a római köztársaság nagy hősei mellett a nagy császárok, mint példaképek, különösen Iulius Caesar. Ő maga is élete második felében a Viscontiak, Carrarák udvarában tartózkodott, bár váltogatta a velencei köztársaság szabadabb klímájával s az arquai magánnyal. Döntő jelenség, hogy Petrarcánál már megtaláljuk a római történelemnek a jelenhez szabott történeti értelmezését, vagyis politikai magyarázatát. A felhasznált forrás pedig Machiavelli későbbi alapszövege, Titus Livius története. Sőt, ha Machiavellinél nagy újdonság az, hogy a köztársasági Róma intézményeinek fejlődését visszavezeti a plebejusok és az arisztokrácia közötti kiegyenlített küzdelemre, ez az újdonság némileg más hangsúllyal, de már megtalálható Petrarcánál. Petrarca a plebejusok küzdelmének jogosságát és győzelmeiket emeli ki, s e diadalokban látja az állam továbbhaladásának bázisát. Ő még nem kereste az erőkiegyenlítődes eszméjét, a signoria az ő korában még kezdeti jelenség volt. Machiavelli viszont a Mediciek egyensúlyozó politikájának atmoszféráját tükrözi.

Petrarca mindenképpen a plebs, a szegény emberek mellé állt, a megdedzett tömegektől s a morális tartást megőrző fegyelemtől várja Itália újjá-

¹⁷ Ua. i. m. Lib. XIII. Epist. 6, Vol. II. Florentiae, 1862. 236.

születését. Ebben sejti meg a római nagyság eredetét is, és viszont az elkényelmesedésben fedezi fel a tétlenség és hanyatlás okait. A zord természeti körülményeket már Machiavelli előtt meglátja, mint virtusra ösztönző feltételeket. Ugyanígy felfedezi a birodalmak virágzásának történelmi változását, egy bizonyos fajta szakadatlan *translatio imperii*-t. A Petrarca-féle történelem-szemlélet középpontjában az emberi eselekvőerő, a *virtus* áll, az egyéneké éppúgy, mint a tömegeké. ANTONIO GRAMSCI Machiavelliről írva úgy látja, hogy az ő Fejedelme, a maga utópisztikus voltában a nép vágyait testesíti meg, akaratát a *rendre*.¹⁸ Mennyire jellemző e felfogás helyességére, hogy Petrarca nem valamelyik olasz zsarnok számára követeli a szigort, az ellenség megsemmisítését, vagy legalábbis lefegyverzését, hanem a néptribun, Cola di Rienzo számára, a köztársaság számára.

Említettük, hogy Petrarca élete utolsó évtizedeiben a *signoria* eszméit támogatta. Ennek oka, hogy rá kellett jönnie, mint később Machiavellinek is — miszerint az adott körülmények között központosító uralkodótól várható csak az ország egyesítése. Az olasz *signoria* államelméletének megalkotója tulajdonképpen Petrarca volt élete utolsó művében, a Francesco di Carrarához, Padova urához intézett hatalmas levelében. Mindaz, amit később az Aragoniai uralkodóház, a Mediciek és mások gyakorlatilag keresztülvittek (városszépítés, középületek emelése, útépités, mocsarak lecsapolása, a földművelés föllendítése) Petrarcánál már mint általánosított követelés jelenik meg. Sőt feltűnik az a tanács, hogy a fejedelem tároljon gabonát a közraktárakban a súlyos éhséglázadások elkerülésére, hogy a nép alapvető szükségleteiről feltétlenül gondoskodják. Ebben Petrarcát nemcsak polgári eszélység vezeti. „Ez akkor válik igazán a fejedelmek dícséretére, — írja — ha nem azért teszik, hogy alattvalóikat magukhoz édesgessék, és türelmesebbé tegyék az iga elviselésére, melyet nyakukba vetettek, hanem szerelmes gond!”¹⁹ Petrarcát egyaránt jellemzi a jó eszményébe vetett mélységes meggyőződése és a tapasztalati tények felismerése, amiből ösztönszerűleg következik szomorúsága. Keresi a társadalmi jelenségek, a szörnyű zűrzavar igazi okát, és fel is ismeri a vagyongyűjtésben, a javak mohó halmozásában: „Ki nem látja, hogy ezerszer és ezerszer törik meg az esküt a kapzsiság ösztönzésére, szegik meg az adott szót, árulják el a barátot, szakítják szét a vérrokonság kötelékeit minden istenfélelmet elvetve maguktól, a jogos és jogtalan minden szabályát félredobva” stb. . . .²⁰

¹⁸ A zord és kedvező természeti körülmények ellentétes hatása, a fegyelem fontossága és annak forrásai, Petrarca: i. m. Lib. XXII. Epist. 14, Vol. III. Florentiae, 1863, 161—78.; A *translatio imperii* uo. 163; A római plebs küzdelmeiről, támadás az arisztokrácia ellen, uo. Lib. XI. Epist. 16, Vol. II. 145—155., különösen 152—54.—ANTONIO GRAMSCI: *Il moderno Principe. Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno* 1949 (Einaudi) 3—17. l.

¹⁹ Petrarca: *Le senili*, Lib. XIV. lett. 1. Vol. II. 356.

²⁰ Ua. i. m. Lib. VI. lett. 8. Vol. I. 369—70.

Sokat támadja Petrarca a vagyongyűjtés ragályát, vagyis a primér felhalmozás első jelenségeit, de még tovább jut, egészen a bajok gyökeréig. A társadalom bajainak forrásaként a magántulajdont ismeri fel. De fel sem meri tételezni, hogy ezen változtatni lehessen: „Minden visszavonásnak úgyszólván egyetlen oka van, s ez a birtoklás vágya! Minden visszavonás eltűnne, ha eltűnhetne, — mint a közmondás hirdeti — az enyém és a tied. De mivel ez lehetetlenség, az egész világ harcban áll egymással, és egymás ellensége. Joggal kiált fel Ovidius legnagyobb költeményének élén: Az ember rablásból él! Ime minden baj gyökere . . .”²¹ Mindenesetre nem csekély dolog ez, hogy egy költő, akinek nem áll rendelkezésére tudományos elmélet, helyes módszer, aki magányából jókora távolságról figyeli a társadalom korabeli jelenségeit, ilyen biztosan ismerje fel a jövőt, s a haladás mellett ilyen ékesszólóan tegyen tanúságot.

Mindez nem azt jelenti, hogy Petrarca belenyugszik a dolgok rossz változhatatlanjába, hogy mindenestől elfogadja a kényszerítő körülményeket. Petrarca embereszménye nem hősiesség nélkül való. Amikor arányba állítja a cselekvő embert és a vak véletlent, az ember történelemalakító erejét érzi erősebbnek. Ez antropológiájának legizgalmasabb és a középkortól erőteljesen elszakadó mozzanata. Nem is tud mit kezdeni a fortunaival akkor, mihelyt felmerül előtte a kérdés, hogyan viszonylik a vak véletlen, a szerencse, a viszonyok kavargásának pillanatnyi összegeződése az istenség fogalmához? A fortuna néha úgy tűnik fel nála (főleg elméletileg) mint isten akaratának végrehajtója, vagy legalábbis olyan erő, mely az isteni gondviseléssel összhangban cselekszik. A legtöbb esetben azonban panaszkodik rá, szidalmazza, szembe-szegül vele, és másokat is erre biztat. Ilyenkor eszébe se jut, hogy az emberi életnek legfőbb ismeretlenje kapcsolatban lenne a vallás alapvető fogalmával. Újfajta filozófia ez, amelynek középpontjában az ember és a földi viszonyok állnak. Lényegében a fortuna-elméletével indul el az immanens világnézet. A Petrarca gondolkodásában rejlő, teljesen profán és emberi érdekű alap-gondolatok egyik legérdekesebbje, midőn azt fejtegeti, hogy valaki a közösség, tehát szerinte az állam — szolgálatában is szerezhethet érdemeket a túlvilágra, a világi, de közösségért való élet fölér az istenszolgálattal, a papi szellemi élet kiváltságaival. E ciceroi eredetű gondolat nagy utat tesz még meg.²²

3. Folytathatnánk Petrarca filozófiai és politikai gondolkodásának elemzését, de karakterének megjelölésére a mondottak elegendők. Mármost vizsgálva a magyar kancelláriák iratait, ezen iratok sajtóságait, a magyar kancellária tagjainak kapcsolatait Petrarca itáliai baráti köreivel, hamarosan elénekbe-

²¹ „Quasi sola cagione di tutte discordie è la cupidigia: e sparirebbero tutte, se come dice il proverbio, sparir potesse la ragione del mio e del tuo. Ma perche questo è impossibile, tutto nel mondo è contesa e nimista e a buon diritto esclama Ovidio nel principio del maggior suo poema: di rapina si vive. Ecco la radice di tutti i mali, vö. Petrarca: Le senili; Lib. VI. lett. 8. Vol. I. 370.

²² Ua. uo. Lib. III. Ep. 12. Vol. I. 165—167.

tűnnek azok a mozzanatok, melyek a humanizmus nagy úttörőjének közvetlen, vagy közvetett befolyására vezethetők vissza. A magyar kancellária stílusában bizonyos humanista irányú törekvés, Nagy Lajos uralkodásának második felében és Kükkülei János Nagy Lajos-életrajzában kezd megmutatkozni. E stílus-változásban Petrarca velencei körének tulajdonítottunk szerepet, nemkülönben a firenzei kancellárnak, Coluccio Salutatának. Úgy látszik azonban, hogy Kükkülei János — aki maga is járt Itáliában, — vagy a magyar kancellária valamelyik vezető tagja birtokában meg lehetett Petrarca leveleinek egy kéziratos gyűjteménye, mert Nagy Lajos életírójának bevezetésében és szövegében a római virtus méltatásától kezdve a fortuna és a fátumról vallott nézeteken keresztül, a fortuna és az istenfogalom közötti kapcsolatig Petrarca leveleinek nem egy alapvető gondolatát látjuk viszont.²³

Ez azért jellemző mozzanat, mert a magyar kancellária stílusváltozásait a maguk folyamatosságában sokkal érhetőbbé teszi. A Filológiai Közlöny ez évi első számaiban közlünk egy tanulmányt (BÓNIS GYÖRGYTŐL), melyből kiviláglik, hogy az Anjou-kancellária mintaadója a XIV. sz. első felében Pier della Vigna volt, II. Frigyes híres kancellárja, illetve az ő *Formularium*-ának, az Anjouk által már Nápolyban adaptált szövegei. Azonban az olasz kancelláriákban is ugyanez a helyzet állott fenn. Mind Itáliában, mind Prágában, a császári kancelláriában, mind pedig Magyarországon ez a régebbi stílus kezdett átmenni Petrarca és tanítványainak hatására egy újabbi stílusba. Ennek a nagyobbára még dagályos, másutt már egyszerű és világos (mint Kükküleinél), de mindenképpen klasszicizáló stílusnak nyomait a XIV. század második felében és végén, sőt a XV. sz. elején is megtaláljuk a magyar kancellária ügyirataiban.

Döntő hatással volt, és Petrarca befolyását a levélírásban politikai eszmék tudatosításában mindennél jobban erősítette egyik leglelkesebb követőjének, Pier Paolo Vergerionak átköltözése Magyarországra 1417-ben. Az első jelentékeny Petrarca-életrajz szerzője, Petrarca bámulója, lényegében mesterének gondolkodását vitte tovább igen hatályosan. Éppen ezért nehéz szételemezni, mi az, ami Vitéz János *Leveleskönyvében* a Petrarca-tanítvány Vergerio bátorítására, s mi az, ami közvetlenül Petrarca szövegeire megy vissza. Mindenesetre megállapítható, hogy a nagy firenzei költő gondolatvilágának politikai gondolatai és egyes antropológiai elemei váltak további gondolatok fermentumává: egyrészt a zsarnok oligarchák és az általuk támasztott gyilkos belviszályok elítélése, a köznyugalom, jólét és a rend követelése, a rabló zsoldosok és fegyveresek megfélemezésének követelése, másrészt az emberméltóság, a természetes nemesség hitvallása, a kultúra pártolásának követelése, a virtus hirdetése, a fortuna és fátum új hatalmaival való szembeszállás.²⁴ Mindeme problémákat a bomló középkori társadalom.

²³ K. T. A magyarországi humanizmus kora, 57—58.

²⁴ Uo. 107—110.

az osztályharc, a feltörő új társadalmi rétegek küzdelme szükségképpen vetette fel, de a felismerés gyorsaságában, s a megfogalmazás tisztaságában közrejátszott, hogy azonos jelenségeket, vagy legalább is párhuzamos jelenségeket Petrarca két-három emberöltővel előbb már tisztán és élesen kifejezett.

Egyébként e gondolatoknak már Magyarországon is megvolt az előtörténetük. Pontosan ugyanebben a gondolatvilágban mozog Coluccio Salutati-nak több levele a XIV. század utolsó előtti évtizedében, melyeket éppen Kis Károly tragédiája ügyében küldött a magyar udvarba. Sőt kivüle ugyanezen gondolatokat fejezi ki a másik Petrarca-tanítványnak a műve, a velencei Lorenzo De Monacis, aki Mária, magyar királynő védelmében írta meg Durazzo Kis Károly pusztulását *Carmen Miserabile* c. hexameteres epikus költeményében (1387). A minta ez esetben is Petrarca levelezése, a maga korának szörnyű eseményeit regisztráló beszámolók, többek között az a levél, melyet Róbert Károly fiának, András hercegnek meggyilkoltatásáról írt.²⁵ Nem lehet arról megfélekedni, hogy Vitéz János *Leveleskönyve* másfél emberöltővel később az osztályharc más állapotában más körülmények között keletkezett. Ezért Vitéz *Leveleskönyvében* a fortuna és a fátum már teljesen elszakad a különben létező isteni gondviseléstől, a történelem emberi cselekvések öntörvényű láncolata, melyekbe csak a vak véletlen szól bele. A történelmi tudat laicizálódása, mely még Petrarcaval szemben is lényeges különbségeket mutat fel: a társadalmi fejlődés következménye, a küzdelem kiéleződése, és ennek katasztrofális következményei árasztják a komorságot e levelek lapjaira. Vergeriónak alkalmasint komoly szerep jutott magában a megfogalmazásban is.

Talán szerepe lehetett a gyermek Janus Pannonius Petrarca iránti hódolatában is. Szakirodalmunk ugyan erről csak annyit tud, hogy a padovai egyetemen tanuló fiatal Janus dicsérőleg szól a közelben fekvő kis városról, Arquáról, mert Petrarca híressé tette, ott nyugszanak hamvai, valamint hogy Jacopo Antonio Marcello petrarkista olasz verseit latinra fordította.²⁶ Azonban Janus nemcsak e rövid epigrammában emlékezik Petrarcaról, és az elveszett fordításokban. Elkerülte a figyelmet, hogy az ifjú Janus ünnepi költeménye a III. Frigyes tiszteletére 1452-ben írt *Pro pacanda Italia* lényegében nem ügyetlen parafrázisa Petrarca legnagyobb ódájának, az *Italia mianak*.²⁷ S ennél is tovább mehetünk, többször utaltunk rá, hogy Janus a velencei Jacopo Antonio Marcellora írt nagy panegyricusában az újvilágot felfedező

²⁵ K. T.: Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal, 23—26. — Ua. A magyar humanizmus kezdetei, 56—60. — Petrarca: Epistolae de rebus ... Lib. VI. Epist. 5, Vol. I. 341—46 (Róbert Károly fiának, András hercegnek haláláról).

²⁶ Janus epigrammája Arquáról, ld. HOLIK—BARABÁS: i. h. 4.; K. T. A magyarországi humanizmus kora, 132. — Marcello verseinek latin fordításáról HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius, Pécs, 1931, 164—65. 1.

²⁷ K. T.: A magyarországi humanizmus kora, 133.

Dante-i Odysseus vakmerőségét a bátor velencei hajósra viszi át.²⁸ Petrarca beható tanulmányozása arra vezetett rá, hogy az Odysseus-kép nem közvetlenül, hanem Petrarca-olvasmányok nyomán mozgatta meg Janus fantáziáját. Ugyanis Petrarca ifjúságának eszményéül vallotta Odysseust, nyugtalanságát, bolyongásait, tapasztalatvágyát az odysseusi szimbólumban oldotta fel. Leveli *Bevezetésében* később is nyíltan ír erről.²⁹

További Petrarca-nyomokat a Mátyás-kori magyar kancelláriában találunk, s ezek részben Janus közvetítésére mutatnak. Bizonyítottuk, hogy Janus Pannonius írta a király nevében azt a rövid levelet, Vitéz Jánoshoz, melyben az uralkodó felszólítja az érseket, hogy haladéktalanul tegyen jelentést a III. Frigyessel folytatott tárgyalásokról, utána is ráér hazamenni misézni: „... mert az emberi életet többnyire az alkalom kormányozza, de az isteni szolgálatra hármely idő alkalmas, és mindaz, amit a haza érdekében teszünk, nem egyéb, mint áldozat.” Ez világosan Petrarca már említett levelére megy vissza.³⁰ Nagy jelentőséget tulajdonítunk, mint többször megírtuk már, Mátyás egyik nemesítő formulájának, melyben a király kinyilatkoztatja, hogy N. N. kedvelt hívét nemessé teszi, illetve inkább kihirdeti a tényt, mert a nemesítendőben virtusa folytán „már megvan az, amit kér: a nemesség”.³¹ A formula összes lényeges jegyei hasonló összefüggésben fordulnak elő Petrarcanak Anjou Róberthez írott 1341. ápr. 21-én kelt levelében, melyben capitoliumi megkoszorúztatásáról számol be. Ez a levél olyan kiemelkedően fontos Petrarca élettörténetében, hogy széleskörű hatása, átvétele tanítványainál könnyen érthető: „Nincs kevésbé királyhoz illő dolog, mint a külső nemesség ajánlását kívánni olyanoktól, akiket virtusuk s tehetségük ajánl s így nem hiányzik náluk az igazi nemesség, és magad is nemességet adhatsz nekik.”³²

4. Az eddigiekben Petrarca társadalmi és politikai gondolatainak, antropológiai felfogásának Itália felől érkező átvételét láttuk, mind a közvetlen, mind a közvetett esetekben. Ezek után térjünk át Petrarca magyarországi befogadásának arra a két irodalmi emlékére, melyek közül az egyik újszólván bizonyosan, a másik pedig feltehetőleg más úton jutott el hazánkba, a *Hét bűnbánati zsoltárra*, és a *Voltér és Grizeldiszre*. Említettük, hogy a hét bűnbánati zsoltár eredeti szövegének egész sor kódexét találtuk meg a prágai Egyetemi Könyvtárban, szám szerint öt kéziratot, amelyek érdekesen csoportosulnak. Közülük a legkorábbi már eredetileg is félig-meddig zsolozsmáskönyv, de tartalmaz kánonjogi értekezéseket, és Boccaccio két történeti

²⁸ Ua. Janus Pannonius bukása, Pécs, 1935. 5—6; Ua. A magyarországi humanizmus kora, 129—130.

²⁹ Petrarca: *Epistolae de rebus familiaribus*, Praefatio, Vol. I. 18—19, és Lib. XV. Epist. 4. Vol. II. 320.

³⁰ K. T.: *A magyarországi humanizmus kora*, 110. — Petrarca, *Epistolae*,... Lib. III. Epist. 12, Vol. I. 165—167.

³¹ M. G. КОВАЧИЧ: *Formulae Solennes Styli*, Pesthini, 1799. 551.

³² Petrarca: *Epist. de rebus familiaribus*, Lib. IV. Epist. 7. Vol. I. 216.

művét, a *Híres férfiakról* és *Híres asszonyokról* szólót. A kódex végén található a szóbanforgó Petrarca-szöveg, és az ugyancsak Petrarcanak tulajdonított *Hét gyónó zsoltár* (Psalmi confessionales) is.³³ Egy másik XV. századi kódex szép renaissance díszítéssel van ellátva és összetételében tisztára humanista jellegű. Ez a kézirat a továbbiakban nem is tartalmaz egyebet, mint Petrarcanak tulajdonított imát, és elmétkedést.³⁴ További két prágai kézirat tisztán zsolozsmás könyv. Az egyik 1440-ből való, s a Szent Vitus-katedrális mellett keletkezett, Laurentius de Březowa mester műve, a másik 1452-ből való. Ez utóbbi tartalmazza Szent Ágoston *Hét bűnbánó zsoltárát* is.³⁵ Ez a kódex Petrarca családnevét érdekes módon nem humanista formájában, hanem eredeti formájából keletkezett romlott alakban adja: „Septem Psalmi Penitentiales cuiusdam Franci de Patroco.” Nem kétséges, hogy ez a névmegjelölés a Francisci de Petracco romlott formája. Végül található egy ötödik kézirat is, mely a Petrarca-zsoltárokat eretnek, misztikus és devóciós elmétkedésekbe ágyazva tartalmazza.³⁶

A műnek vannak még kéziratai Olmüchen is, de ezeket még nem volt módomban konzultálni. Pedig igen fontosak lennének, mert Petrarca barátja, Johannes Noviforiensis az időben éppen Olmüchen volt püspök, amikor a költő a *Hét bűnbánati zsoltárt* Sacramour de Pommiersnek ajánlotta. Még inkább megfontolandó, hogy Johannes Noviforiensis testvére cisztercita szerzetes volt, vagyis abba a rendbe tartozott, ahová a Petrarca-zsoltárok címzettje. Ilyen körülmények között joggal állapítható meg, hogy amint Petrarca eredetileg is karthauzivá lett testvére, Gherardo számára írta kis munkáját, második ajánlása, 1367-ben ugyancsak szerzetesi célra készült. A szöveg társulása, egyéb, — később gyanúsnak ítélt — Petrarcanak tulajdonított zsoltárokkal és imákkal, valamint más eretnek szellemű, misztikus anyaggal, arra mutat, hogy az amúgy is spirituális gondolkodású Petrarcanak ez a műve az orthodoxia határvonalán helyezkedik el. A Petrarca-zsoltárok egyformán jellemzőek szerzőjüknek túlfeszített, nagymértékben individuális, vallásosságára, és az élet új szemléletére. Hiszen a betegség, a szenvedés, a halál ütközik meg bennük az örömmel, a szépséggel, és a tudással. Tagadhatatlanul összefüggés áll fenn Petrarca e műve és a csehországi korrenaissance remekművének, a *Der Ackermann aus Böhmen*-nek tartalma között.

Számunkra ennél is fontosabb, hogy mikor és milyen úton kerülhetett Magyarországra a szöveg, és hogy csehországi elterjedettsége, valamint magyarországi megjelenése milyen egyéb ismérveket tartalmaz, és mi minden támogatja a csehországból való áthozatalt. E ponton a filológiai kutatás segítségünkre jön. KATONA LAJOS említi többször idézett tanulmányában,

³³ Vö. a 13. jegyzetet, Cod. ms. XIV. C. 16.

³⁴ Cod. ms. VII. G. 18.

³⁵ Cod. ms. XIII. H. 2 és XIII. H. 3.

³⁶ Cod. ms. IV. E. 7.

miszerint a Petrarca-zsoltárok bázeli kiadásaiiban, olasz és francia fordításaiiban a Festetich-kódex zsoltáraihoz képest rövidebb szöveg található: a második, negyedik és hatodik zsoltár utolsó versei hiányoznak belőlük. Csak egy 1514-i párizsi kiadvány Ludolphus Carthusiensis *Expositio in Psalterium* c. munkája végén a függelékben olvasható Petrarca-szöveg tartalmazza e verseket, és ugyanakkor a *Psalmi Confessionales* is. KATONA LAJOS nem tudja eldönteni, hogy interpolációval van-e dolgunk, vagy a zsoltároknak egy épőbb szövegével? Mindenesetre Ludolphus karthauzi volt, tehát Petrarca öccsének, Gherardónak rendtársa. Így hát komoly valószínűsége van annak hogy ez a szövegváltozat volt az eredeti, s hogy a *Psalmi Confessionales* eredete is Petrarcanál, vagy Petrarca környezetében keresendő.

Nos, a prágai kódexek meglepő módon tartalmazzák az utolsó verset, ezenfelül pedig olyan szövegváltozatokat, melyek még közelebb visznek bennünket az eredet kérdéséhez. Míg a csehországi humanista kódexben a második zsoltár utolsó előtti sorában „destituas” helyett „despicias” van, addig több csehországi kódexben az eredeti „destituas”. A magyar fordításban ez áll: „És te művedet *meg ne hadd*, én szabadítóm!”³⁷ A „meghagyni” itt értelmileg a „ne hagyj el” kifejezésnek felel meg (desero, derelinquo, destituo). Ha viszont nem az evvel egyértelmű, és a magyar kifejezésnek pontosan megfelelő „destituas”-t fordították volna, hanem a „despicias”-t, feltétlenül más ígét választottak volna. A jelek szerint a további teendő az olmcüi kéziratok vizsgálata és a fordítás pontos összevetése az összes csehországi változatokkal. Megvizsgálandók az eddig nem konzultált, 1476-i velencei, és egy még korábbi kiadás is, bár Petrarca műveinek gyűjteményes kiadásai, a bázeli szövegek minden jel szerint ezekre támaszkodnak.

Ami a magyarországi átvétel időpontját illeti, Mátyás király korára kell gondolnunk. A kézirat persze mint zsolozsmáskönyv már korábban is eljuthatott hozzánk, de a század derekánál előbb nem, mert ekkor váltak a cseh—magyar kancelláriai érintkezések igen szorosakká, és karakterükben a hasonló szövegek átvételére alkalmasakká. Eljuthatott viszont a szöveg hozzánk azután is, hogy Mátyás király a hetvenes években Morvaországot bekebelezte, nem sokkal azelőtt, hogy Kinizsi Pál 1483-ban megalapította a nagyvázsonyi kolostort, ahol a másolat 1493-ban készült. Kinizsiné Magyar Benigna imádságos könyvébe a szerző megnevezése nélkül jutott ez a mű. Azonban, amint külsejében renaissance díszítésű volt, éppen úgy tartalmában is az új világ szemléletét, két korszak összeütközését fejezte ki, s már mindenképpen a magyarországi magyar nyelvű humanizmus eddig ismert legkorábbi emléke.

Ami a *Voltér és Grizeldiszt* illeti, már utaltunk rá, hogy Csehországban ez az európai népszerűségű mű a *De remediis utriusque fortunaeval* együtt

³⁷ Nyelvemléktár, XIII. köt. 94. l.

jelenik meg, vagy pedig mint az állhatatosság szimbóluma, mint „exemplum”. Boccaccio művét Petrarca szabadon fordította és a változtatások lényege éppen abban áll, hogy Petrarca aláhúzza Grizeldisz törhetetlenségét, stoikus „ataraxiá”-ját, hősi közömbösségét, amellyel a sors igazságtalanságait és változásait fogadja. Grizeldisz „példája” által a petrarkai filozófia legnépszerűbb és leghősibb eleme kerül át Magyarországra. Csehországba esetleg maga Petrarca juttathatta el baráti köréhez, de eljuthatott a későbbi érintkezések során is. Kétségtelen, hogy Csehországban olasz humanista, közép-európai humanista anyaggal együtt, valamint a devotio modernát tükröző írások társaságában található e szöveg.³⁸ Az a körülmény, hogy a magyar fordítás magyar nyelvű világi irodalmunk kezdetei szempontjából rendkívül korán, a XVI. sz. negyedik évtizedében készült, támogatja a feltevést, hogy a szöveg már Mohács előtt ismert volt a Jagellók magyar—cseh udvarában, ahol jól ismerték mind Istvánffy Pált, a fordítót, mind pedig családját. Igen érdekes, hogy a *Hét bűnbánati zsoltár* valamint a *Voltér és Grizeldisz* Magyarországon ilyen korán szólalt meg magyarul, s egykorú latin szövegük hazánk területéről eddig nem is került elő. E két mű átvétele méltán társult Petrarca antropológiai gondolkodásának, politikai elveinek már tárgyalt dokumentumaihoz, mert a nagy költő belső konfliktusa, új világ utáni sóvárgása és stoikus emberi filozófiája jut bennük kifejezésre.

5. Utolsó kérdésünk, hogy Petrarca élete művének új elemzése, magyar kapcsolatainak további felkutatása milyen következtetésekkel jár a teljes *Daloskönyv* lefordításának feladatában. A gondolkodó, patrióta Petrarca méltó értelmezése mindenesetre segít bennünket a *Canzoniere* szerelmi és politikai tárgyú verseinek értelmezésében. Minden fordítás egyszersmind filológiai állásfoglalás, melynek két alapösszetevője van, a formális filológiai és a reálfilológiai elemek. Az utóbbiakat megbolygattuk, de az előbbiekhöz is van szavunk. A Petrarca-kutatás csak az utóbbi időben kezdett Petrarca nyelvvel és stílusával foglalkozni, de az Associazione Internazionale degli Studi di Lingua e Letteratura Italiana legközelebbi közgyűlését 1959-ben Aix de Provenceban Petrarca emlékének szenteli, s e tárgyról is alkalmasint több előadás fog elhangzani.

Petrarcának ha nem is absztrakt, de kristálytisza, vagy ha úgy tetszik, desztillált nyelve, finomabbnál finomabb árnyalatai és zeneisége nagy próba elé állítja a magyar fordítót. Egymagában, egyetlen modern magyar költő akkor tudta volna őt magyarul tolmácsolni, ha Babits és Kosztolányi költői tulajdonságait egyesítette volna önmagában. Így kénytelenek vagyunk ahhoz a módszerhez folyamodni, hogy az eddigi fordítások legszebbjei mellett a magyar költők és műfordítók legjavát kérjük meg a tolmácsolásra. Petrarca

³⁸ Ld. a 14. jegyzetet. Hozzá kell azért fűznünk, hogy Istvánffy Pál hosszú éveket töltött Padovában, és Petrarca ezt a művét a közeli Arquában írta.

nyugtalansága, hangulati szeszélyessége, életkori változásai, melyek a fiatalos lobogástól az öregkor parázsló dalaiig annyi évet és annyi hangulatot tükröztetnek stílusában, az egyhangúság ellen mozgósítanak. Ugyanakkor meg kell teremteni a már említett stílárís és nyelvi egységet, s mindig szem előtt tartani, azt a valamennyiben végighúzódó tűnődő, reflexív valóság-látást, amely Petrarca szonettjeit olyan bensőségesekké, annyira harmonikusakká, s a szonettek természeti képeit olyan emberarcúakká teszik. Modern embert kell megszólaltatni, az első modern poétát, akinek élete művén épül föl az európai líra. Alig van gondolata, mely ne vált volna közkinccsé, s így lassan ne veszítette volna el személyességét. A fordításban vissza kell adni a *Canzoniere* eredeti frissességét, vagy újdonságát, vagyis Petrarcat olyan modern költőnek kell bemutatni, mint aki a XIV. században élt, és feltárta a kaput az újkor lírája számára, s ezt a szonett finomművű, formai bilincsei között kell kifejezni.

Évvel azonban el is érkeztünk egy olyan kérdéshez, amely az interpretáció szemszögéből döntő, s így itt sem lehet megkerülni: mit adott a világirodalomnak Petrarca, s mit adhat a ma magyar költőjének és olvasójának? Az eddig elmondottakból is világos, hogy az európai lírának skálát és hangszert adott, s megtanította beszélni. Lírai költészet előtte is volt Európában. Egyszerű, de erőteljes népi dalok, sőt troubadour énekek, a Minnesang, az udvari költészet művei felhangzottak Németországtól Sziáliáig. Petrarca is sokat örökölt tőlük. Azonban a régi stílusú európai líra keresztmetszete szűk, motívumai szokványosak, s még a legeredetibb költőknek is bele kell törniök a szilárd hagyományba, ha ki akarják fejezni magukat. Stílus és nyelvezet a hagyományos tartalommal együtt kompakt egész, melyen valamirevaló rést senki nem tud törni. Petrarca maga is felismeri, hogy az ő költészete ettől élesen elüt, hogy stílusa hullámszó, változó, a lélek hangulatait tükrözi. Petrarca nyugtalan emiatt, egyedül érzi magát, mint a fiatal gyermek félelmes és ismeretlen tájon. Valóban nagy dolog is: a hangulat mint lírai mozzanat, mint megörökítés tárgya teljes egészében Petrarccal lép a köztudatba. A *Daloskönyv* éppen úgy tömördek változó hangulatnak, s egy nagy lélek evolúciójának tükre, mint hatalmas levélgűjteménye.

Voltak Petrarcanak előfutárai, különösen olasz földön. Talán leginkább a fiatal Dante volt az: az a forró és szelíd álmodozó, ahogy Giotto ábrázolta. A fiatal Dante vallotta az élmény szükséges voltát, és az *Isteni Színjátékban* is úgy jellemezte az „édes új stílust”, mint amely elveti a sémákban való kifejezést, költői úgy énekelnek, ahogy a szerelem diktálja belülről. (*Purgatorio*, XXIV. 49—62.) Mégis az „édes új stílus” messze állott attól az áradó, gazdag, sok színben tündöklő, feszült, ellentétekkel teli, örömmel szenvedő és határtalanul ujjongó lírától, ami a *Daloskönyvben* jut kifejezésre.

Petrarcát teljes joggal lehet a „lélek Kolumbusának” nevezni, mint aki felfedezte az emberi lélek nagyságát és gazdagságát, Valóban a *Daloskönyv*

nagyszerű bizonyítéka annak, hogy ami a szerelemben hatalmas, azt az ember gazdagsága helyezi bele. A Laurához intézett, és Laurához szóló dalok olyannyira kitágulnak Petrarca egész életévé, azonosulnak a természet színeivel, hangjaival, egészével, annyira magukba olvasztják szimbolikusan a költői halhatatlanságot is, a „laurus” dicsőségét, hogy akadtak, akik kétségbe-vonták, hogy Laura valaha is élt.³⁹

Az a többször említett körülmény, hogy a költő két világ határvonalán élt, és benne össze is ütközött ez a két világ, lírájának erejét nemhogy megtörné, de meghatványozza. Petrarca az új polgár, aki nyugtalanul, osztályának és ifjúságának erejével vágott neki a világnak, ezt az összeütközést, amint csillapultak energiái, és nőtt nyugtalansága, állandóan fokozódó érzékenységgel ábrázolta lírájában is. A *Canzoniere* lapjai, és a *Leveleskönyveké* (mert a kettő mindig párhuzamos nála) szakadatlan és megválaszolatlan kérdéseket vetnek fel: mi is az igazi, az élet valósága, és újonnan felfedezett szépsége, vagy a túlvilág ősi ígérete? mikor volt saját stílusa a művészetnek igazibb megnyilvánulása, akkor-e, mikor fiatalon napfényesen és erőteljesen írt, vagy később, amikor a belső küzdelem remegései összekuszálták kézjegyzeit, vagy még később, amikor a halál közelsége árasztott stílusára bágyadt fényt?⁴⁰ Még az öreg és fáradt Petrarca bevezető szonettjéből is kicsendül az ifjú élet nosztalgiája: „Mindaz, ami szép a világon, rövid álom!”⁴¹ Petrarca érzi, tudja, hogy ez az álomszépségű tavaszi érzés az emberiség új igazsága. Mikor már öregem kezébe kerül szívbéli barátjának, Boccacciónak *Decameronja*, csöndes zsörtölődés mellett megvallja, hogy igen-nagyon tetszett barátjának könyve.⁴²

Az ellentétes érzések, hazafiúi rajongás és harag, szerelmi boldogság, remény és reménytelenség, lelkiismeretfurdalás mégsem nyersen, a közvetlenség olyan fokán jut kifejezésre nála, hogy a közvetítő közeg, a nyelv szinte eltűnne. Petrarcanál mindig érezhető az a csodálatos, kristálytisza, de mégis létező zenei elementum, a nyelv, amelyen átszűrődnek a versekbe az érzelmek. Petrarcanál mindig észlelhető, hogy míg az alkotó tűnődött és formált, a nyers szenvedély egészen megolvadt a lélek kohójában. A fantázia és az ízlés sokszor bámulatos egyensúlyba jutnak nála, s ilyenkor tárul fel Petrarca érett, fegyelmezett költészetének nagysága. Igaz, e gyötrelmes alkotásmód nem-egyszer bilincsheveri a természetes lírai áradást. De ahol ez nem következik

³⁹ A Laura-kép egyetemességéről ld. FRANCESCO DE SANCTIS: Saggio critico sul Petrarca [A cura di F. BONORA] Bari, Laterza, 1954. 185—191; MARIO FUBINI: Laura. Antologia della critica letteraria. (M. FUBINI — E. BONORA) Torino, 1955. I. 434—438. — A Laura-vitákról ld. NATALINO SAPEGNO: i. m. 168—169, 267 (nota 6.).

⁴⁰ Petrarca, Epistolae de rebus familiaribus, Praefatio, Vol. I. 24—26. — Vö. még Ua. Le senili, Lib. XIII. Lett. 10, Vol. II. 301, 302. 1.

⁴¹ „Che quanto piace al mondo, è breve sogno”. Sonetti e canzoni in vita di Maddonna Laura, no 1. Le rime di Francesco Petrarca commentate da GIOSUÈ CARDUCCI e SEVERINO FERRARI, Firenze, 1929. IV. (Nuova tiratura).

⁴² Petrarca: Le senili, Lib. XVII. Lett. 3. Vol. II. 542.

be, ott utánozhatatlan remeket ád, s e szonettjeit hallva nem tehetünk egyebet, csak elnémulunk.

Ezt a költőt magyarul tolmácsolni még ma sem kis feladat, a XX. század derekán, de talán megközelíthető. S ha ez bekövetkezik, Petrarca is elfoglalja méltó helyét a világirodalom többi magyarul szóló génuszai között.

TAMÁS LAJOS

HUNGARO—SLAVO—RUMENICA

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. V. 19-i felolvasó ülésén

A román nyelv magyar elemeinek kutatója lépten-nyomon szláv vonatkozásokra bukkan s ennek az az általánosan ismert oka, hogy mind nyelvünknek, mind pedig a román nyelvnek történetében kétségkívül a szláv nyelvek hatása a legjelentősebb. Az is tudott dolog, hogy a szláv nyelvi hatások tanulmányozása sem nálunk, sem pedig román szomszédainknál nem mélyült el abban az arányban, amelyet térfogatánál és változatosságánál fogva megérdemelt volna. KNEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” c. nagy haladást jelentő és ígérő művének bevezetésében még így ír: „szláv jövevényszavaink összefoglaló feldolgozása még ma is Miklosichnak 1871-ben megjelent, nem mindig elég gondosan megírt és így már a maga korában is kissé kora színvonalán alul álló munkája”. AL. ROSETTI pedig ekként nyilatkozik: „Így tehát, 80 évvel azután, hogy Bécsben megjelent FR. MIKLOSICH Die slavischen Elemente im Rumunischen c. munkája, mely sok szempontból jelentős s helyesen világítja meg a szláv—román kapcsolatok problémáját, a kutatás ezen a téren igen kevésé haladt előre.” (Istoria limbii române III. Limbile slave meridionale. București, 1940. 5.)

A magyar—szláv, de különösen a román—szláv nyelvi kapcsolatok terén tehát igen sok még a tennivaló s így nem meglepő, hogy a magyar—román nyelvi kapcsolatok kutatója gyakran ütközik szlavisztikai nehézségekbe, amelyek elhárítását saját magának kell megkísérelnie. E kísérletekre vállalkoznia kell akkor is, ha netán nem minden esetben sikerül illetékesebb szlavista nyelvésztársai elismerését kivívnia.

Az alábbiakban néhány elsősorban jelentéstani és etimológiai problémát vetünk fel és igyekszünk tőlünk telhetőleg megoldani. Talán sikerül arra is rámutatnunk, hogy az egyes kérdésekkel kapcsolatban felmerülő magyar, szláv és román nyelvtörténeti tények *együttes* szemügyre vétele számos, eddig homályban lappangó összefüggésre vethet fényt.

1. A ROMÁN *A SE ALCĂTUI* 'MEGEGYEZNI, EGYEZSÉGRE JUTNI'
JELENTÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

E szó eredetének kérdésével többen foglalkoztak, de jelentésének forrására nézetünk szerint az eddigi magyarázatok nem mutatnak rá helyesen.

A régi román akadémia nagyszótárának hasábjain C. LACEA ezt az igét elválasztja a magyar *alkot*-ból keletkezett *alcătui* 'créer, composer, rédiger, faire, construire, agencer, combiner' (stb. vö. DAcR. I, 102; visszaható alakban *a se alcătui* 'se conformer, se former, se constituer, se composer') igétől, megjegyzi továbbá, hogy bizonyára azonos eredetű a Szilágységben használatos *mă alcăzesc* 'megállapodik a vételárban' szóval s végül is a magyar *alkudni*-t javasolja etimonul. HASDEU nyomán hasonlóképpen vélelkszik MÁNDRESCU is, aki szerint a 'créer, produire, former' jelentésű *alcătui* a magyar *alkudni* hatására szélesítette ki jelentéskörét, mivel az *alkotni* és az *alkudni* hangalakja igen hasonló (El. ung. 126). Így az *a se alcătui* a 'convenir' jelentés hordozójává is válhatott. Ez a származtatás azután szerzőről szerzőre szállott: AL. GRAUR például azt hiszi, hogy az *alcătui* 'a forma' (vö. magyar *alkot*) és az *a se alcătui* 'a se aranja' (vö. *megalkudni*) hangalakja a románban egybeesett, bár szerinte két különböző magyar szóból származnak (ti. az *alkotni* és az *alkudni*-ből, vö. Incercare asupra fondului principal lexical al limbii române. Bucureşti, 1954. 128). Hadd említsük meg, hogy TIKTIN szótára a 'zusammenstellen, bilden' (visszahatólag: 'sich bilden, bestehen, entstehen') és a 'mit Jdm übereinkommen' jelentésű *a (se) alcătui* igét egyformán a magyar *alkot*-ból származtatja, amely pedig nyilvánvalóan nem lehet a román *a se alcătui* 'megjegyezni' szemantikai etimónja. Igaz, hogy a magyar *alkotni* és *alkudni* történetileg egyazon töről fakad, a román szavak szempontjából azonban ez az elhomályosult etimológiai rokonság nem játszik szerepet. A szó jelentésének forrását ellepő homályt csak fokozza GÁLDI LÁSZLÓNAK az az észrevétele, hogy a DAcR. az *alcăzui* < *alkuszik* és az *alcătui* < *alkot* igéket összekeveri. A régi román akadémia szótára ugyanis az *a se alcătui* 's'entendre, tomber d'accord, convenir' igéről kifejezetten megmondja, hogy „e deosebit de cel precedent” („különbözik az előbbtől”, ti. az *alcătui* < *alkot* igétől) s a magyar *alkudni*-ből származtatja.

Ezekre a magyarázatokra az a jellemző, hogy nem tudnak szabadulni *alkudni* igénktől, melynek jelentése egyébként tökéletesen megfelelő volna, hangalakja azonban annál kevésbé. Az *alkudni* román megfelelői lehetnének pl. **alcudui*, **alcudi*, ezeket azonban sehonnan sem lehet kimutatni. Ténylegesen csak *alcăzi*, *alcăzui*, *alcăzli*, *alcăzlui* fordul elő, de ezek is inkább csak a volt Partium területén, mint ezt már ALEXICS GYÖRGY is helyesen állapította meg (Magy. el. 25; mi is csak Bihar, Szatmár, Szilágy, Beszterce-Naszód és Kolozs megyei adatokat ismerünk). A román *a se alcătui* 'megjegyezni' viszont elsősorban Moldvában, ritkábban pedig Munténiában, Dél-

Erdélyben van meg. A román irodalmi nyelv nemrégiben megjelent szótára szerint (DLR) az *a se alcătui* 'megegyezni' régies és népnyelvi (példái ALECSANDRITÓL és SADOVEANUTÓL valók). Szembeötlő szóföldrajzi nehézségek fölött hunyna szemet az, aki az *a se alcătui* igének 'megegyezik' jelentését a magyar *alkudni, alkuszik* hatásával magyarázná. Nyilvánvaló, hogy ahol nincs *alcăz(u)i*, ott nem is befolyásolhatja az *alcătui* jelentését.

Kell tehát lennie olyan magyaráztatnak, melynek sem hangtani, sem pedig szóföldrajzi akadályja nincs.

Magyaráztatul nézetünk szerint a román *a tocmi* ige kínálkozik, melynek főbb jelentései 'ordnen, regeln, ausbessern, einrichten, bilden, schaffen, verfügen, dingen, mieten' (visszaható alakja *a se tocmi* 'mit etwas übereinstimmen, übereinkommen, sich verdingen, handeln', TIKTIN 1618—19). Az *a tocmi* ige nem lehet magyar eredetű (magyar eredetének lehetőségét KNEZSA veti fel, i. m. I, 535), mert különböző jelentései határozottan szláv, valószínűleg bolgár forrásra utalnak. TIKTIN az óegyházi szlávnak minősített *tokmiti*-ből származtatja (MIKŁOSICH, EtWb 368 csak *istokmiti* 'comparare' alakot ismer s idézi még az ukrán *tokmyty, potokmyty* 'übereinkommen' igéket). TH. CAPIDAN szerint a megleni rumun *tucmes* < *tocmes* a középbolgár *tokmam* átvétele (Meglenoromíni 92, 102) s ez az alak lehet a román *a tocmi* legfontosabb etimonja is. Az *a (se) tocmi* igének számos jelentése közül ezúttal megelégedhetünk a következők vizsgálatával:

a) 'teremteni'

Az *a tocmi* 'teremteni' már a HURMUZAKIRÓL elnevezett rotacizáló zsoldárszövegekben előfordul (CANDREA, Psaltirea Scheiană II, 257₂₀), vö. még: A treia zi . . . *tocmi* [D-zeu] ezerele și izvoarăle (a XVII. századi MOXA krónikájában, TIKTIN, 1619); pre noi *tocmitu-ne-au* Domnul și *ne-au-alcătuít* (XVII. századi szövegből idézi MÂNDRESCU, El. ung. 125) stb. Ez a jelentése megvan a magyar *alkot*-ból lett román *alcătui* igének is: [D-zeu] *alcătuind* pământul, cerul, stelele și luna (DĂC.R. I, 102) stb.

b) 'rendelkezni, rendelni'

Pl.: că așa *tocmi* D-zeu (TIKTIN; În partea fiului meu Costachi *alcătuiesc* să fie casele din Iași (DĂC.R. I, 102). Az *a tocmi* jelentéstani hatása itt igen szembeszökő, mert *alkotni* igénknek ilyen jelentése nincsen.

c) 'alkot (írásművet)'

Ebben az esetben a jelentéspárhuzam az *în*-igekötős *a întocmi* és az *a alcătui* között áll fenn: să *întocmesc* încă doao disertații (P. MAIORTÓL idézi DĂC.R. II, 814); Istoria Ardealului o *alcătué* (ugyanesak P. MAIORTÓL, i. h. I, 102).

d) 'képez, alkot'

Pl.: Neamul omenesc *întocmește* o familie (DĂC.R. II, 814); Capetele [șalului] *alcătuind* un fiong dinainte (TIKTIN).

e) 'megegyezni, egyezségre jutni'

Pl.: *De să vor tocmi doi plugari să schimbe nește pămînturi* (a XVII. század derekáról idézi TIKTIN, 1619), *m-am alcătuit* cu vivandiera ca să-i iau locul (ALECSANDBRITÓL idézi DLR I, 57); *mă alcătuiesc* cu vameșii (uo. SADOVEANUTÓL); *m-aș putea alcătui* lesne cu înălțimea sa (SADOVEANU, Frații Jderi. București, 1953. 732).

Nyilvánvaló, hogy amikor pl. a moldvai írók az *a se alcătui* igét 'meg-egyezni' értelemben használják, akkor nem a magyar eredetű *alcăz(u)i* hatásáról van szó, hanem az *a se tocmi* egyik közkeletű jelentésének átviteléről a magyar *alkot*-ból származó *alcătui* ige visszaható alakjára. Az *a alcătui* és az *a tocmi* között fennálló többszörös szemantikai párhuzam kiszélesedéséről kell tehát beszélnünk, amit a fenn említett 'rendelkezni, rendelni' jelentés is kézenfekvővé tesz. Úgy is mondhatjuk, hogy az *a se alcătui* 'megegyezni' hangalakját a magyar *alkot*-nak, jelentését pedig a szláv eredetű *a se tocmi*-nak köszönheti. Így minden hangtani és szóföldrajzi nehézség is egy csapásra eltűnik.

2. A ROMÁN *FÉRCHES* 'NYALKA', *FERCHEZUI* 'KICSINOSÍTANI' S NÉHÁNY ROKONSZELLEMŰ SZLÁV SZINONIMA

A *fercheș* melléknévről, melynek jelentése 'fein, elegant, schmuck, fesch' és a *ferchezui* 'fein, elegant, schmuck, fesch machen; herausputzen, schniegeln und bügeln' igéről TIKTIN, 616 és DAcR II, 97—8 megjegyzi, hogy a két szó etimológiai rokonságban állhat egymással, egyébként azonban ismeretlen eredetű. Nyilván nem tartják elfogadhatónak a magyar *felkendőzni*, *felkendeni* etimológiát, amelyeket CIHAC javasolt (II, 498) a *ferchezui* igével kapcsolatban.

A két szóval N. DRĂGANU foglalkozott bővebben (Dacoromania V, 352—53). A *fercheș*, amelyet a DAcR és a DLR Basarabescutól, Rebreanutól és Vlahuțától idéz, a familiáris köznyelvben használatos. Különösen férfiakra mondják (vö. az angol *handsome* használatával), nem ritkán ironikus, gúnyol értelemben.¹ DRĂGANU szerint a magyar *fehértés*, *fejértés* a román *fercheș* etimonja,² ami nem teljesen lehetetlen, de sokkal valószínűbb, hogy az összehasonlíthatatlanul gyakrabban előforduló *fehérke*, *fejérke* átvételéről van szó.³

¹ Íme néhány további adat: *Capitala îl transformase după un tip standardisat, fercheș și cu haine după ultima tăietură* (C. PETRESCU, *Calca Victoriei*³ 51); *ferkiș* 'niedlich, fesch, angeheitert' (Marginea, Északmoldva; *Codrul Cosminului* II/III, 399); *ferkeș* 'toamnăl, gătit' (CABA, Szilágy vm. román népe 88); *fercheș* 'fesch' (ALEXI, DRG 164) stb. Marginea faluból HERZOG és GHERASIM idézik a *ferchezui* 'herausputzen', a *să ferchezui* 'sich herausputzen' igét is; vö. még: *a se ferchezui* 'a se bərbieri' (Baia, Fălțiceni: *Șezătoarea* XXIII, 48); *se scula și se ferchezuia* (I. ISTRATI, *Din neagra țărănie* 32).

² Ez az alak igen ritka, vö. pl. CzF II, 643, továbbá: *weisslich*: *fehères, fehértés* (1799. MÁRTON, *Lex*; NSz anyagában).

³ Különös figyelmet érdemel a WICHMANN idézte *fejérke* 'schön weiss; (subst) weisses Tüpfelchen' (CsángóSz 38). A kicsinyítő képző tehát azt fejezi ki, hogy valami 'szép fehér'. Tanulságosak még a következő, a NSz anyagából vett adatok: *Látom bőröd fejérke* (KRIZA, *Vadr.* 33), *Olyan fehéreke* mind a kettő, mint a hóvirág (BAKSAY, *Irod. dolg.* I, 467), *Az orcája is igen fehéreke* (uo. III, 35) stb.

Ezt az alakot a román nyelv azáltal tette genusképesé, hogy -ș végződéssel látta el (vö. *ghengeș, gingaș* < *gyenge, nialcoș* < *nyalka, tistaș* < *tiszta* stb.). A nagymértékben szinonim *chipeș* ezt a folyamatot csak elősegíthette.

Mivel a *feér, fejer* nyelvjárási alakok a magyarban 'fehérenemű'-t is jelenthetnek (MTsz I, 554), DRĂGANU arra gondol, hogy a *fercheș* szót csángók és székelyek terjesztették el Moldvában s Munténiában. Eredeti jelentése 'tisza fehéreneműbe öltözött', 'kikent-kifent' lehetett. De az sines kizárva, mondja tovább, hogy borbélyok terjesztették el 'kipüderezett, kifestett' jelentéssel. DRĂGANU — igen helyesen — hivatkozik a magyar *fehérítő* 'blanc de fard ou de perle, blanc d'Espagne' szóra is, amely a NSz és az UMTsz anyagának tanúsága szerint a XVIII. század vége óta mutatható ki: pirosítók és *fejéritők* az ortzának (KÓNYI J., Demokritus I. 122), *fehérítő* 'arekendőzésre való por v. rizspor' (XIX. századi hódmezővásárhelyi kézirat) stb. Bizonyosra vehető, hogy a *fercheș* eredetileg a kirizsporozott, fehér púderrel kendőzött férfiakat jelentette.

A *fercheș* kérdése tehát viszonylag egyszerűen oldható meg. Ennél kissé bonyolultabb kérdések merülnek fel az *a ferchezui, a se ferchezui* igével kapcsolatban. DRĂGANU feltételezi, hogy nyelvünkben kellett lennie egy **fehérkezik, *fejerkezik* igének, ennek azonban sehol sines nyoma. Természetesen nem lehetetlen, hogy a moldvai csángóknál, vagy esetleg Erdélyben még előkerül ez a feltételezett magyar ige, de a román *ferchezui* magyarázatához ez nézetünk szerint nem elengedhetetlen feltétel. Mivel a *ferchezui* elsősorban a moldvai népnyelv eleme, inkább a csángó szókinés alaposabb átvizsgálásától remélhetünk eredményt.

Addig is a következő magyarázattal próbálkozhatunk. TIKTIN, RDW 1035 szerint a narancs neve egészen a múlt század első feléig *naramzã* volt, a *portocalã* (< újgör. πορτοκάλι) ezt a szót mintegy 1830-tól kezdve szorította ki. A *naramzã* főnévből valószínűleg több helyen is egy 'kicsinosítja magát, (mintegy: narancsvörös festékekkel kifesti magát)' jelentésű igét képeztek, amint ezt a Mehedinți vidéki *a se nerezzi* 'a se gãti, a se dichisi' sejteti (I. BOCEANU, Glosar de cuvinte din județul Mehedinți. București, 1912. 16: De trei ceasuri se nerezzește, și tot nu mai e gata). A *fercheș*-ből elvont *ferch(e)* töből ennek analógiájára könnyen keletkezhetett egy **ferchezi*, majd ennek alakpárjaként egy *ferchezui*. Bizonyos fokig talán az *a se ferchezui* 'sich schminken, sich fesch machen' alakra is támaszkodhatunk (ALEXI, DRG.² 164), amelynek végződése az *-ezui*-végű igék hatására változhatott meg, különösen a *te fercheșuești, se fercheșuește* alakokban könnyen elképzelhető elhasonulási tendenciára támaszkodva.

A *ferchezui* eredetének elbírálása szempontjából nem tanulság nélküli az a tény, hogy a románban 'fehér'-jelentésű alapszóból képezett hasonló jelentésű ige különben is akad még. Ilyen mindenekelőtt az *a bili* 'blanchir (la toile ou le linge), se farder', vö. orosz белиться 'arcát fehérre kendőzi'

(UŠAKOV), ukrán блітися (HRINČENKO), szerb *bijeliti se* (VUK). Ennek a román igének az az érdekessége, hogy a köznyelvben moldvai *a ghili* változata kezd általánossá válni annak ellenére, hogy szókezdő labiálisa palatalizálódott. Ehhez az igéhez tartozik a *bileală, ghileală* 'fehéritő', amelynek képzését csak előmozdíthatta az ukrán білило 'fehér festék; minden, amivel fehérre lehet festeni', az orosz белила 'arcfehéritő szer'. Az *a ghili* bizonyára nem egyetlen szláv nyelvből származik, hangalakja nem köti meghatározott szláv forráshoz.

Van azonban a románban még egy hasonló jelentésű és nézetünk szerint szlávoktól kölcsönvett ige, az *a ghilosi* 'se laver au savon; a se găti, a se spulcui', melyet a DACR. II, 258 az újgörög γυαλίζω 'valamit tükörfényesre pucolni' szóból származtat. A magyarázat ΤΗ. CAPIDANTÓL, a balkáni nyelvek alapos ismerőjétől való, aki bizonyára néhány hasonló hangalakú, újgörög eredetű, arumun szóra gondolva jutott erre az ötletre. Ilyen az ógörög ἄλος, újgörög τὸ γυαλί szóval összefüggő arumun γιλιά, mely nemcsak 'üveg'-et, hanem '(igen) tisztát' is jelent, pl. γιλιά μι fēciū 'alaposan megtisztálkodtam' (DALAMETRA, Dicț. Mac.-Rom. București, 1906. 105).

Úgy véljük, ezt a hangtanilag különben is erősen kifogásolható etimont nyugodtan elvethetjük, mert az *a ghilosi* a szlávból, mégpedig a bolgárból minden igényt kielégítően megfejezhető. A bolgárban van ugyanis egy a бял 'fehér' melléknévhez tartozó белосвам ige, melynek jelentése 'weissen, weiss anstreichen, schminken' (vö. pl. WEIGAND—DORITSCH⁴, 29). Az ilyen típusú igékről tudjuk, hogy a *pedépsvam* < ἐπαίδευσσα, *sósvam* < ἔσωσα stb. analógiájára keletkeztek. „En bulgare” — írja KR. SANDFELD — „il s'est dégage de ces verbes un suffixe verbal en -s qui s'emploie dans nombre de verbes d'origine bulgare.” (Linguistique balkanique, 19, utalással MARTOV tanulmányára). A román *ghilosi*-nak tehát mindössze annyi köze van a göröghöz, hogy van benne egy bolgár közvetítésű görög -s-, amelynek eredeti szerepe azonban már a bolgárban megváltozott. Ez az -s- azonban ugyanakkor a kétségtelen bolgár eredet ismerve.

A román *a ghilosi* egyébként éppúgy moldvai hang alakú, mint az *a ghili* s eredetileg kétségkívül **bilosi*-nak hangzott, bár ezt a palatalizálatlan alakot forrásainkban nem találjuk. Ennek az lehet az oka, hogy a szó a Dél-Beszarábiában lakó bolgároktól terjedt el Moldvában, mert ha Bulgáriából jött volna Munténián keresztül, akkor az **a bilosi* alaknak itt vagy ott elő kellene fordulnia. Igénk története szempontjából említésre méltó még az a tény is, hogy a bolgár бял jelentése nemcsak 'weiss, blank, hell', hanem 'schön, glücklich' is. A 'szép' jelentésű бял átment az arumunba (*bęal, bjal* 'frumos, drăguț; CAPIDAN, Arominii 235) és a meglenorumunba is (*bęaț* 'frumuseț'; CAPIDAN, Meglenoromunii 88). Sőt DALAMETRA Dicționar Macedo—Roman-jában találunk egy továbbképzett *biăliș* 'frumuseț' alakot is, mely szép ellenképe a Dunától északra keletkezett *fercheș*-nek; az utóbbi alap-

szava magyar, az előbbi alapszava szláv eredetű. Az arumun *biăliş*-nak van még egy *bealbiş* változata is, mely a *bialiş* és az *albu* keveredésével jött létre.

Mindez arra mutat, hogy a román *fercheş*, *ferchezui* alapszava csakugyan a magyar *fehérke* lehet.

Nem foglalkozunk ezúttal a román *ferchezui* igének 'vkit alaposan elpáholni' jelentésével, hiszen ezt a kérdést DRĂGANU már kielégítően tisztázta. Megelégszünk egy rövid utalással a magyar *kikészíti magát* és *kikészíteni vkit* példájára.

3. GERÉB 'HÁTGERINC' SZAVUNK EREDETÉHEZ

Erre a szóra a XVIII. század második fele óta vannak adataink: „az háta *gerebin* [a lónak] a nyereg töréstül egy kis fejrőség vagyon” (1789. Székesfehérvár; MNy XV, 112), „Háta *gerébje*, nyakától fogva egészen a' fartsontig” (1807. KULTSÁR, Hazai Tud. II, 371; a NSz anyagából származó adatokat GÁLDI L. szívességének köszönöm), „a' föld tsontjai, és *Gerébjeinek* gondolatathatnak [ti. a hegyek]” (1821. BACHICH, Tudományoknak veleje 26; NSz), *geriéb*, *geriépcsont* (Mihályi, Sopron m.; MNy IX, 427), *gër'épcsont*, *hádgër'ieb* (Bakonyalja; NyF XXXIV, 32), vót egy *geribes* csikaja (KISS, OrmSz 186); a MTsz csak a rábaközi Beő-Sárkányról közöl egy adatot: Fordú a *geriébödre*. A *geréb* 'hátgerinc', úgy látszik, dunántúli tájszó s erre mutat az is, hogy sem CsÚRY B., sem BÁLINT S. tájszótárai nem említik.

KNIEZSA ISTVÁN csak a 'spina dorsii; Rückgrat' jelentésű *geréb*-bel foglalkozik (SzlJ I, 189) s megjegyzései végén hivatkozik MELICHnek egy cikkére, mely a világosan német eredetű *geréb* 'villicus' (l. ehhez még MELICH, DLw 114) és a 'part, töltés, gát' jelentésű *geréb* történetére igyekszik fényt deríteni.¹ MELICH nem tárgyalja a 'hátgerinc' jelentésű *geréb*-et, KNIEZSA viszont a 'part, töltés, gát' jelentésűt nem részesíti figyelemben. Az utóbbival kapcsolatban ezúttal meg kell elégednünk annyival, hogy MELICH szerint a délszláv *gřba* 'púp' (vö. orosz *gorb* 'id.') szóval függ össze, melynek egyes és többes számú alakjai 'domb, emelkedés' jelentéssel is előfordulnak (NyK XXVII, 209—10; MIKLOSICH, EtWb 63), ami a 'part, töltés' magyarázatához elégségesnek látszik. Úgy látjuk, inkább hangtanilag támadható ez a nézet s ezért ezt a kérdést szlavistáink figyelmébe ajánljuk.

Ezúttal *geréb* 'hátgerinc' szavunk eredetének kérdését vetném fel újra, mert néhány olyan tényre lettem figyelmes, amely aligha mellőzhető. KNIEZSA a szláv *gřbъ* 'púp, domb' etimont javasolja, amelynek feltételezett **gřrba* alakjából viszont *görbe* szavunkat magyarázza. A *geréb* és a *görbe* tehát lényegében ugyanarra a szláv szóra menne vissza. A *geréb*-bel kapcsolatban KNIEZSA

¹ A NSz gyűjtésében akad még *geréb* 'akadály' (pl. *gerebet* vet 'gátat vet'; ez nyilván a *geréb* 'töltés, gát' szóhoz tartozik) és egy-két bizonytalanabb jelentésű *geréb* (pl. A' vén tölgyek *gerébein*, KISFALUDY S., Kes. szer. 118).

nem mulasztja el megjegyezni, hogy „Feltűnő a hosszú *é*”, ami szintén arra bátorít, hogy egy esetleg elfogadhatóbb etimont találjunk.

Hangtanilag a szláv *gǫrbz* csakugyan csak nagy ügyyel-bajjal lehetne a *geréb* forrása, hiszen egész sorát idézhetjük az ilyen megfeleléseknek: *bǫrbz* > borköles, *čǫrbz* > hort 'vadászkutya', *dǫrbz* > doh, *mǫrbz* > moh(a), *stǫrbz* > oszlop stb., ami a hosszú *é*-vel együtt nem kis akadályt képez. De talán akad olyan szláv szó, amely a hangtani és a jelentéstani követelményeknek jobban meg felel.

A *geréb* 'hátgerinc' problémájára a román *greabă*n irányította figyelmet. Utóbbinak jelentése: 'partea ridicată din şira spinării, la împreunarea şpetelor din dreptul picioarelor de dinainte', azaz 'a gerincoszlop kiemelkedő része a lapockák találkozásánál a mellső lábakkal szemben' (DAcR II, 302 és ALR—II, 35, 2196), mondják lovacról, ökrökről, disznókról, medvékről. A román *greabă*n címszó alatt már TIKTIN említi (RDW 698), hogy a szerb *greben*-nek 'Widerrist' jelentése is van (vö. VUK, SRj 104: *grěbēn* 'Krämpel; die Schultern des Pferdes; hervorragender Teil eines steilen Felsen'), nem mondható tehát, hogy a szerb—horvát szónak kizárólag 'Hechel; gereben' a jelentése (vö. KNEZSA, SzJ I, 189; egyébként BERNEKER, EtWb 347 szerint is: *grěbēn* 'Krämpel; hervorragender Teil eines steilen Felsens', a 'humeri equini' tehát nála is elmarad). Nincs kizárva, hogy a *geréb* eredetileg nyelvünkben is csak a ló marját jelentette s aztán érthető módon az egész hátgerincet (l. pl. a francia *gueule* 'száj, pofa' → 'arc' jelentésfejlődést).

Nézetünk szerint *geréb* szavunk a szerb—horvát *greben* átvétele lehet, aminthogy a román *greabă*n is nyilván az. A ló vagy más nagyobb gerincesnek a hátán ugyanis, különösen ha az állat sovány, a csigolyák kidudorodnak s nem kismértékben emlékeztetnek a gereben rózsájának kiálló fogaira, szögeire. Nem csoda, hogy a 'gereben' jelentésű szavak több szláv nyelvben 'hegygerinc'-et is jelentenek (pl. a bolgárban, szlovákban s bizonyára másutt is); a gereben fogai, de még a hitvány barom hátán kipúposodó dudorok sora is, valóban emlékeztet a hegygerinc gyakran szeszélyesen hullámzó vonulatára. Tehát nem egyetlen púpról, kiemelkedésről van szó, ami inkább a *gǫrbz* javára billenthetné a mérleget, hanem a púpok, dudorok soráról, ez viszont kézenfekvőbbé teszi a *greben* etimológiát. A szemléleti tartalom erős hasonlósága az oka annak, hogy pl. a latin *serra* 'fűrész' leszármazottainak több román nyelvben 'Bergkette' jelentése is van (REW 591) s valószínűleg igaza van TH. CAPIDANNAK, aki a megleni rumun *şară* 'şiră de deal, creastă de munte' szót a *serra* folytatójának tartja (Meglenorománii I, 110). S csakugyan a fűrész fogazata, különösen ha kissé szabálytalan, élénken utal a hegylánc cikcakkjára. Említhetjük továbbá a latin *crinis* családjához tartozó *crista* szót, melynek jelentései 'Kamm am Kopfe der Tiere; Helmbusch. Gebirgskamm, Kitzler' (WALDE—HOFMANN, LEtWb³ I, 292). Mindkét szónak fejlődtek a román nyelvekben bennünket érdeklő jelentései: olasz *crina*,

crinale 'hegygerinc'; olasz és spanyol *cresta*, francia *crête*, román *creastă*, albán *kreshitë* 'kakastaréj, hegygerinc'. 'Tövis' és 'hátgerinc' jelentése van a latin *spina*-nak s olasz nyelvjárásokban még a *spinus* 'kökény' szónak is akadnak 'hátgerinc' jelentésű folytatói. Ugyanezt mondhatjuk a *spina*-ból képzett *spinale*-ről (pl. román *spinare*, vö. REW 614).

A gereben, a fésű, a fűrés, a kakastaréj s a túske (sőt néha a gereblye is) olyan szavak, amelyeket gyakran használnak '(gerinces állat) marja, hátgerinc, hegygerinc' értelemben. Mindezek világos, könnyen érthető metaforák.

Hangtani nehézség is mintha kevesebb adódnék, ha ezt a *geréb* szavunkat a *greben*-ből próbáljuk magyarázni. Mindenekelőtt az az ellenérv merülhet fel, hogy a déli szláv *greben*-ből nyelvünkben *gereben* lett. Ez igaz, de ugyanakkor azzal a lehetőséggel is számot kell vetnünk, hogy a 'hátgerinc' jelentésű *gereben* (mely ebben az alakban nem mutatható ki) 'a lónak a *gerebenén*' szintagmában egyszerejtéssel megrövidült s a szintagmából ez lett: 'a lónak a *gerebén*'. A *geréb*-ből a *veréb*, *cserép* típusú szavak hatására keletkezhetett *geréb*. Bizonyára hasonló egyszerejtéssel van dolgunk a 'gerebenez' jelentésű erdélyi *gerebel(l)* esetében is (MTsz I, 689 és NAGY JENŐ, A népi kendermunka szókinése Magyarvalkón. Debrecen, 1938. 68). A fejlődés ez lehetett: *gerebenel* > **gerebelel* > *gerebel(l)*.

A román *greabăn* szóval kapcsolatban még felvethető egy-két érdekes kérdés. Míg ugyanis 'a ló, ökör marja' értelemben különböző változatai az egész nyelvterületen élnek (vö. Dacoromania V, 316), 'Wollkamm, Hechel' jelentéssel az új román nyelvatlasz 260. térképének tanúsága szerint csak a volt Bihar (*grăbănă*, *greabăn*), Szilágy, (*grébănă*) és Szatmár megyében (*grébîn*) fordul elő, tehát olyan területen, ahol a magyar hatás a helyi nyelvjárásokra igen nagyfokú. A *grebăn*, *greabăn* 'gereben' szót I. PĂTRUȚ is idézi a Nagyvárad környéki románság nyelvjárásából s azt helyesen a magyar *gereben*-ből származtatja (SCL IV, 216), amelynek hangsúlyos *-e*-je a románban éppúgy kieshetett, mint a *crăscădău* < *kereskedő*, *crăstul* < *keresztül* szavakban (vö. még *clăp* < *kalap*, ahol szintén a *muta* + *liquida* szókezdet tendenciája érvényesül). Nyilván ugyanígy ítélendő meg a Bihar megyei *grend'eyü* is (vö. BullLing IV, 151), amelynek első szótagja a magyar *gerendely*-re utal s magyar eredetét szóföldrajzi körülmények is bizonyítják. A mindenütt előforduló *grindei* természetesen szláv eredetű.

A másik érdekes kérdés: vajon az Erdély északi részén és Bukovinában előforduló román *hrebăn*, *hrebăn* 'a ló marja' (DLcR II, 414) arra mutat-e, hogy a kárpáti ukrán *hréb'in*' (esetleg szlovák *hrebeň*)-nek is megvan ez a jelentése, vagy pedig a *h*-kezdetű román szó 'a ló marja' jelentése magában a románban fejlődött? Ennek eldöntését ezúttal nem tekintjük feladatunknak.

4. A ROMÁN *GUNOI* HANGTÖRTÉNETHÉZ

Ezt a szót általában és nem indokolatlanul a szláv *gnoj*-ból eredzetetik (pl. TIKTIN, 707; DAeR II, 326; AL. PROCOPOVICI: Dacoromania I, 177 *u* epentheticum-ot tételez fel; l. még E. PETROVICI: Dacoromania X, 348). Ennek az egyöntetűségnek láttán kétségkívül elgondolkodásra késztet KNEI-ZSÁNAK az a közelebbről nem részletezett nyilatkozata, hogy „A román *gunoiu* 'Mist, Dünger, Unrat, Kehricht' szóról közelebbről nem dönthető el, közvetlenül a szlávból való-e, vagy pedig egy ómagyar *gonoj* átvétele”. (SzJ I, 181). A *gunoi* magyar eredetének lehetőségét már HUNFALVY PÁL felvetette (NyK XIV, 444), ALEXICS GYÖRGY pedig így vélekedett: „A szó alapja kétségtelenül az ószl. *gnoj*, de a közbeszúrt *u* hang mutatja, hogy magyar révén jutott az oláh birtokába s nem mint CIHAC hiszi (Dict. II, 131), szláv úton.” (Magy. el. 59; vö. még MOLDOVÁN GERGELY: Alsófehér vm néprajza. Nagy-Enyed, 1899. 812).

A KNEI-ZSA művében megint csak felmerülő kérdéshez, úgy véljük, nem felesleges hozzászólni, mert nyelvtudományi irodalmunkban inkább csak futólag érintették. Nézzük meg röviden, mit szólnak hozzá a román nyelvtörténeti tények.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, lehet-e a *gunoi* olyan eleme a román nyelvnek, amelyet még az ún. romîna comună (= közös román alapnyelv, amely őse az arumunnak, a meglenorumunnak és az isztriai rumunnak is) korában, azaz legkésőbb a X. század elején vettek volna kölesön a románok a déli szlávoktól? Ez nem valószínű, bizonyítani inkább az ellenkezőjét lehet. A *gunoi*-t nem említi CAPIDAN sem azok között a szavak között, melyek nézete szerint még a négy nyelvi ágazat szétválása előtt kerültek a közös alapnyelvbe s ennek — azt hisszük — megvan a maga oka. Az arumunban ugyanis a szónak nincs nyoma, itt csak a Dunától északra is igen elterjedt *baligă* mutatható ki (l. pl. DALAMETRA, Dict. Mac.—Rom. 36), mely homályos eredetű ugyan, de biztosan összefügg a szerb *bălega* és az albán *bajgë* hasonló jelentésű szavakkal.¹ Ugyancsak *baligă* van a meglenorumunban is, míg az isztriai rumunban *bălegë* alakot találunk (vö. CAPIDAN: Dacoromania II, 457). Erről a szóról tehát feltehető, hogy megvolt már a romîna comună-ban is. Ami a *gunoi* alakot illeti, ennek már csak bontóhang nélküli megfelelőivel találkozunk: a meglenorumunban *gnoi* (ALR SN, H 314), az isztriai rumunban pedig *gnoi*, *gnoi* (PUȘCARIU, Studii istorom. III, 311; ALR SN, H 314), aminek bizonyára a meglenorumunok és az isztriai rumunok fejlett kétnyelvűsége az oka. Tény tehát, hogy a magyar nyelvvel nem érintkező román nyelvi ágazatokban nincs *-u-* bontóhang. Az sines kizárva, hogy

¹ Az albánban van *bagël'ë* is, mely hangátvétéssel keletkezett a *bal'ëgë*-ből. A szó eredetére nézve l. Dacoromania II, 518 és III. 900., továbbá DAeR I, 458.

az északi román *gunoi* egy régebbi **gnoiu* helyébe lépett, ezt azonban sem bizonyítani, sem pedig cáfolni nem lehet.

Fentiek tehát nem zárják ki azt, hogy a román *gunoi(u)* alaknak magyar forrása is lehetett.

Még egy más, megfigyelhető és értelmezhető jelenség is kínálkozik bizonyos fokú segítségül. Az új román nyelvatlasz 314. térképén, mely a *băligar* 'trágya' (a *baligă* származéka) jelentésű szavak területi megoszlását szemlélteti, jól látható, hogy a *gunoi*-nál nézetünk szerint régebbi *baligă* meglehetősen következetességgel Erdély északi részében (és a *gunoi* szinonimájaként a Bánságban) fordul elő, míg Erdélynek az Oláhszentmiklós—Magyarpeterd—Mezőszabad—Héjjasfalva—Csernátfalva vonaltól nyugatra eső részén a *gunoi* szinte egyedül uralkodik. A Kárpátokon túl a *băligar* túlnyomó, itt-ott a *gunoi* a vetélytársa. Feltehető, hogy a *gunoi* a fenn említett területen azért túlnyomó, azért terjedt el, illetve maradhatott meg, mert a magyar *ganaj*, *ganéj*-ra támaszkodhatott, sőt helyenként esetleg annak átvétele lehetett. Mindezt persze csak megfelelő történeti adatokkal lehetne közelebbről bizonyítani, a román nyelvjárások történetét azonban még korántsem ismerjük eléggé.

Megjegyzendő, hogy nemcsak a *gonoj*, hanem még a *ganaj* alakból is fejlődhetett a román *gunoi*. Mindkettőnek először **gnoiu*, majd a hangsúlytalan helyzetben bekövetkező *o > u* változás után *gunoi* felelhetett meg, l. pl. a következő, főleg nyelvjárási példákat: *forăstui* ~ *furustui* < *foraszt*, *hurău* < *hordó*, *mujlic* < *moslék*, *ojoj* ~ *ujog* < *aszag*, *porozău* ~ *purazău* < *porozó* stb). A *bukănçi* (a *boconci* < *bokancs*, *bakancs* többes száma) már 1612-ből kimutatható (BOGDAN, Glosarul cuv. rom. din doc. slavò—române. București, 1940. 31). Ez a hangtörténeti érvelés természetesen nem perdöntő bizonyíték a *gunoi* magyar eredete mellett, de ez sem zárja ki a kettős eredet lehetőségét.

Sőt, vannak olyan mozzanatok is, amelyek a magyar eredet kizárólagosságát egyenesen cáfolják. A román nyelvben ugyanis nincsenek s nem is voltak *gn*-kezdetű népnyelvi szavak (a román irodalmi nyelv mostanában megjelent értelmező szótára — DLR — csak a nemzetközi *gnais* 'gnejsz' szót és a görög *gnos-* tő néhány nem éppen köznyelvi származékát sorolja fel), ami érthető, hiszen a latinban is csak egészen kivételes volt a *gn-* szókezdet s e szavak egyike sem él tovább a románban. A *gn-* (és a *cn-*, *cm-*) szókezdet leckéjét alighanem a szláv hatás adta fel először a román nyelvnek, amelynek ezt a szokatlan feladatot valahogyan meg kellett oldania. S ahogy nyelvünk saját erejéből birkózott meg ezzel a nehézséggel, úgy nyilván a román nyelvnek sem volt feltétlenül szüksége külső segítségre.

Ezt látszik bizonyítani a 'megundorodni' jelentésű s csak néhány XVI. századi szövegben előforduló román *a se gunosi* ige is, melyet általában és helyesen szláv eredetűnek tartanak (< *gnositi se*, *gnusiti se*, vö. TIKTIN 707 ;

GRAUR : BullLing VI, 46 ; ROSETTI, ILR VI, 255 ; KNEZSA is határozottan a szlávból eredezteteti). CORESINÉL érdekesképpen a *se gunosli* (*gunusli*) változata is van s ez a DAeR etimológusát a következő megjegyzésre indítja : „A Coresi-féle változatot a magyar *gonoszulni* befolyásolta.” Ez mindenestre óvatosabb állásfoglalás, mint MÁNDRESCUÉ, aki magyar származtatásával egyedül áll (El. ung. 78). De mégsem valószínű a DAeR-ban olvasható nézet, mert *gonoszulni* igénknek sohasem volt ’megundorodni’ jelentése. Mindazonáltal a *gunosli* alak módot ad egy nem érdektelen következtetés levonására : a magyar eredetű főnévi igenévi *-li* végződés (a *-lui* nyelvjárási változata) már a XVI. században termékenynek mutatkozik, szláv eredetű tőhöz járul.

Semmiképpen sem tételezhető fel magyar hatás az arumun *aynos*, *agunos*, *ayunos* ’undor’ hangalakjára, amelyet CAPIDAN a szláv **gnosz*-ból magyaráz (Elementul slav în dialectul aromân. București, 1925. 7, 13). Ez arra mutat, hogy az *a se gunosi*, valamint a *gunoi* esetében egyaránt lehet szó belső román hangfejlődésről.

Igaza lehet tehát PETROVICINAK, amikor így nyilatkozik : „A szláv *cn*, *cm*, *gn* mássalhangzócsoportokat, amelyek románok számára nehezen ejthetők, már korán azzal kerülték meg, hogy a zárhang és az orrhang közé magánhangzót iktattak : déli szláv *knez* > rom. *chinez* (ezt a szót az írástudók *cnez*-nek ejtik és írják), szerb *kmet* > bánsági román *chimet* ’községi tanácsnok’, szláv *gnoi* > rom. *gunoi*.” (SCL IV, 66 és még előbb Dacoromania X, 348 kk. l.). Úgy gondoljuk, KNEZSA is helyesen foglal állást, amikor a román *chinez*-ről ezeket írja : „eredete vitás : román hangfejlődés a *cnez*-ből, vagy a magyar *kenéz* átvétele?” (SzlJ I, 263).² A *chimet* különben a Bánságban *cumet* alakban is előfordul (Dacoromania VII, 69, 2. j., vö. *gunoi*). Mivel ezt a szót mi nem vettük át a szerbből, a bontóhangzót sem lehet magyar közvetítéssel magyarázni. A *chimet*, *cumet* esete tehát problémamentes.

A közbeszúrt magánhangzó eredetének kérdése azonban nemcsak a *cn*-, *cm*-, *gn*-kezdetű szavaknál merül fel. Több esetben *mássalhangzó + r* hangsoport oldódik fel, de akad néhány más típusú eset is. Érdekes, hogy az ilyen példák csaknem kivétel nélkül erdélyiek, ami mintha arra mutatna, hogy a magyar—román kétnyelvűségnek, a viszonylag igen eleven magyar—román nyelvi kapcsolatoknak talán nem ok nélkül tulajdonítanak jelentőséget a szokatlan mássalhangzócsoportokat feloldó tendencia jelentkezésében. Ilyen mássalhangzócsoport mindenekelőtt a szókezdő *hr*-, amelyet *-ă*-, gyakrabban

² A *chinez* szót egyébként CIHAC óta többen származtatták a magyarból (TIKTIN 341 ; ALEXICS, Magy. el. 72 ; H. SKÖLD, Ungarische Endbetonung. Lund—Leipzig, 1925. 66 ; GÁLDI, DVL 114 ; TAGLIAVINI szerint „La forma *chinez*, di evidente origine ungherese” (Lex Mars. 112). PETROVICI a kérdést a moldvai *Chineja* völgy- és patak-névvel kapcsolatban tárgyalja (SCL IV, 65). Valószínű, hogy a Temes megyei *Satchinez* (Temeskenéz)-ben szereplő *chinez* szerb—román eredetű, de pl. a bihari *Cheniz*, *Chiniz* (Érkenéz) már inkább a magyar *kenéz* megfelelője, mint ezt a hosszú *-é*-nek helyén álló román *-i*- is mutatja. — Leegyszerűsítve foglalkozik a kérdéssel I. IORDAN, Nume de locuri românești în Republica populară română. București, 1952. 172.

pedig *-i-* bontóhanggal oldanak fel: *hărăbor* 'bátor, erős' (a szláv eredetű *hrăbor* változata, mely pl. a LexBud-ben és SLAVICINÁL fordul elő), *hărană*, *harană*, *hîrană*, *arană* 'táplálék' (a szláv eredetű *hrană* erdélyi és olténiai változatai), *hîrișcă* 'pohánka, hajdina' (az ukrán eredetű *hrișcă* erdélyi változata; vö. székelyföldi és Szatmár megyei magyar *haricska*, *hariska*), *hirem*, *hîran*, *hărean*, *herean*, *iran* 'torma' (a szláv eredetű *hrean* bánsági és erdélyi változatai; CsűRY: MNy XXIX, 316—17 a bogdánfalvi csángók növénynevei között említi a *herián* 'torma' és a *hîlib* 'vargánya' szavakat, amelyekben a hangbetoldás nyilván csángó eredetű), *hîrib* 'Boletus edulis' (az ukrán eredetű *hrîb* erdélyi változata; PANȚU, Plantele 167 szerint Moldvában is; a magyar tájnyelvi *hîrip*, *hîriba*, *hîribe* a bontóhangzós román tájnyelvi alak átvétele is lehet, vö. ehhez BLÉDY G., Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942. 51 és KNIEZSA, SzLJ I, 841), *Hiristos* (*Hristos* helyett; DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 28; vö. ehhez pl. *Kirisztus* alakot a SzegSz-ban; a *Hirisztosz* már VISKI zsoltárainak függelékében előfordul, vö. 412. l.) Nehezen ítéltető meg a román *hurubă* 'gurgustium subterraneum: föld alatt levő kunyhó, huruba, bordély' (GÁLDI, DVL 210; LexBud 267, 268; ugyanitt még *hurubaș* 'hurubában lakó', vö. még DAeR II, 415) esete, melyet a DAeR *huruba* tájszavunkból származtat, viszont csak a Tiszántúl és Erdélyben fordul elő (MTsz I, 911; a *huruba* eredete bizonytalan, vö. BLÉDY, i. m. 52), kétségtelen azonban, hogy *hrubă* alakban gyakrabban találkozunk vele.³

A mássalhangzócsoportokat feloldó tendenciát G. ISTRATE hajlandó magyar hatásnak tulajdonítani s szerinte még a *derept*, *dirept* etimologikus alakok is azért maradtak fenn elsősorban Erdélyben, mert magyar nyelvi hatások ott érvényesültek leginkább (SCL VI, 114. 1. j.). Ennek persze nem mond ellent az a körülmény, hogy más esetekben viszont a magánhangzót kivető tendencia érvényesül (l. fenn a *crășcadău*, *crăstul*, *clop* példáját), hiszen a nyelvben hosszú időn át ellentétes tendenciák üthetik fel a fejüket, míg az egyik esetleg el nem nyomja a másikat. ISTRATE előtt már DENSUSIANU hajlandó volt a *vărăbete* (a *vrăbete* 'veréb' változata) feloldásos alakot magyar hatással magyarítani (i. m. 28) s hasonlóképpen fogja fel ISTRATE a bihari románok nyelvjárásában előforduló *iesăle* (*iesle* 'jászol' helyett) változatot, melynél a bontóhang a szó belsejében jelentkezik (vö. BullLing IV, 131). További egy-két szórványos példát is említ, amelyek közül itt csak a *șicoală* 'iskola' alakról szólnunk. Első adatunk egy 1817-ből keltezett krajovai iratból származik (vö. Arhivele Olteniei X, 350), később Mehedinți-ben és Vilcea-ban bukkan fel (Graiu nostru I, 4, 8; CIAUȘANU, Culegere de folklor 201) s alkalmilag T. ARGHEZI is használja (SCL VI, 114, 1. j.). Mivel a csak később népnyelvivé

³ TIKTIN, RDW 742 szerint a *hrubă* közvetve a német *Grube*-val függhet össze; a CANDREA—ADAMESCU-féle enciklopédikus szótár ukrán etimonját valószínűtlennek tartja GÁLDI, DVL 210.

lett *școală* szón (és származékain) kívül nincs több *șco-* kezdetű román szó, a bontóhang beiktatása éppoly természetesnek tűnhet, mint a *chinez*, *chimet* esetében. Nézetünk szerint azonban ez az *-i-* másképp is keletkezhetett. A szókezdő *șc-* után ugyanis kimutatható egy-két esetben (*șchiop*, *Șchei*) félhangzós *i* áll, mely átplántálódhatott a *școală* > **șchiolă* hangalakjára is s az utóbbiból sajátos hangátvetéssel *șicoală* jöhetett létre. Említhetjük végül a *tirifoii* alakot is, mely a szókezdő *tr-* feloldásával keletkezett (E. MOROIANU, *Diin ținutul Săcelelor*. București, 1931. 17).

Mindezekből az a tanulság, hogy a román népnyelv sokkal ritkábban nyúl a mássalhangzótorlódás feloldásának eszközához, mint a magyar s míg nyelvünkben az ejtéskönnyítő, protetikusan magánhangzó és a közbeszúrt bontóhang egyaránt gyakori, a román népnyelv (különösen az erdélyi) inkább az utóbbit alkalmazza. A leghatározottabban a *cn-*, *cm-*, *gn-* esetéről állíthatjuk, hogy a két nyelvben — egymástól függetlenül — azonos tendencia lépett fel s ez a kétgyökerű tendencia — különösen a vegyes lakosságú vidékeken — egyágúvá vált. Így magyarítható legkönnyebben a vélemények két pólus közötti ingadozása pl. a *chinez* esetében. Jóval valószínűbb a magyar hatás pl. a *hr-*, *vr-* feloldásában, mivel ilyen kezdetű szavak elég szép számban fordulnak elő a románban, belülről induló feloldó tendenciát tehát kevésbé tételezhetünk fel. Minél nagyobb valamely adott nyelvben egy meghatározott szókezdő mássalhangzócsoporthoz ún. terhelése, annál inkább gondolhatunk annak feloldása esetén idegen hatásra (főleg kétnyelvű vidékeken) s minél kisebb (esetleg zérus, pl. a népnyelvi *gn-* esetében), annál biztosabb, hogy a feloldó tendencia belső indítású. Ezt sokkal egyszerűbben úgy mondhatjuk, hogy a jól begyakorolt, megszokott mássalhangzócsoportokat általában nem oldják fel, a többé-kevésbé, esetleg teljesen szokatlanokat azonban annál inkább.

„Kétgyökerű, de egyágú” tendencia terméke a *gunoi(u)* is. Részleges magyar forrásának lehetőségét sokkal inkább a fenn említett szóföldrajzi meggondolások bizonyítják, mintsem mássalhangzócsoportjának feloldása.

5. A ROMÁN *NADĂ* 'EKENÁD, TOLDÁS, ÉK' EREDETÉRŐL

A román tájnyelvi *nadă* 'arundo; nád' és 'cuneus, additamentum; ék, ékszeg' jelentéssel már KLEIN SÁMUEL szótárában felbukkan (GÁLDI, DVL 353, 384). Ezúttal azonban nem a 'Rohr, Schilf' jelentésű *nadă* érdekel bennünket, amely természetesen a magyar *nád* növénynév átvétele s a Marostól északra gyakori,¹ hanem a 'cuneus, additamentum' jelentésű *nadă*. Ennek meglétét még a következő adatok bizonyítják: „*nadă* I. id est *icu* [*< ék*]:

¹ Pl.: *acuperiș de nadă* 'nádfédél' (Oláhszentmiklós, Bihar m.; ALR II₂—1, H 230); Biharrósa; Oláhbaksa, Szilágy m.; Kismajtény, Szatmár m.; Nádasszentmihály Kolozs m. (ib.); Szaniszló, Szilágy m. (GH. BULGÁR közlése, vö. még VAIDA: *Tribuna* VII, 369; CABA, Szilágy vm román népe 99); HETCO J., A berettyómenti rom. nyelvj.

cuneus : ék, ékszeg : die Keule, 2. *innălitură* : annexio, annexus, appendix : toldás, toldálék : der Zusatz, Anhang, die Anstückelung” (LexBud 411 ; megjegyzi még a szótár, hogy egyesek minden szükség nélkül így nevezik a *trestie* nevezetű növényt is) ; *nadă* 'ic, pană' (FRÂNCU—CÂNDREA, Români din Munții apuseni 103) ; *nadă* 'közelebről még nem határozott része az ekének' (Dolj, Mehedinți, Muscel, Bánság ; BOCĂNEȚU : Codrul Cosminului II/III, 179) ; *nadă* 'surceaua (ce se pune sub piciorul mesei)', azaz 'forgács, fadarab, amit [ékként] az asztal lába alá dugnak' (Borgóprund, Beszterce-Naszód m. ; ALR II₂—1, II 254 ; ugyanezen a térképen a nádasszentmihályi románoknál *toldășu* < *toldás* ; a Kárpátokon túl főleg *așchie* és *surcea*).

A *nadă* 'arundo' és a *nadă* 'additamentum' jelentése oly nagymértékben különbözik, hogy a két szó nem lehet azonos eredetű. GÁLDI LÁSZLÓ (DVL 147) és MÁRTON GYULA (ETI-Évk. Kolozsvár, 1942. 143) beérik azzal, hogy ezeket az egymástól olyannyira eltérő jelentéseket felsorolják, de azokat etimológiailag egyáltalában nem választják szét. Úgy látszik, hogy a 'nád ; Rohr' jelentésből a többit is levezethetőnek vélik. Így marad magyarázatlanul a KLEIN szótárában szereplő *nada curului* 'uropygium, fartfík, der Börzel' is, amely nyilvánvalóan a *nadă* 'additamentum'-ból érthető meg. A *farcsik, farcsok* (a *far* származéka ; EtSz II, 159) ugyanis mintegy megtoldása a gerincoszlopnak s többé-kevésbé ék alakú is.

Nem tudjuk miért, de TIKTIN a szónak éppen legkonkrétabb s egyben legrégebbi jelentéseit hanyagolja el, nála a *nadă* 1. 'Köder, Lockspeise' (erre a jelentésre TIKTIN DOSOFTEIUTÓL, a DLR pedig NEGRUZZITÓL, ALECSANDRITÓL és SADOVEANUTÓL idéz példát, tehát moldvainak látszik), átvitt értelemben 'Anziehendes, Einnehmendes', 2. 'Einer, der einen Ort wiederholt aufsucht' (moldvai adatok), 3. 'inniges, vertrautes Verhältnis' (Munténiában). A KLEIN-szótárban és a LexBud-ben már meglevő értelmezéseket tehát hiába keressük, pedig ezeket — mint fennebb láttuk — újabb adatok is támogatják. A TIKTIN idézte példában : „*Nadă* nu face 'n prieteșug, Că *nada* e bună numai la plug”² szerinte az 'inniges Verhältnis' átvitt jelentésről lenne szó, ez azonban aligha lehet helyes. Mi inkább így értelmezzük ezt az A. PANN egyik ismert művében feljegyzett mondást : „A toldozás-foldozás mit sem ér a barátságban, Hiszen a toldás [a *nád*] csak az ekének jó.” (I. ehhez a fennebb BOCĂNEȚUTÓL idézett adatokat). Nem kétséges, hogy ezúttal is az 'Ansatz, Anstückelung' jelentéssel van dolgunk (vö. DLR III, 156, *nadă*²).

Milyen eredetű a román *nada* 'additamentum'? TIKTIN egy feltételezett (csillagos) szláv *nada* alakot említ s ennek indokolásaképpen hivatkozik

48 ; *nadă* (la mătură) 'coada măturii de nuiele' (Bonchida, Gyulatelke, Kolozs m. ; VICIU, Glosar de cuv. dial. 62) ; Tăt aud *naduri* sunînd 'egyre hallom, hogy zúg a nádas' (Szaplonea ; PAPAĞAĞI, Graiul și folklorul Maramureșului 51). ALEXICS, Magy. el. 85 csak az 'arundo, canna' szóra idéz két szótári adatot, MÁNDRESCU pedig egyiket sem említi.

az orosz és az ukrán *prinada* 'csalétek' szóra (vö. még cseh *obnadi*, ukrán *nadyty* 'ködern'; MIKLOSICH, EtWb 44).² TIKTIN helyesen sejtette meg a szócsaládot, amelyen belül a megoldást kell keresnünk, de nézetünk szerint tovább kellett volna mennie (l. még az *înădi*, *înnădi* 'ansetzen, zusammenstückeln stb.' igéhez fűzött etimológiai megjegyzéseit). Mindenekelőtt felesleges a szláv *nada* szót csillaggal ellátni. A bolgárban ugyanis van *nada* 'Aufsatz, Vorsatz, Verlängerung' (l. pl. WEIGAND—DORTSCH,⁴ BDW 201), ami igen jól megfelel a TIKTINNél nem szereplő 'additamentum' jelentésnek. Emellett ide vonható a szláv *dějo*, *děti*, *dějati* igének néhány BERNEKERNél szereplő származéka is: szerb—horvát *nădo* 'Futter, Stahl', szlovén *nădô* 'Stahl', *năda* 'Ansatz, Stahlansatz [!]; Hoffnung' (EtWb 193). Tekintettel arra, hogy a szláv szóvégi -o-nak és -a-nak egyaránt megfelelhet román -ă (*čislo* > *cislă*, *čudo* > *ciudă*, *četa* > *ceată*, *lopata* > *lopată* stb., vö. AL. ROSETTI, ILR III, 44, 46—7), a román *nădă* 'Stahlansatz, Anstückelung' könnyen lehet bolgár vagy szerb eredetű. Az eddig ismert adatok alapján a szerb forrás tűnik fontosabbnak. A kérdést pontosabb nyelvjárási adatgyűjtéssel lehet tisztázni.

A kérdés azonban bonyolultabbnak látszik. A 'cuneus, additamentum' jelentésű román *nădă* szónak ugyanis minden bizonnyal, főleg a Marostól északra, magyar forrása volt. Ezt a lehetőséget akkor kezdtük mérlegelni, amikor a nyelvünkől is kimutatható *năd* 'additamentum' elterjedését igyekeztünk megismerni. A MTsz-ban egyetlen székelyföldi adatot találtunk 'megvásott fejszéhez hozzáforsasztott vas v. acél' jelentéssel, míg az *ekenăd* 'az eketalp bal fokán levő vaspánt' összetételre egy rábaközi és egy háromszéki adatot. Azután további adatok is előkerültek, amelyek meggyőztek arról, hogy *năd* szavunk nem lehet román közvetítésű szláv elem. GYARMATHI Vocabularium-ában pl. ez áll: „Eke-kabala, gerendely, szarv, köldök, fej, *năd*. Mind eke részei.” (NSz). Egy 1848-ból fennmaradt kovács 'árjegyzék', azaz számla tételei között ezeket olvashatjuk: „Egy Uj eke *năd* tsinalás f 18 . . . Uj *ekenăd* tsinalas magam vasából f 24” (Néprajzi Közlemények I—1956. 277. Pusztacsalád, Sopron m.; erre az adatra KOZMA MAGDOLNA hívta fel a figyelmemet). BÁLINT SÁNDOR szegedi szótára szerint (I, 320) *alapisvas* az öreg tápaiak ajkán *năd*, „mert olykor meg kell a kovácsnak *nădalni*, vagyis acéloztatni”. CSŰRY, SzamSz II, 144 a *năd* szónak csak 'schilfrohr' jelentését ilyézi (l. ehhez lejjebb is). Adataink tehát a Sopron megyétől Háromszékig terjedő széles területen szóródnak szét, amiből arra következtethetünk, hogy ez a ma már nyilván kihalóban levő szó valamikor mindenütt megvolt a földművelő parasztság nyelvében. Erre mutat *nădal*, *nădol* 'vassal, acéllal megpótol' igénk valamivel jobban adatolt szóföldrajza is.

² Csak tudománytörténeti érdekessége van a LexBud származtatásának: *nădă* < lat. *nodus* (ugyanígy PONTBRIANT, DRF 457).

A *(meg)nádal*, *(meg)nádol* ige *nádlás*, *nádlatás* származékaival együtt a XVI. század óta ismeretes (Oklsz 676—77). Dunántúli, tiszántúli és erdélyi előfordulásait Gombocz (MNY VI, 239), majd Kniezsa állította össze (SzlJ I, 350). Ezekhez járul még néhány további adat: *kinádal*, *megnádal*, *(meg)nádaltat* (Kiss, Ormsz 389), *nádöl* 'forraszt, ragaszt (vasat)', *összenádöl* 'össze-forraszt' (Csűry, Szamsz II, 145, 205), *nádol* 'a fejsze élet reáforrasztott vassal növeli' (Zilah; MNYr XXVIII, 287; az UMTsz anyagában); *nádal* 'ekének, baltának megkopott élet a kovács megacélozza' (Bálint, SzegSz II, 176, további származékokkal). Ezt az igét Kniezsa a szláv *naditi* igéből származtatja, közelebből a szerb *nāditi* 'stählen' átvételének tartja. Emellett, úgy véljük, szóba jöhet még az ukrán *nadyty* 'mit Stahl belegen' is. Utóbbi különben a román *a nădi*, *a înnădi* 'abouter, rallonger stb.' egyik forrása is lehet.³

Azt hisszük, Kniezsa nagyszabású művében a *nádol* ige mellett a *nád* főnévnek is helyet lehetett volna szorítani, esetleg külön címszó alatt (l. pl. a *kereszt* és a *keresztel* tárgyalási módját). Azért csak esetleg, mert az igei adatok régebbi keletűek lévén nem lehetetlen, hogy a *nád* egyszerűen elvonás a *nádal*-ból. De gondolhatunk az említett bolgár *nada*, szlovén *nāda*, *nādō*, szerb-horvát *nādo* közvetlen átvételére is, hiszen ez sem hangtani, sem jelentéstani nehézségbe nem ütközik. A szóvégi *-o* nyelvünkben *-a*-vá válhatott (vö. *bərdo* > *borda*, *čudo* > *csoda*, *igo* > *iga*, *kopyto* > *kapta* stb.), majd pedig elvonódhatott (*nāda* > *nād*), mint a *kāmata* > *kamat*, *lopata* > *lapát* stb. szavakban.

Ezek után visszatérhetünk a román *nadă* 'additamentum' szóra. Az általunk ismert adatok alapján azt kell hinnünk, hogy Olténiában és Munténiában szerb—bolgár, a mócoknál és Beszterce-Naszód megyében pedig magyar eredetű. A magyar közvetítés feltételezésének hangtani akadálya sincs, hiszen *nadă* alakú a magyar *nád* 'arundo' román tájnyelvi megfelelője is (vö. még: *hadă* < *had*, *holdă* < *hold*, vagy *labă* < *láb*, *talpă* < *talp*, *seamă* < *szám* stb.). Jelentéstani okokból nem lehet viszont magyar eredetű a román *nadă* 'Köder', mert *nád* szavunknak ilyen jelentését sehol sem találjuk.

6. A ROMÁN *SAPARIȘE* 'CSÍPÓS, ERŐS (TÚRÓ)' EREDETE ÉS JELENTÉSÉNEK ALAKULÁSA

A román nyelvatlasz új sorozatának 425. térképe a *brînză iute* 'csípős, erős túró' jelzős szerkezet tájnyelvi megfelelőinek földrajzi megoszlását szemlélteti. Az egész nyelvterületen ismert és köznyelvi *iute* mellett — több kisebb területen használatos jelző között — a *saparișe* is szerepel: mere *țapărișe* 'cu gust acru' (Kusaly, Szilágy m.; Vicu, Glosar 82), *brîndă saparișe* (Avasfelsőfal, Szatmár m.), *saparișă* (Tökésbánya, Szatmár m.),

³ A román igét a DAeR II, 719 a *nadă* 'additamentum' származékának tartja, holott a *nadă* és az *a nădi* valószínűleg külön átvételek.

țaparîșe (Kismajtény, Szatmár m.; Nagybúny, Szolnok-Doboka m.). Tekintettel arra, hogy a hasonló elterjedésű román tájszavak rendszeresen magyar eredetűek, ezúttal is indokolt, hogy ezt az első pillanatra talán rejtélyesnek tűnő szót nyelvünkéből próbáljuk megfejteni.

Úgy véljük, sikerülni fog elfogadhatóan bizonyítanunk, hogy a Szatmár, Szilágy és Szolnok-Doboka megyei románság szláv eredetű *șapora* szavunkat vette át. Nehézségnek tűnhet, hogy a *șaporá*-nak a magyarban nincs 'csípős, erős' jelentése, ez az akadály azonban elháríthatónak ígérkezik.

Előjáróban vessünk rövid pillantást a román *iute* 'piquant, fort, violent, âpre, vif, rapide, vite stb.' történetére. Általában, helyesen, a szlávból magyarrazzák (ROSETTI, ILR III, 68; TIKTIN, RDW 862; a DAeR csak a *l'ută* nominatívuszi alakot említi), figyelembe véve az óbolgár *l'utě* határozószóként használt lokatívuszt is (vö. *dobrě, zblě* stb.), mely BERNEKER szerint 'wehe! *δευῶς*, valde' (EtWb 759), LESKIEN szerint pedig 'gewaltig, heftig' jelentésű (HbabgSp⁶ 300). Feltűnő, hogy nem a *l'ută* alanyeset ment át a románba,¹ hanem az adverbialis *l'utě*, melyből szabályosan *iute* lett (vö. *līnum > l'inu > in*; *lěpore > l'epure > iepure*, vagy szó belsejében *ilia > il'e > ie* stb.). Ez az alak bizonyára azért kerülhetett át változatlan szóvéggel (esetraggal) a románba, mert a románban több ma már egyvégződésű melléknév van, melyek eredeti kétvégződésűek folytatói: *dulce, moale, rece, verde* stb., valamint az analógiásan *-e*- végűvé alakult *limpede* (lat. *limpidus*³), *repede* (lat. *rapidus*³). A *l'utě* átvételében szerepe lehetett a melléknévből (< lat. *fortem*) keletkezett román *foarte* határozószónak is, hiszen a *iute* szót 'nagyon, erősen' értelemben is használták a régebbi román nyelvben (DAeR II, 922, s. v. *iute* 3⁰), a *iute* tehát a *foarte* szinonimája lehetett. Adverbialis alak átvételére különben más példa is akad: a román tájnyelvi *vigan*, mely a Marostól északra és délre hallható a népnyelvben, a magyar *vigan*-ból származik.

A *iute* történetéből ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a bolgár és szerb nyelvben is továbbélő etimologikus jelentésein kívül van még 'gyors' jelentése is, mely — mint ezt a DAeR II, 923 is megjegyzi — a románban fejlődött. Ennek a fejlődésnek a menete a következő lehetett: 'ádáz, dühös, mérges' → 'heves' → 'élénk, fürge' → 'gyors'. A *iute* eléggé tág jelentéskörében tehát a 'gyors', és a 'csípős, erős' jelentés együttesen fordul elő.²

A *șapora* története annyiban hasonlít a *iute* szóéhoz, hogy eredetileg a magyar szónak sem volt 'gyors' jelentése. A *șapora* 'jól termő, termékeny' jelentéssel jött át nyelvünkbe, ahol csakhamar több más jelentése fejlődött, amelyek közül ezúttal éppen a 'gyors' érdekel bennünket (*șaporán* 'gyorsan' már a JókaiK-ben, vö. KNIEZSA, SzJ I, 490).

¹ A *iut*, *iută* melléknév ilyen alakban csak a bulgáriai románok nyelvéből ismeretes (vö. DAeR II, 922).

² A 'csípős, erős' jelentésre l. bolgár *ljuta pipërka*, szerb *ljuta paprika* (román *ardei iute*).

Mi következhet mindebből? Mivel mindkét szónak volt 'gyors' jelentése, a Szatmár és Szolnok-Doboka megyei románok, akik nem kismértékben ismerik mindkét nyelvet, a *iute* szónak 'csípős, erős' jelentését egyszerűen átruházták a magyar eredetű *saparîșe*, *țaparîșe* melléknévre is. Így lett a *brînză iute*-ből *brînză saparîșe* 'csípős, erős túró'.

Ami a *saparîșe*, *țaparîșe* végződését illeti, az nézetünk szerint ugyanúgy magyarázandó, mint pl. a *fercheș*, *gingaș*, *nialcoș*, *tistaș* esetében, tehát a melléknév genusképessé tételéről van itt is szó. Az *-ș* végződés (nőnemben *-șe*) hozzátoldása ezt a nyelvtani problémát oldja meg (pl. loc *tistaș*, *apă tistașe*).

A *țaparîșe* változatban tapasztalható *s ~ ț* fejlődésre több példa idézhető, mert ez mind magyar, mind pedig egyéb jövevényszavakban előfordul. Ilyenek pl.: *săcăluș ~ țacăluș* < *szakállas* 'kis ágyú' (elavult szó), *sarcă ~ țarcă* < *szarka*, *sărsam ~ țarțam* < (ló)szerszám, *sebeș ~ țebeș* < *sebes* (a *sebes*-ből előbb *șebeș*, majd ebből elhasonulással *sebeș* lett, vö. még pl. *Caransebeș* < *Karánsebes*), *țîmpor* 'kén' (Baucăr, Hunyad m.; VICIU, Glosar 82) stb. Utóbbi nyilván összefügg a szerb *џимпор*, bulgár *синпур* szóval (< *sulphur*; MLADENOV, EtR 617). A *saparîșe*, *țaparîșe* hangalakja és nyelvtani alakja tehát kifogástalanul megmagyarázható.

Vannak azonban jelentéstani tények is, melyek támogatják a fenn kifejtett nézetet. Érdekes, hogy *sebes* szavunk a Székelyföldön szintén 'csípős, erős' jelentésűvé lett. A székelyek — ugyancsak a *iute* 'sebes, csípős' hatására — *sebes*, *sebös*-nek nevezik a túró, ha az csipőssé, kesernyéssé, vagy akár savanyúvá (nyúlóssá) válik (vö. MTsz II, 359), azaz ha *megsebesedik*. A románban is mondják és mondhatják, hogy „*s-a iuțil brînză*”, ami szó szerint annyit tesz, mint 'megsebesedett a túró' (a román példát idézi DAcr II, 923 is). A román *iute* jelentéstani hatását példázza a moldvai csángó *șebeș* is, melyet WICHMANN 'sauer' jelentéssel szótároz (CsángóSz 127). Érdekességként hadd idézzük mindehhez CzF véleményét: A *sebes* szó „A székelyeknél jelent csípős ízűt is, pl. *sebes túró*, mely értelemben egyezik vele a mély hangú *savas*.” (V, 748). Az ilyen típusú calque-ok esetében azt tapasztaljuk, hogy az átvevő nyelv valamely szavának jelentésköre valamilyen idegen nyelvi minta hatására bővül. Szláv hatásra pl. a román *carte* nemcsak 'könyv', hanem 'levél' is, a *față* nemcsak 'arc', hanem 'személy' is, a *limbă* nemcsak 'nyelv', hanem 'nép' is, mert ezek a román szavak a szláv *kniga*, *образъ*, *jezykъ* nem ritkán görög ihletésű jelentésvilágából gazdagodtak. A *saparîșe*, *țaparîșe* esete ettől a típustól annyiban tér el, hogy a jelentéskörét kibővítő szó ezúttal maga is idegen (magyar) eredetű, a minta azonban román (a *iute* 'csípős'). Olyan környezetben, ahol sok a kétnyelvű ember, ilyen módon is születhetnek új szavak.

Sebes szavunknak jelentéstörténetében akad még egy érdekesség. Ennek a jelentésköre is román minta hatására bővült a máramarosi románok tájnyelvében. Megvan mindenekelött etimológiai 'sebes, gyors' jelentése:

Un vînt țebeș a sufla
Flueru ș'a fluera

„Sebes szél fog fújni
Furulya fog szólni”

(PAPVHAGI, Graiul și folklorul Maramureșului
80. No CCCLII. Rozália községből)

Ugyanezen a tájon azonban *sebes* szavunk a románban 'meredek, lejtős' jelentéssel is megtalálható: Munte *sebeș* (Cùm vorbim III, No 3—4, 44). A magyar eredetű *sebeș*, *țebeș* tehát a román *repede* 'sebes, gyors; meredek, lejtős' mintájára 'meredek, lejtős' jelentést vett fel.

A magyar—román nyelvi kapcsolatok kutatásának egyik legnagyobb hiányossága éppen a jelentéstani kérdések nagyfokú elhanyagolása. Az említett példák mintha azt mutatnák, hogy ezen a téren további figyelemre méltó eredmények remélhetők.³

³ Pótlás a *geréb*-hez. MISKOLTY FERENCnek Győrött 1742-ben megjelent *Manuale chirurgicum* c. művében ez a szavunk *gréb* alakban fordul elő (melléknévi származéka *grébi*; id. MAGYARY—KOSSA GYULA, Magyar orvosi emlékek. Budapest, 1927. II. 318; a NSz gyűjteményből). Ez az adat is — nézetünk szerint — magyarázatunk helyessége mellet szól.

TANULMÁNYOK

DEME LÁSZLÓ

A NYELV MŰKÖDÉSÉNEK ÉS FEJLŐDÉSÉNEK OBJEKTÍV DIALEKTIKÁJA*

A tudományokban egyre nagyobb tért hódít a materializmus mint szemléletmód és a dialektika mint módszer. Ennek magyarázata alighanem abban rejlik, hogy aki a tudományos vizsgálatban a valóság tényeit nem a maga elgondolása szerint magyarázni, hanem a tények valóságos természetének megfelelően megérteni és megfejteni kívánja, az aligha találhat e módszer-nél és szemléletnél jobbat. A dialektikának mint módszernek hasznos hajlékonysága ugyanis nem másból ered, mint abból, hogy korántsem önkényesen kitalált gondolkodási formulák gyűjteménye, hanem a valóság mozgási törvényeinek felismerése s a kutató tudatban való céltudatos követése. A dialektika csak másodlagosan a gondolkodás és a tudományos kutatás jellemzője; elsődlegesen magáé a vizsgált tárgyé: a természeté, a társadalomé s ennek produktumaié.

Éppen ezért látszik szükségesnek bemutatnom legalább néhány vonásában azt, hogy a dialektika a nyelv mozgásának, azaz működésének és fejlődésének is belső, objektív sajátossága; s így amikor kutató módszerünkben a dialektikát alkalmazzuk, nem teszünk mást, mint alkalmazkodunk a vizsgált tárgy természetéhez, a maga módján igyekezve nyomon követni és megérteni; s így a dialektikának munkánkban egyik tétele sem pusztán bizonyítási fogás, hanem ellenkezőleg: a valóság mozgásának a tudatban való helyes tükröződése.

A dialektika alaptételeit közismertnek veszem, s ezért fölöslegesnek találnám itt elismételni.

I. A szokásos sorrendezéstől eltérően azonban azt látnám itt célszerűnek, hogy a tárgyalást az ellentétek kérdésével kezdjem. Van-e a nyelvben olyan alapvető belső ellentmondás,¹ amely különféle

* Fejezet az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott belső előadásorozat anyagából, amely az 1955—56. oktatási évben hangzott el. A sorozat és a körülötte lefolytatott vita rövid ismertetését lásd az MTA Nyelvtudományi Intézetének Közleményei c. könyvatos folyóiratban, 1955/4, 1956/1, 1956/2—3. szám.

¹A szóhasználatban legjobbnak látom ALEXANDROVÉKÉHOZ csatlakozni, akik szerint „az *ellentét* szó kettős jelentésű: a) egyrészt az ellentmondás két oldalának jelölésére szolgál: új és régi, pozitív és negatív oldal stb. — b) másrészt az ellentmondások kieleződésének legmagasabb fokát jelöljük vele, így pl. amikor azt mondjuk,

ellentétek formájában megnyilvánulva valóban általános rugója a fejlődésnek?

Az ellentmondások kérdése azért különösen fontos, mert ezek képeiben „maga a természet rejt magában fejlődésének forrásait és okait” (ALEXANDROV : i. m. 299). A fejlődésnek a nyelv esetében sem kereshetjük valamiféle külső, a nyelv lényegén kívüli és attól idegen okát, mert ez a fejlődésnek olyan metafizikus koncepciója lenne, amely „homályban hagyja az *önmozgást*, *hajtóerejét*, forrását, motívumát (vagy *kívülre* helyezi ezt a forrást — isten, szubjektum stb.)” (LENINTŐL idézi ALEXANDROV : i. m. 231). — Szoktunk beszélni a társadalom fejlődéséről, mint a nyelvi változás alapvető okáról (pl. DEME : NyK. LIV, 20); máskor egy-egy változásnak lélektani okaira mutatunk rá (l. pl. TAMÁS : MNy. XLIII, 100; VÉRTES O. A.: Pais-Eml. 39); ismét máskor logikai okokat találunk (pl. az analógiát stb., l. az előbb idézetteket). Mindezek az okok látszólag nyelven kívüliek s így a lenini értelemben metafizikusak. Ám ez nem több látszathoz. Valójában mindezek a nyelv lényegéhez tartoznak és abból fakadnak; nem egyebek, mint a nyelv alapvető természetéből, a nyelvben rejlő belső ellentmondásokból eredő jelenségek.

Adjunk a nyelvnek egy olyasféle meghatározást, amely szerint az a társadalomban élő emberek gondolatközlő eszköztársasága, egyben gondolkodásuknak is eszköze: már ez utal minden olyan belső ellentmondásra, amelyek ellentétes oldalainak egysége a nyelv, s amelyeknek csak következménye a nyelvi fejlődés. — A rangsorolás igénye nélkül hadd utaljak közülük néhány fontosabbra.²

a) A nyelv tényei és törvényei a lesgzigorúbban társadalmilag determináltak. Amely elem a nyelvben nem társadalmi érvényű, az a nyelv mint

— — — — —
 hogy a kapitalizmus társadalmi termelő erői és termelési viszonyai közötti ellentmondás ellentété válik” (G. F. ALEXANDROV szerk.: A dialektikus materializmus 234); az *ellentmondás* pedig — mint az előbbiekből is kiderül — „az ellentétek egymáshoz való viszonyát (harcát)” jelöli, „amely a fejlődés hajtóereje” (uo. 233). — Tekintetbe kell még vennünk, hogy „a belső ellentmondások magukban a természeti és társadalmi jelenségekben és tárgyokban rejlenek. A külső ellentmondások az egyidejűleg létező tárgyak és jelenségek között keletkeznek” (uo. 247).

² Tudom, hogy itt most két dolgot is elmulasztok. Az egyik: annak tudománytörténeti bemutatása, hogy az itt következő gondolatoknak melyike kinél és hogyan jelentkezik korábbi nyelvészeink közül, s hogyan fejlődik tovább a tudományos kutatás során, míg eljut odáig, hogy a dialektikára való érzékeny rátapintásból tudatos felismeréssé váljék. A másik súlyos hiány: az itt elmondandók egybevetése mindazzal, amit DE SAUSSURE óta különféle irányok képviselői a *langue* és a *parole* kettősségéről tanítottak; mivel a korábbi vizsgálatok és az itteni felsorolás gyakori érintkezése letagadhatatlan. — Úgy látom azonban: önálló — bár kétségkívül igen tanulságos — tudománytörténeti vizsgálat tárgya az első, s ugyancsak önálló — és szintén nem érdektelen — összehasonlító elvi tanulmány feladata a második; mindkettő kilógna az itt adott keretből, szétfeszítené őket. A mostani közleményben ugyanis pusztán az ellentétek létének és jellegének néhány példán való bemutatása a célom; s ha ezt például a *langue* és a *parole* szembenállásával össze akarnám vetni, akkor előbb az e szembenállásról szóló, egymástól gyakran eltérő tanításokat kellene egyeztetnem, osztályoznom, rostálnom s végül a jelenlegi sokfélebből egyetlenre redukálnom, — vagy itteni eredményeimet e tanítások mindegyikével legalább típusaik szerint külön-külön vetni össze.

kollektív értékű eszközrendszer szempontjából nem létezik, vagy helytelen. A nyelvi elemek attól kezdve és addig tekinthetők létezőknek, amikortól és ameddig a kollektívum szentesíti őket. — Ugyanakkor azonban a nyelvet, tényeivel és törvényeivel egyetemben, csak az egyén használhatja, csak az valósíthatja meg. Semmiféle „kollektív” beszélés nincsen. Ebből következik az is, hogy a nyelvi elemek csak attól kezdve és addig tekinthetők létezőknek, amikortól és ameddig az egyének használják őket. Az egyéni felhasználást az teszi lehetővé, hogy az elem a kollektív tudatban él; de az elemet a kollektív tudatban az élteti, hogy az egyének állandóan használják. — T á r s a d a l m i é s u g y a n a k k o r e g y é n i: ez a nyelv lényegéből fakadó egyik nagy ellentmondás.

b) Társadalmi létében a nyelv tényei és törvényei feltétlenül objektívak, az egyén tudatán kívül léteznek. A nyelvi tényt éppen az teszi objektívvá, hogy az egyén tudatától és akaratától független, mint a társadalmi fejlődés törvényei is; amelyek „nemhogy az emberek akaratától, tudatától, szándékától függenének, hanem ellenkezőleg, ezek a törvények határozzák meg az emberek akaratát, tudatát, szándékát” (ALEXANDROV: i. m. 315). A nyelvi törvényeket sem a beszélő egyén alkotja, ellenkezőleg: a tudatán és akaratán kívül objektíve létező nyelvi törvények működnek benne szinte tudatlanul a beszélés folyamán. — Ugyanakkor azonban a nyelvi tények és törvények sehol másutt nem léteznek, mint a társadalom tagjainak, a beszélő szubjektumoknak tudatában. A nyelv tényei és törvényei addig léteznek objektíve, amíg a szubjektumokban léteznek; s mihelyt nem léteznek bennük, már nem tények és nem törvények többé. A nyelv törvényei objektívak s az egyének csak megvalósítják őket; de mihelyt nem valósítják meg, azonnal elvesztik objektivitásukat; sőt létüket is. — O b j e k t í v é s u g y a n a k k o r s z u b j e k t í v: ez a nyelv lényegéből fakadó másik nagy ellentmondás.

c) A nyelv mélységesen pszichikai jelenség. Mint a gondolatok közlésére szolgáló eszközrendszer, mint „a gondolat közvetlen valósága” csak gondolkodási (vagy szélesebb értelmében: lelki) folyamatok eredményét közölheti; a gondolkodás nélküli beszéd vagy nem létezik, vagy nem beszéd. De amint egyrésztől gondolkodási, illetőleg lelki tevékenység megnyilvánulása, úgy másrésztől gondolkodási, illetőleg lelki tevékenység megindítója is: amely beszéd folyamat másokban ilyen aktust nem indít meg, az nem beszéd, csak pusztába kiáltó szó. — Ugyanakkor a nyelv szükségszerűen fiziológiai, sőt fizikai is. Gondolatközlő szerepét nem töltheti be másképpen, mint úgy, hogy a beszélés folyamatában megfelelő fiziológiai folyamatok útján fizikai ingerekké (hanggá vagy írássá) válik a beszélő részéről, illetőleg fordítva: hogy fizikai ingerekből fiziológiai folyamatok útján válik lelki tartalommal a hallgatóban. Ahogyan gondolkodás nélküli beszéd nincsen, úgy nem lehet ellenkezőleg olyan gondolatközlést sem elképzelni, amelyikben a nyelv valahogyan megszabaduljon „természeti anyagától”. — P s z i c h i k a i é s u g y a n a k k o r

fiziológiai-fizikai: ez a nyelv lényegéből fakadó újabb nagy ellentmondás.

d) A nyelv tényei és törvényei, illetőleg elemei és szabályai elvonás eredményei s maguk is elvontak, általánosak. „Általánosítás nemcsak a szó, amelynek hangalakja egy kategória számtalan tárgyára alkalmazható. Általánosítás bármely formáns is. Az ige bármelyik személyragja számtalan cselekvést vagy állapotot fejez ki általánosságban” (SZEREBRENNYIKOV: NyIK. II, 13). De elvontak nemcsak ezek, hanem még inkább azok a szabályok is, amelyek szerint a megfelelő nyelvi eszközökből (szavakból, ragokból stb.) mondatokat alkotunk. — Ugyanakkor azonban a beszéd mindig konkrét. Mindezek az elvonások és általánosítások csak arra szolgálnak, hogy a valóságnak egyes, az adott helyzetben a beszélő és a hallgató számára egyaránt konkretizált tényeit és jelenségeit jelöljük velük, s így az ezekről alkotott gondolatainkat közölhessük. A nyelvnek még külön eszközei is vannak arra, hogy ott is konkretizálni tudjon, ahol ez a helyzetből egyébként nem eléggé adódnék (pl. a névmási kijelölő jelző). — **Elvont és általános, ugyanakkor mindig konkrét és egyedi:** ez ismét a nyelv lényegéből fakadó egyik nagy ellentmondás.

e) A nyelv egyes elemekből áll. Ezek az elemek valamennyien individuumok, mindegyiküknek megvannak a maga, csak rá jellemző sajátosságai. Individuum, önmagában meghatározható minden beszédhang (fonéma), minden szó, minden nyelvtani eszköz (rag, képző stb.). Minden hangnak megvannak sajátos tulajdonságai; minden szónak megvan saját, csak rá jellemző alakja és jelentése; minden képzőnek és ragnak is megvan a maga egyedi hangalakja és funkciója is. — Ugyanakkor azonban a nyelv rendszer, s e rendszerben minden elemét számtalan szál köti, nemcsak a rendszerhez mint egészhez, hanem a rendszernek a hozzá közelebb vagy távolabb eső többi „individuumához” is. A beszédhang (fonéma) sajátos tulajdonságokkal rendelkezik; ám e tulajdonságainak egyike jellemző az összes beszédhangokra, másika csak egy kisebb csoportjukra, harmadika már alig néhányra; e tulajdonságoknak egy másik hangban megvan ketteje, a másikban másik ketteje; azaz tulajdonságai a beszédhangot — mint e tulajdonságok egyedi komplexumát — egyedítik ugyan, de egyben szorosán hozzá is kapcsolják a többihez. Ugyanígy van a szó, és még észrevehetőbben így van a nyelvtani eszköz (képző, rag stb.). — **Egyedek, de ugyanakkor rendszer tagok is:** ez a nyelvi elemeknek a nyelv lényegéből fakadó belső ellentmondása, s egyben magának a nyelvnek is újabb nagy ellentmondása.

f) A nyelvnek, hogy funkcióját, a gondolatközlés szolgálatát jól elláthassa, elemeiben és szabályaiban nemcsak társadalmi érvényűnek kell lennie, hanem lehetőleg minél állandóbbnak is. Ha a nyelv anyaga folyton cserélődne, az emberek nem értenék meg egymást, s főleg nem értenék meg azokat a korábbi műveket, amelyek pedig a társadalom eddigi tapasztalatainak

felhalmozódásai, s így a továbbhaladásnak nélkülözhetetlen eszközei. Csak azok a nyelvhasználati formák cserélgethetik állandóan elemeiket, amelyeknek éppen az a céljuk és létalapjuk, hogy minél kevesebben értsék meg őket. Ilyen a tolvajnyelv és ilyenek bizonyos társadalmi zsargonok. — Ugyanakkor azonban a nyelvnek, amely a társadalom egészét és annak minden tevékenységét átfogja — ugyancsak azért, hogy funkcióját, a gondolatközlés szolgálatát minél jobban elláthassa — állandóan változnia is kell. Ha a nyelv a gondolkodás és a gondolatközlés eszköze, akkor kénytelen az újonnan feltalált tárgyak, az újonnan kialakult fogalmak és fogalmi árnyalatok, az újonnan fülismert viszonyok és viszonybeli árnyalatok megnevezésére, illetőleg kifejezésére, azaz rögzítésére és közlésére állandóan újabb és újabb elemeket és szerkesztési formákat létrehozni, mert enélkül a fejlődésnek nem elősegítője lenne többé, hanem éppen gátjává válnék. — Minél nagyobb á l l a n d ó s á g r a, s ugyanakkor minél gyorsabb, szakadatlanabb, simulékonyabb v á l t o z á s r a t ö r e k v é s : ez is a nyelvnek lényegéből fakadó, s talán leginkább alapvető ellentmondása.

Mindezekkel nyilván nem merítettem ki a nyelvben rejlő, lényegéből fakadó ellentmondások készletét, talán még a legfontosabbakét sem. Az elmondottakkal nem is a tárgy kimerítése volt itt a célom ; mindössze arra szerettem volna rámutatni, hogy a nyelv per definitionem, objektíve számtalan ellentmondást rejt magában, s így a dialektikus módszernek az ellentmondásokról szóló tételét nem ráhúzni akarjuk a nyelvre, hanem azért alkalmazhatjuk és kell is alkalmaznunk rá, mert az ellentmondások magában a vizsgált tárgyban rejlenek, s így nem érthetjük meg mozgását, azaz sem működését, sem pedig fejlődését, ha ezeket figyelmen kívül hagyva próbálunk közeledni hozzá.

Csak egyetlen példát arra, hogy az ellentmondásokban való szemlélet mennyivel visz közelebb a nyelv lényegéhez, mint ennek hiánya! A fonémának saussure-i koncepcióját és az ebből kinőtt irányzatokat többé-kevésbé mindannyian ismerjük ; s egyre többet bíráljuk is. Miért bíráljuk? Azért, mert egyoldalú, mert a valóságnak bizonyos oldalait helyesen ismeri ugyan fel, de hibásan abszolutizálja. Felismeri a fonémában azt, hogy lélektani, azaz, hogy bizonyos hangképzet, sőt olykor szinte valóban hangszándék húzódik mögötte ; de nem ismeri fel, hogy ugyanakkor mindig fiziológiai és fizikai is, s ezen oldala nélkül nem valóság, hanem fikció. Felismeri, hogy társadalmilag kötött, azaz olyan fő típus, amelytől eltérni az érthetlenség veszélye nélkül csak bizonyos meghatározott korlátokon belül lehet ; de nem ismeri fel, hogy ugyanakkor mindig csakis egyéni megvalósulású lehet, s az egyéni megvalósulásoknak rejtett és árnyalatnyi eltéréseiből egyszer társadalmi érvényű minőségi változás születhet. Felismeri, hogy a fonéma rendszertag, azaz, hogy elszakíthatatlanul összefügg a hangrendszer többi egyedeivel, s valamiben mindegyiküktől különbözik is ; de azt már

csak korlátozottan veszi észre, hogy benne a rendszer többi tagjaihoz viszonyítva nemcsak különbségek, hanem egyezések is vannak; azt meg egyáltalában nem, hogy amennyire rendszertag, annyira egyed is, meghatározott és pozitíve meg is határozható tulajdonságokkal. A fonéma tehát ellentétek egysége, és csak mint ellentétek egysége érthető meg. Még az is igaz róla, hogy absztrakció; csak hogy nem a nyelvtudósoknak tudományos absztrakciója, hanem a beszélő képzetében a millió egymáshoz hasonló esetből elvonódott absztrakció, amely — mivel sehol másutt nem él, mint konkrét megjelenési formáiban — kövülete és továbbírányítója ugyan a gyakorlatnak, de mindig ugyanannyira konkrét egyedi jelenség, mint amennyire elvont típus. (Ilyesféleképpen próbáltam ezt szemlélni „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című munkám fonetikai részében; vö. még tőlem: „A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához”, a sajtó alatt levő „Hangtani tanulmányok” c. gyűjteményben.)

A nyelvben rejlő ellentmondások persze nem antagonisztikus természetűek, s így nem éleződnek kibékíthetetlen ellentétekké. Még a régi forma és az új tartalom ellentéte is — amely oly sok változásban antagonisztikusan jelentkezik (vö. ALEXANDROV: i. m. 270) — megoldódhat a nyelvben lassú és szerves átfejlődéssel. A *lábás* szóalak, amelynek formális jelentése ('lábban álló, lábbal ellátott eszköz') valamikor megfelelt a jelölt tartalomnak, ma jól használható olyan tárgy megjelölésére, amelyen a lábnak semmi nyoma többé, mivel a valóság vele jelölt tárgyának lassú átalakulása során a jelölt tartalom *l é n y e g e* ('főzésre szolgáló edényfajta') nagyjából változatlan maradt; s így az eredetileg a tárgy alakjára szolgáló megjelölés a tárgynak funkcionális azonossága folytán átmehetett az új tárgyra (illetőleg a tárgy funkciója felől nézve: megmaradhatott a tárgyon) az eredeti elnevezés alapjául szolgáló formális jegyek eltűnése után is.

Antagonisztikus ellentétet a nyelv területén csak ott tapasztalunk, ahol például nyelvi változatok, nyelvhasználati formák állnak egymással globálisan szemben úgy, hogy ellentétük tulajdonképpen ellentétes társadalmi osztályok vagy rétegek ellentétének a nyelvhasználati formák ellentétében való megnyilvánulása. Ilyen antagonisztikus ellentét volt szerintem nálunk a nemzeti fejlődés kapitalista korszakában a nyelvjárások és a köznyelv között, amely nem volt más, mint az uralkodó osztálynak és végrehajtó apparátusának antagonisztikus ellentéte a parasztság nagy tömegeivel, majd ebből hibásan általánosítva a falu és a város ellentéte, azaz a kapitalizmusban jelentkező „két kultúra” (vö. SzNyK. 235) ferdén megnyilvánuló ellentéte az e „két kultúra”-t hordozó nyelvi forma ellentétébe burkolózva. (Részletesebben próbáltam ezt megvilágítani a „Nyelvünk a reformkorban” c. kötetben, 79—80. lap; más példát erre l. TAMÁS: MNy. XLIII, 165.)

2. Van-e a valóságban szerves *ö s s z e f ü g g é s* a nyelv elemei között; eszközök halmaza-e a nyelv, vagy pedig eszközök *r e n d s z e r e* ?

Olyan nyelvtudós vagy nyelvtudományi irányzat, amely erre a kérdésre határozott „nem”-mel felelne, aligha van. A nyelv annyira világosan mutatja meg minden nap és minden pillanatban a maga rendszer voltát, hogy ezt kerekén tagadni egyszerűen nem lehet. Már az ellentétek tárgyalásakor rá kellett mutatnom arra : a nyelvnek éppen lényegéből fakadó ellentmondása az, hogy elemei egyedek is, meg rendszertagok is egyben. Nincs a nyelvben olyan beszédhang (fonéma), amelyik ne tartoznék a legszorosabban az egészbe, a beszédhangok teljes rendszerébe. Az *ö* hang mint elül képezett (palatális) az *ü*-vel, *e*-vel, *ë*-vel, *i*-vel, mint labiális az *a*-val, *o*-val, *u*-val, *ü*-vel, mint középső nyelvállású az *ë*-vel, *o*-val, mint magánhangzó az összes többi magánhangzóval, mint zöngés hang az összes zöngéssel, mint szájnnyílással ejtett hang, a *h*-val is rokonságot tart ; sőt, mint beszédhang, egy kategóriába tartozik az összes többi beszédhanggal. Mindez részleges egyezéseknek és ugyanakkor részleges különbségeknek megnyilvánulása és bizonyítéka ; a több egyezés kisebb, de szorosabban összetartozó, a kevesebb pedig nagyobb, de lazább csoportokat eredményez. Az *ö* hangot e rendszerben az teszi tehát rendszertaggá, hogy bizonyos tulajdonságai vannak, amelyek a rendszer többi tagjainak tulajdonságaival részben egyeznek, részben nem ; s az teszi egyedé, hogy a rendszertagok közül a lehetséges tulajdonságoknak éppen rá jellemző komplexuma mint komplexum csak rá jellemző, csak benne van meg. Magánhangzónk sok van, palatális is, labiális is, középső nyelvállású stb. is. De palatális labiális már kevesebb, középső nyelvállású palatális labiális pedig éppen csak egy.³ — Ezzel a példával szeretnék rávilágítani arra, hogy a nyelvi elemeknek egymással való kapcsolata nem a nyelvnek valamiféle absztrakt rendszerszerűségéből folyik, hanem magukból az elemeknek tulajdonságaiból ; s hogy éppen azok a tulajdonságok teszik az elemet szükségszerűen rendszertaggá, amelyek egyben egyedé is.

A nyelvtani rendszerről talán még kevésbé kell bebizonyítanunk, hogy valóban rendszer, hogy elemei egymással eltérhetetlen kapcsolatban vannak. Mi más adna reális értéket a formáns nélküli *ad* igealak „morfologikus nullá”-jának, illetőleg nulláinak, mint az a tény, hogy ez az igealak egy bizonyos rendszernek tagja, amely rendszer maga is tagja egy nagyobbaknak, érintkezve még további rendszerekkel is. Általában úgy szoktuk venni, hogy az ilyen igealakok végén egy \emptyset alakú morféma van ; pedig a nyelvtani rendszert rendszerek rendszerének tekintve itt nem egy, hanem jóval több nullával kell számolnunk. Nemesak a harmadik személyt, hanem az egyes számot is jelöli itt ez a ragtalan igealak, s ezen felül az alanyi ragozást a tárgyias ragozás *j* jelével, a jelen idejűséget a múlt idő *t* jelével, a jelentő módot a feltételes

³ A hosszú változatot csak mennyiségében eltérőnek vesszük ; de ha nem, akkor is leszűkíthetjük így : rövid középső nyelvállású palatális labiális magánhangzónk csak egy van.

és a felszólító mód jelével szemben, a második személyű tárgyra nem vonatkoztatottságot stb. stb.

De rendszer a szókincs is. Ezt nemcsak az etimológiai szócsoportok vizsgálata mutatja, ahol az alaki-anyagi rokonság világosan felismerhető, s nem is csak a szinonimika, ahol a jelentésbeli hasonlóságok és eltérések eléggé világosak; hanem még távolabbi érintkezések is. Maga a képzőkészlet és az összetételi szabálykészlet is bizonyíték a szókincsnek rendszer volta mellett: az *asztalfiók* és a *kocsitulajdonos* szavak sem eredetükben, sem jelentésükben nem tartalmazznak semmi közöset, mégis bizonyos rendszertani síkon egybe vonhatók: abban, hogy megalkotásukban a nyelvnek, közelebbről a szóalkotásnak ugyanaz a szabálya érvényesült. — Sőt megmutatja rendszer-szerűségét a szókincs még abban is, hogy például új fogalmak megnevezésére szívesebben választ olyan eszközt, amely nem a családaltalan alapszók periférikus sorába kerül (pl. *bibliográfia*), hanem a szókincsnek mint rendszernek eléggé a belsejébe (pl. *könyvészet*). (Így próbáltam megvizsgálni egyszer azt a problémát, hogy az idegen szót használjuk-e inkább, vagy a neki megfelelő magyart: „Ápoljuk nyelvünket!” 12.) S ez a rendszerszerűség olykor szinte kínálja a kész, illetőleg lehetséges szavakat az olyan új fogalmakra, amelyeknek elnevezésük még nincsen. (Ennek mérlegén próbáltam nemrégiben megmérni a *termelékeny* és az *ébertelen* szavakat: NyK. LIV, 12, 13.) — Az analógia fontos jelenség (erről később); ám aki a szókincsnek ilyen változásaiban csak analógiát lát, nem pedig a rendszerszerűség megnyilatkozását, az alighanem lebecsüli ez utóbbit az előbbi javára.

S mindezekben még csak a nyelvi eszközöket vizsgáltuk magukban. Még erősebben mutatkozik a rendszerbeli kötöttség a konkrét mondatokban, ahol a szavak és a nyelvtani elemek egymáshoz tapadva, azaz a szavak formansos alakokban jelentkeznek. Itt a *házban* határozóragos alak már annyifelé kötött rendszertanilag, hogy az a *ház* és a *-ban* elemek kötöttségeinek nem is puszta, hanem valamiféle hatványozott összege.

Nyelvtudományunk azonban a rendszerszerűséget, a nyelvi eszközöknek egymással való kapcsolatát eddig általában csak ott vizsgálta, ahol ezek azonos formális síkra voltak helyezhetők. Fel kell vetnünk a kérdést: nem lenne-e jogosult és sokszor igen eredményes egészen eltérő síkokra tartozó, de funkciójukban rokon elemeknek olykor együttes vizsgálata is, éppen funkcionális rokonságukból kiindulva. „Rokon funkciójú nyelvtani elemek differenciális jelentésvizsgálata” címen egyszer próbáltam készíteni egy olyasféle vázlatot, amelyben pl. a kérdő névmás, az *-e* kérdőszócska és a kérdő hanglejtés egymás mellé került, mint funkciójában rokon eszköz; s ugyanígy együtt szerepelt a tartós cselekvést jelölő igeképzővel a tartós jelleget kifejező határozók egy sora, meg egy sajátos szórendi forma stb. — Persze nyelvtant felépíteni így aligha lehetne; de ha az ilyesféle elemeket azonosságuk alapján összevonva, s különbségeik alapján mindjárt szétválasztva vizsgáljuk, nyilván

derülhetnek ki róluk olyan mozzanatok, amelyeket a mindig csak a formájuk felől közelítő vizsgálat talán nem vesz észre rajtuk. (Ilyesféle gondolatokkal foglalkozik most egy érdekes cikkében HERMAN JÓZSEF is: Pais-Eml. 25; vö. még BRUNEAU hatalmas munkájának sok idevágó részletét.)

3. A nyelv tehát rendszer, a nyelv elemeit ezer szál fűzi egymáshoz. — De vajon e rendszer változatlan, merev-e, s az elemek egyszer s mindenkorra adottak-e benne; vagy pedig — mint a dialektika tanítása szerint minden — *v á l t o z i k, f e j l ő d i k*-e elemeiben is, egészében is; s ha változik: hogyan és honnan teremti az újat?

Azt, hogy a nyelv, s a nyelvben az elemek hangalakja, jelentése, készlete állandóan, de észrevétlenül változik, a nyelvtudomány régóta tanítja (vö. erre pl. BÁRCZI: Bevezetés a nyelvtudományba 13—15). Azt is tudjuk, hogy „a nyelv fejlődését és tökéletesedését jelentős mértékben a környező valóságot egyre teljesebben és mélyebben tükröző gondolkodásnak a fejlődése szabja meg” (ALEXANDROV: i. m. 455; vö. még DEME: NyK. LIV, 12). — De aligha vizsgáltuk meg még ezt a fejlődést úgy, mint a nyelvben rejlő ellentmondások kibontakozásának, ellentétté válásának, s az ellentétek feloldódásának eredményét; illetőleg olykor talán vizsgáltuk így, de nem eléggé tudatosan. Vessünk fel néhány kérdést ebből; — persze a teljességnek nemcsak igénye, de még hátsó gondolata nélkül is!

Vizsgálták már a nyelvi fejlődés indítékai között azt az ellentétet, amely a társadalmi kötöttség és az egyéni megvalósítás között van. Amikor HORGER a nyelvi változások menetében az egyéni kezdeményezést és a társadalmi utánzást látja hatóerőnek (A nyelvtudomány alapelvei 31), lényegében ennek az ellentétnek mint a fejlődés egyik hajtóerejének kérdésére tapintott rá. Ami azután nála még merev ebben, azt helyesen korigálta később BÁRCZI, mondván, hogy a társadalom a sok egyéni kezdeményezésből főleg azt utánozza, amelyre „diszponálva van”; amelynek lehetősége tehát a nyelvi közösségben már adva volt, s amelyet így az egyén — itt is főleg mint „zoon politikon” (TAMÁS megszorítása: MNy. XLIII, 96), mint társadalmi egyén — csak mintegy a többi helyett mondott ki. Ez igen fontos: ez világítja meg azt, hogy bizonyos nyelvi alakok térben vagy időben egymástól függetlenül esetleg többször is létrejöhetnek; de mindjárt fel is teszi a további kérdést: mikor tekinthető egy elem már nyelvinek; akkor-e, amikor „már megvan”, azaz valaki már kimondta vagy le is írta; vagy pedig akkor, amikor már társadalmilag — legalább egy kisebb földrajzi vagy egyéb közösségben — elterjedt. S ugyanennek fordítottját is: hogy mikor tekinthető egy-egy elem még nyelvinek. — De vannak fontos vetületei ennek az ellentmondásnak a fejlődést tudatosan irányítani próbáló nyelvvelésben is. Nyilvánvaló: nem járt helytelen úton az az egyén, aki a *termelékenység* szót először kimondta, mivel mint társadalmi egyed, a társadalmi diszpozícióknak megfelelően mondta ki, ahogyan minden valóban szerves belső fejlemény

kialakulásának ez a helyes útja. Ám ezt a körülményt a fejlődés vizsgálatában nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Hiszen ennek felismerése állítja fejről ismét a talpára azt a szemléletet, amelyik a nyelvet egymáshoz hasonló egyéni nyelvek összességének tartja (vö. pl. HORGER : MNy. 3.).

Tényezője a nyelvi fejlődésnek az objektív és szubjektív ellentéte is. A nyelv működésének és fejlődésének, elsősorban magának a grammatikának objektív törvényei nemegyszer a szubjektív használatban felhalmozódó eltérések folytán alakulnak át, változnak meg. A lassú és fokozatos hangváltozások aligha magyarázhatók meg másképpen, mint a szubjektív reprodukciónak állandó lassú eltolódásával, amelyről persze a változtató egyén mit sem tud (vö. TAMÁS : MNy. XLIII, 161). De alighanem fontos tényező ez egyéb változásokban is : az analógia alapjául szolgáló szubjektív nyelvérzék hoz napról napra létre olyan alakokat, amelyek az objektíve élő és fennálló törvényekkel nem egyeznek ugyan, de lassanként visszahatva rájuk még át is alakítják magukat a törvényeket, mert az előbb vázolt módon kollektívá válva egyben objektívá is válnak. Nyilvánvaló, hogy az összefoglaló értelmű kifejezések után kirekesztő szórendet használni (*sokan voltak ott*) az összefoglaló helyett (*sokan ott voltak*) először szubjektív értékű volt, s az objektív törvényekkel ellenkezett. Mivel azonban ez az alakzat ki tudott fejezni egy olyan árnyalatot, amelynek addig nem volt kifejező eszköze, noha az árnyalat maga már kifejlődőben volt : az egyre többekre kiterjedő szubjektív használat végül is társadalmi érvényűvé vált, s ezzel objektív törvénné.⁴

A nyelvben a pszichikainak a fiziológiai-fizikaival való ellentéte, mint a fejlődés rugója jelentkezik bizonyos szórványosnak nevezett hangváltozások esetében. Itt az egyszerejtés és a hangáttevés reprodukciós-gátlásos eredetere utalnék példaként (vö. VÉRTES O. A. : Pais-Eml. 39). De nyilván ilyen a hanghelyettesítés is, amely érzékelési vagy reprodukciós indítékú változásokkal illeszti be az idegen elemet az adott és pszichofizikailag begyakorolt rendszerbe. Ugyanezen ellentétek egysége teszi szükségessé a homonimikus kollízió kiküszöbölését ott, ahol a fizikai inger azonossága a jelölt tárgyak vagy fogalmak rokonsága miatt félreértést eredményezhet ; viszont megtartatónak ítéli ott, ahol a fizikai ingerek azonossága ezek pszichikai szétválasztását a jelölt tartalmak és a használati síkok kellő távolsága folytán nem zavarja.

Az elvont és általános ellentéte a konkrétal és egyedivel sok mindent eredményez és magyaráz a nyelv fejlődésében. Már a szó általánosít : ugyanaz a hangalak a típusnak számtalan egyedét aktualizálhatja. A lassú jelentésváltozásnak nem is egy esetben éppen az lehet az indítéka, hogy az alkalmi

⁴ Ennek egy másik vonatkozása : hogy nyilván a fejlődőben levő árnyalatnak, mely a folyamatot megindította, az segítette azután megrögződését, hogy támadt kifejező eszköze is.

használat az alkalmazás határait kijebb és kijebb tolja, míg ez sorozatos ismétlések után végül az alkalmazhatóság határának reális eltolódását eredményezi. A jelentésbővülés ennek, a jelentésszűkülés az ellenkező folyamatnak lehet eredménye. De jelentkezik ez az eredetileg konkrét jelentésű szavaknak fokozatosan elvont jelentésűvé válásában is. — Más területen: a lexikális elemeknek fokozatosan grammatikai elemmé válása sem más, mint a konkrétól való elvonatkoztatásnak egyre magasabb foka, amely a végén odáig ér, hogy az egyre elvontabb és általánosabb jelentés végül a fogalomjelölésből a viszonyjelölésbe, azaz a szójelentésből a grammatikai funkcióba csap át. (Így próbáltam magyarázni nemrégiben az igekötő perfektiváló szerepének kialakulását és az új névutók grammatikalizációjának folyamatát: NyK. LIV, 22—3).

Változtató erő a nyelvnek rendszerszerűségében rejlő ellentmondás is. Mivel minden nyelvi elem az individuum s ugyanakkor a rendszertag ellentétének egysége, egyik sem vonhatja ki magát e rendszer önesiszoló mozgásának hatása alól. Különösen érdekes esete ennek az, amikor a szóban bizonyos körülmények, pl. az eredeti *-csa*, *-cse* kicsinyítő képző kihalása folytán (pl. *gyermekcse*) a jelölt tartalom (a kicsinyített jelentésű alak) ellentétbe kerül a tartalomnak már meg nem felelő (azaz kicsinyítősnak nem érzett) formával; s a nyelv ezt a maga rendszerén belül változtatással meg tudja oldani (itt *gyermecske* alakban), úgy, hogy a kettőt leíró szempontból is összhangba hozza ismét (vö. DEME: A hangátvetés a magyarban 42). De ilyesféle indítékok eredménye pl. a nehéz hangkapcsolatok kiküszöbölésére való törekvés (NyK. LIV, 28) is. Vagy mi más lehet az *iromba*, a *padmaly* stb. alakok jelentésváltozása, mint annak bizonyítéka, hogy az elemek a nyelvben — még a szavak is — nem magukban élnek, hanem olyan rendszerben, amelyben a tagok közvetlen hatással vannak egymásra hasonlóságaik és különbségeik alapján. Még az *uralni* ige példáját veuném ide. Eredeti jelentése 'urának vall, úrnak tart'. Ámde: a fogalom közben háttérbe szorult némileg. A 'valaminek vagy valamilyennek tart' jelentés újabban hosszú *l*-es formához tapad (vö. *nehézell*, *nagyoll*, *pirosoll* 'nehéznek, nagynak, pirosnak tart'), a rövid *-l* képző pedig inkább ilyen jelentésben rögződött meg: 'valami(je)ként szerepel', például ezekben: *orvosol*, *elnököl*. Mi sem természetesebb, hogy a nyelv, amelynek elemei egymással szoros rendszerben vannak, e rendszer-szerű kapcsolatokat itt is változtatás forrásául használta fel. — Vagy mi másért válhatott az *érdembeni tárgyalás*-ból újabban *érdembeli*, ha nem azért, mert e két végződés alakjában is, jelentésében is közel esik egymáshoz a rendszerben, csak éppen az előbbi elhaló, az utóbbi meg erősödőben levő! (Az *éjtszaka* > *éjszaka* fejlődés hasonló módszerű vizsgálatát l. Nyr. LXXX, 295.)

S végül az állandóságra és ugyanakkor a változásra törekvés közötti ellentmondást, mint a nyelvi fejlődésnek okát és rugóját, azt hiszem, most nem is kell részletesen tárgyalnom. Elégge részletekbe menően mutattam rá néhány évvel ezelőtt ugyancsak belső tanfolyamunk keretében arra, hogy

ami a nyelvnek haladó fejlődését illeti, annak éppen ez az ellentmondás az alapvető oka ; — ha magát az ellentmondást ekkor még nem tudtam is ilyen világosan fölfedni (megjelent : NyK. LIV, 10—36).

Nem tudom most számba venni ; de aligha találunk még keresve is egyetlen olyan típusát vagy esetét a nyelvi változásoknak, amelyek ne a felsorolt — vagy esetleg a fel nem sorolt — belső ellentmondások valamelyikének megnyilatkozása lenne. A nyelvtörténetet sokat vizsgáltuk már ; de alighanem érdemes lenne ezekkel a szempontokkal sok mindent újból átvizsgálunk, mert ezek jó segítséget adhatnak a múltra és a jelenre nézve a jelenségek megértésében, a jövőre nézve pedig megítélésükben.

Még csak annyit : Történetiségben és történeti vizsgálatban az elmúlt másfél évszázad nyelvtudományában éppen úgy nem volt hiány, mint ahogyan a nyelv rendszerszerű szemléletében sem. Hiány nem volt ; de hiányosság annál több. Most csak a legnagyobbra szeretnék rámutatni : arra, hogy amikor magyar nyelvészeink a rendszert vizsgálták, annak nem volt története, amikor meg a történetet, akkor az nem volt rendszerszerű. A rendszerszerű szemlélet nálunk szükségszerűen szinkroniát, a történetiség pedig szükségszerűen jelenségtörténetiséget vont maga után. Bárki nyúlt is például nyelvjárásainkhoz történeti szemmel, mindenki a nyelvjárások egyes jelenségeinek történetét vizsgálta bennük, nem pedig a nyelvjárásoknak mint rendszereknek történetét (vö. erre : Felsőokt. Szemle 1954/6, 283—4). S még fokozottabban volt ez így a történeti alakokban, a történeti mondatokban, sőt az etimológiában is.

A továbbiakban érdemes lenne fokozottan szem előtt tartanunk : a nyelv minden adott pillanatban rendszer. De leíró metszetében sohasem lezárt és ingadozásoktól mentes, mert mindig van benne valami változóban, keletkezőben és elhalóban, ami a szinkronia szempontjából egyenrangú kettősség, vagy a helyes és a helytelen viszonya, esetleg a szabályos és a kivételes ellentéte. — De rendszer volt a nyelv minden adott történeti pillanatban is ; s így jelenségei amennyire „individuumok”, annyira mindig rendszertagok is voltak a múltban — ahogyan ma is azok. A nyelv tényei a rendszerrel együtt fejlődtek állandóan ; s ha most könnyebb is az egyes elemek fejlődését mutatnunk be a rendszer egészének fejlődése helyett, azért ez utóbbinak vizsgálatáról sem szabad lemondanunk, legalábbis mint még távolabbi, de elérendő és már ki is tűzött célról.

4. Igaz-e a nyelvre nézve is az, hogy a lassú változások mennyiségi felhalmozódása végül is minőségi változásokba csap át, hogy „az evolúció (a fejlődés) előkészíti a revolúciót (forradalmat) és megteremti számára a talajt, a revolúció pedig betetőzi az evolúciót és előmozdítja további munkáját” (SZTÁLIN : ÖM. I, 316)?

Ennek vizsgálatához azonban figyelembe kell vennünk azt, amit éppen SZTÁLIN és éppen a nyelvvel kapcsolatban világított meg nemrégiben : hogy az „ugrás”, azaz a minőségi átesapás csak az osztálytársadalmakban jelent-

kezik szükségszerűen robbanás útján, azaz erőszakos úton (vö. erre ALEXANDROV : i. m. 194, 196, 201, 203—6) ; más területeken viszont — így a nyelvben is — más módon megy végbe. „A marxizmus azt tartja, hogy a nyelv átmenete a régi minőségből egy új minőségbe nem robbanásszerűen, nem a meglévő nyelv megsemmisülése és új nyelv keletkezése, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe” (SzNyK. 242—3).

De ha a minőségi változás nem robbanás útján történik, nem hirtelen ugrással, hanem fokozatos átmenettel, akkor a nyelv fejlődése nem pusztán evolúció, nem egyszerű és megszakítatlan mennyiségi felhalmozódási folyamat-e? Látjuk, hogy a nyelv a feladatából eredő állandósági sugyanakkor változékonysági követelményeknek úgy próbál eleget tenni, hogy az újat addigi anyagából addigi törvényei szerint igyekszik kifejleszteni ; sőt már meglévő törvényeiből hozza létre még az új törvényeket is (vö. NyK. LIV, 31). Vajon e fejlődési folyamatban megfoghatók-e bizonyos minőségváltási csomópontok ; vagy teljesen tetszőleges-e annak megjelölése, hogy honnan kezdve beszélünk a régi minőséggel szemben már újról!

Ami a nyelv egészének fejlődését illeti, meg kell vallanom, itt a minőség-váltás kérdését még a magam számára sem sikerült tisztáznom. — Ám amit a nyelv egészére vonatkozólag nem látok, vagy legalábbis nem látok tisztán, azt a nyelv részleteivel kapcsolatban egyes pontokon talán mégis sikerül megfogni. Olyan esetekre gondolok itt, amelyekben bizonyos — olykor többféle — forrásokból azonos típusú jelenségek halmozódtak fel, majd e jelenségek új szabállyá álltak össze, amely új szabály minőségileg új olyan értelemben is, hogy nem azonos a keletkezése alapjául szolgáló eseteket létrehozó korábbi szabályoknak egyikével sem. Ilyen lehetett szerintem az az eset, amikor egyrészt bizonyos *rj* kapcsolatokból — talán *rny* fokon keresztül — *rgy* kapcsolatok lettek a Dunántúlon (*borjú* > *bornyú* > *borgyu*), másrészt meg bizonyos mássalhangzó + *ly* kapcsolatot tartalmazó szavakban az *ly* hang *gy*-vé lett (*gereblye* > *gerebgye*). Ez eddig pusztán mennyiségi felhalmozódás, mégpedig *rj* > *rny* > *rgy*, illetőleg mássalhangzó + *ly* > mássalhangzó + *gy* változások felhalmozódása. A továbbiaknak az adhatott lökést, hogy az *ly* — már amelyik *ly* maradt, s nem lett *l*-lé — általában *j*-vé vált e területen is, s így most már az előbb még heterogén két kategória esetei egybeolvadtak egy általánosabb, mássalhangzó + *j* ~ mássalhangzó + *gy* váltakozásba, illetőleg (nyelvjárásközi vagy generációs) megfelelésbe. Az új minőség, a minőségileg új törvény pedig akkor alakulhatott ki és szilárdulhatott meg, amikor e mássalhangzó + *j* ~ mássalhangzó + *gy* megfelelést tartalmazó esetek annyira törvénnyé sűrűsödtek, hogy újabb esetek kialakulásának mintájául kezdtek szolgálni, amelyek már nem *rny* fokon keresztül, illetőleg nem *ly*-ből alakultak, hanem közvetlenül *j* > *gy* (~ *ty*) v á l t o z á s s a l. Vagyis bizonyos régi törvények létrehoztak bizonyos eseteket (egyrészt *borgyu*, másrészt *gerebgye*),

ezek a további fejlődés során a rendszer egyéb tagjainak megváltozásával egyetlen megfelelői kategóriával olvadtak össze; majd végül aktivizálódva olyan új változási törvény megszületésének szolgáltak alapjául, amely nem azonos az eredeti eseteket létrehozó törvények egyikével sem, hanem minőségileg új.

De hasonlóan magyarázhatjuk a lativusi *-á, -é* ragból a translativusi *-vá, -vé* rag kialakulását is. Tudjuk, hogy ez az *-á, -é* kezdetben pusztán járult magánhangzós és mássalhangzós, s az elsők belül monoftongusos és diftongusos szóvéghöz egyaránt. Itt a mennyiségi felhalmozódás alapjául a következő, egymástól merőben különböző fejlődési folyamatok szolgáltak: *a)* Diftongusos végződésű szóhoz járulva a diftongus utótagja feltehetően hamarosan konzonzantizálódott: *louá > lová* (majd a ragtalan alak hatására *> lóvá*). — *b)* Magánhangzós végződésű szóhoz járulva a szóvégi magánhangzó és a rag határán hiátustöltő *v* keletkezhetett: *semmié > semmivé*. — *c)* Rövid mássalhangzós szóvéghöz járulva az így intervokalikus helyzetbe került mássalhangzó megnyúlhatott: *házá > házzá*. Mindezek különféle utakon keletkezett változásoknak pusztán mennyiségi felhalmozódásai csupán. A minőségi változás akkor következhetett be, amikor a *-v* elemet többé már nem a szóvéghöz tartozónak, illetőleg nem hiátustöltőnek érezték, hanem a rag szerves részének; most már a hosszú mássalhangzós alakokat is úgy értelmezve, hogy bennük a nyúlás az egyéb helyzetekben jelentkező *-v*-nek hasonulásával keletkezett; s így — legalábbis írásban — kiterjesztették ezt a nyúlást a mássalhangzócsoporthoz álló, azaz egyébként nem nyúló szóvégre is (*bolondá > bolonddá*). Az előbbihez viszonyítva minőségileg új elem, a *-vá, -vé*, így keletkezhetett és erősödhetett meg, visszahatva az őt létrehozó esettípusok keletkezése alapjául szolgáló törvényekre is: mai leíró nyelvtanunk akkor fogja fel kérdését helyesen a mai nyelvrendszer szemszögéből, ha a magánhangzós szóvégek után nem hiátustöltőről, a mássalhangzós szóvégeken nem intervokalikus geminációról beszél *-á, -é* rag előtt, hanem *-vá, -vé* ragról, amelynek *-v*- eleme hasonló, ha mássalhangzó után kerül.

Ez az utóbbi tétel igen fontos. A nyelv egyes területein mutatkozó minőségi változást, azaz a minőségileg újként kialakult szabályt ugyanis csak akkor ismerjük el, ha azt — a nyelvnek leíró rendszerét szemlélve — adott esetben hajlandók vagyunk a történeti igazsággal szemben is elismerni. Vegyünk egy egyszerű példát. A fiatal, mondjuk 100 méter széles erdősávhoz újonnan hozzátelepítenek egy másik, ugyancsak 100 méter széles sávot is. Mi következik ebből? Az, hogy néhány év múlva azok a fák, amelyek eredetileg az első erdőnek egyik szélén voltak, most egyszerre az új, megnövelt erdőnek közepébe esnek. Felmerül a kérdés: akkor járunk-e el helyesen, ha ragaszkodunk a „történeti igazsághoz” és úgy beszélünk az erdő közepén levő fákról, hogy azok tulajdonképpen az erdő szélén vannak, csak éppen közben még egy másik erdőt is telepítettek oda; vagy pedig ha szinkroniájában

tekintjük a dolgot, s azt mondjuk, hogy ott egy erdő van, amelynek a kérdéses fák a közepén állnak? Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban ez utóbbit szoktuk csinálni, mert a világ — és a nyelv még fokozottabban — nem elszigetelt jelenségek történetének halmaza, hanem minden adott pillanatban rendszer, amelynek elemei ugyan keletkezésük korát és történetét nézve lehetnek különbözők, de helyüket mégsem ez szabja meg, hanem az adott rendszerben az adott pillanatban betöltött szerepük és elfoglalt helyzetük.

De térjünk vissza a nyelvre! Kétségtelen, hogy a *favágó, szénégető* típusú összetételek keletkezésük történetét tekintve eredetileg szintagmák voltak, amelyekben a jelöletlenség szintagmatikus alaktani sajáttság volt. Később ezek az alakulatok összetapadtak, szintagmából lexémává váltak, s így megőrizték jelöletlenségüket akkor is, amikor a szintagmatikus szerkesztésmódnak már a tárgyragos alak használata lett az egyedüli formája. Ahogyan terjedt a szintagmatikus szerkesztésben a ragosság mint jelölési elv, a jelöletlen alakok egyre inkább még jobban lexémákká szigetelődtek. Az így megőrződött néhány eset elkezdett lexémák szerkesztésének alapjául, mintájául szolgálni s — egyelőre analogikus úton — egyre több lexémát produkált, olyat, amely már nem hajdani jelöletlen szintagma összetapadásából keletkezett, hanem közvetlenül, jelöletlen összetevődés útján. A fejlődés lassan odáig jutott, hogy a szintagmatikus szerkesztésmódban kizárólagossá vált a raggal való jelölés eljárása; a jelöletlen kapcsolódás azonban megmaradt a lexémákban, sőt annyira terjedt, hogy végül lexikológiai szerkesztésmóddá erősödött és elevenedett. Ma külön szabályunk van mindkét formára. A tárgy-as s z i n t a g m a szerkesztésére az a szabályunk, hogy benne a tárgy-as viszonyt -t raggal kell jelölnünk (a kivételek száma igen csekély és szófajilag vagy alaktanilag egyébként is elszigetelhető); a tárgy-as ö s s z e t é t e l szerkesztésére pedig az a lexikológiai szabály, hogy benne a tárgy-as viszonyt nem jelöljük, illetőleg csak az egybeírással mint technikai eszközzel utalunk rá (a kivételek száma igen csekély, s ezek is általában jelentésváltozások útján tapadtak össze szintagmákból összetételekké, azaz nem szabályszerűen, hanem egyénileg lexikálizálódtak). — Mármint a mai nyelvben hogyan kell tekintenünk a tárgy-as összetételeket általában, és a *favágó* típusúakat különösen? Szintagmákból összetapadt, illetőleg ilyenek analógiájára támadt egyes alakulatoknak; vagy pedig olyan eseteknek, amelyek egy határozottan felismerhető és rögzíthető lexikológiai szerkesztésmód segítségével jöttek létre? Másképpen megfogalmazva: egyes esetek-e az összetett szavak, vagy pedig lexikológiai szabály-e a szóösszetétel? Ha a mai nyelvet mint rendszert vizsgáljuk, s ha a minőségi változásokat minőséginek ismerjük el a nyelv fejlődésében, akkor ma már nemcsak az összetételt kell általában lexikológiai szabálynak s az összetételeket e szabály útján keletkezett eseteknek tartanunk; hanem még a szabály keletkezése alapjául szolgáló eredeti *favágó*-féle alakulatokat sem tekinthetjük a nyelv mai rendszere szempontjából

másképpen, mint a lexikai szabály *p r o d u k t u m a i n a k*, noha eredetileg éppen nem produktumai voltak, hanem ellenkezőleg: *p r o d u k á l ó i*. Persze, ha a szabály kialakulását magyarázzuk történetileg, akkor az elmondottakat nem hallgathatjuk el; de leíró nyelvtenban csak így, vagy akár elsősorban így néznünk a kérdést: ez metafizikus szemlélet dialektikus helyett, azaz történelmi legenda a mai igazság helyett.

5. A nyelvben tehát — mint a valóságnak más jelenségeiben is — objektíve megvannak és működnek a dialektika törvényei. Amikor tehát ezeket a kutatásban alkalmazzuk, azt csak azért kell tennünk, mert a tárgy maga kívánja. Gyermekkoromban tanultam: forgó gramofonlemez címét csak úgy olvashatnánk el, ha fejünket ugyanolyan sebességgel utána tudnánk forgatni. A példa tréfás, de a dialektika mint módszer valóban nem akar több lenni: eszköz arra, hogy segítségével a valóságban lefolyt mozgásokat kutató tudatunk helyesen tükrözhesse vissza.

De talán még valamit érdemes lenne itt bemutatnunk a fejlődés objektív dialektikájából: a z e m b e r, a beszélő, a nyelvet nemcsak használó, hanem hordozó s így egyben fejlesztő ember szerepét. Mint semmit, ezt sem tudom, s nem is szándékozom itt kimeríteni; de talán előbbre sikerül vinnem a kérdés tanulmányozását egy-két rövidebb utalással vagy problémafelvetéssel is. Mint említettem, a nyelv és fejlődése nemcsak annyiban van kapcsolatban az ember gondolkodásával, hogy annak eszköze és közvetítője, hanem abban is, hogy a nyelv csak az emberi tudatban él s így fejlődésében is sok mindenben kötve van hozzá. Éppen ezért érvényesülhetnek benne olyan mozzanatok, amelyek hangsúlyozottan csak a gondolkodásnak sajátosságai. E helyen kettőre térnék ki ezek közül: az induktív és az analogikus következtetésre.

Az indukciónak tudjuk, hogy az a természetben nem létezik; az indukciónak a gondolkodás kategóriája (vö. FOGARASI: Logika 226—45). A természet-tudományoknak éppen ezért m ó d s z e r ü k b e n számolniuk kell az indukciónak, de t á r g y u k b a n, a természetben aligha számolhatnak olyan jelenségekkel, amelyek — olykor helyes, máskor hibás — indukciónak útján jöttek létre. A nyelvtudománynak azonban már nemcsak módszerében játszik fontos szerepet az induktív következtetés, hanem tárgyában, a nyelvben is. A nyelv történetében igen sok olyan jelenséggel kell számolnunk, amely a gondolkodásnak — olykor helyes, máskor hibás — induktív következtető munkája útján jött létre. Alighanem ilyen volt az előbb említett példák között a *j > gy (~ ty)* változás kialakulásának útja. A kialakult *j ~ gy* megfelelésekből a beszélő ösztönös nyelvérzékében hibás indukciónak valami olyasféle általánosítás alakulhatott ki, hogy ha *borjú ~ borgyu, sarjú ~ sargyu*; sőt *gerebje ~ gerebgye* és *bogja ~ baggya*, akkor általában mássalhangzó + *j ~ ~* mássalhangzó + *gy*. A minőségileg új szabály tulajdonképpen akkor vált azután elevenné, amikor az egyes felhalmozódott esetekből (hibásan) indukált általánosság deduktív úton érvényesülni, hatni kezdett. Mint ennek magyará-

zatakor említettem is: a változásnak „feltétele volt azonban az, hogy a régi (*borjú*) és az új (*borgyu*) minőség elemei egy darabig még egymás mellett éljenek; enélkül a *j ~ gy* megfelelés t u d a t a (most emelem ki. — D. L.) nem alakulhatott volna ki a beszélőkben, s nem válhatott volna további változások alapjává” (MNy. L, 32).

Ezt a problémát, a tudatosság kérdését, alighanem meg kell néznünk egy kicsit közelebbről is. A gondolkodás törvényeiről általában tudjuk, hogy azokat nem felismerten és tudatosan alkalmazzuk, hanem lényegében öntudatlanul működnek bennük. De ennek a tudatosságnak, illetőleg öntudatlanságnak is föltétlenül vannak még fokozatai. Abban az érdekes régebbi cikkében, amelyben ezt a kérdést fölveti, TAMÁS LAJOS a fokozatos hangváltozásokat öntudatlanul végbemenőknek, s nagyrészt inkább fiziológiaiaknak látja (i. h.). Feltétlenül egyet tudok érteni vele abban, hogy a változások e típusai nemcsak nem szándékosak, de valóban annyira nem is tudatosak, hogy talán még a tudat legalján sem merülnek fel. De ez már nem tehető fel egyéb változások esetében. Nemrégiben a Királyhágón túli erős nyílt *a*-zást úgy próbáltam magyarázni, hogy a nyelvállás szerinti gyenge illeszkedési tendencia (pl. *hajás, vaját*) ott erősebben érvényesülhetett (tehát *bajás, ganajat* is), majd eluralkodva alaktani értékűvé esaphatott át általában bizonyos formások előtt (tehát *dolgas, dolgat, dolgam* stb. is), majd végül a tövükben nem *a*-t tartalmazó szavak tőalakjába is behatolt a formans elől (tehát: *dalgas, dalgat* stb.) (l. tőlem: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 173). Itt a kezdő és a végső mozzanat asszimilációs, s így talán tekinthető pusztán fiziológiai indítékúnak; ám a középső mozzanat, a nyílt hangnak a formáns-hoz való tapadása s így alaktani értékűvé válása már aligha lehet más, mint (hibás) indukció, amely nem tudatos folyamat ugyan, de nem is pusztán vak fiziológiai erők játéka. Legjobb talán, TAMÁS LAJOS lektori tanácsát megfogadva, „automatizált indukció”-nak neveznünk.

Ahogy az e változásokat általában magyarázzuk: az az objektív folyamatok megragadása, a hangváltozások „makrofilológiája”. De ha felbontjuk ezeket az objektív folyamatokat, ha elvégezzük e változásoknak „mikrofilológiai” vizsgálatát is, akkor az objektív folyamat mögött ott találjuk a milliószor újból és újból lefolyt szubjektív folyamatot is, amelyek az objektív folyamatnak hordozóiból olykor alkotóivá csapnak át, hogy azután ismét hordozóivá váljanak a létrehozott újnak; a nyelv és változása mögött ilyenkor tetten érjük a beszélőt, az embert, akinek tudata nemcsak passzívan hordozza a nyelvet, hanem aktívan — bár aligha szándékosan — alkotóan vissza is hat sorsára. — S az az érdekes, hogy erre a pszichológiai mozzanatra éppen a materialista szemlélet és a dialektikus módszer figyelmeztet és vezet rá bennünket.

Az indukció, a gondolkodás törvénye tehát a nyelvet és objektív törvényeit hordozó és megvalósító szubjektumon keresztül maga is objektív

fejlődési törvénye és fejlesztő ereje a nyelvnek. Még inkább ilyen az analogikus következtetés. Ez is a gondolkodásnak sajátos törvénye, amely „igen közel áll a nem teljes induktív következtetéshez. Ha ismert esetekből ismeretlen esetekre, jelenségekre következtetünk, ennek az az alapja, hogy bizonyos vonatkozásban az ismert és az ismeretlen jelenségeket megegyezőnek tekintjük” (FOGARASI : Logika 248), s az ismert jegyekből következtetünk az ismeretlen jegyre (uo. 249). Bármily furesa is: a nyelvnek objektív élete és fejlődése tele van a gondolkodás törvényének produktumaival. Legegyszerűbb példája talán ennek az elvonás. Ismeretes, hogy volt a magyar nyelvben korábban egy *csendes* melléknév, s ez később a sok *-es* végződésű hatására maga is *csendes* alakot vett fel. Így azonban a nyelvérzékben alaktanilag is az *-os*, *-es*, *-ös* képzős melléknévek sorába került, s a gondolkodás a *sár* : *sáros* ; *ing* : *inges* ; *X* : *csendes* megfelelési sor ismeretlen tagjának kérdését ösztönös analogikus következtetéssel a *csend* főnév elvonásával oldotta meg. Ilyesféle esetek a hiperizmusok (fordított analógiák) is (vö. erre BULAHOVSKIJ : NyIK. IV/2, 263). S ha elismerjük is, hogy az analógiában „egy lassan és alaposan elsajátított adott nyelvrendszer erősen begyakorolt mintáinak gépies alkalmazásával van dolgunk” (TAMÁS : MNy. XLIII, 99), azt semmi esetre sem tagadhatjuk le, hogy az analogikus következtetés, ami a nyelv életében objektív fejlesztő erő, a beszélő egyénben ható szubjektív erőnek működése nélkül nemcsak objektív nem lenne, hanem egyáltalában nem is lenne az, ami.

De nemcsak a gondolkodás törvényei, hanem olykor még a gondolkodás hibái is tényezőivé válhatnak a nyelv objektív fejlődésének. Van eset arra is, hogy a „post hoc, ergo propter hoc” elve — mely a gondolkodásnak egyik hibás alakzata (vö. ALEXANDROV : i. m. 97) — objektív nyelvfejlesztő tényezővé válik. Erre példaként az *l*-hez kapcsolódó asszociatív hatások kialakulásának történetét hoznám fel. Ez úgy alakult ki, hogy a *csépél*, *gondol* ; *tengél* (*y*), *bagol* (*y*) stb. alakoknak szóvégi, illetőleg a *csépélte*, *gondolta* ; *tengélt*, *bagolt* stb. alakoknak szótagzáró vagy azonszótagú *l*-je félhangzós *ü*-vé és *u*-vá vokalizálódva diftongusi utótaggá válhatott, majd a szóvég ezen keresztül *é*-vé, *ő*-vé, *ü*-vé, illetőleg *ó*-vá, *ú*-vá fejlődhetett ugyanakkor, amikor a nem szótagzáró és nem is azonszótagú *l*-ek megtartották eredeti minőségüket (tehát : *csépülte*, de : *csépültem* stb.). Ami azután ezekből az így keletkezett *él* ~ *ő*, *öl* ~ *ő*, *ül* ~ *ü*, *öl* ~ *ü*, illetőleg *ol* ~ *ó*, *ol* ~ *ú* (majd ezek mintájára *el* ~ *é*, *al* ~ *ó* stb.) megfelelésekből a továbbiakban lett, az az analógiás kiegyenlítődésnek, s egyben az analogikus következtetésnek mint mozgató erőnek tipikus példája (pl. *csépülte* ~ *csépültem*, máshol : *csépülte* ~ *csépülöm* ; ismét másutt : *csépülte* ~ *csépülöm* stb.). De a fejlődés még itt sem állt meg. A megfelelések, majd a kiegyenlítődések során a hol *l*-es (s akkor rövid, illetőleg nyíltabb, illetőleg illabiális), hol meg *l* nélküli (s akkor hosszú, illetőleg zártabb, illetőleg labiális) alakok megjelenéséből a nyelvérzék — a „post hoc,

ergo propter hoc” hibás gondolkodási törvénye alapján — mindezeket a — tőle eredetileg független — váltakozásokat, illetőleg változásokat az *l*-hez mint okhoz kapcsolta, az állandó lokális együttjelentkezést tévesen okozati kapcsolatnak érezve. A gondolkodásban ez az elv hiba; a nyelvben azonban az objektív fejlődés törvénye; s így ma már az *l*-nek van nyújtó, zártabbá tevő és labializáló hatása, noha eredetileg nem volt; — mert a szubjektív tévedés, ha kollektív érvényűvé válik, a nyelvben objektív tényt és objektív törvényt produkálhat. (Így fejtem ezt ki: Pais-Eml. 89).⁵

A nyelvfejlődés objektív dialektikájának vizsgálatakor tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ember tudatát és gondolkodását, amely tulajdonképpen az objektív fejlődés szubjektív aprómunkáját végzi.

⁵ A tanulmányban konkrétumok kifejtésekor gyakran vettem példát saját korábbi kutatásaimból, illetőleg gyakran hivatkoztam saját tanulmányaimra. A példaanyagoknak ilyesféle leszűkítése azonban korántsem azt akarja jelenteni, hogy más kutatók munkáikban és eredményeikben nem közelítették meg hasonló módon a dialektikát. De számomra mégis a magam kidolgozta példák voltak legismertebbek s módszertanilag legaprólékosabban végigfejthetők, hiszen ezekben éltem legszemélyesebben végig a valóság dialektikus megragadásának egész folyamatát. De talán így is sikerült úgy álltanom össze a példákat, hogy eredményeimben mindenki ráismerhessen saját eredményeire, módszeremben saját módszerére, anyagom elméleti tanulságaiban saját anyagának elméleti tanulságaira is.

MUTATVÁNY AZ AKADÉMIAI NAGYSZÓTÁRBÓL*

A Nagyszótári Osztály részéről közlésezi:

GÁLDI LÁSZLÓ ÉS WACHA IMRE

KIAD ige *kiadtam*, ~ *ott*, ~ *jon*; *rég, tág*
alakv: *kiád*

A. ts

1. '(vmit kezével vhonnan) kifelé nyújtva átad' (CzF., Ball.: TeljSz., Bal., ÉSz.); 'edere' (PPBl. 1767., Simai: VSzót. 1810. 2: 91), 'elargiri' (PPB. 1767., Simai: VSzót. 1810. 2: 91); 'ausgeben' (Fog. 1836., Tzs. 1838., Bloch, Ball. stb.), 'hinausgeben' (Márton 1803., 1823., Tzs. 1838., Bloch 1844., Ball. 1857., Sim.—Bal. 1899., 1902.), 'herausgeben' (PPB. 1767., 1801., Márton 1803., 1807., 1816., 1823., Sim.—Bal. 1899., 1909.). — **1826**: A' korsót az ablakon *ki-adni*: valakinek oda nyújtani (Simai: GSz.) | **1865**: Valamit a szobából az ablakon *kiadni* (CzF.) | **1872**: *add ki* a kulcsot! (Ball.: TeljSz.) | **1904**: Édes óriás bácsi, *adja ki* a [börtönkalitkából a] nyilvesszömet. (Benedek E.: Tün. Mesék 121) | **1922 el./1926**: Húszan is lőtték ránk. . . . Rigó Pestát fejbe is lőtték. Akkor én *kiadtam* a puskámat. (Gárdonyi: Biri 185—6) | **1954**: *Kiadjam* a sapkát? (ÉSz.).

2. '(vhonnan, bizonyos tér belsejéből) kiszolgált' (CzF., ÉSz.). — **1803/1912**: Hegyeinknek gyomrok *ki adgyák* kintseket / 'S Az Emberre fűzik drága köveiket.

(Bessenyei: Emb. próbája 120) | **1823**: pénzt *kiadni* a' pénztárból (Márton, *herausgeben* a.) | **1865**: *kiadni* a boltból bizonyos árukat (CzF.) | **1892**: a kassza-kulcsot magánál tartotta s nem *adott ki* belőle nekem de csak egy fityinget sem (Justh Zs.: Puszta 100).

a) '(élelmiszert kimérve) odaad vkinek (felhasználás végett)' (ÉSz.); 'dispensare' (Márton 1823., *ausgeben* a.); 'herausgeben' (Simai: GSz. 1826.), 'ausgeben' (Márton: i. h., Tzs. 1835.). — **1823**: konyháralvót *kiadni*; dispensare (Márton, i. h.) | **1826**: *kiadni* a' konyhára: főzni-valót adni a' szakátsnak (Simai: i. h.) | **1835**: *kiad* (az éléskamrából) (Tzs.) | **1882**: a konyháralvót folytonosan Frau Mám *adta ki* (Bartalus I.: Fél tud. 92) | **1883**: pótkávé helyett mustárlisztet *adott ki* reggelire (Rózsaági A.: Össze-vissza 186) | **1926/1943**: [Vizyné] A kamrát mutatta. — Ez zárva van. Minden reggel *kiadom* a lisztet, zsírt, cukrot. Semminek sem szabad hiányozni — (Kosztolányi: Édes A. 65).

b) '(bizonyos mennyiségű pénzt) odaad vkinek (felhasználás végett)'. — **1907/1926**: a doktor mindig csak neki [az anyjának] *adta ki* a konyhapénzt, s a főzőkanál is az ő kezében maradt. (Gárdonyi: Ábel és Eszter 58).

* E mutatvány I. része az I. OK. XI. kötetében jelent meg (151—172). Az itt olvasható II. rész azért készült az I. rész petit szedésétől eltérően petit szedéssel garmond testen, hogy az olvasók megítélhessék: melyik nyomdai típus szolgálna jobban a Nagyszótár céljait. Szemelvényeink szerkesztésének általános szempontjairól az I. rész bevezetése tájékoztat; ezúttal csak azt kívánjuk ismét kiemelni, hogy XX. századi adataink a nagyszótári gyűjtés jelenlegi befejezetlen állapotát tükrözik, s ezért távolról sem tekinthetők végleges felsorolásnak.

c) '(ételt) kiadagol'. — **1820**: Valamint a' mindennapi munkát; úgy az ételt is *ki* kel a' Cselédnek *adni* (Nagyváthy: Házi gazdassz. 47) | **1885**: Hát nem lehetett volna kevesebbet enni le a csontról, ... hanem a cselédnek úgy kellett *kiadni*, mint az idegen kutyának (Tolnai L.: Dániel 95) | **1946**: *Adassék* féltucat cipó *ki* / A szorgalmas harangozóknak (Mészöly – Villon: Test. 100).

d) '(zálogot, megőrzött tárgyat) kiszolgáltat'; 'depositum reddere' (Simai: GSz. 1826.); 'ausliefern' (Tzs., Bloch 1844.), 'aushändigen' (Simai: GSz. 1826.). — **1826**: *Ki-adni* (kézhez adni, — szolgáltni) a' letett jószágot. A' bé-hajtott lovakat (váltás mellett) *ki-adni* (Simai: GSz.) | **1859/1886**: Nem *adja ki* a zálogot? ... Adja is nem is, a mint veszszük, — fele[lé] a másik (Vas G., 3:419) | **1862**: ha ... *ki* nem *adjátok* [a tengerbe ejtett rozsdás pikszist], a vizet lecsapolom rólatok (Merényi L.: Saj. népm. 1:92) | **1865**: *Kiadni* a zálogmarhát. (CzF.).

e) '(könyvet) kikölcsönöz'; 'commodare' (Márton 1823., *verleihen* a.), 'promere' (Simai: GSz. 1826.); 'verleihen' (Márton 1823.), 'herausgeben' (Simai: i. h.). — **1823**: *ki* v. oda *adni* valakinek a könyvet egy időre (Márton, *verleihen* a.) | **1826**: könyvet *adni-ki* valakinek a' könyv-tárból (Simai: GSz.) | **1896**: A könyvtár tisztviselősege ... egy hónapra *adhat ki* könyveket használat végett (MTA Alapszab. 184).

3. '(járandóságot, bért, vkit megillető részt) kiszolgáltat, rendelkezésére bocsát vkinnek' (Bal., ÉSz.); 'dare, persolvere' (Simai: GSz. 1826.); 'geben, herausgeben' (Simai i. h.). — **1826**: Kinek kinek az ő részét igazán *ki* kell *adni*. — Valakinek *ki-adni* a' béréért. (Simai: i. h.) | **1846**: Részedet *kiadom* (Degré A.: Lángész 61) | **1847/1952**: *Add ki*, bátya, tüstént, ami engem illet; / *Add ki* a jussomat; pénzt, paripát, fegyvert. (Arany: ÖM. 2:106) | **1850/1951**: örökségét már *kiadá* az atyja (Arany: ÖM. 1:88) | **1862/1894**: a sánta embernek a fejében

adta ki a természet, a mit a lábában elvont tőle (Jókai, 17:137) | **1872**: minden cselédjének *kiadta* a magáét (Ball.: TeljSz.) | **1888/1917**: A cseléd béréért utólagosan szokás *kiadni* (Baksay: Irod. dolg. 3:92) | **1935**: *Ki-attam* én, ami az övé: vóud, becsültelessen. (Csúry: SzamSz. 1:492) | **1940**: vkinek a béréért *kiadja* (Bal.) | **1952**: *kiadja* a lányoknak az örököszt (Hadr.—Gáldi).

a) '(díjat, jutalmat) hivatalosan odaítél és átnyújt, átad vkinek' (ÉSz.). — **1894/1906**: Neked elárulhatom, hogy a nagy díjat Vezekényinek fogjuk *kiadni* ... (Ambrus: Midas 1:311) | **1954**: Mikor *aadják ki* a jutalmakat? Az első díjat nem *adták ki* (ÉSz.).

b) *~ja a szünidőt* v. *a vakációt* 'bejelenti az (iskolai) szünidő kezdetét'. — **1885**: Szegény kis fiú, hogy vágyom látni, pár hét alatt *kiadják* a szünidőt s akkor jönnek mamával együtt (Gyarmathy Zs.: Pap 191) | **1887**: Az igazgató úrtól kikértelek; két nap múlva úgy is *kiadják* a karácsonyi vakációt (Tolnai L.: Jégkisasszony 2).

c) *~ta a dézsmát* v. *a vámot* (**1787**: Faludi F.: Köl. m. 2:131; **1808**: Kreszn. Közm. 1:35; **1896**: Marg.) 'meghalt'. — **1851**: *Kiadta* a dézsmát [!]. Családra mondják, ha már egy vagy több tag halt ki belőle. Aztán egyébire is, a minek hía van (Erdélyi: Közm. 86). — Vö. **1859**: a zöld hajtókás, sárga gombos ezered [!] szinte *kiadta* a vámot (Vas G.: Mult. eml. 2:125). — Vö. (*átv* is) *~ja* az obsitot.

4. 'vmit, *ritk* vkit kezéből v. keze közül kienged, kiereszt'; 'ausgeben' (Sim. — Bal.). — **1882/1904**: [a vajda] nem *adta ki* a markából a medaillont (Jókai, 70:179) | **1885**: Hiába küzd ... e két kar *ki* nem *adja*, / Minthogyha [!] kígyó fogta volna át (Ábrányi E.—Byron: Don Juan 1:217) | **1899**: Igen drága okmány lesz ez akkor, *ki* ne *adják* a kezükből senki négyezer aranyáért (Baksay S.: Dáma 239).

a) *Kártyát ~*

a) 'kijátszik, kihív, ütökártyaként az asztalra tesz'; 'ordiri ludum chartarum lusioriarum' (Simai: GSz. 1826. nem pontos értelmezés); 'ausgeben im Kartenspiel' (Simai: i. h.), 'ausgeben' (Tzs. 1835., Bloch 1844.), 'ausspielen' (Tzs. 1838., Bloch 1844. Sim.—Bal.). — **1826**: Kártyát *ki-adni*, ki-vetni a' játékban (Simai: i. h.) **1865/1888**: a kinek kezében az ütökártya, *adja ki* szépen (Vas G., 10: 48) | **1878**: Az öreg ur is olyan ember volt, hogy ha tromfja volt, nagy hamar *kiadta* (Jogász humor 27) | **1888**: a másik játszónak is azon kell lennie, hogy rossz lapjait *adja ki* (Parlaghy: Kártyajátékok 85) | **1917**: — Ejnye drágám, — szólt az asszonyka . . . — csak nem *adod ki* a tromfot! (Móricz: Karak szultán 5) | **1958**: ha van ütökártyája, *ki* kell *adnia* (Eekh.)

Sz.: ~ja utolsó tromfját 'kifejti döntő érvét'. — **1877**: Végre *kiadta* utolsó tromfját is (Balázs S.: Víg elb. 196).

β) 'kirak'. — **1888**: Az ember vesz 20 kártyát s . . . *kiadja* őket az asztalra (Parlaghy: Kártyajátékok 189).

b) (*sp*) ~ja a labdát

a) 'a labdát a pálya széle felé juttatja' (ÉSz.);

β) [kapus] 'kirúgja a labdát'.

c) (*átv*) ~ *vmít a kezéből* 'vmely hatalmat, előnyt, lehetőséget másnak átenged'. — **1954**: Kár volt *kiadni* kezedből a vezetést. (ÉSz.).

5. 'pénzt) elkölt' (CzF., ÉSz.); 'expendere' (Simai: VSzót. 1810. 2: 19), 'erogare' (Márton 1823. *ausgeben* a., Finály) 'herausgeben' (Márton 1823., Tzs. 1835., Bloch 1843., Sim.—Bal., Kel.—Thien.); 'auszahlen' (Márton 1823.), 'ausgeben' (Márton 1823., Sim.—Bal., Kel. Thien.). — **1750**: Midőn illendő a' költség, . . . azt *add-ki* hamar; (Heptalogus 42) | **1790**: ne *adjanok* többet *ki*, hanem csak a' mennyi szükséges (Földi: Erk. Könyv. 42) | **1810**: Sokat *ki-adok*: (Simai: VSzót. 2: 19) | **1818**: felesleg *kiadni*, p. o. pénzt (Márton, *supererogo* a.) | **1821/1884**: A pénz parancsol, s kincs, ha zsebben ül,

/ Ha jól *kiadjuk*, kincs még akkor is (Vörösmarty, 3: 16) | **1835**: Erogál: *kiad*, költ. (Kunoss: Gyalulat 33) | **1847/1951**: Hejh, vannak ma számadások! / Háziasszony, házi gazda, / Mit bevett és *kiadott az* / Év folytatában, összeadja (Petőfi: ÖM. 2: 347) | **1865**: ma sok pénzt *adtam ki* (CzF.) | **1875**: Szeretnék lenni pénz, / Vizsgálatodra kész. / Ha *kiadnál* legitt / Visszagurúlnék megint. (Szász K.: Göthe lírai költ. 85) | **1867**: ma három forintot *adtam ki* (Ball.: Teljsz.) | **1910/1911**: minálunk nagyon szeretik a basát, igen jó kis emberke. Annyi a pénze, mint a polyva és olyan könnyen *adja ki*, mint egy katonatiszt. (Mikszáth: Fekete város 2: 52) | **1913**: mégis jobb a szép feleség, mint a csúnya, . . . mer a csúnya *kiadja* a háztul a pénzt, de a szép: keres, vigye el a zördög! [!] (Móricz: Szerelem 1: 74) | **1921/1926**: — A kétféle költség: az enyém meg az öné. Láthatta, hogy ahányszor pénzt *adok ki*, két külön lapra írom. Amit ön költ, és amit én költök. (Gárdonyi: Ida 247).

Sz.: A garast százszor is fordítsuk meg, mielőtt *kiadnók* (1844: Nagy I.: Magy. titk. 3: 7) 'jól gondoljuk meg, mire költjük a pénzt'. — Amit a réven bevett, a vámon *kiadta* (1884: Vajda J.: Próza 245) 'amit nyert, el is vesztette; semmit sem nyert rajta'.

a) *vmire* ~ 'vmire költ, fordít' (ÉSz.). — **1830**: javak szállítására kevesebbet akar *kiadni* (Széchenyi: Hit. 142) | **1885**: tetemes összegeket *ad ki* jutalmakra (Tolnai L.: Polgárm. 1: 99) | **1886/1898**: Művészetre, irodalomra, a mit *kiad*, számba sem veszi (Jókai, 96: 363) | **1892**: milyen sok hiábavalóságra *adta ki* a pénzét (Justh Zs.: Pusztá 72).

b) 'kifizet'. — **1916/1917**: — Hátturak . . . felvesszük a terménybeszerzési előleget? . . . — Majd nem vesszük fel, — kiáltott Storeh úr is. — Illetőleg azt akartam mondani, hogy *kiadják-e?* — szólt Chizek úr. (Móricz: A tűznek 112–3).

6. ~ (*magából*) 'kihány' (Ball.: Teljsz., ÉSz.); 'rejjere' (Márton 1818.), 'vomitu

egere' (Simai: GSz. 1826.); 'von sich geben' (Márton: i. h., Simai: i. h., Kel. — Thien.); 'ausspeyen' (Márton: i. h.), 'sich brechen' (Simai: i. h.). — 1793: Adott osztán neki más egyéb szereket, / De szint' úgy *ki-adta*, a' mint az epreket (Gvadányi: Rontó Pál 62) | 1811: 'S Batos *ki adá* a' hagymát 's sok sárvizet (György L.: Tal. 2: 14) | 1826: Mind *ki-adta* (ki-hányta, ki-okádta) a' mit evett (Simai: GSz.) | 1872: amint bevette a gyógyszerert, úgy *ki is adta* (Ball.: TeljSz.) | 1891: Nem hívom a finnyás, buta czet-halat én, / Mely Jónást újra *kiadta* (Bartók L.: Régi lant 13) | 1942: *kiadja* magából (Kel. — Thien.) | 1954: Amint megette, mindjárt *ki is adta*. Mindent *kiadott* magából. (ÉSz.).

Km.: Sokan örömet kiadnák, amit elv. lenyeltek (1820: Dugonics: Példa-besz. I: 125, Marg. 437).

a) (ritk) [sír] 'kidob, kivet'. — 1845/1951: Vagy holtjokat a sírok *ki* nem *adják* / S csak a mennyben találkozol velem? (Petőfi: ÖM. I: 242).

7. '(hangot) hallat, (szót) kimond' (ÉSz.); '(beszédet) mond'. — 1776: mély torkából iszonyú bögését *kiadván* (Bessenyei: Lukánus 24) | 1817: neki [a királynak] / Csak kedvezésből *adgya ki* jobbágya szavát. (Virág B.: Hunyadi 17) | 1826: *ki* nem *adni* a' szavát (Simai: GSz.) | 1835: a' nyelvünkbeli 41 hangot híven, tisztán . . . *ki* tudjuk *adni* (Vajda P.: Nyelvt. 153) | 1869/1896: A minap megpróbáltam egy toasztot *kiadni* magamból; de . . . belekeveredtem (Jókai, 41: 47) | 1882: nem tudom, hogy abban az általános lelkesültségben a felső C-t *ki* tudtam volna-e *adni*? (Teleki S.: Egy-ről-másról I: 260).

a) '(hangját) kiereszti'. — 1885/1897: Azok . . . azt tartják, hogy ha az ember az Istenhez beszél, ne sajnálja a hangját *kiadni* (Jókai, 71: 215).

b) (hangszer) 'vmely hangot ad'. — 1802: sok apróbb változásokat . . . a' Flotánn . . . nem lehet *ki-adni*. (Gáti I.: Klav. 16) | 1848/1951: *Adj ki* minden

hangot, lantom, / Ami benned még maradt (Petőfi: ÖM. 3: 214) | 1917: Nahát ez nem szép, hogy a klarinétost nem hijtad! Ez nem szép pajtás, a kegyességit! A klarinétos az igazi! Az *adja ki* a hangot . . . (Móricz: Pacsirtaszó 52). — Vö. (átv, Szh-ban) 1863: Némely állam olyan mint a duda, akkor *adja ki* a „nótákat”, hogyha — szorítják. (Garab. napt. 15).

8. '(gondolatot, érzelmet) kifejez, ki-nyilatkoztat'; 'effundere' (PPBl.). — 1779: Meg lehet, hogy egy mély gondolkodásu ember, szóval elmékedését *ki* nem *adhattyá*; de pennával igen (Bessenyei: Holmi 283) | 1781: veled tett beszélgetésim-mel . . . magam értelmemet *ki-adhattam*, (Patay S.: Indusok 150) | 1786: a' parasztok, nem tudván másképpen *kiadni* a' magok' nagy örömeiket, a' kalapjokat és sipkájokat hajigálták fel (M. Hirmondó 714) | 1788: Árpád' Vezérjeinek azon hadi-mesterségeket, mellyekkel meg-szok-ták csalni ellenségeiket igen világossan *ki-adgya* Leo, ama' nap-keleti Bölcs Császár, ki akkoriban élt a' Magyarokkal. (Dugonics: Etelka 21) | 1789: Meg-is vóltak benne a' Batyjának minden nagy Minémúségei, tsak hogy nem tudta azokat *ki-adni* (Szilágyi Sám.: Henriás 61) | 1789: ezer indulatok támadnak-fel ben-nem; de nem találok szót, mellyel azt *ki-adjam* (Kazinczy: Bácsmegyey 25) | 1790: A' Játsszók részéről . . . megkiván-tatik: hogy azok szemem szedett Személy-lyek legyenek . . .; tudjanak érezni, és a' mit éreznek, hathatóssan *ki is adni*; (Görög—Kerekes: Hadi tört. 3: 289) | 1791: ezen kérdésről legvilágosabban *adja-ki* a' maga elméjét Szent Agoston (Szeredai A.: Beszélgetések 2: 167) | 1792 el./1892: Úgy reménylem, hogy ezen kérdés eránt: Amaryllis nevét kelles-sék-é itten megtartani vagy Galateáét? eléggé *kiadtam* elmémet. (Ráday G.: ÖM. 107) | 1793: *Add ki* szivedet jó barátod előtt. (Magy. Játéksz. 2: 190) | [Fő-Kanczellár.] No hát: *add-ki* egyenesen mit gondolsz? (i. m. 245) | 1808: több-nyire minden Artikulus nélkül *adgyuk ki*

a' Névnek meghatározatlan jelentését. (Pápay S.: M. Lit. 302) | **1826**: Örömet ki nem adni: die Freude zurückhalten. Retinere gaudia. (Simai: GSz.) | **1830/1885**: Ökreid és szamarid, sok jót *adnak ki* mesében: / Egy nagy kár bennök, nyelvök igen hebegő (Vörösmarty, 8: 16) | **1854/1952**: Szomorún *adá ki* az utolsó választ: / Kettő nem bírhatja: hát egyet se választ (Arany: ÖM. 2: 173) | **1913**: A százados nagyot kacagott, s ezzel *kiadta* a mondanivalóját (Móricz: Kerek Ferkó 112). — Vö. **1907/1927**: [Istók] Csak akkor szokott szólni, ha a feje meg a keze nem *adta ki* a szót. (Gárdonyi: Józanság 3).

a) '(vmely tantárgyat) előad'. — **1789**: mind azokat a' Tudományokat, mellyek a' Normalis Oskolákban taníttnak [!], jól értse, tudja, 's azokat 'épületesen *kiadnessa* a' Tanító. (Wályai A.: Norma 45).

b) 'vmely nyelven ~

a) 'vmely nyelven kifejez'. — **1795**: Ezen szó Álladalom egészen *ki-adgya* eme' deák szónak értelmét Status. (Dugonics: Jeles tört. 2: 101) | **1805**: Magyar nyelven mindent *ki-adni* lehet, a' mint lehet-is. (Chászár A.: Magy. nemz. 14) | **1839**: Hála az egeknek! hogy nyelvünkön e' zavart *ki* sem *adhatjuk* (Figyelmező 222).

β) 'vmely nyelvre fordít'. — **1825**: egy Római Írótól jól *ki adni* felette nehéz (Homonnay I.—Ovid.: Szom. el. 6).

c) 'írásban ~

a) 'írásban megörökít'. — **1826**: Valamit írásban *ki-adni* a' következő időkre: das Andenken einer Sache auf die Nachkommen fortpflanzen. Memoriam alicuius rei prodere posteris. (Simai: GSz.). — Vö. **12**.

β) 'írásbeli nyilatkozatot ad'. — **1878**: Írásban is, hogy ha kell, *kiadja* . . . / Hogy a lányról leköszön (Borúth E.: Nyárlev. 46).

9. '(erőt, hatást, képességet) a környezetre kiáraszt'. — **1756**: [a mustármag] kesernyész csipősségét, tűzes, és égető ízét . . . ki-önti, *ki-adgya* (Bíró M.: Micæe 1: 385) | **1761**: az ember az ő erejét

leg-inkább *ki-adhattya* az ő karja által; (Bíró M.: Préd. 1037) | **1763**: S' eforcer, [!] Minden tehetségit *ki adni* (Thomas J.: Nyelvm. 198) | **1766**: Ez [a kristály] . . . a' vastag beleken túl ritkán mégyen, ott pedig a' maga erejét inkább *ki-adja*, mint ha a' laxatívák a' szájról szállottak volna le; (Mátyus I.: Diæt. 2: 435) | **1779**: El pártolt serege Czézénnek térségin / Le verettetett már 's vezére inségin / Végső szükségibe *ki adta* erejét (Bossenyei: Hármass Vitézek 73) | **1791**: napfényt *Ad ki* keletre [Jupiter] (Szentjóbi Szabó: Költ. 37) | **1801**: hogy erejeket lassan lassan *ki-adhassák* [az orvosságok] (Házi orv. 8) | **1853—54/1953**: Pedig az erejét nem is *adja* ez *ki* (Arany: ÖM. 5: 334) | **1895**: A mi kevés erejük volna, azt nem a nagy, hanem a kis dolgokra *adják ki* (Justh Zs.: Fuimus 68) | **1954**: A kályha *kiadta* melegét. (ÉSz.).

a) '(heves szenvedélynek, indulatnak) szabad folyást enged' (CzF., Ball.: TeljSz., Bal., ÉSz.); ~ *ja haragját* 'seinen Zorn auslassen' (Tzs. 1838., Bloch 1843—44., Kel. 1904., Kel.—Thien. 1942.); ~ *ja mérgét* 'seinen Zorn Luft machen' (Sim.—Bal. 1902), 'seine Galle ausschütten' (Kel. 1904., Kel.—Thien. 1942.), 'sein Zorn, Hass, Gall, Gift auf einen hat er ausgegossen' (Simai: GSz.). — **1793**: Talán így *adják-ki* a' neheztelést [az egek]. (Berzeviczy P.: Alcides 13) | **1802 1922**: *ki* akarom rajtad *adni* bosszúállásomat (Csokonai: Varázsfuvola 455) | **1826**: *ki-adta* (ki-öntötte) valaki ellen a' mérgét. (Simai: GSz.) | **1836**: a' megsértett feregben is dul a' bosszú [!], hogy annak idejében *kiadja* mérgét, (Vajda P.: Joguz 5) | **1847**: t. K. úr néhány fenhéjazóbb vezércikk írásában már *kiadta* volna mérgét (Széchenyi: Progr. 123) | **1858**: Ha kedvetlenség ér, csak bátran hajts neki, / Hogy mérges fullánkját mielőbb *adja ki* (Fáy Á.: Halmay 1: 69) | **1880**: Nossza, mit késünk *kiadni* azt a mérget és dühöt, / Mely felfortyan bennünk, hogyha fészünk bántja valaki? (Arany J.: Arist. 1: 227) **1882**: Ilagj háborogni, oh hadd *adja ki*, / Mi szétrobbantaná, agyam szívem!

(Csukási—Tennyson: Költ. besz. 89) | **1886**: Nohát *ki* is *adták* bosszujokat [a gyerekek] a Csicsókákék Tóbiásán, elvervén őt (Irányi D.: Fal. tört. 41) | **1888**: Egy szőke nyurga emberke irdogált ott az asztalnál: előtte *adtam ki* az első mérgeimet (Mikszáth: Club 22) | **1911**: [a tanítóné] a konyhában dült, fült, míg *ki* nem *adta* a mérgeét. (Móricz: Isten háta m. 106) | **1912**: [a papné] elébb Zsuzsin *adta ki* a mérge fölöslegét. (Móricz: Galamb papné 155) | **1934**: Gregulics úr . . . bebizonyította, hogy egészen jó fogás esik a fülelen. Mikor *kiadta* a dühét, egy kicsit megenyhült és már mosolygott is, mikor kívül helyezett az ajtón. (Móra: Daru utca 1: 24—5).

a) (*átv*) a tél v. a szél minden mérgeét ~*ta* 'nincs már ereje'. — **1785**: a' Tél talán minden mérgeét *ki-adta* (M. Ilirmondó 186) | **1859**: [a szél] a mérgeét a Balaton mentében *adta ki* (Vas G.: Mult. eml. 2: 13) | **1860/1898**: Hiszen *kiadhatta* már a tél a mérgeit; (Jókai, 49: 106).

b) *kiadja a* → *lelkét*, → *páróját*, → *a szuszt*.

10. '(bérleményt) bérbe, bérletbe ad' (CzF., Ball.: TeljSz., Bal., ÉSz.); 'exarendare' (Georch I.: Honnyi törv. 1: 259), 'ablocare, oblocare' (Márton 1818.), 'locare, elocare' (Simai: GSz.); 'vermieten' (Márton i. h., Tzs. 1835—38., Bloch 1843—44., Sim.—Bal. 1902. stb.), 'verpachten' (Márton i. h.), 'herpachten' (Simai: GSz.). — **1785**: [Himlő.] bé-óltásra való szobákat készített, és bizonyos pénzen *ki-adott* (Báti: Himlő 152) | **1794**: csak a' sőtül, dohánytól bé és ki-menéstül adandó vámot *adta-ki* árendába (Berta Gy.: XVI. Lajos 71—2) | **1796**: a' szántó-földek . . . nagy Árendásoknak vagynak *ki-adva* (M. Merkurius 334) | **1798**: jószágát gyakran *ki-adja*, úgy pedig, hogy a' ki-adott jószágának pénzre húzható betsűjét soha meg nem nyerheti (Nánásky B.: Test. 493) | **1803**: *ki-adni* . . . a' házat bérbe (Baróti Szabó: Magy. Vir. 12) | **1804**: ha a' Földes Úr valamely pusztáját jobbágygyának haszon-bér' fejében *ki-adja* (exarenda-

ret) (Georch I.: Honnyi törv. 1: 259) | **1826**: Bérbe (árendába) *adni-ki* a' házat: sein Haus einem gegen ein gewisses Geld übergeben. Sarta tecta locare. Das Haus herpachten. Elocare aedes. (Simai: GSz.) | **1834/1893**: Pannonia . . . I. Ferenczcel 19000 p. frtért van a' folyó évre ismét Andrews úrnak árendába kiadva (Széchenyi: Hirlapi cikkei 1: 31) | **1892**: egy vámhivatalnoknak azt [a szobát] is . . . *kiadhattuk* (Tolnai L.: Elbesz. 87) | **1908/1923**: Lakást kivethetsz Voglányban, az elhalt szolgabíró házát *kiadja* az árvaszék (Mikszáth: Noszty 2: 64) | **1911**: Ki fogom venni az egész Nagyszeget, . . . a Tiszasarkon olyan káposztásföld van, hogyha *kiadom*, nyócvan pengőt, százat adnak egy vékásért. (Móricz: Sárarany 14). — Vö. (*átv*) **1859/1886**: mintha egy egész nemzet *kiadta* volna józanságát árendába, bolondult mindenki azon féleszü divat után, minek Európára rabja volt (Vas G., 3: 389).

a) (földet, szőlőt stb.) *felébe* v. *feléből* ~ 'fele haszonért megmunkáltat'. — **1859**: Kiss Ignác a bérlet helyett felébe *adta ki* a földeket (Vas G., 7: 488) | **1865**: Földjeit felébe *kiadta*. (CzF.) | **1887**: A libákat is *add ki* feléből, valami kertésznek (Baksay: Gyalogösvény 1: 144—5).

b) '(pénzt) kamatra elhelyez valakinél' (ÉSz.); 'geld auf Zinsen verlegen' (Kel.—Thien. 1942). — **1790**: két ezer R. forintot öszve szedvén, azt az Özvegnynek ajándékozták, bátorságos helyre 5. százért *ki-adták*, hogy u'sorájából élhessen (Pézteli: Mind. Gyűjt. 4: 377) | **1824**: a' Szőlő halálom után adódjék el, az árrát. [!] jó helyre *adják ki*, (Böszörményi: Kézi könyv 1: 27) | **1833**: azt sem hátráltathatja, hogy valaki viszont pénzét 10^{ért}. 20^{ért} sőt többért ne *adja ki* (Széchenyi: Stad. 77) | **1886**: Nem kéne, hogy a számodra kolduljak? — Hiszen van pénz *kiadva*. Te mondtad. (Jakab Ö.: Marossz. tört. 61) | **1909**: Hát kendnek János bácsi? Iszen kendnek mindig hever a lábába . . . Az öreg azonban elintett a füle mellett: — Nekem nincs *kiadni* való pengzem, — mondotta a fejét ingatva

[a kölesönkérőknek]. (Gárdonyi: Mi erősebb 43). — Vö. még **haszon, inter, interes, kamat, uzsora.**

c) 'váltót áruba bocsát' (Ball.: TeljSz.).

a) 'kiállít', 'ausstellen' (Kel. 1904).

β) 'bankjegyet, állampapírt közhasználatba bocsát' (Ball.: TeljSz.).

11. '(vmely írásművet v. művészi alkotást, képet, zeneművet) nyomtatásban (v. másféle sokszorosításban) közzététel, közrebozsát' (CzF., Ball.: TeljSz., Bal., ÉSz.); 'edo' (PPBl., Márton 1818. stb.); 'ausgeben' (Márton 1799., 1803., 1823., Tzs. 1835. stb.), 'herausgeben' (Márton 1800–1823., Simai: GSz. 1826. stb.), 'auflegen' (Tzs. 1835., Bloch 1843–44.), 'verlegen' (Tzs. 1835., Bloch 1843–44., Kel. 1904.), 'veröffentlichen, erscheinen lassen, in Verlag nehmen' (Sim. — Bal. 1899., 1902.).

a) [szerző] 'nyomtatásban megjelenteti vmely művét' (CzF., Ball.: TeljSz.). — 1760: nem akartam olly sületlenül *ki adni* ez Munkát (Hatvani I.: Úri sz. vacs. 9) | 1803: Írsz százsáz [!] verset mindennap Vári 's azokból / Hogy semmit *kinem-adsz* [!] (Édes Gerg.: Írain. 44) | 1817: *kiadta* könyvét: librum suum edidit (Verseghy F.: Anal. 2:364) | 1853/1905: A III-ik rész fiókomban hever, nem tudok rápennei, hogy *kiadjam* (Arany, Lehr: TE. 14) | 1856/1883: Ha így foly, hiába írok, *adok ki*, félre mit sem tehetek (Arany, Ercsey S.: Arany él. 107) | 1857/1894: mióta a szalontai kanász arczképét *kiadta*, magam is ugy el vagyok parasztosodva (Jókai, 16:111) | 1862/1888: Nem szándékom életleirásomat *kiadni* (Vas G., 9:70) | 1872: ezt a lapot maga a szerkesztő *adja ki* (Ball.: TeljSz.) | 1878: Csak arra kérlek benne-tek' . . . / Ha *kiadom* „szép” költeményimet: / Fizessetek azokra majd elő (Pósa L.: Költ. 117) | 1900/1955: Egy könyvet írtam s *ki is adom* még egyszer. A címe is ez lesz. (Ady: ÖPM. 1:263) | Most megint *kiadok* egy tuatnyi verset. Bizonyosan megint ráfizetek néhány havi kozspénzt. (i. m. 284) | 1916: Az írásokat

sokáig rejtegettem, bár az elhunyt szabad rendelkezésemre testálta és így azonnal *kiadhattam* volna. (Babits: Gólyakalifa 230) | 1922 el./1929: Hogy e közleményt [a lóleklátó asszonyról] *kiadom*, azért cselekszem, mivel arra gondolok, hogy némelyek lelkében százs kérdés is támad reá. (Gárdonyi: Bankó 147) | 1934: Megírtam, hogy én nem a barátaim unszolására *adom ki* a verseimet, hanem az ellenségeim kényszerítenek rá. (Móra: Daru utca 2:14).

b) [kiadó] 'kinyomat, megjelentet vmely művet' (CzF., Ball.: TeljSz., ÉSz.). — 1780: Szokás esztendő-béli tudósításokat *kiadni* az esztendei időknék változásirúl (Az időrúl 16) | 1786: Ezeket [Faludi hátrahagyott írásait] együtt *ki adva*, nyelvünknek is elég szép kintseit egybe gyűjtve mutathatom a' Hazának (Révai: Fal. 130) | 1826: Könyvet *adni-ki*: kibotsátani, nap-világra adni: ein Buch heraus geben. Edere librum. (Simai: GSz.) | 1834: valljon nem *adott e a'* [tudós] társaság még *ki* semmit? (Kritikai Lapok 5:91) | 1847/1888: Ó elolvasta cikketemet, s visszadobta, hogy nem fogja *kiadni* (Petőfi, Arany: Lev. 1:75) | 1848/1888: Emich fogja *kiadni* [művem] (Arany: Lev. 1:49) | 1848: Ki az előbbi §-ban elősorolt föltételek betöltése nélkül időszaki lapot *kiad*, egy évi fogságig és 500 forintig terjedhető büntetéssel sujtatik. (1847/8. orszgy. tc. 58) | 1865: *kiad* (kinyomat): Saját vagy mások munkáit *kiadni*. Valamely regényt másodsor, harmadszor *kiadni*. (CzF.) | 1875: Pfeiffer Freimund, a „Göthe Friderikája” című iratához függelékül *kiadta* az egész „Sesenheimi daloskönyvet” (Szász K.: Göthe lírai költ. 25) | 1880–81/1904: Ez az interview megküldetett az olasz, angol és francia lapoknak: azok mind lelkiismeretesen *kiadták* (Jókai, 63:65) | 1886/1898: Azért irtam a levelemben a parókádról, mert tudtam, hogy így hiúságból nem *adod ki* az újságban (Jókai, 96:163) | 1894/1906: az Illustrated London News és a párisi Illustration egyszerre *adták ki* a Biró Jenő úr arczképét (Ambrus:

Midás 2:150) | **1899/1955**: A társulat két lapot *ad ki* s ez a két lap a színház-igazgató úr tulajdona lenne. (Ady: ÖPM. 1:124) | **1900**: A Magyar Királyi Államvasutak Városi Menetjegyirodája a világhírű Woerl céggel szövetkezve Budapestről útikalauzt *adott ki* a külföld számára (BpH. ápr. 11. 5) | **1906, 1907**: Így lesz megint szabaddá Jókai Mór, mint egy madár . . . Még a kiadója is új. . . minden könyvét a Révai testvérek *adják ki*, (Mikszáth: Jókai élete 2:188) | **1910**: Alig egynek-kettőnek sikerült néha-néha egy egy zúgfolyóiratot csápní, a hol előkelő írónak nevezték ki s *kiadták* az írását. (Ady: A tizm. Kleop. 55) | **1911**: [Beethoven] Hagyatékából . . . került napfényre a Goethe Erlkönig c. balladájához tervezett énekszerzemény . . . A lipse – new-yorki Schubert és társa cég *kiadta* facsimilében (Révai-Lex. 2:779) | **1934**: A lapom gazdája elkezdett szorongatni. . . Ő *kiadná* a verseimet, nem üzleti, hanem baráti alapon. (Móra: Daru utca 2:11–12). – Vö. **1953**: ~ *egy író*t (Eckh., *imprimer* a.)

12. [hivatal, párt, személy] 'szóban, írásban, nyomtatásban az érdekeltekkel v. a nagy nyilvánossággal közöl (vmely rendelkezést, v. állásfoglalást, törvényt, rendeletet, parancsot); elrendel, megparancsol vmit' (vö. CzF., Ball.: TeljSz., Bal., ÉSz.); 'edere' (PPB., Simai: GSz. 1826.), 'expedire' (Pesti tiszti írás 1807., 77), 'publicare, in publicum proponere, promulgare' (Simai: GSz. 1826.); 'herausgeben, ausgeben' (PPB., Simai: GSz. 1826.), 'publizieren, ausgeben' (Simai: GSz. 1826.); (iratot) 'ausstellen ausfertigen' (Sim. – Bal. 1899., 1902.), (körlevelet) 'erlassen (ein Rundschreiben)' (Kel. 1901., 1904.), (levelet) 'ausgeben' (Tzs. 1835., Bloch 1843.), (parancsot) 'ausgeben' (Kel. 1901.). – **1773**: a' Törvénynek, mi-helyt *ki-adják*, helye legyen. (Verböczi: Törv. 30) | **1779**: Jupiter *ad ki* most végezéseite (Besseyei: Hármás Vitézek 65) | **1779** u.:

Már minden Regulákat *ki-adok* itt, miképen kell az Hadakat a téli Quártélyokban tartani? (Geidler: Hadi oktatások² 150) | **1793**: [a király] azt *adá-ki*, hogy senki Orvosi Tudományt ne gyakorolhatna, a' ki . . . bizonyosság levelet nem mutatna. (Mátyus I.: Ó és Új Diaet. 6:387) | **1799**: a' Követ erős parantsolatot *adott ki* az Udvarába (Molnár J.: Könyvház 12:202) | **1818**: parantsolatba nem *adta* volna *ki* a' Szultán (Rátz Gy.: Tanko 25) | **1826**: *Ki-adni* a' parantsolatot. *Ki-adta* akarattját. A' szabott törvényt *ki-adni*: -ki-hirdetni (Simai: GSz.) | **1832**: A' b-i Prolegatus . . . a' következő hirdetést *adta-ki* (Erdélyi Híradó 1:140) | **1848/1952**: a felszámítással reggel 7 órakor a munkások már készen legyenek, hogy azt az illető factor átnézhesse, s hogy délután 3 órakor *kiadathassék* (Munkásmozg. kial. 1:14) | **1852 1952**: *Kiadá* parancsit a had fővezére (Arany: ÖM. 3:231) | **1853/1868**: A koronázási oklevél másnap *kiadatván*, s az országos védkins a rendek által Pozsonyból Sopronba . . . lehozatván (Toldy: M. államférfiak és írók 1:208) | **1853/1953**: Parancsolá hún fejdelem: / Minden tömlő üres legyen; / S mit ő *kiad*, mit ő beszél, / Nem tréfászó, nem pusztá szél. (Arany: ÖM. 4:8) | **1855, 1894**: Az angol . . . elvárta szépen, hogy . . . a kormány *adjon ki* rendelést építendő kunyhók iránt (Jókai: 19:182) | **1856/1951**: Mit te *kiadsz*, itt a szavam, álljon az ítélet (Arany: 1:267) | **1869 1951**: a tekintetes főkapitányi hivatal . . . hátrirati meghagyását . . . méltóztatott . . . alolirotnak *kiadni* (Munkásmozg. kial. 1:85) | **1892**: A Tarján-kompánia *kiadta* a jelszót: – Olgát nem lehet befogadni a társaságba (Herczeg F.: Mutamur 51) | **1906**: [Riminszky] *ki-adja* a rendelést, hogy vezessék elő a hátsólovakat. (Krúdy: Pod. kis. 146) | **1906**: A plébános úr *kiatta*, hoty hónap nem szabad dőgozni, mer ünnep van. (Bacsó: Adavid. nyj. 25) | **1910/1911**: Mauks Donát szenátor uram . . . azt a parancsot *adta ki* a hajdúknak, hogy „viselős asszonyokat és nemes embereket ne bocsássanak

fel a karzatokra'. (Mikszáth: Fekete város 1: 120) | 1911: — Én meg azt mondom neked, — *adta ki* kemény hangon a parancsot [Dani], — hogy eredj a dolgodra, egyébre ne legyen gondod. (Móricz: Sárarany 16) | 1912: uralkodó császáruk, Ferenc trónralépésekor *kiadatott* a jelszó: „Vissza a butasághoz!” (Krúdy: Jakobinusok 87–8) | 1916: Körülnéztem. Iszonyú ünnepélyességgel *adtam ki* az ordret. — Hozzon egy üveg pezsgőt. (Babits: Gólyakalifa 209).

Sz.: *Ki van adva* 'megparancsolták; az a parancs'. — 1790: minden Generálisoknak, és fő Tiszteknek *ki* vagyon *adva*, hogy hivataljok' s rangokhoz képest menyinyi szekereket, lovakat tartsanak (Gvadányi: Tör. háb. 128) | 1807: írásban is *ki* legyen nekik *adva*, hogy mind-egygyik... hová áll (Szekér J.: Hadi tud. 49) | 1847/1952: aszerint cselekedtem, amint *ki* volt *adva* (Petőfi: ÖM. 4: 103) | 1879/1953: *Ki van adva* még is: jó lovagok száza — ... / Szá-guldva repüljön, hogy urát megmentse. (Arany: ÖM. 5: 260). — Vö. 1916/1917: Jóreggelt kívánok, nagyságos uram... A lucernát szeretném megnézni. — Nézze... — Az árát nagyon szeretném tudni, hogy hogy tetszene gondolni. — Ott a vincellér, *ki* van *adva* neki. (Móricz: A tűznek 78).

a) '(hivatalos iratot) kiállít vki részére'; 'expedire' (Pesti tiszti írás 1807., 77); 'ausgeben' (Tzs. 1835., Bloch 1843.), 'ausstellen, ausfertigen' (Sim. — Bal. 1899., 1902.), (okmányt, jegyeket) 'ausfertigen' (Kel. 1901., 1904.). — 1835: Expediál: *kiad* (Kunoss: Gyalulat 35) | 1836/1905: Arany János 2 esztendő s deák az iránt folyamodik, hogy neki... szegénysége tekintetvén, az oskolai bizonyítvánnyal ingyen *adtnék ki* (ItK. 15: 366) | 1886/1898: Mi aztán *kiadtuk* a bizonyítványt, hogy a képviselő úr nem akart lovagias elgétételt adni (Jókai, 96: 213) | 1954: Az ügyiratot maga a miniszter *adta ki*. (ÉSz.) Vö. (átv is) ~ja a → marsrutát, → útlevelet, → úticédulát.

b) '(vmely elvégzendő munkát) ki- oszt'; '(vmely munka elvégzésére) hivata-

los megbízást ad'; 'vergeben' (Kel. 1904.). — 1826: Valamit meg-tanulásra *adni-ki*: eleibe tenni (Simai: GSz.) | 1911: Hiát az ének? [A tanító:] Az ének? Azt mind-járt *kiadom* a gyerekeknek. A mék diktálja. (Móricz: Falu 51).

13. '(színdarabot) előad'. — 1826: Játékot *ki-adni*. ein Schauspiel heraus geben. Spectacula praebere. (Simai: GSz.).

14. '(hatalma, fennhatósága felügye- lete alól vkit) kienged, kibocsát, szabadon enged' (vö. CzF., Ball.: TeljSz., ÉSz.). — 1792: Hogy ha György *ki ad*; jó — ha nem: mi addig ne is menjünk / Vissza, hanem Levél által a' Rendeknek izenjük (Horváth Á.: Hol-mi 3: b., 63) | 1848/1952: Egy országért / *Kiadnának* egy rabot (Arany: ÖM. 1: 44) | 1855: Atyá- mat Herjowa semmi áron *ki* nem akarja *adni* (Jósika: Tud. leánya 2: 6) | 1865: *Kiad* (ami el volt fogva, elbocsátja, másnak engedi által): *Ki-adni* a hadi foglyokat. (CzF.) | 1872: *kiadni* a hadi foglyokat (Ball.: TeljSz. 44) | 1879/1953: Ott van a Szigettő, ma ugar, vagy pázsit, ... / Hova egy más hajdu a törököt hordta, / Tetemes váltságért *adván ki* gyakorta (Arany: ÖM. 5: 115) | 1882: Vén korig mind kettő börtönbe' szenvedjen, / Sok arany váltságért sem *adom ki* őket (Gyulai P.: Költ. 465) | 1834: De ilyen téiben nem *adom* én *ki* szegénykémet a házból. Gyenge virágszálam, dehogy eresztem ki ebbe a vad időbe [hogy iskolába menjen]! (Móra: Daru utca 1: 19).

a) '(hatalma, felügyelete alatt levő személyt) büntetés v. további eljárás végett az illetékes hatóságnak, más ország- nak átenged, kiszolgáltat' (vö. Ball.: TeljSz., CzF.); 'exhibere, tradere' (Simai: GSz.); 'herausgeben' (Simai: GSz.), 'verabfolgen, ausliefern' (Kel. 1901., 1904., Kel. — Thien. 1942.); 'aushändigen' (Kel. — Thien. 1942.). — 1826: *Ki-adni* a' gonosz-tévőt (Simai: GSz.) | 1833: Franciaország a' szökevé- nyeket vagy is menekvőket *kiadja* (Hel- meczy, Jelenkor 2/1: 295) | 1838/1885: Most rászédett, s én eltökélt vagyok / Lábához tenni áruló fejét. / *Add* őt nekem *ki* (Vörösmarty, 4: 356) | 1872: nagy

szenyifoltot ejt magán a kormány, ha *kiadja* a politikai menekülteket; (Ball.: TeljSz. 2: 44) | 1879/1953: Nem tudá a sorsot, mely idővel rá vár: / Hogy *kiadja* Károly cseh Király és császár (Arany: ÖM. 5: 191) | 1879/1953: Adja ki a zsoldos katonát is, Wernert, / Kit az áruláskor egyszerre megismert (Arany: ÖM. 3: 264) | 1885/1897: átadta neki a várparancsnokságot a bátyja, jól a lelkére kötve, hogy semmiféle potentátnak a várat *ki* ne *adja* (Jókai, 71: 200) | 1888: a nemes város kezében legyen a hatalom, *kiadni* azokat a halálnak pallos által, a kikre az nem vágyik (Mikszáth: Club 190).

b) '(hatalma, felügyelete alatt levő személyt) ideiglenesen vmiylen célra átenged'. — 1803: *Ki-adni* . . . a' leányt szolgálatra; a gyermeket asztalra [étkeztetésre] (Baróti Szabó: Magy. Vir. 12) | 1843: Olivért *kiadni* szándékoznak [az irtalomházból vmi mesterembernek, hogy mesterséget tanuljon]. (Gondol—Dickens: Twist 1: 38) | 1880, 1917: Mikor a fiatal-ság kinőtt a Pál deák fegyelme alól, akkor nagyban és egészben *kiadatik* a tanyára (Baksay: Irod. dolg. 3: 337) | 1889, 1917: fiát szolgálának, leányát szolgálának soha senkihez *ki* nem *adja* (Baksay: i. m. 2: 12) | 1912: De nekem magamat kell agyonverni és elégetni és kínomban a húsomat marni és *kiadni* a gyereket dajkaságba. (Móricz: Tavasz szél 190).

c) *~ja a leányt* 'ausgeben' (Tzs. 1835., Bloch 1843.).

a) 'leánykérőnek igenlő választ ad' (vö. 1879/1953: Arany: ÖM. 5: 311). — 1847/1952: Már *kiadták* a lányt, még ma jegyet váltunk (Arany: ÖM. 3: 18) | 1879/1953: Meg is kérte rögtön s Toldiné *kiadta* [a leányt] / Gyűrűvel a gyűrű helyét változtatta; (Arany: ÖM. 5: 298).

β) 'esküvőn a vőlegénynek átadják'. — 1908: A násznagyok tréfásan kéri s *adják ki* a menyasszonyt, (Móricz: Szatmár 9).

γ) 'leányát férjhez adja'. — 1798: Leányait nagy rendi Emberekhez, szép

Summákkal *ki adják* (Nánásy B.: Test. 569) | 1826: *ki-adni* a' leányát: ferjhez [!] adni, ki-házasítani (Simai: GSz.).

15. *~ja kezét* 'eljegyzí magát, vkinek a menyasszonya lesz'. — 1790: De édes leányom! késő már sütvé, ha *ki-attad* a' kezedet, tsak menny, a' hová indúltál (Simai: Igazházi 39) | 1803: *Ki-adni* kezét (magát el jegyzetni) (Baróti Szabó: Magy. Vir. 12) | 1826: *ki-adni* a' kezét: magát el-jegyzeni . . . sich mit einem versprechen. Manum dare alicui in signum conjugii. Már *ki-adtam* a' kezemet: meine Hand ist schon versagt. Jam alteri promissa sum. (Simai: GSz.).

a) *~ja testét* [nő] 'férfinak odaadja magát'. — 1780: Réá kell azért ötét várni a' keresetre, ha tudni illik felesége első esete után többször testét *ki* nem *adgya*; (Cserei F.: Assz. törv. 217).

16. '(nem ismert v. elhallgatott tény, körülményt) elárul, felfed, leleplez'. — 1780: Ha mit tudsz felöle, *add-ki* értelmére (Dugonics: Uliss. tört. 27) | 1788: Csak egy tapodásnyira vólt töllem: hogy Személyem' *ki-nem-adttam* előtted. (Dugonics: Etelka 2: 188) | 1790: Ha előbbeni gonosz Tetteimet világossan *ki-adtam*; nincsen semmi okom, miért kellene előfödőznöm a' hátra-maradttakat (Dugonics: Arany pereczek 428) | 1794: Szerették ötét ezen Ifiak, és előtte bátorságossan *ki-is-szokták-adni* szíveknek minden titkait (Dugonics: Jeles tört. 1: 197) | 1804/1894: Kéntelen az értelem az érzékenységnek gyermeki indulatit, zenebonáit fedezni, mivel okossága, annak bolondságait *kiadni*, mások előtt szégyenli. (Besseyei: Bihari remete 97—8) | 1821/1884: Én a titokjelt hűséggel *kiadtam* (Vörösmarty 3: 89) | 1826: *Ki-adá* (ki-fakasztá, ki-jelenté) a' mit eddig el-halगतott (Simai: GSz.) | 1832: szökött szológád *kiadá*, mint öteted-el Péter úrért jó férjedet (Fáy Á.: Bélteky 2: 190) | 1913: mindenikük rettegett, hogy valamelyes célzásban kénytelen lesz saját magáról valamit *kiadni* (Móricz: Kerek Ferkó 162) | 1935: *Ki-atta*,

hoty kívül lopták el a lovat. (Csúry : SzamSz. 1 : 492).

a) 'elhallgatott, eltitkolt véleményt, meggyőződést' terjeszt'. — 1804/1894 : Valaki a királya és hazája törvényes állása ellen való hitszegést igazságnak veszi magában és magából *kiadja*, méltán el kell életének törültetni (Bessenyei : Bihari remete 25).

17. 'vkít) másnak mond, mint ami'. — 1809 : mindenik abban a vélekedésben volt, hogy ez egy Szitziliából származott úgyostól született légyen, minthogy ezt a' Fejedelem úgy *adta ki* (Szekér J. : Robinson 2 : 194) | 1826 : Roszsz embernek *adni-ki* valakit. (Simai : GSz.) | 1884 : jó, hogy itt van, most már maradjon is vélek . . . Majd *kiadja* őt is közeli rokonnak (Vajda J. : Dal és besz. 64).

18. 'feljelent, elárul vkít'; 'aufgeben' (Bloch 1844.). — 1789 : 'S meddig emészti kemény hagyásod / Aggódó fejemet : hogy *ki* ne *adjalak?* (Pézteli : Mind. gyűjt. 2 : 149) | 1851 : a fejedelem tanácsosai . . . felszólításomra a gyilkosokat *ki* nem *adják* (Jókai, Remény 2 : 19) | 1879, 1953 : Hirdete egyszermind esztergomi érsek / Toldira nagy átkot, szélyel a községnek : / Legyen átkos minden betevő falatja, / Még annak is, aki házába fogadja, / Aki befogadja, rögtön *ki* nem *adja*, (Arany : ÖM. 5 : 139) | 1882 : *Adja ki* a társait ; úgy is megtudják a dolgot előbb utóbb (Tolnai L. : Báróné 1 : 91) | 1898 : egy öleléséért kész *kiadni* a világ minden Zapatáját (Ambrus : Kisassz. 82).

19. 'bizonyos mennyiséget kitesz' (vö. Ball. : TeljSz., ÉSz.); 'von sich geben, ergiebig seyn' (Márton 1823.); 'reddere' (uo.). — 1816 : két köpű egy akó mézet, sőt bővebben *kiadott* volna (Kaló : Méhtartás 300) | 1823 : a' gabona . . . sokat *kiád* (Márton, *ausgeben* a.) | 1856 : az anya-széna szűken *adott ki* (Fáy A. : Szutyogfalviak 2 : 32) | 1861 : végignéz a fán, uraim, és megmondja egy hasábig : hány ölet *ad ki* (Fáy A. : Hulló virágok 47) | 1872 : ez évben egy kereszt búza

nem *ad ki* többet egy kilánál ; a gőzmalmi liszt többet *ad ki*, mint a vízi malomé (németes) (Ball. : TeljSz.) | 1872 : Az előtt nagyon jó szapora babnak szokták nevezni a magyar gazdaasszonyok, a melyik a németnek „ausgiebt” ; bezzeg most már a tarhonya sem szaporodik többet, hanem *kiád*. Egy hitvány idegen kiszorítja . . . szép eredeti kifejezéseinket! Aztán ha még jól volna fordítva, de *kiad* nem annyi mint „ausgeben” hanem mint „heraus- vagy hinausgeben”. (Nyr. 1 : 293) | 1882 : roppant sokba kerül [az épület]. Vajjon *ki adja* a biztos per centet? (Tolnai L. : Báróné 2 : 161) | 1892/1917 : Ami hiányzik, azt *kiadja* a kert, meg az erdő (Baksay : Irod. dolg. 1 : 37). — Ugyanide (*átv*) : 1886/1898 : Valamennyi királyi város követeinek a szavazata „egy” szavazatot *adott ki* (Jókai, 96 : 1).

a) 'bizonyos rendeltetésnek megfelel, bizonyos célra szolgál' (ÉSz.). — 1882/1904 : A feje alját levendulacsomagok *adják ki*. (Jókai, 70 : 172).

b) '(vmely követelményt) kielégít' (ÉSz.). — 1856/1889 : A legtöbb sor tisztán és szabályosan *kiadja* a jambust (Arany : Lev. 2 : 94).

c) [anyagi helyzet] 'lehetővé teszi, megengedi (vminek a létrejöttét, megvalósulását)'. — 1856/1883 : Az első „Toldi” árából már semmi sincs, föl kellett szedni házi szükségre, mert a fizetés nem *adta ki* (Arany, Ercesey S. : Arany él. 107) | 1858/1883 : Nem *adta ki* a jövedelem, hogy kiránduljunk valamerre (i. m. 133) | 1878 : én régen akartam már kipadlóztatni a szobámat, de sohasem *adta ki* a mód. (Jogász humor 44) | 1900 : újat szerezni . . . nem *adta* még *ki* a város módja (Vay S. : Társasélet 1 : 16).

d) *az idő, az alkalom ~ja* 'lehetővé teszi, megengedi vmely dolog létrejöttét, megvalósulását, megtörténtét, tett végrehajtását'. — 1853/1894 : nem teszünk egy ugrást Majósfalva felé? — Nem tudom, János. A hogy az idő *kiadja*. (Jókai, 3 : 208) | 1861/1889 : Azt sem bálnám, ha vele előre a czikk közölhető volna. Nem

lehetne-e a Brassai cikkét három számra terjeszteni? Akkor *kiadná* az idő (Szász K., Arany: Lev. 2: 343) | 1874: meghagyták hogy a mikor csak az alkalom *kiadja*, mindig tudósítsuk őket (Györy – Cerv.: Don Quijote 2: 223) | 1874–76/1904: ön... ültethet paprikát, ha még *kiadja* az idő (Jókai, 61: 395) | 1879/1953: Oh, ha esetem most méltó lenne rátok, / Lajoshoz sercglő nagy családok! / ... / De sem a képirót siker nem biztatja, / Az idő és hely mostan *ki* nem *adja*: (Arany: ÖM. 5: 147) | 1891: Az öt esztendő még csak *kiadná* az időm (Baksay: Szeder-íclák 128).

20. ~ja magát

a) 'felfedi igazi kilétét; elárulja magát; felfedi szándékát'. – 1786: semmi módon *ki* nem *adta* magát, *ki* légyen ő. (M. Hírmondó 360) | 1792: el-tökéltette magába, hogy... *ki* légyen ő, *ki* fogja magát *adni* és meg-esmértetni. (Gvadányi: XII. Károly 7) | 1793: Ez, nem tsak Isteni Követnek *adta-ki* magát, hanem meg-is bizonyította, hogy ő az (Látzai: Tan. könyv. 318) | 1798/1922: Miért nem *adta ki* magadat akkor estve csak egy-két szócskával is? (Csokonai: Lev. 2: 649) | 1826: Nem kell nékik *ki-adnunk* magunkat: wir müssen uns gegen ihnen verborgen halten. Tecti ad illos esse debemus. (Simai: GSz.) | 1843: ő valósággal az az ember, kinek magát *kiadja* (Gondol – Dickens: Twist 1: 187) | 1888: Hozhatsz tanúkat, a kik beigazolják, hogy az vagy, a kinek magadat *kiadod*? (Mikszáth: Club 67) | 1938: De ú magát nem *atta: ki*, hogy ú Placida. – *Ki-atta* magát a fársán:gos. (Csúry: SzamSz. 1: 492).

b) 'másnak mondja magát, mint ami' (vö. Nyr. 21: 328); 'adsimilare, profiteri' (Márton 1818.); 'ausgeben, vorstellen' (Simai: GSz. 1826.), 'sich für etw. ausgeben' (Márton 1803. stb., Simai, Ball., Kel. stb.). – 1785: magát a' német és az Aszszony úgy *adák-ki*, mint... Házos-személyek (M. Hírmondó 828) | 1787: alig húzhatják a' loplet, még sem *adják* betegnek *ki* magokat (Mátyus I.: Ó és új Diaet. Előb.

12) | 1791: [a székelyek] Etele Népének *adlak-ki* magokat (Sándor I.: Sokféle 1: 8) | 1791 1891: Egy rendes Leány úgy *ad ki* magát, mint valamely Özevy Katona Tisztne Leánya (Kazinczy: Lev. 2: 225) | 1794: Szűznek *adja-ki* magát a' Meny-asszony (Kármán, Uránia 2: 43) | 1794: Hitegetők, a' kik Messiásnak *adták ki* magokat (i. m. 282) | 1796: Ez a' fejedelem hogy a' maga kegyetlenségét palástolhassa, úgy *adta ki* magát, mint a' *ki* boszszút akar állani a' meg-ölettetett András Királyért (Hatvány P.: Tört. 164) | 1811: Tsak azt számom... / Kinek... mint ártatlant / Magad' úgy *adod ki* te. (Terhes Sám.: Ziza 105) | 1814: kér megengedni nékie, hogy Apám gyanánt *adhassa ki* magát. (Bárótzai: Adeptus 84) | 1825: Natóliából valónak *adtamki* magamat (Bors Sám.: Kenyerm. 27) | 1826: Bolondnak *adta-ki* (tetette) magát. Ki-pusztulttnak *adni-ki* magát. Férjfiúnak *adta-ki* magát. (Simai: GSz.) | 1828: magam', mivel klavirozni tudok. Klavir-mesternek *adom ki* (Kovács P., Uránia 281) | 1833: nemesnek *adod ki* magad, s pöffeszkedel, hogy tudsz / Törvényt! Erkölsöd rég nem nemes (P. Thewrewk J.: Törv. tan. 13) | 1837: Sok tündés után abban állapotam meg, hogy khinainak *adom ki* magamat, és úgy lopódzom be a' Kufinodurra (Vajda, Aurora 16: 357) | 1854: A király, vagy mint magát kedvese előtt *kiadta*, Kázmér (Szathmáry K.: Sirály 1: 160) | 1861: [az az ember] magát most szabadult foglyoknak *ad ki* (Haray V.: Tör. 110) | 1862/1894: S ha egy álmezben felismer-ték, ismét más divatot öltött, más házhoz szegődött, másféle parasztnak *adta ki* magát. (Jókai, 17: 269) | 1869/1896: Urnak született... s... *Kiadja* magát parasztleánynek (Jókai, 41: 83) | 1872: ennek vagy annak *adja ki* magát (gibt sich aus), e helyett hogy hazudja, tettei magát (Nyr. 1: 293) | 1877/1895: Némelykor olyan öltözékeket látunk a páholyokban, a mikkel bátran *kiadhatja* magát valaki keletindiai „begum"-nak (Jókai, 26: 185) | 1878 1904: Álnév alatt *kiadtam* magam

nemes embernek. (Jókai, 65 : 12) | 1888 : akadjon olyan magyar Zay, a ki *kiadja* magát egy napra ama bizonyos Zaynak (Mikszáth : Club 37) | 1890 : Hogy jobban megélhessen [a diák], hol kőművesnek, hol fazekasnak *adta ki* magát (Ethnographia 1 : 443) | 1893 : az elitelt Nagyviday Ferencz királynak *adta ki* magát (Mikszáth : Pertye 219) | 1900 : hisz még azok is hasznosnak látják a közönség előtt testvérekül *kiadni* magukat, a kik nem azok (Szűry D. — Goncourt : Zeng. 115) | 1901, 1908 : [Blivinszky] eukrásznak *adta ki* magát (Mikszáth : Szelistyei 271) | 1907 : Az ifjú nem tud nélküle [a vértanúságra szánt leány nélkül] élni; kereszténynek *adja ki* magát, csak azért, hogy őt is megöljék. (Anbrus : Törpék és óriások 115) | 1911 : mégis cudarság, hogy ez a vén kutya Turi, ha mán zsupkötő mesternek *adja ki* magát, olyan rondán csinálta meg azt a fedelet, száradjon el a keze. (Móricz : Sárurany 50).

e) 'feltárja szándékait, érzelmeit'. — 1784 : Ksenofon mingyárt az első Könyvben úgy *adja ki* magát, hogy mind azokat elő-akarja beszélteni (Szilágyi M. : Cziropedia 1 : el. 19) | 1785 : Akarattját arról hogy én hozzám jő *ki-adta* (Wesselényi — Fenouillot : Gállya Rab 63) | 1786 : világosan *ki-adtam* neki magamat és feleségemnek meg-kértem (Mándi S. : Mesék 74) | 1788 : Ezek-után Etelka, nem birhatván gerjedelmivel, egészen *ki-adtta* magát [ezt szóllván] (Dugonics : Etelka 1 : 102) | 1790 : az egész Brabantzia, Hennegau, és más Tartományok, világosan *ki adták* magokat, hogy ök nem engedik a' Hazájok szabadságát (Szirmay A. : II. József 52) | 1796 : A Felsőleges Atya ekképen *adta ki* Magát (Bessenyei S. : Elveszt. parad. 2 : 87) | 1807 : Ímé *ki-adtam* magamat, / . . . / Érthetd minden szándékomat (Habzó szerel. 37) | 1826 : Bátran *add ki* magadat : sicher en[t]decke deine Gesinnung. Tuto expomas animi tui sensa. (Simai : GSz.) | 1887 : Legjellemzőbb az emberekre amaz állapot, a hol . . . *kiadjuk* önmagunkat : a szenvedélyek rohama (Riedl : Arany 92).

d) 'elárulja titkait, elmond mindent, amit tud'. — 1767 : Nints különben : *ki-adta* magát egészen, meg-vallott mindenedet. (Illei : Titus 152) | 1768 : Némellyek magokat olly könnyen *ki-adgyák*, / Hogy titkos dolgokat minnyájan megtudgyák (Miháltz I. : Seneca 31).

e) 'kiszolgáltatja magát vkinek; vkire, vmire rábízta magát' — 1808 : életeket-is, a' tündér szerentsének, bizonytalan kotzkáira *ki adják* (Farkas A. : Dieta 32) | 1826 : Magát mindennek *ki-adni* nem okosság : sich einem jeden zu er Kennen [!] geben, seine Gesinnung zu endecken, ist eine Dummheit. Se cuilibet aperire, manifestare, non est sapientis. (Simai : GSz.) | 1872 : kiszolgáltat; minden eselédjének *kiadja* magát (Ball. : TeljSz.).

f) 'jelenség vagy tulajdonság) jelentkezik, mutatkozik'. — 1760 : jobb hogy az a' benne . . . meg-gyült . . . rútság a' testen *ki-adja* magát [mint fakadék] (Weszprémi I. : Röv. Okt. 46) | 1760 : Hamar *ki adta* magát . . . az embereknek gonoszságok, melly meg tetszik . . . a' Káin tselekedetéből (Bod P. : Anyaszentegyh. hist. 28) | 1774 : a' ragadó nyavalyák a' Juhokon *ki-adják* magokat (Juh-nevelés 140) | 1788 : Igen *ki-adtta* magát mind úri nemzete, mind nemes fel-neveltetése. (Dugonics : Etelka 1 : 71) | 1790 : van egy meleg forrás, melly a' Vág alatt által foly, és egy Pöstyényi nevű falú mellett ismét *ki-adja* magát (Pézteli : Mind. gyűjt. 3 : 210) | 1795 : Végre midőn Augustus és Antonius közt a' nyilvánvaló hadakozás *ki-adta* magát; (Mindszenti S. : Hist. diction. 1 : 261) | 1798 : Eszen hajlandóságok . . . nagyobb tüzességgel *adják ki* magokat (Nánásy B. : Test. 495—6) | 1800 : Mihelyt pedig a' gyűlladás valahol *kiadja* magát (Domokos : Tűz 6) | 1817 : szembe tűnőbben *ki-adja* magát a' lábak' ugrássa ebben, mint . . . öt lábú deák versekben (P. Horváth Á. : Rudolfias el. XVI.) | 1822 : Azok a' különböző betegegek, mellyek a' szelid állatoknál, különösen a' szarvas marháknál *adják ki* magokat (Puez A. : Babona 114—5).

a) (*vad*) 'élőlény mutatkozik'. — 1860: *Kiadja* magát vagy kiötlök a vad, midőn a sűrűségből tisztásra jő ki. (Béreczy K.: Vadászmuészót. 8).

g) (*nép*) 'kiformálódik, megmutatja alakját' (vö. Nyr. 21:328). — 1766: Helye lehetne az Érvágásnak mind az, valahol az ér úgy *ki-adja* magát, hogy meg-lehessen lyukasztani. (Mátyus I.: Diaet. 2:408) | 1792: A' félig által-látszó fain tserép edények sokkal keményebbek azoknál, mellyek, Tsing-tesingben, készítettnek, és a' festés sokkal jobban *ki-adja* rajtok magát. (Fülep G.: Uzong 227) | 1892: *Kiaggya* a magát, csak légyön készönn egészen (Nyr. 21:328; Sánta vid., Borsod m.).

i) 'kiköltekezik, elkölti minden pénzét'. — 1826: *ki-adtam* magamat egészen (Simai: GSz.).

B. tn

1. '(vmely anyagot) felhasználás végett kiszolgált, átnyújt' (ÉSz., vö. A. 2. a.) — 1875: Jókainé épen a konyhára *adott ki*. (Jókai: Eml. 2:24–5) | 1877: Nem csoda, hogy egy kulesárné sem tartja ki oly házban, hol az úr *ád ki* a spájzból (Kvassay E.: Vil. abl. 293) | 1915: keresek magamnak egy nekem való feleséget. Olyat, aki . . . tud . . . házidolgokra felügyelni, eselédnek *kiadni* (Móricz: Mesék a zöld fűvön 69) | 1954: Ő a raktáros, ő fog *kiadni* (ÉSz.).

2. 'kártyában elsőnek játszik ki, kártyalapot játszasképpen az asztalra dob; kihív, elsőnek tesz le az asztalra' (vö. CzF., Ball.: TeljSz., vö. A. 4. a.); 'ausgeben' (Tzs. 1835., Bloch 1843.), 'ausspielen (eine Karte)' (Kel. 1901., 1904.). — 1845: Nem én *adok ki* (Szigligeti: Vándorszín. 53) | 1847: 'fórhand' vagy *adj ki!* (Vas G.: Életkép. 87) | 1865: Most te *adsz ki*, nem én. (CzF.) | 1872: most én *adok ki*; (Ball.: TeljSz.) | 1888: A kiosztás megtörténvén, a Vorhand *kiad* (Parlaghy: Kártyajátékok 70) | 1917: Indulatos lett, elhallgatott, *kiadott* a fekvő kártyákra. (Móricz: Árvalányok 117).

3. ~ *vkín* (1792: SzD.² 144).

a) 'kiteszi a szűrét, elűz' (vö. Simai: GSz. 1826.), 'elutasít, elbocsát, magától elküld' (CzF.), 'nyakáról leráz vkit' (Ball.: TeljSz.), 'elutasít vkit, megszabadul vkitől' (Bal.), 'elutasít vkit, megszabadul vkitől, aki terhére van, kellemetlen neki' (ÉSz.); 'tollere, infringere, dissolvere, ex-autorare, pellire' (Wagner: Phras. 1750. 410, 469, 919), 'de possessione dejicere' (PPB.), 'eum missum facere, exterminare' (Simai: VSzót. 1810. 2:19), 'eliminare' (Kassai 1:122); 'aufheben' (Wagner: Phras. 1750. 410), 'treiben, verjagen, verstossen' (i. m. 919), 'abschaffen' (Meliboëus: Ung. Sprachm. 1774. 178; Tzs., Bloch stb.), 'fortschaffen' (Márton 1799.). — 1755: örökös vég búcsút vettél tőle, s-*ki adtál* rajta, (Pinamonti J. P.: Magános 72) | 1785: mi ördögnek nálunk a Papot [!], úgyis sok költsége van a' falunak; hiszen a'Krisztus meg-ölte az ördögöket, már nints kitől félnünk, hanem [= tehát] *adjunk-ki* a' Papon. (Kónyi J.: Demokritus 85) | 1798: ötet a' Fő-papságra emelik; *ki-adván* eme' mostanin. (Dugonics: Szercsenek 2:65) | 1808: nem tudja az ember, hogy' *adjon-ki* rajtad (Kazinczy: Marmontel. 77) | 1817: kiadott a' szolgáláján: dimisit famulum suum (Verseggy: Anal. 2:364) | 1821: [Dunai dialectusban] bútsút adunk nekik . . . *ki-adunk* rajtok. (P. Horváth Á.: M. ny. dialect. 59) | 1826: *ki-adni* a' feleségén. *Ki-adni* a' haszontalan, 's ártalmas rozszz szolgán. A' nép' sepreje *ki-adott* rajtam (Simai: GSz.) | 1830 el/1831: Mátyás is megköszöni, hogy *kiadtunk* a kelletlen vezetőn. (Kisfaludy K.: Munkái 3:163) | 1833: Eleget rimánkodtam Anyámnál, hagyna föl mindennel; de hugom a' viszketeg-talpú csak azt mondogatá: hogyan *adjunk ki* a' már meghívott vendégeken (Csatky, Uránia 6:78) | 1850: Azon asszonyságnál, kihez a leány szolgálatba állott, már nem találta őt, az asszonyság *kiadott* rajta, mert fiatal férje volt (Jókai, Reguly-Alb. 373) | 1852/1888: meg kell vallani, hogy bodzafa poétái nagyobb részén már *kiadott*, s egész számai vannak egyetlen vers nélkül (Arany:

Lev. 1 : 281) | 1865 : *Kiadni* a rosz cseledén, a hűtlen szolgálán (Cz.F.) | 1880 : Lásd, mennyi jót nyersz, hogy egyéb isteneken *kiadtál* / Csupán mitőlünk! (Arany-Arist. 1 : 155) | 1887 : Én rajtam *kiadtak*, mi előtt rájuk kötöttem volna magamat (Baksay : Gyalogösvény 1 : 117) | 1909/1917 : Tompán, göresösen zokogott az asszony. — Én, én, örült bolond... Rajtakapott... — s csikorgatta a fogát. — És megvert, hogy ott nyultam el az udvaron. Van egy órája, hogy ott fagytam. Hová legyek? Kicsukott. Csak hozzád jöhettem. Máshoz ha megyek, végem. Akárki más *kiád* rajtam... (Móricz : Hét krajeár 266–7) | 1910 : Biróné [Gedlhez] : ... Ágrúl szakadt kutya te! Itt felfogok a semmiházin, a kiu mindenki *kiád*, a ki lábakepezájának se kell senkinek. (Móricz : Sári bíró 48) | 1912 : *ki* kell *adni* a képzelt vetélytárson (Móricz : Galamb papné 214) | 1913 : — Hát hová menjen [Ferkó], ha az ídes apja *kiád* rajta? (Móricz : Kerek Ferkó 66).

Sz.: *Kiadtak rajta, mint a patai szűrön* (1808 : Kresznerics : Közm. 1 : 35; 1819 : Horváth Á. : Péld. 39). Vö. *kiadtak rajta mint a pataiak a szűrön* (1808 : Kresznerics : Közm. 5 : 94 a; 1820 : Dugonics : Példabesz. 1 : 31, 204; 1851 : Erdélyi : Közm. 322; 1872 : Ball. : TeljSz.). — 1803 : *ki-adtak* rajta, mint a' Patai szűrön : kitették a' szűrít : eb-rúdonn kivetették : utat mutattak neki : ki-felé fordították a' szekere rúdjyát : el-igazitották, -úzték, -szem elől el-zaklatták (Baróti Szabó D. : Magy. Vir. 12). — Eredetére vonatkozólag ld. Marg. 437. — Vö. még: *Kiadtak rajta mint a serfőzők az ürmön* (1851 : Erdélyi : Közm. 349; 1896 : Marg. 437); *kiadott rajta mint eb a taligán* (1803 : Baróti Szabó D. : Magy. Vir. 12; 1808 : Kresznerics : Közm. 1 : 35, 241; 4 : 170; 1851 : Erdélyi : Közm. 100; 1872 : Ball. : TeljSz.).

b) 'kikosaraz, kérőnek, udvarlónak elutasító választ ad'; 'pronubos repudiare' (Simai : GSz. 1826.); 'den Korb geben' (uo.). — 1787 : Száz kérőkön *ki adott*, jobbára motskosan. (Faludi : T. É. 134) |

1808 : Hát szeretőd van-e már?... Volt egy, de *kiadtam* rajta. (Verseghy : Külneki Gilméta 103) | 1826 : Száz kérőkön *ki-adott* : kosarat adott nekik (Simai : GSz.) | 1838/1883 : ha nem mégysz hozzá, ha ma *kiadsz* rajta, szólj, mi vagy te a világ előtt? (Csató Pál Munk. 238) | 1846/1879 : Tudtam, mihelyt önhöz lesz reménye, *kiad* rajtam (Szigligeti : Szekr. rejt. 36) | 1861 : A kitörésnek elejét kell vennem és... kibékéltetnem őket, különben a milly tüzes és határozott Mathild, könnyen *kiadhatna* a derék bárón (Fáy A. : Hulló virágok 64) | 1869/1896 : Ön azt mondja, *kiadtam* a kérőmön. (Jókai, 61 : 309) | 1870 : Kérők elől be nem dugám fülem! / S rajtok *ki* nem *adtam* rest halasztgatással; (Lőrinczi Zs.—Shaks. : VI. Henrik 3 : 234) | 1880/1904 : *kiadok* minden kérőn, várok a tíz esztendő leteltéig (Jókai, 62 : 237) | 1887 : miért is *adott* csak ő *ki* a két derék kérőn? (Baksay : Gyalogösvény 1 : 231) | 1889 : Biás nem tartja többé méltónak leánya kezére... így *kiadni* ő rajta, a miniszteren, egy Bacsó Kanuton! (Iványi Ö. : Püspök 2 : 183) | 1895/1901 : Mindenütt az asszony *adott ki* rajta [az udvarlón], nem a férj (Mikszáth : Szt. Péter 61) | 1916/1917 : — A sunyi... Jólt [!] tetted, hogy *kiadtál* rajta... No, hallod, avval ugyan jól jártál, hogy megszabadultál tőle. (Móricz : A tűznek 97) | 1918 : [Fortunátus :] Végem!... Te senki, te semmi teremtés... Miattad kiket dobtam el! Meg kellene fojtanom, meg kell némitani, hogy ki ne kiáltsa! Rajtam *kiád* egy cseléd-lány! (Móricz : Fortunátus 94) | 1922 el./1926 : Láthatta a leány, hogy ő már nem ellensége. Igaz, hogy egyszer rászólt : — Siess : a csendőröd!... Aztán hát mire volt az jó? Az őrmesteren úgyis *kiadott* a leány. (Gárdonyi : Biri 141).

c) 'férjhez ad vkit' (vö. 14. c. γ.). — 1883 : Atyád helyett *kiadhatok-e* rajtad? (Dóczy L. : Ut. szerelem 202).

d) 'elárul vkit; elmond vkiről vmit'. — 1845 / 1952 : Én oda férkőztem, titkok titkába hatottam, / Sőt ami több — *ki* ne

adj ám rajtam — még a királyi / Városok irati közt is meghajtottam a hérót. (Arany: ÖM. 2: 10) | 1839: Az öreg ... *kiadott* rajtuk, hogy bele-belekóstolnak néha az édes italba (Iványi Ö.: Püspök 1: 134).

e) ~ *magán* 'elárulja magát' (Arany jegyzete, vö. 1879: ÖM. 2: 548); 'sich entledigen' (Tzs. 1838., Bloch 1844.). — 1879/1953: Mindez a királynak tetszett igen, nagyon, / Kicsi kéne hozzá, hogy *magán kiadjon* (Arany: ÖM. 5: 14) | 1887: Ildikó ily módon *kiad* *magán* (Riedl: Arany 142).

4. ~ *vmín*

a) 'túlád *vmín*, elad *vmít*; megszabaddul *vmítől*' (vö. Ball.: TeljSz.); 'etwas von sich stossen, verweren' (Márton 1800., 1807., 1811., 1816.), 'verstossen' (Márton 1803, *verstossen* a.). — 1785: mindjárt a' rosszszabbakon, és a' melyek nem annyira szükségesek *adgyatok-ki*. (Baromveszély 22) | 1826: A rosszsz kártyán *ki-adni*, a' játékban (Simai: GSz.) | 1838/1885: Csak valld ki Bod, te ingyen véssz, de drágán, / Felette drágán *adsz ki* árudon. (Vörösmarty, 4: 309) | 1847: a pénzen *ki*-, *magának meg bead* (Vas G.: Életkép. 56) | 1860: Nincsen már [meg a esontváz], *kiadtam* rajta (Jókai: Kakas M. toll. 1: 67) | 1872: *kiadtál*-e már azokon a rossz gebéken? (Ball.: TeljSz.).

b) 'lemond *vmítől*'. — 1770: az udvari ember ... *adgyon-ki* az efféle tündér [!] képeken (Faludi: UE. 2: 167) | 1781: Kérdés: Nem vólna-é inkább tanátsosb, e'-féle italokonn *ki-adni*, mint sem azokat lábra kapatni. (M. Hirmondó 58) | 1793: te vagy az az Eggyetlen, a' ki *kiad* barátságomon. (Kazinczy: Diogenesz 234.) | 1808: [a latin betűk] nálunk megöröködvén, rajtuk ugyan csak *ki* sem *adhatunk* (Pápay S.: M. Lit. 132) | 1832: a' rákokon, szinte kedves ételen az előbb *kiadtam* nem bizván felnyithatásokhoz (Aurora 11: 151–2) | 1862?/1898: De Bente felszólal: „Nem uram, királyom! / Te is *kiadtál* lám a második tálon. / Tudom én, hogy mi a becsület. Bár szépen / Kinálnak, azt mondom, hogy elég volt nékem! (Jókai, 98: 353).

c) 'túlteszi magát *vmín*, nem vesz figyelembe *vmít*, könnyen vesz *vmít*'. — 1803: A' szükséges óltalmon *ki-adott*, 's magát a' farkas hűségére bízott bárány, annak kaszája alá kerül (Baróti Szabó: Magy. Vir. 137) | 1809/1879: minden jó, vagy bal dolgon nevetéssel *ad ki* (Vitkovics M. Művei 3: 14) | 1812: ezen Ész kimíveltetésében szinte még arrais [!] rávihesse valaki a dolgát, hogy a' közönséges Okosságoknak állításain 's fenéktetelein utóbb egészben *kiadhasson* (Ruszek: Filoz. 1:95).

d) 'elárul *vmít*'. — 1877/1951: Szép menyasszony .../... hogy titkán *ki* ne *adjon* / .../ Lenyugoszik (Arany: ÖM. 1: 341).

e) 'félre tesz *vmít*, kivetkezik *vmiből*'. 1750: Ahoz láss, hogy *ki adhass* az izetlen kedvetlen dolgokon. (Faludi: UE. 1: 142) | 1770: Méltó azért, hogy az értelmes ember illyes motskain korán *ki-adgyon* (i. m. 2: 109) | 1771: egy Nemes embernek *ki* kell *adni* minden udvari erköltsen; ha jámborúl akar élni; (Faludi: NU. 57) | 1803: *ki-adni* az emberségen; udvari erköltsön (Baróti Szabó: Magy. Vir. 12) | 1807: Ezek ottan lassanként *ki adtak* durva szokásokon (Farkas Fer.: Vil. ritk. 69) | 1808/1879: a kedvetlenségeken türelessel s a következő vígságnak reménylésével *kiadunk* (Vitkovics M.: Művei 3: 9) | 1826: *ki-adni* az emberségen, azt félre tenni, abból *ki-vetkezni* (Simai: GSz.) | 1829: Azon legyen [a tanító], hogy homályos, zavart, elégtelen, 's hibás észméretein [!] tulajdon tapasztalása 's elmékedése által *kiadjon* (Imre J.: Bölcselkedés 1: 322) | 1870: De *adjunk ki* a tréfán és beszéljünk egészen komolyan. (Rákosi J. — Shaks.: A hogy 167).

f) ~ a *munkán* 'a munkát elvégzi'. — 1794: Nem késem a' munkával, hamar *ki-adok*, fel-adok rajta. (Gyarmathi S.: Nyelvmester 2: 173).

SÁRGA I. mn *sárgább*

1. 'színekben a zöld és a narancsszín közé eső szín; olyan, amilyen az érett citrom v. a szalma színe'. (ÉSz., vö. CzF.,

Ball.: TeljSz., Bal.); klat. 'galbinus' (Bartal, Du Cange); összefoglaló klasszikus latin neve nincs, különböző árnyalatainak latin neve 'croceus' (1767/1801: Croceus: Sáfrány-színű, *Sárga*. PPBl., vö. Crocinus: *Sárga* mint a' sáfrány. I. m.), 'flavus' (1767, 1801: Flavus: Mézszínű, *sárga*. PPBl. | 1795 k.: Sárig, sárog, *sárga*: Flavus. Takáts R.: Told. Q. v. | 1808: *Sárga*, Flavus. Sándor I.: Sokf. 11: 168 | 1818: Flavus... *sárga*, sárgás, szöke, aranyszínűsárga, mézszínű *sárga*. Márton | 1884: flavus... aranyűsárga, verhenyős *sárga* Finály), 'fulvus' (1767, 1801: Fulvus... Arany-színű, *Sárga*, Verhenyős *sárga*. PPBl. | 1795: Sárig, sárog, *sárga*: ... Luteus. Takáts R.: Told. R. v. | 1818: Fulvus... *sárga*, sárgás, aranyszínű, sárgarót. [!] Márton | 1884: fulvus..., verhenyős *sárga*, sötét *sárga* (sötétebb színt jelent, mint flavus). Finály), 'luteus' (1767, 1801: Luteus... Verhenyős, *Sárga*. PPBl. | 1795 k.: Takáts R.: Told. Q. v. | 1818: Luteus... *sárga*, aranyszínű. Márton, *ritk* 'felleus' (1808: *Sárga*, Flavus, Felleus. Sándor I.: Sokf. 12: 122) (vö. a m.-ban is: aranyűsárga, birssárga, kén-sárga, viaszűsárga, szalmasárga, sáfrányűsárga. CzF.); 'gelb' (Márton 1799–1823., Tzs., Fog. 1836., Bloch 1843–44. stb.). — 1769: a' *sárga* sűgárookban tündöklő hajnali csillag fel-támad, és a' következendő napnak el-érkezését, piroskodó fényével ki-jelenti, (Telek J.: Korona 213) | 1794: A Butyrum Cerae... *sárga* viaszból... készítették, úgy hogy a papirosban, vajhoz hasonló valóság maradjon (Dombó S.: Orv. Tan. 108) | 1804/1955: Tudod-e hogy a zöld fü micsoda után változik benne [az ökörben] egyfelől piros vérré, érzékenységgé, másfelől *sárga* faggyúvá? (Beszenyei: Bihari remete 145) | 1814: a' Napnak *sárga* szikráit... Látták kém szemek (Horváth E.: Zirtz eml. 13) | 1844/1951: Mi több: kabátja épen *sárga* volt, / És így annál jobban látszott a folt. (Petőfi ÖM. 1: 164) | 1847/1893: A hol álltam, *sárga* fővenyű-szőnyeg, / Volt terítve, s tartott a mezőnek, (Petőfi ÖM. 2: 151), | 1851: Itt az egész vidék földé

sárga agyag (Falu könyve 325) | 1867: Tudja minő ruhákban fognék járni? reggel a vajszerű *sárga* pongyolában, ... délután a világos pepitában. (Tolnai L.: Besz. 1: 127) | 1879: Egy kis ürge fiú, apróival erre menekvő: Anyja kötényéről lemaradt a *sárga* kikíres közt (Szabó D.: Béla fut. 164) | 1889: Fölemelte és szüleim előtt meglóbálta a peccsétés, *sárga* borítéku nagy levelet (Tolnai L.: Szegény emb. 1: 42–3) | 1899: még ma is emlékeznek a szép asszonynak hajlani *sárgaselyem* báliruháira (Papp D.: Tündérlak 23) | 1906: A mezőkön mindenütt *sárga* virág nyilott, a réteken sárgaszoknyás tót leányok dolgoztak. Össze lehetett téveszteni a tót leányokat a virágokkal. (Krúdy: Pod. kis. 220) | 1906/1926: Rogyott elejű, kis *sárga* ház volt, amit mutattak. (Gárdonyi: Két Katica 197) | 1907/1943: Kék, *sárga* színben ég a hevülő föld. (Kosztolányi: ÖV. 11) | 1909/1937: az estnek rögös ege *sárga*, / mikor / felhős fátyolát tépi Irisz. (Babits ÖM. 1: 63) | 1910/1913: Ő ír medicinát, / keserűt, édest, *sárgát* vagy lilát (Kosztolányi: ÖV. 32) | 1913: A legény... a *sárgakockás* lótakarót ügyesen vetette a lovak hátára (Krúdy: A vörös postakocsi 33) | 1917: szopogatta a sűrű, *sárgaszínű* tésztaacsigákat, amiket marokszámra eregetett le a nyel-deklőjén. (Móricz: Tragédia 237) | 1917/1943: Oh, búsan csurran s bánatosan ragyog / A vénülő bor *sárga* aranyja ma, (Tóth Á.: ÖV. 52) | 1917/1943: A nap-sűtés vidám / S a forró, *sárga* ragyogásban / Minden vén tölgy egy víg, élő titán: (i. m. 69) | 1919: Valamikor... úgy robbantam a szerelemtől, mint a dinamit a kőbányában, amelynek azután egy darabig huzódik *sárga* fűstje a hegyoldalban, (Krúdy: Űtitárs 5) | 1923/1934: Selymit a barka / már kitakarta, / *sárga* virágát bontja a som. (Áprily L.: Az aranymosó 84) | 1928/1943: az istenek szerettek? / Vagy nem szerettek? — nem tudom. / Csak ezt: vert *sárga* nap és kék vihar, / Míg mentem az uton. (Tóth Á.: ÖV. 173) | 1956: Egy kis állomáson kiszálltak. Itt is várta már papát egy sapkás ember,

udvariasan megkérdezte, hová méltóztatik. Tászkáikat lecipelte, a *sárga* homokra tette. (Kodolányi: Békeidők 444). — Sz.m.: **Leitta** ← magát a ~ földig.

Km.: Aki ~ üvegen néz, mindent *sárgának* lát. (1794: Kovács P.: Közm. 65, 1808: Kresznerics: Közm. 4: 230, 1851: Erdélyi: Közm. 403). 'az irigy szem az erkölcsöt is gáncsnak nézi' (Kovács P.: Közm. i. h.). — Vö. *Sárga üveg mindent sárgának látat.* (1808: Kresznerics: Közm. 4: 230, 1896: Marg. 643-4) 'ua.'. — 1848/1894: — Ah, te igen *sárga* üvegen keresztül nézed a világot; (Jókai 8: 76). — Ugyanide (francia-német közvetítéssel): 1843/1956: Mindent *sárgának* lát, mert maga van társaságban [o: sárgaságban], viszonzá az őrnagy (Petőfi: ÖM. 4: 97; vö. MNy. 52: 463).

→ (állat szőréről, tolláról) 'világosbarna, sárgásbarna' (vö. ÉSz.). — Szótározva csak szó szerkezetekben, pl. 1767, 1801: Fulvus aper: *Sárga* vadkan. (PPBl.) | 1807, 1811, 1816: *Sárga*-ló, *sárga* pej, der Fuchs. (Márton) | 1808: *Sárga* pej, *Sárga* szeg Badius, Bajus. Lichtbraun (Sándor I.: Told. 326) | 1832: *Sárga*-pej. Badius, Bajus. (Kr.) | 1899: *sárga* . . . ló: der Fuchs. (Sim.-Bal.) — 1818: A' rigók közt . . . Magos, — fekete, — *sárga* rigó sok van (Zakál Gy.: Őrség 25) | 1831/1955: „. . . Útas vagyok, s szép piros arcáért / Élek-halok szép asszony pelsőkjáért”. / Így szól, s fához köti *sárga* ovát / A szép asszony mellé veti magát. (Vörösmarty ÖV. 1: 232) | 1854/1955: *Sárga* paripáján fut már / Béla herceg, (Vajda ÖV. 132) | 1854: A feje és *sárga* mellü billegény fészket rakja (Vas G.: N. napt. 5) | 1856/1894: E szigetcsoportnak . . . két csodás lakója: az ebek és a *sárga* verebeeskék [kanárik] (Jókai 20: 289) | 1862/1953: Jólakott tehenek fanyalognak melán, / Zöldszinű, virágos, illatos új szénán, / Míg a *sárga* borjúk, telhetetlen kéjjel, / Farkat billegette, dőzsölnek a téjjel. (Arany J.: ÖM. 5: 351) | 1879: Zászlós kopióktól a levegő tarka / Maga a király lesz már ennek a magva: / *Sárga* lován jött is elül a seregben,

(Arany: ÖM. 5: 296) | 1881: Hogy ha fölnyergöli [pajtásom számomra] aszt [!] a *sárga* derest, / Árú a vármögye, tudom, hogy lő nem ejt! (Kálmány L.: Szeged népe 1: 54) | 1881: a *sárga* csikó kell gazdudram! akár mi az ára, megveszem, (Csepreghy F.: Művei 3: 297) | 1882: A vadszagra szükölt, nyihogott, nyöszörgött a *sárga* kutya (Tolnai L.: Bároné 1: 34) | 1897: fölismertem az országuton Ráskait, ki egy *sárga* deresen ficzánkolt (Kazár E.: Össze-vissza 1: 129) | 1925/1956: Tehenek / tarka csapata baktat az úton . . . / A *sárga*, fehér, fekete sereg / szép lassan eltűnik a zöld / és barna kis kapukban. (Juhász Gy.: VV. 306-7) | 1956: a *sárga* ló a zablán keresztül kinlódva bele-belefalt a fonnyadt lucernába (Veres P., Cs. 9: 516).

a) (átv) ~ csikó 'aranypéncz'; 'Goldfuchs, Gelbfuchs, Ducaten' (Sim.-Bal. 1899.). — 1857: az ilyen jóféle urak nemcsak a *sárga* csikókat, vagyis aranyakat, hanem a szürkéket is maguknak szokták tartani — emlékül. (Beöthy L.: Humorisztikus napt. 19) | 1880: Amaz még jó paripáért engedte el a „bajt”, más helyen csak úgy álltak szóba, ha *sárga* csikók csengője szólt. (Szilárdy Á., Szegedi Árvíz-könyv: 114) | 1884: röpitette hamar / Sok szép *sárga* csikó: ezer darab arany (Vajda J.: Dal és besz. 85) | 1885: ez olyan jó kanca, hogy most is van neki tiz *sárga* csikója, mind a tiz telivér körmőczi. (Pel. nót. napt. 45) | 1886/1897: Azt hitte öt krajezárosokat kap s nagyot hördült, úgy megijedt, mikor a markába tekintett. — Hüü! hisz ezek *sárga* csikók! Nem akart hinni a saját szemének, Dorkó elé tartá a tenyerét. — Arany ez? ugy-e Dorka? — Jézus Máriám, tiz arany! (Jókai, 75: 159) | 1889: Minden jól van, szivecském; ott nyerit már az ágy alatt a négyezer *sárga* csikó (Mikszáth: Köntös 176) | 1898: vékaszámra mérték a búzáat és mázsaszámra a gypajút, a minek az árába ráadásul rendszerint egy *sárga* csikó járt minden mázsa után (Lőrinczy Gy.: Föld 111) | 1902: három *sárga* csikót feledt a lajbija zsebében (Tóth B.: Anekd. 6: 70).

β) (*átv*) ~ *kanca* 'ledér nő'. — 1820: *Sárga kanca* (Dugonics: Példabesz. 2:254; ism. Marg.: Köz. 644); Egész nap nyerít a' *sárga* kancák után (Dugonics: i. m. 2:258).

b) (emberi hajzatról) 'világosszöke'. — Szótározva csak szószerkezetben, vö. 1767, 1808: *Caesaries flava*: *Sárga* haj, *Flavi capilli*: *Sárga* hajak, (*Chrysocomus*: *Sárga* hajú (PPBl., *flavus* a.). — 1752/1897: Törölgessd ki szépen *sárga* bajuszodat, / Tizen két ökorre bogozd üstöködöt (Csik-somlyói miszt. 121) | 1788: Az ifjú énekes Mílon... és a' göndör *sárga* hajú szép Lycás, mint a' megérett vetés... bőgő tsordájokat a' bikkesenn túl hajtották egyyüvé (Kazinczy: Geszner id. 19) | 1803: 'S olly egyyügyüleg *sárga* hajad' kiért / Sodorgatod? (Édes Gerg.: Íram 158) | 1811: fátyolfedelet tevé *sárga* hajára (Nagy F.: Bion 26) | 1821: [Athéné] fogá vala *sárga* hajánn Péléiont (Vályi Nagy F.: Homeros 1:12) | 1834/1955: A *sárga* fürtöket / Iszap keverte be; / Iszappal éktelen / A szép hölgy kebele. (Vörösmarty: ÖV. 1:296) | 1839/1951: [Dalma] Most mosolyogva bibor bimbót tör *sárga* hajának / Illeti fürti közé s illan iramva megint... (Petőfi: ÖM. 3:284) | 1872: Rózsa-koszorút kötöttem, / *Sárga* hajamra feltettem (Népkölt. Gyűjt. 1:200) | 1879: Ádáz dühtajték csorog a gyér. *sárga* szakállon (Szabó D.: Béla fut. 188) | 1899: itt a ház előtt csak Vepsz álldogál. a *sárgahajú*... Vepsz (Krúdy: Ifjuság 140) | 1900: Két kezével beleturkált az asszony *sárgaselyem* hajába. (Bársony I.: Ingovány 151) | 1901/1926: Tavalys óta erős szakállat eresztett, mely teljesen ősz. *sárgába* vegyülő, mint a kanári tollazata. (Mikszáth: Kül. házasság 2:122) | 1906: [Dél királynője bosszúból] alaposan megczibálta a *sárgahajú* leányt. (Ambrus Z.: Álomvilág 221) | 1909/1940: Táncolj Noa Noa, beteg vágyak virága /.../ Hajad, mint Tahiti égő fővenye *sárga* (Juhász Gy.: ÖV. 52) | 1922 el./1926: Kalaposék egyébiránt sokan voltak: négy-öt kislány is járt ki és be az ajtón. Mind *sárga*-hajú és szinte szemöldöktelen. (Gárdonyi

G.: Ki-ki a párj. 24) | 1933/1958: ha lekapta a kalapját, lepottyant a szemére egy csim-bók a *sárga* hajából (Szép E.: Dali dali dal 91).

c) (növényről, növényzetről) 'elsárgult'. — 1806–1808/1943: Hervad márligetünk, s díszei hullanak. / Tarlott bokrai közt *sárga* levél zörög. (Berzsenyi: MM. 114) | 1814: a' *sárga* mező sirtatja virágit (Horvát E.: Zirtz Eml. 22) | 1828: őszi fuvallatok! / Szabad kénye-tekre kevélyen dúllyatok / A' *sárga* leveleken (Uránia 113) | 1839/1955: Elhervadt a virág, a fák koszorúi lehulltak; / *Sárga* levélkéken nyargal az őszi vihar. (Vörösmarty: ÖV. 1:376) | 1847/1955: Nyargal a szél a fák / *Sárga* levelével, (Vajda: ÖV. 31) | 1876: Te vagy csupán / Szép tavaknak bús emléke: / *sárga* lomb (Tamásfi Gy.: Költ. 151) | 1881: hulljon agg diófák / ... *sárga* lombotok (Hegedűs I.: Költ. 156) | 1906/1926: Az akácfák már félig kopaszán állottak az út mellett. Alattok a *sárga* levél. (Gárdonyi: Két katica 109) | 1915: A primást Füredről ismerhetjük csupán, midőn hal-kan... sétált a platánok alatt és esernyőjére *sárga* levelek felszuródtak. (Krúdy: Pest 1915-ben 176) | 1917: De kivirult, mikor nagykesőn végre átültették, mint földjét kiélt *sárgalevelű* virágot, uj cserépbe, kövér és televény földü házasság szent edényébe. (Móricz: Árvalányok 129) | 1930/1947: Ránk tör észrevétlen újra egy ősz, nézzed / bomlik a fák kontya, zokognak a bokrok, / a *sárga* szőlőhegy illata leömlik / a völgybe s emeli, hajtja újra szívünk! (Illyés Gy.: ÖV. I, 67) | 1936/1952: Tollázkodnak a *sárga* lombú fák, / féllábon állván a hunyorgó napban. (József A.: ÖV. 2:157) | 1956: Az ember sóhajt és tova megy, / S azt mondja: oda a nyár, / A szélben holt szirmok hamva jár / S a zöld, zöld közt sok a *sárga* már. (Fodor J., MN. szept. 2. 7).

a) ~ *ősz* 'az évnék a növényzet (főleg a lomb) elsárgulásáról jellegzetes időszak'. — 1846/1951: S ha majd fölénk a szemfedő borúl, / S kivisznek, s rajtunk a sírdomborúl!... / S ha majd hozzánk az

unokák kijönek / Szép alkonyán a *sárga*,
csendes ősznek, (Petőfi: ÖM. 2: 37). —
Ugyanide (*átv*): 1882: egykor a tél /
A *sárga* ősz nyomán felém tér (Szemere M.:
Munkái 1: 265) | 1882: az ifjuság volt
ő a *sárga* ősz magányában (Kazár E.:
Ősök 130).

β) 'érett'. — 1786: Egy Ebrius nevű
mesternek . . . az órra olyan volt mint
egy három őszi *sárga* ugorka (Kónyi J.:
Demokritus 9) | 1815: három virító
leány . . . összefont karral mégyen ki a'
sárgafejű kalászkok mezejére. (Kazineczy:
Munkái 2: 167) | 1830/1955: „Mely föld
és buja fű?” (Vörösmarty: ÖV. 1: 218)

1906: *Sárga* kalász, piros búza — Ez
köll a magyarnak. (Borssz. J. júl. 29, 2).

γ) (*átv*), (*szájról*, *csörről*) 'éretlen'. —
1893: No hát! — Családapa kend, s még
milyen *sárga* szája! (Abonyi Á.: Bosnyák
kép. 110) | 1906: A leányka folyvást
csipogott, mint egy *sárga* szájú kis veréb,
(Ambrus Z.: Álomvilág 286).

δ) 'egyes fémek (kül. arany) jellegzetes
színe'. — 1795: Platina vagy Pintói
Ezüst, vagy helyesebben: Fejér Arany.
A' *sárga* Arany nál nehezebb (Gáti I.:
Term. hist. 17) | 1865: Lesz nekem kopor-
sóm *sárga* [= réz v. aranyozott] szeggel
verve (Tolnai L.: Költ. 236) | 1892:
Hát éljen a lányka, ha pénzes / S jöjjön
vele hozzám *sárga* arany! (Lévay J. —
Burns: Költ. 430) | 1908/1940: [Botond]
Mit vinne el a büszke, dúsz Bizáncból? / Nem
aranyat, az nyugaton is *sárga*. (Juhász Gy.:
ÖV. 47). — Szm.: Az → arany *sárga*
föld, ezt nagyra ne becsüld. — Km.: Nem
mind → arany (az), ami *sárga*.

α) 'arany tisztaságának mutatója'. —
1792: Sár: . . . *sárga*, sárig, sárog . . .
Sár arany: *sárga*. Leg-*sárgább*: leg-tisz-
tább arany (SzD.² 197).

β) 'ami az aranyra, mint pénzre emlé-
keztet'. — 1892: Bibornok, ne vesztegesse
/ Meg lelked a *sárga* Mammon! (Bartók
L.: Erzsébet 24) | 1996/1955: Alágyúj-
tott az álmainnak / A *sárga* láng. Ham-
vadok, égek: / . . . / Egy vad muzsika
kerget, őrjít, / Csörgő aranyak muzsikája.

(Ady: ÖV. 1: 54) | 1913: Tele vannak . . .
az arany . . . rabszolgáival, akik többé-
kevésbé . . . becsületes uton törnek e
sárga lidércz után. (Ambrus: Vezető
elnék 263).

γ) ~ lé 1. 'arany'. — 1811: Orrokba
ütvén a' kül-földieknek a' Magyar Országi
sárga lének a' szaga, egygy-mást éri a'
sok medve-tántzoltató (Farkas F.: Pátens
17). — 2. 'bor' [?] 1846: Olyan lakodal-
mat csaptak, hogy Henczidától Bonczidáig
folyt a *sárga lé* (Erdélyi: Népd. és mondák
2: 464).

e) 'világosbarna, világos vörösbarna
bőrtárgy, lábbeli színe'. — 1793: Egy pár
sárga tsizsmát kapott Praeceptorom (Gva-
dányi: Rontó Pál 43) | 1846: Somogyvári
kiserdőben, / Sobri Józsi jóidőben; / Nyirott
haja, gyolcsगतyája, / *Sárga* sarkantyús csiz-
mája. (Erdélyi: Népd. és mondák 1: 194)
| 1854/1952: *Sárga* csizmáján nincs egy
mákszemnyi *sárga*, / Legöregebb lenne az
a zsigvársárba'; (Arany J.: ÖM. 2: 180)
| 1885: [beállítottak] hozzánk a vüci
cigányok is és . . . [ráhúztak] a szo-
morú Rákóczyra, meg a *Sárga* csizmás
Miskára [nóta az 50-es évekből] (Hang F.:
Kalocsai szellemi omnibusz 142) | 1901:
megveregető, megsimogató fekete lovát;
babesígás kantárba, *sárga* szügyellőbe
szépen fel is öltözteté, s mint a tüzes
szikra, felpattant a nyereg tetejébe. (Eöt-
vös K.: Munkái 55: 21) | 1906: Csupa
párduebörkacagányos, *sárgacsizmás* vitéz,
a kiknek . . . a szemük sötétén lobogott.
(Krúdy Gy.: Pod. kis. 208) | 1907/1926:
Értékes tárca volt pedig, *sárgára* fényezett
borjúbőr, és a sarkán két ezüstlap (Gár-
donyi: Ábel és Eszter 188) | 1913: Egy
tennisznadrágos és *sárgacipős* gavallér
meglehetősen közelségben hallagott el a
két színész nő mellett. (Krúdy: A vörös
postakocsi 13) | 1922 el./1927: Négy éves
volt akkor [a kicsi Csaba]. . . A lábán *sárga*
saruka. (Gárdonyi: Kíváncsiság 56) | 1946:
szerelmes, hetyke szájaskok, / Szük, *sárga*
csizmás léhütők, / Már nékem megbocsás-
satok] (Mészöly D. — Villon: Test. 102).

Szh.: Kerüli a sarat, mint kinek új
csizmája vagyon (1820: Dugonics:

Példabesz. 1:212; ism. 1896: Marg. Közm. 643).

Km.: Piros eszma tüncea való, ~ eszma sirba való. (1819: Horváth Á.: Péld. 64; 1820: Dugonics: Példabesz. 2:7; 1851: Erdélyi: Közm. 70).

a) ~ *varga* 'sárga eszmat készítő eszmadia'. — 1795: Tsizmadia, *sárga* varga: Calcearius (Takáts R.: Told. N. v.)

f) 'ürüléktől sárga'. — 1946: Herceg, pakold be mind e csemegét / . . . Egy öblös, *sárga* üllepű gatyába, / . . . S az irigy nyelvet ebben főzd puhára! (Mészöly D.—Villon: Test. 85, vö. II. 4. f.).

2. (test- vagy areszín, a halványsárga színre emlékeztetően) 'sápadt; színét vesztett; vértelen'; 'pallidus' (PPBl., Márton 1818., Finály). — 1791: ábrázattya *sárga* halaván színü, az erek alig tetszők (Csapó: Orvosló könyvetske 28) | 1844 1951: „Ilát kendnek tán az inába / Szállt a bátorsága?” / Kérdi egy tiszt gúnyolón, „hogy / Képe olyan *sárga*.” (Petőfi: ÖM. I: 62) | 1861: a tükörbéli alak nálammál *sárgább* kőkebb volt (Zlinszky I.: Bárányfelhők I: 41) | 1876: Szép Marinak arca / Nem fehér már, *sárga* (Tamásfi Gy.: Költ. 191) | 1877: Ott egy pelyhetlen állu, *sárga*aréü ifju (Tóth B.: Emlékek 47) | 1888: Rózsaszín ágyon nyitott szemü *sárga* váz, kiszáradt tetem (Bródy S.: Faust 167) | 1888: milyen szép képet adna az az öreg anyó, a rózsával hátán *sárga*-sárgán. (Justh Zs.: Művész 176) | 1889: mindenütt ugyanazokat a . . . ványattat [!], *sárgabőrű* modelleket találták (Iványi Ö.: Püspök I: 155) | 1908: A lovag úr mozdulatlanul ült széken, két nagy, csontos, *sárga* kezét a térdéhez támasztott ezilinder karimáján nyugtatva. (Ambrus: Bp. mesék 41–42) | 1908: a mikor [a-kis eseléd] átnyujtotta a tollat, hogy kifejezze az érdeklődését, így folytatta: — Istenem, milyen *sárga* a tekintetes úr! (Ambrus: Bp.-i mesék 19) | 1911: Szindbád . . . igen szegény volt, elhagyatott és heesett, *sárga* arcát . . . a hold világította meg (Krucy: Szindbád ifjúsága 52) | 1917/1943: Mere-

ven inoccan / A hűvös holdkép, / Oh, éppen olyképp, / Úgy felborúlva, / Mint úszó hulla / Bús, *sárga* arca (Tóth Á.: ÖV. 69). — Vö.: 1774: Oh vajha fejemet az hajatlanság és ortzámat az halálnak *sárga* árnyéka boritaná-el! (Kónyi J.: Óra 170). — Szh.: Sárga mint a → viasz, mint a → pergamen, mint a → halál; olyan ~ lett, mint a → kikiries, mint a → pite.

a) 'elsápadt arcú' (pl. irigységtől). — 1893: Lánytársaim . . . *sárgák* lettek az irigységtől (Justh Zs.: Pénz 22).

b) ~ *betegség*, ~ *hideg*, ~ *hideglelés*, ~ *dögghalál* 'sárgaláz v. amerikai sárga tífusz, amely hidegleléssel kezdődik s melynek következtében a beteg arca megduzzad és sárgavörössé válik; később a sárgaság átterjed az egész testre' (vö.: 1897: Pallas Lex. 14: 876).

a) ~ *betegség*. — 1772: A' Topazius kő a' vér folyást meg-szűnteti; a' komorságot el-hajttya, a' *sárga* betegséget, 's a' Pestist távoztattya. (Sartori: Filozofia 155) | 1819: Mint kit kosz lepe meg, vagy is elfuta *sárga* betegség (Édes G.: Hor. I: 43).

β) ~ *hideg*. — 1793: Philadelphiabann . . . olyan *Sárga* hideg uralkodik a'mellybenn naponként 100's 200 emberek is meg-halnak (M. Mercurius 990) | 1794: A' *sárga* hideg, olyan erőssen [!] hallatik az Anglus serogek között az Amériikai szigeteken uralkodni, hogy kevés hetek alatt 30 tiszték haltanak-meg benne. (i. m. 1169) | 1796: a' *Sárga* hideg 156, . . . embereket ölt-meg. (M. Mercurius 14) | 1797: a' mi Kaszármaink a' ragadó nyavalya által, a' *Sarga* [s: Sárga] Hideg által [!], halottas-házakká váltak (M. Mercurius 1446–7) | 1799: soha sem kegyetlenkedett annyira a' *sárga* hideg Amérikában mint az idén (M. Kurir 2: 631) | 1806: Felsőéges Rendelések mellett a' *Sárga* Hideg pusztításainak megelőzésére küldedett [!]. (Kultsár: Hazai Tud. 112) | 1808: Leclere maga is áldozatja lett a' *sárga*-hidegnek. (Napoleon élete 130) | 1819: A' *Sárga*-hideg . . . mint . . . pusztító nyavalya isméretes (Hasz. Mul. 2: 318) | 1830: Amérika hajdon

[!]... az addig ismeretlen *sárga-hideget* is adta Európának. (P. Thewrewk J.: Alap 1: 30) | 1839: Éjszakamerikában a *sárgahidegben* halának meg. (Athenaeum 1: 150) | 1867: Cholera és *sárga hideg* is... uralkodott, de most már hanyatlik. (Mészáros L.: Lev. 70) | 1853/1894: ő lehetett beteg bátran, lelhetette a *sárga hideg*, skorbut, vereshimlő (Jókai, 4: 86).

γ) ~**hideglelés*. — 1796: az ottan uralkodott... *sárga hideglelés* tökéletesen meg szünt. (M. Kurir. 1: 419) | 1797: A' *Sárga-hideg-lelés* még most is erőssenn vesztegeti a' Philadelphai lakosokat (M. Mercurius 1296). Vö.: 1812: [Schultze] úgy nevezett, lelki *Sárga hideglelésbe* esett (Ruszek: Tibor 3: 329).

δ) ~ *döghalál*. — 1852: nagy utat tön a *sárga döghalál* (Lévai J.: Költ. 243).

e) ~ *halál*

a) 'a halvány, sárgás színű csontváz-ként ábrázolt és megszemélyesített halál'; 'der blasse Tod' (Márton 1823. *bläss a.*). — 1803: Itt pihen egy szép test kire több szeretői között lest... *sárga halála* vetett. (Édes G.: Iram 8) | 1803: *Sárga halál* egyenes lábbal dobog (Édes G.: Íram 157) | 1819: *Sárga halál* azon egy lábbal kopog a' királyi tornyok / 'S koldusi kunyhók között (Édes G.: Hor. 1: 51) | 1825, 1955: Valamint a *sárga halálnak* / Birtoka, oly szomorú csendes most vára, s előbbi / Pompáját alacson gyászszal fölváltva hanyatlik. (Vörösmarty: ÖM. 2: 8) | 1879: *Sárga halál* röpdös, kedvgyilkos szárnyakon úszván (Szabó D.: Béla fut. 15).

Szm.: Hajts on el a *sárga halál* (1846: Erdélyi: Népd. és mondák 1: 78). — Vö. 1854: Vigyen el a *sárga halál*, / Takaríts on szárnya alá (Arany: Uj M. Múz. 1: 241).

β) 'természetes halál' (ellentétben az erőszakossal, Km.-okban). — A' *szegény ember halála sárga*, de a' *Dúzsoké piros szokott lenni*. (1794: Kovács P.: Közm. 203; ism. 1808: Kresznerics: Közm. 2: 107 a következő fordítással: raro sicca morte Tyranni decedunt; vö 1851:

Erdélyi: Közm. 429). — Szántó *vetőnek sárga a' halála*, *Hadi embernek piros* (1819: Horváth Á.: Péld. 70).

γ) 'sárga betegség v. hideg (2. b. a-δ) okozta halál'. — 1790: az Isten, ... a' *sárga halálnak* jeges karjai között tsudállatosan tartott meg engemet. (Péztzeli: Álzír 55).

d) ~ *isten* 'a megszemélyesített halál'. — 1794 kör./1922: rám ne nehozteljen a *sárga Isten* (Csokonai: Múv. 2: 482).

e) ~ *éhség* 'éhhalál' [?] (vö. I. 2. c-d.). — 1794: hány milliő embereket öltne-meg a' *Sárga éhség* (Nagy S.: Isten jós. 91).

f) ~ *ínség* 'sanyarú, nyomorúságos élet'. — 1840: humanitas ... nélkül *sárga ínség* ... az élet (Szemere B.: Utaz. 1: 71).

3. elsápadással járó indulatok, kül. irigység, ritkán félelem, féltékenység, harag jelzője.

a) ~ *irigység* (Bal.); 'der scheele Neid' (Sim.-Bal. 1899); 'der gelbe v. bleiche v. scheele Neid'. (Kel.-Thien. 1942). — 1792: Ki-búvik a' *sárga irigység* vaszkából (Nagyenyedi próba 16) | 1794: úgy tettett: hogy minden örvedetes betűben, ... a' *sárga irigység* fogát vitsorgatta reám. (Szaller Gy.: Istók 5) | 1817: A' mikor ő szóllott tapsolt a' *sárga irigység* (Horváth J. Elek: Titus 9) | 1858: dicsélyes köpenyt vetett *sárga irigysége* s dicsvágyára. (Jósika M.: Uderszki 5: 71) | 1872: A *sárga irigység* elől én / Zöld erdő mélyébe rejtőzém (Szász K.: Múford. 1: 283) | 1878: még a józan eszöket is elvette a *sárga irigység* (Kristóffy J.: Falu bol. 212) | 1884: ha kitelt a hitel s nem kaptak rovásra, / *Sárga irigységgel* tekintettek másra (Vargha Gy.: Csiszár 4) | 1892: Másnap Vicza már korán reggel játszott a huszárral, engem pedig *sárga irigység* emésztett (Herczeg F.: Mutamur 226) | 1906: csak a *sárga irigység* beszél belőle. (Ambrus Z.: Álomvilág 294).

b) ~ *félelem*, *féltés*, *féltékenység*. — 1798/1922: *Sárga* a félelem (Csokonai:

Műv. 2 : 345) | 1815/1943 : És csontjainkból trónust rak magának / Mellyet dög, inség, *sárga* félelem / S kinokkal égő bánat fog körül. (Berzsenyi D. : MM. 91) | 1865/1895 : ez itt a kaczer kacsintás, ez itt a *sárga* féltés (Jókai, 28 : 239) | 1889 : a *legsárgább* féltékenység láza tört ki rajta (Iványi Ö. : Püspök 1 : 181). — Vö. 1907/1926 : az a csók, amelylyel előttem becsültem meg a feleségemet, nem is annyira csók volt, mint inkább morfium . . . — Morfium a *sárgaszemű* kis szörnyetegnek, amelyik fölébredt. [Ábel Berta féltékenységre céloz]. (Gárdonyi : Ábel és Eszter 164).

c) ~ *harag, méreg*. — 1880 : a pap . . . érzékenyen mondá : — El én tölem *sárga* méreg! (Teleki S. : Eml. 2 : 176) | 1884 : A ki rosszat mond rájok, abból vagy a *sárga* harag, vagy a kaján irigység beszél (Teleki S. : Term. ut. 241) | 1956 : Géza gyámoltalanul nézett Kismamára. Azt elfogta a *sárga* méreg, dühös volt a fiára (Irod. Ujs. aug. 18 : 7). — Vö. 1892 : Szlankaményinét majd megpukkasztotta a *sárga* epe. (Herczeg F. : Mutamur 194) | 1907/1927 : [Diódy] komor szemében valami vadállati *sárga* fény villant el. (Gárdonyi : Józanság 145).

d) ~ *kritikus* 'rosszmájú, irigy műbíráló' (vö. 3. a.). — 1842 : ezek a' *sárga* kritikuskok nem szeretik ujjaitat tapsban koptatni, (Athenaeum 1 : 207).

4. (égitest, lámpa) 'halvány, gyenge fényű'. — 1844/1951 : Erdő közepében sötét ösvényére / Leküldte világát a hold *sárga* fénye. (Petőfi : ÖM. 1 : 188) | 1880 : A *sárga* holdat töltém átkaimmal (Bartók L. : A legszebb 155) | 1888 : A lecsavart petroleum-lámpa *sárga* homályában nem lehetett jól látni arcát (Bródy S. : Faust 64) | 1917/1943 : Őrt áll az udvaron az éj, a roppant néger, / A mondhatlan magasba, hol titkok mélye kévell, / Varázslámpát emelve ; a tiszta, *sárga* holdat. (Tóth Á. : ÖV. 68) | 1917/1943 : Jaj, aki most nem alszik s e sötét, furcsa percben / Gondjai közt motoz, mint a gyufásdobozban / S a gyújtó *sárga* fénye

szemét fájditva sercen / S a gondok sápadt fénye szemében fájva lobban (i. m. 73).

a) (*csill*) ~ *álló csillag*, vö. 1897 : Az álló csillagok színskálájában a *sárga* a második helyet, a közepes hőmérsékletnek megfelelően, foglalja el. (Kövesligethy R., Pallas Lex. 14 : 875.)

5. '(egyes távol-keleti népek) (kínaiak, japánok, koreaiak, mongolok és egyes hátsó-indiai népek) bőrének színe'. — 1865 : a *sárga*-oroszk is többnyire az elszakadás fájdalmi körül járnak, (Greguss A. : Ball. 94) | 1872 : a császár teljes díszszel kivonul „*sárga* városá”-ból (Hang F. : Utazók könyvt. 3 : 67) | 1879 : arcuk *sárga* mezét [tatárokét] az örömnök bíbora festé (Szabó D. : Béla fut. 165) | 1910 : — Segítsen — szóltam — egy kocsi találni s azután az ördög bánja a többit, legföljebb leszúrnak valahol a legsötétebb *sárga* külvároson [Port-Arthurban] (Ady : Így is tört. 92) | 1934 : *Sárga* istenek, *sárga* emberek (Ligeti L., könyvcím).

6. (*tört*) 'a zsidók megkülönböztető jelének színe'. — 1886 : a család renegátjai [az áttértek] a *sárga* ház falain kívül és belül idegenekké lettek (Rózsaági A. : Mill. 1 : 109) | 1886 : Anyám emléke a *sárga* ház hagyományaihoz köt (Rózsaági A. : Mill. 1 : 112) | 1897 : A Zsigmond király idején készült budai törvénykönyv a zsidók . . . számára egy arasznyi nagyságú *sárga* foltot ír elő, ugyanilyent viseltek a soproni zsidók is. (Kohn S., Pallas Lex. 16 : 1211) | 1913 : A szemita-fajta, . . . még nem régóta vetette le *sárga* kontósát (Krúdy : A vörös postakocsi 94) | 1907/1955 : Én csúnya, *sárga*-foltos seregem, / Futok veled és megáldalak. (Ady : ÖM. 1 : 142) 1957 : a németek bevonultak Hollandiába, és elkezdődött a zsidók üldözése. Viseljenek a zsidók *sárga* csillagot! Szolgáltatassák be kerékpárjaikat! (7. Solti E., Anna Frank naplója 9). — Vö. még ~ → *csillag*.

7. (*pol*) 'munkásáruló'. — 1908 : Olyan *sárga*-személyzetet, amely tisztességesen

kiszolgálhatná a közönséget, nem fognak kapni [a kávésok]. (PIH. aug. 16. 8) | 1908: az úgvnevezett *sárga-sajtó*, mely eddig... Amerikában és... Angliában virágzott, a... magyar földben is gyökeret tudott verni. (BpH. dec. 13.7) | 1956: Írókról szeretnék tudni. Hemingway-ről, Upton Sinclair-ről, Steinbeck-ről, Dos Passos-ról... Úgy tudom, úgy hírlik, hogy a felsorolt írók „*sárgák*” lettek. Lehetséges, de van mégis egy „de”... Ezek az írók műveket írtak, méghozzá nem is akármilyeneket, hanem főként... szocialista tárgyú műveket (Irod. Újs. szept. 15. 3) | 1957: P. eltúrto, hogy *sárga* szakszervezet létesüljön és vad kommunistaellenes uszítás folyjon a gyárban. (Nsz. febr. 27, 3).

8. (*tolv*) 'gyanús, nem jó' (vö.: Berkes K.: Tolvaj 130; Jenő-Vető: M. tolvajny. 94).

9. ~ *ház* 'bolondokháza, elmeegógyintézet'. — 1929: Búcsúm a *sárga* háztól (Hollós István, könyveim) | 1946/? : Ez is csak ház, e híres *sárga* ház, / fény itt is él, árnyék itt is tanyáz. (Horváth I.: Vál. versek 70) | 1956: mi nem akarunk a *sárga* házba menni és sárga ruhát viselni. — Miféle *sárga* házba? Milyen sárga ruhába? A kislány már cserfesen ki akarta vágni, hogy olyanba, amilyenben a bolondok laknak, a bolondok öltözködnek (Kodolányi: Békeidők 66).

II. fn *sárgát, sárgája, sárgák*

I. 'sárga szín' (Ball.: TeljSz., Ball. 1890. stb.); 'flavum' (Finály); 'das Gelbe' (Bal. i. b.). — 1909/1937: Ismeritek a bérházak fonákját, /.../ a nyirkos aljat s lépcsős tűzfalat, / s köztük a pusztá, sápadt, sáma *sárgát*, / amelyen nem fog semmi napsugár, (Babits ÖM. 1: 45) | 1954: *Sárgába* hajlik. *Sárgára* fest. Nem szereti a *sárgát*. (ÉSz.) | 1957: És a Duna: forró folyékony üveg, benne felolvad / a *sárga*, a kék s arany, mit az ég belecsergat, (Képes G., Kortárs I. 2. 253) | 1957: a kép széínessége... virágcsokorba köti a szín-skála összes elképzelhető... színeit. A fe-

ketétől a fehérig megvan rajta mind, a vörös, a *sárga*, a kék (Farkas Z.: Renoir 14)

2. 'sápadt szín, sápadtság'; csak ebben a kifejezésben: a *halál sárgája* (vö. I. 2., 2c.). — 1787: majd... veresség, majd halál' *sárgája* borították el ortzáját (Gelei J.: Robinzon 258) | 1788: mélyenn beesett ortzáját a' Halál' *sárgája* terítette be (Gelei J.: Halló 2: 270) | 1793: A' halál-*sárgája* húzta-bé az ő ortzáját. (Szűts I.: Herfort és Kl. 2: 46) | 1794: az halál *sárgája* szinte örökre ell hervasztotta ajakinak virágzó Rosáit (Ciane 90) | 1794: mód-nélkül-való veresség, majd halál' *sárgája* borították-el ortzáját (Gyarmathi S.: Robinzon 237).

3. 'festék'. — 1879: kasszeli *sárga*, nápolyi *sárga*,... benge-*sárga* (Árúlajstrom 59).

4. 'sárga színű tárgy' (ráértés folytán). — 1862: az ellenfél a *sárgát* [sárga golyót] (Caroline) a saroklyukba játszott (Bayer K.: Tekeját. 14) | 1878: Otthon meg mindig a görögöt eszi, a *sárgára* [ti. dinnyére] rá se néz (Gyórfy I.: Garab. 110).

a) 'aranypéncz'; 'flavus' (vö.: 1884: flavus... úgy mint magyarul is „*sárga*” — aranypéncz. Finály). — 1756: Kevesenként kölcsed a' keresményedet, / Bár, sok ezer sárgák tölcsekérszényedet (Nagy L.: Kátó 24.) | 1787 1890: a 10 napom közel 2 *sárgába* került (Kazinczy: Lev. 1: 123) | 1841: Te zsugori, add ki vasas lúdáidból a' szegény unatkozott *sárgákat* (Nagy K.: Dag. 190) | 1844: Az alku kötve van; fogd a' négyszáz *sárgát* (Kuthy L.: Munk. 5: 16) | 1847: ti tanítványok nem örömmel / Nyitok-e szinte kaput, ha az ember' lányai kérnek, / Vagy mint házmestert *sárgával* ken meg az asszony? (Vajda P.: Ellenőr 408) | 1857/1922: engem, alig szagolta meg a 800.000 *sárgát* tüstént grófnak méltóságosnak... titulált (Széchenyi: Szat. 624).

b) 'gyümölcs sárga része'. — 1797: Fonyyazd-meg a' tzitrom *sárgáját*, mely a' fejejétől szépen meg-vagyon tisztítva (Veres M.: Gazda-asszony 206) | 1833:

végý 6 darab citront, mellynek *sárgáját*... lereszelve (Kovács P.: Nev. nő 78).

e) 'tojás (v. *rég tyúkmony*) *sárgája*'; 'luteum ovi' (PPBl. *ovum* a.; Finály); 'das Gelbe vom Eie' (Márton 1810., 1823.; Sim. — Bal. 1899., Kel. — Thien. 1941., stb.), 'der Dotter der Eier' (Márton 1818.). — 1763: annyi tyúkmony *sárgáját* kell belé verni, hogy se igen sűrő, s híg ne legyen (Szakátsmesterség 65) | 1794: Nem hasznos a' tojás-*sárgája*-is (Dombó S.: Orv. tan. 30) | 1795: Végy . . . hat, vagy hét tyúk-monny *sárgáját*, ezt verd egybe (Új Szakáts-Könyv 75) | 1797: Négy . . . öt tojáshnak a' *sárgáját* habard jól össze; (Veres M.: Gazda-asszony 13) | 1871: Fejed ugy tele van patvarkodással, mint tojás a *sárgájával* (Szász K.—Shaks.: Romeo) | 1890: „Ni! ennek a tojáshnak egészen vörös a *sárgája*!” (Népryelvi gyűjtésből Lehr: Toldi-magy. 12: 14.).

Szh.: Sok egy tojás *sárgástól* 'fősvény' (Dugonics: Példabesz. 1: 153).

d) 'sárga ruha'. — 1815: egygy egész tolongó világot láttam, *sárgába*-, kékbé-, zöldbé-, veresbé-öltözve, (Kazinezy F. Munk. 4: 189).

e) 'vminek a felületén levő sárga rész'. — 1854/1952: Sárga csizmáján nincs egy mákszemnyi *sárga* / Legöregebb lenne az a zsbivásárba'; (Arany J.: ÖM. 2: 180).

f) 'sárga színű ürülék' (vö. I. 1. f.). — 1880: Féltembe', meglásd, mindjár' valami / *sárgát* csinálók (Arany J. — Arist. 3: 162).

5. 'sárga állat, leggyakrabban ló' (vö. I. 1. a.). — 1797/1805: Vajha már a' dölýfős Frantzot itt láthatnám, / 's e' *sárgát* a' veres sapkákön ugratnám . . . / Akkor látnád hogy én talpig Magyar vagyok (Csokonai: Alk. versek 58) | 1823: az öreg úrnak az almás *sárgájára* ültettem (Schedel F.: Haramják 149) | 1836: nem érette hagyám-e oda derék hódos *sárgámat*? (P. Horváth L.: Elbujd.

2: 161) | 1842 1953: Erdő szélén pusztá csárda; / Hejh mért sietsz oda, *sárga*? / Fordulj vissza szép paripám, / Nincs benne már kedves babám. (Petőfi: ÖM. 3: 315) | 1854: Egy öreges nótát dúdolt jó kedvében . . . / Mindjárt rányerített odakünn a *sárga* (Arany J.: ÖM. 2: 206) | 1857: Ajtót nyitott az én babám, / Beszöktetett rajta *sárgám*. (Erdélyi: Vál. Népd. 147) | 1869: Talán neki [Kis Ernőnek] voltak legszebb paripái, különösen egy szép *sárgája* emlékezetes (Vajda J.: Honvéd 89) | 1877: örvendtem, mikor már *sárgámon* ülve, a város kapuján kifelé vágattam (Kvassay E.: Vil. alb. 212) | 1888: Utazás — még pedig gyorsabb lovakon, mint a Hunyák Pál két *sárgája* (Mikszáth: Club 169) | 1895: szőrén lábán eltűnt a *sárga* az istállóból (Mikszáth: Almanach 34).

a) [állatnév]: — 1808: A' Lovaknak mostani Neveik . . . Szürke, Fakó, *Sárga* (Sándor I.: Sokféle 12: 249) | 1818: Az üszü [!] borjút . . . szöke [!], *sárga* . . . sat. névvel nevezik el (Zakál Gy.: Órség 22) | 1847: Meghalt a lovasz . . . / Nem mondja már a lovának: / *Sárga* te, csity! (Erdélyi: Népd. és mondák 2: 229) | 1863: *Sárga* [lónév, ebnév, macskané] (Krizsa: Vadr. 389, 391) | 1898: János kimegyen az istállóba s . . . abrakot ád az öreg *Sárgának* (Móra I.: Atyámfiai 14).

6. 'vmely sárga bőrű távol-keleti néphez tartozó egyén' (vö. I. 5.). — 1958: Bennünket már az iskolában arra neveltek, hogy akik itt élnek a Távol-Keleten, a „*sárgák*”, nem emberek. S most újra meg újra mégis ők tanítanak meg bennünket becsületre, helytállásra, emberségre. (Nsz. okt. 3. 9).

7. (*átv, pol*) 'a munkásmozgalom áruólója'. (vö.: I. 7.) — 1908: Megtörtént, hogy egy *sárgát* beérőszakoltak 16—20 szervezett munkás közé, akik nyugton maradtak, de szípen meghódították a *sárgát*, aki belépett aztán a mi szervezetünkbe. (PII. aug. 16. 8).

NÉMETH G. BÉLA

A PROZA ZENEISÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ*

(ASBÓTHI JÁNOS REGÉNYE, AZ ÁLMOK ÁLMODÓJA.)

I.

A magyar irodalomban alig van nyomasztóbb, szorongatóbb, szomorúbb könyv, mint Asbóth szépcímű, különös regénye, amely minden bizonynal regényírásunk legkevésbé méltányolt, legmellőzöttebb műve.

Ma már szinte hozzáférhetetlen, az egész országban alig néhány példány lelhető föl belőle. Tartalmát a szokottnál nagyobb részletességgel s leíróbb módon ismertetni ezért tanácsosnak látszik.

Darvady Zoltán — így kezdődik a regény —, megérkezik Velencébe, hogy feledést és a feledésben vigasztalást találjon. Járja a templomokat, a tereket és a palotákat, meg-megáll egy-egy szökőkút, egy-egy szobor, vagy önfeledten éneklő csoport mellett, de társaságba nem megy, ismeretséget nem keres, csalódott, beteg szívét a magánynak és a művészetnek kell meggyógyítania. A magány azonban rossz orvos a kényszerű magánosoknak, és Darvady Zoltán szíve csak egyre nehezebb lesz; olyan céltalan, kifosztott és társtalan a szépség és öröm városában, mint talán még soha. Csak anyja küldi feléje a messze erdélyi hazából egyre vigasztaló, bátorító és hazahívó szavát. Ő azonban nem mehet, nem szabad látnia a földet, ahol csalódott és nem szabad azoknak elesetteknek látniok őt, akik tanúi és okai voltak kudarcának. Úgy véli, nem értheti ugyan ezt a mindent megbocsátó asszonyi szív, mégis tollat fog, hogy önigazolás és mentség ürügyén panaszt és vallomást tegyen anyjának sorsa ellen arról, hogyan is jutott idáig.

Darvady Zoltánnak úgy tűnik, amint élete harminc esztendejére visszatekint, hogy útja, kezdve gyermekéveitől, nem más mint csalódások hosszú lánc, „és nem volt öröme soha, mely szívét összesajtoló fájdalomnak bő forrása ne lett volna”.

Anyja neveli gondos, féltő gyöngédséggel, mert apja az idegen hatalom börtönében senyved, ám attól meg nem óvhatja az igazsághoz szenvedélyesen ragaszkodó gyermeket, hogy naponta ne tapasztalja, a felnőttek világa, a világ, amelyhez tartozik, amelyben nevelik, tele van célos és céltalan hazugsággal, jó- és rosszhiszemű ámitással. S a gyermek, aki pajtásai, paraszt-

* (Részlet egy készülő életrajzból.)

játszótársai között mindig a parancsoló és irányító szerepet vitte, s akinek szívében a nagyság vágyának csírái sarjadtak, egyre több idejét tölti az ősi udvarház, Daruvár esonka tornyában álmairól álmodozva. Hős akar lenni, mint apja, vagy sokkal nagyobb nála, olyan akinek neve feledésbe ne menjen soha. Egész gyermekkorára árnyékot vetett apja rabsága, de emögött az árnyék mögött, a fény és árnyék kontrasztjának törvénye szerint, bizonyosan fényesebben és ihletőbben ragyogott a szabadságharc nagy korszaka, mint ha apja rabságot nem szenvedett volna soha. A gyermek a nagy időket várja vissza s naponta kémleli a toronyból, jön-e már Klapka serege.

Az iskola megfosztja álmaitól vagy inkább az álmodozástól. Mert tárgytalanok az ő álmai, most is, később is. Nem táplálja őket, nem ad nekik vázat határozott eszme és eszmény. Egy egyéniség heves vágya, akarata a maga érvényesítésére, a hozzá való erő, a hozzávivő út meg- és elhatározása nélkül. Az előlegezett megvalósulás, az anticipált nagyság meleg ködében buján tényészó képzelgés ez, amely a valóság lehetőségeit nem akarja számbavenni, elutasítja őket s helyükbe a maga vágyaktól és indulatoktól kormányozott világát állítja.

Az iskolában társai a számukra idegenül ható, úriás öltözetű és viselkedésű, zárkózott gyermeket kikezdi s benne a csalódottság mellé lép a dacos, magányos szembenállás érzése. „Milyen üldözött, milyen megrabolt, milyen szerencsétlen valék —” emlékezik keserűen vissza. A világ nem olyan volt, mint amilyennek ő hitte s ő — most immár középiskolás — fölfedezi kárpoztlás és menekülés gyanánt az irodalmat. De mert olvasószennvedélye a tanulás rovására megy, megfosztják könyveitől s ő most abban lel elégtételt, hogy maga alkot képzeletében regényes történeteket; s ha gyermekkorában nagy hős, híres vezér volt, most költő, a legnagyobbak közül.

És ime, mégis mérnököknek adják szülei, mert a Bach-korszakban, a nemzet kisémmizettsége idején ez biztos kenyérnek látszik bárhol a világon. Azt ugyan nem tudja most sem, mi is akar hát lenni, de szülei választásával semmiképpen sem értett egyet. „... kimondhatatlanul kicsinynek tetszett nekem hidakat, vagy akár vasutakat építeni, mások rendelésére, mikor vannak emberek, akik az eszmék és tettek terén nemzeteket vezetnek, népek gondolkodását irányítják.” Egyetemre külföldre, Svájcba küldik s ha karaktere, neveltetése, álmai és vágyai, pontosabban: vágyai megvalósulásának előlegezése, az álmodott nagyság anticipálása eddig is falat voltak közéje és iskolatársai közé, most a svájci polgárság fővárosában szerzett politikai, közgazdasági és filozófiai műveltsége egész itthon nevelkedett nemzedékétől elidegenítette. „Ment maradtam, — mondja kesernyés elégtétellel, — attól a rideg jogászi, vagy egyenesen prókatori szellemtől, melyben a politikai pályára készülő ifjúságot nálunk nevelik, s mely kiváló politikusaink egy részénél fő okozója annak, hogy kiválót alkotni képtelenek, mert jogi kérdésnek veszik a politikai kérdéseket és az állam ügyeit úgy

pertraktálják, mintha pörökről volna szó.” (63. l.) A Tripartitum helyett a közgazdaságtan, a statisztika és a szociológia modern tudományára építi elveit és érveit. Magáévá teszi a „modern kor vallását”, a materializmust. És megtudja a kérlelhetetlen igazságot, hogy az emberi mulandóságot csupán az győzi le, ki nagyot alkot. Költő vagy politikus, így áll hát előtte a választás s ő az előbbi mellett dönt, de hamarosan be kell látnia, hogy kísérletei csupán „olvasmányainak visszhangjai”, s ha eddig csalódott a világban, most önerejében kell csalódnia. „Nem vagyok semmire sem való, — panaszolja szüntelen — születnem kár volt, miért élnem, nincs.”

De ekkor megroppant a jég a magyar vizek fölött és Darvady Zoltán Párizsba siet, hogy csatlakozzék Klapka légiójához, s ha költő nem lehetett, a politikai pálya, úgy látszott, most hát végre nyitva áll. „Naponként eljárta. — emlékezik vissza, — az én speciális tábornokomhoz, akinek hadsegédévé már ki voltam nevezve, hogy mikor indulunk a csataterre. Tizennégy napig hallottam, hogy 'a napokban.” De megkötötték a porosz— osztrák békét „és megint egyszer zátonyon voltam. A harag és szegény üldözött el Párizsból. Három nap alatt itthon voltam.” Immár úgy látja, hogy az emigráció reményei csupán képzelgések voltak, s most a kiegyezés töltöti el új hittel, új erővel: „Magyarország újrateremtésének nagy munkájában résztvenni égtém a vágytól”, — emlékezik.

Úgy véli, eddig álmok kergetője volt, de most már a szótartó tiszta tények szolgálatában áll. Cikkeket ír Kossuth, az emigráció s azok ellen, akik a visszanyert alkotmány ellenére továbbra is ellenállás mellett ágnak. Szívvel-lélekkel a kiegyezés híve, és hiszi, hogy akik ajkukon Deák és Széchenyi nevével foglalták el helyüket az új államban, Deák és Széchenyi szellemében, erkölcsi komolyságával fognak az ország gazdasági és társadalmi életének megújításához és fölvirágoztatásához. S mint Széchenyi, a munka oroszlanrészét ő is a nemességnek szánja, mert lelkében osztályának idealizált reformkori képe él s mert így véli megóvni nemzetét a polgári világ bűneitől és kisszerűségétől.

Cikkei föltűnnek, kapnak utána, versengenek érte, de Zoltánnak hamarosan tapasztalnia kell, hogy újra tévedett, Széchenyi és Deák szellemét, eszméit ő tiszteli csak, azok, akik szolgálatát kívánják, csupán az önérdeket ismerik. Hogy azok az eszmék, melyeket a két nagy példaképnek tulajdonít, már idejüket múlták vagy egyáltalán valósíthatatlanok, erre nem gondol, nem akar gondolni; s aztán nem is tisztázottak ezek az eszmék: mint diákkori álmainak, ezeknek is inkább csak magas pátozszuk, főlemelő erkölcsi hangulatuk van, semmint reális tartalmuk. S nem tud osztálya ideálképéről sem lemondani: s mert hátha csak a főváros elpolgárosult világában lett úrrá az önérdék, szűkebb hazájába, Erdélybe megy, hogy ott váltsa valóra vágyait, eszméit. Don Quiote-i harc ez a megyei atyafiság cinikus lomhaságával s ő megesúfolva, inkább lemond a közpályáról, lemond egyéniségének

s egyénisége erkölcsi erejének és szándékainak érvényesítéséről, semhogy álmvilágát vesse a valóság törvényei alá. Elindul Velencébe, hogy feledést s a feledésben vígasztalást találjon.

Eddig a levél, s Zoltán már tudja, hogy még ebben az utolsó reményében is csalódott, Velence nem ad feledést és vígasztalást s most, már-már úgy tűnik neki, szívében megérett a halál, midőn találkozik Irmával, akit mint fiatal, nyomorral küzdő, kezdő énekesnőt már Pesten ismert s aki most, hangjánál és szépségénél fogva Velence első ünnepeltje. Zoltán tartózkodó s ugyanakkor segítségére kész egyénisége már otthon is figyelmet és vonzalmat keltett Irmában. Darvady most sem akar mást, csak barátságot, de a két sebzett, törtsorsú, megértésre vágyó ember barátsága mély szerelembe fordul át s Zoltán úgy érzi, visszakapta a világot, tartozik újra valakihez. Mámoros napok, gyötrelmesen boldog szerelmi párharok, váló és feloldozó, elbocsátó és visszakönyörgő levelek követik egymást. Mégis, Zoltán boldogsága mögött kezdettől szorongó sejtés lappang, hogy Irma nem teljesen az övé, nem hagyja egész lényét fenntartás nélkül birtokba venni, nem teljes ez a szerelem. Irmában viszont a megalázottság érzése bujkál, elküldi, majd visszahívja Zoltánt, de „végre is a vége csak az, hogy vége” — írja. És Zoltán felőrlődve, kétségbeesve menekül a svájei hegyekbe, hogy többé ne lásson embert, ám hamarosan újra Velencében van, legalább látni szeretné Irmát. „Meghalni gyáva, élni gyöngé.” A valóság elviselésére gyöngé megint csak ; az igazság ugyanis az, hogy Zoltán nem is akarja tudni, megcsalta-e Irma, vagy sem ; neki a valóságnál drágább az az álmkép, amelyet Irmáról lelkében hord.

Letargiájából halálra készülő anyja hazahívó üzenete emeli ki. Siet Erdélybe, de későn, már csak koporsóját láthatja anyjának. Zoltán összeomlik, hetekig önkívületben, élet-halál között lebeg s amidőn az ápolás mégis megmenti életét, ő nem tud vele mit kezdeni, míg a falu öreg, tudatlan papja ki nem mondja előtte a nagy igazságot: „Élni kötelesség”. S Darvady Zoltán, az álmok álmodója, a nagyság ámokfutója, új eszményeket hirdet, a lemondást, a kompromisszumot és a kötelességteljesítést ; új jelmondatot ír zászlajára : „Munkálkodó légy, ne panaszkodó.”

2.

Asbóth Darvady Zoltán történetét négy könyvre osztotta s a negyedik könyvnek ezt a címet adta : „Darvady Zoltán mindent elveszít és mindennél többet nyer”.

Az újabbkori regényben ábrázolt élet és a valóságos élet között egyik fontos különbség bizonynyal mindenekelőtt abban rejlik, hogy a regényben ábrázolt élet növekedésének folyamata rendszerint fordított a valóságos életéhez képest s a mag, amelyből a mű egész élővilága, organizmusa kisarjad, a befejezés, a regény megoldása. Ami, természetesen, éppenséggel nem jelenti

azt, mintha a megoldás „*expressis verbis*” vagy éppen tételszerű fogalmisággal ott állana minden regénynek a végén, vagy akárhol a regényben. S kivétel is akad bizonyosan, de az újabbkori regényírásban mégis eléggé általános érvényűnek látszik ez az elv. Az írói élmény ugyanis, amelyben a valóban irodalmi értékű regény fogamzik, mindig egy saját értelmű folyamatnak, illetőleg a benne rejlő sorsszerűségnek az élménye, sorsélmény, akár az író saját sorsának, akár más vagy mások sorsának átélt élménye legyen is az.

Ez az élmény értelmét, illetőleg értelmezését azonban csupán a megoldásban nyerheti el. A valóságos emberi élet kaotikusan egymásra zsúfolódó elemeiből ez a végső értelmezés válogat, rendez és alkot szigorú törvényszerűséggel, egymásból, egymásra épülő egységes organizmust, ez emeli az egyén életét sorssá, egyetlenné és megmásíthatatlanná. Ám ez az értelmezés csak egy határozott szemlélet, világkép, életérzés keretében történhet meg, ha mégoly kevésbé tudatosult is az íróban e szemlélet érvényesítése, ha csupán ösztönös állásfoglalás, magatartás gyanánt nyilvánul is e szemlélet.

Mindez Asbóth művére alkalmazva annyit jelent, hogy a regény bőven adódó ábrázolási, műfaji, nyelvi, egyszóval művészi kérdéseire csak úgy felelhetünk, ha előbb értelmezzük a „mindent elveszít” és ezáltal „mindennél többet nyer” kettős mozzanatában koncentrálódó sorsélményt és a mögötte álló szemléletet.

Az Álmodó álmodója műfaját tekintve énregény. Darvady Zoltán maga mondja el, mindvégig első személyben, a maga történetét, amely — mint az életrajzi fejezetek nyomán tapasztalhattuk —, eseményeiben tulajdonképpen szorosan követi Asbóth életútját, úgyannyira, hogy valósággal önéletrajznak, visszaemlékezésnek tekinthetnénk, ha a könyv regény, és, ami fontosabb, vallomás volta teljességgel lehetetlenné nem tenné ezt. A vallomás minden egyes elemének jelentése ugyanis, ha lehetséges, még sokkal inkább a befejező, értelmező, megoldó mozzanattól függ, mint a regény esetében, mivel a vallomás szülőke mindig a megtisztulás, pontosabban az önmegtisztítás és önigazolás kettős vágya, ténye. A regény „*elveszít mindent*” és ezáltal „*mindennél többet nyer*” ikermozzanata más szóval annyit jelent: Darvady Zoltán megszabadul, megtisztul mindentől, ami hamis és ezzel együtt, ennek következtében megéli az igaz, a helyes utat.

Azt mondtam, alig van szorongatóbb, szomorúbb könyv irodalmunkban Asbóth regényénél. Mi az ugyanis, amitől Darvady Zoltán megtisztul, megszabadul? Az élet teljességének, a személyiség, az erkölcsi egyéniség érvényesítésének reménye, hite, igénye, követelménye, s az igaz út, amelyet megtalál, a lemondás, a kényszerű megalkuvás önkéntes vállalása, egyszóval a kompromisszum. Ne ejtse meg az olvasót a konklúziót és az új programot tartalmazó befejező mondatok szépségének és pátosának varázsa. Az öreg pap megoldó szavainak elfogadása éppen úgy ajándékjellegűen — ha szabad úgy mondanunk — *action gratuite* vagy inkább *conclusion gratuite*-szerűen

áll Darvady Zoltán történetével szemben, mint ahogy az Úr szavainak elfogadása Ádám útjával szemben. Ennek a gesztusnak igazi szerepét akkor értjük meg, ha megfontoljuk, ki mondja e szavakat: egyszerű öreg falusi pap. Könnyű volna Asbóth ellen ezt a tényt kijátszani, azt állítva, a materializmus vállalója, ime, a spiritualizmus kezéből veszi és fogadja el a megoldást. Távol álljon azonban ez, nem erről van szó. Nem a paptól, a spiritualizmus képviselőjétől fogadja el Zoltán ezt a tételt, hanem attól az öreg embertől, aki maga megtestesítője a személyiség, az egyéniség érvényesítéséről való lemondásnak, egy sztoikus erkölcsi elv alapján, egy sztoikus erkölcsi elv javára. Zoltán ezzel a gesztussal mintegy megtagadja, hiábavalónak bélyegzi azokat az erőfeszítéseket, kísérleteket, amelyeket a maga emberi személyiségének, erkölcsi egyéniségének, erkölcsi szándékainak és indulatainak érvényesítésére tett. Így kompromisszumának, magamegadásának betetőzését jelenti ez a gesztus, ez a tétel.

Az élet ilyen vállalásának, ilyen végigjárásának az a kötelessége, a munkálkodásnak az a követelménye, amelyet Zoltán itt magáévá tesz, pszichológiai és morális védekezés, biztosíték egyrészt egy zuhló társadalommal, másrészt a maga egyéniségének önmagát, erkölcsi céljait érvényesíteni akaró lázadásával szemben. De nem áll semmiféle nagy emberi eszmény vagy közösség szolgálatában, célját, értelmét önmagában hordja. Ez a kötelességteljesítés nemcsak hogy nem oldja föl sem a magány, sem a céltalanság bilincseit, — de még csak az önzés tudatát sem —, hanem azáltal, hogy a hőst kiemeli, fölébeemeli társadalmának, egyenesen megszorítja azokat. S ami a legfőbb, Darvady egyéniségén határozott erőszaktevés s így természetes, hogy ez a kötelességvállalás komoran aszkétikus és tragikusan heroikus jellegű.

A megtisztulás mozzanatától elválaszthatatlan a vallomás másik lényegi eleme, az öngazolás. Asbóth regénye törvénykezés, ítélkezés régi és új magatartása fölött, elmarasztalása a réginek, igazolása az újnak, vádló- és védőbeszéd egyszerre. A bizonyítás indirekt: mindaz, ami a régi ellen szól, Darvady—Asbóth úgy véli, úgy szeretné vélni, az új mellett tanúskodik. S hogy az újat teljesen igazolva lássa, megtagadja teljesen a régit. Valósággal anatómát mond rá. „Hitvány én, aki elhitettem magammal, hogy nemesebb vágyakkal vagyok tele! Életem minden gyötrelme mi volt egyéb, mint mérhetetlen, ki nem elégíthető, hiú önzés.”

Különös átváltozás ez. Hiszen az eddigiek folyamán Asbóth hőségét, hőségének erkölcsi fennsőbbiségét, erkölcsi indulatait igazolta a kor társadalmával szemben, s ennek az igazolásnak a folyamán — mindenekelőtt a második könyvben —, olyan keserű és mélyenjáró bírálatát adta a kiegyezéses Magyarországnak, mint ebben az évtizedben, az egy Arany Lászlót meg Vajdát kivéve, talán senki. Darvady Zoltán csalódottságának, boldogtalanságának, földönfutó voltának ott abban adja okát, hogy nagy és nemes, szociális értelmű erkölcsi

szándékai eleve halálraítéltek ebben a züllő társadalomban. „Ha a bömbölő tenger ellenében kellene sziklaként megállanom — megállanék. De közepette állani a rothadásnak azzal a tudattal, hogy továbbküzdeni nincs erő, nincsen tőr és nincsen miért, ezt nem bírtam el.” Zoltán ebben a helyzetben három lehetőség közül választhat. Vagy hasonul ehhez a társadalomhoz, vagy emigrál, vagy vállalja ennek a társadalomnak átalakítását és egy olyan újnak fölépítését, amelyikben megvalósíthatja céljait. Zoltán a másodikat választja, Velencébe megy s Irma szerelme által kísérli céljavesztett, hajótörött életét megmenteni. Ámde a magánéletbe való emigrálás lehetősége illúzió.

Darvady Zoltán menekülési kísérlete mindenestre kudarcba fullad. S most immár valóban két választás áll előtte csupán, ha csak harmadikul az életről való lemondás lehetőségét nem tekintjük. Negyedik nem adatik, s ha Asbóth mégis megkísérli a negyediket, az öncélú kötelességteljesítés magtalan principiumának vállalásával, választása a társadalom oldaláról nézve, akarva-akaratlanul, a fennálló rend szolgálatát jelenti, a maga oldaláról tekintve pedig személyisége feladásával, az életről való lemondás harmadik útjával egyenlő.

Az eddigiekben Asbóth, utaltam rá, hőségét igazolta társadalmával szemben. S ez hiba. Már kezdettől fogva elő kellett volna ugyanis készítenie a fordulatot, hogy megvonhassa tőle védelmét, sőt a vádlottak padjára ültethesse, eddigi magatartását téve felelőssé szerencsétlenségéért. Mert ahhoz, hogy új magatartását, a kötelességteljesítés harmadik útját valóságossá és morálissá láthassa, eddigi magatartását pedig elítélhesse, ha nem is igazolnia, de legalább olyanként kellett volna tudomásul vennie a hőségével szembenálló társadalmat, mint amelyben lehetséges az erkölcsi magatartás, s amely lényegét tekintve meg nem változtatható, s amely ellen éppen ezért önző, hiú ábránd a lázadás.

Tapasztalhatni is ugyan erre a regényben kísérletet, különösen a gyermekkor rajzában, tehát éppen a leggyengébben, szinte az kívánczik a tollra : kritikán alul gyengén sikerült részben. Egyebütt azonban a regény izzó pátosza mindvégig a keserű, a lázadó, a kiábrándult Darvady Zoltánt igazolja. Ezért conclusion gratuite a megoldás.

Asbóth elismerte, hogy a lélektani, az esztétikai realizmus tekintetében Arany László nem fejezhet be másképpen Balázs sorsát, mint ahogy befejezte. De erkölcsileg elutasította ezt a befejezést. Utat kellett volna, szerinte, találnia Aranynak Balázs megmentésére, Balázsban az erkölcsi egyéniség győzelmére. Nos, Asbóth megmentette Zoltánt, ha ugyan megmentés ez.

Zoltán új erkölcsi magatartása, erkölcsi elvrendszere a stoa — nagymértékben Kemény Zsigmond szemléletén átszűrte — felfogásához áll közel. Csakhogy a stoa felfogása mögött, alighanem egy, a köznapitól eltérően értett, „realizmus” áll. S Darvady—Asbóth pedig csak vágyódott ez után a „realizmus” után, valójában azonban nem volt összeegyeztethető egyéniségével

(amelyet a modern lélektan talán közvetettnek, immanensnek, intravertálnak, szubjektivistának vagy hasonlóknak nevezne). Ő tulajdonképpen nem tagadja meg szemléletét, elveit soha, csak lemond róluk. „Nem az örültek háza felé tartok-e, ha feledni nem tudom azt, — kérdezte szorongva önmagát — ami való nem lehet soha?” Szorongása, mindenesetre, jogos volt, mert ez a feledés egy pillanatra sem sikerült neki soha. Ezért nem megnyugvó, még csak nem is rezignált vagy elégikus az ő történetének a megoldó, utolsó mozzanata, hanem patetikusan tragikus.

Azt mondtam, a tíz s egynéhány esztendő közpálya alatt Asbóth végigjárta a magyar uralkodó osztályok valamennyi irányzatát. Az utolsó állomás a konzervatívok csata nélkül is vert tábora volt. A csalódást, természetesen, itt sem kerülhette el. Nem ugyan a maga elveiben csalódott, arra, hogy úgy mondjuk, szinte képtelen volt, hanem vélt elvbarátaiban, fegyvertársaiban s a maga erejében. 74-ben még pártprogramot alkotott, 78-ban pedig már lemondott a társadalmi tettetnek még az igényéről is az öncélú, csupán védekező, morális magatartás javára. A kör bezárult, s hogy átlépni rajta nem tudott, az bizonyosan nemesak az ő jellemerején, hanem a kor politikai életének sivárságán is múlt. Gondoljuk meg, a 75-ös választásokon az egyetlen párt, amely gazdasági és szociális javaslatokkal is előállt, — s éppen Asbóth volt programja e részének egyik sugallója — a nyíltan ultra és ókonzervatív Sennyey pártja volt. Politikai ábrándjairól, abszurd politikai teoriáiról való lemondásra, s ami ezzel egyet jelentett volna, az uralkodó renddel való szembefordulásra, amely egyedül biztosíthatta volna politikai egyénisége kibontakozását és erkölcsi indulatai érvényesítését, nem szánta el magát sem Darvady Zoltán, sem Asbóth János, inkább hagyta személyiségét, nagyratörő álmait áldozatul esni, inkább hiú álmoknak bélyegezte minden eddigi tettetét, tervét, semhogy az oly mélyen megvetett, s az általa nálunk oly károsnak vélt burzsoá hatalom útegyengetői közé számíttassék.

Az eddigiek nyomán talán elfogadható immár az a tétel, hogy az Álmodók álmodójának az a végkonklúziója, amely a regény alkotóelemeit összeválogatta, jelentésüket meghatározta és egységbe rendezte, s amelynek következtében Darvady Zoltán „elveszít mindent és mindennél többet nyer”, éppen a tragikus heroizmussal vállalt lemondás volt.

3.

Valahányan ma olvassák Asbóth regényét, mindannyiukat meglepi az a korában rokontalan, korát megelőző modernség, amely az Álmodók álmodója stílusát jellemzi. Élete és műve paradoxonjai sorába tartozik az a tény, hogy ő a „haladó konzervativizmus” illúziójának kergetője, a modern, nem kis részben dekadens polgári próza, stílusbeli és ábrázolásbeli előfutára, mondhatnám ismeretlenségben maradt oldalági őse lett. Ismeretlen, s tulajdonképpen nem is ő, csak magtalan oldalági rokon, mert akik stílusának legin-

kább utódai lehettek volna, mindenekelőtt Krúdy és a fiatal Márai, szinte bizonyosnak tetszik, aligha ismerték.

Tulajdonképpen minden irodalmi mű s így Asbóth regénye is, egy teljesen önálló stilisztikai rendszer, organizmus, amelynek alkotóelemei értelmüket, funkciójukat a művet szülő élménytől kapják. Egymástól elválaszthatatlanok, funkciójukat csak együtt, mint egy organizmus tagjai képesek betölteni. Világnézet és stílus összefüggésének tétele irodalomelméleti közhely immár. Óvakodnunk kell mégis, nehogy azoknak a stílus-kutatóknak a hibájába essünk, akik elemzés során világnézetet és stílust közvetlen szembesítenek, kihagyva a közbeeső lélektani mozzanatot; feledve, hogy a mondat szerkesztés, képalkotás, a szóválogatás, egyszóval a stílus-teremtés nyelvlélektani és alkotáspszichológiai kérdés, nem pedig világnézeti. Első feladatunk hát megjelölni az élményt, lelkiállapotot, pszichológiai helyzetet, amelyben Asbóth műve fogant.

Ila nem volna a világerzés, az életérzés szó olyannyira kompromittálva, azt mondhatnánk, Asbóth életérzése, amely Darvady Zoltán, illetőleg a maga sorsának, életének számbavétele nyomán eltölti, tragikus, amely szükségszerűen vezetett a már említett, látszólag sztoikus, valójában azonban askétikus erkölcsi magatartásához. Asbóth alapélménye, sorsélménye, az Álmodók álmodója tanúsága szerint az elveszettség érzése volt. A materializmus elfogadásának végső következése számára ugyanis abban a felismerésben állott, hogy életét csak az tudja a biologikus létén túlemelni, aki művészi vagy politikai tetten át a maga személyiségét kibontakoztatja és a fejlődés folyamatában érvényesíti. „És ahogyan előre haladtam s erősödtem szaktanulmányaimban, úgy düledezének össze az őskőtől öröklött szent tanok, és emelkedék mind erősebb izezetekben a modern vallás, a materializmus. Materializmus, mely nem zárta ki a legnagyobb idealismust, mert nem ennek, hanem a spiritualizmusnak volt kirekesztő ellentéte; materializmus, mely a szellemet s az eszményt fel tudta ölelni, de az anyaggal hozta szükségszerű kapcsolatba; materializmus, mely a természettan ama kérlelhetetlen törvényének húzta könyörtelenül következményeit, hogy anyag és erő nem létezik egymás nélkül; és mikor büszke egészében, össze hangzó harmóniában felölelve az anyagi s az erkölcsi egész világ-rendet, az állott előttem, irgalmatlanul azt sivitotta fülembé szüntelen, — és amit sivitott, megmásíthatatlan halálos ítéletnél iszonyúbb iszonnal töltött el, — hogy ha majdan a gépezetek, a szívekben s az agyvelőkben működők, elkoptak s megromlottak s tovább működni nem tudnak, hogy ha göresösen szorulva dobbantja utolsó dobbanását ez a szív, ha megfagy a vér, ha markát a gége teszi a halál, s fullad a tüdő, s kilöki az ajkon a nehéz, az utolsó, a legnehezebb sóhajt; akkor ugyan megmarad minden, ami volt; az anyagnak s az erőnek másíthatatlan összegéből hiányozni nem fog egy jóta; de ha a vegytan és a physika törvényei szerint felbomlottak azok az anyagok és erők, melyek engem képeztek s bennem működtek, és száz

felé szakítva, nyűben működnek és virágban, akkor én nem leszek többé, belőlem nem lesz többé semmitem, semmi, semmitem. És mivel ami van, nem lehet semmivé: ami megsemmisülhet, annak semminek kell lenni, én semmi vagyok, a semmiért. Megmarad minden, csak egyéniségem vész el. Miért küzdök, szenvedek, hevülök, miért emelkedem a legmagasabbhoz én, akinek létele, ha összegelve lesz a számadás, eredményre az utolsó féregével egy-ugyanaz a semmi. Rettentő harmónia, mely, mint parázs közt a scorpionot, csörgőkígyó búvszeme előtt a madarat a halálos félelem idő előtt a halálba, az embert a megsemmisülés iszonya által idő előtt a megsemmisülésbe kergeti.

Hatni, alkotni: ha megsemmisülök magam, hagyni magam után nyomot; egyéniségemet tettben, alkotásban, emlékezetben kitolni messze századoknak jövődjébe: ha lehetett, a megsemmisülési tudat iszonyának ez lehetett egyetlen enyhítése.“ (67—68. l.)

Ez volt számára a világ egyetlen célja és értelme, s amidőn azt tapasztalta, hogy ez az ő számára teljesen lehetetlen, kétségbeesett, hiszen ennek a keserű, semmiben nem hívó, kiábrándult nemzedéknek az egyéniség volt az utolsó mentsvára. „Van-e még hinni, remélni? Ébredve erőtlenségem leverő tudatára, nem az örültek háza felé tartok-e, ha feledni nem tudom azt, ami való nem lehet soha? Hiú te! Van-e más utad, mint vagy ki az életből, melyben helyedre találni nem tudsz, vagy visszasülyedni a tömegbe, tenni azt és úgy, amit körülötted mindenki tesz, — ha erő nincsen benned különbnek lenni náluknál. Vagy légy senki, vagy légy semmi, ha nem tudsz lenni valaki. Ha álmaid nem voltak pusztá agyrémek — és ki biztosít, hogy nem voltak azok — nagyobb agyrém volt, hogy hősük te lész. Tudhatod-e, hogy amiért hevültél, azért hevülni érdemes? Nem. De, hogy hiába hevülsz érte te, azt tudhatod.” S ami eddig cél és értelem volt, elviselhetetlen teherré vált, amelyet meg kellett tagadni, amelytől mindenáron meg kellett szabadulni. Ám ez az öngyilkossággal volt egyenlő.

Ugy tetszik, gyakran nem jutunk kellő mélyre, amidőn e kiábrándult nemzedék tragédiájáról szólunk. A magyar fejlődésben ez a nemzedék volt az első, amely az emberi élet értelmezésében teljesen magára maradt; metafizikához és fideizmushoz már nem nyúlhatott. Hegel volt az utolsó nagy filozófus, aki az emberi élet célját, értelmét még emberenkívüli, emberfölötti okokkal magyarázta. Ha szabad úgy mondani, nála volt még az embernél hatalmasabb gazdája az emberi életnek. Meglehet, az előző nemzedékek, Gyulaiék és Zilahyék nemzedéke, sem hittek már a tételes vallások-adta magyarázatban, de elfogadták a filozófiai rendszerek, elsősorban a hegeli rendszer válaszát. Ez a nemzedék azonban már tudta, hogy Hegel Világszelleme éppúgy az emberi agy teremtménye, mint a többi rendszer magyarázata. Tudták, hogy az emberi élet gazdája maga az ember, de életüknek nem tudtak érdemes tartalmat, célt és irányt adni, szinte azt mondhatnánk, életükkel nem tudtak mit kezdeni; talán individualizmusuk akadályozta meg őket, hogy rálelje-

nek egy, az elveszett eddigiéknél látszólag szürkébb, szomorúbb, de talán emberibb magyarázatra. Az ég üres volt, s a föld sivár, a materializmus számukra kétségbeesést hozott. Erről tanúskodik Asbóthnak nem csupán regénye, hanem tanulmánya az Irodalmi mozgalmakról s erről Péterfy tragikum-tanulmánya és a Schlauch Lőrincsel folytatott vitája is. (Persze, csak a válság tényének konstatálásában közösek, a következtetések levonásában, a gyógymód megjelölésében — talán mondani is fölösleges — nem.)

Hogy Asbóthnak ez a sorsélménye a modern polgári irodalom központi élményével rokon, azt kitűnően igazolja az, hogy az „Angst”, a „szorongás” filozófiája atyjának, Kirkegaardnak egyik tételéhez illusztrációként is szolgálhatna: „Indem er über etwas verzweifelte, — úgymond a dán filozófus a magáramaradt, individuumába zárt, önnön szubjektivitásának fogságába esett ember kétségbeeséséről szólva, — verzweifelte er eigentlich über sich selbst, und nun will sich selbst loswerden.” Nem kétséges, hogy a modern polgári irodalom fókuszában ez az élmény, a szubjektumba, az individuumba izolált élet céltalanságának, s vele a személyiség semmibehullásának ez az élménye áll. Idézzük újra: „halálos félelem”, „a megsemmisülés iszonya” tölti el, fogja bénító varázslatába, „mint parázs a scorpiot”, mint, „csörgőkígyó búvszeme a madarat”, amidőn megérti: „én semmi vagyok a semmiért. Megmarad minden, csak egyéniségemvész el, örökre.”

Asbóth választása bizonyosan nem csupán azért esett az elsőszemélyű vallomás-regényre, mert a történet hőse tulajdonképpen önmaga. Harminc, politikailag igen mozgalmas esztendő történetét mondja el és hőse sorsának nem csupán háttérül szolgálnak ez események, hanem nagyon fontos alakító alkatrészei annak. A harmadikszemélyű regény sokoldalú, részletes, objektív bemutatásukat követelte volna, hiszen ennek igazságát éppen ezek a vonások biztosítják. Az elsőszemélyű vallomás hiteléért azonban a személyes írói attitűd és az alanyian lírai hang kezeskedik, az objektív tények történeti logikája helyébe a szubjektív indulat szuggesztíója lép, az előadottak evidenciájának záloga nem az előadottakban, hanem az előadóban van, ez teszi lehetővé egyrészt, hogy a harminc év társadalmi-politikai eseményeinek summázott előadása is személyes élmény hitelét keltse, másrészt, hogy a vallomás egyetlen érzelmi lendületű monológjában, figyelmen kívül hagyva minden más nézetet, az eseményeknek teljesen alanyi csoportosítását, összekapcsolását és bírálatát adja, s a maga befejező tételének ezáltal a lehető legnagyobb valóságहितelt szerezhesen. A vallomás igazságát az olvasó mindenekelőtt lírai élményen át, lírai élményként fogadja be. Ez az ok magyarázza a regény első könyvének jellegét és szerkezeti szerepét is.

Az első könyv — Darvady Zoltán megérkezik Velencébe — gazdag hangszerelésű prózai költemény, magasan szárnyaló óda Velencéhez, az elveszett és vissza már soha nem szerezhető, egykor érdemes emberi élet szimbólumához, vagy inkább fájdalmas visszavágyakozással zengő elégia

arról, ami elveszett, vagy tán nem is volt soha. Darvady Zoltán történetének meséjét csupán a második könyvben indítja el az író, miután az itt alkalmazott summázó előadásmódjának az első könyv lírai hitelével már szavahihetőséget biztosított.

A regény tulajdonképpeni epikuzát, regény-történetét, Zoltán és Irma szerelmének históriáját a harmadik könyv tartalmazza. Darvady sorsa reménytelenségének beteljesülése ez a szerelem. Az a sorsélmény, amely az első könyvben magas fokú líra, a másodikban néhol meglehetősen elvont, néhol szónokiasan patetikus történeti-politikai eszmélkedés értekező mezében jelent meg, itt a legáltalánosabb és legegyszerűbb, legősibb emberi kapcsolaton, a férfi és nő kapcsolatán át életszerűvé és konkrétá válik; mondhatnánk, inkarnálódik a valóságos napi életben. Ez a történet tulajdonképpen mint novella magában is megállana a két előző könyv nélkül is, ám akkor csupán egy átlagos, bár bravúrosan megírt szerelmi történet lenne s nem emelkednék Darvady—Asbóth, illetőleg egy egész nemzedék reménytelenségének, tragédiájának szimbólumává s természetesen súlytalan volna ahhoz, hogy Darvady, illetőleg Asbóth belőle általános és egyetemes érvényűnek szánt elveket vonjon le nemzedéke erkölcsi magatartását illetően.

Asbóth munkája tehát a regény klasszikus formáinak megbontására történő első kísérletek egyike irodalmunkban s így figyelmeztet arra, hogy negyvennyolc után a polgári irodalom minden kísérlete kettősarcú, kettős-értelmű már.

A vallomás természetes előadásmódjának a monológ látszik. Az önmegtisztítás és öngazolás vallomást szülő kettős indítéka azonban világossá teszi, hogy ez a monológ tulajdonképpen válasz, egy nagy dialógus egyik fele. Védőbeszéd egy vádbeszédre, vádbeszéd egy védőbeszédre. Ez a dialógus, amelynek csak egyik felét halljuk, a modern polgári dekadens vallomás-regényben legtöbbször a küzdő, nemegyszer meghasonlott lélek két felének megoldhatatlan vitája.

Asbóth regénye pátozának, telt hangú, fájdalmas retórikájának egyik főforrása ez. Igen jellemző, hogy a regény érzelmi csúcsain a vallomás monológja több ízben forma szerint is dialógusba csap át, a hős második személyként szólítja önmagát: „Ébredve erőtlenségem leverő tudatára, nem az örültek háza felé tartok-e, ha feledni nem tudom azt, ami való nem lehet soha. Híú, te! Van-e más utad, mint vagy ki az életből, melyben helyedre találni nem tudsz, vagy visszasülyedni a tömegbe... meglett ember! Meddig akarsz foszlott agyrémeid kódéba meredni, mért nem kapsz ahhoz, ami van, mért szalasztod el, amit elérhetsz?” (127. l.)

Van azonban ennek a vallomás monológja mögé rejtett belső dialógusnak más értelme is. Egyes általános nyelvészek szerint tulajdonképpen csak első és második személy van. Első személy az, aki beszél és második mindenki és minden, ami rajta kívül van. A magányos, dekadenciába hajló intellektuelre

nézve ez a tétel bizonyosan igaz. Az Álmodó álmodója a dialógusnak erre a fajtájára is ad szép számmal példát. Egyik legszebb mindjárt az első könyv felütése: „Te vagy az Velence! Igen, ha még a világon helyem leltni tudnám. Ha volna zug a földön, ahol csillapulni tudna a lét ellen lázongó kebel; üdülést várhatna meddő vágyak sóvár tüzeiben kiegészített szív: te vagy az”. (3. l.) — Így kiált fel a Velencébe érkező Darvady. Később a harmadik könyvben meg azt mondja, „milyen különös is vagy te Velence, hogy mindig azt tudod tükrözni, ami lelkünkben van”.

A modern dekadens polgári irodalomnak éppen az az egyik jellemző vonása, hogy benne az igazi, a kettős személyű dialógus lehetetlenné válik. A hősök beszéde tulajdonképp csak a maguk belső világában szembenálló erők szempontjából párbeszéd. Beszélőtársukra, szereplőtársukra nézve azonban magánbeszéd, monológ. Ebben a sajátosságban Asbóth regénye szemléletének és stílusának egyik kulcsa rejlik.

Amidőn Irma belép a regénybe, első mondata úgy hangzik, mint egy régóta vajúdó vallomás, egy nyugovásra sohasem érő belső vita folytatása, mint Zoltán vallomásának párhuzamosa: „Miért jön Ön mindig csak akkor elém, ha megalázva érzem magam . . . vagy mondja, miért érzem magamat mindannyiszor megalázva, valahányszor Ön hozzám közelít?” Ezzel indul a folytatódó izgatott, idegesen vibráló, rövid, sokszorososan kapcsolódó mellékmondatok szövevényén át Irma vallomása sorsáról, melyet szívesen elcsérelne egy parasztlánykáéval, ki tyúkot ültet és csirkét nevel, művészetéről, amely megalázza, mert mint árut, mint a eseléd szolgálatát, megfizetik ugyan, de az általa való behocsátást az uralkodó osztályba, az egyenrangúsítást éppen úgy megtagadják Velencében, mint Pesten, vagy akárhol a világon. „Körülzibongtak a dal után és azután csak úgy, mintha tapssal és szép szóval kifizettek volna, otthagytak, mikor megkezdődött a füzértánc. Csak mulattásra vagyok? Miért éreztetik velem, hogy nem vagyok közibök, vagy legalább nem közülök való? Az ő kisasszonyaik közül az utolsó több mint én, mert én, ha nem éneklek, nem vagyok senki.”

Darvady Zoltán azonban nem meri vagy nem akarja megérteni Irma sorsát, s ő, aki a maga vallomásában mindig pontosan fogalmaz és gondolat nélkül sohasem szól, most közhelyekkel, udvarias szólamokkal felel vagy mondja tovább a maga vallomását. Meghallgatja, vagy beszélteti Irmát, vagy beszél neki, de szavaik nem válnak egymás sorsa formálódásában alkotó erővé. Vallomásuk, sorsuk együtt halad, keresztezi egymást, de egybe nem fonódik, egységbe nem olvad. Szerelmük alkalom, hogy folytassák, befejezzék életük értelmetlenségéről tett vallomásukat s bizonyosságot szerezzenek vallomásuk igazára.

Asbóth meghátrált attól, hogy hősét konfliktusba vigye, elmulasztotta, hogy ezzel kimozdítsa tehetetlenségre kárhóztató magányából. Zoltánban ugyan egy pillanatra felmerül az a lehetőség, hogy vállalja az osztályával

való szembeállást s feleségül veszi Irmát, de hamar kitér e gondolat elől azzal a megokolással, egyrészt, hogy akkor anyjával, rétegével kellene szakítania, másrészt hogy úgylis lehetetlenné tenné ezt Irma megfejthetetlen démoni lényec. Hiszen ebben az a varázslatos, lenyűgöző, ami egyszersemind elviselhetetlenül gyöttrő is, s ha az utóbbi elmúlanék, megszűnnék az előbbi is; a varázslat is széttörne, a boldogság is szertefoszlanék. Zoltánnak sorsa tiltja, hogy boldog legyen s a sorssal perelni döreség. Ez a gondolat jól illik ugyan a regény végső morális, sztoikus konklúziójához, de megtöri, tönkreteszi a regényt. Hiszen egyrészt ezután a meghátrálás után Zoltán végső nagy erkölesi tirádájának nem tudunk már hitelt adni, másrészt a moralizáló didakszis és a sorsszerűség kispolgári szólamiságába rántja le azt a nagyszerű, már-már virtuóz stílusművészettel és lélektani értéssel rajzolt szerelmet, amelynél szebbet, érettebb művészettel, igazabb szenvedéllyel megírottat — joggal mondta róla egyik kései méltatója, — nem túlságosan sokat találunk irodalmunkban.

Asbóth jellegzetes kétarcúsága jól érzékelhető itt: míg Zoltán és Irma szerelme kialakulásának rajza az elemző realizmus magávalragadóan szép példája, a megoldás a férfi és nő közti viszony fetiszizálásának, a nőiség titokzatos, megfejthetetlen, démoni volta mítoszának, az ember láthatatlansága, megmagyarázhatatlan volta tételének egyik legelső nyilvánulása irodalmunkban. S amint közéleti szereplése és kudarca idején lemondott a társadalom tényei értésének és értelmezésének igényéről, ugyanúgy mondott le itt is, most a magánéletben is, erről az értő és értelmező igényről. A megismerés és megértés elválik egymástól, sőt szembekerül egymással. „Magyarázní nem tudtam Irmát, — úgymond Zoltán —, de kiszámítani tudtam; érteni nem értettem, de ismerni ismertem.” (194.)

S itt megint megmutatkozik, milyen közeli rokonság füzte Darvady—Asbóthot a modern polgári filozófiához. Néhány, a szubjektív életindulat intuíciónjával megragadott alapelvhez görcsösen ragaszkodott, de mihelyt objektív ismeretről volt szó, a szkeptikus intellektuel agnoszticizmusába hátrált. A maga intuíciónjába kapaszkodott, mert a tárgyi megismerés számára nem volt egyenlő az értéssel. A regény egyik fontos mozzanatának magyarázatát, annak magyarázatát, hogy Zoltán miért mond le Irma hozzá való viszonya, hűsége kérdésének tisztázásáról, alighanem itt leljük meg. Mint ahogy a regény sajátos, párhuzamosan egymás mellett haladó páros monológjának, látszatdialógusának okát, filozófiai értelmét is itt kell keresnünk, ezekben a tényezőkben, amelyek mindegyre előkerülnek majd a modern polgári irodalomban s folyton jelentékenyebbé válnak.

4.

Intermezzóként, mielőtt újra a regény elemzéséhez látnánk, gyűjtsük egybe azoknak a vádaknak a velejét, amelyeket Darvady Zoltán kora ellen

emelt. Idézés lesz itt a feladatunk java, magyarázat vajmi kevés kell ez idézetekhez, magyarázzák önmagukat.

Az ifjú tele tettvággyal lép hazája földjére. Amit látott, amit gondolt, amit jónak ismert, most valósítani szeretné: „Magyarország újrateremtésének nagy munkájában résztvenni égtem a vágytól. Boldognak üdvözöltem magamat, hogy ebben a percben bocsáthatom hajómat a sík tengerre. S rövid néhány év elegendő volt, hogy törött árboccal, széjjelszagattott vitorlákkal adjam fel a küzdelmet, a reményt. Mi volt e néhány évem egyéb, mint áltató apró sikerek után a gyermekkor minden keserveinél keservesebb csalódás és kudarc. Eltévesztett kísérletek sora. Erőnek meddő vesztegetése.

És végre a tudat, hogy küzdeni tovább nincs mivel, nincsen hol, nincsen miért.”

... „És láttam, hogy ezen a földön nincsen számomra hely. És láttam, hogyan halad előre, győzelmi trombitáját fuvallva a romlás. És láttam, hogy Magyarország visszaadva önmagának nem a boldogulás hanem a rothadás útjain halad. Hova lett a lelkes hazafiság, az önzetlen hazafiak számtalanjai hova levének. Azért üztük-e el az idegent, hogy magunk éhesen essünk neki a haza velőinek. Nem láttunk-e egy rendszert, mely a mediokritásoknak és politikai kalandoroknak volt virágkora. Nem láttuk-e, hogy azok, akik az ország előtt elvek csatájának nagy harcjátékát üzték, békésen bújkáltak össze a színtalpak közt, hogy osztozkodjanak azokban az üzletekben, melyeket a haza felvirágoztatásának ürügye alatt országos megvesztegetésül találtak fel? Nem láttunk-e roppant választótömegeket, melyek szavaztak oda, hol jobban fizettek? Nem láttunk-e embereket, kik roppant összegeket költöttek képviselőségért, remélvén, hogy ezáltal még nagyobbakat nyerhetnek. Nem láttunk-e éhes nemzeti képviselőket, mely az ország szegényedésével szemben rendszeresen húzta ki ülészakait a következő hó elsejéig, hogy még egyszer felvehesse a napijakat. Nem láttuk-e éveken át azt a csaknem a szükség-szerűségnek elkerülhetetlenségével nyilvánuló tényt, hogy valahányszor új miniszter jött, akinek az ország valamely vidékén jószága volt, az a vidék, az a jószág vasutat kapott. Nem láttuk-e, hogy a becsületet a haszonlesés, a hazafiságot a rideg önzés, a kitűnőség vágyát a kitüntetés szomja, a tekintélytisztogatást a hatalom előtt való hunyászkodás váltotta fel. Oh, hogy az ijesztő erkölcsi romlás oly hirtelen tudott meghonosodni és oly súlyosan tudta megingatni az egykor tündöklő magyar becsületet! Hogy oly gyorsan tudott elhatalmasodni egy rendszer, melynek eredménye nem lehetett egyéb, mint hogy az erkölcsi hit mindenütt megingott... Oh pusztuló, sülyedő magyar fajom, miért kellett elfeledned, hogy nem igaz az, hogy becsületességnek csak látszani kell, nem igaz, hogy a becsületesség csak az ostobák számára van kitalálva, hogy annál jobb dolga legyen néhány okosnak. Nem igaz, hogy a tiszta erkölcs csak pusztá szó. hanem igen is, ország talpköve.” (91. l.)

S midőn újra csipődve elhagyta hazáját, eszmélkedni kezd, s ha előbb csak a jelenségeket sorolta föl s csupán hazája sebéit emlegette, most egész korát ülteti a vádlottak padjára és keményen ítél fölötte. „Oh idők f a, büszke vagy korodra, bámulod haladásodat? S hova haladunk, vajjon? Félek rettegek, iszonyodom, hogy maholnap élet helyett csak az életért való küzdelem, ember helyett csak gép fog létezni. A gépnek invasioját látom mindenütt, hódító elve tipor le mindent. A munkát, mely egykor egészet alkothatott, s az alkotásnak gyönyörével, minden gyönyör leggyönyörűbbjével járt, széjjelszakítottuk. Nem jut egynek-egynek belőle több, mint egy-egy fogás, mely magában véve mit sem alkot; a munkának egy-egy rongya jut kinek-kinek, s nem tudja, honnan jött, s mivé lesz? Az oknak s a célnak tudata nélkül való pontosság lesz a tökély netovábbja, melyet elérhet az ember; az eszmény a gép, és ezt is elérni hiába törekszik. És elérve e tökélyt, hosszas gyakorlattal, mely minden egyébre képtelenné tesz, valóban mivel több vagy jobb a gépnél? El vagy adva, mint a gép. Teljes odaadásra kényszerít a lázas verseny, s ha ezáltal tökélyre vitted, sem örömid, sem előhaladásod nincs többé munkádban, s nincs többé szabadulásod tőle. S mindezt azért tetted, hogy élni tudj, de vajjon hova vészett az élet, midőn az érette való küzdelemmel töltötted be? És ha a munkától elfordultál s felemelkedni véltél az üzlethez, végképp el vagy adva, eladtad hajlamaidat, eladtad érzületeidet, el szabadságodat, mert vagy belebukol, vagy lihegő szolgájává válsz! S a percekben, melyeket le nem foglal munkád vagy üzleted, élvezel-e emberéletet? Avagy nem-e a fásult pihenésnek agóniájába dőlsz? Avagy nem-e oly élvezetek karjába, melyekre a fennmaradó kevés idő is elég? Az érzékeknek, nem az embernek, hanem az állatnak durva élvezeteibe!

Így haladva, nem haladunk-e mind rohamosabban, mind távolabb emberi méltóságtól, tiszta gyönyörtől, igaz erénytől?” (71—72. l.) . . . „Ma a lét lázas versennyé fajult, melyben könyörtelenül letiporják az elmaradót. Régebben küzdeni kellett a létért az erőszakos megrohanás egyes eseteiben, és a győzelem után annál édeesebb volt a létörömmel nyugalma. A modern élet rohamában és ezer igényeiben velőt és ideget sorvasztó szakadatlan küzdelem a lét, küzdelem, melynek apró győzelmeiben nincs öröm; mert hiszen akkor vívjuk ki rendszerint amiért küzdöttünk, amikor élvezésére vagy érzékünk, vagy erőnk nincs többé, vagy tovább-tovább, mint a bolygó zsidó, új célra vágyunk, vagy újabb ellenséggel kell szembeszállnunk. Legyen célod ország kormányzása, vagy akár csak birtokod fenntartása, valamely tudományág apró ágazatának bírása, vagy akár csupán társas viszonyaidat akarnád fenntartani: percig sem szabad elejtened a gondot, fegyverben kell állnod örökké, mert elmaradsz, leszorulsz. Alig tudtál kivívni az előttedlevőktől talpalatnyi tért, sarkadban vannak, előrenyomulva, az utánad jövők, hogy megelőzzenek, visszalökjenek. Felejtsd el magad az élvezetben, szánj magadnak pihenést: tönkresilányulsz, volnál bár a legerősebb, a legdusabb. Ebben a hajszóló

versengésben hajszolássá váltak gyönyör és öröm is . . . Mohón élvezni igen, de gyönyörködni és örvendezni nem tudunk többé. Képtelenek lévén a teljes odaadásra, képtelenek vagyunk teljes megnyerésre is. Kezdeni és bevégezni egy szerelmet két szivar közt vált szokásossá. Külsőleg elvégzünk mindent, gyorsan, belemélyedésre, teljes odaadásra nincs időnk, türelmünk.” (14. l.)

Hogy ítélete a kapitalizmus ellen szól s az ideálizált feudális patriarchális múlt vagy inkább talán egy utopisztikus jövő, a már elemzett* „patriarchális demokrácia” nevében hangzik el, aligha kell magyaráznom. Asbóthot kortársai következetlenséggel vádolták, pedig kora ifjúságától utolsó parlamenti beszédéig, sőt utolsó, Tisza István ellen írt röpiratáig szinte fanatikus kitartással ragaszkodott felemás politikai, társadalmi konstrukciójához. „A haladó konzervativizmus”, a „patriarchális demokrácia” magtalan elméletéhez. A reálpolitika, vagy — amint ő mondta — „az experimentális politika” sivár, kisszerű korszaka volt ez. Politikát egyik napról a másikra volt szokás csinálni. A hűséget és következetességet pártokhoz, klikkekhez, személyekhez való ragaszkodás jelentette s Asbóthot nem értették; osztálybelieknek csak politikai gyakorlatuk volt, elveik vagy koncepcióik nem, sem jók, sem rosszak.

5.

Az Álmodója legfontosabb stílusjegye, ellenállhatatlan zeneisége mindenkit megejtő muzikalitása. Olyan próza ez, amelyről az olvasó az első lapon érzi már, hangosan volna szabad olvasnia csak, mert közelebb áll a vershez, mint a szokásos értelemben vett prózához, mert hatása csak így érvényesülhet igazán. Nem ritmusos vagy dallamos ez a próza, hanem zenei. Van benne ugyan bőven ritmikus elem is, melodikus is egyaránt, de ezek csupán elemei, részletekai ennek a zeneiségnek. Szolgálják, előmozdítják azt, de nem azonosak vele.

Irodalmi mű zeneiségének szülőokai közé kell számítani a mű minden olyan elemét, sajátosságát, amely részt vesz a mű összhatásában, az élmény közlésében, de úgy, hogy az élmény közlése nem a fogalmi közlés befogadásának lélektani folyamatait váltja ki az olvasóban, hanem a zenei közlését; röviden: sejtet, szuggerál, hangulatot ébreszt. Ezek az elemek azonban, úgy tetszik, aligha korlátozhatók csupán a hangjelenségekre. Mielőtt azonban ezt a talán abszurdnak látszó tételt bizonyítani kísérelnénk, meg kell jelölnünk Asbóth egyéniségének, sorsának azt a tényezőjét, amely alapjául szolgált a muzikalitás létrejöttének. Ez a tényező — úgy vélem — Asbóth kétségbeesett magányossága volt.

A hatvanhétben hazatért ifjú még barátjának, társának, elvei és vágyai részesének vélte az egész magyar politikai életet, egész osztályát

* Az Egy bolyongó tárcájából című svájci utirajzát tárgyaló fejezetben.

s benne meg viszont mindenki egy nagy pálya kandidátusát látta. Egy évtized múltán azonban már szálegyedül állott, futóbolondnak nézték, s azok is, akik közé naponta eljárt, másfél évtized múltán csupán különöségei miatt tartották említésére érdemesnek, őt, aki, Vajdát kivéve, talán valamennyiüknél többet tudott koráról, emberebbül birkózott sorsával.

Elsők között lépett a magyar irodalomban a modern magánosság földjére, s Tóth Árpádig, Kosztolányiig kevesen szenvedték úgy át az élet e sivár tartományának borzalmait, mint ő. „Mi az, — kérdezi újra meg újra, — ami engem sivár magányomba mindig-mindig visszalökött?” Nem a szentimentalizmus öntetszelegve kéjelgő s nem is a romantika fölvirágozott magánya ez, bár ez utóbbival, különösen pedig a német zenei romantika magányával, a Schumann-nemzedékével kétségtelenül közeli rokon. Filozófiai értelmű ez a magány. Nemesak a leláncolt s így önmagát vajú tetterő és akarat, nemesak az örökké nosztalgiának maradó vágy, nemesak a tettben és műben magát maradéktalanul megvalósítani nem tudó egyéniség fájdalma és sérelme jellemzi, mint a romantikusok magányát, hanem a filozófiai horizont teljes elsváruulása is. Az egyes filozófiák egymás hitelét rombolták le előttük, s nekik nem maradt, csak a teljes székepszis; hiszen, bár a maguk szubjektív igazságához görcsösen ragaszkodtak, tulajdonképpen annak igazság voltában is kételkedtek. „Ha álmaid nem voltak pusztá agyrémekek — és ki biztosít, hogy nem voltak azok?” — kérdi Darvady—Asbóth szorongva önmagát. A szubjektivizmus útján nem volt megállás, a világ elveszett körülök s egy évtized múlva Nietzsche megrendítő kiáltással kiáltotta el ennek az egész európai polgári nemzedéknek a tragédiáját: „Die Welt — ein Tor Zu tausend Wüsten stumm und kalt! Wer das verlor, was du verlorst, macht niergends Halt”. Leleki alkata, lélektani típusa révén más osztály helyzettel, vagy más történeti körülmények között, pl. a reformkorban, más történeti-társadalmi tartalommal megtermékenyülve és eltelve, talán egy korszak prófétáló vezéregyénisége lehetett volna, így csak jellemző illusztrációja korszaka elmagányosodásának. Az olvasó mindenesetre rémülten figyeli ezt a vergődést. Mit tudott ez az ember a magányról, milyen infernóját járta meg a magánynak az, aki ennyit tudott róla. „Meglett ember! Meddig akarsz foszlott agyrémeid ködébe meredni, miért nem kapsz ahhoz, ami van. Miért szalasztod el amit elérhetsz?” S az emlékezet megint mintha Nietzsche sorait csendítené vissza: „Nun stehst du starr, Schaust rückwärts, ach! wie lange schon! Was bist du Narr Vor Winters in die Welt entflohn?”

Ez a feloldhatatlan magány vallomástételének lélektani szituációja. „De hát kinek is szólnék”, — mondhatta volna ő is, s perbeszédének nemcsak vádlottja, vádlója és bírója, hanem egyetlen hallgatója is önmaga.

Ez a vallomás, ez a perbeszéd, amely kísérelt egy rosszul sikerült élet megmentésére, nyilván nem a regény megfogalmazása alkalmán hangzott el először. Attól a pillanattól, hogy a magánosság és a csalódás gyűrüje bezárult

körötte — pontosabban szólva, azóta, mióta magánossága tudatossá vált benne, hiszen szemlélete és lelki alkata ebben a korban eleve magánosságra ítélték őt —, attól a pillanattól, százszor újra számba vette, megmérte, szembesítette élete tényeit és vágyait, míg azok végül a vallomás lírai szintézisében elnyerték értelmüket. A vallomást a „sich selbst los zu werden” vágya szülte, s ha ez nem sikerülhetett is, a vallomást tevő a szintézisbe rendeződés processzusa folyamán mégis fölébe emelkedett sorsának, mintegy kilépett saját sorsából s azt, mint művet, mint egy idegen, bár az övével teljesen egybevágó sorsot élte át újra, mint ahogy négy évtizeddel később Hofmannsthal oly tömören megfogalmazta: „Stets schleppte ich den rätselhaften Fluch... Mein Leben zu erleben wie ein Buch”. Ez az átélés, ez az élmény azonban lírai átélés, lírai élmény volt, lehetett csupán, hiszen ismeretes, hogy a líra mindannyiszor dominánssá válik, hogy mindannyiszor a szubjektív lírai szintézis lesz egy korszak, egy történeti helyzet jellemző szintézise, valahányszor lehetetlenné válik objektív szintézisben egy-egy sors belső ellentmondásainak feloldása. Asbóthot ugyan lelki alkata, a közvetett lélektani típus, mondhatnánk: eleve, a szubjektív lírai szintézisre jelölte ki, de egyrészt van példa típusváltásra, másrészt más, szerencsésebb történeti körülmények között, amelyek között az ő alapindulatainak iránya s a korszak mozgási iránya egybeeshetett volna, az ő lírai szubjektív szintézisének alapvonalai is egybeeshettek volna az illető korszak objektív szintézisének alapvonalaival. (Például idézhetnénk Vörösmartyt.) S ez esetben az élmény szubjektív, (de nem magányban fogantatott!) volta aligha játszanék a kifejezésben oly nagy mértékben determináló szerepet. (Érdemes Kölcseyt és Vörösmartyt párhuzamba állítani e szempontból.) A szubjektív, magányban fogant lírai élménynek mindenesetre legjellemzőbb formai korrelatívuma éppen a muzikalitás. Távolról sem akarom persze azt állítani, hogy a próza muzikalitása mögött mindig tragikus magáramaradottság és csalódottság lírai sorsélménye áll. Ám Asbóth esetében ez látszik az igazi oknak. (Mindezt alább részletesen kifejthetjük majd.)

Asbóth regénye zeneiségének forrásai közül tehát elsőül az író lírai attitűdjét kell megneveznünk.

Egyazon méhben fogant, egy testvér vele a második, az író uralkodó lelkiállapota, az elvágyakozás, a nosztalgia. Magány és nosztalgia a modern irodalom lélektanának szótárában összefonódott, egymást idéző, korrelatív fogalmak. A hontalan, magányos lélek menekülni szeretne s ezer helyzetet talál, alkot, amelyben vágyai valósulhatnak, amely megszabadíthatná „utálatos, elviselhetetlen életétől”. S mennél elviselhetetlenebb a valóság, annál erősebb az elvágyakozás szava. S mennél erősebb az elvágyakozás szava, annál elviselhetetlenebb a valóság. Darvady—Asbóth Ahasvérnek érzi magát, akit vágyai egyre tovább csalnak, akit a valóság egyre tovább űz: „Otthont lelteni képtelen bolyongó, aminő vagyok, nem akartam itten sem többet időzni.

mint amennyit másutt szoktam, kergetve helyről-helyre, tovább s tovább s örökké.” (11. l.)

Őt is, mint az egész modern polgári irodalmat, egy sejtelemszerű vágyakozás tölti el egy ősi elveszett, sose volt boldogság után: „egy régen elveszett édes haza hívja vissza gyermekeit, egy rég feledett anya hívó szava hangzik át a gyermekkoron.”

Magánosság s vele és következtében szubjektív líra attitűd és nosztalgia, ez tehát az a három fő forrás, amelyből Asbóth regényének muzikalitása ered. Nagyon is ismeretes, de gondolatmenetükben mégis utalnunk kell arra, hogy minden teljes értékű mű, ha mindjárt pár sorra terjed is csupán, egy teljes világkép, egy teljes szintézis hordozója, természetesen csak virtuálisan. A magányba kényszerült lélek előtt azonban — amint ezt már HORVÁTH JÁNOS is oly szépen megmutatta Ady-tanulmányában — a valóság jelenségei reális mértéküket, igaz relációjukat elvesztik, a szubjektív lírai magatartás sajátos jelentéssel ruhazza őket fel, olyannal, amely sokkal több és más, mint amelyet az objektív, reális szemlélet felfogni képes, homályos, titokszerű; a világ jelenségei szimbólumai e jelentéseknek, közlésükre, összefüggéseik érzékeltetésére a hagyományos fogalmi közlés egyedül alkalmatlan, a sejtetéshez, a szuggeráláshoz, a megéreztetéshez kell segítségért folyamodnia. A közlésnek ezek segítségével, ezeken át, vagyis a zene jellegzetes közlő és befogadó lélektani folyamatain át kell történnie.

A magány és nosztalgia szülte szubjektív szintézis átadásának, érzékeltetésének egyik leggyakoribb eszköze a látomás. Magány, szimbolizmus, látomás, zeneiség, egymást idéző, egymásba kapcsolódó fogalmak. HORVÁTH JÁNOS Ady könyve lehetne bizonyíték, vagy inkább Baudelaire vágyakozása, programja olyan szöveg alkotására, amely nem vers, de zene: „becsvágyó napjaiban ugyan melyikünknek álmaiban nem derengett fel egy költői és zenei, de rím és ritmus nélküli próza csodája, prózáé, mely elég hajlékony és elég szaggatott ahhoz, hogy a lélek lírai mozgalmaihoz, az álmodozás hullámzásaihoz és a tudat izgalmaihoz igazodjék.”

Asbóth regényében lehetetlen a látomásra és ezzel együtt egyfajta szimbolizmusra való hajlandóságot észre nem venni. De lehet-e szerepe a látomásnak, szimbolizmusnak a lírán kívül, például a regényben? Sajnálatos, hogy a magyar szimbolizmus nagy stílusforradalmának és a magyar prózastílus alakulásának összefüggését alig is érintette valaki. Annyit talán már ez alkalommal megállapíthatunk, hogy a lírai fogantatású, szubjektív szemléletű, nosztalgikus alaphangú elbeszélő prózában lehet, sőt van is szerepe a látomásnak és szimbolizmusnak. Úgy tetszik, az Álmodók álmodójában ennek a stílusjelenségnek első nyomai bukkannak fel.

Darvady Zoltán csalódásokkal és vágyakozással telten megérkezik Velencébe. Halkan sikló gondola visszi szállására. Az út elbeszélésének leíró és reflexív szövege hirtelen látomássá lobban: „... Gyorsan menekülünk

a pályafő zsibongásából. Nesztelen evezőcsapással hajtja a gondolás a nagy csatornán végig fekete nyulánk bárkáját, melynek élén a hagyományos halabárd villog, közepén mint ravatal áll a sátor. A párnákba dőlve, a sátor ablakai előtt elhagyok vonulni templomot, palotát, jobbra, balra, egyiket a másik után, némán, csöndesen. Miért, hogy rosszkor és rossz helyen születtem! Miért nem vagyok azoknak egyike, akiket fejedelmi palotájában várt a doge, hogy meg hallgassa, mit és mikép végeztek a királlyal, császárral, pápával? Sima művészettel és büszke erőtudattal hogyan hajtották alázatra a száraz föld urait a tengerek királynéja előtt. Miért nem szállhatok le hadi hajóról fényes harcosokkal, hogy merész hadjáratból hozzam meg a köztársaságnak tartományok hódolatát, keletnek kincseit, fogoly szerecseneit, felszabadított rabjait. Ezer bárka kísér, [— figyeljük csak : milyen jellegzetesen „Krudys” a mult jelenné válása, illetőleg fordítva : a jelen multtá válása —] aranyhajú gyöngé arcú signorák merengő szeme átvillog a fekete fátyolon, a Piazzetta óriás oszlopairól büszkén tekint le Márkus szárnyas oroslánja. A dogék palotájának sima falán, magasra csúcsosodó ablakból, hirnök hirdeti jöttünket. A Márk-tér márvány kockáin ujjongó nép hullámszik, mintha csak az égbe meredő campanille tornyát akarná megdönteni ; előreküzködnek, akik a tért befogó oszlopsorok alá szorultak ; kongó harangok zúgnak a mozaikban ragyogó bazilika hatalmas kupoláiban, a templom előtt felnyúló pilik vörös árbócain lobognak a meghódolt Cyprus, Candia és Morea zászlai. A nagy tanács terme ragyog a legdúsabb hatalomnak kincseiben. Paolo Veronese és Tintoretto virito festményeit elhalványítja a nagyok és nemesek pompája. Tiszteletet parancsoló vasarcával ül trónján a köztársaság hercege. A hölgyek emelvényéről szelíd bájban tekint le a dogeressa az egész világ követeire és Velence nemességének virágára.” (6—8. l.)

Az író nem magyarázza ezt a látomást, nem különíti el a reális tényektől, mert éppen olyan valóságos számára, sőt valóságosabb, vagy legalábbis fontosabb, mint azok. Nosztalgikus hangulatai éppen az ilyen részletekben koncentrálnak, tetőződnek. Másszor egyszerűbb, kevésbé kikristályosodott formájával találkozunk ennek a stílusjelenségnek. „Hová levétek nagy álmaim, ti mind! — kiált föl Zoltán s így folytatja, — vissza-vissza tekintek reátok, mint e néma paloták hosszú sorára, a múltnak e fenséges halottaira, melyek elevenedni nem fognak többé soha ; de elhagyatva, fakulva, pusztulva is gazdagabbak színekben, hangulatban, az eszmény tündöklésében, mint a mai világ rideg pompája. Lebilineselnek hüvarázzsal, mert feledtetni képesek ezt a mai életet, mely nem egyéb, mint mindenkinek, mindenki ellen folyó keserves harca, tele lázas kapkodással, harc a nyomorult szükségért, nemtelenért és becstelenért, melyben magasztosra gondolni nincsen idő, nincsen hangulat, nincsen mód.” (l.)

Félig még hasonlat ez, de — hogy az iskolai stiliztikák nyelvén szóljunk, — szó sincs a hasonlóknak objektív megrajzolásáról, hasonlított és

hasonló egybeolvadnak, nem tudjuk pontosan az egyes mondatok tulajdonképpen melyikre is vonatkoznak. Félig már szimbolizmus ez. S a példák számát szaporíthatnánk, mindkét fajtából garmadára. Egyáltalán, képei, jelenetei majdnem mindig inkább álomszerűek, látomásszerűek, semmint objektíven megrajzolt képek és jelenetek. A látomás szerepének fontosságát ábrázolásmódjában egyébként maga is érzi. Nemegyszer tesz efféle megjegyzést: „S ahogyan nézem s nézem, mintha félig álom, félig való volna. Megzendül mögöttem nyugodt, csöndes, mélyhangú ének, rejtelmes tompa zöngeléssel.” (99. l.) Vagy másutt: „Mi ez? való, álom, látomány?” (101. l.) Majd meg „Mennyire más látomány!” (109. l.).

Példaként említhetnénk a szerzetesek jelenetét, a visszaemlékezést az otthoni télesteráziára, a táncterem bemutatását, az utazásról tett vallomást s sok más hasonlót. Szerepük és értékük a szimbólumoké, mindenekelőtt sejtetnek, szuggerálnak, megéreztetnek. Igaz, akad olyan is, amelyet a romantika kelléktárából épített az író, amely inkább látvány, mint látomás. Például Irma hajnali jelenete, a Maria de Angeli templom előtt. Különösnek tetszhet ez az érintkezés, de nem egészen meglepő. Hiszen él a köztudatban az a vélekedés, hogy a dekadens izmusok és a romantika alkotáspszichológiája között valamiféle rokonság van. Égető szükség volna tisztázni e kérdést végre. Itt azonban érintenünk sem lehet. Elegendő megállapítanunk, most immár talán igazoltan és joggal, azt, hogy Asbóth könyve zeneiségének valóban nemcsak hangjelenségekben kell okát, forrását keresnünk. A vizionárius és szimbolikus elemek mellett, persze, hivatkozhatnánk egyéb tényezőkre is, például a mű egészének és az egyes fejezeteknek sajátos zenei kompozíciókra emlékeztető felépítésére. A regény négy egymástól különböző hangnemben megírt könyve úgy következik egymás után, mint egy szóló szonáta négy tétel. A hangnem különböző, de a téma az első laptól az utolsóig azonos: „Életem nem volt semmi, semmi — sem hatalom büszke gyönyöre, sem dicsőség mámore, sem boldogság, sem öröm, semmi, semmi, egy semmirevaló élet!” (128. l.)

Órizkodnunk kell minden zenei párhuzamtól, hiszen bizonyítani alig lehet az ilyet, (ssznobok szokása ez). Mégis ez az önmarcangoló kegyetlen makacsság mintha újra meg újra Schumann csellókoncertjét idézné: a fájdalmas főtéma, amely rögtön az első könyv, az első tétel felütésében szíven fogja a hallgatót, az olvasót, szinte minden lapon kérlelhetetlenül előtűnik csaknem raffinált találékonysággal, majd tragikus pátozzsal, majd lágy álmodozással, hol kopogó, csattogó egyszerű mondatokban, hol sokrétű, árnyalt alárendelésekben, érzelmes lírai áradásban egyszer, kemény intellektuális megfogalmazottságban másszor.

Utalhatnánk ezenkívül az egyes fejezetekben a vizionárius és intellektuális részek váltakozásának pontosan meg nem határozható, de jól érezhető hullámszerűségére (szép példa rá az első velencei reggel leírása a 12. lapon). S más hasonlókra.

Nem csupán hangjelenségekben kell tehát az Álmodó zenei varázsának forrását keresnünk, igyekeztünk eddig bizonyítani. Ám ennek ellenére kétségtelen az, hogy elsősorban mégiscsak hangjelenségekben leli magyarázatát ez a stílussajátság.

Sem a beszélt nyelvnek, akár köznyelvről, akár nyelvjárásokról legyen is szó, sem pedig az írott nyelvnek nem természetes velejárója, tulajdona a zeneiség. A zeneiség egyéni stílussajátság. Nyelvi forrása tehát sajátos egyéni, a szokásostól eltérő nyelvhasználatban rejlik. Ennek mibenlétét kell tehát először tisztáznunk. S ha a számbavétel, a konstatálás túl az értelmezésre is kísérletet kívánunk tenni, a hagyományos és kézenfekvő szokásos—alaktan—mondattan sorrend helyett biztosítanunk kell a nyelvlélektani realitásnak megfelelően a mondattani vizsgálat elsőbbségét.

Asbóth nem volt újító. Talán egyetlen mondatformája sincs, amelyet előtte le nem írtak volna. S nem lépte szinte sohasem át azokat a nyelvi normákat, amelyeket a korszak legtisztább magyarságú íróinak, Arany Jánosnak, Arany Lászlónak, Gyulai Pálnak műveiből vonhatnánk el. Nemzedéktársai közül alig páran mondhatták el, hogy olyannyira birtokában vannak, finom árnyalatokig, nyelvük ismeretének és fölényes, biztonságos használatának, mint ő.

Stílusának egyéni jellegét adó sajátos, a szokásostól eltérő nyelvhasználata azonban nem is új, vagy különleges, a normáltól eltérő mondatformák alkalmazásában áll, hanem egy sajátos egyéni szemlélet alapján és következtében a köznyelvből, az irodalmi nyelvből kiválogatott bizonyos mondatformák következetes és állandó alkalmazásában, ezeknek a többi lehetségesek fölé való helyezésében. Amint PAUL mondja: „Auf einem gewissen Gleichmasse in der Auswahl aus den möglichen Ausdruckformen beruht am meisten die charakteristische Eigentümlichkeit der individuellen Sprache.” A *nyelv*, a *langue* nem zenei, de a *beszéd*, a *parole* lehet az, mert a nyelvben, a *langue*-ben benne vannak a zeneiség lehetőségei. Asbóth regényében éppen ilyen elemek valósultak beszéddé, parolelá. Tudatos volt ez a válogatás? Nyilvánvalóan nem volt, vagy csak részben volt az. Magányosság, lírai attitűd és nosztalgia, ezek azok a lélektani tényezők, amelyek hatására, következményeképp létrejött és végbement az a nyelvlélektani folyamat, amelynek révén ezek az elemek mintegy pszihikai automatizmussal kiváltak és koncentráltak. Ez a folyamat a fogalomtársítás sajátos, bővílt, szabadabb módlja. Nem arról van szó, hogy olyan fogalmak kapcsolódnak egymáshoz, amelyeket addig nem volt szokásos társítani; van ugyan erre is példa a regényben („kegyetlen öröm”, „ronda pompa”, „a gondolat ketrece” stb.), de ez kevésbé fontos jelenség.

Arról van szó, hogy az egyes fogalmak kapcsolódásának jogát nem logikai okok, folyamatok hitelesítik, hanem az író látomása, a vallomás lírai szintézise, amelyben a logikai akadályok semmissé válnak, az időbeli és

térbeli távolságok eltűnnek, a valósággal létező s a vágyak, a nosztalgia szülte világ között a különbségek megszűnnek, mindent egységbe kapcsol a vallomást tévő személye, élménye, látomása. S mindez a vallomást tévő előtt magától értendő, természetes; magatartása ezért nem okfejtő, hanem kijelentő, közlő, törekvése mindenekelőtt arra irányul, hogy a közlés minél pontosabb, többoldalú, árnyaltabb esetlegességektől mentes legyen.

Érthető hát, hogy Asbóth egyik igen jellegzetes mondatformája a legtöbbször sok tagból álló bővített egyszerű mondat. Íme néhány példa: „Ifjú álmaim, egy forró szívnek mérhetetlen boldogságáról, elmének dicsőségéről, tettnek erejéről sülydedjete a néma lagunába.” (4. l.)

„Nyitott szeme kisértetiesen meg volt törve; soha nem fogom feledni ezt a soha nem látott tekintetet, melyen a nyitott szem azt mutatja, hogy elvesztette látképességét a bódulatban; a megtört szemek alatt kidudorodtak a hevült orcák; az imént ellágyult tagok majd a görcsnek erejével tapadtak hozzám; a megtörött szem visszanyerte fényét és messze kitágulva tündöklött a homályba, de tudat és látás nélkül mostan is; az izgatott arc ismét lesimult, sima és sápadt lett, mint a márvány, csak a nyitott ajkak piroslottak a hevüléstől és ismét elerőtlenedve hullottak le a karok és hanyatlott még hátrább a sápadt fő és lecsukódtak, mély árnyat vetve, a sötét pillák, és életről csak a pirult ajkak rebegése szólt: 'Édes — édes—'. (150. l.)

Valamennyi mondatformának megvan a maga jellegzetes hanglejtése, hangmenete és hangmagassága. Maga az a tény, hogy ez a mondatforma, azaz ugyanaz a hanglejtés, hangmenet és hangmagasság sorozatosan ismétlődik, laponként előkerül, de mindig más-más hanganyaggal kitöltve, bizonyos zeneiséget kelt. Különösen nagy szerepe van ezeknek a mondatoknak az egyes fejezetek fölütésében. Például: „Elhibázott létnek terhe nyom.” (9. l.) „Milyen üldözött, milyen megrabolt, milyen szerencsétlen valék.” (49. l.) „És megint egyszer zátonyon voltam.” (80. l.) „A belső harcoknak napja volt megint.” (95. l.) „Jól esett a csalódások vihara után a biztos révbe visszavonulni.” (88. l.) „Egészen elcsüggedve távoztam Irmától.” (177. l.) „Viszavágyik utánam.” (179. l.) „És ismét a mámornak jöttek napjai.” (187. l.) „És néhány héttel utóbb ismét Velencében voltam.” (217. l.)

Fokozza az ismétlődés okozta hangélményt az a szabályszerűség, hogy a felütések után rendszerint összetett mondatok szövevénye következik.

Asbóth muzikalitásának fő forrása azonban, a mondatot illetően, a mondat belső szerkezetének sajátos felépítésében rejlik. Fogalomtársításának sajátos módja is itt mutatkozik meg. Elsőül azt kell megemlítenünk, hogy a mondatrészek közül hasonlíthatatlanul nagy szerephez jut két csoport a mód- és állapothatározóké és a jelzőké. Ámde a mód- és állapothatározók rendszerint nem épülnek bele a mondatba, igen gyakran a mondat végére is kerülnek, de még ha nem ott állnak is, az író akkor is vesszővel választja el őket a többi mondatrésztől, éreztetve, hogy — mintegy mondattani ataviz-

mussal — bármely pillanatban, lerázva az állítmánynak való alárendeltségüket, ismét önálló mondattá léphetnek elő. Hasonlóképpen a jelzők minduntalan értelmezőkként a jelzett szók mögé kerülnek, sőt elszakadnak azoktól s a mondat végére illeszkednek, nemegyszer önálló mondattá válnak. S ha megfigyeljük alaposabban az egyes mondatokban előforduló egyéb határozókat, azt tapasztaljuk, hogy tulajdonképpen azok is rejtett mód- és állapothatározók, elsősorban természetesen a mód- és állapothatározók testvéreire, a társ-, eszköz-, fok-, mérték-, hasonlító határozókra vonatkozik ez, de a részes-határozókra is s ezek ugyanezek a mondat vége felé törekszenek és önállósodási hajlamot mutatnak. Íme néhány példa: „Szeretem a vasutat; társ-talanul ülve, szeretek hosszas hosszú időn át keresztül robogni térségeken, országokon. A mozdony óriási gépe, pokoli sebességgel, hegyen, völgyön, folyamon és térken keresztülvonatja a hosszan elnyúló kocsisort, nem ismerve akadályt, tele erővel.” (4. l.) „És végre elterült előttünk Velence, lebegve mint a tóvirág a vizeken, hatalmas kupoláival, palotáinak özönével.” (6. l.) „A párnákba dőlve a sátor ablakai előtt el hagyok vonulni templomot, palotát, jobbra, balra, egyik a másikán, némán, csöndesen.” (7. l.) „Otthont lelni képtelen bolyongó, aminő vagyok, nem akartam itten sem többet időzni, mint amennyit másutt szoktam, kergetve helyről helyre, tovább s tovább, s örökké.” (11. l.) „nehéz munkát, fárasztó terhet csinál ebből is, undort és fásulást, gyorsan szülőt.” (14. l.) „Miért nem állasz közénk, tettek után halálban pihenők közé, életnek bánatos merengő fia?” (18. l.)

Az ilyen mondatokban a határozók, illetőleg értelmezők mindenike önálló külön hangnyomatékkal rendelkezik, megszakítja a mondat egységes hangmenetét, nagy szüneteket, hangközöket hoz létre, a mondat hanglejtésébe gazdag változatosságot visz s így a mondatot rendkívüli hanghatásúvá teszi. A határozós mondatvég ejtésüteme rendszerint erősen meglassul, hanglejtése leereszkedik, hiszen tulajdonképpen a mondat ejtése már befejeződött, mert a határozók kapcsolódása csupán esetleges, s így a határozók mintegy intervallumban vannak, nem viszi már őket az előző mondat dinamikája, s nem emeli még őket a következő lendülete. Hatásuk kétségtelenül fáradtságot, lemondást, szomorúságot sugall.

A régebbi magyar széppróza mondatszerkesztését „racionalizmus,” „logizmus” jellemezte. A mondatrészek egymással való kapcsolódása értelmi, logikai, s éppen ezért alárendeltség jellemzi viszonyukat, s hierarchia, melynek csúcsán az állítmány áll. Alá vannak vetve egymásnak, s valamennyien az állítmánynak. Asbóthnál már azt a folyamatot tapasztalhatjuk, amely majd később, a dekadens izmusok idején a mondatrészek egymáshoz való viszonyát a mellérendeltség, az egyenrangúság irányába mozgatja, az egyes mondatrészek igyekeznek visszanyerni állítmányrangjukat, a beszélő mintegy külön állítja valamennyit. Talán a racionalisztikus szerkesztésmóddal szemben szemléleti, vagy vizionárius szerkesztésmódnak nevezhetnénk. A beszélő, az író

konstatálja, elmondja, elősorolja élménye, látomása elemeit, ahogy azok egymás mellett állanak, de viszonyukat nem racionalizálja, ismeri, de nem magyarázza őket a mondat szerkezetével, hiszen a megismerés és megértés elvált egymástól, a megismerés nem jelenti a megértést többé.

Minden bizonnyal az előbb említett nyelvpszichológiai okokkal kell magyaráznunk egy ugyancsak feltűnő arányeltolódást Asbóth prózájában. Az öt előző írókhoz képest erősen háttérbe szorultak a kauzális alárendelő kapcsolatok. A regény harmadik könyvének tizenhat lapját összevetve Eötvös 1514-e ugyanannyi lapjával kitűnt, hogy Asbóth kauzális mondatainak száma mindössze kb. egyharmada Eötvösének. Mellékmondatai közül első helyen az időhatározói, a hasonlító, az alanyi, de mindenekelőtt az értelmezői funkciót betöltő jelzői mellékmondat áll.

Még sokkal jellemzőbb azonban ennél az arányeltolódásnál a mellérendelés előretörése. S nem meglepő, hogy elsősorban a kapcsolatos mondatok arányszáma emelkedik hasonlíthatatlanul, mégpedig legtöbbször az *és* kötőszóval egybefűzve. A kapcsolatos mellérendelő mondatok két sajátos fajtájára azonban külön fel kell hívunk a figyelmet, anuál is inkább, mert ezek szerepe a magyar szimbolizmus és impresszionizmus idején hihetetlenül megnő.

Az első az a kapcsolatos mondat, amelynek tagmondatai közül csak a második van meg, élén az *és* kötőszóval. Különösen fejezetek és bekezdések élén alkalmazza őket szívesen. „És ismét a mámornak jöttek napjai”. „És néhány héttel utóbb ismét Velencében voltam”. „És be kellett volna val-lanom...” „És megint egyszer zátonyon voltam”, s így tovább hasonlók hosszú sora. Az író, az elbeszélő látomása ezáltal mint egy nagyobb egység, mint egy egyetemessé táguló látomás része jelenik meg, hiszen az elhagyott első tagmondat tartalma lélektanilag tulajdonképpen nem más, mint a költő egész sorsélménye, látomása. Nagyon szuggesztív alakzat ez, hiszen mintegy rákényszeríti az olvasóra azt az érzést, hogy ő ismeri az előzményt, mégpedig úgy ismeri, mint az író. Szuggesztivitását fokozza hanghatása. Ismeretes ugyanis, hogy ejtésben a kötőszó, különösen az *és* szinte mindig az előző szólamhoz csatlakozik, s ha ez lehetetlen, akkor önálló szólamként kiegyenlítődéssre törekszik, sajátos, elnyújtott, lassú, várakozást ébresztő ejtésmóddal jár. Ejtsük csak hangosan ezt a mondatot: „És /ismét a/ mámornak /jöttek/ napjai”.

A másik, a vizionárius, az elősoroló szerkesztésmódnak, a társítás lazább módszerének egyik legjellegzetesebb megnyilatkozása. Az író nyolc-tíz, néha tíz-tizenöt mondatot is kapcsolatos mondatként sorol egymás mellé *és* kötőszós kezdettel. A mondatkezdeteket ugyan nemegyszer nagy kezdőbetűvel írja, ám ez csak annál jobban árulkodik, hogy itt csupán egy sajátos költői látásmód következtében keletkeztek kapcsolatos, *és*-sel bevezetett mondatok, s a való-ságban önálló vagy egyéb kapcsolódású mondatokról van szó. Például:

„És egyszer dicsérnem kellett volna, a mit dicsélennek, védelmeznem, a mit helytelennek ismertem. És láz borzongatott egész éjjel, hogy tőlem

ilyent kívánni ember merészkedik. És aztán láttam, hogy a magyar hírlapok és a magyar hírlapírók nem azok többé, akik voltak. Hogy azokat, akik voltak, lefoglalta az államélet, és magas állásokról nézik az új hírlapírókat. És hogy az új hírlapíróknak a szavára a régiek nagyon keveset hallgatnak. És hogy az elhagyott helyekre tolonganak olyanok, akik nem szent küldetésnek, hanem üzletnek, vagy az újon ébredt életben élénkülő üzletekben használható fegyvernek nézik az újságírást. És hogy magánérdekeket és magánármányokat, legfeljebb pártérdekeket és pártármányokat tolmácsolnak a közvélemény tolmácsai. És beláttam, hogy ezekkel versenyezni nem tudok. És akkor jött az az év, melyet a visszanyert birtok rendezésének szenteltem.” (86—87. l.)

Úgy tűnik, valahol itt, az említett lélektani okokban, a konstataáló és elősoroló szerkesztésmódban kell keresnünk a modern prózában egyre gyakoribbá váló nominális, vagy csupán kopulával ellátott mondatok kedvelésének egyik főforrását is. (Krudynak is kedvelt mondatformája ez.) Egy részlet a második könyv 32. fejezetéből: „Mi e néhány évem egyéb, mint áztató, apró sikerek után a gyermekkor minden keserveinél keservesebb csalódás és kudarc. Eltévesztett kísérletek sora. Erőknek meddő vesztesége. És végre a tudat, hogy küzdeni tovább nincs mivel, nincsen hol, nincsen miért. Az elégedettségnek csak egy rövid éve, a boldogságnak csak egy rövid álma, ami felváltotta a harcot, melyben remény remény után roskadt össze.” (83. l.) Vagy a harmadik könyv harmadik fejezetéből: „Nem kevésbé élénk, de diszkrétebb a mulatók csevegése, csöndesebb, de édeesebb a zene, derült és előkelő a tág terem minden aránya és gyöngéd színezésében is élénk díszítménye, de derültebbek és előkelőbbek a páholysorok női arcai, azok a meleg és nemes olasz arcok, kiemelve olyan ékszerek által, melyek csak Velence régi családjaiban találhatóak.” (109. l.)

Forrásában és hatásában egy testvér ezekkel a stílussajátságokkal egy másik, a halmazott mondatrészek alkalmazása. Ezek a halmazott mondatrészek legtöbbször szinonimák, de intenzitásukat tekintve különbözők, rendszerint fokozódók. Két húr is zendíti az ilyen mondatok zenéjét: az értelemé is, meg a fonetikáé is. Az olvasó befogad egy fogalmat, de rögtön rá egy változatát, majd harmadikat, esetleg négyet-ötöt is egymás után, s így elősorban nem a fogalmi különbséget érzi, fogja föl, hanem a fokozó variálás tényét, folyamatát. S ez jellegzetesen zenei hatású folyamat. Máskor meg a variáló, fokozó szinonimák helyébe antonimák, antonima-párok lépnek. Az első pár esetében az ellentét fogalmi tartalmát percipiálja az olvasó, a másodikban és következőkben viszont elősorban már magát az ellentét tényét. Ez viszont a zenei ellenpontos szerkesztés élményéhez hasonló benyomást kelt. S van még valami, ami zenei hatásra kiválóan alkalmassá teszi ezt a szerkesztésmódot. A szinonimák elveszik a fogalmak konkrétságát, megindítják az asszociálás folyamatát, amelyet három-, négy-, vagy öt szinonima,

vagy antonima után lezár ugyan az író, de az olvasóban tovább rezeg, tovább gyűrűzik. A fogalmak mögött így távolságok, újabb jelentések villannak fel. asszociációs képességük megnövekszik, szuggesztívabbakká válnak. Például: „de elhagyatva, fakulva, pusztulva is gazdagabbak színekben, hangulatban, az eszmény tündöklésében, mint a mai világ rideg pompája”. (3. l.) „nem egyéb, mint mindenkinek mindenki ellen folyó keserves harca, tele lázas kapkodással, harc a nyomorult szükségért, nemtelenért és becstelenért, melyben magasztosra gondolni nincsen idő, nincsen hangulat, nincsen mód.” (4. l.) „Ifjú álmaim egy forró szívnek mérhetetlen boldogságáról, elmének dicsőségéről, tettnek erejéről, sülyedjete a néma lagunába.” (u. o.) „Így szeretnék emberekkel és világgal, hidegen nem törődni, ha képes volnék szívemből kitépni a szeretetet és gyűlölséget, vágyaimat és reményeimet, a kiábrándulást és csalódást.” (5. l.) „Hiszen gondtalan időtöltésnek látszik itten még a munka is. A vizeken evezés és vitorlázás, a nyílt boltokban henyélés és csevegés, a műhelyekben festés, vésés, fűrés-faragás.” (11. l.) „És én a szerencsétlen anya kérésére hajtani nem tudok, képtelen vagyok, lehetetlen.” (20. l.)

Nemesak az egyes mondatfajtáknak, hanem az egyes mondatrészeknek is megvan a maguk sajátos ejtésmódja, hangmenete, hangmagassága, ám alá van rendelve a mondat ejtésmódjának és így e halmazott mondatrészek ejtése hasonló ugyan, de sohasem teljesen azonos. A variációk ezer fajtája áll elő, vegyük például az 5. lapról idézett mondatot : a szópárokban érvényesül az ütemegyenlőség törvénye, ám éppen ezért a szópárok első tagjának hangjait gyorsabb ütemben kell ejtenünk, mert egybe ejtjük, egy hangnyomatékkal ejtjük velük a kötőszót is, sőt még a második tag névelőjét is. A hanglejtés minden páron belül esik, de minden pár első tagja újabb emelkedést jelent, ámde már sohasem olyan magasat, mint az előző pár első fele, míg az utolsó tag eléri az alsó szintet.

S a halmazott szinonim mondatrészekhez hasonlóan bőven találkozunk, ha szabad ezt a kifejezést használni, szinonim mondatokkal is. Egyetlen példát : „Hittem valamikor, hogy jobbra vagyok születve. Hittem, hogy van bennem erő tette, hogy emelkedhetem felül a mindennapin, hittem, hogy mutathatok utat, harcolhatok nagyért és győzve vagy bukva, tűzhetek homlokomra babért, hagyhatok magam után nyomot, emléket, célt, utánamjövő jobbaknak küzdelemre méltót.” (127. l.)

Rokon a szinonimák használatával egy másik kedvenc stíluseszköze, a szóismétlés. Az asszociáció folyamatát, a belső monológ épülését érezteti, láttatja legtöbbször az olvasóval. Néha változatlanul és rögtön, néha meg csak néhány mondatrésszel, vagy mondattal később, néha pedig valamelyest változtatott alakban ismételi egy-egy szót. A következő példában mindhárom eset előfordul. „Az egyetlen örömöm eddig az volt, hogy Önt láthattam, mikor felléptem, most már az *sincs. Semmim, semmim sincs.* Oh hogy szeretném az Ön hölcsessége előtt bevádolni magamat, *kipanaszolni* magamat az Ön

jó, jó és nyugodt, nyugodt és nyugalmat adó szemei előtt, kisírni keservemet, mellyel egész lelkem tele van. Ne vessen meg kérem, hogy így *panaszlok*, bocsásson meg, ha terhére van, de lássa, nő vagyok és igen nagyon szerencsétlen és *nincs senkim*. *Nincs* egy lélek, akinek néha *kipanaszolja* kínomat. Ön tudja szerencsétlenségem alapját, ön már vigasztalt engem és én *nyugodt* is voltam akkor.” (228. l.)

Egyrészt ugyanaz a hangsor minden alkalommal más és más ejtésmóddal kerül elénk, gondoljunk a *jó és nyugodt* egyszer szólamvégi, egyszer s közvetlen utána szólameleji kiejtésére, másrészt ugyanaz az alapszó más-más hangokkal kerül hangtani egységbe, s ez az egész hangsor színezetét módosítja.

Asbóth sajátos mondatszerkesztésében, nem utolsósorban szórendje kialakításában kétségtelenül jelentékeny része volt a ritmusosságnak. Mondatomat, persze, fordítva is mondhatnám: Ez a ritmusosság nagyobb felében sajátos mondatszerkesztésének, szóredjének következménye. A ritmusosság nem egyenlő ugyan, volt róla már szó, a muzikalitással, egyik eszköze csak annak, de egyik legjelentékenyebb eszköze. A zeneiségre érett lelki tartalom, érthető módon, vagy talán mondhatnám azt is, szükségszerű módon rátalált. Mindenekelőtt természetesen a magyar nemzeti ritmusra. Akad persze klaszszikus mértékű szólam is nem egy. Itt például mintha egy alkaioi strófa utolsó sorára emlékeznénk: „Egyik század a másik után”. (15.l.) Itt meg egy saphoi lezárására: „Álmaimtól szabadulni nem tudok én sem.” (9. l.). Ha meg hangosan olvassuk ezt: „Hova levétek nagy álmaim ti, mind”. (3. l.) vagy ezt: „Talán nem úgy lett volna” (51. l.), jambusokat vélünk hallani, ismét más-kor meg daktilust, meg spondeust: „Láttam az arcán, nem jó szólanom erről”. Néha csupán két láb kerül egymás mellé, de az olvasás közben már finomra élesült fül felfigyel erre: „És mint a nővel a világfi, *úgy szeret ime*.” (14. l.) Vagy: „Szeretek *hosszas hosszú időn át* . . .” (4. l.) Gyakoribbak azonban a magyar ütemek; versszerűen természetesen ritkán követik egymást ilyen azonos szótagszámú ütemesoportok — elviselhetetlen is volna —, mint ebben a népdalra játszó fejezet felütésben: „Halványult /már a/ hajnali /csillag/”, vagy ebben a bekezdést nyitó mondatban: „Így későn /este/ /mondván, hogy/ /fáradt/ /bágyadt és/ gyöngé.” De nincs olyan oldal, amelyen ne találánk gyors egymásutánban olyan mondatokra, amelyek példái lehetnének egy-egy jellegzetes magyar sorfajtnak: „Harc előtt /verve,” olvassuk az első lapon. A másodikon meg: „Adj nekem /feledést!” „Szeretem a/ vasutat” — s még megszámlálhatatlan társuk.

S mégis nem ez a lényege Asbóth prózája ritmusának. E prózaritmus lényege, úgy tűnik nekem, az, hogy hasonló időtartamú részek kerülnek egymás mellé. Szavak, szólamok, tagmondatok, vagy egész mondatok egyaránt. Asbóth szinonim szavainak, szólamainak, mondatainak van tehát egy ritmikai értelme is. Az egyes részek nem azonos időtartamúak abszolút érte-

lemben, csak hasonlók, — bár különbség legtöbbször csak minimális közöttük, — de a hangos ejtés folyamán kiegyenlítődnek. Szótagszámuk sem mindig azonos, de az eltérés rendszerint nem több egy-két szótagnál. Ezek az azonos időtartamú részek, majd mindig szólamokról van szó, igen gyakran — bár nem szükségszerűen — azonos szintaktikai értékűek s így az időtartami egyezésen kívül azonos, illetőleg hasonló a hanglejtésük, hangszínük, hangmagasságuk is. Nem minden mondata épül egészében ilyen azonos időtartamú szólamokból, ugyan de ha alaposan utánajárunk, tapasztaljuk, hogy tulajdonképpen nincs is olyan hosszabb összetett mondata, amelyben ne fordulnának elő ilyen szólampárok. Megfigyelhető az is, hogy ez utóbbiak, ezek a nem arányos részekből szerkesztett mondatokba került szólampárok, szinte kivétel nélkül szintaktikai párhuzamok, s így erős ritmikájukkal, közös hanglejtésükkel, hangmagasságukkal mintegy ellensúlyozzák a mondat aránynélküli részeit. Ime néhány példa : „Ifjú álmaim /egy forró szívnek/ mérhetetlen boldogságáról /elmének dicsőségéről/ tettnek erejéről //süledjete a/ néma /lagunába/”. 5/5/8/8/6—5/2/4/. „És végre előttünk Velece/ lebegve mint a tó virága a vizeken/ hatalmas kupoláival /palotáinak özönével /9/12/12/8/. Hanem leginkább azért szeretem a mozdonyt mert// nem fáradó utazásával / el tudja velem hitetni néha, hogy // egyenesen kivisz ebből a világból. / 13/10/10//13/ Múltjának nagy álmait/—alussza e város és /tündöklő emlékeitől/ szabadulni nem tud / /7/7/8/6/ Az izgatott arc ismét lesimult,/ sima és sápadt lett, mint a márvány / csak a nyitott ajkak piroslottak a hevüléstől és / ismét elerőtlenedve hullottak le a karok és / hanyatlott még hátrább a sápadt fő és / lecsukódtak mély árnyat vetve/ a sötét pillák. És /életről csak a pirult ajkak rebegése szólt. /10/10/16/16/11/15/14/ Büszke voltam láttatni, hogy /meg vagyok verve/ érzelmeim és eszméim szentélyét a / tömegnek mutatni visszariadtam és / megszoktam emelt fővel/ hideg tartózkodással / biztos nyugalommal járni az emberek közt még akkor is / midőn valamennyinél nyomorultabbnak éreztem magamat/. Midőn kitörni lázongtak bennem az érzelmeim/ midőn össze akartam roskadni súlyuk alatt.” /8/5/12/12/7/7/17/18/14/14/

Ám ezekben a mondatokban többé már nem ritmusról van szó, legálábbis nem versritmusról. A versben sorozatosan ismétlődnek ugyanazok az időtartamok s így nem csupán azonos időtartamok ismétlődésének érzése, hanem egy konkrét időtartam is belevésődik a hallgatóba ; itt viszont csupán az ismétlés tényét érzi a hallgató, ám az ismétlődés konkrét időtartama folyton szinte minden pár után változik. S az azonos időtartamú párok változásával, mivel a párok szintaktikailag is legtöbbször azonos értékűek, vagy legalább rokonok, együtt változik a hanglejtés, hangmenet, hangnyomaték, változatos, gazdag hanghatásokat idézve elő. A versben az ilyenfajta együtt-változásnak s vele összhatásnak a lehetősége sokkal kisebb.

Vegyük még ehhez hozzá azt, hogy a szólampárok szótagkülönbsége sokkal gyakoribb mint a versben. Minden szótagpárnál más és más és így minden

párnál más és más a kiegyenlítés érdekében létre jövő ejtésgyorsulás, illetőleg lassúdás is, míg a vers ritmusában ez majd mindig azonos. A versben, ha szabad úgy mondanunk, a ritmus könnyörtelen ismétlődésével agyonkattogja a zenét, a ritmusos prózában viszont gazdagon hullámozó zenébe olvad át. Alighanem itt kell, ezekben a tényezőkben kell keresni annak a sokak által említett ténynek a tárgyyszerű magyarázatát, hogy a ritmusos próza zeneibb, mint a vers s mintha itt volna valahol a nyitja annak is, miért gazdagabb zenéjű a jó szabad vers, mint a hagyományos kötött vers s itt világosodnék meg, miért vágyakozott Baudelaire s vele valamennyi kortársa és utódja olyan szövegre, amely nem vers, de zene.

Mondatai zeneiségének számtalan eszközét említhetném még. De egyrészt teljességre úgysem törekedhetem, másrészt részlet ez mind, jelenség csupán s lényegét kellene megkísérelni megragadni. Ezek a mondatformák, — mondtam előbb már —, kivétel nélkül előfordultak a régebbi magyar prózában, Asbóth nemzedéke előtt is. Ilyen koncentráltan azonban sehol sem találhozhatunk velük. Asbóth regényében ezek a mondatformák, *ezek a stílus-elemek nem előfordulnak, Asbóth regénye ezekből áll, ezekből épül fel, használatuk nem esetleges, hanem törvényszerű*. Talán nincsen egyetlen mondatformája sem, amellyel ne találkoznánk újra meg újra, tízszer, ötvenszer, sokszor. S ha igaz PAUL idézett tétele, márpedig igaznak látszik, elmondhatjuk, hogy Asbóth regényének nincsen szinte egyetlen mondata sem, amely ne lenne e sajátos egyéni stílus dokumentuma, megnyilvánulása, ne volna sajátosan, egyénien stílusos, stilizált mondat. Kétségtelen az, hogy stílusa éppen ezért már a stílusmodorosság határát is nemegyszer átlépi. Arról pedig aligha kell szólni, hogy ez a tömény stílusosság, ez a stilizáltság, ez a stílusmodorosság a modern, nem kis részében dekadens polgári irodalomban mennyire közel áll, szinte egybekapcsolódik a muzikalitás fogalmával. Elég talán Cholnoky Lászlóra, Krudyra, Máraira, vagy éppen Prohászckára utalnunk. Ám ez a bizonyításnak eléggé megbízhatatlan, hogy ne mondjam, olesó fajtája volna. Arról van szó, hogy a vallomás monológjának hullámozása folyamán, belső törvényeinek megfelelően ezek az önmagukban is sajátos hanghatású, jellegzetes mondatok sorozatosan, újra meg újra visszatérnek, mindig hasonló, de mindigmás tartalommal, mindig hasonló, de mindig más lelki helyzetben, mindig hasonló, de mindig más mondatok környezetében s mindig más és más hanganyaggal megtöltve. Ámde minden egyes ismétlődés alkalmán — egyrészt jobban és jobban bevésődik az olvasóba, a hallgatóba az egyes mondatfajták asszociációs, konstrukciós és hangélménye, másrészt ezek az asszociációs és konstrukciós és hangélmények éppen e hasonló, de sohasem azonos helyzetek következtében hangulatban, érzelmi velejáróban egyre gazdagabbá, egyre telítettebbé válnak, szuggesztivitásuk egyre nő, éppen ez teszi őket alkalmassá, hogy részt vegyenek a mű összhatásában, az élménynek nem csupán a fogalmi közlés eszközeivel való közvetítésében. Gondoljunk csak egyetlen egyszerű példára: a regény

harmadik könyvében áll ez a mondat, ez a fejezetfelütés : „És ismét a mámor-nak jöttek napjai.” Ezt korábban már ilyen rokon szerkezetű és hangzatú, de csak részben rokon tartalmú mondatok, felütések előzték meg fejezetek élén : „És megint egyszer zátonyon voltam.” Vagy „És aztán jött a ki-ábrándulás”. Vagy „Elhibázott létnek terhe nyom”. „A benső harcnak napjai volt megint”.

Nyelvének zenéjét elsősorban mondatszerkesztés módja érteti meg. Mégsem lehet elhagyni két sajátosságának említését, annál kevésbé, mert ezek, különösen közülük a második, fontos szerepet játszanak majd a magyar dekadens prózában. Az elsőt alaktani, a másodikat lexikai sajátásként sorolnám föl.

Az olvasó pár lap után fölfigyel már különös eleganciájára, sajátos választékosságára. Arra is hamarosan rájön a figyelő, hogy e benyomás kiváltásában mondathasználatával, szóválogatásával egyenrangúan munká-lnak közre alaktani tényezők. A nyelv minden egyes eleme, ismeretes, virtuálisan a nyelvközösség valamennyi tagjának nyelvkészségében él. S így tulajdon-képpen nem pusztán passzív szókinésről beszélhetünk, hanem passzív alak-tani elemekről is. Az átlagbeszélő megérti, de majd sohasem használja őket. A *languenak* ezek a részei ritkán válnak *parole-lá*. Mik ezek az elemek ?

Nem volt újtó itt sem, s aggályosan megtartotta a magyar nyelv tör-vényeit. Nyelve a mai olvasóra mégis hasonlíthatatlanul modernebbül hat, mint a szárnypróbálgató polgári-városi irodalom első műveinek nyelve, Toldy István, Vértessy Arnold, vagy akár Iványi Ödön munkáinak nyelve. Ám ez, úgy lehet, nagyobb részt esalóka látszat csupán. Nem modernsége több ugyanis amazokénál, elsősorban nem az több. Hanem irodalmisága. S ez alapvető újsága is. A régebbi magyar széppróza nyelve is irodalmi nyelv volt, de egy olyan irodalmi nyelv, amely mögött nem állott termőtalajként *köznyelv*. Ismeretes e fordított folyamat ; az egységes magyar irodalmi nyelv előbb kialakult, mint az egységes magyar köznyelv. Túlzó kifejezéssel azt mondhatnánk, a régebbi magyar széppróza nyelve nem egyszer *könyvnyelv* volt. A modern polgári városi irodalom kezdeményezői kísérletet tettek a városi élet, nem kis részben újságoktól meghatározott nyelvének az irodalmi nyelvbe való olvasztására. Kísérletük azonban éppenséggel nem járt mindig igazán sikerrel. Prózájuk mesterkéltné, csinált, avult volta, papirosíze talán ebből is szülemlik. Ashóthnak viszont — úgy vélem — ezt sikerült kortársai közül majdnem legjobban megvalósítania. Az ő irodalmi nyelve, már első művében* feltűnt ez, a városi élet beszélt köznyelvének irodalmi, művészi változata. Szép példaként említhetnénk, egyebek közt, Irma levelét a Brentára menő Zoltán után, amelynek varázsát éppen az adja, hogy könnyed szomorkás

* Egy bolyongó tárcájából. Budapest, 186 6.

csevegő hangjával a nőiesség báját tudja idézni. S ebbe az irodalmivá emelt köznyelvbe, nemegyszer újságnyelvbe úgy illeszti bele ezeket a jelegzetes, választékosan irodalmias elemeket, hogy sajátos színt, koloritot kap tőlük az egész stílus. Ha ragozásban, képzésben, szóhasználatban két változat lehetősége van meg, ő föltétlenül az irodalmiasabbat választja. A névelőhasználatában nagyon is mértéktartó, néha még szükséges esetekben is elhagyja. A kijelölő jelzőként szolgáló mutatónévmások közül kedveli a rövid *e* alakot. Gondosan kerül a tövégi magánhangzók hangtorlódást okozó kiejtését az igeragozásban, ikest és iktelent pontosan különböztet, szívesen használja, ha lehetséges, a *t, tt* lokativusi ragot, a henye névutós határozókkal. a *való*val összekötött igeneves jelzős szerkezetekkel nagyritkán él csak, a birtokos jelző *nak-nek* ragját, ahol lehet, megtartja és gyakran alkalmazza a latinos birtokrendet, fölöslegesen nem teszi ki a tárgyragot. Óvakodik az idétlen neologizmusoktól, rag + képzőt soha nem találunk nála, vitásjogú képzőket sohasem ír le. Archaizmusokat, régiességeket nagyon-nagyon módjával alkalmaz s meglepő például, milyen igen kicsi a régies múlt idő arány száma. Így írja: *másutt, minő, e házban, állott, látnók, szemének könnye hullott, álmaim egy forró szívnek boldogságáról, álmaim kívánta már, időtöltésnek látszik itten a munka is, a vízeken evezés, a boltokban henyélés és csevegés, a munkahelyeken festés, s a példák számát minden fajtából lapokon át sorolhatnám.*

Mindez szuggesztivitást ad a nyelvnek, mert feszültségben tartja az olvasót. A langue parole-jelenségekbe vált elemei ugyanis kiben-kiben rendszerként élnek s e próza olvasása közben minduntalan újabb elemeket kell befogadnia az olvasónak a maga parole-jának elemei közé vagy helyébe; ám nemcsak feszültséget, szuggesztivitást, hanem vele együtt ünnepélyességet is kölcsönöznek ezek az elemek s hogy az önmagát temető, önmagát sirató, gőgös individualizmusába zárt tragikus lélek hogy szomjazza az ünnepélyességet, aligha kell bizonyítani.

Nem tűnik oly hamarosan föl, mint az előbbi, a második, a szókinésbeli sajátosságként említett vonása, pedig nem kevésbé jellemző annál s nem is választható el attól. Szókinésének van egy sajátos intellektuális színezete, néhol elvontan fogalmi jellege. Asbóth széleskörű és mély műveltséggel rendelkezett. Olyannal, amelyet nemzedéktársai közül vajmi kevesen mondhattak magukénak. E műveltség arányos és sokrétű voltában pedig csakugyan alig akadt osztályosa. Mérnök volt, képzettségét tekintve, de alapos közgazdasági ismeretekre tett szert. A történelem és néprajz szenvedélyesen foglalkoztatta, az Akadémia etnográfusként választotta tagjai sorába. s Boszniáról írt kétkötetes könyve alapvető jelentőségű volt. S hogy miként értett képzőművészethez, azt regénye némely passzusánál is jobban igazolják a festészetről szóló cikkei. Mindehhez járult erős filozófiai érdeklődése, szintézist teremtő hajlama. A Borsszem Jankó szerint hallgatott, frizúrárt tervezett, ruhát rendelt és olvasott. Ámde műveltsége mégsem maradt

könyvműveltség. Benne élt a politikai élet áramában. Kora legműveltebb konzervatív politikusaival tartott folytonos kapcsolatot, többel barátságot. Írók közé járt, s utazott, újra meg újra utazott. Sorsa, magáramaradása, magabazárulása a magányos intellektuelé és a stílusa is azé.

Éppen az ad szinte meglepő modernséget — s egyben sajátos férfiasságot — stílusának, hogy ez a gazdagon áradó tragikus líra filozófiai eszmélkedések, politikai elmefuttatások, művészettörténeti és művészetelméleti fejtegetések során nyilatkozik meg. Elég volna talán újra idéznem a materializmusról tett szenvedélyes és megdöbbenő vallomását, mégis úgy vélem, többet mondhat, ha sajátos ábrázolásmódjáról szólunk itt.

A harmadik könyvben három portrét rajzol. A herceget, a tábornokét és Irmáét. Az elemző realizmus remeke mind a három. Darvady kutatgatja, mi van a ruha és a maszk mögött. Az olvasó itt nem leírást lát, nem elbeszélést hall a könyvben, hanem azt a gondolatsort, amelyet az említettek Darvadyból kiváltottak. Majd szinte önállósul az elindult gondolat, és a született, a vérben lévő s a mesterkéltnél az affektált eleganciáról kis értekezéssé alakul, amelynek a herceg és a tábornok csak mintegy illusztrációi. Mégis, mire végére ér elmefuttatásának, két tökéletesen megrajzolt figura áll előttünk.

Egy másik szép példája ennek az ábrázolásmódnak Zoltán Irmával töltött első estjének elbeszélése. E művészi csiszoltságában, tömörített voltában is teljesen életszerű párbeszéd csupa lélektani, művészeti, erkölcsi eszmélkedés. Ám a dialógus hőfoka, belső remegése, egy-egy hirtelen élességgel személyesre váló félmondat tanúsítja: két szemérmes és gögös lélek vall magáról. Irma egy Pergolese dalt énekel s Zoltánban a dal a gondolatok egész raját röppenti fel, nemcsak a nagy olasz mesterről, hanem az alkotás és jellem, művészet és világnézet kérdéséről is. Darwin és Hegel neve is belekerül az elmélkedés láncába, ám a lapnyi reflexió végeztével az olvasó előtt megszépülve áll Irma alakja s világosan az, mi vonzza Zoltánt ellenállhatatlanul hozzá. Egyáltalán, utalni kell arra a, megint csak a dekadencia idején egyre fontosabbá váló, jelenségre, hogy a művelődéstörténet, a művészettörténet tényei a személyes élmény kifejező eszközeivé, hordozóivá válnak.

Veszélyes módszer azonban ez, mert könnyen csábíthatja az írókat arra, hogy hőse illusztrációs szerepéből ne mint reális alak elevenedjen meg, hanem mint szimbólum, vagy éppen mitizált hős. Asbóth hercege például igen közeli rokona a dekadens irodalomban oly gyakran, titkos nosztalgiával rajzolt „grand seigneurnek,” az „élet urának”, a „nagyúrnak”. S aki elolvassa Darvady anyjának hazahívó levelét, a biblikus stílusimitációnak ezt a kis remekművét, lehetetlen, hogy ne érezze, mint nő mitikussá a halálát váró anya alakja s ha az intellektualizmus és szubjektív líraiság e különös testvérülése izgalmat ad a stílusnak, ez a mitizáló hajlam még fokozza azt.

Asbóth muzikalitásáról beszéltem, mint stílusának faculté maitresse-éről, hogy ennek segítségével bizonyítsam: Asbóth a magyar dekadencia

egyik első előhírnöke. Bizonyítékot persze sorolhatnák föl még sokat és sokfélét, egymásnak látszólag nemegyszer ellentmondót is. Említhetném azt az arisztokratizmust, azt a mérhetetlen gőgöt, a maga egyéniségének kultuszát, amellyel Darvady Zoltán a boldog és ostoba közemberre lenéz. Ugyanakkor azt a nosztalgiát, amellyel az egyszerűség után vágyakozik. Vagy utalhatnék a tragikumra való kiválasztottság érzetének jellegzetesen dekadens motívumára. Szóvátehetném élet-kultuszát, amely rendszerint együtt jár a modern irodalomban az elveszettség, a kétségbeesés érzetével. Hogy mégis a nehezen megfogható muzikalitást választottam legfőbb bizonyítékkul, annak oka nem egyedül az volt, hogy Asbóth stílusának csakugyan faculté maitresse-e ez, hanem az a modern stílus kutatásban egyre inkább terjedő felfogás, hogy a mű ezerféle elemből összetevődő belső muzikalitása minden művészi prózájának egyik legfontosabb, egyik legsajátosabban esztétikai jellegű formai hatóeleme s így egyik legfőbb formai stílus meghatározója is . . . Idézzük a sok hasonló közül pl. az esztétikai elmélkedésnek is jelentős Hermann Hesse véleményét (ha a benne nyilatkozó irracionális hajlammal nem is értünk egyet): „die Musik, und zwar ganz besonders die Musik der Prosa, ist eines der wenigen warhaft magischen, warhaft zauberischen Mittel, über welche auch heute noch die Dichtung verfügt . . . man kann aus Bau und Rythmus eines Prosasatzes von Goethe oder Brentano, von Lessing oder Hoffmann über das charakteristische über der leibliche und seelische Veranlagung des Dichters oft mit mehr schliessen als aus dem, was dieser Prosasatz aussagt.” (Aufbau, 1957, jul. 49. l.)

Ámde azt mondhatja valaki majd: sok hűhó semmiért! Mert tagadhatalan, Asbóth regénye nagyon másod-, sőt harmadrangú mű csupán. De az is kétségtelen, hogy a XIX. század második fele dezilluzionizmusának talán legjellegzetesebb, legtisztább megnyilvánulása ez a regény. Fontos dokumentum, Arany László nagyszerű verses regénye s Péterfy mindmáig igazán számba nem vett tragikum-tanulmánya mellett harmadik fontos dokumentuma egy derékbátort, semmibehullt, nagyon tehetséges nemzedéknek. Van bizonyos irodalomtörténeti, — majd, hogy azt nem mondom: irodalomelméleti — jelentősége. Világosan mutatja egyrészt azt, hogy a polgári irodalom negyvennyolc és különösen pedig hatvanhét után szükségszerűen kétarcú, másrészt azt, hogy az elvont erkölcsiség, az individualizmus jegyében harcoló intellektuel szükségszerűen magáramarad s eljut a dekadenciához. Egyik jelentékeny kísérlete ez a könyv az elemző realizmusnak, s egyúttal egyik fontos korai megnyilvánulása a dekadencia később majd irodalmunkban is programmá váló formabontásának is.

Asbóth talán a magyar irodalom logmagányosabb alakja, regénye pedig talán a legelszigetelt, legsikertelenebb könyv a magyar irodalomban. A maga költségére kétszer kiadatta, de kritikát, ismertetést kutatva, hiába forgatjuk a lapokat. Ábrányi Kornél pöffeteg regényeiről kötetekre menő kritikát írtak össze. Komócsy József verseiről elsőrangú lapok is köteleességük-

nek vélték szólni, az ő regényéről tudomást sem vettek. S vajon mint ítélték róla író-, irodalmárbarátai, akik közé oly szívesen járt? Olvasta-e Vajda, a nagy jóbarát s magányosságában osztályostársa, kinek verseiről ő írta az egyik legszebb, legmelegebbhangú, legértőbb kortársi kritikát. S miért nem írt róla rajongója, a kétségtelenül igen tehetséges publicista, Kaas Ivor, ez a dán vérből sarjadt, mindig sovány erszényű báró, aki tekervényes életútján a lelkes, börtönnel tanúsított ifjú Kossuth-pártiságból a szélsőséges ultramontán álláspontjáiig jutott. Nem tudunk ezekre a kérdésekre felelni. A felszínes, nem különösebben rokonszenves Ágai, aki polgár létére ízetlen, édeskés gügyögéssel népszerűsített Habsburg főhercegeket, Pest-budai visszaemlékezéseiben Asbóthról szólva a regényről említést sem tesz, csupán a Három nemzedékről beszél, de, láthatólag azt sem olvasta el. Erdélyi Gyula három évtized múltán egy ingerült, gúnyoshangú, a becsmélés határát súroló cikkében ugyan szól az Álmodójáról is, de csak mint Sir John badarságainak és indokolatlan ambícióinak egyik bizonyítékáról. Ambrus Zoltán is, aki a Hét egy hosszú cikkében a 90-es évek egyik költségvetési vitája alkalmán, mint „a magyar parlament legokosabb emberét”, mint az 50-es évek nagy nemzedékének ritka utódját, mint európai főt szinte ámulva fedezi föl a „figurává” tett Asbóthot, nemcsak regényéről, de kritikáiról, esszéiről sem látszik tudni.

Hasonlóképpen nem tudunk arról sem semmit, volt-e Asbóth magánéletében Irma és Zoltán szerelme historiájának azonosítható élményalapja. S arról sem: milyen kísérletek előzték meg ezt a regényt, bár fel kell tételeznünk ilyen kísérletek létét.

A számbavétel elég sokáig késett. HALÁSZ GÁBOR, NÉMETH LÁSZLÓ, RÓNAY GYÖRGY végezték el. Abban mindnyájan megegyeznek, hogy benne nemzedéke egyik legjobb írói, kritikusi talentuma, legműveltebb, legeredetibb gondolkodója sikkadt el a korszak reménytelenségében, de csak RÓNAY foglalkozik részletesen a regénnyel, NÉMETH LÁSZLÓ, és HALÁSZ GÁBOR elsősorban az elméleti embert, a kritikust látják benne.

Pedig — bármilyen túlzóan hangozzék is — ebben a regényben szinte minden gondolat benne foglaltatik, amelyet eddig leírt, sőt ezután leír majd, A gondolatoknak hallatlan koncentrációja ez a könyv. Szó van benne arról, miért nem éledhet újra a vallásos művészet, mint kell a színésznek kidolgoznia szerepét, miként hamisította meg Andrassy Deák elképzeléseit, miért a címtelen nemesség volt mindig a nemzeti függetlenség hordozója, hogyan válik a kapitalizmusban az élet mindenki harcává mindenki ellen s lesz áru a munka, a munkás, a művészet és a művész, s így idézhetném a témákat lapszámra tovább. Ám az igazán meglepő az, hogy nemcsak az van benne ebben a regényben, ami gondolatot leírt a regény keletkezése előtt és után, hanem az is, amit tett, amit nyolevanban és kilencvenben tett. Az országos ügygé, országos botránnyá dagadt miniszterbuktató Zichy—Asbóth affaire s a Tiszával vívott, majdnem kormányválságot előidéző, többnapos szó-

csatája nélkül a regény nélkül teljesen érthetetlen. A regény megírása előtti másfél évtized alatt megjárta Kossuthtól Sennyeiig a magyar uralkodó osztályok politikájának valamennyi irányzatát. A most következő két évtized folyamán ismét háromszor váltott pártot, mígnem pártonkívüliségével mintegy hivatalosan is tudomására hozta politikai partnereinek, hogy semmiféle párt-érdekből nem hajlandó véleménye nyilvánításáról lemondani. NÉMETH LÁSZLÓ jóhízműsége körül gyanít valami hiányt. Nem, erre nincsen ok. Asbóth becsületes volt, ha a Don Quijoték becsületesek. Igaz, tagja lett Tisza pártjának, csatlakozott Apponyihoz, belépett a Néppártba, de a maga véleményét sohasem adta fel, de magát sohasem adta el. A nyolevanas években a krassószörényi bányaszerecséltenség alkalmán mondott parlamenti beszédeiben a mohó magyar félgyarmati kapitalizmust s a vele összefonódó kormányzatot kormánypárti léte-re olyan kegyetlen nyíltsággal leplezte le, mint a kiegyezé-
 kes korszak parlamentjében alig valaki is. Mint hőse, szavazott ő is minden párttal és minden párt ellen. S igaza volt a Pesti Hirlap tárcaírójának : a pártok jobban féltek a pártba való belépésétől, mint kilépésétől. Regénye nemesak vádirat volt, hanem program is, persze donquijotei program.

Kik voltak elődei? Inkább csak rokonokról beszélhetünk, semmint elő-
 dokról. RÓNAY Eötvöst, a Karthausit említi, tán nem egészen alaptalanul, de nem is túl sok okkal-joggal. Ha egyáltalán van rokona a régebbi magyar prózában, úgy tetszik, akkor Kölcsey prózáját kell megnevezni, bizonyos értelemben Keménynek. A szív örvényei című regényét, s bizonyos értelemben Jókainak 1850-es, stílusban erősen zeneiségre, életérzésben pedig dekadenciára hajló novellisztikáját. Az újabbak közül Zilahy Károly néhány sötét-tónusú, pesszimista hangütésű novelláját, amelyek közül egyikhez, az Egy magyar énekesnő külföldön címűhöz témamotívumokban is igen közel áll. Határozott stílokon-ságról, persze, mégis, bizonyos hasonlóságok ellenére is, igen kevésbé lehet itt szó. Az viszont kétségtelen, hogy az olvasó emlékezetében mindúntalan a nagy romantikus vallomástevők hangja esendül az Álmodó álmodója olvasása közben vissza ; a Század gyermeke vallomásainak lírai intenzitása, érzékenysége, a Sírontúli emlékiratok sötét pátosza és felejthetetlen zenéje, a Childe Harold egyéniségkultusza, gögje és megbántottsága. A Manfred ihletése pedig Darvady gleccserjáró menekülésén félreismerhetetlen. S természetesen, s talán mindezek előtt is, a német romantika lehelle-
 tének rezzenését érzi benne nem egyszer az olvasó.

Asbóth arisztokrata volt magatartásában, vagy annak akart látszani mindenáron. S ugyanakkor mérhetetlenül büszke, hogy a függetlenségét soha el nem adó címtelen közép-nemességből sarjadt. Gyűlölte a kapitalizmust, s gögösen fordult el a magyar nemesség műveletlenségétől. De a műveltség, amelynek nevében ezt tette, polgári volt, a gyűlölt kapitalizmus terméke. Egyéniségében össze nem békíthető ellentétek adtak egymásnak találkozót, éppen úgy mint művében és stílusában, amelyben romantika,

elemző realizmus és dekadencia ölelkezik különös egységbe. Ezért van bizonyos irodalomtörténeti értéke.

S mégis: igazságtalanok volnánk, ha ezzel a mondattal fejeznék be; mert Asbóth műve ugyan másod, sőt harmadrangú mű csak, de értéke mégsem irodalomtörténeti pusztán, mert ennek a regénynek majd minden lapja többet ér, mint az egész. Az egészért rézpénz jár csupán, de nem egy lapjáért csengő arannyal fizethetnének szépprózánk jobbjai is. S varázsa mindig megejti majd azokat, ha olvassák, akik becsülni tudják a teljessé érlett, hibátlan stílust, a fölényes és biztos fogalmazást, s akiket szíven üt egy emberi élet sivár semmibehullása.

1957. nyarán.

ÉVFORDULÓK — MEGEMLEKEZÉSEK

BENEDEK MARCELL

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF KÖSZÖNTÉSE

Hetvenedik évét tölti be az idén a magyar és német irodalomtudomány kiváló mestere. Hetven esztendejéből negyvenet a barátság meleg tekintetével szemlélhettem. A barátság nem azt jelenti, hogy túlozzuk egymás értékeit, hanem azt, hogy megértjük egymást. Bizonyára ennek a barátságnak köszönhetem, hogy rám bízták az ünnepi köszöntés megírását, noha az irodalomtudomány nagy térségeiből meglehetősen különböző munkahelyeket választottunk ki magunknak. Engem a körülmények — s talán kissé természetem is — a népszerűsítő, összefoglaló munka felé sodortak. Turóczi-Trostler József kitartott a mind mélyebbre ásó filológiai részlet-munka mellett, olyan körülmények között, amelyek mindenki mást visszariasztottak volna.

Barátságunk első hónapjai derűs reménykedésben teltek. 1918 októbere után a kultuszminisztérium reform-osztályára neveztek ki bennünket és hitük, hogy lesz időnk és módunk alaposan megreformálni a magyar közoktatást. A Tanácsköztársaság egyetemi katedrára ültetett.

Aztán hamar elkövetkezett hazánk történetének az a dúsgazdag korszaka, amikor az ország megengedhette magának, hogy a legkiválóbb tanárok egész seregét (a betűrendes névsor Babits Mihállyal kezdődött) politikai-világnezeti okokból egyszerűen az utcára hajigálja.

Az elesapott tanárok egy része megtalálta kenyérét mint fordító, mint író, mint tudomány-népszerűsítő. A kiadók bölcsen fel is használták a sok felszabadult kiváló munkaerőt. De mit kezdhettek volna a filológusokkal?

A filológia nálunk még ma sem kenyérkereső tudomány. Mindenekelőtt állás kell hozzá — olyan, amely enged néhány szabad órát a tudomány önzetlen művelésére. Aztán folyóiratok kellene, amelyek ingyen vagy jelképes tiszteletdíjakért közlik az ember kisebb nagyobb cikkeit. Társaság, ahol egy nagyobb tanulmányt föl lehet olvasni. Ezen az úton jutott el végül a szorgalmas és tehetséges filológus az egyetemi magántanársáig, ami megint csak nem járt anyagi javakkal.

A tudománynak sok ilyen lelkes aprómunkása van, akikről Goethe gúnyosan mondja: „Reszkető kezekkel kincset ás és boldog, ha egy bogarat talál.” (Dóczy ford.) Lelkesek, sőt szenvedélyesek. Csak közösségben dolgozhatnak, de

nem szeretik egymást. Grammatici certant, — mondja a régi vers. Az apró tárgyakkal való foglalkozás megfosztja őket az arányok helyes értékelésétől. Szemmel alig látható különbségek miatt véres iróniával támadják egymást. De egyedül mégsem állhatnak meg a lábukon.

Nem?

Turóczy-Trostler két szempontból is magasan fölébe emelkedik filológustársai átlagának. Az egyik, hogy számára nincs kis téma. A legjelentéktelenebbnek látszó tárgyat is olyan mélyről fogja meg, olyan széles távlatba állítja be, hogy a rövid dolgozat egy nagy koncepció kiszakított részének látszik. De ezenfelül — ami körülbelül példátlan filológiánk történetében — évtizedeken át magányosan, folyóiratokból és társulatokból kirekesztve végzi munkáját. Kenyérkeresetül — minthogy az állam büntetésből valahova vidékre akarta helyezni — egy budapesti, nem állami iskolában vállal állást. Megtakarított filléreiből maga adja ki, kisebb-nagyobb füzetekben, kutatásainak eredményeit. A nagy nyilvánosság elé sokáig csak a Wiegler-féle világirodalomtörténetbe és az Irodalmi Lexikonba írt összefoglalásai és cikkei kerülnek. Jóval később nyílnak meg előtte egy nem-hivatalos folyóirat hasábjai, s a Pester Lloyd kritikái rovata. Nagy könyve — Lenauról — csak napjainkban jelenik meg, amikor már az egyetemre is visszakerült és megkapta a méltó elégtételt a magányosan végigharcolt évekért.

Lenau földije, a budapesti és berlini egyetem neveltje, egyforma tisztasággal és lendülettel ír magyarul és németül. Nemesak filológus: műfordító, sőt — majdnem titokban — költő is. Elárulom ezt a fél-titkot, mert ha költői lélek és stílus megítéléséről van szó, jobban bízom annak ítéletében, aki „ilyesmit csinálni maga is próbálgat”.

A kisebb-nagyobb tanulmányok impozáns seregének két közös vonása: a már említett széles távlat és a hallatlan szorgalommal összegyűjtött anyag. Micsoda európai távlatot nyit meg az *Entwicklungsgang der ungarischen Literatur* néhány tucat oldalán, hogyan világítja meg a magyarság európaizálódását! Vagy *A magyar nyelv fölfedezése* mily remekül állítja be az anyanyelv első küzdelmeit a középkori latinság és a renaissance humanizmusa idején! Az *Ének a barátságról* jellemző alcíme: egy fejezet az európai allegorizmus történetéből. És hogy a szorgalomról is beszéljünk: ezeröttszáz régi ponyva-füzetet olvas el, hogy a magyar nép egykori olvasmányairól tájékoztasson, s kimutathassa, hogy az Európát érdeklő meseanyag a mi népünkhöz is elkerült. Százával olvassa a Németalföldön tanuló teológusok disszertációit, névteleneken kezdve Apáti Miklóson keresztül Apáczai Csere Jánosig, hogy megmutassa a descartesi gondolat küzdelmét a meghalni nem akaró skolaszticizmussal (*Magyar Cartezianusok*).

Ez a magányosan végzett hatalmas munka részletesebb és szakszerűbb ismertetést érdemel, mint aminő az én rövid köszöntésemtől telik. Bizonyára lesz is ilyen ismertetés a készülő Emlékkönyvben. Ennek a könyvnek terve

arra vall, hogy a sokáig magányosan harcoló Turóczi-Trostler Józsefre nem vonatkozik az, amit a filológusok kölcsönös animozitásáról mondtam. Hogy tizenhárom esztendeje akadémikus és egyetemi tanár, azt csak külső elégtételnak tekintem. Fontosabb ennél a szememben, hogy az egykori magányos harcost kollegáinak és tanítványainak szeretete veszi körül.

A régi barát pedig hadd fejezze be szavait az *Ének a barátságról* néhány sorával :

Emberi nemzet közt nagyobb erősség,
Minden módon elgondolt gyönyörűség,
Böcsületesb, dicséretesb egyesség,
Mint az igaz szeretet és barátság,
Melyben nincsen semmi gonosz álnokság.
Szeretetből származott jó társaság,
Nem haszonból talált atyafiúság.

KÁROLY SÁNDOR: IGENÉVRENDSZERÜNK A KÓDEXIRODALOM ELSŐ SZAKASZÁBAN C. KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA* (1955. XII. 22.)

Az MTA által kiküldött bírálóbizottság elnöke Kniezsa István akadémikus, titkára Sipos István kandidátus, tagjai Rubinyi Mózes, Sulán Béla, Vekerdy József és Zolnai Béla kandidátusok voltak.

Károly Sándor aspiránsvezetője Pais Dezső akadémikus, értekezésének opponensei Bárczi Géza akadémikus és Tompa József kandidátus voltak.

Bárczi Géza akadémikus opponensi véleménye elején kifejti, hogy mint „hibakereső” opponensnek nehéz dolga volt, mert Károly S. értekezése „komoly tudományos teljesítmény, mely a kitűzött problémákat teljes alapos-sággal, kitűnő módszerrel tárgyalja és a lehetőség határain belül meg is oldja”. Kiforrott módszer, körültekintés, szívós, szorgalmas kutatás, éles szem, lelemény és ötletesség jellemzi. Szerinte az ilyen értekezés a sokszor támadott aspiránsi intézmény szószólója, igazolója, mert nemcsak szerzője tudományos fejlődését szolgálta, hanem a tudománynak is nyeresége.

Az értekezés tárgyválasztását azért tartja jónak, mert a történeti mondattan ilyen összefüggő, tüzetes nyelvanyagon történő monografikus feldolgozásának hiánya régóta érezhető, pedig a magyar nyelvtörténet megújulásának feltétele a megbízható, teljes anyagon történő felmérés.

Az értekezés tárgya a magyar mondattan legfontosabb fejezetei közé tartozik s a magyar mondatalkotás, azaz a magyar nyelv és gondolkodás átalakulását, fejlődését tükrözi.

A feladat anyaggyűjtést és figyelmes problémalátást igényelt, de Károly Sándor ezeknek is megfelelt. Nem elégszik meg az anyag egyszerű számbavételével és rendszerezésével, hanem hőséges anyaga alapján téves nézeteket igazít helyre, véleményeket módosít s új megoldásokat ajánl. Becses gyarapodást jelentenek a történeti nyelvtan számára ötletes, átgondolt fejtegetései. Ilyenek például annak a bizonyítása, hogy a *lát, hall, érez* ige mellett az ac. c. inf. eredeti magyar fejlemény; tanulságos a személyragos főnévi igenevekkel foglalkozó fejezet s a kettős egyezésre (pl. *nem akarom mondanom*) való törekvés kimutatása; érdekesek az -ó, -ő képzős igenevek általános és alkalmi használatáról tett megállapításai, valamint a *ható* végűek ritkaságának okáról vallott nézete; a tárgyias és határozói jellegű igenevek statisztikája s a szenvedők csak általános használatát megvilágító magyarázata.

Szép az -andó, -endő végű igenevek jelentésének tárgyalása. Becsesek az igenév értelmezői használatáról s e szerkezet eredetiségéről mondtak.

* A vita teljes anyaga megtalálható az Irodalomtörténeti Intézet könyvtárának — az Eötvös-könyvtárnak — archívumában.

Alapvető a latinus szerkezetek tanulmányozása s a latinosságok gondos felmérése. Érdeme, hogy nyelvtörténeti anyagát igyekszik a mai eleven nyelvi problémákkal kapcsolatba hozni.

Károly Sándor minden elképzelhető szempontból megvizsgálta az ige-
neveket. Hibájául talán már-már a szórszálhasogatás határát súroló kategori-
zálást említhetnénk. Ilyen a főnévi igenév mondatbeli szerepének vizsgálatánál
a cél- és véghatározó éles megkülönböztetése. Főlöszleg aszerint kategorizálni,
hogy a jelzői szerepű igenév jelzett szava alany, állítmány, tárgy, határozó
vagy birtokos jelző. Túlzott kategorizálás a *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* képzős határozói
igenevek 57 típusra bontása.

Ezek a hibák azonban többletnek is minősíthetők. Hiány alig akad.
Talán az *-andó*, *-endő* végű participiumok tárgyalásában vizsgálni kellett
volna az *-and*, *-end* végű igealakok valódi funkcióját. Több jobb lett volna a
finnugor igenevek polysemantikus jellegének a magyar igenevek jelentéseivel
történő összefüggése vizsgálatánál.

Feldolgozott anyagát általában körültekintéssel használja. Olykor
azonban letérni látszik erről az útról. Így az igenevek ragos vagy ragtalan
voltának tárgyalásánál. Nem szabad meglepednie arról, hogy vizsgált
kódexeknek jellemzője a latin meglehetősen szolgálai utánzása. E kérdést meg-
nyugtatóan csak jóval nagyobb anyag tüzetes vizsgálata döntheti el. Ehhez
Károly Sándor statisztikája a ragtalan és ragos tárgy arányáról jó indítás lesz.

Bárcezi akadémikus szerint az irodalmi norma kialakulását a latinosság,
a latin nyelv szerkezetének utánzása nem akadályozta, ellenkezőleg segítette.
Ebben véleménye nem egyezik a Károly Sándoréval.

Néhány apróbb észrevétel után megállapítja, hogy az értekezés kitűnő.
Szerkesztése, felépítése mintaszerű s egészében a nyelvtörténeti irodalom
nyeresége.

T o m p a J ó z s e f kandidátus, a másik opponens, szintén már elő-
járóban leszögezi, hogy Károly Sándor disszertációja kiváló alkotás, nagyszerű
monográfia. A tárgy, illetve tárgykörrel kapcsolatban megjegyzi, hogy egész
sor összefüggő szaktanulmányt foglal szerves egységbe, bevezetve egy általános
és magyar nyelvészeti elvi tanulmánnyal.

Jelöltnek e fontos és komplex témához megvolt a kellő felkészültsége.
Áttekinthetően, a belső összefüggések helyes hangsúlyozásával és arányosan
dolgozta fel a különféle jellegű részeket.

Vannak azonban olyan részletek, amelyek még helyet kaphattak volna
témakörében, illetve amelyek még kiegészítésre szorulnak.

a) Nem vizsgálta kellőképp a főnévi igenévi tárgy főigéjének alanyi
vagy tárgyias ragozását. Ez pedig kívánatos lett volna, mert a határozott
névelő határozottá tévő szerepe éppen a kódexek korában normalizálódik.

b) Fontos lett volna a *-t*, *-tt* igenévképző utáni képzővégi magánhangzó
minőségének és szabályszerűségének bővebb vizsgálata.

c) Szívesen látott volna az értelmezőként használt *-ó*, *-ő* képzős ige-
nevek használatára vonatkozó utalásokat. Az igenevek igenévi jellegének
elhomályosulási kérdése is kiegészíthető még.

d) A határozó igenevek mondattanáról szóló rész igen finom disztink-
ciókat tartalmaz. Érdemes lett volna azonban táblázatban is szembeállítani
a tövet meg a ragok sorát, így a *-va*, *-ve* képzős alakok gyakorisága szembeöt-
lőbb lett volna.

Fentiek nem vonnak le a disszertáció értékéből, mert azt a pompás módszer és a sok-sok új eredmény határozza meg. Csak dicsérhető, hogy alapul a tényleges nyelvi adatokat veszi s ezek elemzéséből törekszik mind nagyobb és általánosabb szabályszerűségekre. Így sok megbízható és fontos új megállapításhoz jut. Munkájának minden mozzanata tanulságos, igaz és helyes.

Részletkérdések szempontjából merülhetnek fel észrevételek, de ezek a nagy összefüggés szempontjából nem döntöek.

Aggályos a melléknévi igenévképzős alakok melléknévi és alkalmi főnévi szerep szerinti szétválasztása.

A határozók alfajok közé sorolása következetes és megfontolt. Meddő vita lenne fölötte vitatkozni. A főnévi igenév tárgy vagy határozó volta már határozottabban dönthető el.

A kettős tárgyas és kettős alanyos szerkezeteknél jobban el lehetne választani a latinos és a magyaros változatokat.

Nem túl célszerű a névmási állítmány melletti igenévi alany kategóriájának felvétele.

A dolgozat legmeggyőzőbb részlete a személyragos főnévi igenevek tárgyalása. Tanulságos a nyelvtani szinonimákra vonatkozó anyag.

Az *-ó, -ő* képzős igenév mondattani szerepénél megszívlelendő a cselekvőből, az eredeti differenciálatlanságból és a passzív jelentésből való kiindulás hármas alternatívája. Kár, hogy a szerző egyik mellett sem fogal határozottan állást. Értékes az *-ó, -ő* képzős igenév régi ragos tárgyának használatát, azaz a nem használatának cáfolatát bizonyító anyag mint elgondolás.

Értékes adalékok szólnak a *való* igenév határozót jelzővé minősítő szerepéről.

A határozói igenév *-ván, -vén* képzős alakjának gyakoriságára hivatkozás csak erős megszorítással fogadható el.

A nem eléggé meggyőző bizonyító értékű részlet kevés a disszertációban s ezért fő eredményeit, újításait nem is érintik. A mű helyes irányelvek szerint, kifogástalan módszerrel készült s eredményeivel új távlatokat mutat.

Műszó használata következetes és szabatos, ezért szakmailag igen átgondolt, finom meghatározásai ellenére sem fárasztó és száraz, hanem világos, szépen esiszolt, magyaros.

Z o l n a i B é l a professzor hozzászólásában két mozzanatra hívta fel a figyelmet. Az egyik a dolgozat általános nyelvtudományi háttere: a különböző kategóriák kialakulásának, az ige és igenévek, a mondattani viszonyoknak, a morfológiai kifejezésnek a kérdése. A másik a dolgozat irodalomtörténeti tanulságai.

R u b i n y i M ó z e s professzor hozzászólásában két megjegyzést fűz a dolgozathoz. Az első a tág perspektívájú szempont és a történeti anyag dialektikus egysége. Ebben ő a Pais-iskola kitűnő kádernevelésének eredményét látja. A másik: az igenévi szerkezetek használatának érdekes stilisztikai háttere van s a tanulmányból mégis hiányzik a mélységes és összefogó stiláris szempont. Erre a szempontra a Nyelvészeti Kongresszus helyesen hívta fel a figyelmet. A dolgozat csak nyerne értékben, ha Károly Sándor ebben a tekintetben kiegészíthetné.

P a i s D e z s ő akadémikus, aspiránsvezető saját érdemének csak azt tudja be, hogy irányításával és beavatkozásával nem zavarta s nem akadályozta a jelölt fejlődését. S ezzel mintegy visszautasította Rubinyi Mózes „vádját”, hogy neki „iskolája” van s ennek Károly Sándor egyik tanítványa

Károly Sándor szinte függetlenül alkotta meg munkáját. Neki, mint aspiránsvezetőnek, talán csak a tárgy jellegének és körének a megválasztásában volt némi szerepe. Örül, hogy az opponensek és a hozzászólók is a magyar nyelvtudomány gazdagodását látják a tárgyalt munkában. Ezért egyetért Bárczi akadémikusnak a munka kiadására vonatkozó javaslatával. Fényűzés, de még inkább pazarlás lenne a magyar tudomány szempontjából, ha ilyen munkák kiadatlanul hevernének.

Pais Dezső akadémikusnak ugyanez a véleménye az olyan opponensi véleményekről is, mint a Bárczi akadémikusé és Tompa József kandidátusé. Ezeknek is nyomtatásban kellene megjelenniük. Ezért felkéri Kniezsa István akadémikust, elnököt, hogy a TMB-nél nyomatékosan szorgalmazza Károly Sándor munkája és az opponensi vélemények kiadását. Az aspirantúrának és a tudományos minősítésnek így kellene a felületi adminisztráció mellett szervesen bekapcsolódnia a tudományos élet vérkeringésébe.

Károly Sándort mint barátját üdvözli abból az alkalomból, hogy a formális hivatalos szálak elszakadnak közöttük ezennel.

K á r o l y S á n d o r v á l a s z a B á r c z i G é z a a k a d é m i k u s n a k .

A dolgozatához fűzött megjegyzéseket jogosaknak tartja s válaszában csak megvilágítani szeretne egy-egy kérdést vagy látszólagos ellentmondást.

A kategorizálásnak ő sem tulajdonít nagy jelentőséget, de gyakorlati szempontból s a további kutatások megkönnyítése végett célszerűnek látta. Mások példája nyomán (SIMONYI, SZEGELTI, KLEMM) indokoltnak látja a cél- és véghatározó csoportosítást. A határozói igenév 57 típusba sorolása már SIMONYINÁL is megvan, csak rendszertelenül. Persze meggondolandó a komplex határozói funkció fogalmának használata.

Az *-andó*, *-endő* végű igevek és az *-and*, *-end* végű jövő idejű igealakok viszonyát valóban tüzetesebben kellett volna vizsgálnia. Ezt már a válaszában is megteszi.

Az igevek finnugor előzményeinek vizsgálatáról menet közben tett le, most Bárczi akadémikus megjegyzése nyomán látja, mi az, ami ez anyagból nem mellőzhető a dolgozatban.

A melléknévi igenév melletti ragtalan tárgy használatát meg fogja vizsgálni, mert ezen a ponton idegenkedett a latin hatás gondolatától. A ragtalan tárgy használatát szoros összefüggésben látja az összetételekkel. Itt háromféle használat volt, amint már többen (SIMONYI, HORGER, PÉTER J.) írtak róla. Úgy látja, hogy ezt nagyobb nyelvemlékanyagon kell megvizsgálni.

Az irodalmi nyelv és a latinizmusok viszonya tekintetében felfogása nem tér el Bárczi akadémikusétól, csak terminológiai különbség van köztük és más-más mozzanatot emelnek ki. Bárczi akadémikus inkább a latin nyelv szerepét domborítja ki, szerző pedig a magyar nyelv szerkesztéstörvényeinek előretörését és győzelmét. Eredetileg a magyar igenévrendszer gazdagabb a latinnál, de a latin nyelv hatása alatt sokszor latinosan használják őket. Így jönnek létre bizonyos latinos szerkezetek (inf. perf., acc. c. inf.). Sok latinizmus jól beilleszkedett a magyar nyelvrendszerbe (*andó*-, *-endő*; *-ván*, *-vén* időhatározás).

V á l a s z T o m p a J ó z s e f n e k .

Sok, Tompa József által felvetett kérdés (a főnévi igenévi tárgy igéjének alanyi vagy tárgyas ragozása, a melléknévi igenévképző utáni magánhangzó,

a határozói igenév egyes tótani kérdései) jelölt eredeti tervében is benne voltak, de vizsgálatukhoz nagyobb nyelvi anyagot tart szükségesnek.

Jogosak Tompa kandidátus aggályai az igenevek (alkalmi és általános) minősítésénél. Bár az elkülönítés elég határozott szempont szerint történik, sokszor csak a tágabb szövegkörnyezetből derülhet ki. A *-t, -tt* képzős igenév olyan értelemben soha nem lehet általános használatú, mint az *-ó, -ő* képzős, mert határozott idői vonatkozása van.

Jogos Tompa opponens kételye, hogy a *jónak tartom*-féle szerkezetekben alkalmi főnév-e a melléknév. Ez a kérdés leginkább az *-andó-, -endő* végű igéknél a legszembetűnőbb. A kérdés lényegét jelölt nem tisztázta, de úgy véli, nem követett el vétséget, amikor alkalmi főneveknek tekintette őket, bár ez nem kényszerűség. Finomabb elkülönítésre is van lehetőség.

A főnévi igenévi tárgy vagy határozó elkülönítése fontos, de — véleménye szerint — nem mindig segít, mert vannak olyan mondatok, amelyekben a névszói tárgy nemcsak az igenévhez, hanem az igéhez is odavonható tárggyul. Így van ez a kritikus *hagy, enged és keres* igéknél. A *keres* igenél bonyolítja a helyzetet, a *keres* régi jelentése („kíván, akar”).

Az *-ó, -ő* képzős igenév cselekvő és szenvedő értelmének eredete kérdésében a szenvedő értelmet próbálja a cselekvőre visszavezetni. Nem zár azonban ki más lehetőségeket sem (l. SZABÓ D. vogul szóképzésről írt tanulmánya). A dologra azonban csak a finnugor előzményeknek az eddiginél alaposabb és körültekintőbb vizsgálata vethet fényt, ha egyáltalán tisztázható. Véleménye szerint az igenév egyik értelméből a másikba való átfejlődéséhez az összekötő híd az igenév általános használata.

A *-ván, -vén* és *-va, -ve* képzős igenevek és a személyrag kapcsolata tekintetében nincs köztük eltérés, legfeljebb itt-ott nem fejezte ki magát szabatosan.

Károly Sándor értékesnek és hasznosnak tartja Tompa kandidátus észrevételeit — apróbb megállapításait is — további munkájában is tekintetbe fogja őket venni.

Zolnai és *Rubinyi* professzorok megjegyzéseit elfogadja azzal, hogy a stilisztikai vonatkozások érvényesítése a kódexirodalom korában mérsékletet parancsol. Az igenevek stilisztikai szerepére későbbi korok kapasan fog részletesebben kitérni.

A vita s a jelölt válaszai után a kiküldött bírálóbizottság megállapította :

Az értekezés tárgyválasztása kitűnő. A feladat nem volt könnyű, sokrétű, sokfelé ágazó figyelmet, problémalátást, szaktudást igényelt. E feladatoknak a jelölt kiválóan megfelelt. Értekezését lelkiismeretes anyaggyűjtés, abszolút filológiai becsületesség, a szakirodalom rendkívül széles, gondos kritikai felhasználása, lelemény és ötlet jellemzik.

A munka a magyar nyelvtudomány igen sok szempontból különleges gazdagodása.

A Bizottság felhívja a TMB figyelmét, hogy az ilyen színvonalú és ennyire kiérlelt kandidátusi munkák hamaros megjelenését a maga részéről is nyomatékosan szorgalmazza.

Fenti megállapítás alapján a Bírálóbizottság Károly Sándor részéről a kandidátusi fokozat odaítélését egyhangúan javasolta.

Összefoglalta :
Sipos István
 a bizottság titkára

DOMOKOS SÁMUEL „A ROMÁN BETYÁRBALLADÁK” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA* (1956. február 28.)

A bizottságban Turóczy-Trostler József akadémikus (elnök), Gunda Béla, a történettudományok kandidátusa (titkár), Barta János, az irodalomtudomány kandidátusa, Baróti Dezső, az irodalomtudomány kandidátusa és Gáldi László, a nyelvészeti tudományok doktora foglaltak helyet. Az értekezés opponensei Ortutay Gyula és Tamás Lajos levelező tagok voltak. Az elnöki megnyitó után a bizottság titkára a jelölt életrajzát, majd Domokos Sámuel az értekezés téziseit ismertette.

Ezután Ortutay Gyula lev. tag adta elő opponensi véleményét. Domokos dolgozatával egy ízben már foglalkozott s akkor kifejtette a művel kapcsolatos kritikai nézeteit, ismertette azokat a módszertani fogyatékoságokat, amelyek arra kényszerítették, hogy az értekezés átdolgozását javasolja. Ennek alapján most már nem is lát más feladatot maga előtt, mint hogy megvizsgálja, kijavította-e a szerző a leglényegesebb hibákat. A kandidátusi dolgozat érdemének a témaválasztást és azt a lelkiismeretességet tartja, amellyel Domokos az anyagot összegyűjtötte, rendszerezte és ismertető összefoglalásban a magyar kutatás számára hozzáférhetővé tette. Másfelől érdeme Domokos művének az alapos, gondos elemzés, amellyel a román betyárballadákat a román nép történeti, társadalmi összefüggéseinek rendjében elhelyezi s marxista módszerrel elemzi a gazdasági, társadalmi tényezőket, amelyek hatására a balladák megszülettek. A dolgozat mostani formájában a tartalmi és formai előzményeket is feltárja, amelyek a román népköltészet egészében a népballadák helyét meghatározzák. Hibaként említi azonban a kelet-európai, balkáni anyaggal való összevetés fogyatékoságát. Az opponens nem néhány motívum összehasonlítását, hanem a közös történeti, társadalmi fejlődésnek a betyárballadákban is megmutatkozó azonos vonásait, ezek feltárását sürgette. Ezen a ponton tehát további elmélyített kutatásokra van szükség. Ortutay Gyula örömmel állapítja meg, hogy a dolgozat szövegének laza fogalmazása eltűnt, kigyomlálódott. Érdeme a dolgozatnak a sirató és a búcsúztató balladák kelet-európai típusainak gondos elemzése, a román balladák szerkezeti formuláinak ismertetése.

Az opponens szerint a betyárballadák kormeghatározása előbbre tehető, mint azt Domokos gondolja: megjelenésük történetileg és társadalmilag is előkészítve volt már a XVIII. század második felében. Az opponens sajnálja, hogy a szerző nem foglalkozott behatóbban a formulák népköltészeti szerepével. Az „áspis kígyó” motívum-történetét nem DOMOKOS PÁL PÉTER, hanem ERIK POHL kitűnő monográfiája derítette fel. Felfedezhette volna Domokos az egyik szlovák jobbágyi paraszt-ének közvetlen összefüggését a magyar porcióénekekkel. Az értekezés átdolgozott formája komoly fejlődésről tanúskodik s ezért a kandidátusi fok elnyerésére érdemesnek tartja.

Tamás Lajos lev. tag opponensi véleménye szerint, Domokos Sámuel szerencsésen választotta meg kandidátusi értekezésének tárgyát. Valójában a román betyárballadák azt a legrégebbi irodalmi műfajt képezik, amely közvetlenül tükrözi a társadalmi valóságot. Domokosnak nem egy esetben üttörő munkára kellett vállalkoznia s ha eredményei nem is tekinthetők minden esetben véglegesnek, így is jelentősek. A betyárballadák keletkezésé-

* A vita teljes anyaga megtalálható az Irodalomtörténeti Intézet könyvtárának — az Eötvös-könyvtárnak — archívumában.

nek időpontját illetően Domokos azt mondja, hogy a legrégebb betyárballadák a XVIII. század végén keletkeztek. Ezt illetően felvetődik a kérdés, hogy vajon a jóval előbb kezdődő török—görög elnyomást tükröző balladák nem keletkeztek-e a XVIII. század vége előtt? A kérdés felvetését indokoltta teszi az a körülmény is, hogy a görög, szerb és bolgár betyárballadák egy része is a XVIII. század előtt keletkezett.

A társadalmi háttér bemutatásával kapcsolatban felveti a székelyeknél ismert „Nagy hegyi tolvaj” c. betyárballadát s mivel ezenkívül alig találni más betyár tárgyú balladát, Domokos ebből arra következtet, hogy a betyárballadák az Alföldön keletkeztek. Ezt úgy kellene helyesen megfogalmazni, hogy mivel az Alföldön volt nagybirtok, a Székelyföldön meg kevésbé, tehát a betyár-élet és a betyárballada ezért virágzott jobban az Alföldön. Az opponens helyesnek tartja Domokos csoportosítását, amely szerint a betyárballadákat novellisztikus és drámai típusokra osztja. Az opponens nem hallgathatja el kételyeit, hogy ez a két főtípus mennyiben mutatkozik meg olyan balladákban is, amelyek a betyárok szerelmi versengéséről, egymás közötti harcáról szólnak. Az opponens elismeréssel nyilatkozik az értekezésnek a román betyárballadák szerkezeti felépítésére és költészeti összetevőire vonatkozó részéről. Domokos igyekszik a román népköltészetből jól ismert természeti kép felhasználásának módját is elemezni. Az opponens szerint azonban aligha van a román népköltészetben olyan műfaj, amelyben ne lenne természeti kép.

Domokos foglalkozik a román és a szomszéd népek betyárballadáinak közötti összefüggésekkel is. Sokoldalú nyelvismerettel ezen a téren mélyebbre hatolhatott volna, de úttörő próbálkozásait ebben a szerény formában sem szabad lebecsülni. Az opponens szerint még közelebbi bizonyításra szorul Domokosnak az az állítása, hogy a híres Miorița-ballada közvetlen forrását a kleftisz-balladákban kell keresni. A továbbiakban az opponens a dolgozat néhány pontatlanságára hívja fel a figyelmet. A dolgozatot elfogadja.

A hozzászólások során elsőnek G á l d i L á s z l ó, a nyelvészeti tudományok doktora szól. A dolgozathól nem látja világosan, hogy a román népnek (nem a folkloristáknak) milyen az állásfoglalása a balladákkal szemben. A ballada szó román megfelelője nyilvánvalóan egy tudós szó, amely csak a múlt század második felében bukkanhatott fel és felvetődik a kérdés, hogy azelőtt vajon a különböző vidékeken minek nevezték a balladát.

Helyes, hogy Domokos felsorolja a különböző ballada-kiadásokat, ballada-gyűjteményeket, de helyes lett volna, ha ezeknek a filológiai megbízhatóságáról is közöl megállapításokat. Domokosnak még Alecsandrival kapcsolatban sem merülnek fel aggályai. Domokos megállapítja, hogy a román népköltészetben ismert balladáknak körülbelül a felét betyárballadák teszik. Gáldi szerint egyáltalán nem bizonyos, hogy a balladák műfaji eloszlása minden vidéken tökéletesen egyforma. Gáldi szerint a dolgozat legerősebb oldala az anyagközlés, s ezzel mindnyájan elégedettek lehetünk. Mint hiányságot említi meg, hogy Domokos nem hivatkozik LAJTHA LÁSZLÓ kiváló gyűjteményére. Másfelől pedig azt is vizsgálni kellett volna Gáldi szerint, hogy a balladák hogyan viszonyulnak a népi termés prózai műfajaihoz. Szerinte egész sor olyan legenda van Pinteáról, amelyeket nem verseltek meg. Gáldi is említi a betyárballadák keletkezésének időpontjára vonatkozó, már Ortutay által is felvetett problémát. Szerinte a betyárballadák keletkezésének időpontját jóval előbb kell keresni. Véleménye szerint, bizonyos elemek a késői latin korszakig vezethetők vissza. Forrásokra hivatkozik, amelyek szerint

a régi dalok életét a XV. századra vezethetjük vissza. Ezt követően Gáldi vitába száll Domokos egyes megállapításaival, a Miorița-ballada motívumait illetően. (Az elveszett juhait sirató leány, a gyermekét kereső anya megjelenése.) Gáldi sokallja a sajtóhibák és az elírások számát, s hiányolja, hogy formai kérdésekkel aránylag keveset foglalkozik a dolgozat.

A következő hozzászóló Barta János kandidátus, előrebocsátja, hogy nem romanista, sem nem folklorista s ezért a dolgozat tudományos módszeréhez és tudományos eredményeihez szól hozzá mindössze. A dolgozat tudományos módszerét kiforratlannak, kialakulatlannak tartja; a dolgozat szerzője összetéveszti a filológiai módszert egyrészt a tartalom elmondásával, másrészt az egyszerű deskripcióval. A betyárballadák művészi sajátosságairól szóló fejezet nagy várakozásokat keltett benne, de amikor a fejezetet elolvasta, itt is tisztán csak formai elemzéssel találkozott. A rímelésre már az előző felszólalók is utaltak. Erre, valamint a tulajdonképpeni filológiai kérdésekre a dolgozat, szerinte, kevés felvilágosítást ad. A dolgozat pozitív tudományos eredményét illetően értékelést adni nem tud. De megnézte a könyv utolsó részletét, amelyben a román betyárballadákat a környező népek balladáival veti össze a szerző, s komoly egybevetést, amely az egymásra hatást, a motívumok időbeli felbukkanását történeti alapon igazolná, nem talált. Feltétlenül érdelemnek tartja, hogy nagyon gazdag anyagot tartalmaz a dolgozat és sok tekintetben kárpótol a mélységért a szélesség. Végezetül megemlíti, hogy a szerző helyenként arra hivatkozik, hogy ezt és ezt a kérdést előmunkálatok hiányában még nem tudja megoldani, vagy pedig hogy ez még a további tudományos kutatásokra vár. Barta János szerint egy kandidátusi dolgozatnak magának is meg kell oldania egyes kérdéseket. Felszólalását azzal zárja, hogy ha van kandidátusi vitarendszer, akkor ennek csak az az értelme, hogy az ember őszintén megmondja azt, ami a véleménye.

Gunda Béla kandidátus hozzászólásában örömmel üdvözlöi a munkát, amely a román népnek folklor vonatkozású problémáit tárja fel. Szerinte Domokos nagy anyaggal dolgozott, amely azonban nem áll össze komoly filológiai elemzésen alapuló egésszé. A szerző a román betyárballadák-ról beszél, de egyetlenegy balladát sem vesz a filológus bonekése alá. A műnek lapszámban is lemérve egy igen tekintélyes része tulajdonképpen a betyárballadák tartalmi ismertetése. Az egyes fejezetek nem mélyülnek el a problémák feltárásában, nem vetik fel a kérdést, hogy a balladák mesei motívumai hol és milyen mesében fordulnak elő, nem nyitják meg a mesei és balladai elemek elemzését. Domokos azt említi, hogy a szerb és az újjörög balladákban a mesei elemek nincsenek meg, vagy legalábbis csekélyek. Ezzel Gunda Béla nem érthet egyet. Domokos a balladák keletkezésének problémájánál lényegében IORGA véleményéből indul ki, Gunda Béla szerint egyes balladatípusok már a XVII. és XVI. század előtt is lappanghattak a Balkán félsziget románságának körében. Szerinte a görög és a szerb ortodox kolostoroknak a balkáni pásztor elemek életformájára vonatkozó feljegyzéseit is figyelembe kellett volna venni. Hiányolja, hogy a dolgozat nem foglalkozik a román nyelvben előforduló betyárterminológia elemzésével. A következőkben rátér a szerb, bolgár és görög párhuzamokra és ezek felsorakoztatását formalisztikusnak tartja. A román balladák tipologizálását illetően hiányolja a történeti értékelést. Sajnálja, hogy Domokos nem tért ki a betyároknak a román irodalomban való ábrázolására. (Istrati és mások.) Gunda Béla szerint rendkívül nehéz a munka mondanivalójának az eddigi eredmények alapján való ellenőrzése, mert a

szerző nem közli a felhasznált munkák bibliográfiáját. Egyetért az előtte felszólalóknak azzal a véleményével, hogy a munkában rengeteg sok a sajtóhiba, a források pontatlan megjelölése. Egyetlenegy adatot említ: a szerző dolgozatának elején idézőjelek között közli LENINnek a népköltészetre vonatkozó szavait, amelyeket LENIN sohasem írt le, hanem csak egy elvtárs közölt később, LENINnel folytatott beszélgetéseiről szóló visszaemlékezéseiben. Végezetül kifejezi a véleményét, hogy a munka megírásánál helyes lett volna egyes részleteredményeket előzőleg publikálni, azokat a szakemberek elé terjeszteni.

A következő hozzászóló Pálffy Endre megállapítja, hogy Domokos Sámuel értekezése nyilvánvalóan úttörő munkának számít. Egyetért Domokossal abban, hogy a felszabadulás előtti irodalomtörténeti összefoglalások a betyárballadákat legtöbbször csak megemlítették, de társadalomtörténeti vonatkozásait figyelmen kívül hagyták. Ezért IORGA 1925-ben megjelent tanulmányával kapcsolatban a dobrudzsai balladákra vonatkozóan tesz néhány kiegészítést. Domokos bibliográfiájára hivatkozva idézi HANES 1910-ben megjelent *Studii de literatura română* című művét, amely betyárballadákat is elemez. A hozzászóló az értekezésben „A román társadalom politikai és gazdasági helyzete a XVIII. század végén és a XIX. század első felében” című fejezet nagy érdemének tartja, hogy ebben a szerző felfejti azokat a szálatokat, amelyek a fanarioták behatolásának okaira mutatnak s ezt világosan építi bele a kor történeti eseményeinek elemzésébe. A hozzászóló ezt kiegészíti az egyházi vonal ismertetésével, melynek jelentős társadalmi hatásai voltak. A fanarioták értékelését illetően Dionisie Eccliesiarhul megrázó írását idézi, amely nyilvánvalóan az osztályharc egyik jelentős tanúsága. A továbbiakban felhívja a figyelmet S. VIANU nemrégien megjelent tanulmányára, amely többek között a XVIII. század végi betyár-mozgalmakra is fényt vet s BARGRAVE WYBORN adataival együtt szerencsésen egészítheti ki a román társadalmi életről eddig alkotott képünket. Domokos megállapítja, hogy a török uralom az 1774-es békekötés után egyre inkább névlegessé vált, 1829 óta pedig úgyszólván elhalványult a növekvő orosz befolyás mögött. Pálffy szerint ebben nagyon sok igazság van, de a török elnyomás enyhüléséhez éppen az egyre növekvő hatalom közbelépésére volt szükség, amely nem is késett és engedményeket igyekezett a törököktől kiesikarni a dunai fejedelemségek javára. Ezen és más indokok alapján állapíthatta meg ENGELS, hogy Oroszország ekkor valóban haladó szerepet töltött be a keleti országokkal való kapcsolataiban. Pálffy szerint a dolgozatban a román betyárballadák keletkezésének idejére vonatkozó érvek meggyőzőknek látszanak. Formaművészeti kérdésekre térve a hozzászóló kiemeli az ismétléseknek lényegbevágó tartalmi funkcióját, majd a mese-motívumokkal kapcsolatban szól néhány olyan esodálatos elemről, amelyeket meg lehetett volna említeni. Végül utal a gazdag forrásanyagra, a téma újszerűségére és más népek betyárballadáit is érintő mozzanataira s ezért azt az óhaját fejezi ki, hogy a mű a szükséges korrekciók után nyomtatásban jelenjék meg.

A következő hozzászóló Bíró Sándor a dolgozatot a történelmi-társadalmi háttér szempontjából értékeli, mint történész. Úgy látja, hogy itt feltétlenül egy olyan nóvumról van szó, amelyet értékelni kell. Domokos lelkiismeretesen vizsgálta a téma társadalmi vonatkozásait és a román betyárballadákat helyes értelmezésben mutatta be. Tudományos dolgozatban feltétlenül döntő a nóvumok kérdése. Domokos a társadalmi háttér precíz megvilágításával az eddigi helyzetet előbbre vitte.

Domokos Pál Péter hozzászólásában felveti, hogy a jelölt nem vehette figyelembe Lajtha László adatait, mivel Lajtha László műve 1956-ban jelent meg. Gáldi László és Gunda Béla helyesbítik a felszólalást, közölve, hogy Lajtha László könyve 1954-ben jelent meg.

Turóczi-Trostler József elnök hozzászólásában mindenekelőtt a motívum-kutatás kérdéséhez szól hozzá, s megállapítja, hogy elvont, szabadon lebegő motívum nincs. A motívum olyan, mint a forma, az sem szabadon lebeg, sohasem önmagában repül át, mint egy galamb, hanem valóban az egész költeménnyel együtt. Ezt a feltevést ki kell korigálnunk, s ha Domokos dolgozatának van egy hibája, az nyilvánvalóan az, hogy ő is így látta ezt a problémát. A Gunda Béla által is említett mesei motívumokat illetően megjegyzi, hogy ezeknek legalább a fele lehet mesei és lehet novellisztikus is. A mesén belül, akármilyen novellisztikus motívum lehet mesei, viszont egy balladában vagy egy modern novellában a mesei motívumból is reális motívum lesz. A betyár terminológiával kapcsolatban megállapítja, hogy ennek a megoldása olyan feladat, amely legalábbis egy doktori disszertáció témája lehetne. A betyár-tipológiát összeállítani olyan vágyálom, amit ugyancsak nehezen tudunk megoldani. Igazat ad Bíró Sándornak, nem azt kell nézni a dolgozatban, hogy mi hiányzik belőle, hanem azt, hogy mi benne a plusz. És ez a pozitív plusz az irodalomtörténeti háttér. Turóczi-Trostler József akadémikus szerint imponáló Domokos dolgozatában a nagy tárgyismeret. A bibliográfiai teljesség a pozitívizmus reménytelen álmái közé tartozik. Barta Jánossal vitatkozva leszögezi, hogy ő olyan követelményeket állított fel (szövegkritika, őszöveg), amelyek itt nehezen alkalmazhatók. Domokos dolgozata kísérlet egy marxista megoldásra, tehát beletartozik társadalomtörténet, gazdaság- és politikai történet. Egy hiányzott és ez az ideológia lett volna, vagy magyarul az eszmeiség. De hiányolja ő is, hogy nagyon kevés hely jutott a művészi szempontoknak. Nem tartja kielégítőnek a balladák elemzését. Teljes mértékben elfogadja Ortutay Gyula és Tamás Lajos hivatalos véleményét, szakértelmükben megbízik.

Ezek után Domokos Samuel megadja a válaszát az opponensi véleményekre. Ortutay Gyula lev. tag bírálataira válaszolva elmondja: átdolgozott és kibővített tanulmányában arra törekedett, hogy opponensi útmutatásait, tanácsait felhasználja. A kelet-európai anyagot illetően nem törekedett és nem törekedhetett teljességre, hiszen ez mérhetetlenül gazdag; mindössze kísérletet tett áttekintésére. Tanulmányozása alapos történeti és nyelvi tudást tételez fel s ezt sokkal eredményesebben végezhetik el az illető népek szakemberei. A balladák kormeghatározására vonatkozóan megemlíti, hogy IORGA korábbra tette megjelenési idejüket, de a balladák keletkezését nem hozta összefüggésbe a kor társadalmi életével. Az elmúlt években megjelent történeti forrásgyűjteményekben nincs adat a betyárokról s ezért ROLLER és mások adataival kellett megelégednie. Szerinte leghelyesebb, ha a betyárballadák keletkezésének idejét általában a XVIII. század második felére és a XIX. század első felére tesszük. Ez nem zárja ki, hogy korábbi időkben is keletkezhettek. A betyárballadák dallamaival azért nem foglalkozott behatóbban, mert kevés forrásanyagra támaszkodhatott. A formulák népköltészeti szerepével „A román betyárballadák összetevői” című fejezetben foglalkozott s bebizonyította, hogy a román betyárballadák nem használnak önálló formulákat. Tamás Lajos lev. tag bírálataira válaszolva a török—görög elnyomást tükröző balladák keletkezésének idejével foglalkozik először s kifejti, hogy a

legrégebb román betyárballadának éppen a történeti tárgyú, a török—görög elnyomással foglalkozó betyárballadát tartja, de kevésbé tartja valószínűnek, hogy a balladák a XVIII. század vége előtt keletkezettek volna, mert hiszen a török—görög elnyomatás éppen az általa említett korszakban érte el tetőpontját. Egyetért Tamás Lajossal abban, hogy a görög—bolgár—szerb betyárballadák egy része a XVIII. század előtt keletkezhetett. A novellisztikus és a drámai főtípusok megmutatkozása azokban a balladákban, amelyek a betyárok szerelmi versengésével és egymásközötti harcával foglalkozik, jól megkülönböztethető: azok a betyárballadák, amelyekben szerelmi történet szerepel, lehetnek novellisztikusak vagy drámaiak aszerint, hogy milyen a történet kimenetele. Egyetért Tamás Lajossal abban is, hogy a Miorița című ballada keletkezési helye nem tekinthető tisztázottnak. Feltévése szerint e ballada a Dunától északra eső területen keletkezhetett. — *Gáldi László*, a nyelvészeti tudományok doktorának bírálatára válaszolva kijelenti, hogy nem nehéz egy ilyen sok problémát felvető dolgozatban olyan kérdéseket felfedezni, amelyek az apró részletekig menő tárgyaláshoz vezetnek. A részletkérdésekre nem helyezhetett kellő súlyt, mert ezzel a dolgozat nehezen lett volna áttekinthető. Hogyan emlegeti a nép ezeket a balladákat? Sok gyűjteményben, általában a „dal” elnevezést találta. Ami a betyárballadák előfordulását illeti, Domokos úgy vette észre, hogy ezek legtöbbször elsősorban Havasalföldről kerültek ki, úgy látszik itt volt a betyárélet a legintenzívebb. Moldvai anyagot alig talált. *VULCANU* megállapítását, hogy tudniillik a román balladának mintegy fele betyár tárgyú, el kellett fogadnia, éppen kutatásai eredményeképpen. *LAJTHA* gyűjtését nem használta, mert nem is gondolt arra, hogy ott töredékek felbukkan egy régi betyárballada részlet. A balladák kormeghatározását illetően el kellett fogadnia *IORGA* megállapításait, mert *IORGA* e kérdésben eléggé illetékes volt, véleményét a román irodalomtörténetben általában elfogadták. A Miorițăval kapcsolatban éppen *Gáldi László* idézte a Miorița görög eredetének kérdésében s idézte *Marian* gyűjteményét, valamint *BICHIGEAN* *Gáldi* által idézett művét. Ennél tovább nem mehetett, mert nem volt forrásanyaga. Egyébként a Miorița nem betyártárgyú ballada. S éppen ezért nem szólt e ballada versformájáról sem. A *Gáldi* által kifogásolt ütemrimelést ő kézenfekvőnek látja, s adatokkal illusztrálja. Helyesen veti fel *Gáldi László*, jó lenne tudnia azt, hogy hol éneklék ezeket a balladákat. Sok gyűjteményt forgatott, de nem tudott nyomára jutni annak, hogy egyes vidékeken milyen balladákat énekeltek, és általában milyen volt ezeknek az elterjedettsége. E kérdésre vonatkozóan meg kell elégednünk *IOSIF POPOVICI* adataival. Igazat ad *Gáldi*-nak abban, hogy a kleftisz balladák nem ismeretesek. Nem rendelkezik újrög nyelv tudással, s ezért ezt a részt mások segítségével dolgozta fel. Az elírásokat illetően megemlíti, hogy a dolgozatnak csak az első példányát javította át nagyobb gondossággal. — *Barta János* kandidátusnak válaszolva úgy látja, hogy vagy nem olvasta el figyelmesen a monográfiát, vagy pedig túlságosan igényesnek mutatkozik. A román betyár és a nép közötti kapcsolatot azért tárgyalta részletesen, mert ezt igen fontosnak tartja, hiszen a múltban a betyárokról egyáltalában nem beszéltek, ha pedig igen, ennek lekicsinylő interpretálása volt. Azért nem vont le következtetéseket a balladákhoz, mert ezek önmagukért beszélnek. Egyébként minden fejezet előtt olyan megállapításokat tett, amelyek a betyár és a nép közötti szoros kapcsolatra utalnak. Meggyőződése, hogy dolgozatából világosan kibontakozik az, hogy a nép a betyárban valóban népi hőst látott. *Barta János* a

rímmel kapcsolatban valamilyen szélesebb perspektíva igényét vetette fel. Ez számára érthetetlenül hangzik. Hivatkozik a dolgozatára, a rímhasználatra vonatkozó megállapításaira és ezeket néhány adattal igazolja. Barta János kifogásolja, hogy a balladák keletkezésével kapcsolatban nem ad részletes felvilágosítást. Erről egy egész fejezet szól. Ami a szomszédos országok balladáival való összevetést illeti, az a véleménye, hogy nem is tartozott volna ez egy monografikus munka keretébe. Nem hiszi, hogy ha a szerbek, vagy a bolgárok megírják a szerb vagy bolgár betyárballadák történetét, akkor ők a magyar betyárballadákat is tárgyalni fogják. Általános áttekintésre törekedett s nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy kimerítő összefoglalást adjon hat szomszédos népköltészet balladáiról. A motívum-eredet kérdését illetően hivatkozik arra, hogy a kárpát-ukrán népköltészetnek a „Román halála” című balladájában az áspis kígyó egyik kölcsönzését találta meg, a „Nagy hegyi tolvaj” című balladában pedig a Miorita motívumait fedezte fel. Igaza van Barta Jánosnak abban, hogy további kutatásokra van szükség, a problémák a mai nappal nem záródtak le. — *Gunda Béla* kandidátusnak válaszul megjegyzi, hogy a betyárballadákra tíz fejezetben szólt, a szomszéd népekről hat fejezetben, ezek mind külön területek, ezért az anyag nem állhat össze egésszé. Domokos vázlatosan ismerteti dolgozatának szerkezetét és megállapítja, hogy ő ezt az összeállítást tartotta leghelyesebbnek. *Gunda Béla* azt kifogásolja, hogy nem elemzi eléggé részletesen a balladákat. Ezzel a kifogással nem tud egyetérteni. Azt az észrevételt sem fogadhatja el, hogy nem foglalkozott elég kimerítően a mese-motívumokkal. Hivatkozik a fejezetre, amelyben részletesen szól ezekről. A kolostorok feljegyzéseit azért nem vehette figyelembe, mert ilyen anyaggal kutatásai során nem találkozott. Kétséghelyes kell vonnia, hogy a XVI. vagy a XVII. században keletkezettek volna betyárballadák, mert hiszen ezt az akkori társadalmi állapotok nem tételezik fel. *Gunda Béla* kifogásolja, hogy nem elemzi a terminológiát. Dolgozatában kitért arra, hogy a „haiduc” kifejezés első ízben 1750 és 1850 között kezd feltűnni. Ami *Gunda Bélának* azt az észrevételét illeti, hogy nem foglalkozik azokkal az irodalmi művekkel, amelyek betyárokról szólnak, idézi dolgozatából Eftimiu „Haiducii” című drámáját. Ami *Leninnek* a népköltészetéről vallott felfogására vonatkozik, ezt egy litografált jegyzetből merítette.

Pálffy Endrének válaszul közli, hogy a *Tudor Tudorel* című balladával azért nem foglalkozott, mert ez történeti tárgyú ballada. A fanarióta korszakról szólva fenntartja, hogy a görögök nagy tekintélynek örvendtek, de ezt a megállapítását elsősorban kulturális vonatkozásban érti s elismeri, hogy ezek a nép részéről a legnagyobb gyűlölettel találtakoztak. *SEXTIL VIANU* tanulmányát ugyan nem használta fel, de ez lényegében a kormeghatározást nem módosítja. — *Turóczi-Trostler József* megállapításaival kapcsolatban megjegyzi, hogy igyekezett az egész anyagot a marxizmus—leninizmus tanításaira helyezni s ezért nem érti, hogy miért hiányzik a munkából az eszmeiség.

A válasz megadása után az elnök megkérdezi, hogy a hozzászólók kívánnak-e a válasza reflektálni.

G á l d i L á s z l ó szólal fel és tisztázni kívánja azt a kérdést, hogy egy bizonyos tájegységben vagy egy-egy gyűjteményben a különböző népi műfajok hogyan oszlanak meg. A Mioritát nem nevezte betyárballadának; ő ennek fő motívumához soha sem szólt hozzá, mindig csak a második részét elemezte. A dolgozatban benne kellett volna lennie annak az etimológiai irodalomnak, amely a román „haiduc”, betyár szóra vonatkozik. Elvileg kívánja leszögezni,

hogy a tudományok területén az igazságot kell keresni, s amiért IORGA ezt, vagy azt mondta, az egyáltalán nem lehet számunkra szentírás. Sok szó esett a rímekről, sajnos mindmáig nélkülözünk egy olyan verstant, amely az általános európai tudomány megállapításait korszerű színvonalon közvetítené. Ezzel kapcsolatban a román népköltészet ritmikai változatosságának kérdésével foglalkozik.

G u n d a Béla fenntartja, hogy a románság népköltészetének, szellemi életének számtalan problémája nem oldható meg a balkáni ortodox kolostorokban levő anyag figyelembevételével. Fenntartja azt a véleményét, hogy a balladákra és a mesékre vonatkozó összevetések feldolgozása nem történt meg kellőképpen. Hiányolja a forrásokat a balladák összevetésénél.

T u r ó c z i - T r o s t l e r József megmagyarázza, hogy milyen eszmeiségre gondolt. A jelöltnek foglalkoznia kellett volna például a román néppel. A másik kérdés az igazság problémája. A marxista felfogás az, hogy mi keressük az igazságot, de nem mondjuk, hogy már meg is találtuk az abszolút igazságot, csak az utat az igazság felé.

A bírálóbizottság szótöbbséggel (3 : 2) javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Domokos Sámuelnek az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.

Összefoglalta :

Pálffy Endre

az irodalomtudomány kandidátusa

BALÁZS JÁNOS : „A NYELVTANI IRODALOM ALAPJAI
ÉS A MAGYAR NYELVTANI IRODALOM KEZDETEI” CÍMŰ
KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA*

1956. szeptember 12.

A bírálóbizottság : elnök : Pais Dezső, titkár : Károly Sándor, tagok : Ligeti Lajos, Gáldi László, ifj. Horváth János, Tompa József.

B e n k ő L o r á n d* opponensi véleménye :

Balázs János tudományos munkássága már eddig is sok maradandónak látszó eredményt hozott, s értékes szintet jelent nyelvtudományi irodalmunkban. Ez a dolgozata olyan kutatási területet ölel fel, ahol a nemzetközi tudománytörténeti háttér megrajzolása elengedhetetlen követelmény. A nyelvtanirodalom általános történetének az összefoglalásával Balázs európai viszonylatban is értékes művet alkotott. Ebben a vonatkozásban nemcsak az eddigi külföldi szakirodalom eredményeit használja fel, hanem szép számmal dolgoz fel új forrásanyagot is. Különösen értékesek dolgozatának azok a fejezetei, amelyekben a latin nyelvtanoktól a vulgáris nyelvek nyelvtanaig vezető út különböző fázisait rajzolja meg.

* A vita teljes anyaga megtalálható az Irodalomtörténeti Intézet Könyvtárának — az Eötvös-könyvtárnak — archívumában.

A munka második részében, Sylvester és Dévai Bíró grammatikai, illetőleg ortográfiai munkálkodásának az ismertetésében különösen tetszetősek a krakkói humanizmusnak Sylvester és Dévai munkálkodására tett hatását, valamint a sylvesteri grammatika héber kapcsolatait feltáró részek.

A dolgozat nagy része úgynevezett tényanyag : az egyes művek fejezeteinek, megállapításainak stb. nemegyszer túlságosan is részletező ismertetése. A dolgozat bőbeszédűségét még fokozza ugyanannak a dolognak többrendbeli összefoglalásokban való megisméltése.

A részletező tárgyalásmód ellenére is hiányolható a dolgozathból egyrészt a XVI. századi magyar oktatás anyanyelvi vonatkozásainak a problémaköre, másrészt Sylvester és Dévai nyelvtani szabályainak és saját nyelvhasználatának az összehasonlítása. Így nagyobb fény derülhetett volna pl. arra, vajon Sylvester valóban csak oktatóknak szánta-e nyelvtanát, mint ahogy Balázs állítja, s arra is; hogy mi a magyarázata azoknak az eltéréseknek, melyek Sylvester és Dévai szabályai és fogalmazásai közt kisebb-nagyobb mértékben fellelhetők.

Nem fogadható el Baláznak az az állítása, hogy az egységes irodalmi nyelvtípus kialakulása a reformkorban ment végbe. Irodalmi nyelvi norma már van a XVIII. században is.

Balázs kissé eltúlozza Husznak a magyar szókezdő *gy* és *ty* hangról tett megállapításait.

Az opponens még néhány apróbb ellenvetés után a dolgozatot nemcsak kandidátusi értekezésül való elfogadásra, hanem mielőbbi megjelentetésre is melegen ajánlja.

B o r z s á k I s t v á n opponensi véleménye :

Balázs János klasszika-filológusként kezdte tudományos pályafutását s több értékes tanulmánya jelent meg a klasszika-filológia köréből. E tudományágban való jártasságát hasznosan gyümölcsöztethette mostani kandidátusi disszertációjában, hiszen a görög grammatika ismerete nélkül nehéz hozzászólni sokkal későbbi korok nyelvtani problémáihoz is. Az antik szövegekhez fűzött általában helyes megjegyzéseiben akadnak olyan apróságok is (pl. hibás ékezés), amelyek már nem „klasszikus” filológusnak mutatják a szerzőt. A beszédnek és a beszéd részeinek viszonyára vonatkozó legrégibb nézetekkel kapcsolatban Herakleitos szóhasználatának tüzetes vizsgálatán kívül a még korábbi (homérosi) szóhasználatot is figyelembe kellett volna vennie.

Balázs jól látja a sokak szemében jelentéktelennek tetsző nyelvtani és helyesírási kérdések társadalomtörténeti összefüggéseit, de túloz akkor, amikor a legegyszerűbb nyelvészeti felismeréseket is nyakra-főre forradalmiaknak minősíti.

Szerkezetileg nem a legsikerültebb a szanszkrit, örmény, szír és héber grammatikai irodalom elemeinek a görög és a latin rész közé való iktatása. A görögből szervesen sarjadt ki a római grammatikai irodalom. Dionysios Thrax, Donatus és Priscianus nevét tulajdonképpen mind a mai napig fel kellene tüntetni a latin nyelvtanok címlapjain. A római grammatikai irodalom fejlődésének vázlata a téma jelentőségéhez mérten elnagyolt. Sehol sem látjuk annak meghatározását, hogy a disszertáció témájára vonatkoztatva miben mutatkozik a korváltás, az ókorból a középkorba való átmenet. Amilyen

következéseten nyomozza Balázs a középkor végi haladó irányzatok társadalomtörténeti háttérét és rejtett összefüggéseit, annyira elsikkad ugyanez a szempont a „klasszikus” világ lassú elhalásának érzékeltetése során.

Tiszteletre méltó az az olvasottság és tájékozottság, melynek birtokában Balázs a középkori nyelvtanoktatás zűrzavaros anyagát nagyjából áttekinthető egészbe tudja összefogni.

Mind módszertani szempontból, mind pedig a tudományos eredmények szempontjából igen dicséretre méltóak a szerzőnek a XV—XVI. századi közép- és kelet-európai nyelvtani és helyesírási irodalom terén végzett hasznos és sok esetben úttörő kutatásai.

Az opponens — az előző opponenshez hasonlóan — szóvá teszi a dolgozatban található túl hosszadalmas fejtegetéseket, ismétléseket és a helyenként mutaközlő hatáskereső szónokiaskodást. Az itt elmondottakon kívül még sok apró, filológiai jellegű megjegyzést tesz, végül — szokványos dicséző befejezés helyett — gratulál a szerzőnek és a munka folytatására buzdítja.

G á l d i L á s z l ó :

Elismeri, hogy Balázs impozáns méretű európai háttérrel vázolt fel, de kívánatos lett volna, hogy az egyes korok törekvéseit belülről, az illető kor szemszögéből igyekezzék megérteni és értékelni. Különösen fontos ennek az elvnek betartása a középkori törekvések értelmezésével kapcsolatban, hiszen az utóbbi évek során sok olyasmit tapasztalhattunk, ami nem éppen mozdította elő középkori szellemi mozgalmaink helyes és dialektikus megértését (filozófiatörténeti oktatás hiánya, a latinul tudók számának esökkenése). Balázs János középkor-szemlélete egyes humanisták túlságosan kategorikus nézőpontjának elfogadása következtében sajnos nem eléggé jól szolgálja a középkor igazi megismerését. Furcsa pl., hogy Balázs sűrűn helyteleníti — ugyancsak egyes humanisták nyomán — azt a középkori nézetet, hogy az egyházi latinságot bizonyos vonatkozásban többre becsülik, mint a klasszikus latin használatát. Kár, hogy a disszertáció erősen sematizáló módon már az egész középkori nyelvtanirodalomra rásüti az elvont okoskodás, sőt a szörszálhasogatás túlságosan könnyedén általánosított vádját. A Dantéval foglalkozó, egyébként igen szép fejezet nem kapcsolódik egészen szervesen az előzményekhez.

A Kelet-Európában kiadott görög nyelvtanokról részletesebb ismertetésre lett volna szükség. Ismeretes, hogyan sarjadt ki a bizánci előzményekből a régi orosz nyelvtanírás.

Feltehető, hogy Sylvester közvetlenebb forrása nem Dubois latin—francia nyelvtana, hanem egy, Melanchton humanista környezetében keletkezett latin—német nyelvtan.

A hozzászóló még tesz néhány apróbb megjegyzést.

K á r o l y S á n d o r :

A dolgozat valóban sok helyt bőbeszédű, de az összefoglalások nem feleslegesek. Az opponensek nem méltatták kellőképpen Balázs stílusának jó oldalait, világosságát és gördülékenységét.

Balázs helyesen állapítja meg, hogy Sylvester Grammaticája nem a beszélt nyelven, hanem az írott nyelven alapszik, azon, amellyel ő a legjobban foglalkozott, és amelyhez grammatikai munkásságával is a legszorosabban kap-

csolódott: a biblia nyelvén. Ezt a nyelvet jobban figyelembe vehette volna a szerző a grammatika szabályainak az értékeléséhez. Világos pl., hogy a latin és a magyar jövő idejű igealakok használatának a Grammaticában megadott szabálya az akkori írott nyelv gyakorlatának a pontos tükröződése.

A Jordánszky-kódex elszigeteltségére vonatkozó megállapítás az újabb kutatások nyomán már nem állja meg a helyét.

Vértes Edit:

A magyar nyelvtanirodalom kezdeteinek a feldolgozásakor talán nem felesleges a másik, bizonyos nyelvтанírási hagyománnyal rendelkező finnugor nyelv, a finn nyelvтан irodalmának kezdeteire is egy pillantást vetni. A finn nyelvтан létrehozásának is meg kellett küzdenie a finnugor—indoeurópai nyelvi séma kettősségével, s az akkori finn műveltségi adottságok is hasonlóak voltak a mienkéhez, amennyiben a nyelvтанírók többnyire papok voltak, s így a latinon és a görögön kívül valószínűleg a héber nyelvet is ismerhették.

(Ezután ismerteti a hozzászóló a régebbi finn nyelvтанokat.)

Pais Dezső:

Benkő Loránd opponenssel ellentétben a *húsít* szót úgy magyarázza, mint Sylvester: az *ít* tag az *eszik* ige származéka; a *húsít* tehát nem *v* kiesése útján jött létre.

Balázs János válasza:

Válasz Borzsák István opponensnek.

A latin grammatikai irodalom kiegészítését szívesen vállalja, de sokkal részletesebb tárgyalásmódot nem lát szükségesnek. Ha az örmény, szír és héber grammatikai irodalom fejlődéséről csak a latiné után szól, megszakítja az európai fejlődés fonalát. A jelen elrendezés híven mutatja az európai nyelvтанirodalom kibontakozásának folyamatosságát: egyfelől a görög grammatika s ennek ázsiai oldalhajtásai, másfelől a latin nyelvтан s az ebből közvetlenül kisarjadó vulgáris nyelvű grammatikai irodalom. Az ókorból a középkorba való átmenetet a szorosabb értelemben vett grammatikai irodalom terén külön is tárgyalja. A középkor vége felé a latin grammatikai irodalom — a filozófia hatására — jelentős mértékben átalakul, nem annyira anyagában, mint inkább szemléletmódjában. Ugyanakkor azonban a középkori latin ortográfiai irodalom szinte kizárólag csak kompiláció, s ezért külön fejezetben nem foglal kozik vele.

Válasz Benkő Loránd opponensnek.

Az egyes fejezetekhez és a két kötet végéhez függesztett összefoglalásokban szükségképpen vannak ismétlések, de ezek az összefoglalások a tájékozódást akarták megkönnyíteni, hiszen még rövid folyóiratcikkek végén is hasznos a pár mondatból álló summázás. Minden francia értekezésben szinte kötelező a *Conclusions* című zárófejezet.

A Sylvester-féle latin—magyar grammatika tervezett kiadásában kísérletet fog tenni a XVI. századi magyar anyanyelvi oktatás kérdéseinek a tárgyalására. A Grammatica tekintélyes számú görög és héber nyelvű példája alapján nem valószínű, hogy Sylvester tanuló diákok használatára írta művét.

Érdemes lett volna Sylvester és Dévai egyéb műveinek nyelvét összevetni nyelvtani, illetőleg helyesírási szabályaikkal, de erre a nagy munkára — terjedelmi okokból — nem vállalkozhatott.

Hasznak a magyar hangrendszer sajátosságaira vonatkozó észrevételeit nem kicsinyelné le, mint ahogy erre az opponensek hajlanak.

Végül köszönetet mond mindkét opponens tárgyilagos bírálatáért. Hasznos észrevételeiket figyelembe fogja venni.

Válasz a hozzászólóknak.

Gáldi a középkor értékelését nem találta kielégítőnek, pedig ebben, különösen a *Grammatica speculativa* méltatásában, messzebb ment, mint forrásai, sőt igyekezett azt *BRONDAL*nál is részletesebben elemezni. Az idézetek nélkül megjelent középkori nyelvtani munkákat továbbra sem tudja a haladás tényezői közé sorolni. Bizánc rehabilitálásában ő maga (Balázs) is közreműködött egy régebbi cikkében. Végeredményben azonban a középkorépkori szellem mégiscsak középkori volt. A trubadur-epigonok és Dante viszonyának a tisztázása nem elsőrendű fontosságú kérdés a nyelvtanirodalom szempontjából. *Gáldi*nak az a megjegyzése, hogy az orosz nyelvtanirodalom nem a latinból, hanem a görögből származtatandó, helyes. Lengyelországi útja alkalmával talált is egy XVI. századi görög-egyházi szláv nyelvtant.

Fel lehet tenni, hogy *Dubois* nyelvtana helyett egy latin—német nyelvtan volt Sylvester grammatikájának a közvetlen mintaképe, de erre eddig semmi bizonyító anyag nincs.

Balázs válaszolt *Gáldi* többi, kisebb megjegyzéseire is.

Vértes Edit helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy a finn nyelvtanokra is jellemző az, amit más vulgáris nyelvtanoknál is láttunk: nehezen mernék elszakadni a latintól. Sylvester az első finnugor nyelvtaníró is volt.

Károly Sándor hozzászólásával egyetért. A bibliafordításoknak és Sylvester grammatikai szabályainak az összefüggését még meg kell vizsgálni, s ilyen szempontból már a dolgozat is kiegészíthető.

Pais Dezső hozzászólásával is egyetért természetesen, hiszen ez az ő felfogását támogatja.

Általában köszönetet mond minden hozzászólónak.

*

A vita végén a bírálóbizottság az alábbi határozatot hozta:

„Az értekezés a nyelvtanirodalom története körében jelentős, gazdag forrásanyag és szakirodalom áttanulmányozásán alapuló munka. Szerzőjét kitűnő filológiai érzék, sok szellemes ötletben megnyilvánuló kombinatív készség, az igen nagy és szerte ágazó anyagban való biztos tájékozottság és világos, de olykor bőbeszédű stílus jellemzi. Az értekezés tudományunkat számos ponton értékes, új eredménnyel gazdagítja és nyelvtudományi irodalmunknak egyik kiváló teljesítménye. Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúan javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Balázs Jánosnak a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

Összefoglalta:

Károly Sándor

u bizottság titkára

TÓKEI FERENC: „FÖLDTULAJDON-VISZONYOK A CSOU-KORI KÍNÁBAN”
CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság az 1956. szeptember 13-án megtartott vitára a következő bírálóbizottságot küldte ki: elnök Fekete Lajos levelező tag, titkár Vekerdy József a nyelvészeti tudományok kandidátusa, tagok: Felvinczi-Takács Zoltán a művészettörténelem kandidátusa, Harmatta János a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Marót Károly akadémikus, N. Kakuk Zsuzsa a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Ortutay Gyula levelező tag. Az értekezés opponensei: Borzsák István a nyelvészeti tudományok kandidátusa és Czeglédy Károly a nyelvészeti tudományok kandidátusa. Aspiránsvezető: Ligeti Lajos akadémikus.

A vita megnyitása után Vekerdy József titkár ismerteti a jelölt eddigi tudományos munkásságát, majd az opponensek olvassák fel véleményüket.

Borzák István opponensi véleményének bevezető szavaiban kiemeli, hogy mint historikus, illetve klasszikus-filológus szól hozzá a dolgozat általános érdekű fejtegetéseihez, s nem terjeszkedhet ki a dolgozat filológiai jellegű részleteire.

Lényegében egyetért a dolgozat bevezetésének azon megállapításával, hogy a kínai ókor periodizációjával és általában az ókori kínai társadalom jellegének meghatározásával kapcsolatban évek óta folyó vita megfeneklett. Tény az, hogy a vita során számos részletkérdés tisztázódott, de még több új kérdés merült fel, s a Csou-kori társadalom jellegének meghatározása kielégítő módon nem történt meg. Tókei Ferenc dolgozatának elsőrendű erénye, hogy e problémákat nem az eddigi vélemények összehangolásával, hanem az elsődrangú forrásokból kihámozható adatok magyarázatával igyekszik közelebb vinni a megoldáshoz.

Tókei Ferenc az első fejezetben bizonyos tételeinek az igazolására hivatkozik MARXnak „A tőkés termelés előtti tulajdonformák” című munkájára. MARX tételeinek a kínai viszonyokra való alkalmazásával kapcsolatban a szerző is él bizonyos fenntartásokkal, mégis csak a klasszikusok idézeteivel való bizonyítások után tér át lényeges feladatára: a források szövegeinek interpretálására. Módszertanilag indokoltabb lett volna a források részletes interpretálásával kezdeni, és csak a szövegek egybehangzó véleménye esetén, a klasszikusok más összefüggésben kifejtett megállapításainak alkalmazásával folytatni.

Értékesek a dolgozat azon megállapításai, amelyek bizonyos jól ismert fogalmak képét egészítik ki. Tókei éleselméjűen elemzi a tulajdonviszonyok alakulásával kapcsolatosan előadódó dialektikus mozzanatokot. Nem lehet azonban elfogadni a jelölt azon tételét, hogy MARX három kapitalizmus-előtti tulajdonformája a tulajdon fejlődésének három egymás után következő fokát jelöli.

A faluközösségről szóló második rész megállapításai logikusak és elfogadhatók. De erősen hiányolható a közvetlen adatok bizonyító ereje, amit nem pótolhatnak a klasszikusokból vett idézetek.

A földmagántulajdon kialakulásának lehetőségeiről szóló harmadik részben igen tanulságosan világítja meg a szerző az egyes részletjelenségeket.

Az osztályviszonyok és az állam kialakulásának néhány kérdéséről szóló negyedik rész — látszólagos következtetései ellenére — a legsikerültebbnek tartja az opponens. Egyetért annak részletmegállapításaival, de helyesbíti a dolgozat végső következtetését, amennyiben MARXnak a tulajdon ázsiai for-

máját illető elemzését a Csou-kori Kína földtulajdonviszonyainak kérdésében nem „maradéktalanul alkalmazhatónak” és „beigazolódottnak”, hanem „lehetségesnek” és „egyelőre további kutatásokra szorulónak” tartja.

Befejezésül Borzsák István hangsúlyozza, hogy tisztéből kifolyólag bőkezűbb volt a kifogásokban, mint a dícséretben. Kiemeli a szerző ritka anyagismeretét és filozófiai iskolázottságát, és újból felhívja figyelmét a konkrét anyag jelentőségére.

C z e g l é d y K á r o l y opponensi véleményében elsősorban azt vizsgálja, hogy milyen források alapján, milyen forráskritikai szempontok figyelembevételével készítette el a jelölt a dolgozatot.

A Csou-kor Kína történetének a legrégebb, összefüggő szövegek alapján vizsgálható korszaka. E kor társadalmi terminológiájának tisztázatlan volta, a rávonatkozó történelmi művek és feliratok nyelvének archaikus jellege nehéz feladat elé állítja a kutatót. A jelölt kitűnő nyelvi tudással, filológiai körültekintéssel és ideológiai képzettséggel oldotta meg feladatát.

Tőkei Ferenc dolgozata két forrástípusra épül. Az egyik a Csou-kori irodalmi forrásanyag, a másik a feliratos anyag. Az első forrástípust a számításba jöhető teljes forrásanyag felhasználásával aknázza ki. A feliratos anyag tekintetében sajnos csak mások előmunkáitaira támaszkodhatott.

A szövegek nyelvi feldolgozása — CSONGOR BARNABÁS szakértői véleménye szerint — szinte teljesen kifogástalan. Hiányolja azonban az opponens hogy az egyes forrásokkal kapcsolatban a jelölt nem tesz olyan megjegyzéseket, amelyekből kritikai álláspontja világosan kiderülne. A források kiválasztása már maga is állásfoglalás ugyan, de mivel az egész periodizációs vita épp ezeknek a forrásoknak az értékelésétől függ, véleménye szerint, az egyébként helyesnek látszó forráskritikai szempontokat könnyebben áttekinthető formában, külön is rögzítenie kellett volna.

Tőkei Ferenc elméleti fejtegetései mögött igen alapos filológiai munka van. Tekintettel arra, hogy ezek az elméleti kérdések egyelőre még a legélesebben vitatott stádiumban vannak, a végső fogalmazásban jobban ki kell dombozodnia a dolgozat forrásszerűségének.

Ezután S a r k a d y J á n o s szólt hozzá a dolgozathoz. Felszólalásában hangoztatja, hogy a történettudomány legújabb kutatásának eredményei szerint a rabszolgatartó társadalom osztályszerkezete nem párhuzamosítható a feudális vagy kapitalista társadalom osztályszerkezetével, mert ebben a társadalomban a rabszolgáknak sem számuknál, sem a termelésben elfoglalt helyzetüknél fogva nem volt alapvető szerepük. Hangoztatja, hogy az ázsiai termelőmód sokat vitatott kérdés, s problémái nincsenek lezárva. Elismeri, hogy bizonyos mozzanatok miatt Tőkei jogosan nevezi átmeneti típusúnak a Csou-kori társadalmat, mégis, saját véleménye szerint, nem helyes az elnevezés, mert átmeneti korszakról csak ott lehet beszélni, ahol hosszabb, lényegében egységes szerkezetű periódusok után viszonylag gyors változásokat mutató, kevert jellegű periódusokról van szó.

A hozzászólás után T ő k e i F e r e n c válaszolt az opponenseknek és a hozzászólónak. *Borzák István* opponensi véleményével szemben továbbra is fenntartja azt a nézetét, hogy a marxi három kapitalizmus-előtti tulajdonforma elvileg egymás után következnek. Az ázsiai tulajdonforma, amelynek lényege, hogy a birtoklás előfeltétele a közösséghez való tartozás, nem hiányzik az európai társadalmak fejlődésének éléről, Kínában pedig az antik forma is, a germán forma is követi az ázsiai tulajdonformát. E tétellel feloldódnak

az opponens által a negyedik részben kifogásolt ellentmondások is. A jelölt jogosnak ismeri el mindkét opponens bírálatát az anyagszerűség háttérbe szorulása miatt. Megjegyzi azonban, hogy interpretációi nem önkényesen kiragadott példák, hanem mintegy típus-példák, amiket a tömegével előforduló adatok alapján választott ki. Borzsák István opponens azon véleményével szemben, hogy a Marx műveiből vett idézetek nem tölthetik be a bizonyítékok szerepét, a jelölt fenntartja korábbi véleményét, de az idézés kifogásolt módját meg fogja változtatni. Az opponensi véleményben felvetett valamennyi többi szempontot elfogadja, és további munkájában hasznosítani fogja.

Czeplédy Károlynak adott válaszában elismeri, hogy az opponens jogosan hiányolja forráskritikai állásfoglalását. A Csou-kori irodalom köteteket kitevő forráskritikai problémái miatt, csak azokat a szövegeket idézte, amelyeknek hitelességéhez nem fér kétség. A bronzfeliratok problémáinak megoldása valóban csak helyszíni tanulmányozás során volna lehetséges. A disszertáció átdolgozása során egyik fő szempontja lesz a dolgozat forrásjellegének ki-domborítása.

Sarkady János hozzászólására válaszolva kevésnek tartja a felszólaló érveit annak bizonyítására, hogy a görög—római antikvitásban a rabszolgatartás nem lett volna döntő. Az ázsiai termelőmód kategóriájával kapcsolatban megjegyzi, hogy az erre vonatkozó vitaanyaghoz nem tudott hozzájutni, így csak MARX tételei alapján indulhatott el. A Csou-kor átmeneti típusának hangoztatását jogosnak tartja, mivel ez a fajta osztálytársadalom átvezetett egy fajta antik típusú társadalomba.

Az elnök kérdésére az opponensek meglegedésüket fejezik ki a jelölt válaszával. *Sarkady János* a jelölt válaszában első részéhez tesz még néhány kiegészítő megjegyzést az antik iparral kapcsolatban.

Ezután a bírálóbizottság tanácskozássra vonult vissza. Szünet után a bírálóbizottság felolvasta a Tudományos Minősítő Bizottsághoz beterjesztett alábbi határozatát :

„Tőkei Ferenc : ‚Földtulajdonviszonyok a Csou-kori Kínában‘ című kandidátusi értekezésének nyilvános vitájára kiküldött bírálóbizottság meg-állapította :

A jelölt tanulmányában a kínai történelem egyik alapvető és sokat vitatott kérdését dolgozta fel igen eredményesen. Munkájában egyformán tanúságot tett mind az egykorú kínai források alapos ismeretéről és lelki-ismeretes feldolgozásáról, mind a marxista történelemelmélet helyes alkalmazásáról. Különösen ki kell emelni a jelöltnek azt a bátor magatartását, amellyel kezdő kutató léte-re fontos elvi kérdést választott disszertációja témájául, és örömmel kell üdvözölnünk azt az önállóságot, amellyel ebben a kérdésben állást foglalt.

Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Tőkei Ferenc részére ítélje oda a kandidátusi fokozatot.”

Összefoglalta :
N. Kakuk Zsuzsa
 a bizottság tagja

KÁLMÁN BÉLA : „A MANYSI NYELV OROSZ JÖVEVÉNYSZAVAI”
CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Kálmán Béla értekezésének vitája 1957. jún. 11-én zajlott le. A bíráló-bizottság elnöke : Pais Dezső, titkára : Gáldi László, tagjai : Bárczi Géza, Kniezsa István, Ligeti Lajos, Németh Gyula, Fekete Lajos, Fokos-Fuchs Dávid, Moór Elemér, N. Sebestyén Irén, Zolnai Béla voltak.

A tézisek ismertetése után **B e k e Ö d ö n** opponens adott véleményt az értekezésről. Rámutat a téma nehézségeire, az oroszból való közvetett kölcsönzések lehetőségére. A munka érdeméeként ismeri el, hogy a legújabb irodalmat, pl. **STEINITZ** vogul hangtörténeti munkáját is feldolgozta benne a szerző, s hogy vogul anyagának összeállításában kéziratoss forrásokat, **MUNKÁCSI** és **KANNISTO** eddig még meg nem jelent szótári adatait is felhasználta. Az értekezést lelkiismeretes, szorgalmas munka eredményének tartja.

H a d r o v i e s L á s z l ó opponens a munkának néhány szerkezeti hibájára mutat rá, majd a disszertáció orosz vonatkozásaival foglalkozik hosszasan. Hiányolja, hogy K. B. nem törekedett önálló tájékozódásra az orosz dialektológiában, hanem e tekintetben jóformán csak **KALIMÁN**nak a zürjén nyelv orosz jövevényszavait feldolgozó munkájának megállapításaira támaszkodott. Igaz, hogy nem vagyunk bővében a számunkra hozzáférhető orosz dialektológiai irodalomnak, de **AVANESZOV** és **KUZNYECOV** összefoglaló művei, valamint **OBNORSZKIJK**nak az orosz igeragozást tárgyaló monográfiája alapján is sok kiegészítést lehetne végezni az értekezésen. Több példát is említ arra, hogy K. B. nem vette tekintetbe az északi-nagyorosz nyelvjárás bizonyos sajátosságait. Helyteleníti, hogy az orosz nyelvjárasi és irodalmi nyelvi alakok nincsenek megkülönböztetve a szótári részben, s hogy az orosz adatok forrását, jelentését, nyelvtani formájának megnevezését nem adja meg. Nagyobb gondot kellett volna fordítania **Munkácsi** orosz nyelvű értelmezéseinek felülvizsgálatára is.

Az opponensek közül utolsónak **L a k ó G y ö r g y** olvasta fel jelentését. Sajnálatosnak tartja, hogy a jelölt orosz nyelvtörténeti és nyelvjárasi ismeretei nem elég alaposak, s hogy e tekintetben nem támaszkodik megbízható szakmunkákra. Az orosz hangok manyisi megfelelőinek tárgyalását nem tartja kifogástalannak. Többször előfordul ugyanis, hogy a jelölt az orosz **b e t ű t** állítja szembe a vogul hanggal, s a cirill írásjel hangértékéről külön nem nyilatkozik. A hangmegfelelések így gyakran tisztázatlanok, bizonytalanok maradnak. A magánhangzó megfeleléseket tárgyaló fejezetnek kellene a disszertáció egyik legfontosabb fejezetének lennie: míg az orosz jövevényszók mássalhangzói lényegesebb változásokon nem mentek át, a magánhangzók annál inkább. A szerző feladata lett volna megvilágítani, hogy az orosz jövevényszavak magánhangzói mennyiben és hogyan vettek részt ugyanazokban a nyelvjárasi magánhangzóváltozásokban, amelyek az eredeti szavak vokalizmusában is megtörténtek. Érdekes tanulságokat lehetett volna levonni e magánhangzóváltozások és a tatár jövevényszavakban végbement magánhangzóváltozások összevetéséből is. Ez a módszer a hangváltozások relatív kronológiáját is lehetővé tehetné volna. Az értekezésben sajnos nem történik komoly kísérlet ilyen vizsgálatokra. A szerző hangtani megállapításai már csak azért sem sikerülhettek, mert következtetéseit elsősorban **MUNKÁCSI** anyagára építette, holott korszerű hangtani vizsgálatokat, **Lakó** szerint, **KANNISTO** anyagának messzemenő figyelembevételével lehet csak végezni.

Az orosz jövevényszóknak a tatár és a zürjén jövevényszavaktól való elválasztásában sok esetben szóföldrajzi szempontok is tekintetbe jöhetnek. K. B. ilyen jellegű kutatásokkal nem foglalkozik.

Az orosz jövevényszók művelődéstörténeti vonatkozásait tárgyaló fejezet nem ad képet arról a fejlődésről, ami a vogul művelődésben orosz hatásra végbement. E fejezetben inkább csak egy kimutatást kapunk arról, hogy milyen fogalomkörökbe tartoznak a vogul nyelv orosz jövevényszavai.

Lakó György sok példával támasztotta alá fejtegetését és a disszertáció szójegyzéki részére is számos megjegyzést tett. Opponensi tiszteből eredő kifogásai ellenére a dolgozatot nagy teljesítménynek tartja. A szerző nagy anyaggyűjtést folytatott, s anyagát sok szempontból dolgozta fel. A korábbi irodalom megállapításait nem vette át kritikátlanul, s számos esetben új magyarázatra törekedett. Az értekezés a szerző gazdag vogul és egyéb finn-ugor nyelvekbeli ismereteiről ad számot.

Az opponensi véleményeket hozzászólások követték.

Kniezsa István a dolgozatnak egy módszertani hibáját tette szóvá, azt ti., hogy K. B. a hangtani tárgyalásnál nem az orosz hangalakból, hanem az orosz betűkből indul ki. Mindez összefüggésben áll azzal, hogy az orosz irodalmi nyelvet nem lehet alapul venni egy ilyen értekezésben. S ha a szibériai nyelvjárást nem is ismerjük kielégítően, az északi-nagyorosz dialektus sajátágaival feltétlenül foglalkoznia kellett volna, hiszen ezekről elég részletes feldolgozások jelentek meg.

Gáldi László szükségesnek tartja, hogy K. B. könyvének sajtó alá rendezése előtt a jövevényszó kutatás általános kérdéseire vonatkozólag a legfrissebb és a régibb nemzetközi irodalmat is felhasználja. Kívánatos lett volna, ha a szerző azzal is foglalkozott volna, hogy miképp oszlanak meg az orosz jövevényszók a mai szövegfeljegyzések különböző műfajaiban. A szójegyzéki rész egyes szócikkeire is megjegyzéseket tesz.

Erdődi József hozzászólásában az orosz jövevényszók művelődéstörténeti értékelésének néhány problémájával foglalkozott, s néhány etimológiához fűzött kiegészítéseket.

Moór Elemér arra figyelmeztet, hogy K. B. munkájának a nép- és őstörténet is hasznát láthatja: a vogulban kb. ugyanazok a szavak származnak az oroszból, mint amelyeket a magyar nyelv más szláv népektől vett át. A vogul nyelv bizonyos orosz jövevényszavai egyes nyelvjárásokban két-nyelvűségre mutatnak, s ez jogosulttá teszi azt a feltevést, hogy midőn a magyarság szláv hangokat változatlanul átvett, itt ugyancsak két-nyelvűséggel kell számolnunk.

Kálmán Béla az opponenseknek adott válaszában a megköszöni azok értékes észrevételeit és tanácsait. Az orosz nyelvjárások irodalmának felhasználásával kapcsolatban közli, hogy Kuznyecov orosz dialektológiáját felhasználta, s kellőképpen utalt is rá. Helyesléssel fogadja Hadrovics Lászlónak az orosz szavak forrásának megjelölésére, Munkácsi orosz értelmezéseinek felülvizsgálatára vonatkozó javaslatát. Lakó György észrevételeivel hosszasan foglalkozik, különösen azokkal a részletekre vonatkozó megjegyzésekkel, melyekkel nem ért egyet. Jelzi, hogy értekezésének hangtani fejezeteit Lakó György előzetesen is kifejtett kívánságainak megfelelően átdolgozta, különösen a magánhangzókról szóló részt mélyítette el. Igaz ugyan, hogy az orosz betűk állanak szemben vogul hangokkal, de az egyes cirill írásjelek hangértékét megmagyarázza. A szóföldrajzi

szempontok értékesítését ő is helyesnek tartja, de rámutat ennek nehézségeire is. A jövevényszavak művelődéstörténeti értékeléséről szólva megemlíti, hogy a művelődés fejlődésének megrajzolásával eddig a finnugor nyelvek jövevényszavainak a kutatói közül többen nem foglalkoztak, mert látták azokat a veszélyeket, amelyekkel egy ilyen vállalkozás jár egy jóformán nyelvemlék nélküli nyelvben. KANNISTO és TOIVONEN tesznek ugyan ilyen jellegű kísérletet, de a jövevényszavak rétegeit igen óvatosan határolják körül. Nem látja, hogy ilyen vállalkozás sikerrel járt volna, annyit azonban megtett, hogy a legrégebbi réteget igyekezett elkülöníteni a többitől. Lakó Györgynek a szócikkekre és egyéb részletekre vonatkozó megjegyzéseit a magáévá teszi. — *Knieszsa István* észrevételére közli, hogy Knieszsa az értekezésnek egy át nem dolgozott példányát láthatta. Értekezésének új változatában a hangtani rész mintegy kétszeresére növekedett. — *Gáldi Lászlóval* egyetért abban, hogy nem ártott volna a bevezetést szélesebb irodalom felhasználásával megírni, de nem volt célja a jövevényszó kutatások általános problematikájának kidolgozása. A jövevényszavak szövegkörnyezete valóban árul el egy-két érdekességet. A hősi és medvénekekben pl. alig akad orosz szó. Ilyen analízist következetesen végrehajtani mégsem lehet, mert adatainak zöme nem szövegből, hanem szótári feljegyzésből származik. — *Erdődi József* kiegészítéseit figyelembe vehetőnek tartja, *Moór Elemér* szempontjaival ugyancsak egyetért.

A bíráló bizottság ezek után egyhangúlag az alábbi értékeléssel terjesztette fel Kálmán Bélát „a nyelvészeti tudományok doktora” fokozatra:

„Kálmán Béla jövevényszó tanulmánya igen értékes, tudományos teljesítmény. Úttörő munkát végzett az anyag feltárásában és a korábbi vizsgálatok kritikai átrostálásában. A dolgozat mindazok számára, akik nyelvi érintkezésekkel foglalkoznak, hasznos tanulságokat nyújt. Anyagát több oldalról vizsgálta át és így számos új megállapításra jutott. A dolgozat jelen formájában is a magyar nyelvtudomány jelentős gyarapodása, azonban Kálmán Béla tudományos gondolkodására előnyös fényt vet, hogy a vita során felmerült szempontok érvényesítését készséggel vállalta.”

Összefoglalta :
Hajdú Péter

TÓTH DEZSŐ „VÖRÖSMARTY MIHÁLY” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA*

A disszertáció 1957. október 14-én megtartott nyilvános vitáján a bíráló bizottság elnöki tisztét Turóczy-Trostler József akadémikus töltötte be, a titkári teendőket Kispéter András, az irodalomtudomány kandidátusa látta el. A bizottság tagjai voltak: Benedek Marcell, az irodalomtudomány doktora, Klaniczay Tibor, az irodalomtudomány doktora és Nagy Péter, az irodalomtudomány kandidátusa.

Elsőnek S ó t é r I s t v á n, az MTA levelező tagja olvasta fel opponensi jelentését. Hangsúlyozta, hogy Tóth Dezső munkáját jelentős lépésnek tartja

* A vita teljes anyaga megtalálható az Irodalomtörténeti Intézet könyvtárának — az Eötvös-könyvtárnak — archivumában

egész Vörösmarty-irodalmunkban, amely irodalomtörténetírásunk egyik leg-gazdagabb, legbonyolultabb kérdésének taglalására vállalkozik, s egyike azoknak a líra-, illetve költészet elemző műveknek, melyeknek számát az eddigieknél sokkal nagyobbaknak szeretnők látni. A monográfia HORVÁTH JÁNOS eljárását eleveníti fel sikerrel, és adoptálja azt a marxista irodalom-történet módszereihez. E módszer lényege: bizonyos lírai típusok törvény-szerűségeinek, összefüggéseinek megmutatása, a költői alkotás technikai és eszmei kérdéseinek alapos kidolgozása, a költői hangnem kialakulásának, változásainak, módosulásainak érzékeny nyomkövetése. Tóth Dezső érdeme, hogy nem elvont konstrukciók létrehozására törekszik, hanem az anyagból kiindulva induktív módon jut el az elvi általánosításokhoz; megállapításait alapos dokumentáció és körültekintő gondos apparátus teszi hitelessé. Művé-nek marxista módszere nemcsak a történelmi-társadalmi mozgások ábrázolásá-ban jut kifejezésre, hanem a jelenségek dialektikus tárgyalásában is. Dialek-tikája megfigyeléseinek gazdagságában, finomságában és érzékenységében, és a feldolgozott anyag bőségében mutatkozik meg.

Fontos megfigyelése Tóth Dezsőnek — hangsúlyozza Sötér —, hogy a korai Vörösmartyról az antik műfajok szomszédságában megállapítja a dal-műfaj hiányát; finom érzékre vall azon gondolat is, hogy Vörösmarty lírai verstípusai Shakespeare-i eredetűek, vagyis egész romantikus lírája a Shakespeare-en alapuló drámai gyakorlatból nő ki; találan utal a szerző a korai Vörösmarty költemények színpadias, deklamáló-monológyszerű sajá-tosságaira. Jelentősek a Zalán patrióta tendenciáinak lírai jellegéről szóló elemzése, valamint az a megállapítás, mely az eposz valóban újként ható ele-meit az élet, a szerelem, a boldogság vágyának megfogalmazásában látja. Kiszélesednek a monográfia távlatai pl. az olyan helyeken, ahol a szerző a Zalánt a kor adekvát, reprezentatív kifejezéseként méltatja s a reformkor kezdetének belső lélektani, életérzésbeli valóságát fedezi fel benne. Érdemes lett volna megvizsgálni azt is, Vörösmarty költészete mennyit örökölt a tizen-nyolcadik századból a felvilágosodásból.

Néhány lényeges kérdésre azonban nem tér ki a disszertáció — folytatja Sötér. — Hiányzik mind a Zalán, mind a Csongor és Tünde és a többi elbeszélő és drámai mű elemzésénél a kompozíció, a cselekmény taglalása, a jellemzés módjának megvizsgálása. Ezekből kiderültek volna a Zalán „mínuszai” is, hogy e monumentális mű miért nem válhatott nemzeti eposzunkká és miért vált azzá a Toldi. A romantika és a realizmus néhány elvi kérdésének tisztá-zásához vezethetett volna el e problémák taglalása, sajnálatos, hogy Tóth Dezső mellőzte.

Másik elvi csomópont a disszertációban a népiesség kérdése. Itt Vörös-marty negyvenes évekbeli népiességének elemzésében nyújt újat, de néhány elvi kérdés tisztázatlan marad, ill. a szerző nem megy túl az eddigi megállapítá-sokon. A magasköltészet kétségkívül már Vörösmartynál is a népköltészetből frissül fel, ennyiben ő a legfontosabb előfutára Petőfinek és Aranynak, de fennáll az a veszély, hogy a népköltészet egyoldalú figyelembevételével mellett tudásaink megfeledkeznek a régi magyar költészet és próza hatásáról. Arany az ötvenes években a népköltészet mellett a régi magyar irodalmat tekinti a felfrissítés másik nagy forrásának, valószínű Vörösmarty már korábban ha-sonlóképpen gondolkodott, gondoljunk Szilágyi és Hajmási archaikus nyelvére, stílusára, az Árgilus szövege iránti érdeklődésre stb. A romantika, mely a népiesség és a népköltészet iránti érdeklődés szülőanyja, legalább annyira

a régi magyar költészet iránti érdeklődés szülőanyja is lehet. Ez esetben Toldy Ferenc régi szövegek feltárására irányuló kutatásaiban Vörösmarty egyik legfontosabb ihletőjét, ösztönzőjét kell látnunk. E kérdést a disszertációban alaposabban kellett volna megvizsgálni. Azért nem közömbös ez a kérdés, mert a népiesség a magyar irodalom nemzetivé válásában bár egyik legfontosabb, de nem egyedüli mozzanatként értékelendő.

Hiányolja az opponens, hogy a disszertáció szerzője — GYULAI, HORVÁTH JÁNOS nyomán — megelepszik annak vizsgálatával, miként frissül fel a magasköltészet a népköltészetből, és nem taglalja alaposabban a népiesség másik értelmét : a népre való hatást, a nép műveltségi fölemelését, ill. politikai öntudatosítását, pedig e jelentés összefügg a reformkor liberális-demokratikus törekvéseivel s különböző mértékben megtalálhatók Petőfinél, Eötvösnél, Aranynál. Meg kellene vizsgálni, hogyan áll e kérdés Vörösmartynál. A népiesség ilyenfajta értelme összefügg a reformkor és a Bach-korszak értelmiségének hivatástudatával — a disszertáció egyik legfontosabb elvi része éppen az, ahol Vörösmarty értelmiségi vonásait kidomborítja. Helyesen állít analógiát Tóth Dezső — minden különbözőségük ellenére is — Vörösmarty és a centralisták között. E közös vonás éppen az a hivatásérzet, melyet Eötvös is oly lelkesen hirdet. A nemesi értelmiség a negyvenes években találkozik a népi, honorátior értelmiséggel, az Elveszett alkotmányt pályadíjra elfogadó Vörösmarty egy olyan szemlélet jogosultságát ismeri el, amelyben maga is osztozik.

Adós marad a disszertáció az értelmiségi szerep elemzésével az 1848—1849-es periódus viszonyai között. E korszak még nem eléggé tisztázott társadalmi és történelmi helyzetében Tóth Dezső fejlődésrajza elbizonytalanodik s a Vörösmartyra vonatkozó igen gazdag anyagból a környezetre vonatkozó anyag hiányossága miatt nem tud elég messzemenő következtetéseket levonni és még inkább áll ez a Bach-korszaki Vörösmartyra.

E megjegyzések inkább gondolkodásra kívánnak serkenteni a még nyitvamaradt, vagy fel nem ismert problémákon, nem esorbítják a disszertáció kiemelkedő érdemeit — fejezi be Sötér István opponensi jelentését, s Tóth Dezső monográfiáját, mint új eredményeket hozó, tudományunkat tovább vivő alkotást javasolja a kandidátusi fokozatra.

B a r t a J á n o s, az irodalomtudomány doktora opponensi véleményében megkísérli először kijelölni Tóth Dezső disszertációjának helyét az eddigi költői monográfiák sorában. Megállapítja, hogy új filológiai anyagot nem igen kellett feltárnia ; komolyabb munkát jelentett az anyag feldolgozása, de erősebb rendszerezési feladatot nem, mert az életrajz és a fejlődés keretei szinte készen állottak. A szerző igazi célja a költői pályakép hézagtalan, minden ízében átvilágított rekonstrukciója volt. E tekintetben HORVÁTH JÁNOS Petőfiét tekintette mintaképének. A verselemzésekkel azonban gazdaságosabban bánik a fiatal kutató, mint nagy példaképe, így művét világos tagolásán túl a keretek zártsága, a kompozíció erős tudatossága is kitünteti, és van bátorsága, hogy szükség esetén a hagyományokkal szemben is őszinte legyen, nem ragaszkodik múltbeli értékekhez, ha azokat hamisaknak érzi. Pl. Kazinczy és Vörösmarty viszonyának fejtegetése, Vörösmarty házasságának beállítása, *A merengőhöz* című vers megfejtése stb.

A műben elsősorban az egységberendezés és értelmezés szándéka dominál s e révén oly plasztikus, organikus összefüggő képet ad a költő Vörösmartyról, működésének annyira megtalálja a helyét és értelmét a kor nagy társadalmi és politikai mozgalmában, hogy a kép szinte szoborszerű. Részint

azonban mégsem teljes és nemegyszer elfödi Vörösmarty emberi és írói egyéniségének egy mélyebb, elemibb, kevésbé plasztikus, kevésbé organikus rétegét. A szerző józanságában óvakodik a nagyemberek életében szenzációkra és intimitásokra vadászó kispolgári kandiságtól, indiszkrétciótól, de gyakran olyan vonatkozásokat is mellőz, amelyeknek ott kellene lenni a költő-portré háttérében. A fiatal Vörösmarty — a szülői ház, a diák, nevelő, az egzisztencia alapítással gyötrődő Vörösmarty — még élénken szemünk előtt van, de később már csak a közélet Vörösmartyját látjuk, holott arra is vannak adataink, hogy életformájában a harmincas évek elejétől észrevehető változás áll be.

Tóth Dezső nem kismértékben rendelkezik a megértés, beleélés képességével — állapítja meg Barta —, megmutatkozik ez már a környezetrajznál is, de különösen akkor van elemében, amikor Vörösmarty költészetének egyes szakaszait, vagy egyes alkotásait magyarázza, példa erre a *Gondolatok a könyvtárban*, vagy *Az emberek* elemzése és még több példát is lehetne hozni. Végigolvasás után mégis az a benyomásunk, e beleélő képességnek korlátai és határai vannak. Ez abban jelentkezik, hogy a szintetikus kép teljesen időbeli, hosszsmetszeti, s csak miután a szerző sugalmi szerint végigfutunk rajta, ébredünk rá a keresztmetszetek hiányára, arra, hogy a szerző elfelejtett itt-ott megállni s Vörösmarty pályájának és egyéniségének fejleményeit összegezni. Az irodalmi hagyományokból való levezetés és a műfajfejlődésbe való beillesztés annyira uralkodik, hogy a végén Vörösmarty lírai műfajait és hangnemeit összefoglalva azt mondja róluk: „a változatosság lényegében nem magának a Vörösmarty-arcnak más-más oldala” — idézi Barta a disszertációból —, hanem „a különböző hagyományok, törekvések valamelyes simultán gyakorlata, műköltői megvalósítása inkább, semmint sokarcúság”.

Tóth Dezső nem jutott el Vörösmarty egyéniségének és fejlődésének legmélyebb rétegéig, erősebben látja költői világát, mint élményvilágát, amit a költőről mond, nem hitelesíti eléggé az emberi egyéniség erőinek mögévetítésével. Annyira maguktól értetődőknek veszi Vörösmarty közösségi szerepeit, mintha önmagával semmi baja nem lett volna, csak az irodalmi élettel, a hazával, meg az emberiséggel, mintha nem lettek volna személyes küzdelmei, válságai. Azt a lélektani érzéket, amely az egyes művek aktuális tartalmának megfejtésében dominál, ki kellene terjeszteni a szerzőnek az egyéniség egészére. A könyv egyik eredménye a műfaji fejlődési vonalak meggyőző rekonstruálása — állapítja meg Barta s ezt példákkal is illusztrálja —, de — teszi hozzá — az időbeli fejlődés visszas perspektívát sugall a szerzőnek, gyakran Vörösmarty egy-egy jellemző sajátosságát csak a fejlődés láncszemeként értékeli a költői életműben, csak átmeneti állomást lát bennük, holott a saját hang megtalálása után a költőnek minden hangja az övé, minden arca igazi.

A jelölt megértő, beleélő képessége egy többé-kevésbé tudatos esztétikai és poetikai fogalomrendszerrel ötvöződik össze s ebben szintén felismerhetők HORVÁTH JÁNOS Petőfiének sugalmi. Kár, hogy a monográfiában esztétikai és poetikai síkon is az időbeli szemlélet hatalmasodik el — kifogásolja Barta —, s nem bontakozik ki az olvasó számára ezeknek a fogalmaknak az együttes, összefüggő rendszere, így pl. a romantika kérdésében. Nem kielégítő az sem, ahogyan Vörösmarty líráját az összefoglaló fejezetben értékeli. Igaz a szerzőnek HORVÁTH JÁNOSra támaszkodó megállapítása Vörösmarty lírai típusait illetően, és elfogadható az is, ahogyan a szokott éleslátással elemzi azokat a tényezőket, amelyek azt a lírát „személytelenné”, elvonttá teszik, de nem egészen helytálló ebben a lírai típusban a fejlődés valamilyen alacsonyabb

állomását látni pl. Petőfi közvetlen, szubjektív lírájával szemben. Igaza van Tóth Dezsőnek, hogy Vörösmarty lírája egyszeri, korhoz kötött jelenség, de a benne megvalósult lírai típus, mint a lírának önálló változata bizonyos korokban (pl. lásd George költészetét), feltámadhat és időszerűvé válhat megint.

Ezután az opponens annak megállapítása után, hogy Tóth Dezső stílusa, nyelve, a szerző beleélő képességétől diktálva olykor lenyűgöző, igéi, jelzői valósággal meglevenednek, a dolgozat néhány stílusbeli és nyelvi hiányosságára mutat rá.

Befejezésül megjegyzi Barta János, hogy az opponens hivatását első-sorban az értekezés színvonalának megmérésében látja, ezért nem bocsátkozik a szerzővel aprólékos vitákba, melyek inkább a filológiai szakbírálat körébe vágnak. Közülük utal néhány vitakérdésre anélkül, hogy részletesen kifejtené azokat. Végül megállapítja, hogy a művet a legszigorúbb mértékkel mérve is alkalmasnak találja a kandidátusi fokozatra, ezért elfogadásra javasolja.

Az opponensi vélemények elhangzása után Tóth Dezső válasza következett. Elismeri Sőtér István ama megjegyzésének igazát, hogy a Zalán, a Csongor és a többi elbeszélő és drámai mű elemzésénél a kompozíció, a cselekmény tagolása, a jellemzés módjának megvizsgálása hiányzik, noha ez a romantika és a realizmus néhány elvi kérdésének tisztázásához, a romantika bizonyos sémáinak megmutatásához vezethetett volna. Azonban úgy érzi, a szerkezet és a jellemek vizsgálata, csak a realizmus keretei között, a realista ábrázolási mód mellett lehet feltétlen értékmérő. A romantikus eposzsal és drámával szemben méltánytalan ilyen igényeket támasztani, valamint méltánytalan a Zalánt a Toldival szembesíteni, mert két különböző, egymással azonos értékrend szerint össze nem mérhető kategórián: a romantikán és a realizmuson belül született művekről van szó. Más kérdés, hogy a Toldi nagyobb realista műnek, mint a Zalán romantikusnak. Sőtér a romantikának a realizmussal szembeni mínuszait kéri számon. Ilyenek valóban vannak, de nem helyes realista ábrázolási, vizsgálati módszereket applikálni romantikus alkotásokra, mert ez a realista módszer abszolút egyeduralmának feltételezését, a romantika autonóm esztétikai értékének kétségbevonását jelentené.

Nem érzi indokoltnak az opponens azon megjegyzését, hogy hiányzik a disszertációból a népi mellett a régi irodalom jelentőségének és szerepének vizsgálata a nemzeti irodalom megteremtése szempontjából. Több példát hoz fel annak bizonyítására, hogy e kérdéssel súlyának megfelelően foglalkozott. Annál inkább egyetért Sőtérnek a népoktató irodalom tárgyalását számonkérő megjegyzésével — bár érzése szerint Vörösmarty ilyen típusú írásait tárgyalja, de hiba, hogy nem veti össze általában a népoktató irodalom egészével, különösen Petőfivel.

Egyetért azzal a kifogással, hogy a szabadságharc, de főleg a Bach-korszak idején nem tudja eléggé teljesen és meggyőzően beágyazni Vörösmarty magatartását és művét a korba. Ebben részben a történelmi elemzések hiányossága akadályozta meg, a Bach-korszakbeli Vörösmarty kép pedig főleg ismerete szubjektív hiányosságai miatt szűkült le — mondja Tóth Dezső, s hozzáteszi, hogy mind e fogyatékoságokat, amennyiben mód nyílik rá, korrigálni fogja.

Barta János opponensi véleményével vitázva megállapítja, hogy abban, amit az opponens summázva mond a disszertációról — ti., hogy kissé elszegé-

nyíti a Vörösmarty életmű gazdagságát, időrendi alakulását bemutatja ugyan, de a szimultán sokoldalúságát nem, ezért a Vörösmarty kép kissé szoborszerű, elföldi írói egyéniségének egy mélyebb, elemibb, kevésbé plasztikus és kevésbé organikus rétegét — van valami igaz, de azzal, ahogyan ezt konkrét formában tárgyalja Barta, nem tud teljesen egyetérteni.

Azzal egyetért, hogy a fiatal Vörösmarty élete körülményeinek beható tárgyalása mellett a harmincas évek Vörösmartyjának egyéni élete háttérbe szorul közéleti szereplésével szemben, de úgy érzi, ez szükségszerű, mert amíg a húszas években Vörösmarty költészete elválaszthatatlan diákkori nélkülözéseitől, az Etelka-élménytől stb., addig a harmincas években — habár a költő életében valóban jelentős változások állanak be —, Vörösmarty egyéni élete (kicsapongásai, betegsége stb.), semmi összefüggésben nincs ekkori irodalmi munkásságával. Tehát ekkori költészetének elemzése nem kívánja meg élete intim elemeinek számontartását. Vannak kérdések, melyekről szükségtelen, sőt ízléstelen beszélni, mivel a művek létrejöttének, értelmének megértéséhez — akár *Az emberekről*, vagy *A vén cigányról* lett legyen is szó — semmi szükségünk kórismeretre, elég hozzá kórismeret, beletudva ebbe az írói egyéniség nagyjából egészéből meghatározott karakterét. Barta úgy érzem — folytatja a jelölt — túlbecsüli a dezorganizáló elemek jelentőségét, mivel kifogását nemcsak konkrétan, hanem általában az életforma egyik példájaként említi.

Egyetért a jelölt az opponenssel, hogy a lírai fejlődésrajz időbeli, hossz-metszeti képe mellett hiányzik az ellentétes hangulati tartalmakat szimultán összefoglaló keresztmetszeti jellemzés. Ezt azonban, úgy érzi, nem lehetséges megtenni, mert hiányzik a különmemű hangulatok, arcok közt a kapcsolat, az az élményi összefüggés, amelyet a fiataalkori romantikában még fel lehetett fedni. Vörösmarty lírájának sokoldalúsága nem egyszerűen gazdagság, hanem egyszersmind ellentmondásosság is, amely Petőfi személyes lírájának történetileg magasabb fokú szintjén oldódik fel. Igazat ad Bartának, hogy nem helyes a lírai fejlődés időrendi egymásutánjában értékrendet is látni, de továbbra is ragaszkodik az epigrammáknak, mint a lírai önkifejezés átmeneti formájának tárgyalásához.

Egyetért a szerző az opponenssel a romantika kérdéseinek számonkérésében, de úgy érzi ez nem az ő hibája, mert ezt a problémát még a marxista irodalomtörténet egyáltalán nem tisztázta s így ő sem mert vállalkozni ennek elméleti megfejtésére, megelégedett a jelenség alapos, részletes leírásával abban a tudatban, hogy ezzel is elősegíti a romantika mibenlétének és társadalmi gyökereinek egy majdani elemzését. Azonban elismeri, hogy ennek ellenére is hasznos lett volna összevetni Vörösmarty romantikáját más romantikusokéval, de úgy érzi, ehhez sem nyelvtudása, sem világirodalmi tájékozottsága nem elegendő. — Nem ért egyet a jelölt Barta János azon észrevételével, mintha nem ismerné el a Vörösmarty-féle lírai típus autonóm jogosultságát, s azt Petőfivel szemben aláértékelné. Igaz, hogy Vörösmarty lírájának bizonyos sajátosságait (személytelenségét, elvontságát, szerepszerűségét stb.) a történelmi fejlődés Petőfihez viszonyított alacsonyabb fokának fogja fel, de mindegyiket a maga korának (reformkor — forradalom) mércéjével mérve egyenrangú klasszikusnak tartja, s ezt többször is hangsúlyozza a disszertációban. Elvi okból nem ért egyet a George-ra való hivatkozással, történelmietlennek érzi valamely lírai típus ily mérvű és értelmű abszolutizálását. A stílust, a szóhasználatot érintő kifogásokat igyekezni fog korrigálni.

Végül megköszöni mindkét opponens bírálatát, és ígéri, hogy a lehetőséghez képest hasznosítani fogja azokat.

A vitában felszólalt Horváth Károly és Vörösmarty klasszicizmusát, Vergiliushoz való viszonyát, az antikvitas problémáját fejtegette. Barta János Tóth Dezső válaszára reflektálva megállapítja, hogy a vita igen éles és elvileg fontos kérdéseket vetett fel, melyekben Tóth Dezső a maga álláspontját határozottan körvonalazta. Hangsúlyozta, hogy álláspontját bizonyos mértékig fenntartja, de úgy érzi, e vita már nem tartozik a disszertációvéde kereteibe.

Turóczi-Trostler József elnöki zárszavában a romantika kérdésével foglalkozott, beszélt a különböző népek nemzeti romantikájáról, a romantika haladó és reakciós irányzatairól és szemére veti a jelöltnek, hogy a romantika kérdésével foglalkozó számos mű elkerülte a figyelmét. Ezután az antikvitas problémáiról, majd a külföldi kortárs írók — főként Goethe — Vörösmartyra gyakorolt hatásáról beszélt és kifogásolja, hogy Tóth Dezső nem fordított figyelmet a Vörösmarty korabeli világirodalomra, ezért egyes verselemzései (*Szózat*, *Liszt Ferenc óda*, *Gondolatok a könyvtárban*, *Előszó*) nem elég sokoldalúak, provinciálisak, hiányzik belőlük az egyetemes európai távlat.

A vita befejezése után a bíráló bizottság Tóth Dezső munkáját egyhangúlag elfogadta kandidátusi disszertációul.

Összefoglalta :
Kispéter András
a bizottság titkára

B. LŐRINCZY ÉVA „AZ -S, -CS KÉPZŐ ÉS A VELE ALAKULT KÉPZŐBOKROK
TÖRTÉNETE AZ ÓMAGYAR KOR VÉGÉIG” C. KANDIDÁTUSI
DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1957. november 5-én tartotta a címben megnevezett kandidátusi értekezés vitáját. A vitán a következő bizottság működött közre: elnök: Bárczi Géza akadémikus, titkár: Imre Samu, a nyelvészeti tudományok kandidátusa; tagok: Pais Dezső akadémikus, Lakó György levelező tag, Károly Sándor, Lőrincze Lajos, a nyelvészeti tudományok kandidátusai.

A jelölt nem kívánt kiegészítést adni vagy megjegyzéseket fűzni sokszorosított téziseihez, így először az opponensek ismertették jelentéseiket.

Benkő Loránd opponensi jelentésében kifejtette, hogy a jelölt igen nehéz, bonyolult témát választott magának, s már ezért is igen jelentősnek tartja az értekezés eredményeit. Az értekezésből kitűnik, hogy a szerző alapos nyelvtörténeti ismeretekkel rendelkezik, megfelelő tájékozottságot szerzett a bonyolult névtani irodalomban. Nyomatékosan hangsúlyozza az opponens annak jelentőségét, hogy az elébe tornyosuló óriási nehézségek ellenére megpróbált a jelölt bizonyos nyelvföldrajzi következtetéseket is levonni anyagából. Rámutatott azonban arra is, hogy a jelölt módszerével nem ért teljesen egyet, ebben az esetben helyesebb lett volna az ascendens módszer alkalmazása. Nem látja egészen szerencsésnek azt sem, hogy a szerző

az *-s*, *-cs* képző közös eredetét bizonyítottnak tekintette, s a két képzőt közösen tárgyalta. Minthogy ő maga — magyar nyelvész lévén — a bonyolult finnugor téma részletes bogozgatására nem vállalkozhatott, helyesebb lett volna, ha megmarad csupán az *-s* képző feldolgozásánál.

Ezek után a részletes opponálásra tért rá Benkő Loránd. Sajnálja, hogy a szerző viszonylag kevés oklevél-anyagot dolgozott fel. Emiatt néha következtetési is bizonytalanok, sőt félrevezetőek, mint pl. az *-s* : *-sd* képzős földrajzi nevek esetében. Nem ért egyet az egyes fejezetek sorrendjével sem. A logikus sorrend — éppen az adott descendens szemléletmód mellett — az lett volna, hogy a korábbi fejlődési formák felől haladjunk a későbbiek felé, de a jelölt nem ezt teszi. Azt sem látja megokoltnak, hogy tanulmányában előrehaladva mind jobban egybeolvasztja az egyszerű és az összetett képzők tárgyalását. Az olyan jellegű képzőtanulmányokban, mint a jelölté, igen nagy fontossága van az etimológiának. Bár Lőrinczy a régebbi etimológiákat igyekszik megrostálni, Benkő szerint több kétes etimológiájú adatot is felhasznált. Hangsúlyozza az opponens, hogy az etimologizált nevek jelentéstani elemzése — szövegkörnyezet híján — sokszor igen nagy nehézségekbe ütközik, s bizony a jelölt is e magyarázatokban gyakran csupán mai nyelvérzékén alapuló sejtésekre támaszkodik. Hosszasabban foglalkozott az opponens az *-s* képzős személynevekkel, s az a véleménye, hogy a jelölt nem meri elég határozottan levonni azt a következtetést, hogy *-us* végű személyneveink egy részében latin nominativusi esetvégződéssel állunk szemben, ezek tehát nem tartoznak bele a magyar *-s* képző történetébe. A jelölt részletesen vizsgálja a földrajzi névanyagot is a személynév-képzés szempontjából, de a két névtípus közötti fontos képző-alaktani körülményre — arra, hogy a földrajzi nevek személynevei között sokkal kevesebb az *-us* végű, mint a valódi személynevek között — nem figyelt fel, pedig ez is fontos adalék lehet a beszélt és az írott nyelv közötti különbségre. Végül néhány apróbb részletmegjegyzést említ Benkő Loránd.

D e m e L á s z l ó opponensi jelentésének első részében a tudományos munka fontosabb jellemvonásait fejtegette, s rámutatott arra, hogy B. Lőrinczy Éva értekezése megfelel mindezeknek a követelményeknek. Röviden kitért az ezzel a kérdéssel szorosan összefüggő aspiránsképzésre, s kifejtette, hogy az egyetemet éppen elvégzett aspiráns, az önálló tudományos kutatómunka elé állított követelményeket — csekély kivételtől eltekintve — szükségszerűen nem érheti el.

A dolgozatra rátérve kiemelte az opponens, hogy a jelölt szembenézett az anyagból elébe tornyosuló számos (helyesírási, olvasási, értelmezési, etimológiai, jelentéstani stb.) nehézséggel, s azokat általában sikerült is legyőznie. Módszere előremutató a képző- és névtörténeti irodalom eddigi gyakorlatahoz képest. Csak helyeselhető, hogy az óriási nehézségek ellenére is megpróbált bizonyos nyelvjárástörténeti következtetéseket levonni. A szerző tudományos érettségére vall, hogy nem tévesztik meg az egyes típusok számszerű adatai, s ezek értékében az egyes adatok súlyát is figyelembe veszi.

Ezek után rátért „a kidolgozás jelen formájának keretein belül mozgó ellenvetéseire”, ugyanis a kidolgozás jelen formájával nem ért egyet.

Helyteleníti, hogy a jelölt túlságosan egységesnek veszi egyrészt az *-s* képzőt és „családját”, másrészt a *-cs* képzőt és „családját”. Bár lehet, hogy a képzők egy eredetűek, alaposabban meg kellett volna vizsgálni, hogy látható alaki differenciálódásuk nem takar-e bizonyos funkció-folyamatot.

A jelölt helyesen szemléli az *-us* végződés szerkezetét, de a maga megállapította tényből távolabbi következtetéseket nem mer levonni, azt ti., hogy ahol a *tő* csonkított volta miatt etimologikus tövéghanzó nincsen, ott szinte gépiesen *u* jelentkezik az *-s* előtt. Deme ebben az esetben már hajlandóbb volna *-us* képzőformáról beszélni. Több bátorságot tanúsítana az opponens az *-us* szavégek kiejtésének vizsgálatában is.

Nem ért egyet az opponens az *-s* foglalkozásnév-képző kialakulásának a jelölt által megrajzolt útjával sem.

A következőkben néhány jelentéstani, illetőleg alaktani jellegű megjegyzést fűzött az értekezéshez az ÓMS. *ézes* adatai, a *Mogus* nevek és az *-ás* képzős származékok kapcsán, valamint az *-s*, *-cs*, *-sa* képzővel kapcsolatban. Végül több apróbb részletmegjegyzést tett.

Ezek után rátért a dolgozat elgondolásának, felépítésének elemzésére. Rámutatott arra, hogy a jelölt *v i z s g á l a t i* módszere — hogy ti. a tulajdonnevekből, ezeken belül is a személynevekből kiindulva jut el a köznevekig — a névtani, sőt a képzőtörténeti vizsgálatok szempontjából is helyes. A *f e l d o l g o z á s b a n* azonban ez a módszer már nem megokolt. Ő a feldolgozásban éppen fordítva járna el: a köznevekből kiindulva haladna a tulajdonnevek felé. Véleménye szerint ez nem pusztán sorrendi kérdés, lényegében ettől függ, hogy fel tudjuk-e tárnai a teljes valóságot. A képző jelentésalakulása ugyanis nyelvi fejlődés, s ezt tetten érni csak akkor lehet, ha a vizsgálódás ugyanazt az utat követi, mint amit a fejlődés a valóságban megtett. A jelölt szemléleti visszassága az oka annak, hogy bár érdekes és értékes részleteredményeket ér el, a képző jelentéstörténetének és jelentésfejlődésének egészét mégsem tudja átfogni. Majd — Lőrinczy részleteredményeit felhasználva — konkrét példákon mutatja meg szemléletének gyakorlati megvalósítását.

Végül megállapította, hogy a kettőjük között fennálló szemléleti-módszer-tani különbségek ellenére B. Lőrinczy Éva dolgozata jelentős tudományos teljesítmény, kitűnően megoldott feladatot.

A hozzászólók közül P a p p L á s z l ó szintén azt javasolta, hogy a jelölt nagyobb oklevél-anyagot dolgozzon fel, ez feltétlenül kívánatos és hasznos még akkor is, ha a kidolgozásba a teljes gyűjtött anyag nem kerül bele. Az *-us* végű személynevekkel kapcsolatban az a tapasztalata, hogy azok az oklevelekben függő esetekben is gyakran megtartják *-us* végződésüket, tehát ebben a kérdésben inkább a jelölt véleménye felé hajlik, mintsem a Benkőé felé.

G r é t s y L á s z l ó szintén úgy látja, hogy személyneveink nagyszámú *-us* elemében nem láthatunk latin végződést, azokat inkább kiesinyítő képzőnek kell tekintenünk, majd néhány adalékkal egészíti ki a dolgozatot.

T ö r ö k G á b o r kifejezte ama aggályát, hogy a *descendens* módszer a későbbiek során nem fog-e olyan eredményeket hozni, amelyek a jelen dolgozat eredményeit esetleg módosítják. *Ascendens* módszer esetén ettől talán kevésbé kellene tartani. Igen jónak tartja az értekezés nyelvjárástörténeti részét, hiányolja azonban, hogy a szerző nem ad választ erre a kérdésre: ha a *-cs* és az *-s* képző közös eredetű, akkor az ősmagyar kori *-cs* nyelvjárási jellege hogyan veszett el.

W a c h a I m r e helyesnek látná, ha, különösen a közszói eredetű személyneveket, a társadalmi rétegződés és az etnikum szempontjából is vizsgálat alá vennék a kutatók. Ez a vizsgálat esetleg a képző funkciójának alakulására is vetne némi fényt.

Benkő Loránd szólalt ismét fel. Tévedés volna, ha valaki opponensi jelentéséből arra következtetne, hogy ő minden *-us* végű névalakot latinositásnak tart. Azt a fontos különbséget azonban, hogy a földrajzi nevekben nagyon kevés az *-us* végződés, az oklevelek személynévanyagában pedig igen gyakori, mivel magyarázzuk, ha nem azzal, hogy itt a beszélt és az írott nyelvi formák közötti különbségről van szó.

B. Lőrinczy Éva *Benkő Lorándnak* adott válaszában szintén a tárgyválasztás és a módszer kérdésével foglalkozott először. A *descendens* vizsgálatot az elhangzottak után is helyesnek tartja, úgy gondolja ugyanis, hogy ellenkező esetben a fejlődésnek nagyon sok apró, de lényegbe vágó finomsága kerülné el a figyelmet. Rámutatott arra, hogy az *-s*: *-cs* képző fgr. előzményeinek feltárására nem vállalkozhatott, enélkül pedig semmivel sem tudta volna megokolni szétválasztásukat. Ez a közös vizsgálat hasznos volt azért is, mert éppen munka közben erősödött meg benne egyre jobban az a gyanú, hogy a két képző nem közös eredetű. Az értekezés fejezeteinek sorrendjével kapcsolatban kifejtette, hogy az alkalmazott sorrendet a szórvány- emlékek és szövegemlékek kronológiája és mennyiségi aránya sugallta neki, de ennek kényszerű voltát a továbbiakban sem érezte. Az egyszerű és az összetett képzőket ott és akkor vonta össze, ahol és amikor alakítani és jelentéstani problematikájuk megegyezett, tehát szétválasztásuknak semmi jelentősége nem lett volna. A nevek etimológiájára nagy figyelmet fordított, de lehet, hogy néhány téves etimológia így is beleszűszott anyagába. Valószínű azonban, hogy közte és Benkő között néhány esetben felfogásbeli különbség van. Úgy látja, hogy az egyházi latin eredetű személynévek *-us* végződésének megítélésében erősen eltér a véleményük. Igyekezett kiszűrni anyagából minden kritikus adatot, de fel kellett vennie mindazokat a neveket, melyeknek rövidült változatuk is élt, tehát akár latin nominativusi *-us*-t, akár magyar *-(u)s* képzőt láthatunk bennük.

Deme Lászlónak válaszolva kijelenti, hogy bár vizsgálatai közben támadt olyan gyanúja, hogy az *-s* és a *-cs* nem közös eredetűek, nem látott annyi bizonyító anyagot, hogy bátorságot vegyen a szétválasztásukhoz. Az *-us* végzések megítélésében nem ért egyet teljesen Deme Lászlóval sem, s az adatok alapján nem mer annyira határozott következtetéseket levonni, mint ő. Majd kifejti a jelölt az *-s* foglalkozásnévképző kialakulására vonatkozó elképzeléseit. Ezek után az opponens néhány részletmegjegyzésre válaszolt, végül rátért Deme Lászlónak a dolgozat felépítéséhez fűzött, „ellenjavaslat”-ára. Néhány kritikai megjegyzést fűzve hozzá kijelentette, hogy ebben a kérdésben egyelőre nem tud állást foglalni.

A hozzászólók megjegyzéseivel a jelölt lényegében egyetértett.

Az opponensi vélemények és a vita alapján a kiküldött bizottság a következő határozatot hozta: „B. Lőrinczy Éva értekezése újszerű témát vet fel, jelentős tudományos eredményeket hoz. Az értekezést kiváló módszertani felkészültség, nagyfokú filológiai gondosság, a szakirodalom alapos ismerete, józan kritikai felhasználása jellemzi. A jelölt behatárolta, hogy jártas a névtani irodalomban, kitűnő tájékozottsággal rendelkezik az ómagyar korról kapcsolatos nyelvészeti kérdésekben. A témaválasztás, az anyagok módszerében és ítéletalkotásában önálló feldolgozása, a feldolgozásban jelentkező kombinatív készség, ötletesség azt mutatja, hogy a jelölt önálló tudományos munkára kiválóan alkalmas.”

Mindezek alapján a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy B. Lőrinczy Évának a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

Összefoglalta :
Imre Samu
 a bizottság titkára

HARMATTA JÁNOS „A DURAI PÁRTHIUS NYELVEMLÉKEK” C. DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Az 1957. november 26-án megtartott vitán a bírálóbizottság elnöke Németh Gyula akadémikus volt; tagjai: Bárczi Géza, Kniecza István, Trencsényi Waldapfel Imre akadémikusok, Fekete Lajos levelező tag, Banner János a történettudományok doktora és Telegdi Zsigmond, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, a bizottság titkára. Az értekezés opponensei: Marót Károly akadémikus, Moravesik Gyula akadémikus és Czeglédy Károly, a nyelvészeti tudományok kandidátusa.

Az elnök bevezető szavai és a jelölt eddigi tudományos munkásságának ismertetése után az opponensek közül elsőnek Marót Károly akadémikus adta elő véleményét.

Mindenekelőtt rámutatott a durai leletek jelentőségére. A települések közül, amelyeknek a Seleukidák, az Arsakidák és a korai Szászánidák korából eredő romjait a régészek ásója napvilágra hozta, történeti jelentősége tekintetében messze kiemelkedik ez az Eufratész menti város. Dura-Europos különböző etnikumok és kultúrák határterületén feküdt, és fontos állomás-helye volt az eufratészi karaván-útnak, amely a görög—római világ és a Távol-Kelet között folyó kereskedelmet közvetítette. Így Dura egykori életének maradványaiból feltárul előttünk az antik világ és a Kelet ötévszázados bonyolult egymásrahatásának színes képe.

Dura-Europos történetének leghomályosabb pontja mind ez ideig a város életének megszűnése maradt. Tudjuk, hogy a város, amely a rómaiak egyik legfontosabb mezopotámiai határerődítménye volt, 256 körül kemény ostrom után elesett, perzsa kézre került. A 256 utáni évekből egyetlen olyan görög vagy latin dokumentum sem került elő, amely a város történetének további folyamatára fényt vetne. Ezért döntő fontossága van azoknak a párthus nyelvű dokumentumoknak, amelyek leletkörülményeik után ítélve Dura történetének abból a korszakából származnak, amely a perzsák által történt elfoglalása utáni időbe esik. Harmatta munkája, amelyben most ezeket a párthus nyelvű dokumentumokat megfejtji és feldolgozza, ilyen módon rendkívül értékes forrásanyagot ad a történeti kutatás kezébe. Harmatta értekezésében kiértékeli történeti szempontból is az ostrakonok és a pergamen adatait, s ez lehetővé teszi, hogy munkájával az ókori történet szempontjából foglalkozzunk.

Harmatta szerint Dura-Europost a perzsák 256-ban foglalták el s az ezt követő évekből származnak az ostrakonok is és a pergamen is. Az ostrakonok hivatalos jellegű gazdasági dokumentumok, gabonabeszolgáltatási jegyzékek. Azt bizonyítják, hogy a város körül rendszeres földművelés folyt, a városban pedig perzsa közigazgatás működött. Ezeket a következtetéseket

Harmatta jól alá tudja támasztani az ostrakonok névanyagának tanúvallo-másával.

Igen érdekes a névanyag prosópográfiai vizsgálatának eredménye. Az iráni nevek közül három esetben olyan ritka nevekkal van dolgunk, amelyek csak Sápur Ka'bayi Zardust-i feliratán, a királyi udvar előkelőinek felsorolásában fordulnak elő. Mivel az ostrakonokon felsorolt személyeknek Dura környékén földbirtokkal kellett rendelkezniük, Harmatta feltételezi, hogy az említett esetekben a földtulajdonosokban Sápur előkelő méltóságviselőinek fiait kell látnunk. Ezt a feltevést meggyőző adatokkal támasztja alá.

A névanyag további vizsgálatából Dura új perzsa lakosságának társadalmi összetételére vonatkozólag is érdekes következtetések adódnak.

Igen fontosak azok a következtetések, amelyeket Harmatta a durai perzsa közigazgatás szervezetére vonatkozólag von le. A 4. ostrakon szerint Dura élén perzsa satrapa állt, az ő kezébe folytak be a beszolgáltatások. A satrapa Harmatta megállapítása szerint az arakida és a szászánida korban már általában nem egy nagykiterjedésű terület kormányzója, hanem csupán városkormányzó; így érthető a párthusból átvett örmény *šahap* szónak ez a jelentése.

Történeti szempontból mégis az értekezésnek a földbirtok viszonyokra vonatkozó következtetései nyitják a legszélesebb távlatot. Harmatta feltevése, hogy a városok földbirtokkörzetének szervezeti formáját a szászánida uralkodók is megtartották, hogy az elfoglalt Dura körül is ilyen városi földbirtokkörzetet szerveztek s hogy ez a földbirtokrendszer voltaképpen a seleukida kortól kezdve nyomon követhető, igen valószínűnek látszik.

Az ostrakonok alapján nyert történeti eredményeket fejleszti tovább Harmatta a durai pergamennel kapcsolatban is.

Harmatta történeti következtetéseivel a lényegét illetően egyet kell értenünk. Van azonban egy vitatható pont.

A 200 és 260 közötti évtized történetének Achilles-sarka a kronológia. Harmatta Dura elcsét 256-ra teszi, két fontos érv alapján; ezek közül az egyik a Szászánidáknak, a másik Valerianus császárnak a kronológiájával függ össze. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy Valerianus pénzeinek egy másik, ALFÖLDI-féle osztályozása szerint Dura elcsét 255-re kell tennünk. Bizonyos mértékben módosíthatja a történeti folyamatról alkotott képet Dura elfoglalásának egy másik kérdése is. Két felfogás áll egymással szemben: az egyik szerint a perzsák Durát egyszer foglalták el, 255-ben vagy 256-ban, a másik szerint kétszer, először 253-ban, azután újból 256-ban. Ha az utóbbi feltevés bizonyul helyesnek, felmerül a kérdés, hogy a párthus nyelvemlékek Dura két elfoglalása közül melyiknek az idejébe helyezhetők. Ezek a bizonytalanságok azonban Harmatta következtetéseinek lényegét nem érintik.

Konklúziójában az opponens hangsúlyozta, hogy Harmatta János az indoeurópai nyelvészet tanára, de tudományos munkássága ezen a körön túl messzire átnyúlik az írástörténet, az archeológia és az általános történelem területére; tekintélye messze hazánk határain túl elismert. Régen megérdemelte már, amire az elmondottak alapján az opponens a legmelegebben ajánlja: a doktori fokozatot.

Végezetül Marót akadémikus szavá tesz egy kérdést, amely ugyan független a vita tárgykörétől, de neki szíven fekszik és Harmatta prof.-tól sem idegen. Ő maga ismételtén foglalkozott az epika keletkezésének és a logikus gondolkodás kialakulásának szorosán összefüggő problémáival.

Szerencsésnek tartaná, ha egyszer a jelölt is alkalmat találna a maga részéről a kérdés-komplexus közelebbi megvilágítására.

A második opponens, *Moravcsik Gyula* akadémikus, szintén kiemelte a durai párthus nyelvemlékek rendkívüli jelentőségét: feldolgozásuk mind az iráni nyelvtudomány, mind pedig az ókori történet szempontjából elsőrendű feladat, amelynek megoldása évek óta a nemzetközi tudományos világ érdeklődésének középpontjában áll. Két kiváló tudós, *ALTHEIM* és *HENNING*, foglalkozott is már velük, anélkül azonban, hogy kielégítő eredményekre jutottak volna; ez mutatja, milyen nehézségekkel kellett *Harmattanak* megküzdenie. Nyilvánvaló, hogy ilyen nehezen olvasható és nehezen értelmezhető emlékeknél a megfejtés megalapozottsága az egyéni képességek és adottságok mellett elsősorban az alkalmazott módszer helyességén múlik. Éppen ezért az opponens a doktori értekezést főleg ebből a szempontból vette vizsgálat alá.

Az adott körülmények között a megfejtés epigrafikai, ill. paleográfiai megalapozása elsőrendű követelmény. Ehhez két szempont figyelembevétele szükséges. Az egyik az, hogy az olvasatokat megfelelő eljárással bizonyítani lehessen, a másik pedig az, hogy az olvasatok megállapításánál értelmezési szempontoknak nem szabad érvényesülniük. Ez utóbbi szempontot maga a szerző is hangsúlyozza.

Mint hogy a szerzőnek nem volt alkalmja az eredeti ostrakonokat, ill. a pergament tanulmányozni s azokról eredeti fényképek sem álltak rendelkezésre, sok esetben kétséges marad, hogy a számba vehető betűformák közül melyik az igaz. A fent említett elv következetes alkalmazása azonban gyakran kiküszöböli ezt a nehézséget.

Ami az olvasatok epigrafikai, ill. paleográfiai megalapozását illeti, a szerző két eljárást alkalmaz: egyrészt egy összehasonlító táblázatban közli minden egyes nyelvemlék betűformáinak duktusát, másrészt pedig, a pergamen esetében, mellékli a fényképhez a maga autográfiáját. Sajnálatos, hogy az ostrakonokról nem adott ilyen autográfiát. De a munkában megkapjuk az egyes olvasatok minden részletre kiterjedő indokolását, továbbá a korábbi kutatók, *ALTHEIM* és *HENNING* olvasatait, úgyhogy az olvasónak finoman kidolgozott kritikai apparátus áll rendelkezésére.

Éppen ez az apparátus mutatja, hogy az *Aših* olvasat (4. ostr.) kétséges: a durai ostrakonokkal nagyjában egykorú *Ka'bayi Zardust-i* feliraton a *h* más formát mutat. *Harmatta* olvasata ellen szól a kérdéses név görög átírata is.

Ami a szövegek értelmezését illeti, *Harmatta* teljes mértékben érvényre juttatja az olvasás és az értelmezés szétválasztása szükségességének elvét; ennek az elvnek következetes alkalmazása vezette el őt, *ALTHEIM*mel és *HENNING*gel szemben, a durai párthus nyelvemlékek új értelmezéséhez. Az ő kísérleteik azért nem vezettek célra, mert az értelmezés szempontjait belekeverték az olvasásba.

Az opponens szerint célszerű lett volna, ha a szerző a távolabb álló szakemberek érdekében, legalább fő vonásaiban ismerteti a szövegközlésben nagy betűkkel jelzett arameus ideogrammok szerepét, ill. olvasásuk és azonosításuk módszerét.

A szerző egy helyen *Menandrosra* hivatkozik. Az opponens megjegyzi, hogy *Harmatta* helyesen magyarázza a bizánci történetíró szavait, de *Menandros* szövegéből az is kitűnik, hogy nemcsak, mint *Harmatta* írja, „a levél

többi tartalma lényegének” összefoglalására szorítkozott, hanem a levélnek legalábbis egy részét szó szerint közölte. Ez természetesen nem csökkenti, sőt erősíti a szerző megállapítását. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó a türk kagánnak a bizánci császárhoz írt levele, amelynek címzésében (Theophylaktos Simokattes, ed. de Boer 257,5—6) első helyen állt a címzett és második helyen a levélíró neve.

Egy kérdés, amelyet az értekezés válasz nélkül hagy: ha a pergamenlevél Dura perzsa helytartójához volt intézve — így Harmatta — s egyik embere írta neki, miért párthus nyelven van fogalmazva és nem perzsául?

Harmatta János doktori értekezése, amely a párthus nyelvemlékek megfejtésén kívül a pahlavik írásbeliség kialakulására és az arameus kancelláriai gyakorlat történetére, továbbá Dura-Europos perzsa megszálláskorabeli történetére és gazdasági viszonyaira vonatkozólag is új eredményeket tárt fel, az iranisztikai szakirodalom kimagasló terméke. Kívánatos, hogy a munka mielőbb idegen nyelven is napvilágot lásson s így a szerző eredményei a nemzetközi tudomány vérkeringésébe is belekerüljenek.

Mindezek alapján az opponens javasolja, hogy Harmatta a korábbi nagyértékű tudományos munkássága révén is már régen kiérdemelt doktor fokozatot elnyerje.

C z e g l é d y K á r o l y, a harmadik opponens, behatóan foglalkozott a dolgozat nyelvi vonatkozásaival.

Ha Harmatta teljesítményét összefoglalóan értékelni akarjuk — fejtette ki — éppen az elődeivel való összehasonlításból lesz világos az általa végzett munka értéke. Ez pedig az, hogy Harmatta eredményei nemcsak egyes olvasatok kérdésében, hanem az egész anyag tekintetében lényeges haladást jelentenek HENNINGÉVEL szemben is. Néhány igen lényeges általános kérdésben Harmatta egyenesen döntő módon vitte előre a kutatást.

Az opponens az értekezés legfontosabb eredményei közül különösen kettőt emelt ki. Az első a durai ostrakonok tartalmi meghatározása az 1. ostrakonon olvasható, de a többin is visszatérő sajátos betűcsoport, ill. rövidítés alapján. A szerző felismerte, hogy a kérdéses szó, s annak rövidítése is, előfordul I. Sápur Ka'bayi Zardust-i feliratán mint a görög *modios* megfelelője. Ez a felismerés a 2. sor elején álló sémi ideogramának (MN) helyes olvasatával együtt döntő a durai ostrakonok tartalmi meghatározása szempontjából.

Ami a durai ostrakonokon felsorolt személy-, méltóság- és foglalkozásneveket, ill. patronimikonokat illeti, Harmatta, részben ALTHEIM és HENNING nyomán, jórészt azonban tőlük teljesen függetlenül, nagy többségükben evidens, vagy legalábbis meggyőzőnek látszó olvasatokat ajánl.

Az opponens részletesebben kitért egy durai személynévre, amelyet Harmatta némi habozással Barbāšamīnnak, ill. Barbēšamīnnak olvasott. Ez az olvasat az opponens nézete szerint nemcsak nagyon valószínű, de meggyőzően bizonyítható. A Barbēšamīn sémi eredetű theofor név, amelynek más példáit is ki tudjuk mutatni, mégpedig éppen perzsa területről és a durai ostrakonok korától nem túlságosan távoli időből. Az opponens ezt a megállapítását rendkívül sokrétű és gazdag adatanyaggal támasztotta alá.

Nem ért egyet az opponens Harmattának a QDM ideogramra vonatkozó fejtegetéseivel. Magyarázatra szorul, hogy ez az „előtt” jelentésű arameus szó hogyan vált a knyir. *aβar* 'super' „álarcává”. Harmatta úgy látja, hogy a birodalmi arameus nyelven írt Aršām-levelekben már kimutatható a *qdm* prepozíciónak kérdéses használata. Az opponens másképp itéli meg az idézett

helyeket; szerinte arra a kérdésre, hogy miért nem felel meg egymásnak bizonyos esetekben a sémi eredeti és ideogrammként mutatott jelentése, iráni területen kell keresni a választ. Megjegyzendő, hogy a sémi filológus számára magyarázatra szorul az ideogrammnak az az átírása, amelyet Harmatta alkalmaz.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a szerzőnek a durai pergamenről adott olvasatai és magyarázatai is ugyanolyan értékesek, mint az ostrakonok esetében közöltek. Nem emelhetünk kifogást a végső írástörténeti konklúzió ellen sem, amely szerint a durai szövegek írásrendszere már jelentős mértékben eltávolodott a niszai ostrakonokétól azon az úton, amely egyre inkább a sémi ideogrammok kiküszöböléséhez vezetett s körülbelül azon a fokon áll, mint a korai szászánida feliratok.

Harmatta János értekezése a nemzetközi iranisztika érdeklődésének középpontjában álló durai párthus nyelvemlékekről nemcsak egyes részleteiben, hanem egészében is fontos állomása lesz az idevágó kutatásoknak. A szerzőnek itt felmutatott eredményei és tudós kvalitásai biztosítékot nyújtanak arra, hogy továbbra is ilyen magas színvonalon és eredményesen fog működni az iranisztika és a vele kapcsolatos tudományágak terén.

Az opponens ezért javasolja, hogy a Bizottság fogadjja el Harmatta munkáját doktori értekezésül.

Miután elhangzottak az opponensi vélemények, Banner János, Gaál László és Telegdi Zsigmond szólaltak fel.

G a á l L á s z l ó az iranista szempontjából méltatta az értekezés rendkívüli jelentőségét.

HENNING és ALTHEIM vitája után világos volt, hogy a kérdés holtpontra jutott, amelyről elmozdítani csak az tudja, aki képes a két neves kutató munkáját felülbírálni, az egész anyagot új és még tüzetesebb vizsgálat alá vonni. Értekezőnk vállalta ezt a feladatot és, mint munkájából kitűnik, egész sikerrel oldotta meg. Az epigrafikában való jártassága ismeretes. Főlényes nyelvtörténeti ismereteivel a szóba jöhető területen biztosan mozog, történelmi tájékozottsága egészen részletekbe menő.

A pergamen megfejtése nem kevésbé meggyőző, mint az ostrakonoké: ez egy gazdasági intéző rövid jelentése a szőlőbirtok állapotáról, a többi udvariassági formula. Miut ilyen jelentés a párthusban egyedülálló, olvasása és magyarázata semmi kétséget sem hagy fenn.

Örömmel üdvözlí az értekezést és mindenben egyetért vele; reméli, hogy ha majd nyilvánosságra kerül, általános elismerésre fog találni.

T e l e g d i Z s i g m o n d igyekezett Harmatta tudományos tetteinek jelentőségét megvilágítani.

Ha valaki azt hallja, hogy az iráni nyelvek legrégebb emlékei az időszámításunk előtti első évezred derekáról származnak, könnyen azt gondolja, hogy az iráni filológia igen szerencsés helyzetben van. Így is lenne, ha ettől a távoli időponttól fogva a nyelvi maradványok szakadatlan sorával rendelkezénk. Valójában a történeti megrázkódtatások, sőt katasztrófák sora iszonyú öröket szakított az írásos hagyományba.

A középpperzsa irodalom nem veszett el teljesen. De ami fennmaradt, az terjedelmre és jelentőségre csekély töredéke az egykori gazdagságnak. Még rosszabbul állunk a perzsa egyik testvérnyelvével, a párthussal, amely az arsakidák hivatalos nyelve volt. A perzsa tovább élt, él ma is, mint művelt irodalmi nyelv. Fennmaradt, ha megfogyatkozva, lesüllyedve a középpperzsa

irodalom hagyománya is. Mindez hiányzik a párthus esetében, annak a nyelvnek az esetében tehát, amelyen a szerzőnk által tárgyalt emlékek íródtak. A párthus szövegek értelmezése így rendkívüli nehézségekbe ütközik.

Ezeket kell tekintetbe vennünk, hogy az itt tárgyalt emlékek jelentőségét és ezzel Harmatta munkájának és eredményeinek jelentőségét helyesen megítéljük. Az adott körülmények közt aránytalanul megnő a legkisebb emlékek fontossága is, a belőlük meríthető tanulságok száma és súlya. De éppen azok a körülmények, amelyek olyan nagyon értékesé teszik ezeket az önmagukban jelentéktelen töredékeket, hatalmas nehézségeket is állítanak értékesítésük útjába. Az epigráfia, a nyelvészet, a történetírás együttműködésére van szükség, hogy ezek a szűkös emlékek megszólaljanak, hogy kiadják az ismeretanyagunkat azt a gazdagságát, amelyet a mi számunkra rejtegetnek. Harmatta sikerének alapját abban kell látnunk, hogy egyaránt otthon van mindezekben a tudományokban, hogy az ismereteknek és az adományoknak kivételes gazdagságát tudta a feladat szolgálatába állítani.

A hozzászóló is azon a véleményen van, hogy Harmatta a doktori fokozatot alaposan és régóta kiérdemelte; adósságot rovunk le, ha ezt hivatalosan is kimondjuk.

Ezután Harmatta válaszolt az elhangzottakra.

Mindenek előtt köszönetet mondott az opponenseknek és a hozzászólóknak; azzal, hogy az értekezés fő eredményeit alapos vizsgálat után is helyesnek találták, biztató támogatást nyújtottak, kritikai megjegyzéseikkel viszont hozzájárultak ahhoz, hogy számos vitás kérdést újból vizsgálat alá vegyen és az eddiginél helyesebben oldjon meg.

Ami kívánság az értekezés epigráfiai bizonyítványával kapcsolatban elhangzott, azt jogosnak találja, az idegen nyelvű átdolgozásban a hiányzó autográfiaikat pótolni fogja. Egyetért az Ásih név olvasására vonatkozó megjegyzéssel is. Írástörténeti szempontból kétségkívül Ásay a helyes olvasat; ezzel egy jól magyarázható sémi nevet nyerünk, amely előfordul a Durával szomszédos Palmyrában is.

A szövegek párthus nyelvét a szerző azzal magyarázza, hogy amikor a Szászánidák kiterjesztették hatalmukat a volt párthus állam területére, államapparátusuk részére nem állott rendelkezésükre annyi perzsa írnok, hogy a párszik írásbeliség nyomban kiterjeszkedhetett volna az egész birodalomra.

Az átírás kérdésében a fő nehézséget az okozza, hogy nem alakult még ki általánosan elfogadott szilárd gyakorlat. Így egyelőre szemben állnak a sémi filológus és az iráni igényei s ezeket nem mindig lehet összeegyeztetni. Harmatta ezután megjelölte azokat a szempontokat, amelyeknek figyelembevételét szeretné az átírásnál tudományos irodalmunk számára javasolni.

A Barbeššamin névre vonatkozó gazdag adatanyagot igen fontosnak tartja; ez az anyag nemcsak a név olvasatát és értelmezését biztosítja, hanem egyúttal rendkívül érdekes bepillantást nyújt az ókori Mezopotámia vallástörténetébe.

A *qdm* prepozíció kérdésében az opponens alapos fejtegetései meggyőzték arról, hogy a kérdés bonyolultabb, mint gondolta, s hogy a prepozíció iráni használatának kialakulásánál valószínűleg még más tényezőket is figyelembe kell vennünk.

Az ostrakonokon szereplő méltóságnevekkel kapcsolatban Harmatta közölte, hogy időközben sikerült megfejtenie egy durai párszik ostrakont,

amely szintén a dux palotájából került elő; kiderült, hogy 25 méltóságnév van rajta felsorolva, valószínűleg Dura perzsa közigazgatásának méltóságviselői.

Részletesen foglalkozott továbbá a kronológiai kérdésekkel. A numizmatikai anyag tüzetes vizsgálata alapján arra az eredményre jutott, hogy ALFÖLDI felfogása helytelen és hogy Dura elestének továbbra is 256 a valószínű dátuma. Az első Szászánidák kronológiáját viszont az zavarta össze, hogy a kutatók mind elfogadták NÖLDEKE nézetét, aki óbabiloni analógiák nyomán úgy gondolta, hogy a szászánida uralkodónak is trónralépési éve volt érája számításában az első éve. Ha ezzel szemben az óperzsa, ill. az óperzsa kori babiloni éraszámítást vesszük alapul — ami módszertanilag is a helyesebb eljárás —, a látszólag ütköző adatok megegyeznek. Az így nyert kronológia alapján a város kétszeri elfoglalásának elméletét el kell ejtenünk és továbbra is az látszik valószínűnek, hogy Durát a perzsák egyszer foglalták el, 256-ban.

A vita alapján a kiküldött bírálóbizottság a következő határozatot terjesztette a Tud. Minősítő Bizottság elé:

„Az értekezés tárgya az iranisztikának, sőt mondhatni az orientalisztikának ma egyik legfontosabb kérdése. Az értekező oly tudományos szinten és olyan sikerrel tárgyalja, hogy nemzetközi viszonylatban is döntően hozzájárul megoldásához. Értekezése epigráfiai, nyelvészeti, régészeti és történeti szempontból egyaránt mintaszerű. Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tud. Minősítő Bizottságnak, hogy Harmatta János részére a nyelvészeti tudományok doktora fokozatot ítélje oda.”

Összefoglalta:
Telegdi Zsigmond
a bizottság titkára

VÉGH JÓZSEF: „ÖRSÉGI ÉS HETÉSI NYELVATLASZ” C. KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1958. január 21-én tartotta a címben megnevezett kandidátusi értekezés vitáját. A vitára kiküldött bizottság a következőkből állott: elnök: Pais Dezső akadémikus, titkár: Imre Samu, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, tagok: Kniezsa István akadémikus, Gáldi László, a nyelvészeti tudományok doktora, Benkő Loránd, Deme László, Lőrincze Lajos, a nyelvészeti tudományok kandidátusai. Opponentek: Bárczi Géza akadémikus, Kálmán Béla, a nyelvészeti tudományok doktora.

A vitában először a jelölt, V é g h J ó z s e f szólalt fel. Sokszorosításban szétküldött téziseit nem ismertette, hanem az atlasz hangjelöléséhez, módszertani kérdéseikhez, elkészülésének történetéhez fűzött néhány kiegészítő megjegyzést.

Utána B á r c z i G é z a opponens ismertette jelentését. Rámutatott, hogy Végh József személyében ismét olyan kutató áll a bizottság előtt, aki a kandidátusi fokozatot már régebbi munkásságával is kiérdemelte volna. Ezt a megállapítást támogatja az a tény is, hogy maga a disszertáció kitűnő,

sőt nálunk bizonyos szempontból úttörő jellegű munka, hisz az első olyan táji nyelvatlaszunk, mely határozott terven épült, világos célkitűzéssel, a tervek következetes, gondos megvalósításával jött létre. Ezek után részletesen fejtegette az opponens a nyelvatlaszgyűjtés fontosságát, az ezzel kapcsolatos elvi és gyakorlati problémákat. Hangsúlyozta, hogy a szerző teljesen helyesen fogta fel a táji nyelvatlasz célját, azaz: a táji nyelvatlasz nem egy szorosabb hálózatu országos nyelvatlasz részlete, hanem sajátos feladatai, problémái vannak. Felhívta az opponens a figyelmet arra, hogy bár a jelölt nagyszámú adatközlővel dolgozik, nem sematizál, így adatait bizalommal fogadhatjuk. Hiányolta azonban az atlaszban előforduló tárgyak rajzát vagy fényképeit és a gyűjtési jegyzőkönyveket. Rámutatott Bárczi Géza arra, hogy a jelölt túlmegy tulajdonképpeni feladatán, és atlasza anyagának feldolgozását is megindítja: összesítő térképeket készít egyes jelenségekről, általános nyelvészeti következtetéseket von le az anyagból. Az általános nyelvészeti fejtegetésekkel, melyekhez a jelölt tekintélyes külföldi szakirodalmat is felhasznált, Bárczi Géza többnyire egyetértett, néhány ellenvetést azonban felsorolt. Ilyenek többek között:

a) A hangszín egysége egy-egy helyi nyelvjárásban meglehet ugyan, de vannak átmeneti területek is, s ezekben az ingadozás különösen erős. Hasonlóképpen a bármilyen okból bomlásnak indult helyi nyelvjárásokban.

b) Helytelen a szerzőnek az a megállapítása, hogy az egyes nyelvi jelenségek határát pontosan meg lehet vonni. E tétel tarthatatlanságát éppen a nyelvatlaszok bizonyították be.

c) Helytelen a szerzőnek az a állítása, hogy a szabályos (organikus) fejlődés és az analógiás hatáson alapuló nyelvi változás nyelvünkben ma már lezártnak tekinthető.

d) Sajnálatos, hogy nem vállalkozik a társadalmi különbségek feltárására — legalábbis gyűjtési jegyzőkönyvek formájában.

e) Nem szabad azt kívánni a jelölttől, hogy az egyes térképekhez fűzött nyelvtörténeti, etimológiai jegyzeteit nagyon kiszélesítse és elmélyítse, a könyvészetet mégis tanácsosabb volna bővebbre szabni, mert magyarázatai ebben a formában gyakran egyoldalúak, és nem a mai felfogást tükrözik.

A fentiek mellett még több más általánosabb jellegű és számos részletmegjegyzést fűzött az opponens a dolgozathoz, majd megállapította, hogy Végh József értekezése igen értékes, szép, gondos munka, jelentős nyeresége szakirodalmunknak.

Kálmán Béla opponensi véleményének bevezetőjében szintén méltatta a jelöltnek eddig végzett jelentős nyelvjáráskutató munkásságát, rövid áttekintést adott a hazai nyelvatlaszmunkálatokról, majd a dolgozat fejezeteinek sorrendjében tette meg észrevételeit. Az elméleti jellegű fejtegetésekkel kapcsolatban Kálmán Béla is helyeslően kiemelte a nagyszámú külföldi irodalom felhasználását. Egyetért a szerzővel a tájatlász és a nagy-atlasz közötti fő különbségek megrajzolását illetően. Igen jónak tartja a helyi nyelvjárási tudatról szóló eredeti fejtegetést. Majd számos részletmegjegyzést fűzött az értekezéshez. Rámutatott az opponens arra, hogy az értekezés fejtegető részének stílusa nem mindig egyenletes, ez a rész formailag nem eléggé gondos.

Az opponensi vélemények elhangzása után Vértés Edit azt a kérdést tette fel a jelöltnek, hogy a nyelvjárási és a köznyelvi alakok harcának értékelésében figyelembe vette-e az újság és a rádió hatását. Végh József

szerint egyelőre még nem lehet azt állítani, hogy a rádió intenzívebb hallgatása az őrési és a hetési nyelvjárás alakulásában döntő változást okozott volna.

A hozzászólók közül *I m r e S a m u* — az opponensekhez hasonlóan — kiemelte a dolgozat sok értékét, úttörő jellegét, de ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a dolgozatnak jelen formájában még sok fogyatékosága is van.

a) Nem tartja helytállónak a jelöltnek azt a megállapítását, hogy az egyes heyi nyelvjárásokban az egyes hangok színe egységes. Rámutat arra, hogy Végh tételét a saját maga készítette összesítő lapok is cáfolják.

b) A jelenlegi jegyzeteknek nyomtatásban való megjelentetését nem javasolná. A szakembernek szinte semmit sem mondanak, a nem szakembert pedig elnagyolt voltuk miatt könnyen téves következtetésekre vezethetik. Ő is hiányolja a könyvészeti utalásokat.

c) A szerző törekszik arra, hogy az egyes térképeken megállapítsa az adatok társadalmi érvényét. Ezek az értékelések azonban nem mindig feltétlenül reálisak (pl. 16., 20., 21., 99., 103., 104., 108. térkép).

d) Az ábrák és a beírt adatok sorrendje a térképeken nem fedik egymást, s ezt semmi sem indokolja.

e) A jelölt a térképeken általában csak bizonyos fő témákat szemléltet, bizonyos melléktémákat pedig a szemléltetésnél nem vesz figyelembe. A fő- és melléktémák elkülönítése azonban többször nem szerencsés, az ábrázolás hamis képet ad az illető jelenségről (pl. 6., 58., 77. térkép).

f) Az összesítő lapok általában megbízhatatlanok, nem az illető jelenséget felölelő térképlapok vallomásait, hanem a jelöltnek az illető jelenségre vonatkozó szubjektív benyomásait tükrözik.

G á l d i L á s z l ó rámutatott arra, hogy Franciaországban nemcsak a *G illiéron—Edmont*-féle atlasz pontatlan feljegyzése miatt volt szükség újabb tájatlaszokra, hanem a francia nyelvjárások gyors pusztulása miatt is. Érdeemes lett volna véleménye szerint azt is megemlíteni, hogy a francia nyelvatlászok mind periférikus, illetőleg a régebbi kutatás által rendszerint elhanyagolt zónákra vonatkoznak. Sajnálattal állapította meg, hogy több jeles külföldi tudós neve a dolgozatban nagyon eltorzult. Hiányolta, hogy az adatközlőkről a dolgozat viszonylag kevés felvilágosítást nyújt, bár az ilyen jellegű adatok egy falu langue nyelvállapotának megragadásához rendkívül hasznosak. Kifogásolta a sokszor túl sommásan elintéztett jegyzeteket (mint pl. a *sohun* határozószóé), a könyvészeti utalások nem mindig rendszeres voltát, s végül még néhány külföldi forrásmunkának a feldolgozását javasolta.

L ő r i n c z e L a j o s elsősorban az összesítő térképpel foglalkozott hozzászólásában. *Imre Samu*hoz hasonlóan neki is az volt a véleménye, hogy az összesítő lapoknak az egyes térképek adatait kell tükröznie, mert a szubjektív alapon készített összesítő lapok — különösen akkor, ha minden kommentár nélkül készülnek —, erősen megbízhatatlanok. Javasolta, hogy ilyen irányú szubjektív jellegű megjegyzéseit a szerző jegyzetben mondja el. Sajnálja, hogy a szerző a kettős zárójelben levő adatokat nem szemlélteti, így ugyanis a szemléltetés félrevezető képet ad: gyakran kimaradnak a nyelvjárás régebbi állapotát tükröző adatok, s ez nagyon sajnálatos. A jegyzeteket a kiadványból ő is elhagyná. Végül rámutatott arra, hogy *Végh József* dolgozata igen értékes, fontos munka, melyből nagyatlászunk szerkesztésében is sok tanulságot meríthetünk.

B e n k ő L o r á n d hozzászólásának elején rámutatott a nyelvatlász-munkálatok fontosságára, valamint arra, hogy a *Magyar Nyelvjárások Atlasza*

egyik legnagyobb horderejű tudományos vállalkozásunk, mely — aligha lehet kétséges — egy-két évtized elteltével a magyar nyelvtudomány arculatán lényeges átalakulást fog eredményezni, s kimeríthetetlen forrása lesz a további kutatásoknak. Ennek megfelelően Végh József dolgozata is igen értékes forrásmunka. Ezek után a dolgozattal kapcsolatban két általánosabb jellegű kifogását részletezte.

a) Csak helyeselhető, hogy Végh az elméleti részben jelentős külföldi szakirodalmat használ fel. Helytelen azonban, hogy olyan fontos kérdésekben, mint pl. a nyelvjárástípusok, a nyelvjáráshatárok, az izoglosszák stb. nem saját gyűjtésének vallomása, hanem elsősorban másodkézből vett elméleti anyag alapján foglal állást.

b) A szemléltetésnek Végh József által követett módját nem tartja kielégítőnek. A bonyolultabb kérdésekben a szemléltetés inkább zavarja az olvasót, mintsem segíti — nemcsak a szakembert, hanem a laikust is. Szerinte a szemléltetésnek két esetben van funkciója: 1. ha a nyelvi helyzet túlságosan is egyszerű; 2. ha az anyag a szerkesztőt szükségszerűen bizonyos sematizálásra kényszeríti. Ilyenkor azonban a szemléltetésnek helyettesítenie kell a beírást.

Szépe György elmondotta, hogy részt vett Végh Józseffel együtt a nemrég lezajlott ellenőrző körúton, s valamennyi kutatópontról készített hangfelvételt. Végh József ezen az ellenőrzésen elsősorban az egyes adatok társadalmi értékének megállapítására fordított nagy gondot, s ezt a munkát — véleménye szerint — a lehető legjobban meg is oldotta. Az egyes térképekhez adott jegyzeteket — elsősorban a nem nyelvész olvasók számára — hasznosnak és szükségesnek tartja, s még jobban ki kellene őket bővíteni, nem pedig elhagyni. Ugyanez a véleménye a szemléltetésről is.

Deme László kifejti, hogy Végh József atlasza módszerében gyakran tükrözi az ő elgondolásait, s így a Végh munkáját ért kifogások részben őt is érintik. Az összesítő térképeknek szerinte is az adatokat kell összesítenie, mégpedig hangtani helyzetekre bontva. Szubjektív jellegű hangszínlapok közzététele is elképzelhető — de külön lapokon. A jegyzeteket illetően Szépe György véleményéhez csatlakozik. Ha a szakemberek számára ezek nem is szükségesek feltétlenül, a laikus olvasót, sőt a nyelvatlasz-munkálatokban kevésbé jártas nyelvészt is bizonyos mértékig eligazítják, és így hasznosak. Hasonló a véleménye a szemléltetésről is, bár szerinte is lehetne még egyszerűbb, s gyakrabban kellene élni a rátétlapos megoldással. Imre Samu egyik megjegyzéséhez kapcsolódva, valószínűnek tartja, hogy Imre a szerzőt félreértette, s a hangszín egységén nem azt kell érteni, hogy egy községen belül nincs hangszínbeli ingadozás, hanem azt, hogy az ingadozás is szociális érvényű.

Végül Pais Dezső elnök tesz néhány megjegyzést az értekezéshez.

a) Nem látja elég világosan, hogy mennyiben megokolt a *helyi nyelvjárás*, *alnyelvjárás*, *nyelvjárás* fokozat felállítása.

b) Lőrinczéhez hasonlóan ő is nagyon sajnálatosnak tartaná, ha a nyelvjárás régi állapotát tükröző adatok valahogy elsikkadnának. Elképzelhetőnek tartja a gyűjtés során az idősebb korosztály tagjainak rendszeres kivallatását, így sok értékes tájnyelvi adatot menthetünk meg az elfeledéstől, azaz: a nyelvtörténeti szempontú gyűjtést nem háritaná el sem elvileg, sem gyakorlatilag.

c) A nyelvtörténeti jellegű jegyzetelést nem szabad túlságba vinni. Főképpen olyanokat nem szeretne látni a megjelenő munkában, amelyek a nyelvjárásra vonatkozóan nem sok tudnivalót nyújtanak, ellenben zavart kelhetnek, mint pl. a *sohun* alakra adott magyarázat.

Vég h József először a hozzászólóknak válaszol. *Imre Samunak* adott válaszában elmondja:

a) Az egyes adatok társadalmi értékének megállapításában mutatkozó következetlenségeket az ellenőrzés során nagyrészt kijavította.

b) A helyi nyelvjárás hangszínének egységéről mondottakat Imre — talán pongyola fogalmazás miatt — teljesen félreértette. Ebben a kérdésben pontosan az a véleménye, mint Demének.

c) A jegyzetek kérdésében egyelőre nem tud állást foglalni.

d) A szemléltetésben azért nem követte az adatok sorrendjét, mert az adatoknak megfelelő sorrendet zavarónak tartotta látás-pszichológiai szempontból, de ha a szakemberek úgy látják jónak, visszaállítja az eredeti sorrendet.

e) A fő- és melléktémák kiválasztása szempontjából a szemléltetést revízió alá fogja venni.

f) Az összesítő térképekről csak a kettős zárójelben szereplő adatokat hagyta el, s ez nem olyan nagy hiba, mint ahogy Imre feltűntette, de fontolóra veszi, hogy ezeket is felvegye-e az összesítő lapokra.

Gáldi Lászlónak a francia nyelvatlaszokra tett megjegyzésével egyetért. Véleménye szerint a mi atlaszgyűjtő munkánkban nincs különösebb jelentősége annak, hogy egyénenként felsoroljuk az adatközlők műveltségi állapotát, mert azokat az adatközlőket vizsgáljuk, akik megőrizték a hagyományos nyelvjárási állapotot. Más volna a helyzet egy falu nyelvének monografikus feldolgozása esetén.

Lőrincze Lajosnak azt a tanácsát, hogy csak az ellenőrzés során feljegyzett és az egyes térképen nem szereplő hangok (pl. *ǻ*) ne kerüljenek rá a térképre, elfogadja, de egyelőre nem látja, hogy e hangokat illetően milyen megoldással éljen. A kettős zárójeles alakoknak a szemléltetésben való feltűntetését szintén fontolóra veszi.

Benkő, Szépe és *Deme* hozzászólásával általában egyetért, de *Benkőnél* pozitívabban foglalna állást a nyelvjárashatárok kérdésében, a szemléltetést illetően pedig *Deme* álláspontját teszi magáévá. *Pais Dezső* elnöknek válaszolva kijelenti, hogy a *helyi nyelvjárás* — *alnyelvjárás* — *nyelvjárás* megkülönböztetést a nyelvatlasz-munkaközösség javaslatára tette. A nyelvtörténeti szempontú gyűjtésre vonatkozóan egyetértenek, gyűjtésében ő is így járt el.

Az opponensek jelentésére válaszolva *Vég h József* elismeri, hogy jogos *Bárczi Gézának* az a megjegyzése, mely a rajzok, fényképek teljes hiányát kifogásolja. Ezt az ellenőrzés alkalmával részben pótolta is. Utólag látja, hogy a gyűjtési jegyzőkönyvek közzététele igen hasznos volna, de az egész anyagra kiterjedő, megbízható gyűjtési jegyzőkönyvei nincsenek, gyűjtése első szakaszában ugyanis az egyes adatok eredetét — a nagyatlasz módszeréhez hasonlóan — ő sem jelölte. Az ebből a szempontból megbízható anyagot azonban az egyes térképekkel kapcsolatban jegyzetben közzé fogja tenni. *Bárczinak* ahhoz a megjegyzéséhez kapcsolódva, amely szerint — a jelölt nézetével ellentétben — az egyes nyelvjárási jelenségek határai pontosan nem állapíthatók meg, elismeri, hogy a dolgozatban található kategórikus kijelentése módosításra szorul, de továbbra is fenntartja azt a véleményét,

hogy számos jelenségnek (pl. *i*-zés, *ö*-zés, a *-vel*, *-hoz*, *-nál* rag nem illeszkedése stb.) a határai többé-kevésbé pontosan megvonhatók, különösen akkor, ha e jelenségeket felbontjuk. Majd Bárczi Gézának több részletmegjegyzésére válaszol.

Kálmán Béla opponensi jelentésével kapcsolatban néhány részletkérdésre ad felvilágosítást.

Az elnöknek arra a kérdésére, hogy kíván-e valaki még megjegyzést tenni, *Imre Samu* kér szót. Két megjegyzése van.

a) A jelölt *Deme László* feltevéséből kiindulva már igyekszik be is bizonyítani, hogy a dolgozatban a helyi nyelvjárások hangszínének egységéről mondottakat *Imre* félreértette, s meg is magyarázza, hogy ezt a részt hogyan kell értelmezni. *Imre* hangsúlyozza, hogy itt nincs szó semmiféle félreértésről, a fogalmazás is teljesen egyértelmű, világos. (Bizonyítékul felolvassa az értekezés kérdéses helyét.)

b) *Végh József* azt állítja, hogy *Imre* eltúlozta az összesítő térképek fogyatékoságait, s az általa hiányolt adatok mind kettős zárójelesek. Ezzel szemben *Imre* bebizonyítja, hogy csak egyetlen térképen (*hordó*) is több olyan főalak és egyszerű zárójeles alak van, melynek adata az összesítő térképekről hiányzik.

Gáldi László javasolja, hogy a meg nem jelenő térképek anyaga valami szótárszerű függelékben szintén láthasson napvilágot. Örömmel látná, ha *Végh József* szerkesztésében majdan elkészülne egy nyugat-magyarországi tájszótár.

Az opponensi jelentések és a hozzászólások alapján a bizottság a következő határozatot hozta: „Az értekezés hazai viszonylatban úttörő jellegű munka, amely nagy érdeklődésre tarthat számot a külföldi szakemberek előtt is. A munka páratlanul értékes, problémákban gazdag nyelvi anyagot tár fel. A jelölt bőséges tapasztalatokkal rendelkezik a nyelvjárások tanulmányozásában, jól ismeri munkaterületének elvi és módszertani kérdéseit, a hazai és a külföldi szakirodalmat. Bár térképezési eljárása jelen formájában nem minden szempontból kifogástalan — ez azonban, az első magyar nyelv-atlaszról lévén szó, szinte természetes —, s a térképekhez fűzött jegyzeteken is akad simítani való, a munka egyik legkiválóbb terméke az utóbbi idők magyar dialektológiai munkásságának.”

Mindezek alapján a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy *Végh József* részére a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

Összefoglalta :
Imre Samu
a bizottság titkára

AZ OSZTÁLY ÉLETEBŐL

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJA 1957-BEN

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY VEZETŐSÉGE 1957-BEN AZ ALÁBBI FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT :

- A külföldi kultúregyezményes tanulmányutakra és kiküldetésekre vonatkozó javaslatok.
- Az Irodalomtörténeti Intézet javaslata a könyvkiadás rendezésére.
- Javaslat a Magyar Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Társaság átszervezésére.
- Szótárak kiadási problémái. A Finn—magyar szótár kiadása.
- Az Osztály 1957. évi könyvkiadási terve. A könyv- és folyóiratkiadással kapcsolatos észrevételek.
- A brüsszeli világkiállítás tudományszakjainkat érintő forgatókönyve.
- A Magyarországi Latinság Szótára további munkálatai.
- A Klasszika-filológiai Bizottság javaslata a humanizmusra vonatkozó magyar és lengyel kutatások közös publikációjára.
- Az 1957 évre javasolt kongresszusok terve.
- Az Osztály 1957. évi nagygyűlési előadásainak programja.
- Az idegen nyelvű oktatás kérdései az egyetemeken. (A Művelődésügyi Minisztérium javaslatának megvitatása.)
- Az 1957. évi felolvasó ülések rendje.
- Az Irodalomtörténeti Intézet beszámoló jelentése.
- Az 1957. évi költségvetéssel összefüggő kérdések.
- Az Irodalomtörténeti Bizottság megalakítása.
- Lakó György lev. tag beszámolója a VIII. Nemzetközi Nyelvész Kongresszusról.
- Hazai kongresszusok, konferenciák 1958-ban.
- Az országos ősnymtatvány katalógus vidéki munkálatai.
- Jelentés a Varsóban tartott orientalisztikai konferenciáról. (Fekete Lajos)
- Az osztályvezetőségi beszámoló vázlatának megvitatása.
- Az 1957. évi nagygyűlés értékelése.
- Az Osztályhoz tartozó tudományos bizottságok és szerkesztőbizottságok felülvizsgálása.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY FELOLVASÓ ÜLÉSEI 1957-BEN

- Marót Károly : A szirének (székfoglaló).
- Lakó György : Szinnyi József emlékezete. Kálmán Béla : Szinnyi és a magyar néprajzkutatás. (Születésének 100. évfordulója alkalmából.)
- Bóka László : Ányos Pál emlékezete. (Születésének 200. évfordulója alkalmából.)

Németh Gyula : Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban.
Ligeti Lajos bevezetésével beszámoló három orientalistánk mongóliai útjának eredményeiről.

N. A. Baszkakov (vendég) : A török nyelvek tanulmányozása a Szovjetunióban.

Nagygyűlés 1957. XII. 15—19.

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK 1957-BEN

Antal László „A fonéma fogalmának tisztázásához” c. kandidátusi értekezés.

Dobossy László „Romain Rolland” c. kandidátusi értekezés.

Hexendorf Edit „A szellemi műveltségre vonatkozó magyar nyelvi kifejezőképesség kialakulásának kezdetei” c. kandidátusi értekezés.

Kálmán Béla „A manysi nyelv orosz jövevényszavai” c. doktori értekezés.

Pálffy Endre „Haladó román irodalmi irányzatok a XIX. sz. második felében” c. kandidátusi értekezés.

Kardos Pál „Nagy Lajos élete és művei” c. kandidátusi értekezés.

Tóth Dezső „Vörösmarty Mihály” c. kandidátusi értekezés.

Nemeskürty István „Bornemisza Péter” c. kandidátusi értekezés.

B. Lőrinczy Éva „Az s ~ -cs képző és a vele alakult képzőbokrok története az ómagyar kor végéig” c. kandidátusi értekezés.

Harmatta János „A durai párthus nyelvemlékek” c. doktori értekezés.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1957-BEN MEGJELENT KIADVÁNYAI

Nyelvtudomány

Gáldi László : A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában.

Beke Ödön : Mari szövegek.

Bálint Sándor : Szegedi tájszótár I. II.

Nyelvtudományi Értekezések sorozatában :

11. Melich János : Dolgozatok.

12. Bánhidi Zoltán : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete.

13. Berrár Jolán : Fejezetek határozó ragjaink élettörténetéből.

14. Tompa József : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe.

Szótárak

Halász Előd : Német—magyar, Magyar—német szótár.

Országgh László : Angol—magyar, Magyar—angol szótár.

Halász Előd : Magyar—német általános szótár.

Sövény Aladár : Magyar—koreai szótár.

Országgh László : Angol—magyar kéziszlóár.

Irodalomtudomány

Mikszáth Kálmán Összes művei III., V., VI., VII., X.

Hatvany Lajos : Igy élt Petőfi IV., V.

Kardos Tibor : Renaissance tanulmánykötet.

Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában (új kiadás).

Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály.

Irodalomtörténeti Füzetek:

9. Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez.

10. Eckhardt Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből.

11. Gergely Pál: Arany János és az Akadémia.

12. Baránszky Jób László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye.

Új Magyar Múzeum:

Hegedüs Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai.

Zenatudomány

Zenatudományi tanulmányok V., W. A. Mozart emlékére.

Magyar Népzene Tára I. (Gyermekjátékok) (új kiadás).

Zenatudományi tanulmányok VI. Kodály Zoltán 75. születésnapjára.

Acták, Folyóiratok

Acta Linguistica VI. 4.

Acta Litteraria I. 1—4. 1957.

Acta Orientalia V. 3., VI. 1—3., VII. 1.

Acta Antiqua III. 4., IV. 1—4., V. 1—4.

Studia Slavica II. 1—4., III. 1—4.

Osztályközlemények X. 3—4., XI. 1—4.

Nyelvtudományi Közlemények LVIII. kötet 1956. évf., LIX. köt. 1957. évf.

Magyar Nyelv LII. 4., LIII. 1—2., 3—4.

Magyar Nyelvőr 1956. 4., 1957. 1., 2., 3., 4.

Irodalomtörténeti Közlemények 1956. 4., 1957. 1—2., 3.

Irodalomtörténet 1957. 1., 2., 3.

Filológiai Közöny 1956. 3., 4., 1957. 1. 2.

Irodalmi Figyelő 1956. 4., 1957. 1., 2—3.

Magyar Könyvszemle 1957. 1., 2., 3. 4.,

Antik Tanulmányok III. 4. IV. 1—2. 3—4.

A NYELVTUDOMÁNY TERÜLETÉN MŰKÖDŐ BIZOTTSÁGOK MUNKÁJA

Nyelvtudományi Főbizottság

A nyelvészeti kutatásoknak az 1958. évi kultúregyezménybe való bekapcsolása.

Reguly Antal vót népköltési gyűjtésének kiadása.

Az 1958. évi kiadványterv és távlati könyvterv összeállítása.

Javaslat készítése a brüsszeli világkiállítás nyelvészeti vonatkozású anyagára.

A Petőfi-szótár szerkesztésével kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések megvitatása.

Az Új Magyar Tájszótár elvi kérdéseinek megvitatása.

Gárdonyi Sándor aspiráns disszertáció-vázlatának megvitatása.

Imre Samu

a Főbizottság titkára

Helyesírási Főbizottság

A Főbizottságnak a helyesírási kézisztár munkálatainak megindítására irányuló törekvéseit siker koronázta: az I. Osztály és az MTA elnöksége a szótár tervét elfogadta, megalakult a szótár szerkesztőbizottsága, s az Akadémiai Kiadó a szerkesztőkkel meg is állapodott a kiadás feltételeire nézve. A bizottságnak az a szándéka, hogy 1960 végére a kb. 50 éves helyesírási kézisztárt megjelenteti.

A kézisztárt előkészítő tevékenységen kívül a Főbizottság képviselője részt vett a földrajzinév-bizottság, továbbá az állattani műszavak helyesírását megállapító bizottság munkájában, számos, a közönség köréből érkező kérdésre válaszolt, szakfolyóiratokban cikkeket jelentetett meg.

Fábián Pál

a Főbizottság titkára

Finnugor Bizottság

Zsirai Miklós kézirati hagyatékának ügye.

Hajdú Péter beszámolója a Szovjetunióba tervezett expedíció állásáról. A bizottság ismételten leszögezte, hogy a nyelvrokonaink közé tervezett expedíciót fontosnak és sürgősnek tartja.

A finnugor kongresszus elhalasztása és jövőbeni terve.

Az 1958. évi és a távlati könyvterv összeállítása.

Orientalisztikai Bizottság

Az Enciklopédia részére kidolgozott átírási rendszer megvitatása Uray Géza ismertetése alapján.

A varsói és müncheni orientalisztikai kongresszus és a kiküldendő magyar delegáció személyi kérdései.

Ligeti Lajos beszámolója három fiatal kutató (Kara György, U. Kóhalmi Katalin és Róna Tas András mongóliai tanulmányútjáról, valamint Csongor Barna kínai utazásáról).

A bizottság tudomásul veszi Czeglédi Károly bejelentését, hogy Abdulászít szudáni egyetemi hallgató személyében az egyetem arab lektort kapott.

Szótári Főbizottság

A kultúregyezményes (cseh, lengyel, román) szótárak szerkesztési és kiadási kérdései. E szótárak ügyében külföldön tárgyalásokat folytató delegációk jelentései.

A Finn—magyar szótár szerkesztésének és kiadásának problémái.

A Magyar—latin és Magyar—olasz szótár tudományos terve.

A Kézisztár sorozatban megjelent olasz, szerb—horvát és spanyol szótárak kérdései.

A Főbizottsághoz benyújtott szótári tervek és javaslatok.

A Főbizottság ezenkívül megvitatott minden olyan szótári vonatkozású kérdést (a Szótári Főbizottság szerepe az új kiadói helyzetben, külföldi tudósok meghívásának kérdése, 1958. évi kiadási terv stb.), amelyben az Osztály, az Akadémiai Kiadó vagy más hivatalos szerv a Főbizottság állásfoglalását, illetve döntését kérte.

Belső Ferenc

a Főbizottság előadója

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET VEZETŐSÉGE 1957-BEN AZ ALÁBBI FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT

Az Intézet 1958. évi és távlati kiadványterve.
 Az intézeti folyóiratok, az Irodalmi Figyelő és az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztésének kérdései.
 Javaslat a külföldi kultúregyezményes kiküldetésekre.
 Romániai Arany-ünnepségek.
 Az Intézet kiadványsorozatainak problémája.
 A bibliográfiai osztály megszervezése.
 Az akadémiai nagygyűléssel kapcsolatos feladatok.
 Az Intézet beruházásai a következő három évre.
 A szeptember 30-i intézeti értekezlet határozatai és azok végrehajtása.
 Irodalomelméleti konferencia terve.
 Az egyes osztályok munkatervének kiegészítése.
 A bibliográfiai osztály 1958. évi és távlati terve.

ZENETUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG

Bartha Dénes beszámolója a párizsi Mozart-kongresszus résztvevőinek a magyarországi zenetudományi kutatások iránti nagy érdeklődéséről, valamint a Haydn összkiadásban való részvételéről.
 Vécsey Jenő ismertetése az Országos Széchényi Könyvtár zenei gyűjteményének állapotáról. Az 1956. októberi események során a gyűjtemény megsérült, a kottákat számos repesz szakította meg, melyeket nem minden esetben lehet restaurálni.
 A Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium két munkatársa nevében Pethes Iván kéri, járjon közbe a Főbizottság az ideai anyagi támogatás megteremtésében, hogy a munka ebben az évben is folytatódhasson. A Főbizottság javasolja a szerkesztőbizottságnak, hogy levélben értesítse a központi munkálatok párizsi titkárságát, hogy pénz hiányában ez évben nincs lehetőség a munka folytatására.
 Az 1958. évi és a távlati zenetudományi könyvek kiadási terve.
 Az 1958. évi kongresszus és a Haydn év (1959) előkészítése.

KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁG

Az Acta Antiqua és az Antik Tanulmányok kiadásának problémája.
 A görög—magyar szótár szerkesztési munkálatai.
 A Magyarországi Latinság Szótárának ügye.
 Az egyetemi latin—görög oktatás kérdései.
 A Juhász László által szerkesztett Bibliotheca Scriptorum... c. sorozat folytatásának terve.
 A görög szavak és nevek latinbetűs átírásának megvitatása Harmatta János és Deme László megjegyzései alapján.
 Az 1958. évi és a távlati kiadványterv.
 A nagygyűléshez kapcsolódó klasszika-filológiai munkakonferencia tematikájának megbeszélése.
 Borzsák István beszámolója az 1957. április 23—26-án Libliceben (Csehszlovákia) tartott klasszika-filológiai kongresszusról. A Főbizottság a jelentést tudomásul veszi és külön foglalkozik a népi demokráciák és a Szovjetunió ókor-kutatásának összehangolására és a nemzetközi

tudományos kapcsolatoknak intenzívebbé tételére irányuló kongresszusi határozattal.

KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG

A Szovjetunió és népi demokráciák nemzeti könyvtárainak varsói konferenciája referátumai.

Az 1945—1954. év ciklikus bibliográfiájának ügye.

A szakbibliográfia koordináció kérdései.

A külföldi folyóirat lelőhely bibliográfiájának előkészítő munkálatai.

A nagyobb egyházi könyvtárak állományának rendezése.

A tudományos könyvtárak problémáinak megvitatása.

I. A társadalomtudományok könyvtárainak problémái.

II. A természettudományok és műszaki tudományok könyvtárainak problémái.

III. A tudományos könyvtárak két főcsoportjának közös ügyei.

György József
a Főbizottság előadója

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK 1957-BEN

Kiemelkedő tudományos teljesítményért

Harmatta János a nyelvészeti tudományok doktora .	5000,— Ft
Hegedűs Lajos a nyelvészeti tudományok kandidátusa	4000,— Ft
Domokos Pál Péter középiskolai zenetanár	3000,— Ft
József Farkas az irodalomtudomány kandidátusa . . .	3000,— Ft
Mészöly Gedeon a nyelvészeti tudományok doktora .	5000,— Ft
Nemeskürty István az irodalomtudomány kandi-	
dátusa	2000,— Ft
Tóth Dezső az irodalomtudomány kandidátusa	3000,— Ft
Vécsey Ernő az OSzK Zenei Osztályának vezetője . . .	3000,— Ft
Zolnai Béla az irodalomtudomány doktora	5000,— Ft

Tudományszervező munkásságért

Kőhalmi Béla az irodalomtudomány kandidátusa . . .	4000,— Ft
Garamvölgyi József az I. Osztály szaktitkára	3000,— Ft
Falvy Zoltán zenetudományi előadó	2000,— Ft

KÜLFÖLDI KIKÜLDETÉSEK ÉS TANULMÁNYUTAK 1957-BEN

Nyeletudomány

Ligeti Lajos akadémikus, Német Szövetségi Köztársaság

Németh Gyula akadémikus, Német Szövetségi Köztársaság

Fekete Lajos lev. tag, Német Szövetségi Köztársaság

A magyar delegáció tagjai voltak a müncheni nemzetközi orientalisztikai kongresszuson.

Ligeti Lajos akadémikus, Törökország

Németh Gyula akadémikus, Törökország

Hazai György, Törökország

Részvétel az isztambuli török nyelvészeti kongresszuson.

Czeglédy Károly kandidátus, Lengyel Népköztársaság

Fekete Lajos lev. tag, Lengyel Népköztársaság

Részvétel a varsói orientalisztikai kongresszuson.

Lakó György lev. tag, Norvégia

Hegedüs Lajos kandidátus, Norvégia

Részvétel az oslói nemzetközi nyelvészeti kongresszuson.

Bárcezi Géza akadémikus, Lengyel Népköztársaság

Kovács Ferenc kandidátus, Lengyel Népköztársaság

Propper László, Lengyel Népköztársaság

A lengyel—magyar szótár ügyeinek megbeszélésére kiküldött akadémiai csoport.

Róna Tas András, Mongólia

Kóhalmi Katalin, Mongólia

Kara György, Mongólia

A Mongol Népköztársaságban járt orientalisztikai csoport tagjai.

Hadrovics László lev. tag, Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság

Kiss Lajos a Népzenekutató Csoport tagja, Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság

Részvétel a Folklór Egy. Szöv. kongresszuson.

Hegedüs Lajos kandidátus, Finnország

Tompa József kandidátus, Német Demokratikus Köztársaság

Gárdonyi Sándor aspiráns, Német Demokratikus Köztársaság

Csongor Barnabás sinológus, Kínai Népköztársaság

Hajdú Péter, Német Szövetségi Köztársaság

Király Péter kandidátus, Lengyel Népköztársaság, Bolgár Népköztársaság

Fónagy Iván kandidátus, Svájc

Czeglédy Károly kandidátus, Ausztria

B. Nagy Sándorné kandidátus, Bolgár Népköztársaság

Juhász József tud. munkatárs, Szovjetunió

Hajdú Péter kandidátus, Szovjetunió

Radanovics Károly aspiráns, Szovjetunió

Tamás Lajos lev. tag, Román Népköztársaság

Lőrincze Lajos kandidátus, Román Népköztársaság

Hegedüs Lajos kandidátus, Csehszlovák Köztársaság

Irodalomtudomány

Keserű Bálint aspiráns, Román Népköztársaság

Somogyi Sándor aspiráns, Román Népköztársaság

Szabolcsi Miklós tudományos munkatárs, Román Népköztársaság

Waldapfel József lev. tag, Szovjetunió

Szenci Miklós kandidátus, Szovjetunió

Tóth Dezső kandidátus, Lengyel Népköztársaság

Szauer József kandidátus, tud. osztályvezető, Csehszlovák Köztársaság

Sziklay László kandidátus, Csehszlovák Köztársaság

Rejtő István tudományos munkatárs, Csehszlovák Köztársaság

Kardos Tibor lev. tag, Csehszlovák Köztársaság

Klasszika-filológia

ifj. Horváth János doktor, Lengyel Népköztársaság

Borzsák István kandidátus, Csehszlovák Köztársaság, Prága. Klasszika-
 filológiai Kongresszus
 Trencsényi Waldapfel Imre lev. tag (részvétel a varsói Cicero kongressz-
 szuson)
 Maróti Egon kandidátus (részvétel a varsói Cicero kongresszuson)

Zenetudomány

Vikár László aspiráns, Szovjetunió, Korea, Kína, Csehszlovák Köz-
 társaság
 Siffert György, Csehszlovák Köztársaság
 Falvy Zoltán, Csehszlovák Köztársaság
 Az előző évek összefoglalásait kiegészítve :
 Bartha Dénes és Szabolcsi Bence 1956-ban részt vett a Bécsben és
 Prágában rendezett Mozart-kongresszuson ; Bartha Dénes ezenkívül
 részt vett a párizsi Mozart-kongresszuson is, míg Falvy Zoltán 1956-ban
 Ausztriában végzett kutató munkát.

Könyvtartudomány

Moravek Endre, Ausztria

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI

I. N. Iszanbajev finnugor nyelvész kandidátus, Szovjetunió
 K. J. Majtinskaja, a Szovjetunió Tud. Akad. Nyelvtudományi Intézetének
 tudományos főmunkatársa
 O. N. Trubacsov, a Szovjetunió Tud. Akad. Nyelvtud. Int. tudományos
 főmunkatársa
 N. A. Baszkakov, a nyelvtudományok doktora, tudományos főmunkatárs,
 Zuzana Adamova kutató, Csehszlovák Köztársaság
 Ulrich Bamborschka nyelvész, Német Demokratikus Köztársaság
 Oleg Rossijanov kandidátus, a Gorkij Világirodalmi Intézet munkatársa
 Moszkva
 Sinor Dénes cambridgei egy. tanár, Anglia
 Kazimierz Wyka lev. tag, egy. tanár, a Lengyel Irodalomtört. Int.
 igazgatója
 Joachim Boeckh professzor, a berlini Tudományos Akadémia Irodalom-
 történeti csoportjának vezetője és Ingeborg Geserick dr. asszisztens,
 Német Demokratikus Köztársaság
 Jan Mišianik a Szlovák Irodalomtört. Intézet igazgatója, Csehszlovák Köz-
 társaság

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY AZ ALÁBBI SZERZŐKET RÉSZESÍTETTE PRÉMIUMBAN 1957-BEN

Pusztai István : A Birk-kódex nyelvi feldolgozása
 U. Kőhalmi Katalin : A belső-ázsiai lovasnomádok nyila
 Róna Tas András : Az ó-tibeti Krónika adományozási listájának
 terminológiája
 Magdics Klára : A magyar hanglejtés kérdéséhez
 Nagy J. Béla : A magyar helyesírási szótár

- Radanovics Károly: Obi-ugor, lapp határozókról
 Diószegi Vilmos: A magyar samánjelölt tudomány kapása
 Csapodi Csaba: A XVI—XVIII. századi elbeszélő források annotált bibliográfiája
 Szij Rezső: Szenczi Molnár Albert és baráti köre
 Pogány Péter: A váci énekeskönyv és a váci nyomdászat
 Nagyrévi György: A Petőfi hagyomány, a Petőfi kultusz 1867-ig
 Demeter Tibor: A magyar népköltészet idegen nyelven (I. népmesék)
 Szekeres László: Jókai és Petőfi szakítása
 Sáfrány Györgyi: Az Arany évfordulóval kapcsolatos munkák
 Gergely Pál: A Bartók hagyaték feldolgozása
 Schulek Tibor: A XVI—XVII. sz. nyomtatott énekeskönyveire vonatkozó újabb adatok
 Székely Dániel: Petőfi bibliográfia
 Hegedűs András: Adalékok Arany János életrajzához
 Bene Sándor: Arany János: Elveszett alkotmány forrásaihoz
 Pogány Péter: A váci ponyvák (M. Gottlieb)
 Demeter Tibor: A magyar irodalom külföldi bibliográfiája
 Román János: Lamennais: Paroles d'un croyant c. művének eddig ismeretlen magyar fordítása
 Nahóczky Emil: Vercors és a modern francia regény
 Lakits Pál: Chatelaine de Vergi c. ófrancia verses elbeszélés forrásai és stílusa
 Nagy Sándor: Jókai humora
 Domokos P. Péter: A Magyar Psalterium Havasalföldön a XIV. században.
 Mészáros Ede: Latin történeti mondattan
 Pozsonyi Erzsébet: Forradalmi röplapok és gúnyiratok 1848-ban
 Horváthné Varsányi Livia: A könyvtári statisztika módszere és története
 Orosz Gábor: Német és francia nyelvű cikkei s a modern könyvtári eljárások ténen kifejtett munkája
 Domanovszky Ákos: A nagybetű a nagykönyvtárak katalógusaiban.
 A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1957-ben kutatási prémiumra összesen 38 900,— Ft-ot fizetett ki.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1957. ÉVI CÉLHITELÉNEK
 INTÉZETEK ÉS TÉMÁK SZERINTI FELOSZTÁSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

- II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Ady-kutatások.
 Az 1918—19-es forradalmak irodalma.
 III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Jókai Mór összes műveinek bibliográfiája.
 IV. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Irodalomtörténeti vonatkozású anyagok kutatása az Országos Levéltárban (XVI—XVIII. sz.).
 Német Filológiai Tanszék
 Heine műveinek magyarországi bibliográfiája.

Olasz Filológiai Tanszék

Az olasz Risorgimento és romantika problémái.

I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Az akadémiai nagyszótár gyűjtési munkálatai.

II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Az új magyar tájszótár anyaggyűjtése.

I. sz. Finnugor Tanszék

Reguly-szótár (a kihalt szigvai osztják nyelvjárási anyag feldolgozása).

II. sz. Finnugor Tanszék

Mari szótár.

Szláv Filológiai Tanszék

Szlovák nyelvtörténeti szótár.

Török Filológiai Tanszék

A magyarországi török hódoltság török iratainak fényképmásolatban való gyűjtése.

Belső-ázsiai és Kelet-Ázsiai Tanszék

Mongol szövegkiadás.

Bibliográfia.

Görög Filológiai Tanszék

A görög—magyar szótár munkálatai.

Latin Filológiai Tanszék

A magyarországi középkori latinság szótára.

Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Csokonai hagyatékának kritikai kiadása II—IV. kötet.

A XVIII—XIX. századi debreceni diákköltészet anyagának gyűjtése és rendezése (1780—1830).

A XX. sz. debreceni irodalmi élet kutatása (Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, a főiskolai és középiskolai ifjúság viszonya a Nyugat-mozgalomhoz).

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Az új magyar tájszótár adatgyűjtése.

Nyelvjárási gyűjtés és nyelvjáráskutató képzés.

Tudományegyetem, Szeged

Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Juhász Gyula művei kritikai kiadása.

Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola

Zenetudományi Tanszék

A középkori magyar többszólamúság emlékeinek összegyűjtése és kiadásra előkészítése.

A XIX. századi magyar műdal emlékeinek jegyzékbevétele és leltározása.

A XVI—XVII. századi halottas énekek élő népi változatainak módszeres felkutatása és összegyűjtése.

A volt Esterházy Levéltár (Nemzeti Múzeum) okmánytárából a zenei vonatkozású oklevelek regestaszerű feldolgozása.

*A Népművelési Minisztérium intézményei***Országos Széchényi Könyvtár**

Az 1705—1919. időszak nemzeti folyóirathibliográfiájának munkálatai (folytatólagosan).

A Szabó-Hellebrant : Régi Magyar Könyvtár új kiadásának munkálatai (folytatólagosan).

A Magyar Nemzeti Bibliográfia 1945—1954. időszakának lezárást megelőző munkálatai (az anyag hiányainak összegyűjtése, az anyag egyesítése).

Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattári katalógusának munkálatai (folytatólagosan).

Írás-, könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténeti kutatások (folytatólagosan).

Egyházkerületi Nagykönyvtár, Sárospatak

A magyar népköltési irodalom katalógusa.

Református Levéltári Központ

Irodalommal foglalkozó református prédikátorokra vonatkozó adatok gyűjtése.

Petőfi Irodalmi Múzeum

Petőfi-kutatások.

1957-ben a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály által támogatott intézmények összesen 275 800 Ft-ot használtak fel.

A munkatársak segítségével
összeállította :
Hopp Lajos

RÖVID BESZÁMOLÓ A SZOVJETUNIÓBAN TETT TANULMÁNYUTAMRÓL

Az 1957—58. évben (okt. 5—jan. 14) három és fél hónapot töltöttem a Szovjetunióban elsősorban azért, hogy az élő vogul vagy manysi nyelvet tanulmányozzam. Arra nem volt alkalmam, hogy a manysik lakóterületére, az Uralon túlra is elmenjek. A rendelkezésemre álló időből majdnem három hónapot Leningrádban töltöttem, mintegy tíz napot Moszkvában, ötöt pedig Tartuban és Tallinnban.

1. Moszkvában a Szovjet Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetében többször tettem látogatást. Megismerkedtem a dialektológiai csoport néhány tagjával és vezetőjével, Avanyeszov professzorral. Tőlük a nagyorosz nyelv-atlaszra vonatkozólag nyertem értékes értesüléseket. Ezeket egy cikkben foglaltam össze, amely előreláthatólag a Nyelvőrben jelenik meg. A moszkvai állami levéltárban, a Szovjet Tud. Akadémia leningrádi levéltárában, valamint a leningrádi Szaltikov—Scesdrin közkönyvtár kéziratárában mintegy húsz kéziratot XVIII. századi és XIX. sz. eleji manysi és részben chanti szójegyzéket másoltam le.

Tartuban meglátogattam az egyetem finnugor és észt nyelvészeti tanszékét, részt vettem és fölszóltam az Emakeele Selts (észt nyelv tudományi társaság) ülésén, megtekintettem a kéziratot anyagokat. Tallinnban az Észt Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Intézetében jártam, tájékozódtam munkájukról. Mivel nagyobb könyvajándékot is kaptam mindkét észt városban, az újabb észt nyelvészeti irodalomról ismertetést írok a NyK-be. Mind Észtországban, mind Leningrádban és Moszkvában az egyes intézmények vezetői, az idősebb és fiatalabb tudós nemzedék részéről a legnagyobb előzékenységet, barátságot tapasztaltam.

2. Tanulmányutam fő célja azonban az élő manysi nyelv tanulmányozása volt. Leningrádban igen kedvező körülmények közé kerültem, mert kiderült, hogy egy végzett aspiráns és egy, a Herzen-intézetben (pedagógiai főiskola) működő pedagóguson kívül kilenc olyan manysi nemzetiségű főiskolai hallgatóval találkozhattam, akik még jól tudták anyanyelvüket. Mivel szorgalmi idő volt, csak az esti órákat használhattam föl a velük való beszélgetésre és a nyelvi följegyzésekre. Az orosz tolmács szerepére Bereczky Gábor, a leningrádi egyetem magyar lektora vállalkozott, aki jó orosz nyelvtudásával kiegészített, ha valahol megrekedtem, és tolmácsi tisztét hűségesen viselte egész leningrádi tartózkodásom alatt. A följegyzéseket általában szállodai szobámban végeztem. Novemberben kaptam kölcsönbe magnetofont Diószegi Vilmostól, az akkor is Leningrádban tartózkodó néprajzkutatótól, majd a hónap végén beszereztem magamnak is egyet. Így azután szövegeim jelentős részét szalagra is vettem. Kettő kivételével valamennyi adatközlőm hangját is sikerült megörökítenem. Némelyik igen bátor volt a mikrofon előtt, mások viszont, még a legjobb adatközlők is, nagy lámpalázzal küszködtek. Adat-

közlőim nyelvjárási megoszlása a következő volt: az északi nyelvjárás területéhez tartozott 9 (ebből 4 a szoszvai, 2 a szigvai, 3 az obi nyelvjáráshoz), kettő pedig a keleti nyelvjárás területéhez tartozó jukondai nyelvjáráshoz.

A múlt században és a századfordulón a nagy kutatók: Reguly, Ahlqvist, Munkácsi és Kannisto bejárták a manysi nyelvterület nagy részét és igen gazdag nyelvtani, szótári és szöveganyagot hoztak haza. Különösen Kannisto több, mint öt éves ott-tartózkodása alatt szinte minden manysi családot személyesen megismert. Mégis van két kisebb nyelvjárás, az obi és a jukondai, amelyről eddig semmiféle tudományos följegyzés sincsen. Az obi nyelvjáráshoz van ugyan Steinitznek anyaga (vö. Wog. Vok. 2. l. 2. jegyz.), de ezt még nem tette közzé.

Mivel Munkácsi és Kannisto főképpen az idősebb nemzedéktől gyűjtött, az én adatközlőim pedig szükségszerűen az ifjabb korosztályból kerültek ki, Munkácsi és az én följegyzéseim között valójában nem 70, hanem száz év a különbség. Így természetesen nekem kevés szövegem van a hagyományos népköltészet régebbi műfajaiból, viszont jegyeztem föl lírai és táncdalokat meg vegyes tartalmú, a mindennapi életből vett prózát, ami az élő, beszélt nyelvet jobban tükrözi. Érdekes szint ad még szövegeimnek, hogy egy 20 éves költőtől, Sesztalov Ivántól is jegyeztem föl mintegy 30 költeményt.

Mivel még nem tudtam minden szövegemet letisztázni, csak hozzávetőlegesen közölhetem, hogy kb. 150 füzetlapnyi szöveget jegyeztem föl. Ezeknek jelentékeny része szalagon is megvan. A fordítás hasonló terjedelmű, a magyarázatok mintegy 20 lapra terjednek. A szövegek fordítással és jegyzetekkel, rövid előszóval kb. 10—12 íves füzetet tennének ki.

A szövegek nyelvjárási eloszlása nagyjából a következő: szigvai 55, szoszvai ugyanennyi, obi 12, jukondai 20 füzetlap.

A szalagra fölvelt dallamok száma 30 körül van. A találós mesék nélkül kb. 80 szöveg műfajok szerint a következőképpen oszlik meg:

Sorsének	15
Hősének-töredék	1 (prózában)
Medveünnepi színjáték	2
Eskü- és átokének	2
Lírai ének és táncdal	8
Lírai versek (Sesztalov)	28
Mese	10
Életrajzi, néprajzi prózai szöveg	10
Találós mese	40

A szöveggyűjtésen kívül végeztem nyelvtani gyűjtést is főképpen a két eddig ismeretlen nyelvjáráshoz, az obiból és jukondaiból. Nagyjából Munkácsi nyelvtani vázlatai alapján e két nyelvjáráshoz följegyeztem a névszók, névmások és igék ragozásának paradigmáit. Ez volt a legfárasztóbb munka adatközlőim számára. Igyekeztem a lehetőségekhez mérten az igekötőket, határozószókat és névutókat is kikérdezni.

Hogy a magánhangzórendszerrel minél jobban tisztába jöjjek, a szigvai, obi és jukondai nyelvjáráshoz végigkérdeztem a Steinitz Wog. Vok.-ban előforduló mintegy 600 szót. Ezenkívül a két szigvai adatközlőtől följegyeztem Lehtisalo könyve alapján a rénszarvastenyésztés szókincsét, egytől pedig a Szilasi-féle szójegyzéket (NyK. XXV). Még ezenkívül is végeztem alkalmi szerű szógyűjtést, mivel adatközlőim ezt a munkát végezték legszívesebben

Így a szövegeimben is előforduló szavakat is beleszámítva, nagyon hozzávetőlegesen 7—8 ezerre becsülöm szóanyagomat, amelynek jelentékeny része több és igen gyakran valamennyi általam tanulmányozott nyelvjárásból megvan. A tőlem följegyzett szavak közül százon fölül van azoknak a száma, amelyek az eddig könnyen hozzáférhető források közül (Ahlqvist szójegyzéke, Szilasi, Csernyecov, Steinitz) egyikben sincsenek meg. Az természetesen valószínű, hogy nagy részük megtalálható Kannisto kéziratosszótári anyagában.

Személyes megfigyeléseim és perdöntő bizonyítékként szalagjaim azt hiszem, hogy bizonyos, eddig többé-kevésbé vitás, a hangszínre és időtartamra vonatkozó kérdést eldöntenek majd.

A mássalhangzók köréből a palatalizált szibilánst Munkácsi *š*-nek, Kannisto következetesen *ṣ̌*-nek jelöli. Lakó szerint (ÉMNy. 21—2) ez a hang inkább *š*. Bennem számos adatközlőnél tett megfigyelésem alapján az a meggyőződés alakult ki, hogy a jukondai nyelvjárásban mindig *ṣ̌*, az északiban azonban az *š* és *ṣ̌* a két határérték, és ezen belül szabadon variálódik még ugyanannál az adatközlőnél is. Szoszvai adatközlőim szinte mindig *š*-et mondtak, a szigvaiak és obiak vegyesen *š*-et és *ṣ̌*-et, illetve a kettő közti hangot. Zöngétlen mediák és lenisek Kannisto szerint a Szo. nyelvjárásban általánosak. Én leggyakrabban obi adatközlőimtől hallottam, ott még néha zöngésen is, de a szoszvai és szigvai manysiktól csak nagyritkán. A *w* (β) hangot szó kezdetén gyakran, sőt néha szó belsejében is mássalhangzó után labiodentálisan ejtik, de mégsem azonos a magyar labiodentális *v*-vel, mert az alsó ajak belső fele csak nagyon lazán érinti a felső fogsort. Az így ejtett hang akusztikai benyomása inkább *w*.

A szigvai nyelvjárásnak újabb fejleménye lehet, mert az eddigi kutatók sehol sem emlékeznek meg róla, hogy a *k* hang palatalis magánhangzó előtt olyan erősen palatalizálódik, hogy ejtése majdnem *t'*: pl. *k̄èr* 'vas'; *k̄énás* 'kelő tézsta'; *k̄in* 'a nőtestvér férje' stb. Az *l* hang ejtése változó. Az északiban tetszőleges variánsként gyakran hallani oroszos *l*-et is. A jukondai nyelvjárásban azonban három *l* fonéma van: *l*, *l̄*, *l'* (pl. a *lax* 'dobni', *loutax* 'mosni', *l̄ax* 'ék'), ezek egymástól jól megkülönböztethetők. Az obi nyelvjárásban a palatalizált *l* mindig spirantikus, tehát *l'*, a palatalizálatlan azonban megfigyeléseim szerint csak *l* előtt.

A magánhangzórendszert Steinitz jól ismerte föl az északi nyelvjárásban, megállapításait tapasztalataim is a legtöbbször igazolták. Az obi nyelvjárásban azonban a kvantitás gyakran nagyon nehezen észlelhető. A nyílt szótag rövid magánhangzója az északi nyelvjárás területén körülbelül olyan hosszú, mint a zárt szótag hosszú magánhangzója.

Megfigyeléseim közben egy érdekes fonetikai-ritmikus törvényre jöttem rá: rövid zárt szótagban a szótagzáró magánhangzó rendszerint félhosszú: pl. Szi. *sořx*, 'цыпок (egy lazacfajta)', *t̄un̄rā* 'tundra', Ob = *sovjā* 'rénirha', *t̄yj̄t* 'hó', de *t̄yj̄t* 'egy szanfajta'.

3. Most még röviden jellemzem az obi és jukondai nyelvjárást. Az obi nyelvjárás közel áll ugyan a többi északi nyelvjáráshoz úgyannyira, hogy könnyűszerrel megértik egymást. Van azonban számos hangtani és szókinésbeli eltérés köztük. Az obi manysik száma 500 körül van. Kilenc faluban élnek Berjozovtól délre az Ob és mellékágai mellett mintegy 70 km hosszúságban és 20 km szélességben. A faluk északról és nyugatról orosz, keletről és délről chanti falvakkal határosak. Az obi manysik jelentős része chanti nyelven is beszél. Hangtanilag megkülönbözteti őket a szoszvai nyelv-

járástól a spirantikus *ɹ'* megléte, az *ʃ* fonéma, valamint a labialis *kw*, *ɣw* hiánya. Az utóbbi a legfeltűnőbb az infinitivus végződésében, amely a többi északi nyelvjárásban *-uŋkwe*, *-aŋkwe*, az obiban pedig *uŋke*, *-aŋke*.

A jukondai nyelvjárás hangtanában és földrajzilag is az AK. nyelvjáráshoz áll legközelebb. A Jukonda a Konda északi mellékfolyója, Nachracsinál ömlik bele a Kondába. Két jukondai adatközlőm nyelvjárása sem egységes, bár a két falu „csak” 70 km-re van egymástól. Magánhangzórendszere nagyon bonyolult. Az északi négy rövid magánhangzó-fonéma helyén a jukondaiban 9-et találunk és körülbelül ilyen gazdag a hosszú mássalhangzó-rendszer is a diftongusokat is ideszámítva. Érdekes egyezéseket mutat mássalhangzórendszere az északival, ugyanis *s*-ező és *ɣ*-zó.

4. A nyelvészetet most félretéve néhány szubjektív vonással szeretném általánosságban jellemezni manysi adatközlőimet. Tudom jól, hogy nagy merészség 11 ember alapján véleményt mondani egy nép tulajdonságairól, de nem lehet véletlen, ha 11 egymástól elég távoli faluból származó és a véletlen folytán egybeverődött manysiban azonos vonásokat véltem fölfedezni.

A manysik külsőleg alacsony termetűek, kezük és főleg lábuk nagyon kicsi. A rövidfejűség felé hajló középfejűek. Szemük enyhén mongolos vágású, de sokkal kevésbé, mint a tunguzoké, vagy jakutoké. Arcbőrük sem sárgás. Hajuk a barnától a szőkékig változhat, fekete a 11 közül csak egyetlen akadt. Foguk ragyogóan szép, egészséges.

Szerények, halkszavúak, kissé félszegek. Hamar mosolyognak, gyermekes kedélyűek. Csodálkoztak, hogy az ő maguktól is rendszerint lenézett nyelvük valakit érdekel.

Általában tudtak arról, hogy nyelvük finnugor nyelv. Az osztjákokkal amúgyis erősen tartják a rokonságot, de arról is hallottak, hogy nyelvük a magyarral is rokon. Egy magyar tudós nevét minden manysi főiskolai hallgató jól ismeri, ez a név pedig a köztük járt nyelvtudósé, Munkácsi Bernáté. Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjteménye a néprajz és a nyelvtudomány részére készült. Ez a tudós kutató bizonyára nem gondolt rá, hogy az ő népköltési gyűjteménye a vogul diákok legkedvesebb olvasmánya lesz. Néhány diák a Munkácsi följegyezte szövegek kedvéért tanulta meg a latin betűket, sőt a latin betűket csak a Munkácsi-féle hangértékben ismeri. Ezek többször olvastak föl társaiknak a Vogul Népköltési Gyűjteményből, és Vachruseva adjunktus a Herzen-intézetben mesélte, hogy vogul hallgatói gyakran kérik ugyanerre. A Herzen-intézet (ped. főiskola Leningrádban) északi tanszékének szemináriumai könyvtárában ez a legolvasottabb könyv, és már szinte szétolvasták.

Adatközlőim mind fiatalok voltak, már a szovjet korszakban születtek. Valamennyi elvégezte a tízosztályos iskolát, úgy került főiskolára. Városias öltözékben jártak, de egyszerűen, szerényen öltöztek.

5. Tanulmányutam alatt személyes kapcsolatokat építettem ki a szovjet finnugrisztika legjobb képviselőivel. Meggyőződtem róla, hogy ismerik és sokra értékelik a mi nyelvtudományi munkásságunkat. Ezt a megbecsülést nemcsak a finnugor nyelvészet, hanem az általános nyelvtudomány és szlavisztika képviselői részéről is éreztem. Tanulmányutam eredményei közt a gyűjtött nyelvi anyag mellett a személyi kapcsolatok kiépítését értékelem legtöbbször.

Kálmán Béla

SZEMLE

BÓKA LÁSZLÓ: TEGNAPTÓL MÁIG
(Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1958)

Több mint húsz év terméséből: tanulmányaiból, esszéiből, cikkeiből válogatta egybe Bóka László könyvének anyagát. Ez az anyag meglehetősen tarka, és szántszándékkal az; témák szerint való csoportosítás helyett az író az időrendit választotta, hogy a különböző tárgyú, igényű és lélegzetvételű írások egymásutánjából kitűnjék egyrészt az — mint az előszóban mondja — „hogy még legsterilebb esztéta szándékai idején sem tudta kivonni magát a kor politikai légköréből”, másrészt az, hogy „tollát vagy írógépkoppantó ujját mindig szenvedély vezette, érosz vagy furor”. Ez a két dolog valóban ki is tűnik az írások sorából. A nagyon szép és méltán emlékezetes Gombocz-tanulmánytól a Farkas Gyula asszimilációs elméletét elutasító kemény bírálaton, az Arany lírájával vagy József Attila költői eszközeivel foglalkozó tanulmányokon át a kötet végső darabjáig, az irodalomtudomány XX. századi problémáiról szóló, sok elgondolkodtató eszmét fölvető vitaindító előadásig nagyjában egységes kép bontakozik ki a tudósról, esszéistáról, kritikusról, aki kora iránt sosem közömbösen, és tárgya iránt is mindig szenvedéllyel ír. Az viszont természetes, hogy szenvedély, igény és odaadás nem lehet huszonegy esztendőn, és harminchárom cikkben, esszén, tanulmányon át mindvégig azonos hőfokú. Bizonyos értelemben az esszéistának is van „ihlete”; heve, lendülete, elemző és ábrázoló készsége függ tárgyától és alkalomától föladatától is. Ki csodálkoznék rajta, hogy Bóka László sokkal inkább „formában van”, ha a lírikus Aranyról, vagy a mai irodalomtudomány (és kritika) lüktetően forró problémáiról ír, mit például akkor, amikor Gárdonyi regényét, az *Egri csillagokat* akarja „rehabilitálni”.

Nem mintha Gárdonyi nem érdemelné meg, hogy „rehabilitálják” olyatén szűkkeblű szemléletekkel szemben, melyek egy időben hajlandók voltak mindenestül kiiktatni művét irodalmunkból. De az *Egri csillagok* vizsgálatába talán nem ártott volna jobban bevonni Gárdonyi egyéb műveit, s nemcsak azokat, amelyeknek valaminő szorosabb vonatkozásuk van vele (olyasféleképpen, ahogyan SÓTÉR ISTVÁN tette egy ugyancsak vitatott kérdésben, *Az ember tragédiája* esetében); akkor, mondjuk *A láthatatlan ember* felől is vetítve némi világot az *Egri csillagok* írói szemléletmódjára, ábrázolási eljárására és társadalom-felfogására, ki tudja, nem az derült volna-e ki sokkal nyomósabban, mint ahogyan Bóka László egy-egy futó megjegyzése céloz rá, hogy Gárdonyival a legalapvetőbb „baj” mégiscsak bizonyos fokú írói naivsága volt. A maga módján ő is részes abban, amit a nagy magyar regény „elvetélésének” nevezhetnék.

Két igazán nagy regényírói szándék jelentkezett a XIX. században irodalmunkban: Eötvös és Kemény; ami Jókait illeti, ő valahogyan elkésett; mindenestül a reformkorba illenék, Vörösmarty regényíró-párjául. Ami a század második felében a társadalomban végbemegy, ahhoz az ő romantikus szeme és romantikus tolla nem bizonyult elég teherbírónak. Pedig a téma, egy nagy, realista magyar regény témája ott formálódott, ott alakult a korban; ennek az embriónak egész alkata, jóformán minden izülete készen volt virtuálisan — éppen csak kellő tehetség nem akadt, aki világra szülte volna. Érdemes volna egyszer ebből a szempontból alaposabban megnézni a XIX. század második felének regényeit (a verses regényeket is). Valamiféle asztrálttest bontakoznék ki a vizsgáló előtt: egy cselekménye lényeges vonalaiban, s típusaiban is már-már kialakult regény-fantom — kezdve Gyulai töredék Romhányiától Arany László Délibábok hősen, Beöthy Zsolt Kálozdy Béláján, Ábrányi Kornél Dicsőség boldján át Asbóth Álmodójáig, némi hasznos és egészséges Puskin-, Lermontov- és Gogol-hatással — éppen csak életre kellett volna kelteni, megkéményíteni a csontjait, élő húst rakni rá... A kornak nem akadt megfelelő tehetsége, aki ezt a készülődő nagy-regényt meg is tudta volna írni, s megteremtette volna a Holtlelkék, vagy még inkább talán az Oblomov magyar testvérét.

Azt firtatni, miért nem akadt a kész témának megfelelő írója, túlságosan messze vezetne. Egyszerűen azt lehetne felelni: nem született meg, s itt nincs mit kutatni tovább. De ez a válasz talán csak megkerülése volna a dolognak. Mert az írók tapogatják a témát, meglepő párhuzamokat mutatnak a regényeik; de ezek a regények mind megrokkannak valahogyan, egy idő múltán betörik a derekuk... az embernek az az érzése, hogy nemcsak ők, az írók voltak gyöngébbek a kínálkozó témánál, hanem a társadalom sem bírta kihordani magzatát. Az az alapvető paradoxia, amely a múlt század második felében társadalmunkat, politikánkat, gazdaságunkat jellemzi — hogy hasonlatunknál maradjunk — rátekeredett a magzat nyakára, szerencsétlen köldökzsinórként, és megfojtotta.

A történelmi fogantatású téma (negyvennyolc, emigrációs ifjúság, hazatérés nagy tervekkel, semmittevésbe záulás a magyar „oblovizmusban”) elvetélt. A század végén jelentkezett egy másik szándék, tapogatódzva, zolai-naturalista elméleti terheléssel (Justh Zsigmond): a nép felől ragadni meg a dolgot, s a korábbi, hetvenes évekbeli fejlődésvonallal éppen ellentétesen; — annak benső íve hanyatló volt (a régi nemesi középosztály forradalom utáni nemzedékének dekadenciáját tükrözve), emezé, a kilencvenes években, emelkedő lett volna, hősében a föltörő népi erőt személyesítve meg. De volt-e ilyen tudatos, szervezett nagy áramlat akkor társadalmunkban? Lehetett-e reális tápláló talaja, valósága egy ilyen írói szándéknak? Nem; — az ilyen szándék vagy elmélet naturalista illusztrációja maradt (Gányó Julesa), vagy lényegében (éppen ebben a lényegében) felemásul sikerült, mint az Egri csillagokban; — itt megvan a népi hős, megvan a népet mozgósító cselekmény... ám a hős, bármily rokonszenves is, valahogyan mégis asszimilálódik az „urakhoz”, s maga az esemény valahogyan mégsem tud igazán nagyszabásúvá, országossá emelkedni: Eger története marad, s nem eléggé Magyarország s a magyar nemzet és nép története. Igaza van Bóka Lászlónak: Gergelynek túl könnyen sikerül a dolga. Sorsa egy társadalmi küzdelem ábrázolásának föladatát róná az

íróra; s az író végeredményben kitér e föladat elől a történelem festésébe. Egy helyütt Bóka László Ady kuruc-verseit említi Gárdonyival kapcsolatban. Nos, éppen ennek a forróságnak a hiányát érzi az ember az *Egri csillagokban*. Kétségtelen: Gárdonyi már nem egészen a Thaly Kálmán világában áll, ha a történelmet nézi. De nem áll Adyében, Móriczában sem; igen-igen messze áll még tőlük. Valahol a kettő feleútján van, s talán közelebb Thalyhoz, mint Adyhoz.

Nemcsak a korban volt a hiba, amiért az *Egri csillagok* ifjúsági regény lett (annak kiváló), hanem némileg a regényben, elsősorban a regénynek bizonyos társadalmi sterilitásában is (aminek persze megvannak a maga korszerű, az író szemléletében s ábrázolásmódjában is kinyomozandó okai). Más kérdés megint, hogy ez a szemlélet, ez az ábrázolás még mindig egy lépést előre jelentett a kor átlagához mérve; viszont mihelyt megjelent irodalmunkban az igazi, nagyindulatú történeti realizmus, Móriczé az *Erdélyben*: ehhez mérve Gárdonyi egész világa, minden érdemével, minden szépségével, mégiscsak menthetetlenül naívnak hatott, minden fegyverzajával idillivé, minden hősiességével ártatlanná-ártalmatlanná szelődött.

Talán kissé túl hosszasan is időztem a könyv egyetlen tanulmányánál; de ez is illusztrálhatja: mily gondolatébresztőek, termékenyítőek Bóka László esszéi még ott is, ahol nem mindenben értünk egyet velük. Azokban az írásokban viszont, melyekben verselési, nyelvi kérdésekkel foglalkozik (de mindig egy-egy író és kor szerves valóságában, sosem a meddő esztétizálás kipreparáló élettelen eljárásával), az olvasónak az a legfőbb kifogása ellene, hogy érzése szerint túl gyorsan végez ott, ahol többet szeretnénk s részletesebben; elegánsan éppen csak súrolja a problémát, jelzi a dolgot, s máris új meglátással lép meg, új ötletet villant elénk. Ezeket mind előszámolni vajmi terjedelmes volna; elégedjünk meg mi is éppen csak fölillantásával egyiknek-másiknak.

Hogyan oldja föl Petőfi Arany nehézségét, öröklött plebejusi féltékenységét? — pár lapon meggyőző, élénk, finom pszichológiájú képet kapunk róla. Miben áll Arany nyelvi eredetisége? Nemcsak a finom érzékű esztétikus világít rá megszívlelendő dolgokra, hanem a nyelvész-téta is — s ez egyik erőssége Bóka Lászlónak: a nyelvi kérdések alapos ismerete, de egyben költői ismerete is. „Arany nem feled el semmit, amit 'szemen szedett' — olvassuk ebben a tanulmányban — költői alkotása abban remekel, hogy roppant memóriája mindig elébe sodorja huszonöt-ötven esztendőök távolából az egyszer meglelt tökéletes kifejezést, és friss ihletésű művében helyére — végső helyére — teszi.” Jelentős és találó megállapítás; amellelt igen termékenyítő. Aranynak ez a Bóka László által élénk idézett arca (s ezt is a nyelvész, de költő-nyelvész idézi élénk; hiszen a szigorúan vett „szaktudomány” — LEHR ALBERT — már sok mindent föltárt ezen a téren, de mindezt élővé is kell tenni!): a nyelvben építő-formáló Aranyé egy egész nagy, és nem mellékes problémakörre hívja föl a figyelmünket. A költői munka, a költői teljesítmény bizonyos fokig nyelvi teljesítmény is — költője válogatja, kinél mennyire; és egy-egy költő világnézetét nemcsak az vallja meg, amit mond („a tartalom”), hanem amiben mondja: a nyelv is; és nemcsak a választott forma, hanem egy bizonyos forma minősége, verselésének hanglejtése is (erről annak idején KESZI IMRE-nak volt egy-két olyan megjegyzése, amit érdemes volna jobban napirenden tartani). Arany nyelvi eredetisége, e kis arányaiban is jelentős tanulmány sok szempontból végez

úttörést ezen a meglehetősen elhanyagolt (de sajnálatos, hogy elhanyagolt) területen.

Egy további kiragadott példa arra, milyen (tovább kifejtendő) megjegyzéseket vet föl lépten-nyomon Bóka László könyve. Egyik legjobb tanulmányában (J ó z s e f A t t i l a k ö l t ő i e s z k ö z e i) a költő dalairól beszélve (s igen lényeges dolgokat mondva róluk, és egyáltalán a dalszerűségről, meg annak föltételéről, az egységes világnézetéről) zárójelben, szinte csak odavetve a következő, egész tanulmányt kívánó megjegyzést teszi: „Azt azután már végképp csak megemlítem, hogy a kifejtés, a logikum, mindig képszerűen, a lírikum, a megoldás, mindig dalszerűen jelentkezik költészetében.”

Ugyanott ezt mondja az „édes” R i n g a t ó v a l kapcsolatban: „Gyönyörű dal ez. De még ez is csak út a tökéletes dal felé. Ez még csak zenei zengésben tökéletesen dalszerű, de... a gondolkodtató asszociációk okán (kékellő derű, tavi csokolás) csak második strófájában tiszta dal.” — Kétségtelen, ha a dal fogalmát hagyományosan értelmezzük. Hadd idézzem a kérdéses „még-nem-tiszta-dal” szakaszt:

*Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csokolással... —*

Azt gondolom, nem kell ebben az esetben a dalt hagyományosan értelmeznünk. Én ebben a kis versben, kivált ebben a szakaszban *egy újfajta dalszerűség* remeklését vélem láthatni. Az a kristálytiszta világosság, egység, amit a daltól megkívánunk, megvan ebben a szakaszban is, éppen csak *megvalósításának módja más*. Tisztasága, áttetszősége nem „logikai”, nem úgy realista, mint Petőfi valamelyik klasszikus daláé, hanem — mondhatni — „szürrealista” módon: a valóság költői élményben együttlevő elemeinek új, költői, „szürrealis” (de nem irreális), vagy ha a szótól idegenkedünk, új-reális költői valósággá alkotásában, egy komplexebb, az élménynek lehetőleg minden árnyalatát-mozzanatát megmentő, tolmácsoló kifejezésben. Nem úgy mondanám, hogy itt József Attila *még innen van* az igazi dalon, még csak úton van felé, hanem így: elért, *megteremtett valami új dalszerűséget*, valami nagyon modernet (ami épp oly újszerű és jelentős *ma*, mint amennyire az volt *a maga korában*, a maga dalaival Petőfi) — kora legnagyobbjainak, egy Lorcának, egy Éluardnak legalábbis egyenrangú testvéreként.

Ehhez kapcsolódhatnak, utolsó példajaként a könyv gondolat-gazdagságának, a kötet-záró tanulmány (A z i r o d a l o m t u d o m á n y X X. s z á z a d i p r o b l é m á i) néhány fontos megállapításának idézése. Ez a tanulmány fölveti egyáltalán az irodalmi modernség kérdését (hogy sommás szóval éljünk). „A regényelmélet nem tud megszabadulni Balzac és a nagy orosz realisták, általában a XIX. századi regényből levonható szabályok varázsgyűrűjéből, a líráról szóló elméleti meghatározások pedig még a humanista stilisztikák szabályait is konzerválták” — írja. Holott a valóság ma már korántsem azonos azzal, amit akár Balzac, akár Gogol látott. Az irodalomnak pedig mégiscsak lépést kell tartania kora valóságával. Csak egy példát. Közismertek Balzac regény-kezdő hosszadalmas, aprólékos leírásai. De Balzac közönsége nem járt moziba; Balzac nem bízhatta magát az olvasónak olyan (már film-élményekből is származó) asszociációs kincsére, mint egy mai író.

Amihez Balzacnak ötven lap kellett, azt egy mai író jól megválasztott tíz mondattal el tudja érni. De persze ennek a tíz mondatnak másnak, más-milyennek kell lennie: sűrítettnek, lényegest kiemelőnek. Új módszereket kell találnia az irodalomnak ahhoz, hogy a valóságot adekvát módon ábrázolja, illetve idézze föl olvasójában. Aki megfigyel ilyesmit, észlelhette, hogy könyvek, filmek, színdarabok, amelyeknek más az életütemük, mint a mai emberé, a régiességnek bizonyos érzését keltik a nézőben, olvasóban — az ilyesmiben van számára valami archaizmus. A balzaci normák követelése, a mai írásműnek a balzaci, tolsztoji mintákhoz szabása végeredményben a regény korszerű fejlődésének nehezítése volna. „A mű formája nem külsőség — mondja Bóka László —, hanem tartalmi többlet... a művészi ábrázolás legmélyebb tartalma a formában ragadható meg.” Van üres, retrográd formalizmus (jellegzetesen epigon vonás); de az a formai útkeresés, amely a korszerű kifejezőmód megtalálására törekszik, semmiféleképpen nem minősíthető formalizmusnak, hanem (olykor kócos, olykor tévedésekbe futó, de végül mégiscsak utat találó, magát kiforró) fejlődés, előremenés. Mint ahogy a képalkotásában és versformálásában is olyan új József Attila példája mutatja.

Amit végül semmiképpen sem szabad szó nélkül hagynunk Bóka László könyvével kapcsolatban: kitűnő, könnyed, minden nehézkességet kerülő írásmódja. Egy-egy régibb esszején még érezhető valami az akkori idők divatos „kényeskedéséből” (a szó *precieux* értelmében), mint például *A limousini ünnepekre* címűben; általában azonban azonban mintául szolgálhat arra, hogyan lehet, és hogyan kell „tudós” dolgokról is könnyen, igényes stílusban, szépen — s ami nem kis erény sokszor bizony nagyon is elszíntelenedő prózánkban — színesen, magyarosan, nyelvkincsünk holtnak vélt szavait is életre keltve írni.

Rónay György

„VILÁGTÁJAK”

Sőtér István világirodalmi „esszéi és jegyzetei”

(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.)

Amennyire módunk van, bizonyos körmönfontabb grafológiával, valakinek lelkébe, szándékaiba, érzésvilágába nyomtatott írásain át behatolnunk, Sőtér István írásműveit, úgy vélem, két elv, két irányzat, két egyformán erős képesség feszültsége, ellentéte vagy feloldódása jellemzi, időnkénti témái, hangulatai és körülményei szerint. Sőtér István szépíró és tudós tanár is egy-személyben, nem egy magvas regény és novella s nem egy kitűnő monográfia és irodalomtörténeti tanulmány szerzője, amellet még jó pár kötet egyetemi jegyzet is — s bármily gonddal igyekszik elhatárolni egymástól ezeket a különböző szellemi és műfaji területeket, bármily izléssel s tapintattal próbálja mindig elválasztani tehetsége és tevékenysége e különböző régióit, lehetetlen észre nem vennünk az időnkinti gáttöréseket, épp azokat s olyanokat, aminők új tanulmánykötetének jellegét és varázsát alkotják. Egyfelől éles elemző és logikai kedv és készség, egy könyv, egy műfaj, egy koráramlat jegyeinek, alkatrészeinek feltárása, megvizsgálása, leltározása és szintézise, az szokoknak és következményeknek, a fogalmaknak és filozófiáknak, egyszóval az elvontságoknak szinte ösztönös szenvedélye — másfelől a szépíró, a közvetlen alkotó fantáziája, kép gazdagsága, szökellő eszmetársításai, a pompázó

stílusnak s az árnyalatos hangulatfestésnek minden eszközével és adományával. Melyik hát az igazibb, vagy melyik az igazi Sötér? a regényíró? a stílusművész? az esztétikus? az irodalomtörténész? Olykor az az érzésünk, mintha a tanulmányíró Sötér fegyelmezné, elnyomná, titkolná s feledtetni szeretné a szépíró, mondjuk csak ki nyíltan a szót: mintha szinte szégyelné, hogy regényt, hogy novellát, hogy útirajzot is írt vagy ír, hogy képei, játéka, álmái, víziói is vannak, s ilyenkor egyszerre keménnyé, tömörre és tartózkodóvá válik, mint egy frissarcú fiatal, aki pápaszemével szeretné palástolni a fiatalságát. Máskor viszont — és új kötetének ezek a legszeretetre méltóbb s legellenállhatatlanabb lapjai — mintha belefáradna az örökös határmérésbe és gátöltésbe s képei és hangulatai oly erővel és élességgel törnek fel az elvontságok közül, hogy akár egy lírai regény vagy egy költői útirajz keretébe is beillenek. Felmerülhet hát a kérdés: mi az oka ennek a kettősségnek? s van-e ok rá, hogy tagadjuk, vagy titkoljuk az ilyen kettősséget? Az első kérdésre a választ a mai írók nagy részének társadalmi helyzete adhatja meg; a másik kérdés magyarázata bizonyos, még fel nem számolt társadalmi s még inkább irodalmi babonákban rejlik. A probléma: van-e mód a tudós és az alkotó egy lélekben való szimbiózisára? s hogy oldja ezt meg Sötér István legalábbis ebben a kötetében?

Bármily műfajjelenes egy komoly, sőt akadémikus könyvismertetésben a személyes emlékezés hangján szólni (amely, tudvalevőleg, csak a halottaknak jár ki s az emlékbeszéd kötelező lírai járulékának számít), Sötér könyvéről lehetetlen a puszta és tárgyilagos beszámolásra szorítkozni: témái, hangja, problémái, egyénisége s egész fejlődése e sorok íróját önkéntelen az emlékek régiói felé sodorják, annál is inkább, mert ott véli, ott reméli megtalálni annyi rejtély és ellentmondás, annyiféle képesség és sugallat forrását. Mintha ma is magam előtt látnám a Szegedről felkerült diákot, aki már tizenhét évével is érti, élvezi s bírálhatja a Nouvelle Revue Française írókörét; látom első párizsi útján, amikor estéről estére mámoros méh módján ad számot napközi felfedezéseiről és élményeiről; látni vélem, mint a tudós és unalmas Mornet hallgatóját, mikor a Sorbonne légkörében ódon retorikákból böngész ki a klasszicizmus mintáit és szabályait; s látom megint idehaza, fiatal tanár- és író társai közt, mikor még szívdobogva várja Babits vagy Sárközi véleményét egy-egy merész kísérleti novellájáról, s amikor mind oly mohón, oly sietve habzsolgatják, egy elmúlt s egy közelgő háború időközi szünetében, a világ minden irodalmának tápláló vagy csak izgató termékeit. Mint egy fiatal Herkules, sokáig habozni látszik a tanár és a szépíró egyformán küzdelmes pályája között. Mi várhat a harmincas évek Magyarországnak fiataljára, aki mögött nem állnak se vagyonok, se érdekdinasztiák, aki csakis tehetségére s életösztönére számíthat és aki egyformán erős tudás- és életvágyánál fogva egyforma kedvet és képességet érez mind az elvont tudomány, mind az eleven irodalom iránt? A tudomány fellegrát féltékeny hatalmak őrzik s egy telivér fiatal, aki semmiről sem óhajt lemondani, oda, hogyha befogadják, csak lemondás, megalkuvás, öncsonkítás s legjobb esetben bizonyos mimikri árán jut be — s érdemes-e az áldozat ezért a harmincas évekbeli tudományért? Viszont mi vár ugyanekkor egy fiatal szépíróra, aki szeretne tiszta kézzel s tiszta szívvel alkotni s ugyanekkor meg is élni becsületlen alkotása jövedelméből? A pályatársak példája távolról sem csábító: aki független maradhat az újságoktól és a kiadóktól, elsorvasztja tehetségét hivatala gondjai közt; aki meg pusztán szépíró marad, robotoló tollnokká, vagy népszerű mulattatóvá

válik. Csoda-e hát, ha a mi Herkulesünk, annyi más pályatársával együtt, évekig habozott a gyökeres, a végleges választás előtt? Egyéni döntés híjával a történelem adta meg nálunk azt az egyetemes keretet, amelyen belül mindenki a maga módján választhat s a maga kedve, ízlése és temperamentuma szerint kísérletezhet. Egyébként korántsem szabad hinnünk, hogy ez a probléma kizárólag a mi társadalmunkra, vagy a mi korunkra szorítkozik. Hallottunk például tiszteletre méltó angolszász tudományos hírességekről, akik üres óráikban, mulatságból? mélyebb kényszerből? kitűnő detektívregényeket írnak, talán abban a hízog és tetszetős feltevésben, hogy így két életet élnek és mintegy kitágítják önéletüket. Forster, a nagy angol regényíró, egyúttal tanár is Oxfordban s egyik legszebb tanulmányát épp a regény művoltának s műfajának szentelte — s mind előtte, mind utána hosszú a sora azoknak, akik mint Livius mondaná, ugyanezre a dicsőségre áhítoznak. Taine, a történész és a filozófus, titokban lírai regényt is írt, amely, igaz, töredék maradt; de Lemaitre, a tanár és a kritikus, egész sor regénnyel, színdarabbal s novellával kedveskedett híveinek. Jeanne-Marie Durry, a Sorbonne tanárnője, vaskos tanulmányai mellett pár vékonyka versfüzérét se restellte nyilvánosságra hozni s tudtommal tanári rangjától éppúgy nem fosztották meg felettesei, mint ahogy hallgatói között tanári tekintélye se csökkent. Etiemble, szintén a Sorbonne tanára, amellet nem mindennapos regényíró, egész nagy tanulmányt ígér erről a fájó kérdéstről, amelyre éppoly hiú válasz az egyik képesség kiirtása, mint a kétféle képesség egymást felváltó gyakorlása : az első megoldás nem egyéb közönséges gyilkosságnál, a másik viszont veszedelmes kísérlet a gépesítésre, legjobb éniünk, legmélyebb ösztöneink hiúságos rendszeresítésére. Nálunk is hány hasonló eset : Gyulaié, akiből a tanár szép lassan kiölte az alkotót, Laczko Gézaé, akiből az író nem ölte ki eléggé a tanárt, Riedl Frigyesé, akinek tanulmányai annyira felszívták minden liráját, hogy tudóstársai sokáig csak finom műkedvelőnek tartották, vagy — megfordítva — Babitsé, aki, jobb körülmények között, nagyszerű tanár maradt volna és akinek biztosan haláláig fájhatott, hogy gondolata sűrű mézét nem szűrhetette katedrai tanítássá. Folytassam? a példa fáj s úgy érzem, elnézést kell kérnem Sötértől és mindazoktól, akik hasonló kétélyek közt vergődnek vagy csak csaponganak — hogy talán tapintatlan kézzel gyógyulatlan sebeket, érzékeny hegeket érintek. „*Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust*” — mondhatná Sötér is Fausttal, bizonyos fájdalmas büszkeséggel, s egyelőre nem látjuk, hogyan akarja megoldani, milyen egyéni módon ezt a nem csupán egyéni problémát. Csak azt látjuk, hogy novellát vagy regényt évek óta nem bocsát közre — de ugyanakkor azt is látjuk, hogy a regény, a novella műfaja, elmélete, művelői tovább is szenvedélyesen foglalkoztatják, bár ebből korántsem szeretnénk olyasmire következtetni, hogy a régebbi gyakorlat elméletté kristályosult nála, inkább arra, hogy ezek a szenvedélyes elemzések, idegen példák szemlélete, körülírása és értékelése elevenen tartják benne a bármikor újvirágzó epikai tenyészetet.

Ha már most új könyvét, a *Világtájakat* ebből a szempontból szemléljük, épp ezt az éber, sóvár készenlétet érezzük legfőbb vonzóerejének. Olyan az egész mint egy nagy, mint egy fokozatos kitárulkozás a világ szinte minden tája, minden irodalma felé, hadt ömöljön rá élmények és tanulságok formájában a világ, a világirodalom minden ismert vagy rejtettebb forrása, a régiek és az újak, nyugatiak és keletiek, „mesterek” és „látnokok”, klasszikusok és romantikusok, „mandarinok” és „humanisták”, mögöttük, minden lap

mögött azzal a goethei kívánsággal, hogy az alkotókkal együtt, az alkotókon túlmenően, mindegyikük országát, népét, tájait is megismerhesse. Milyen szép például a Mickiewicznek szentelt előadások, megemlékezések és közvetlen jegyzetek között az „Ősök”-ről szóló „olvasónapló” a lengyelországi tájképekkel és a varsói színielőadással, mivel mindez egyszerre kitűnő bevezető egy nagy műhöz, az olvasó kíváncsiságának hangulatos felkeltése és fokozása és ugyanakkor a mű és az író környezetének átélése, sőt valóságos újjáélesztése, egy vérbeli íróművész legautentikusabb eszközeivel. S milyen szép, hasonló szempontból, az Emily Brontë-ről szóló komor angliai tájrajz és Sőtér mily biztos kézzel ágyazza ebbe a keretbe a Brontë-regény elemzését, költészetét, egész alkotását! S hasonló módszert és szépséget érzünk a Gottfried Keller-tanulmány finom és találó környezetrajzában: Sőtér itt egyszerre kritikus, utazó és szépíró, egyszóval teljes alkotó s ezért tud teljes képet adni egy kedves könyvről vagy írójáról. Holott nem ez az új költői módszer az ő egyetlen jótulajdonsága. Éppoly joggal bámulhatjuk nem közönséges elmeélét, amellyel egyes írók és művek legjellemzőbb vonásait, erősségeit és gyengéit, a műveik mélyén rejlő szemléletet vagy filozófiát, de elsősorban és leggyakrabban regényeik műalkatát boncolgatja — mert ez a kötet majdnem kizárólag regényekről és regényírókról szól s már ebből is kitaláljuk, hogy Sőtért mindenekelőtt a mai regény érdekli, a mai regény problémái, új formái és változatai, létének és megújulásának mai lehetőségei: *anch'io sono pittore!* E tekintetben alig van nálunk oly komoly és szenvedélyes szószólója az új regénynek s könyvét „Világtájak” helyett bizvást elnevezhette volna akár a „Regény anatómiájának”, akár a Regény, a mai regény „dicsőségének és nyomorúságának” s valóban, kezdettől végig, ezt a témát vizsgálja, variálja és tisztáztatja a logika és a megszálltság egyformán ellenállhatatlan fegyvereivel. Ezt látja a régiekben, Cervantesben vagy Thackerayben, Tolsztojban vagy Gorkijban s ez vonzza a maiakban, Martin Du Gardban vagy Thomas Mannban, Sartre-ban vagy Simone de Beauvoir-ban. Aki szereti s keresi a szépirodalmi folytonosságot, az Sőtér e tanulmányában mintegy eleven hidat láthat Halász Gábor és Lukács György hasonló okfejtései között, legfeljebb azzal a helyeshítéssel, hogy Lukács György legkisebb elmefuttatásában is érezhetjük egy egész életen át érielt esztétika jelenlétét, míg Halász Gábor legjobb esszéi is ma már csak elvont logikai tornákként hatnak. Sőtér, bár bizonyos fokig követője volt Halász Gábornak, fiatalon is meggyőzőbben érvelt alkotói temperamentuma hevével, viszont Lukács Györgyhez képest ő is, mint kissé mi mindannyian, a keresők és a tapogatózók kórusához tartozunk. E kórusnak ma holnap Sőtér az egyik legfejlettebb és leg tudatosabb tagja, s könyvének ebből a szempontból nem utolsó érdeme, hogy ezen a sikon is, ha nézzük a témákat, az évszámokat és az alkalmakat, amelyek e különböző, négyvilágtáji tanulmányokat időben s helyben meg rögzítik, egy felfelé ívelő pálya részletes fejlődését tükrözi.

Ha viszont ezt a vonzó és nehezen kimeríthető kötetet az irodalmi szolgálat, a mai magyar olvasó szempontjából próbálom értékelni, hadd mondjam meg, hogy ezen a téren a fejlődést még nem érzem teljesnek. Sőtér még nem tagadja meg egészen ifjúkora bálványait és ez, ha hűségét tekintem, nemes és tiszteletre méltó tulajdonsága: de Charles Morgan valóban olyan nagy író (Somerset Maugham-ról nem is szólva)? Graham Greene valóban megérdemli, hogy ennyi nagyság közt foglaljon helyet? Az olvasó, akit könnyen megnyer Sőtér varázsa és okfejtése, hajlandó egy polcra helyezni Simone

de Beauvoir-t vagy Jules Romains-t Flaubert-tel vagy Zolával vagy Dosztojevszkijjel, pedig Sőtér tudja legjobban, hogy nem minden új érdemel helyet az irodalmi köztudatban. Ugyanígy, bármily szépen tagolt az egész könyv szerkezete, Sőtér helyén nem egy kisebb cikket meghagytam volna ott, ahol megjelent, vagyis régi folyóiratokban, ahol majd a kutatók amúgy is felfedezik egyszer, Sőtér gazdag tevékenységének minden oldalról való megvilágítására. És végül, ha már az olvasó kívánságainál tartok, nem lehetne, nem lehetett volna akárhány szép és komoly tanulmányt az író, a könyv, vagy a központi téma rövid tömörítésével kiegészíteni? Sőtér ugyanis nem egyszer úgy bánik az olvasóval, mint bizonyos úszómesterek a kezdő úszni tanulóval: azonnal a vízbe dobják, próbáljon holdogulni egymagában! Nem egy Sőtér-tanulmány azonnal in medias res visz bennünket, mintha csupa rég beavatotthoz, csupa vajtfülű írástudóhoz szólna, holott a jámbor olvasó szeretne némi tájékoztatást nyerni, szeretné tudni, kiről-miről olvas és hálás lenne, ha tudós és jóakarató tájékoztatója őt is bevonná fokról-fokra az ő magasabb régióiba: az egész pár megjegyzés, egy kis előrebocsátás, némi sűrítés dolga és Sőtér sokkal jobb tanár, semhogy ezt el ne végezhetné növekvő számú és tudásvágyó olvasói kedvéért.

Ami az egyes tanulmányok hangját, stílusát, lelkét illeti, csak hálások lehetünk Sőtér nemes, urbánus és velejéig civilizált formájáért, amellyel mintául szolgálhat minden mai magyar tanulmányírónak. Igaz, nem egy írása még, főképp a régebbiek közül, mintha csak egy zártabb körnek, szigorúan szakmabelieknek szólna, ugyanígy némelyik alkalmi cikk túlságos kizárólegossággal szolgálja az alkalmat, de e két elkerülhetetlen véglet között a legszebbek, az „olvasónaplók” a maguk megnyerő lírájával, aztán a Gorkijról, a Ligne hercegről s a Thomas Mannról szóló írások magukban is megérdemelnék a kötetbe való gyűjtés kitüntető jelentőségét s amellet nemcsak Sőtér István írói — szépírói és tanulmányírói — képességeit dicsérik, hanem mai, gazdagodó tanulmány-irodalmunknak is díszére válnak s örülünk, hogy ennyi szétszórt és változatos „tanúságot”, majdnem húsz év „útkereséseit” egy csokorba kötve élvezhetjük...

Gyergyai Albert

WALDAPFEL JÓZSEF: GORKIJ ÉS MADÁCH

Irodalomtörténeti füzetek. 14. sz. Akadémiai Kiadó Budapest.
1958. 52 1. 8 képmelléklet

Irodalomtörténészeink munkájában, hogy az oly súlyos kérdéseket felvető Madách-életművet megtisztítsák mind a reakció ferdítéseitől, mind az értetlen elzárkózással szemben Waldapfel József kezdettől kiemelkedő munkát végzett. Az *Irodalmi tanulmányok*-ban is közölt két cikk hozzájárulását Madách újszemponitú értékeléséhez most egy új és igen nagy jelentőségű dolgozat egészíti ki Madách nagy művének a világirodalom nem kisebb alkotójára tett hatásáról, mint Maxim Gorkij. A tanulmány az Akadémia múltévi nagygyűlésén hangzott el, részletei megjelentek már a Kortárs februári számában, és most végre teljes egészében rendelkezésére áll az irodalomtörténész-közvéleménynek.

Gorkijnak Madáchról tett elismerő nyilatkozatai már régebből ismeretesek. Ezzel kapcsolatosan téves nézetek, legendák is megjelentek a sajtóban. Bonyolódott a helyzet, mikor Gorkijnak a *Klim Szamgin*-ban Madách-ról

szóló megjegyzését — a magyar fordítás pontatlansága következtében — LUKÁCS GYÖRGY helytelenül értelmezte. Itt volt már mindenképpen az idő, hogy szorgalmas irodalomtörténetírói munkával, a tények, adatok lelkiismeretes kikutatásával és számbavételével valaki világosságot derítsen erre a kérdésre, mely méltán nyugtalanította megoldatlanságával a közvéleményt.

Ez a megvilágítás most megtörtént: Waldapfel Józsefnek a Szovjetunióban végzett kutatásai megmutatták, hogy egyfelől nem állja meg helyét az a már kezdetől valószínűtlenül hangzó híresztelés, mely szerint Gorkij Madách kedvéért magyarul kezdett volna tanulni, másfelől viszont annál több fényt derít irodalmunkra az a Waldapfel által meggyőző erővel bemutatott valóság, hogy Madách Tragédiájának problémakörével foglalkozva írta meg Gorkij egy műremekét, humanizmusának széles pátoszú nagy megnyilatkozását, az *Ember* című poémát, természetesen messze túlhaladva a Tragédia eszmeiségét, de attól is megtermékenyült alkotói lázban.

Waldapfel részletesen tárgyalja Gorkijnak Madách művével való ismerkedése történetét. Először 1893-ban egy orosz újság cikke hívja fel Gorkij figyelmét a Tragédiára, s bár ekkor még — a művet csak egy tartalmi méltatás alapján ismerve — azt sikerületlen vállalkozás eredményének minősíti, de annyira jelentős alkotásnak, hogy Flaubert *Szent Antal megkísértése* mellé helyezi. Az 1902 és 1905 közötti évek Gorkij Madách iránti érdeklődésének legfontosabb időszaka: Waldapfel közli ez időből Gorkijnak egy magyar újságíróval való beszélgetését, melynek során Gorkij már késznek nyilatkozott egy orosz fordítás kiadására. Erre sor is került: Gorkij a *Znányije* társulat világirodalmi sorozatában le is fordíttatja egy egyetemi tanár feleségével, Zinajda Krasenyinnikovával a Tragédiát. Waldapfel közli Gorkijnak erre vonatkozó levelezését magyar fordításban. Rendkívül érdekes az a klasszikus sorozat, amelyben Gorkij Madách művét publikálja: Aischülosz, Szofoklész, Euripidész tragédiái, Platon Lakomája, Byron Manfredje, Shelley Megszabadított Prométheusza és Cencije, Longfellow Hiawathája, Krasinski Iridionja, Goethe Faustja, Hauptmann Rose Bernd-je, és Sevcenko Kobzosa foglalnak benne helyet. Ilyen művek társaságába helyezi tehát Madách drámai költeményét a szocialista irodalom legnagyobb alkotója. A Tragédia értékét és gondolati költemény jellegét Gorkij 1912-ben is kiemeli, mikor a nápolyi orosz könyvtár részére Madách művét megküldeti „a filozófiai kérdések iránti érdeklődésre való tekintettel”. Krasenyinnikova fordítását 1903-ban mutatta meg Gorkijnak, aki egészen szokatlan gonddal foglalkozott vele, mint ezt levelei igazolják. Ugyancsak 1903-ban és 1904-ben két másik orosz fordítás is jelent meg *Az ember tragédiájáról*, Gorkij ezeket is ismerte. Az 1903-as év az *Ember*-poéma megköltésének éve, melynek a Tragédiával való kapcsolatát igen meggyőzően mutatja meg Waldapfel. Az *Ember* a bukásokon át is győzedelmes embert éneklő, a Tragédia inkább csak az emberi küzdelmek heroizmusát, de ez a minőségi különbség is megmutatja, hogy Gorkij *Az Ember tragédiájában* a küzdelem heroizmusát érezhette döntő motívumnak, és nem a sorozatos bukások lehangoló tanulságát.

Waldapfel filológiai alaposságának legszebb bizonyosságát abban az adatfeltáró érvelésben mutatja meg, amelyben bezonyítja, hogy Gorkij elismerő véleményének az utolsó nagy mű, a *Klím Szamgin* vallomása sem mond ellent. Waldapfel idézi az eredeti szöveget, Ljutovnak, a regény inkább rokon-, mint ellenszenvvel megrajzolt alakjának szavait, miután az orosz

irodalomtörténeti kutatások erre vonatkozó alapos ismeretében megmutatja mind a regényfigura, mind az általa elmondott bibliai példa eredetét. A kontextus egyszerű értelmezéséből, még inkább a Waldapfel által felsorakoztatott filológiai adatokból világos, hogy Ljutovnak Madáchra tett dícsérete nem a tragédia valami irracionálisnak értelmezett tanulságára vonatkozik — nem arra, hogy a „tudás fájának kiszáradásáról” írt volna Madách —, hanem egyszerűen a témára és a téma művészi feldolgozására: a magyar Madách Imre „nagyon kiváló munkát írt arról a témáról, hogy az ördög megmutatja Ádámnak” „családja” (tehát az emberiség) jövőjét. Ljutov szavai tehát itt összhangban állanak Gorkij régebbi nyilatkozataival, s az író egész világfelfogásával sincsenek ellentétben.

Waldapfel könyve alapján végeredményben így foglalhatnánk össze Gorkijnak Madáchról szóló ítéletét: 1. Gorkij a Tragédiát egy olyan világ-irodalmi sorozatba állította bele, melyben csupa remekmű található, olyanok, mint Goethe Faustja, Aischülosz, Szofoklesz, Byron, Shelley drámái. 2. Gorkij ismételt „nagy tehetségű”, „igen kiváló” alkotónak nevezte Madáchot. 3. Gorkij a Tragédiával való legintenzívebb foglalkozása idején írta meg az *Ember* című poemáját, messze túlhaladva Madách művének eszmeiségét, de abból, hogy humanizmusa e hatalmas megnyilatkozásának megköltésekor különös gonddal foglalkozott Madách művének kiadásával — a filológiailag kimutatható párhuzamok mellett — arra következtethetünk, hogy Madách ellentmondásos alkotásából a küzdelemnek a bukások ellenére felhangzó heroizmusa ragadhatta meg, s a művet e szempontból értékelhette.

Waldapfel tanulmányának érdeme, hogy Gorkijnak Madáchra vonatkozó nézeteit a nagy író egész fejlődése során feltárta, az ezzel kapcsolatos tényeket tudós alaposággal kikutatta és megvilágította, igazolva ezzel azt is, hogy milyen hasznos a filológiai kutató munka, mennyire hozzásegítheti az irodalomtörténést az író értékeléséhez is.

Waldapfelnek ez a kis könyve a gazdag filológiai anyag mellett egy szép új fordítását adja Gorkij nagy poemájának, az *Ember*-nek, több fakszimilét is közöl, továbbá Gorkij- és Madách-képeket — többek közt azt a fényképet is, mely az *Ember* kéziratát felolvasó Gorkijt ábrázolja. *Horváth Károly*

SZABÓ ÁRPÁD: HOMÉROS — HOMÉROSZ VILÁGA

Akadémiai Kiadó, 1954

Művelt Nép Kiadó, 1956

Homéros, a görögség „legrégibb és legjobb” költője elmúlhatatlan része az európai kultúrának; igazi költői népszerűsége, közönségsikere azonban — az antik kultúra elmúlása után — sokáig egyáltalán nem volt. Felfedezése és kedveltsége a romantika korában is inkább a termékeny félreértésnek volt köszönhető, mint költészete és költői nagysága igazi megértésének. A legújabb időkig nálunk sem lettek művei szélesebb tömegek szellemi táplálékává. Ez érthető is; Homéros, mint a görögök általában, sohasem vált olyan közvetlen hagyománnyá, mint a latinoknak legalábbis egy része, s világa tagadhatatlanul igen távol esik tőlünk. Ez a távolság nemcsak elvontan időbeli: konkrét hatása nagyon is érezhető abban, hogy a „legjobb” Homéros „legrégibb” volta nemegyszer negatíven érvényesül közönségsikerének igen csekély kiterjedésében. Egy költői műben konzervált,

elmúlt világ — bármilyen nagy is a költészet megelevenítő, közelhozó hatalma — legtöbbször idegennek hat a maga távoliségében, különösen akkor, ha a műforma is, amelyben megjelenik, idegen és szokatlan a mai kor átlagolvasója számára. A legnagyobb költői teljesítmény is csak csökkentheti ezt a távol-ságot, de teljesen aligha hidalhatja át.

Ez teszi különösen indokolttá a népszerűsítés feladatát — a távolság áthidalásának elősegítését — éppen Homéros esetében. A klasszika-filológia magyar művelői mindenkor igyekeztek is eleget tenni a rájuk háramló köte-lezettségnek. CSENGERY JÁNOS századeleji, azóta természetesen elavult, de a maga korában igen hasznos kis munkája után ugyan sokáig nem született hasonló összefoglalás; TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE 1944-ben megjelent görög irodalomtörténetének vonatkozó része azonban már sok tekintetben kielégíthette az ilyen irányú igényeket, 1948-ban pedig nemzetközi viszony-latban is joggal elismert Homéros-kutatónk, MARÓT KÁROLY tollából jelent meg egy kis terjedelmű, de rendkívül mélyenszántó, tartalmas, a homérosi költészet egész problematikáját újszerűen megfogó Homéros-könyv, amely-ben a szerző több évtizedes — és azóta is egyre újabb eredményekre veze-tő — kutatásai összefoglalását adta közre a szélesebb olvasóközönség szá-mára is.

Az azóta eltelt évek alatt Homéros népszerűsítésének esélyei olyan ked-vezőkké lettek, mint azelőtt még soha. Ez mindenekelőtt Devecseri Gábor Homéros-fordításának köszönhető, amely görög műfordításaink terén még senki által el nem ért, Arany és Babits teljesítményén is túlemelkedő csúcsot jelent. Ha egyáltalán valami, akkor Devecseri fordítása, amely szinte mindent ad, amit fordítással egyáltalán adni lehet egy költőből, alkalmas arra, hogy Homérost olvastassa a közönséggel. — Az a körülmény, hogy van egy páratlan Homéros-fordításunk, természetesen nem teszi feleslegessé, sőt inkább sürgeti a jó népszerűsítő művek — hatása komoly erősítői — megszületését.

Elsősorban éppen ez a szükséglet adott alkalmat Szabó Árpád Homéros-könyvének megjelenésére is. Nem az első és nyilván nem az utolsó könyv, amelyet hazánkban Homérosról írtak; de mint népszerűsítő mű, eddig talán a legjobb és legsikeresebb: ennek a műnek sikerült először közel hoznia Homéros költészetét a legszélesebb olvasóközönség szívéhez.

Szabó Árpád műve először 1954-ben jelent meg az MTA I. Osztályának ismeretterjesztő sorozatában (sajnálatosan alacsony példányszámban); másod-ik, bővített és átdolgozott kiadását 1956-ban adta a közönség kezébe a Művelt Nép Kiadó. Mindkét kiadás rövid idő alatt elfogyott, jelezve azt az örvendetesen megnövekedett érdeklődést, amely a frissen felfedezett Homéros felé irányul.

Az új Homéros-könyv, bár jellegét, célkitűzését tekintve népszerűsítő munka, mégsem csupán a kezdő Homéros-olvasóknak szánt útikalauz, hanem a régi olvasókhöz, sőt a kérdés szakembereihez is szól. A népszerűsítés és a tudományos igényű szakművelés elválaszthatatlanul összefonódik ebben a műben — megfelelően a szerző álláspontjának, amely szerint a filológia köz-ponti feladata az, hogy a múlt maradandó értékű örökségét, az állandóan aktuális, soha el nem avuló műalkotásokat minél mélyebben megértse és megértesse, közkinccsé tegye. Ez az alapelv lényegében helyes; a szerző azonban érzésünk szerint túlzásba téved, amikor ezt az elvet hangsúlyozva kétségbevonja a népszerű ismeretterjesztésben fel nem használható, csak a szakemberek szűkebb körét érdeklő tudmánycs eredmények értékét. Még ha úgy is állna a helyzet, hogy az összes eddig megírt és ezután megírandó

filológiai műveknek csupán — mondjuk — öt százaléka jelentene komoly értéket az emberi kultúra számára, akkor is kétségtelen lenne, hogy ez az öt százalék nem jöhetett volna létre az „értéktelen” kilencvenöt százalék nélkül. — Szerencse, hogy ez az elvi túlzás nem befolyásolja különösebben a szerző gyakorlatát.

A „megértés és megértetés” maga elé tűzött célját Szabó Árpád elsősorban az eposzok, illetve egyes kiemelt részeik esztétikai elemzése formájában valósítja meg. Könyve természetesen nem egészen egyöntetű ebből a szempontból; vannak benne más jellegű elemek is. Ilyenek egyrészt a szigorúbban vett tudományos (filológiai, történeti) tudnivalók és problémák, valamint az egyszerűen ismeretközlő részek: elsősorban a bevezető, a függelék és az irodalmi tájékoztató tartoznak ide, amelyek rövidre fogott, jól használható áttekintést adnak a Homéros-kérdés és Homéros-kutatás mai állásáról; de részletekben, megfelelő helyeken elszórva másutt is található. A könyvben másrészt megvan a népszerűsítés egy másik, elemi formája is: a teljes átmenet a költői mű egy-egy részének elbeszélésébe, mondhatni, annak prózai átköltése — ami hosszabb távon persze csak két, különösen indokolt esetben érvényesül; az egyik Achilleus pajzsának leírása, a költő leíró-megelevenítő készségének minden magyarázatnál jobb megjelenítése, a másik pedig Odysseus találkozása Laertésszel, amivel a könyv lezárja az Odysseia történetét, népmesei hangon és hangulatban. — Ezekről a részekről eltekintve azonban a könyv lényegét a homérosi eposzok esztétikai megközelítése adja: a költő alkotó munkájának feltárása, szerkesztő- és emberábrázoló képességének, művészi módszereinek, sőt műhelytitkainak megvilágítása; ezzel segíti a szerző a sokoldalú művek sokszor rejtve maradó szépségeinek minél mélyebb megértését és élvezését. Ennek a megértésnek persze sok fokozata van — de Szabó Árpád könyve valóban minden olvasónak újat és értékeset tud adni, bármelyik fokán álljon is Homéros megértésének.

Nem vehetjük sorra a gazdag tartalmú könyv elemzéseit, csak példaként emelünk ki néhányat a legsikerültebbek közül. Az Iliasszal foglalkozó részek közül kétségtelenül legkiemelkedőbb „A homéroszi Akhilleusz-tragédia” című fejezet, amely az eposz magvát alkotó központi problémát fogja meg. Az eposz fő hősének sorsában Szabó Árpád interpretációja szerint „a bosszú epikus tragédiáját” ábrázolta a költő. A két vezér civódásából kirobbant és Achilleuson úrrá lett szenvedély és bosszúvágy végveszélybe juttatja a görög sereget, s ezen túlmenőleg: az engesztelhetetlen harag az önzést is elszabadítja Achilleusban, kiszakítja a közösségből, s ha csak rövid időre is, de hűtlenné teszi őt — a héroikus erények példaképét! — a hősi ideálhoz. A hozzá méltó, de komor, az örök hírnevet korai halál árán ígérő, és a méltatlan, dicsőség nélküli, de hosszú és békés élettel csábító sors közötti — emberileg nagyon érthető — ingadozás azonban akaratlanul előidézi legjobb barátja halálát, — végleg eldöntve ezzel Achilleus sorsát is, amelyet azonban már a düh kábulatából felosúdva, a héroikus önfeláldozás magaslatára emelkedve vállal. — Ebben a megvilágításban a Achilleus-történet homérosi ábrázolásán valóban felismerhető a tragédia csak később kialakuló műfajának szemléletmódja, sőt bizonyos fokig ábrázolási módszere is.

Achilleus homérosi alakjának elemzése értékes tanulságokat nyújt abból a szempontból is, hogy milyen módon alakította újjá a költő a készenkapott, régebbi mondai anyagot, hogyan formálta át az „Achilleus-sarok” babonás, népmesei motívumát emberileg megfogható, jellembeli tulajdonsággá: sértő-

dékeny, lobbanékony és engesztelhetetlenül bosszúvágyó természetű, amely a különben mintaszzerű hős egyetlen hibája — s éppen ez lesz az, ami vesztét okozza. A régi mítikus anyag humanizálásának vizsgálata ilyen és hasonló példákon komoly segítséget nyújt annak a Homéros-kutatókat állandóan foglalkoztató, de végleg nehezen eldönthető kérdésnek a megoldásához, hogy a különböző korok és területek hagyományanyagát felhasználó és abból újat alkotó homérosi eposzokban mi az, amit szorosabb értelemben „homérosi”-nak tekinthetünk, a költő személyes leleményének tulajdoníthatunk.

Az Achilleus-történet elemzése, eredetének vizsgálata során egyébként a szerző kilép a görög hagyományanyag határai közül. Egy újonnan írt, az első kiadásból még hiányzó fejezetben összeveti az Achilleus- és Gilgames-történetet, és rámutat mesemenetük, sőt egész belső tematikájuk meglepő hasonlóságára. Ez az összehasonlítás feltétlenül érdekes és gondolatébresztő kísérlet, s valószínűleg — legalábbis bizonyos mértékben — jó irányba indul el; hiszen ma már a görög mítoszkinésben nem egy ponton biztosan megfoghatókká váltak az előázsiai hatások. Azt azonban, hogy a szerző elgondolása — amely szerint ti. Achilleus története tulajdonképpen a Gilgames-monda hellenizált alakja — ebben a kissé merev megfogalmazásban teljesen helytálló-e, csak további, alaposabb, az esetleges átvétel történeti feltételeit és körülményeit tisztázó vizsgálat döntheti el.

Az istenvilág homérosi ábrázolásának elemzésében ugyancsak a már fentebb érintett probléma — az elődöktől átvett anyag költői átalakítása és újjáértelmezése — foglalkoztatja elsősorban a szerzőt. (L. „Az istenek világa” és „A régi mítosz új értelme” c. fejezeteket.) A homérosi istenvilágnak a vallástörténészek figyelmét már régen magára vonzó, sokat vitatott különös jellege új, élesebb megvilágítást kap Szabó Árpád fejtegetéseiben. Homéros istenei — sokszor kiemelt, fokozottan antropomorf jellegüktől eltekintve — ugyanazok, mint a néphit istenalakjai; a leglényegesebb különbséget a költő és a néphit istenei között nem is az előbbieket antropomorfiája, hanem szerepük szinte megdöbbentő megváltozása jelenti. Az istenvilág Homéros számára nem olyan egyértelmű valóság, mint a néphit számára, és — ami a legfontosabb különbség — nem a világ rendjének és az emberi erkölcsnek a fenntartója és őre. Az egymást keresztező emberi szándékok és tettek szövevényének kiszámíthatatlan következményei, a véletlen események mögött ugyan felsőbb, emberi ésszel megfoghatatlan erők beavatkozását érzi a költő, de ezek a felsőbb erők — az istenek — számára már sokszor csak a véletlenekben működő, kiszámíthatatlan és embertelen hatalmakat képviselnek. Erre a felismerésre talán meg lehetne jegyezni, hogy ez csak egy oldalát jelenti a homérosi istenvilágnak, — de mindenképpen el kell ismernünk, hogy lényeges és újszerűen megvilágított oldalát.

Az istenvilág képével szembeállítva még nagyszerűbben bontakozik ki a homérosi költészet legnagyobb újsága: az ember felfedezése és ábrázolása a maga emberi mivoltában. Ez az új szemlélet, a homérosi humanizmus a törzsi és népi különbségeken túllépve a közös emberit látja és láttatja meg az ellenségben is (l. főleg a „Görögök és trójaiak” és „Az ellenség házatája” c. fejezeteket). Ugyanakkor viszont az istenek boldog halhatatlansága és mindenhatósága — állandó ellenképként szembeállítva az emberek rövid, de igazi, kockázatos és komoly, az elkerülhetetlen halál árnyékától tragikus méltóságot nyerő életével — sajátságosan játékos, kételkedő és ironikus megvilágítást kap (l. : „A halhatatlanok játékvilága”). Homéros világában az emberi élet önmaga

emberi síkján kapja meg komolyságát és méltóságát ; de az istenek emberiségükben komolytalanok, komolyságukban pedig embertelenek.

A költő mélyen emberi, minden naivságtól mentes, sőt tragikus, de (vagy inkább) : éppen ezért) gyakran iróniára hajló szemlélete és ennek megfelelő ábrázolásmódja nyilatkozik meg a végleteket egyensúlyban tartó hatalmas műben, nemcsak a főcselekményben és a főalakok jellemzésében, hanem a kisebb jelenetek felépítésében, a mellékalakok rajzában is, amelyek szintén szemléletesen mutatják a kicsiben is gondosan alkotó költő tudatos művészetét. (L. főleg az „Epikus jellemrajzok az Iliászban” c. fejezetet.) Ez a költői szemlélet persze, amelynek oly lényeges alkotó része az irónia, jellemzően mutatja azt is, hogy Homéros — bár teljesen átérzi és kifejezi nagyságát — már bizonyos tudatos distanciával tekint a hēróikus korra, amelyet megénekel. Ha közel is van a hősi múlthoz, ez a közelség nála már nem spontán adottság, hanem tudatos megközelítés eredménye. A hagyomány folyamatos volt ugyan Homérosig, de épp az ő költői alkotó tevékenysége volt az, ami a hagyományanyagból kiemelte mindazt, ami kora számára értékke válnak, és újjáalakítva adta át saját korán túl a jövőnek.

A hēróikus kortól való eltávolodás még erősebb és kifejezettebb, még inkább megfogható az Odysseiában. Ez a jelenség egybevág a mai klasszika-filológiában meglehetősen általánossá vált felfogással, amely az Odyszeiát egy az Iliásétól különböző és valamivel későbbi költő művének tartja. Szabó Árpád ugyancsak ezt a nézetet vallja magáénak. Igaz ugyan, hogy ez az elképzelés egyáltalán nem mentes a hipotétikus jellegtől ; azok a történeti jellegű bizonyítékok ugyanis, amelyek az irodalomtörténészek és filológusok szemében biztosítják az Odyszeia más költőtől származó és az Iliás koránál későbbi voltát, a szigorú történeti kritika mérlegén elvesztik minden kronológiai bizonyítóerejüket ; a finomabban elemző költészetlélektani stb. módszerek pedig nehezen vezetnek exakt eredményekre.

Mindezekkel a fenntartásokkal is elfogadhatjuk — viszonylag a legmegfelelőbb munkahipotézisként — az Iliás és Odyszeia költőinek külön személy voltát. Ez esetben az első költő kétségtelenül erősen hathatott utódára. Az új kor költője ugyan az előtte álló nagy mintaképet, Homéros (ezt a nevet az Iliás költője számára szoktuk fenntartani) művét igyekszik utánozni, de új eszközökkel alkot a régi mellé állítható, egyenrangú új remeket. A különbség és az újság a hasonlóság színe alatt jól látszik már a kompozícióban is : az Iliás monumentális egyvonalúságával szemben áll az Odyszeia bonyolultabb, több szálból összefonódó szerkezete, amelyben mesterien külön tartva, az érdeklődést felfokozva fut egymás mellett egyfelől Odysseus útja — a kalandok elbeszélésének nagy retrospektív kitérésével —, másfelől a Télemachia, ez a kis „nevelési regény”, míg végül a hazatérő apa és az apját kereső, felnőtté érett fiú története a megfelelő ponton összekapcsolódik.

Talán legjobban jellemzi az Odyszeia-költő alkotói módszerét, raffinált művészetét Odysseus két kaland-elbeszélésének viszonya, és ezek szerepe az eposzban. Az egyik, a phaiákok lakomáján elmondott „igaz” mese tartalmát irreális, esodás, az eposzba csak a közvetlen elbeszélésen keresztül bebecsátható történetek adják : az egyszemű óriás, a varázsló Kirké, a szirének, az alvilágjárás . . . A másik mese viszont, a „hazug” elbeszélés Eumaios kunyhójában, közvetlenül, reális képekben tükrözi a kor valóságát : zsákmányoló kalandok, emberrablás, kereskedelmi utazások, egy alacsony sorból magasba ívelő, majd ismét a mélységbe hulló emberi sors jelenetei váltakoznak előttünk.

(Ez a kitalált mese egyébként, amely az eposzban csak önleplező hazugságként szerepel, egyben megdöbbenően reális, leleplező képet is ad a kor zsákmányoló arisztokratáiról, és — Eumaios száján keresztül — azt is közli, hogy mi a költő véleménye róluk.) A két mese viszonyával kapcsolatban igen fontos az a felismerés, hogy a „hazug mese” bizonyos értelemben kulcsot ad az igazi elbeszélés, sőt az egész Odysseia megértéséhez: a két kaland-elbeszélés szoros vonatkozásban áll egymással, s párhuzamos mozzanataikon keresztül kölcsönösen megvilágítják egymást. Egyben együttesen végigvezetnek Odysseus egyéniségének, jellemének fejlődésén is: bemutatják, hogyan válik a bátor és ravasz, de elbizakodott, kapzsiságában mindent kockáztató, kalandortermészetű hős megfontolt, óvatos emberré, felelősségtudattól áthatott vezetővé, a jó király mintaképévé. — Odysseus alakjában így a múlt ábrázolásán keresztül is tükröződnek az új kor, az átalakulóban levő társadalom új eszményei: nemcsak a héroikus kor régi harciassága és zsákmányoló kedve, hanem a gyarmatosítás korának merész vállalkozó- és kutatószelleme, sőt közvetve a nép vágyakozása is a jog és igazság, a népéről atyai gondoskodó jó vezető iránt. Szabó Árpád mélyreható és meggyőző elemzése nyomán önkéntelenül is a tyrannosok ideológiájának első jelentkezését érezzük Odysseus ábrázolásában, főleg ami a néphez való viszonyát illeti.

Hosszan sorolhatnánk még a szerző sikerült elemzéseit; de inkább csak példaként utalunk röviden az Odysseia nőalakjainak galériájára, ahol Szabó Á. mesteri kézzel tárja fel azt a sokoldalú, sokfelé tekintő módszert, amellyel a költő az egyes alakokat egyéni tulajdonságaikban és Odysseushoz való viszonyukban egymás ellentétéképpen rajzolja meg; s ugyanezt a művészi találékonyságot csodálhatjuk meg az egyes szereplők találkozásainak és felismeréseinek hámulatosan megkomponált eseteiben is.

Ilyen és ezekhez hasonló példákön fejti ki a szerző a két nagy eposz művészi módszereit, s mutatja be e módszerek magasrendű tudatosságát. Hangsúlyozottan kiemeli az eposzok szerkezetének egységes, tudatosan megkomponált voltát, amely kizárja, hogy azok valamiféle összeállítás vagy spontán összekapcsolódás útján jöttek volna létre kisebb, önálló énekekből, s szükségszerűen egy (illetve az Iliásnál és az Odysseiánál egy-egy) nagy költő-egység alkotó tevékenységét tételezteti fel. (Ez legszebben „Az Iliás szerkezete”, „Az előjáték és a főcselekmény”, illetőleg az Odysseiával kapcsolatban „Az eposz szerkezete” c. fejezetekben kerül kifejtésre.) Szabó Á. nyomatékosan rámutat az öröklött hagyományból újat teremtő költő döntő szerepére, s erőteljesen szembefordul azzal a hiedelemmel, amely szerint az eposzokban primitív és naiv világszemlélettel és költészettel lenne dolgunk. Nem utolsósorban éppen ezeknek a szempontoknak a hangsúlyozásában rejlik könyvének mint népszerűsítő műnek talán a leglényegesebb pozitívuma: fejtegetései bizonyára nem egy embert fognak eljuttatni az eposzok emberi mélységének és felülmúlhatatlan művészi nagyságának megértéséhez a mai korban sajnálatosan elterjedt, tájékozatlanul fölényes olvasó-típus sorából.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Szabó Á. műve a tudományos és népszerűsítő cél és módszer igen szerencsés, egyéni ízű egyesítése. Elemző módszerében főleg REINHARDT kezdeményezését folytatja — akinek könyve egyébként is sok értékes indíttatást köszönhet, amint erről be is számol az irodalmi tájékoztatóban —, de bizonyos tekintetben túl is megy rajta. Magas színvonalú műelemzése marxista esztétikánk komoly gazdagodását jelentik. Külön elismerést érdemel éppen a népszerűsítés szempontjából nézve a könyv

eleven, művészi stílusa is, bár ez a stílus érzésünk szerint néha túlságosan is közeledik az élő beszéd pongyolaságához.

A maga elé tűzött feladatot kitűnően megvalósító, egészében igen sikerült művel szemben nem sok kifogást emelhetnénk. Az ugyan tagadhatatlan, hogy a könyv szerkezete elég laza, a problémák kiválasztása néha kissé önkényes, tárgyalásuk pedig nem mindig összefüggő. De kétségtelen az is, hogy mindez nagyrészt magából a könyv természetéből következik. Ami a kiválasztást illeti, nyilvánvaló, hogy ha már válogatunk, csak egyéni megoldások lehetségesek — és a szerzőt a választott megoldás sikere igazolja. A költő tudatos művészetének feltétlenül helyes hangsúlyozása során is előfordul, hogy szinte modernizálnak érezzük Szabó Á. fejtegetéseit; igaz ugyan, hogy ez még mindig jobb és főleg az adott esetben célszerűbb is, mint az ellenkező irányú hiba, Homéros primitivizálása. Azt is megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban, hogy az immanens elemzés módszere, amelyet Szabó Á. használ, feltétlenül modernizálja — a szó egy bizonyos speciális értelmében — a múlt költőit, akikre ezt a költői művek vizsgálatánál nem nélkülözhető módszert alkalmazzák. — Egyébként Szabó Á. könyvében itt-ott valóban előfordul a helyes felismerések eltúlzása, főleg az ironikus megvilágítás túlsúlyozásában; pl. Menelaos alakjának nem éppen méltányos jellemzésénél az az érzésünk, mintha a szerző Homéros iróniáját kissé megtoldotta volna a magáéból. Ezek az apró megjegyzések azonban nem csökkenthetik a könyv értékét, amely jelentős alkotása nemcsak a magyar Homéros-irodalomnak, de általában a Homéros-kutatás Schadewaldt és Reinhardt neveivel jelezhető új irányának is.

Túl kell mennünk a Szabó Á. által maga elé tűzött célon, amikor befejezésül még egy kérdést érintünk; ez a kérdés a homérosi eposzokhoz kapcsolódó társadalomtörténeti problémák tárgyalása, amely itt — marxista műről lévén szó — természetszerűleg felvetődik, utoljára, de egyáltalán nem utolsósorban. A homérosi költészet népszerűsítésére írt könyvtől természetesen nem várhatjuk el a problémák részletes taglalását. A korai görög társadalom fejlődéséről csupán egészen rövidrefogott vázlatot kapunk. Így a homérosi eposzokban ábrázolt világnak és az eposzok létrejöttének társadalmi háttere nem jut megfelelő megvilágításhoz; meg kell engednünk azonban, hogy a kérdések tisztázottsága még távolról sem kielégítő, úgyhogy tudásunk mai fokán helyesebb is az óvatos tartózkodás, mint elhamarkodott magyarázat-kísérletek végleges eredményekként való közlése.

Ez önként és helyesen vállalt korlátozás ellenére azonban a könyv jelenlegi formájában is sok idevágó értékes és hasznos részt tartalmaz. Elsősorban az „Agamemnón királyi botja” c. fejezetet kell ebben a vonatkozásban kiemelnünk. Ez a rész (amellyel szintén az új kiadást gazdagította a szerző) az Ilias II. énekének gyűlésjelenetét elemezve szemléletesen mutatja be egyrészt, hogyan él tovább a mykénéi kor öröklődő, despotikus királyságának emléke a hagyományban, másrészt rávilágít arra is, hogy a „katonai demokrácia” fejlődési szakaszában a görög társadalom katonáinak elég katonai volt ugyan, de már egyáltalán nem demokratikus. Ebből igen fontos következtetések vonhatók le a homérosi társadalom fejlődéstörténeti helyére vonatkozólag is. Jó néhány társadalomtörténetileg értékesíthető rész és megjegyzés található persze ezenkívül is Szabó Á. művében; hogy csak a javát emeljük ki, ilyenek pl. az Eumaiossal kapcsolatos jelenetekben az arisztokrácia elleni kritika és a köznép iránti fokozott megbecsülés jelentkezésének elemzése,

vagy Odysseus és a phaiakok találkozásának magyarázata, ahol a hanyatló arisztokráciát a csak a hagyományban élő és tisztelt, de a valóságban már idegenné váló hősi eszménnyel szembesíti a költő. Ezek és a hasonló észrevételek, és általában az Ilias és az Odysseia költői módszereinek és ideológiai beállítottságának jól kidolgozott képe kétségtelenül értékes segítséget jelentenek a problémakör további, most már elsősorban társadalomtörténeti vizsgálata számára is.

Sarkady János

RIEDL FRIGYES: ARANY JÁNOS

Gondolat, 1957.

A múlt évben új kiadásban jelent meg Riedl Frigyel „Arany János”-a. „Riedl könyve ez ideig a legbehatóbb munka Arany Jánosról” írta az első kiadás után VÁCZY JÁNOS (EPiK 1887/189. o.). Azóta tetemesen bővült az Arany-irodalom, nemcsak részleteket megvilágító tanulmányokkal, hanem összefoglaló művekkel is, amilyenek elsősorban Voinovich Géza nagy filológiai értékű életrajza és Barta János 1954-ben megjelent kismonográfiája, a legbehatóbb munka azonban nagy költőnkéről még ez ideig is a Riedl műve. A legszebb magyar írói jellemzések egyike, a magyar irodalomtörténet klaszikus alkotása.

A könyv 1886 december végén lát napvilágot. December 17-én a *Fővárosi Lapok* és a *Budapesti Hirlap* mutatványt közöl belőle, „mint legközelebb megjelenendő kötetéről”, a *Pesti Napló* dec. 25-i és a *Fővárosi Lapok* 352. száma már egészen rövid jelentésben be is számol róla. A többi lap hallgat, pedig általában derűre-borúra ismertetnek minden új könyvet. Kritikai fogadtatása tehát igen csendes. (Érdekes, hogy a *Budapesti Szemle* is szó nélkül hagyja. Összeférhetetlennek tartotta talán, hogy fiatal munkatársának a művéről ismertetést közöljön?)

Riedl harmincéves ekkor. Kétéves párizsi és berlini út van mögötte. Párizsi tartózkodása a fontosabb, a meghatározó, iránymutató. Tanár a belvárosi reáliskolában. Számos cikke jelent már meg napilapokban, folyóiratokban, a Szemlében. Beszámolók francia írókról, színművekről, nyelvészeti tanulmányok, pedagógiai hozzászólások. Egy érdekes cikksorozat, amelyben szellemes kritikát mond az 1883-as középiskolai tanterv baklövéséről, az ország fájdalmas kulturális elmaradottságáról, frissen megjelent irodalomtörténeti művekről stb. (Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz. Bpi Szle, 1883.) A nagyhatású mester, Taine szellemében fogant első „legendaosztató” cikkét is megírja (A magyar hunmondák, Bpi Szle, 1881). Mindezek azonban apróságok az „Arany János”-hoz képest. Néhány sajátosan riedli tulajdonságot mégis az első, húszéves korában megjelent tanulmányától kezdve bizonyítanak: a legapróbb cikkhez is felhasználta nagy anyagismeretet, a felépítésben finom műgondot, izléses választékosságot a kifejezések alkalmazásában, könnyed fordulatosságot, a mondatok szellemes point-ekre kihegyezett-ségét, általában a gondos csiszoltságot.

De tegyük azonnal hozzá: mindaz, amit később is, 1921-ben bekövetkezett haláláig írt, apróságnak számít az „Arany János” mellé állítva. Olyan legmélyebb szeretetben fogant és végtelenül finom műgonddal hajszálpontossá csiszolt kis műremekek is vannak ugyan közöttük, mint a megrendítő sorsú barátról, Péterfy Jenőről írt esszé, vagy a humanizmusról szóló részében különösen mesteri plasztikával kidolgozott, sajnálatosan rövid kis tanulmány,

A magyar irodalom főirányai, a nagy mű, az egy mű, az életmű azonban, amelyet a további kiadásokban állandóan bővít és szépít, néhol jelentősen is, az „Arany János”.

Riedl Frigyes fő művével, de egész működésével kapcsolatban is, a méltatók rendszerint rámutatnak Taine hatására. Valóban, a *race*, *moment*, *milieu*-elmélet (faj, időpont, környezet), a Taine-i irodalomszemlélet tartóoszlopai, első pillantásra felismerhetők Riedl írásaiban. Bizonyára a Taine-i *módszernek* (mert Taine nem *rendszernek* — *systeme* —, hanem *módszernek* — *méthode* — vallja eljárását) tulajdonítható néhány erőszakosság a könyvben. Különösen szembetűnő ez, amikor a *race*-elmélet visszhangzása-ként Arany egyéniségét a magyar faj sajátjaiból vezeti le. A magyar nép fő jellemvonása, szerinte, a józanság, a nyugodt értelmesség, ebből származik feltűnő okoskodó hajlama, sőt ennek következménye jogász-szellem. Ugyanakkor viszont a magyarság népjellemvonása a feltűnő érzékenység is. Arany költői egyénisége, tehát, mint egy matematikai képletből az eredmény, úgy következik ebből a faji sajátágból: feltűnő józansága, nyugodt értelmessége, de ugyanakkor szembeszökően nagyfokú érzékenysége. A *milieu* — Nagyszalonta — bemutatása és a bihari magyar népi valóságba kapcsolódó arany lélek rajza, a mélyrenyúló magyar népi eredet feltárása azonban már mesterien valóságú. A Taine-i módszer harmadik tényezője, a *moment*, tehát annak az időpontnak a vizsgálata, amelyben a kor, a nemzet élete, a társadalmi, politikai események összhatásaként a költő megszólal, termékeny célkitűzése lehetett volna az elméletnek, ezt azonban az elméletadó maga is elhanyagolta. Taine nagyhatású és kétségtelenül jelentős működésének korlátja, hogy a társadalmi, politikai tényezők csak saját polgári világnézetének a határáig jöhetnek számításba. És főleg ez merevíti egész módszerét mégiscsak téves rendszerre, aminek a hibáira már akkor olyan zseniálisan mutatott rá Péterfy Jenő. (Az angol irodalom története, Bpi Szele XXXI. k.; A jakobinus kormányzatról, Bpi Szele XLI k.) Riedl művéből is a társadalmi és politikai összefüggések feltárása hiányzik leginkább.

A könyv Taine-i szellemben fogantatása mindezeknél termékenyebben és jelentősebben mutatkozik abban, hogy az irodalom, a költészet tényeit szemlémi egységben levőnek tekinti a természettudományokkal. Nemcsak olyan külsőségekben nyilvánul ez meg, hogy Arany költészetének „természetrajzát” akarja megírni — bevezetője szerint —, nemcsak az olyan, kora technikai vívmányaira utaló hasonlatokban, hogy Jókai stílusában perceről percre érezzük „szellemének elektromos csapásait”, hogy Arany stílusának „camera lucidájában” minden zavar eloszlik — csak két példát a sok közül —, hanem abban a mesteri elemzésben, ahogy Arany realizmusát tárgyalja. Csúcspontja ennek az a megállapítás, hogy Arany a lelki jelenségek testi összefüggésének legnagyobb kifejezője. Bizonyára Taine adhatott példát továbbá a „*petit fait*”-k, az apró tények mesteri elvegyítésére is tárgyalás közben, és — ha egyáltalában kellett erre Riedlnek ösztönzést adni — arra, hogy a természettudományos szemlélet nagyon jól megfér a szép stílussal. A természettudomány egyáltalában nem akadály a írásművészetnek. Ellenkezőleg: hatalmas tömegű új fogalomkészlet bekapcsolásával kiszélesítője, fejlesztője.

Annak az okát, hogy Riedl egész életének szenvedélyes, kitartó munkája ellenére az „Arany János”-on kívül nem alkotott nagyobb műveket, HORVÁTH JÁNOS mutatja meg akadémiai emlékbeszédében, a Riedl-irodalom eddigi legsebbe gyöngyszemében. Amikor 1905-ben egyetemi tanár lett, egész tudományos

és írói becsvágyát tanári munkájába öntötte — mondja. Mert Riedl tanár volt addig is egész lelkével, az ifjúság iránti soha ki nem hunyó forró szeretettel. Mi, egy későbbi nemzedék gyermekei, már csak tanítványai rajongó visszaemlékezéseiből érzünk meg valamit tanári egyéniségének felbecsülhetetlen értékeiből. Meg abból, hogy mennyi ösztönzést ad műveiben, így „Arany János”-ában még ma is a további kutatásra. Ismét csak egy példát erre. Néhány kitűnő megjegyzést tesz Arany prózai stílusáról és fejtegetései közben döbbenünk rá, hogy annak a „rejtett hiánynak” a mibenlétére, melyet szerinte Arany „numerusos magyarságán, nyugodt világosságán és minden formai tökéletességén át is hol erősebben, hol homályosabban érzünk” — még mindig nem jártunk utána.

De Riedl egész alakja is további erőteljes kutatásra ösztönöz. Hogy állnak a konzervatív Bpi Szemlébe dolgozó Riedl és Péterfy irodalmunk századvégi fejlődésének áramában? Mi közelíti őket Gyulai nézeteihez, holott egész lényük, érzékenységük, frissességük nemcsak túlmutat az öregedő Gyulain, hanem majdnem úgy állítja szembe őket a Szemle irányzatával, mint a 80-as évek fiatal irodalmi ellenzékét? És itt van a magyar stílustörténet sarkvidékszerűen óriási fehér foltjainak egyike irodalmi nyelvünk térképén: hogyan folyik le és milyen összetevők eredményezik a modern magyar prózai stílus kialakulását a századvégen, már a 80-as évektől kezdve, az ifjabb ellenzéknek, Komjáthynak, Reviczkynek a stílusában azonos jegyekkel felismerhetően, mint a „Szemlések” fiataljainál, Riedlnél és Péterfynél vagy a hozzájuk hasonló zárkózottságú, de szintén egészen modern lelkületű Ambrus Zoltán 80-as évekbeli színházi kritikáiban? Hogyan vonul ez a stílusfejlődés a 90-es években a Hét körével egyre szélesebb medret vágva a Nyugat-ban uralomra jutó kiteljesedésig? További kérdések lehetnek: de mi a különbség Riedl és Péterfy között? A — különösen — fiatalabb éveiben sokkal élesebb kritikájú, szókimondóbb Riedl simán egyetemi tanár lesz, a nyílt bírálattól általában tartózkodó Péterfy pedig miért zuhan keserű meghasonlottsággal az idegbajba és az öngyilkosságba? Hogy látszik meg a különbség stílusukon is: milyen sugárzó, fénylő, szikrázó, milyen finom hangulatremegés a Riedl stílusa, és hogy sötétednek el a színek, súlyosodnak az elemek Péterfy stílusában, mint ahogy a jókedve is túlnyomóan keserű ironiává változik? . . . És még sok olyan kérdés, amire feleletet kell adnunk, ha a századvég bonyolult fejlődését teljes alapossággal fel akarjuk tární.

A kötet gondozója, Balassa László lelkes, elmélyedt munkát végzett. Szép előszóval, jegyzetekkel, kiegészítő magyarázatokkal látta el a könyvet, amely — állapítsuk meg ezt is — valamivel szebb köntösben, nagyobb betűtípusokkal is megjelenhetett volna, méltóbban a magyar irodalomtörténet egyik klasszikus alkotásához.

Harsányi Zoltán

BÁRÁNSZKY JÓB LÁSZLÓ: ARANY LÍRAI FORMANYELVÉNEK FEJLŐDÉS-TÖRTÉNETI HELYE

Akadémiai Kiadó, 1957.

Arany irodalomtörténeti helye, szerepe, nem olyan egyértelmű és vitathatatlan, mint pl. Petőfié vagy Adyé; pedig meghatározása nemcsak Arany, hanem az egész 49 utáni korszak irodalmának értékelése szempontjából nagyon fontos. Baránszky konkrét esztétikai és stílustörténeti vizsgálódások

alapján — kivételes esztétikai tudással és irodalmi érzékkel — fogott a kérdés megoldásához. A XX. század érdeklődése Arany lírája felé fordult, ebben keresték az újat; Baránszky is a lírán keresztül akarja Arany helyét meghatározni. Tanulmányában Arany líráját a magyarországi kapitalizálódás kifejezőjeként tárgyalja. Összetett lírának tartja, amelyben egyszerre jelentkezik a kapitalizmus következményeinek tükrözése és a tőle való idegenkedés. Baránszky megállapítja, hogy Arany első azok között, akik befeléfordulásuk lírájának hangjában nemzeti sorsot képviselnek. 1849 után nincs lehetőség többé arra, hogy a költészet a jövő közvetlen építője legyen; de a befeléfordulással, szubjektíválódással párhuzamosan végbemegy a formai, szerkezeti objektíválódás; megszűnik a lírai vers spontán megnyilatkozásszerűsége, kialakul a műalkotás-líra: a széthullott valóság a műben keresi egységét és a művészi alakításban, a szerkesztettségben, az anyag feletti uralomban nyeri el. A tárgyi, közlő stílus mögött rejtett jelentések vibrálnak — ez a hangulat-szimbólikus közlésmód bontogatta szárnyait már az epikus művek líraiságában. A tárgyias líra legmagasabbrendű típusa a ballada, amely teljesen a részek viszonyával, a szerkezettel fejezi ki mondanivalóját. Ez a közvetett lírai közlésmód egyéni érzések kifejezésére nem volt alkalmas, sőt érzelmi megrendülésre (Juliska halála) eltűnt — a lírikus Arany elnémult. Az Őszikék darabjait a költő már nem tekintette *műveknek*; a teljes magánnyal, lemondással megszűnt az ellenállásfeszültség és így a stílus összetettsége is.

Ezek — nagy vonalakban — Baránszky tételei. Sok van bennük a nyilvánvaló, de eddig csak kerülgetett igazság erejéből, meggyőző voltából; kerek rendszerre simulnak össze; kulcsot ígérnek szinte minden Arany probléma megoldásához. Igazságuk mellett szól — hiányzik is ennek megemlézése a tanulmányban —, hogy egy egész író-költő nemzedék érezte és próbálta is kifejezni, amit Baránszky most a tudomány nyelvén megfogalmazott. A XX. század költői — Adyt kivéve — bevallva vagy bevallatlanul rokonuknak, elődjüknek tekintették Aranyt; szinte mindegyik pedzette azt a gondolatot, hogy Arannyal szólalt meg egy modernebb, bonyolultabb költői hang. Legpontosabb ILLYÉS, aki így jelölte ki Arany helyét: „Fő jellemvonása nem az, hogy népies. A maga területén, a maga világában átéli ezt, amibe nyugati kortársai akkor vagy később kóstoltak bele: a szellem magányát.” (ILLYÉS: Magyarok I. kötet 105—106. l.) Ugyancsak ő érezte meg a kimunkált művészi alakításban a kárpótlásszerűséget. BABITS Petőfi—Arany szembeállítására — bár sok benne a torzítás — bizonyos szempontból szintén Baránszky elméletének előzménye. Petőfi őszinte költészetével szemben — állapítja meg BABITS — „az agyonsebzett lelkű dekadens költészeté fátyolos: szimbólikus, vagy (művészien) impassibilis, szemérmes és l'art pour l'artos. S ilyen voltaképpen az Arany Jánosé is.” „Arany lírája sem közvetlen benyomásokat ad, hanem emlékekből táplálkozik és diszkrétan fátyolozott líra.” (BABITS: Petőfi és Arany 1910. Irodalmi problémák.) MÓRICZ, aki az elfojtottságot érezte meg Aranyban (MÓRICZ Zsigmond: Arany János írói bátorsága, Nyugat, 1931); NÉMETH LÁSZLÓ, aki a fegyelmezett sorok mögött „a lélek sötét erőinek” zúgására figyelt (NÉMETH LÁSZLÓ: Arany János, Tanu 1932); IGNOTUS, aki észrevette, milyen különös helyzeti energiájuk van a szavaknak Aranyánál (IGNOTUS: Olvasás közben, 1905) — mindnyájan abból a gondolathoz fejeztek ki valamit, hogy kialakult egy költői magatartás, amelynek lényege a befeléfordulás és ez a szubjektívítás objektíve, művészileg: hangulatiságban valami sajátos pluszt hoz.

Baránszky könyve tulajdonképpen polémia azzal a felfogással, amely Aranytól Petőfi örökségéhez, a saját 49 előtti irányához való hűséget kéri számon, amely nem természetes, szerves továbbfejlődésének tekinti Arany kapitalizmust tükröző költészetét, hanem a bukott forradalom, a nemzeti gyász hatását hangsúlyozza. Valóban hamis következtetésekhez vezet a szemlélet az, amelyik a 49 utáni korszak íróitól a bukás előtti irány egyenes folytatását várja. Ennek képtelenségét Arany kísérletei, töredékei bizonyítják a legjobban. Az is biztos, hogy a kapitalizmus bármilyen típusa lehetetlenné tette volna Petőfi és a 49 előtti Arany népi realizmusának egyenes folytatását. De kétségtelen, és ezzel is számolni kell, hogy a nagy lehetőségek, remények és illúziók után idegen elnyomás alatt bekövetkező kapitalizálódás sajátos helyzetet teremtett az irodalom számára: bizonyos utakat — amelyek egy másfajta kapitalizálódás mellett lehetségesek lettek volna — elzárt, másokat megnyitott. Baránszky szerint Arany új lírai hangjának alapja a kapitalizmus tükrözése és a tőle való idegenkedés. Arany gondolat- és érzelmvilágának és így költészetének is valóban egyik alapvető eleme a patriarchális viszonyok felbomlásával kialakult élettől való idegenkedés. A Toldi estéje, tehát 49 előtti mű, tükrözi a legtisztábban — gondolatilag, hangulatilag egyaránt — ellentmondásos belső állásfoglalását a polgári haladással szemben; ez az elbeszélő költemény rejtőzködő líraiságával, sokszólamú hangjával, felragyogó fényeivel és bújkáló árnyaival az összetett lírai stílus egyik legjellegzetesebb előzménye. 48—49 olyan lehetőséget jelentett, hogy — magasabb szinten — visszatér a nemzeti egység, a patriarchális demokrácia világa, hogy a polgári haladás nagy demokratikus nemzeti fellendüléssel lesz összekapcsolva. A régi nemzeti egység feléledésének gondolata részben már elege illúzió volt, de tartalmazott reális elemeket is. Mindenesetre a bukás elzárta ennek a fejlődési lehetőségnek az útját, azt az utat is, amit ez az irodalomban nyitott volna meg. Tehát a kapitalizálódáshoz való viszonyt is a forradalom bukásával kapcsolatban, bizonyos értelemben annak alárendelve lehet csak vizsgálni. A magányt, a lefojtottságot, a belső feszültséget, azt a lelkiállapotot, amelyet az összetett lírai stílus kifejez, 49 után nem egyszerűen a kapitalizálódó élet okozta, nem magyarázható pusztán a kapitalizmus tükrözésével és az attól való idegenkedéssel. Alapvető szerepe van benne a forradalom bukása utáni meghasonlottságnak, kiábrándultságnak, a szertefoszlott reményeknek. A Való, ami üldözi a költőt, nemcsak a kapitalizmus rideg és szürke világa, hanem a nemzeti katasztrófa véres és üszkös képei is, a nemzethalál szörnyű víziója. Az Ősszel és a Kertben — az összetett stílus bemutatására elemzett két költemény — 50-ből és 51-ből való. Ekkor pedig még a lelkeket nem elsősorban az idegen elnyomás által importált kapitalizmus nyomasztotta, hanem a nemzeti gyász, a nemzeti pusztulástól való rettegés, és az a rettenetes csaldottság, amely minden nagy társadalmi kísérlet kudarcát szükségszerűen követi: az emberiség úgy látszik javíthatatlan, menthetetlen; az emberi célok elérhetetlenek, az emberi törekvések hiábavalók. Baránszky szerint a Gondolatok béke-kongresszus felől társadalmi dekadenciát elemző sorai nem magyarázhatók „semmiképpen egy bukott forradalom kiábrándult hangulatával, hanem a következményekben feltáruló... új társadalom képének a meglátásával...”. A Kertben-ről pedig azt írja, hogy a Gondolatok... mellett „ezen érződik legjobban, hogy mennyire hat Aranyra az 1850-nel, az idegen uralommal együtt meginduló kapitalizáció”; a polgárparaszt hajdu község ridegségének és a szabad verseny együttes hatásának

eredményét látja ebben a versben. Kétségtelenül hatott Aranyra Körös ridegsége, biztos eljutott hozzá már ekkor valami a kialakuló kapitalizmus embertelenségéből, rideg üzleti szelleméből, verseny világából, de az alap-érzés és mondanivaló a versben mégsem ez. A Gondolatok . . . a nagy emberi célkitűzések felett mond ítéletet: az örök béke nemes eszméje megvalósíthatatlan; az emberiség, a társadalmak története állandó körforgás — haladás, célbaérés nincs. A Kertben c. versben pedig nem az „új embertípust” rajzolja Arany önző, falékony húsdarabnak, — mint Baránszky állítja — hanem, ami ennél rosszabb, az *embert*, aki ilyen volt és ilyen lesz. Nem véletlen, hogy Baránszky elemzésében nem emlékszik meg a vers befejezéséről és egyben csattanójáról:

*S ha elsöpört egy ivadékot
Ama vén kertész, a halál,
Más kél megint, ha nem rosszabb, de
Nem is jobb a tavalynál.*

Tehát mindkét vers forrása — bár belejátszik feltétlenül a kialakuló kapitalizmustól való idegenkedés is — az emberi haladásba, tökéletesedésbe vetett hit összeomlása. Az az Arany János, aki a forradalom alatt olyan erővel ostromozta az emberi gyarlóságot (Rabellek, János pap országa) 49 után — a Bolond Istók-nak, ennek a két versnek és még egynéhányanak a tanulsága szerint — örök emberi hibákkal számolt, fájdalmas szkepszissel nézte a nagy célokat. A bukott forradalom utáni hangulatból fakad a Gondolatok . . . sorai mögül kiolvasható aggodalom: a magyar nemzet is elérkezett a csúcra, eljátszotta szerepét, most már csak pusztulás, halál vár rá. És a Kertben keserű sorai: „Kit érdekel a más sebe? /Elég egy szívnek a magáé,/ Elég, csak azt köthesse be.” — is a 48-as élményre utalnak.

A 49-es törés tudomásul nem vételéből következik az is, hogy Baránszky nem lát Arany népiesség felfogásában elfeladást, irányváltást. 1849 előtt Arany hitt az irodalom népevelő, népoktató, népet felemelő szerepében; hitt abban, hogy lehet a „legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő”. A 60-as évek elejére ebből kiábrándult. Hiábavaló költői célkitűzésnek tartotta — Millien-ről írva —, hogy valamely költői mű „egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemeknek”, utalt arra, hogy volt idő, mikor nálunk is ez volt az irányzat, de ma már világos, hogy a feladat nem a népet tanítani, hanem a néptől tanulni írni. (Millien: La moisson. Bírálólat. 1861. AJ OPM Franklin 1078—79. l.) Igaz, hogy a kialakult új körülményekhez való alkalmazkodásképpen történt, de ez — bármennyire szükség-szerű — mégis irányváltás, elfeladás.

Érdemes lenne elgondolkodni afelől is, hogy a műalkotás-líra kialakulásában — azon a tényezőkön kívül, hogy az élet alakítása feletti hatalom helyére a művészi anyag feletti hatalom lép — nem lehetett-e szerepe annak a hangulatnak is, amely a nemzeti elnyomás idején a művészetnek olyan nagy szerepet, jelentőséget tulajdonított, annak, hogy Aranyban olyan erővel élt a „nemzet lantosa” hivatástudat, hogy a versben abban a korban hazafias, közösségi megnyilvánulást, szinte tettet láttak.

Igaza van Baránszky-nak abban, hogy Arany alkotó módszerét a következő két egymásnak látszólag ellentmondó elvnek a dialektikája határozta meg: „Pusztá *elvont* ideállal Inkább nem is dallanék” és „nem a való hát, annak égi *mássa* Lesz, amitől függ az ének varázsa”. De bizonyos kételyt

ébredt az a magyarázat, hogy az első a „nemzeti egyéni illúziókhoz való hűség”, a második pedig egyrészt az „illuzionizmus kísértése”, másrészt olyan elv, amellyel a költő a történeti népi értékek nevében nem-et mond kora valóságára. Ez a két elv kifejezi azt a harcot, amit Arany az irodalmi életben folytatott. Az első a túlfinomult szalonköltészet, illetve pályája végén egy gyökértelen vagy általa annak vélt új költészet (újromantikusok vagy az urbánus ellenzéki irodalom) ellen irányult a reális, a nemzetileg konkrét nevében — erre 49 előtt volt nagyobb szükség. A másodikban elsősorban az a harc kap formát, amit az álnépiesek, a Petőfi-utánzók ellen folytatott, akik az ideálra ellenhatásképpen bekövetkező reál elvét a teljes eszmeietlenségig, gyakran egy bizonyosfajta naturalisztikus ábrázolásmódig fokozták. A „Pusztá elvont ideállal Inkább nem is dallanék” bár valóban a 49 előtti irodalmi harcokból megőrzött tétel, de nem illúziókhoz való ragaszkodás, hiszen az elvont, agyoneszményített költészetrel szemben az új irány csatát nyert és a művészi forradalomnak ez a része 49 után lényeges akadály nélkül érvényesült. A „Nem a való hát, annak égi mássa . . .” elvben sem kora valóságának elutasítását fogalmazta meg elsősorban, hanem arra akarta tanítani a fiatal költőket, hogy a művészet nem a valóság pusztá másolása. Kétségtelen azonban, hogy van ennek a tanításnak egy olyan jelentése is, hogy Arany nem akarta elfogadni a modern irodalomban, főleg a regényirodalomban tért hódító új témákat, a költészetet továbbra is a „lélek ünnepnapjának” tartotta.

Baránszky lényegében megnyugtatóan jelölte ki Arany helyét és igazsága nem gyengült, csak erősödött volna, ha figyelembe veszi a folytonosság mellett a törést is, ha meglátja az előrehaladás mellett a járhatatlanná vált, betemetett utakat; ha a stílus összetettségének alapjául nem egyedül a kapitalizmust fogadja el, hanem tudomást vesz a bukott 48/49-es forradalommal járó lelki megrendülés hatásáról is.

Horlai Györgyné

NACSAĐY JÓZSEF: MIKSZÁTH SZEGEDI ÉVEI (1878—1880)

Irodalomtörténeti tanulmányok 8. Művelt Nép, Bp., 1956. 160 l.

Nacsády József Mikszáth-monográfiája az író pályájának olyan szakaszát vizsgálja, amelyet irodalomtörténetírásunk eddig mostohán kezelte. A korábbi évtizedek pozitívista vagy szellemtörténész kutatói nem minden célzatosság nélkül mellőzték ezt a pályaszakaszt, hiszen az alapos irodalomtörténeti kutatás okvetlenül olyan tényeket hozott volna a felszínre, amelyek megváltoztatták volna a tőlük kialakított Mikszáth-képet. A marxista irodalomtörténetírásnak pedig először az egész életművet kellett megtisztítania az évtizedek során reá rakódott salaktól, az egész életmű megmutatása adott lehetőséget a részletek alaposabb vizsgálatára.

Nacsády monográfiájának tárgyválasztása tehát igen szerencsés. Mégsem ez a legnagyobb érdeme, hanem az, hogy a korábbi irodalomtörténeti megállapítások előítéleteitől önmagát függetleníteni tudta. RUBINYI MÓZES-nek, a korábbi bibliográfiai összeállítás szerzőjének buzdító szavait komolyan véve, több mint *nyolcvan* eddig számba nem vett írással gyarapította a Mikszáth-életmű korpuszát. Már ez jelzi, de az egész tanulmány is azt bizonyítja, hogy a szerző kételkedő módszerétől vezettetve nemcsak biblio-

gráfiai adatokkal, hanem az abból adódó következtetésekkel tárta fel az igazságot és gazdagította a szegedi évekről kialakult képünket.

A korábbi évtizedeknek a szegedi évekre vonatkozó véleményét Nacsády könyvében bemutatja. Ezek megismérlése nem a kritikus feladata. Az elszórt mondatokból kitűnik, hogy az említett irodalomtörténeti munkák még a zsengekhez sorolták a két és fél év termését és az író kiforrotlan nézeteinek megtestesülését látták publicisztikai írásaiban. De voltak olyan szerzők is, akik itt vélték feltalálni a későbbi „Tisza-párti” író vonzalmainak gyökereit. E véleményeket Nacsády nem egy-egy mondatral, hanem monográfiája *egészével* cáfolja.

Könyve két részre oszlik. Az elsőben a publicistát mutatja be, a másodikban az elbeszélő megizmosodásának tényeit sorakoztatja föl. A monográfia bevezető fejezetében szerencsés ötlettel az 1910-es szegedi Mikszáth-ünnepélyek szenttelen krónikásaként sorolja el az ünnepi napok eseményeit. Jól tudjuk, hogy Mikszáth Szegeden megjelent és beszédet mondott. Ebben hangsúlyozta, hogy a városban töltött évei termékenyen hatottak művészetére. Nacsády a szegedi ünnepély kiemelésével már előre jelzi, hogy az író is élete egyik fordulójának tekintette Szegeden töltött éveit. Ezt a fejezetet követi az 1870-es évek Szegedének bemutatása. A szerző abból indult ki, hogy be kell mutatnia annak a városnak a korabeli életét, amelyben az író nem mindennapi eseményeket él majd át. De a jogos célkitűzés megoldása nem a leg-sikerültebb. A felsorakoztatott adatok túlságosan magukon viselik történelmi és közgazdasági forrásaik bélyegét. Feltétlenül színesebb lenne a korpép, ha megteremtéséhez Nacsády az irodalmi forrásokat is felhasználta volna. Még a bevezető részhez tartozik, a „Mikszáth Szegeden” című fejezet is. Ebben Nacsády a Mikszáth Szegeden való otthonra találására vonatkozó és még fellelhető dokumentumok bemutatása mellett egy kissé előre bocsátja a később előadandókat, összegezi a két és fél év jelentősebb eseményeit. Ez utóbbi rész feleslegesnek tűnik.

A bevezető fejezeteket követi a monográfiának a publicista Mikszáth hétköznapiját bemutató, a könyv legértékesebb és legeredetibb megállapításait tartalmazó része. Nacsády az eddig csak a bibliográfia lapjain található adatokat saját gyűjtésével kiegészítette és határozott vonalakkal megrajzolja Mikszáth újságírói tevékenységét. A bemutatott és elemzett cikkekből kitűnik, hogy a közjogi ellenzékhez tartozó Szegedi Napló hasábjain Mikszáth a lap általános irányvonalánál sokkal határozottabb nézeteket és elveket vallott. A kormányt támadó cikkei demokratizmusukkal, a nemzet sorsdöntő kérdéseiről kifejtett gondolataikkal elűtnek a Szegedi Napló egyéb írásaitól. Az 1878 őszen és 1879 első hónapjaiban megjelent publicisztikai cikkei nyújtják az előjátékot ahhoz az újságírói tevékenységhez, amelyet az árvíz idején folytatott. A kritikus napokban hevesen vitázott a veszélyt lebecsülőkkal, a városra zúdult szerencsétlenség napjaiban gyors segítséget sürgetett, és rövid idő alatt megírta a „Szeged pusztulása” című röpiratát, amelyben cikkeihez hasonlóan a felelősség kérdését állította középpontba. Ez a füzet, a sietve papírra vetett mondatai ellenére is, a tragikus eseménynek megfelelő lakonikusságával és a puritánságból áradó pátoszával új szint jelentett Mikszáth publicisztikájában. (E füzet teljes szövege eddig nem jelent meg, éppen ezért kár, hogy Nacsády csak néhány mondatot fordít bemutatására. 58. l.) Az újjáépítés irányítására kinevezett kormánybiztos, Tisza Lajos és hivatala tevékenységének, pontosabban tehetetlenségének

élehangú bírálata jellemzi Mikszáth írásait. Ezeket a cikkeket mutatja be Nacsády monográfiája 63—73. lapján.

Itt kell megjegyezni, hogy az 1878 ősztől 1879 őszéig keletkezett és Nacsády által idézett publicisztikai írások Mikszáth Hátrahagyott Íratainak 6. és 7. kötetében, a „Szeged Könyvé”-ben *nem* kaptak helyet. Azok az írások, amelyek Mikszáth szegedi tartózkodásának első évi terméséből bekerültek a „Szeged Könyvé”-be, csak rövid, politikai gondolatot nem tartalmazó apróságok. A kormányt támadó, az ország társadalmi bajait elemző írások csak a bibliográfiában regisztráltak. Nacsády monográfiájának érdeme, hogy e holt bibliográfiai tételek lelkét megtalálta és a cikkek alapján megmutatja olvasóinak Mikszáth igazi arculatát.

A már méltatott részletekhez hasonló alaposággal és körültekintéssel mutatja be Nacsády az 1879 őszen bekövetkezett fordulatot követő írásokat is. A fordulat a Tisza Lajos személyével foglalkozó cikkeiben érezhető. A személyes támadásokat objektívebb, az eredményeket némi fenntartással elismerő hang váltotta fel. Ennek a legszembetűnőbb jele Mikszáth 1879 október 18-i „Tisza Lajos” című vezércikke (ez már megtalálható a „Szeged Könyvé”-ben is!). Nacsády a fordulatot részletesen elemzi. Legfőbb okát a Szegedi Naplónak a kormánypárti Szegedi Híradó támadásának hatására tett engedményeiben látja. Idézi a lap szerkesztőjének nyilatkozatát, amelyben kifejti, hogy az újjáépítést nem tekintheti az ellenzék sem „politikai dolognak.” (73—75. l.) Mikszáth annak következtében, hogy elvesztette a támasztékot jelentő Szegedi Napló bíráló állásfoglalásait, továbbá az 1879 szeptemberében tartott pótválasztásokból fakadó keserű tapasztalatok hatására, változtatott a Tisza Lajosról szóló cikkek hangján. Nacsády tanulmánya további lapjain a cikkekből vett idézetekkel igazolja, hogy ez az engedmény *csak* a kormánybiztos személyének szólt, bár még vele szemben is többször visszatért a személyes gúny hangja. Mikszáth a kormánybiztosi apparátus és annak tagjai ellen változatlan élességgel támad. Nacsády érvei meggyőzőek, mégis az állításait leginkább alátámasztó „Tisza Lajos és udvara Szegeden” című főny- és árnypé gyűjteményt felszínesen tárgyalja és ezért több téves megállapításra jut. Monográfiája e részével kapcsolatban a következőket szeretném megjegyezni.

Nacsády e füzetéről írva megjegyzi, hogy „az arképek közül több nem más, mint az illetőről korábban írt cikkek éles hangjának enyhítése (Tisza Lajos, Bakay Nándor)”. (Erre még visszatérek.) Majd tovább fűzve gondolatát a következőket írja: „A Szeged Könyve még tovább tompítja őket. Például a Dobó Miklósról készült fotográfia a Szeged Könyvében ügyes és szándékos mellébeszélés.” (85. l.) Nacsády joggal bírálhatja a „Szeged Könyv”-ét a szegedi termésből nyújtott válogatása miatt, de ebben az esetben nem „mellébeszélésről”, hanem egészen másról van szó. RUBINYI MÓZES a Mikszáth-hagyaték gondozója a Szeged Könyve I. kötetének bevezetőjében írja: „A *Tisza Lajos és udvara Szegeden* című műből értékesítettük a következőket: *Janovich Miklós, Dobó Miklós, Szemző Gyula, Komjáthy Béla, Tallián Béla, Tisza Lajos, Komjáthy mint költő*, továbbá a *Két kir.biztosi tanácsosi salonkabát* címűt, mely a mi gyűjteményünkben *Ők ketten* címen olvasható. Mikszáth ezeket némileg átalakítva adta ki kötetében, éppen e kötet keretei és célzatai miatt.” RUBINYI MÓZES az idézett szövegrészlet utolsó mondatában közli, hogy Mikszáth a felsorolt írásokat a „Tisza Lajos és udvara Szegeden” című kötetben „némileg átalakítva” adta ki. Viszont

arról már nem tájékoztat, hogy ő nem e kötetből adja közre a jelzett cikkeket, hanem a „Szegedi Napló”-ban megjelent első változatukból. (Erre legfeljebb az utalhat, hogy a cikkek után a Szegedi Naplót tüntette fel forrásként). Ebből a be nem vallott szerkesztői önkényből következett, hogy Szeged nagyravágyó apátkanonokáról, Dobó Miklósról szóló írásként egy olyat közölt, ami nem jelent meg az árnykép-kötetben. (Ti. Mikszáth 1880. febr. 15- és 22-én írt Dobóról, kötetébe a 22-i maró gúnyal írt cikk anyagát dolgozta bele, Rubinyi pedig az anekdotázó február 15-eit közölte.) A „Tisza Lajos” címen Rubinyi Mikszáthnak 1879. október 18-án megjelent vezércikkét közölte, holott Mikszáth Kálmán a „Tisza Lajos és udvara Szegeden” című kötetében ennek csak morzsáit használta fel. Tehát a Szeged Könyve nem a „Tisza Lajos és udvara Szegeden” c. kötet szövegét közölte, hanem a Szegedi Naplóban megjelent írásokat.

E kitérő után visszatérve Nacsády megjegyzéseire, ha tüzetesebben megvizsgáljuk a tőle „enyhített hangúnak” jelzett cikkeket, érdekes megállapításra juthatunk. A Bakai Nándorról szóló, a Szegedi Naplóban megjelent cikk anekdotikus bevezetését elhagyva, a kötetben Mikszáth az árnyképet a következő mondatokkal kezdi: „Ha én írom: Bakai; ha ő írja: Bakay. Arisztokratának kíván látszani azért, mert demokratának nézik. A bakra ül a kocsis mellé, hogy közelebb lehessen a nagyúrhoz, ki olyan távol áll a canaille-től. S ezt ő mind nem tenné, ha nem volna egy a canaille-ből...” (Tisza Lajos és udvara... 3. l.) Nem tudom, hogy e mondatok mennyiben minősíthetők enyhítésnek. Igaz, hogy a Szegedi Napló 1879. szeptember 5. számában megjelent Bakai-cikk szövegéből a következő rész kimaradt: „Mert bizony Bakai Nándor majszter uram, amint azt majd holnap mondom el, egészen céltévesztett ember: nagyot vétett ellene a gondviselés, miért nem úgy teremtette, hogy nyelve kefe legyen s hogy a nyála suviszk lenne. Mert akkor Tisza Lajos cipője reggel, délben, este mindig fényes lenne.” Ez a rész tagadhatatlanul „éles”. De amit a napilap hasábjai elbírnak, azt egy kötet lapjai már nem.

Nacsádynak az árnykép-kötetben napvilágot látott Tisza Lajos-cikkkel kapcsolatos megjegyzéséről már nem lehet egyszerűen ítélni. Nacsády a fent már idézett mondatában csak általánosságban beszél enyhítésről. A kötetnek a Tisza Lajosról szóló fejezetéből vett idézetanyagában és a hozzáfűzött kommentároknak nem mutat be semmiféle enyhítést (l. 85—87. l.). Viszont megjegyzi, hogy Mikszáth későbbi cikkeiben újból élesebb hangon nyilatkozik Tisza Lajosról (87—88. l.). E megjegyzéséből az tűnik ki, mintha a „Tisza Lajos és udvara Szegeden” valamikor az 1880-as év elején jelent volna meg. Az igazság pedig az, hogy augusztus 15-én (ld. Szegedi Napló, 1880. augusztus 15; Szegedi Híradó, 1880. augusztus 25), hiszen május 16-án még a Szegedi Naplóban közölte Mikszáth a készülő kötet egyik árnyképét Horváth Gyuláról. Nacsádynak e félreértése annál inkább szembeötlő, mert mint a Tisza Lajos bírálatát felújító írást idézi Mikszáth egyik cikkének (április 7) egy részletét monográfiája 88. lapján. A tőle idézett rész pedig szó szerint megtalálható az árnykép-kötet Tisza-portréjának 63. és 64. lapján. (Az idézetek összevetésétől a helyhiány miatt el kell tekintenem.)

A monográfia e részleteivel szemben tett ellenvetések célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a „Tisza Lajos és udvara Szegeden” című mű fontosságára. Nacsády e művel kapcsolatos észrevételei túlságosan elnagyoltak és sajnos pontatlanok. Mint a Bakairól szóló árnykép esetében látjuk, a szöveg-

változtatás még nem enyhítés. Ez jellemzi a többi árnyképet is a Tisza Lajosról írottat kivéve. Csak erre a darabra érezhetjük találónak Nacsády-nak az egész műre vonatkozó megjegyzését, mely szerint: „Ezért felelős az első pillanatra is a kis könyv.” (84. l.) Viszont a Tisza Lajos-„fénykép” felelős voltát elemzéssel kellett volna a szerzőnek bemutatnia. Ez annál is fontosabb lenne, mert a korábbi irodalomtörténeti állításokat így még határozottabban cáfolhatná meg. A kritika nem vállalkozhat erre a munkára, csak néhány általános megjegyzésre szorítkozhat. Az árnykép-kötetben megjelent Tisza Lajosról szóló írás hangjában — ellentétben a kötet többi írásának metsző iróniával megrajzolt jellemrajzával — a gunyos hang változik egy egészen másfajta hanggal. Például Tisza Szegedre érkezésének első hónapjairól szólva Mikszáth így ír: „A diktátor szerepköre ez (ti. a Tisza Lajosé. R. l.). S a diktátornak tudnia kell mindent. De a diktátor nem diktál semmit. A tollat rágja, virraszt, hogy gondolkozhassék. S a gyertyának, mely íróasztalán ég reggelig, sok hamva marad, de gondolatnak árnyéka sem...” („Tisza Lajos és udvara Szegeden” 55. l.) Ez a hang és különösen a tény-megállapítás Mikszáth 1879 nyarán írott cikkeire emlékeztet. Viszont néhány lappal hátrább ugyanerről az időszakról így ír: „Szeged akkor nagyon beteg volt. S senkiséb türelmetlenebb, mint a beteg. Fehők látása gyöttri, erdők zúgása ingerli, a levegő fojtogatja. S bármelyik oldalán fekszik, mindig a másikon volna jobb. Tisza Lajost nem fogadták melegen. Mintha valami démonok ingerelték volna a közvéleményt, az mérges kezdett lenni rá. Aggodalmak keltek, panaszok támadtak. Miért? Honnan? Senki sem tudta s mégis mindenki érezte.” (Uo. 60. l.) A Tisza személyével foglalkozó rész elé helyezett képekkel zsúfolt mondatok kitűnően készítik elő a továbbiak atmoszféráját. Majd ugyancsak ilyen funkciót töltenek be a rövid egyszavas kérdőmondatok. Mikszáth e passzusban naivitást mutatva feledkezik meg saját, 1879 nyarán írt cikkeiről. E két bemutatott idézet valóban felelős. Az ilyen párok felsorakoztatását tovább folytathatnánk. De nemcsak ilyeneket, hanem olyan részleteket is, amelyek körülvonalaznák Mikszáth 1880 derekán kialakult nézeteit.

*

Nacsády monográfiájának második része, a „Mikszáth írásművészetének fejlődése” című nemcsak tárgyánál, hanem kidolgozásánál fogva is más jellegű. Míg az első részben Nacsády teljességre törekedve rajzolta meg Mikszáth szegedi éveit publicisztikájának jellegzetes alakulását, addig ebben a részben korántsem törekszik a tárgykör teljes kimerítésére. Figyelmét csak néhány kérdés-csoportra irányítja. Ezekre az alfejezetek címei is utalnak. Így részletesebben foglalkozik az írói módszer kialakulásával, a megfigyelések előtérbe kerülésével, a régi témák újra fogalmazásával. Bár ennek a fejezetnek is vannak új és érdekes részleteredményei, pl. a „Bede Anna tartozása” alapötletének kimutatása (117—118. l.) vagy a Pintér Sándornak és Mocsáry Pálnak a palócokról szóló írásainak és a mikszáthi palóc-témakör között fellelhető filológiai és eszmei kapcsolatokra való utalás (119—120. l.), mégis elnagyoltnak tűnnek Nacsády megállapításai. Alig ír olyan elbeszélésekről, amelyek a Hátrahagyott Iratokba sem kerültek be. Az olvasó úgy érzi, hogy a szerző még adós maradt egy igen magvas és érdekesnek ígérkező tanulmánnyal. A monográfia e részének lapjai tele vannak kitűnő, de kifejtetlen gondolatokkal, elnagyolt, csak a körvonalakat sejtető elemzésekkel. Reméljük, hogy

ezek kidolgozására a szerző még hamarosan visszatér, mert a kritikai ellenvetések ellenére Nacsády József monográfiája éppen úttörő jellege miatt igen jelentős alkotás. A kritikus nehéz helyzetben van, hiszen egy 1956-ban megjelent és valószínűleg még korábban megírt munkáról mondott bírálatot. Valószínűleg már a kritikától függetlenül a szerző maga is felfigyelt az említett zökkenőkre és további munkáiban tovább gazdagítja Mikszáth-képünket.

*

Rejtő István

A JÁSZ SZÓJEGYZÉKHEZ

Az Osztályközlemények előző számában (XII. 1—4.) közöltem a FEKETE NAGY ANTALTÓL talált Jász Szójegyzékről szóló cikkemet. A cikk kézirata némi sietséggel került nyomdába s a korrektúra alkalmával sem volt idő megfelelő revízióra. Most fejeztem be a cikk német kiadásának javítását. Erre korlátlanul volt időm s ez alkalommal észrevettem két hibát a magyar kiadásban. Ezek a következők:

1. A 235. lap második bekezdésében felsorolom az *Aslar* 'Jászok' szóból való magyarországi helyneveket (idézem az EtSz.-t, melyben megvan az irodalom). KARÁCSONYI JÁNOS cikkére támaszkodva (MNy. XVII, 1921, 211. l.) hat helységet sorolok fel („Oszlár nevű helység... valaha 6 volt hazánkban” mondja KARÁCSONYI). GYÖRFFY GYÖRGY a Jász Szójegyzék német kiadásához a jászok és kunok magyarországi lakóhelyeiről térkép vázlatot készített, melyen külön feltünteti az *Oszlár* nevű helyeket. Megnéztem, nincse ellentmondás GYÖRFFY GYÖRGY adatai és KARÁCSONYI fenti állítása között, s kiderült, hogy van. Magyarországon nem hat, hanem hét *Oszlár* helységről beszélhetünk, KARÁCSONYI JÁNOS figyelmét elkerülte a nógrádi *Oszlár*, mely benne van már WENZEL Árpádkori Új Okmánytárában (IV, 171—3), de nincs benne CSÁNKI Tört. Földrajzában. (Az illető oklevél újabb kiadása: JAKUBOVICS—PAIS: Ó-magyar Olvasókönyv 102 skk.) Talán még kerül elő más *Oszlár* név is s az sincs kizárva, hogy egyes hasonló neveket is az *Oszlárokkal* összefüggésben kell tárgyalni.

Ennek megfelelően a 234. l. 4. pontja első sorában is a „hat” számnév „hét”-re javítandó.

2. A 240. lapon, a III. rész elején nagyjában és rosszul adom meg a nyelvemlék méreteit. A nyelvemlék írásmezeje 171 × 112 mm. Ezt sajnos későn kérdeztem meg FEKETE NAGY ANTALTÓL (a Jász Szójegyzék más kérdései foglalkoztattak), s mikor a választ megkaptam, az Osztályközlemények illető száma már megjelent.

De van fontosabb mondanivalóm is.

Ifj. HORVÁTH JÁNOS közölte velem, hogy cikkem különnyomatának elolvasása alkalmával eszébe jutott egy latin kifejezés, melyet mostanában olvasott, s mely a Jász Szójegyzék utolsó két adatának magyarázatában segítségünkre lehet.

A Szójegyzék 17. sora végén ez van: *Gw'za doctill'u'[i]s*. Hogy a latin értelmezésnek, a *doctillus*-nak mi a jelentése, arról fogalmam sem volt s azt mondtam (247. l.), hogy a *Gw'za* talán egybevetethető az *oszét quaz[a]* 'szarvastehen' szóval. Közöltem HARMATTA JÁNOSNAK e feltételezés elleni észrevételeit is s a hangtani részben — több más kétes megfejtéssel együtt — nem használtam fel.

Az a latin szó, mellyel HORVÁTH JÁNOS a *doctillus* szót magyarázza, így van FINÁLY szótárában: *ductilis* 'amit nyújtani lehet, nyújtható'; HABEL, Mittellat. Glossar, Paderborn 1931: 'dehnbar, geschmeidig'; BARTAL: 'nyújtható'. HORVÁTH JÁNOS most Benkő Józsefnek Transsilvania c. művében (Kolozsvár 1834, I. k. 403. l.), egy székely–magyar–latin szójegyzékben, mely először a győri 1747-es kalendárium függelékeként („Calendario Jaurinensi Titulari et Politico An. 1747 adnexa”) jelent meg, talált egy adatot, mely a következő: „Vocab. Sicul. *Laposka* = Hung. Tészta-patzal [l. Czuczor—FOGARASI, s. v. *paczal*: *tészta* = Hung. Tészta-patzal [l. Czuczor—FOGARASI, s. v. *paczal*: *tészta* = Hung. Tészta-patzal] = Lat. *Placenta ductilis*.” Páriz Pápai 1762-i kiadásából pedig idézi a következőt: „*Tészta tsik*: *Placenta ductilis, funicularis*”. A *ductilis* egyik adatban sem jelent tehát magában tésztát, lepényt, de a lapos tészta jellemző jelzője.

Még a latin szó olvasatáról is kell valamit mondani. Én paleográfusaink segítségével így olvastam: *doctill'u'f'is* s ebben benne van egy *doctilis* olvasat lehetősége is; lehetőnek tartottam, hogy a szerző csak egy *l*-et akart írni és nem *u*-t ír, hanem *i*-t. HORVÁTH JÁNOS felvetette, nem volna-e lehetséges a *ductilis* olvasat. Ezt nem gondolnám, az *u* a Szójegyzékben sehol sincs így írva, a szónak a második betűje szerintem csak *o*-nak olvasható (vö. a *colpar* szó *o* betűjét a 9. sorban, vagy *horz* *o*-ját az 1. sorban). Itt tehát a *ductilis* szó *doctilis*-nak van írva.

De mi van a jász szóval, a *Gu'za*-val? Ezt olvashatjuk *gussa*-nak is és egyeztetethetjük a következő oszét szóval (MF.): iron *χəssü* 'tészta'. Ezzel a szóval MF. a következő adatokat egyezteti: iron *č'essä* 'Kindersachen aus Teig, Teig', dig. *k'insä* 'Teig' és a *č'əssä* címszónál „vö.” jelzéssel megemlíti a digor *k'iridzdzä* 'Klösschen (aus Mehl, Leim)' szót is. A *Gu'za* a digor *k'insä* átírása — az *i* kimaradásával — nemigen lehet.

Hanem van még egy nehézség: a jász alak szókezdő *g*-je. Ezt a kérdést nem tartom lényegesnek és a fenti magyarázatot (jász *gussa* 'lapos tészta, főtt tészta') elfogadhatónak gondolom.

E szerint tehát a 'vacca' után megszakad az állatnevek felsorolása, s most már nagy valószínűséggel kereshetjük a *Bucha pacta* (18) adat megfejtését is más irányban, mint ahogyan én kerestem. HORVÁTH JÁNOSnak erre vonatkozólag is van gondolata. Egy *placenta pactilis, placenta pacta* kifejezésre gondol, mely fonott kalácsot jelentene (vö. Páriz Pápai, i. m. *pactilis corona* 'fonott koszorú' [a *pango* 'befestigen, einschlagen, einsenken stb.' igéből: GEORGES). Ennek a gondolatnak a helyességét is a legnagyobb mértékben valószínűnek tartom, a megalapozott feltevések összefüggése feltűnő, — csak a *Bucha* megfelelővel nem tudok mit kezdeni. Talán oszét specialistáink boldogulnak vele. A két magyarázat valószínűségéhez hozzájárul az a körülmény is, hogy a Szójegyzék előzőleg tészta-féle ételt nem említ.

Németh Gyula

TARTALOMJEGYZÉK

A 80 éves Horváth Jánosnak ajánlott írások:

<i>Czeplédy Károly: A szír Nagy Sándor-legenda</i>	3
<i>íjf. Horváth János: A Gellért-legendák forrásértéke</i>	21
<i>Marót Károly: Néhány szó a szólamról</i>	83
<i>Németh Gyula: Feriz bég</i>	89
<i>Tolnai Gábor: Molnár Albert éneke</i>	95
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre: Cicero és Lucretius</i>	113
<i>Turóczi-Trostler József: Cibere bán és Konc vajda</i>	171
<i>Zimándi P. István: Péterfy Jenő az Eötvös Collégiumban</i>	185
<i>Zolnai Béla: Megjegyzések Arany „tematikájáról”</i>	189

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály I. félévi felolvasó ülésein elhangzott előadások:

<i>Kodály Zoltán elnöki megnyitója:</i>	203
<i>Falvy Zoltán: A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában</i>	205
<i>Szomjas Schiffert György: Csallóközi népzene gyűjtés</i>	215
<i>Vikár László: Népzenei kutatóúton Koreában és Kínában</i>	247
<i>Kardos Tibor: Beszámoló Petrarca-tanulmányokról</i>	267
<i>Tamás Lajos: Hungaro—Slavo—Rumenica</i>	289

Tanulmányok:

<i>Deme László: A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája</i>	309
<i>Mutatvány az Akadémiai Nagyszótárból (A Nagyszótári Osztály részéről közlé-</i> <i>teszi: Gáldi László és Wacha Imre)</i>	329
<i>Németh G. Béla: A próza zeneiségének kérdéséhez (Asbóth János regénye, az</i> <i>Álmok álmodója)</i>	355

Évfordulók — megemlékezések:

<i>Benedek Marcell: Turóczi-Trostler József köszöntése</i>	393
--	-----

Vita:

<i>Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában című kandi-</i> <i>dátusi disszertációjának vitája (Sipos István)</i>	397
<i>Domokos Sámuel: A román betyárballadák című kandidátusi disszertációjának</i> <i>vitája (Pálffy Endre)</i>	402
<i>Balázs János: A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei</i> <i>című kandidátusi disszertációjának vitája (Károly Sándor)</i>	409

<i>Tőkei Ferenc</i> : Földtulajdon-viszonyok a Csou-kori Kínában című kandidátusi disszertációjának vitája (N. Kakuk Zsuzsa)	414
<i>Kálmán Béla</i> : A manysi nyelv orosz jövevényszavai című doktori disszertációjának vitája (Hajdú Péter)	417
<i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty Mihály című kandidátusi disszertációjának vitája (Kispéter András)	419
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az -s, -cs képző és a vele alakult képzőbokok története az ómagyar kor végéig című kandidátusi disszertációjának vitája (Imre Samu)	425
<i>Harmatta János</i> : A durai párthus nyelvemlékek című doktori disszertációjának vitája (Telegdi Zsigmond)	429
<i>Végh József</i> : Órségi és hetési nyelvatlasz című kandidátusi disszertációjának vitája (Imre Samu)	435

Az Osztály életéből:

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1957-ben (A munkatársak segítségével összeállította: Hopp Lajos).....	441
Rövid beszámoló a Szovjetunióban tett tanulmányutamról (Kálmán Béla).....	453

Szemle:

<i>Bóka László</i> : Tegnapról máig (Rónay György)	457
<i>Sötér István</i> : Világtájak (Gyergyai Albert)	461
<i>Waldapfel József</i> : <i>Gorkij és Madách</i> (Horváth Károly)	465
<i>Szabó Árpád</i> : Homéros. — Homérosz világa (Sarkady János)	467
<i>Riedl Frigyes</i> : Arany János (Harsányi Zoltán)	474
<i>Baránszky Jób László</i> : Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye (Horlai Györgyné)	476
<i>Nacsády József</i> : Mikszáth szegedi évei (Rejtő István)	480

*

<i>A Jász Szójegyzékhez</i> (Németh Gyula)	485
--	-----

ÚJABB KIADVÁNYOK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

K Ö N Y V E K

<i>Borzák István</i> : Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei	20,—
<i>Décsy Gyula</i> : Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert	70,—
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45,—
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések („Nyelvtudományi Értekezések”)	8,—
„Irodalomtörténeti Füzetek” sorozatból:	
<i>Fejős Imre</i> : Vörösmarty arca, füzve	8,—
<i>Fenyő István</i> : Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza, füzve	8,—
<i>Forgách László</i> : Bajza és Belinszkij, füzve	8,—
<i>Hegedüs Nándor</i> : Ady Endre Nagyváradon, füzve	16,—
<i>Komlós Aladár</i> : Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében, füzve	12,—
<i>Péter László</i> : Espersit János, füzve	8,—
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A drámaíró Csokonai, füzve	8,—
<i>Szádeczky-Kardos Lajos</i> : Miscellánia, füzve	8,—
<i>Trócsányi Zsolt</i> : A Nagyenyedi Kollegium történetéhez (1831—1841), füzve	8,—
<i>Gulyás Pál</i> : Magyar írói álnév-lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Függelék: néhány száz névtelen munka jegyzéke	120,—
<i>Horváth János</i> : Tanulmányok	80,—
<i>Juhász Jenő</i> : Mutató a „Nyelvtudományi Közlemények” 1—50. kötetéhez	250,—
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. „Nyelvtudományi Értekezések” sorozatában, füzve	50,—
<i>Kubinyi Mária</i> : Libri manuscripti Graeci in Bibliothecis Budapestinensibus asservati	30,—
<i>Lakó György</i> : Északi-manyisi nyelvtanulmányok. „Nyelvtudományi Értekezések” sorozatában, füzve	6,—
<i>Lutter Tibor</i> : John Milton, Az angol polgári forradalom költője	35,—
<i>Marót Károly</i> : A görög irodalom kezdetei	50,—
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, füzve	20,—
III. Nyelvészkongresszus anyaga	85,—
Pais-Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok	80,—

Ara: 92,— Ft